

Ա. Հ. ՄԻՒԹԱՐՅԱՆ

XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻ
ԱՐԵՎԵԼԱԿԱՅ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ
ՄԱՄՈՒԼԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԻՑ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

М. А. МХИТАРЯН

ИЗ ИСТОРИИ ВОСТОЧНОАРМЯНСКОЙ
ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ ВТОРОЙ
ПОЛОВИНЫ XIX В.
(„ПОРДЗ“, „АРДЗАГАНК“)

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1976

911
21-79
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Մ. Հ. ՄԵԼԻՔՍՅԱՆ

5069
XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻ
ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ
(«ՓՈՐՉ», «ԱՐՉԱԳԱՆՔ»)

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1976

Աշխատության մեջ հայ հասարակական-քաղաքական կյանքի ֆոնի վրա ուսումնասիրված է «Փորձ» (1876—1881) և «Արձագանք» (1882—1898) պարբերականների պատմությունը և զրանց դերը հայ հասարակական մտքի պատմության մեջ: Վեր է հանված «Փորձի» և «Արձագանքի» վաստակը արևմտահայության վիճակի քրն-նարկման և անցյալ դարի վերջին քառորդում հայկական հարցի հետ կապված իրադարձությունները լուսարանելու գործում:

Առանձին բաժիններ են նվիրված ժամանակի հայ պարբերական մամուլի օրգանների միջև տեղի ունեցած բանավեճերին, «Փորձի» և «Արձագանքի» հիմնական աշխատակիցների և թղթակիցների գործունեությանը:

Շրջանառության մեջ են դրված վերոհիշյալ պարբերականների համար տպագրության ներկայացված և զրաբնության կողմից մերժված բազմաթիվ նյութեր ու արխիվային նոր փաստաթղթեր:

Ե Ր Կ Ո Ւ Խ Ո Ս Ք

Հայ լրագրության սկզբնավորման օրվանից անցել է 182 տարի: Այդ ժամանակամիջոցում աշխարհի բազմաթիվ երկրներում հրատարակվել են երեք հազարից ավելի պարբերականներ, որոնք սերունդներին են ներկայացնում հայ հասարակական մտքի և մշակույթի պատմության կարևորագույն էջերը: Սակայն, երև հայ մշակույթի պատմության կարևորագույն էջերը: Սակայն, երև հայ մշակույթի տարբեր նյութերի ուսումնասիրության համար պարբերական մամուլը եղել է հիմնական սկզբնաղբյուրներից մեկը և նպաստել զրանց պատմության ստեղծմանը, բուն մամուլը շուրջ իր ամբողջական պատմությունը:

Հայ պարբերական մամուլի պատմությանը նվիրված առաջին հոդվածները երևացել են դեռևս անցյալ դարի կեսերին, իսկ մեր լրագրության մի առանձին հատվածի պատմությունն ստեղծելու առաջին փորձը կատարել է Հարոն (Նիկ. Տեր-Հարությունյան): Երա «Հայոց մամուլը Ռուսաստանում և Կովկասի մեջ» ուսումնասիրությունը լույս է տեսել 1878 թ.: Գրան հաջորդում է Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության անդամ Գ. Գալեմբարյանի «Պատմություն հայ լրագրության» աշխատությունը (1893): Հայ լրագրության հիմնադրման 100-ամյակի առթիվ բանասեր Գարեգին Լևոնյանը հրատարակեց հայ պարբերական մամուլի առաջին անտացիոն ցուցակը (1895), իսկ տասնամյակներ անց՝ 1934-ին, իր ժամանակի համար լիակատար՝ հայ մամուլի մատենագիտական ցուցակը («Հայոց պարբերական մամուլը»):

Սովետական Հայաստանում գիտությունների ակադեմիայի հիմնադրումից հետո հայ լրագրության պատմության ուսումնասիրման գործը մտավ իր նոր փուլը: Սովետահայ պատմաբաններն ու բանասերները ստեղծել են բոլշևիկյան հայ մամուլի, սովետա-

06101

Մ 79(02)—76 26—75

հայ մամուլի, Հայրենական պատերազմի տարիների նակատային թերթերի, Մոսկվայի հայ մամուլի և տեղական մամուլի պատմությունը (Խ. Բարսեղյան, Հ. Ֆելիքյան, Ար. Մնացականյան, Ա. Արշարունի, Վ. Ամիրբեկյան): Սկսվել են նաև սփյուռֆահայ մամուլի հետազոտման աշխատանքները (Մ. Բաբլոյան, Կ. Դալլաֆյան և ուրիշներ):

Հայ գիտնականները զգալի գործ են կատարել և անցյալի մեր մամուլի ուսումնասիրման ուղղությամբ: Արդեն հրատարակի վրա են ակադեմիկոս Ա. Կարսենյանի «Ակնարկներ հայ պարբերական մամուլի պատմության» մենագրության առաջին երկու հատորները, նվիրված հնդկահայ գաղութի և եվրոպայի հայ լրագրությանը: Արևմտահայ մամուլի և լրագրողների մասին արժեքավոր ուսումնասիրություններ է հրատարակել պրոֆ. Գ. Ստեփանյանը («Արփիար Արփիարյան», «Հակոբ Պարոնյան», «Հայաստան բուրժուական հայ մամուլը» և այլն): Իրենց աշխատություններում XIX դարի II կեսի հայ մամուլի օրգաններին անդրադարձել են ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյանը, պրոֆ. Վ. Ռշտունին և մի շարք պատմաբաններ ու բանասերներ:

Անհամեմատ փչ է ուսումնասիրված XIX դարի արևելահայ մամուլը: Հարոյի և Գալեմֆարյանի զբերը լինելով մեր մամուլի պատմության ուսումնասիրման առաջին փորձերը, թե՛ նյութի ընդգրկման շրջանակներով, թե՛ ֆենարկման խորությամբ և թե մանավանդ աշխարհայացքային առումով, բնականաբար, շեն կարող բավարարել այսօրվա պահանջները: Ռոշակի արժեք են ներկայացնում Լեոյի «Ստեփանոս Նազարյանց» և «Գրիգոր Արծրունի» մենագրությունները, որոնք հարուստ նյութ են պարունակում «Հյուսիսափայլ» և «Մշակ» պարբերականների մասին:

Չեղևարկելով Արգար Հովհաննիսյանի խմբագրությամբ հրատարակված «Փորձ» և «Արձագանք» պարբերականների ուսումնասիրությանը, մենք ջանացել ենք, մեր ուժերը ներածին շափ, նրպասել XIX դարի երկրորդ կեսի արևելահայ մամուլի պատմության ստեղծման գործին:

«Փորձը» (1876—1881) և «Արձագանքը» (1882—1898) դեռևս չեն դարձել առանձին ուսումնասիրության առարկա: Գրանց մասին խոսել է Լեոն՝ իր «Գրիգոր Արծրունի» մենագրության մեջ: Սակայն այդ պարբերականները նրա ուշադրությունը գրավել են

Արծրունու և Հովհաննիսյանի միջև ծավալված բանավիճային պայքարի առումով միայն:

Ինչպես երևում է Ալ. Երիցյանի մի հայտարարությունից, նա ժամանակին նպատակադրվել է գրել Ար. Հովհաննիսյանի պարբերականների պատմությունը, բայց մեզ անհայտ պատճառներով չի իրականացրել ծրագրածը: «Փորձի» ուսումնասիրությամբ զբաղվել է սովետահայ պատմաբան Արշավիր Մելիքյանը, որն իր ձեռագիր աշխատության մեջ («Նյութեր հայ հասարակական կյանքի և մտքի պատմության») արժեքավոր մտքեր է հայտնել ազգային-սահմանողականների գաղափարախոսության վերաբերյալ: Գրքախոսաբար, այդ աշխատանքն անավարտ է: Հեղինակին չի հաջողվել մշակել հավաքած փաստական նյութը, ամբողջացնել ուսումնասիրությունը և հրատարակել այն: Այսպիսով, ժամանակի հայ հասարակական կյանքում նշանակալից դեր կատարած մամուլի այս երկու օրգանները շուրջ մեկ դար մնացել են առանց ուսումնասիրության: Նույն բխտին են արժանացել նաև «Մեղու Հայաստանի», «Նոր-դար», «Կոունկ հայոց աշխարհին» և այլ պարբերականները:

XIX դարի երկրորդ կեսի արևելահայ պարբերական մամուլն անցել է բարդ և դժվարին ճանապարհ: Դրիմի պատերազմին հաջորդած գրաֆենական որոշ ազատությունների շնորհիվ, հայ մամուլի զարգացման համար նույնպես ստեղծվում են նպաստավոր պայմաններ, բայց դրանք, բնականաբար, չէին ապահովում հայ թերթերի նյութական հիմքերը: Այդ էր պատճառը, որ 60-ական բովանակներին հրատարակության իրավունք ստացած «Ճոսֆաղ», «Հյուսիսափայլ», «Կոունկ հայոց աշխարհին», «Հյուսիս», «Համբավաբեր Խոսիո» պարբերականներն իրենց ընթացքն ավարտում են՝ նույնիսկ մեկ տասնամյակի շրջանը չընդհատելով: 1866-ին Ալեքսանդր II-ի վրա կատարված մահափորձից հետո ինչպես ուսերեն, այնպես էլ այլ լեզուներով հրատարակվող մամուլն անվում է հսկողության տակ: Փակվում են ժամանակի ուսական հեղափոխական-դեմոկրատական ամսագրեր «Современник»-ը և «Русское слово»-ն, հետապնդվում և մի քանի տարի անց փակվում է նույն հոսանքին պատկանող «Искра» երգիծական հանդեսը: Սկսված ռեակցիայի հետևանքով մերժվում են Ստ. Նազարյանի հայրը՝ «Լապտեր Հայաստանի» և Փիլ. Վարդանյանի դի-

մումը՝ «Լուսա» ամսագրերի հրատարակության վերաբերյալ: 70-ական թվականներին, սակայն, երկրում սկսված հեղափոխական երկրորդ ճգնաժամի ժամանակաշրջանում Ռուսաստանում լույս են տեսնում դեմոկրատական-նարոդնիկական մի շարք պարբերականներ, որոնցում լայնորեն ֆենարկվում էին երկրի տնտեսական զարգացման հետագա ուղիներին և հեռանկարներին վերաբերող հարցեր:

Ալեքսանդր II-ի սպանությունից հետո, 1881-ից սկսվում է Ալեքսանդր III-ի ռեակցիոն քաղաքականության շրջանը, հետապնդվում են նարոդնիկական հեղափոխական կազմակերպությունները, փակվում են մի շարք պարբերականներ, որոնցից էին դեմոկրատական «Отечественные записки» ամսագիրը և «Дело» հանդեսը: Մամուլի աշխարհում հիմնականում սկսում են իշխել ռեակցիոն, ինչպես և լիբերալ-բուրժուական և լիբերալ-նարոդնիկական պարբերականները: Չնայած դրան, հեղափոխական-դեմոկրատ հրապարակախոսներ Մ. Ն. Սալտիկով-Շչեդրինը և Ն. Վ. Շելցոնովը 80-ական թվականներին ինչ-որ չափով կարողանում են հոր սերնդի ուշադրությունը հրավիրել վարսունականների մեծ ժառանգությունը յուրացնելու և այն պահպանելու կարևորության վրա:

Այդ օրերին երկրում, այնուամենայնիվ, տպագրվում են նարոդնիկական մի քանի անլեգալ թերթեր: Արտասահմանում նույնպես, քեև անսխառն, հրատարակվում են ռուսական ազատ մամուլի որոշ օրգաններ: 80-ական թվականների կեսերին, Գ. Պլեխանովի շանֆերով, դեմոկրատական Ռուսաստանն արդեն հիմնավորապես ծանոթանում է որս ընթերցողների համար նախատեսված մարքսիստական գրականությանը: Բանվորական շրջաններում մարքսիստական գաղափարախոսության պրոպագանդման նպատակով 1880—1885 թթ. Պետերբուրգում լույս են տեսնում մի քանի անլեգալ թերթեր: Արդեն 90-ական թվականների կեսերին, բանվորական շարժումների բուռն ծավալման շրջանում, Ռուսաստանում սկզբնավորվում է բանվորական մամուլը: 1898-ին «Рабочая газета»-ն դառնում է Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության պաշտոնական թերթը: Ռուսաստանի ազատագրական շարժումների երրորդ էտապն սկսվում է բանվորական մամուլի հզոր վերելքով:

Իրարյունը մի փոքր այլ էր արևելահայ մամուլի աշխարհում: Ընդհանուր առմամբ հայ մամուլը կապված էր պատմական ժամանակաշրջանի բոլոր իրադարձությունների հետ: 60-ական թվականների գլուխացիական ռեֆորմը, ապա դրան հաջորդած դատարանական, զեմստովային, ֆադաֆային և այլ ռեֆորմները լուսաբանվում էին հայ պարբերական մամուլի կշեռում: Հայ լրագրողները ֆենարկում էին արդյունաբերական բուրժուազիայի զարգացման և գյուղի ֆայֆայման պրոբլեմները: Թայց, այդուհանդերձ, հայ մամուլն իր բնույթով որոշակիորեն տարբերվում էր ժամանակի ռուսական պարբերականներից: Անդրկովկասում բուրժուազիայի զարգացումն իր հետ բերում է ռուսականից տարբեր՝ ազգային զարթոնքին բնորոշ շահախնդրություններ: «Հյուսիսափայլից» հետո, 60—70-ական թթ. արևելահայ մամուլը մեծ ոգևորությամբ խրախուսում էր երկրի տնտեսական զարգացման նոր ընթացքը, հանգամանորեն վերլուծում ազգային լեզվի, մշակույթի և գրականության զարգացման խնդիրները, պրոպագանդում ռուսական և եվրոպական կուլտուրան յուրացնելու անհրաժեշտությունը:

1877—1878 թթ. ռուս-բուրժուական պատերազմի շրջանում Կովկասի հայ մամուլն սկսում է լուսաբանել հայկական հարցի հետ կապված իրադարձությունները և բազմակողմանիորեն քնննարկում է արևմտահայության տնտեսական ու ֆադաֆական վիճակը: Այդ պրոբլեմը մնում է օրակարգում և հաջորդ տասնամյակներին, մանավանդ դարավերջի հայկական կոտորածների շրջանում: Ալեքսանդր III-ի և Նիկոլայ II-ի ազգային ֆադաֆականությունը, որ հետապնդում էր Կովկասի փոքր ազգությունների ռուսացման նպատակը, առաջացնում է ընդդիմադիր մի շարժում և հայ հրապարակախոսներն սկսում են զբաղվել նաև արևելահայերի մշակութային և կրթական հաստատությունների պահպանման հարցերով:

Ժամանակի մամուլը միաժամանակ նկատելի քափ է հաղորդել հայ նոր գրականության զարգացմանը: Ազգային-պահպանողական «Արձագանքը» և «Նոր-դարը», լիբերալ-բուրժուական հոսանքի օրգաններ «Մշակը» և «Մուրներ» իրենց կշերը տրամադրել են Պատկանյանին, Բաֆֆուն, Մունդուկյանին, Աղայանին, Պոռյանին, Շիրվանզադեին, Մուրացանին, Նար-Գոսին, Հովհաննիսյանին, Թումանյանին, Փափազյանին, որոնք ոչ միայն հայ գրակա-

նուրյունը առաջ էին մղում դեմոկրատական հստակ ուղեգծով, այլև իրենց հայացքների կնիքն էին դնում հայ պարբերականների ուղղության վրա: Այդ բերքերի և հանդեսների էջերում իբրև հրապարակախոսներ հայ հասարակական կյանքի այրող հարցերն են քննարկել Շիրվանզադեն, Պարոնյանը, Բաֆֆին, Արփիարյանը, Մերենցը, Արեղյանը: Նարոզնիկական աշխարհայացքի ազդեցությունն էին կրում Ս. Հախումյանի, Ն. Արելյանի և այլոց՝ հայ գյուղին նվիրված հոդվածները:

Անցյալ դարի վերջին քառորդի Կովկասի հայ մամուլին բնորոշ է դառնում լիբերալ-բուրժուական և ազգային-պառնպանողական հոսանքներին պատկանող բերքերի գործունեությունը: Կղերապաշտական հոսանքի օրգաններ՝ արդեն դադարած «Ճոռախոս» և «Մասյաց աղալենին» հետնորդներ շունեին, իսկ «Մեղու Հայաստանին»՝ սկսած 1863 թ. հրատարակվում էր նոր խմբագրի կողմից՝ փոփոխված ծրագրով: Մանդինյան Բանանայի հետադիմական «Կարուն» ամսագիրը շատ տկար էր՝ հայ հրապարակախոսության աշխարհում իր ձայնը լսելի դարձնելու համար: Այս տարիներին հայ իրականությունը շունեի նախադրյանի հեղափոխական-դեմոկրատական հրապարակախոսության ավանդները շարունակող մամուլի իր օրգանը, քեև մի շարք փորձեր էին կատարվել հայ դեմոկրատական մամուլի ստեղծման ուղղությամբ:

1879 թ. շուրջվերջի ուսուցիչ Գրիգոր Տեր-Մելիքեղեկյանը Թիֆլիսում հիմնադրում է նարոզնիկական-լուսավորական առաջին հայ օրգանը՝ «Աշխատանք-Труд» երկլեզվյան շաբաթաբերթը¹: Այդ բերքի էջերում խմբագիրը փորձում էր լուսաբանել հայ գյուղացիության բշխառության պատկերը և մերկացնել վարչական ու դատական ապարտի ապօրինությունները, կաշառակերության, կաղոպուտի, հարկահանության ծանր սխտեմի փաստերը: Գյուղացիական դեմոկրատիայի շահերի պաշտպան Տեր-Մելիքեղեկյանին, սակայն, չի հաջողվում հասարակական կյանքում առկա դասակարգային հակասությունների լուծման մի բանական հետևության հանգել: Նրա բերքը հայ հասարակական կյանքում փոքր շա-

փով իսկ տարածում չի գտնում և դադարում է առանց էական հետք թողնելու մամուլի պատմության մեջ²:

«Տեր-Մելիքեղեկյանը որպես հրապարակախոս մնաց միայնակ, աղանդավոր, ոչ մի լուրջ ազդեցություն չթողնելով շրջապատի վրա, — գրում է պատմաբան Վ. Ավետիսյանը: — Իսկ նրա առաջադրած խնդիրները, ըստ էության դուրս չէին գալիս լիբերալ-բուրժուական ռեֆորմների սահմաններից»³:

1882—84 թթ. Շուշիում հրատարակվել է Սիմեոն Հախումյանի «Կործ» հանդեսը, որի շուրջն էին համախմբված Մոսկվայի Պետրովսկի գյուղատնտեսական ակադեմիայի հայ ուսանողական խմբակի մի շարք անդամներ: Լիբերալ-նարոզնիկական այս օրգանը, որը հիմնականում քննարկում էր համայնական հողատիրության պրոբլեմը և իդեալականացնելով համայնքը, այն հակադրում նոր զարգացող կապիտալիզմի ավերիչ բնույթին, երկար կյանք չունեցավ և չկարողացավ վճարական դեր կատարել հայ հասարակական կյանքում:

Կարձյալ այդ տարիներին, հայ մտավորական, անցյալում նարոզնիկ Գ. Միրզայանը և նրա գործակիցներ Բաֆֆին ու Ն. Արելյանը փորձում են ձեռք բերել 1884-ին դադարած «Մշակի» հրատարակության իրավունքը և այն շարունակել նոր, դեմոկրատական ծրագրով: Հաջողության հասնելու դեպքում բերես հենց նրանք էլ այդ բերքը դարձնելին դեմոկրատական մամուլի բնորոշ օրինակը հայ իրականության մեջ: Դժբախտաբար նրանց նախաձեռնությունը ձախողվում է⁴: Ինչ վերաբերում է նախադրյանի գաղափարախոսության իսկական ժառանգորդներին՝ հայ սոցիալ-դեմո-

² Հայ բանասիրությանը հայտնի էր, որ լույս է տեսել «Աշխատանք-Труд» թերթի 8 համար, որոնցից պահպանված էր մեկ համար միայն՝ Վերջերս ՍՄԿԿ Կենտկոմին աղընթեր Մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի հայկական ֆիլիալը ձեռք է բերել Մելիքեղեկյանի թերթի լրիվ հավաքածուն, որից պարզվում է, որ 1879—82 թթ. լույս է տեսել այդ թերթի 11 համար:

³ «Լենինյան ուղիով», 1974, № 9, էջ 91:

⁴ Կարո Միրզայանը ուսանողական տարիներին նարոզնիկական շարժումներին մասնակցելու համար հեռացվել էր Կիևի համալսարանից և այդ պատճառով Թիֆլիսում վերցված էր ոստիկանական հսկողության տակ: Հաջվի առնելով վերսիշյալը, կառավարապետությունը նպատակահարմար չի գտնում նրան թույլատրել ստանձնելու «Մշակի» խմբագրի պաշտոնը (տե՛ս Վրացական Կենտրոնական Պետական պատմական արխիվ, ֆոնդ 480, դիրք Ա, գործ 602):

¹ «Աշխատանք-Труд» թերթի մասին տե՛ս Կ. Գանիբյան, Հայ գյուղագրությունը 19-րդ դարում, Երևան, 1973, էջ 115—120, Վ. Ավետիսյան, Փաստերը հերքում են, «Լենինյան ուղիով», 1974, № 9:

կրատներին, ապա նրանց մամուլը սկզբնավորվում է XX դարի այգարացին:

Այս չի նշանակում, իհարկե, թե Նալբանդյանի գրական ժառանգությունը գրվանի տակ էր և հայ հասարակությունը անհաղորդ էր նրա գաղափարներին: Միևայել Նալբանդյանը մահվանից հետո էլ շարունակում էր պահպանել ազգանվեր գործչի իր հմայքը: Նրա գրական ժառանգությունն օգտագործվում էր ակնածանքով, անտիպ ստեղծագործությունները որոնվում էին և հրատարակվում, թերթերն ամեն պատեհ տոբթի ձոներ էին նվիրում նրա հիշատակին: Նալբանդյանը շարունակում էր հուզել մտքերը, մասնակցել հոսանքների պայլաւին, թեև հայ հրապարակախոսները պայլաւի նրա զինանոցից զենքերը վերցնում էին իրենց բնաւորյամբ և նրա ապույթների վանանի տակ բանավիճում՝ դրանց սեփական մեկնարանություններով:

*Իւրավերչի հայ մամուլի պատմությունը միաժամանակ ցարական գրախննության դեմ հայ խմբագիրների վարած պայլաւի և նրանց հետևողական մախառումների պատմությունն է:

* * *

Քանի որ այս աշխատությունը առաջին փորձն է՝ հայ ընթերցողին ծանոթացնելու «Փորձ» և «Արձագանք» պարբերականներին, մենք ձգտել ենք հնարավորին շափ ամբողջական ներկայացնել դրանց պատմությունը, ընդգրկել այդ օրգանների հետախննչությունների լայն շրջանակը: Ար. Հովհաննիսյանի պարբերականների պատմությունը բննարկվում է հայ հասարակական կյանքի առաջադրած հրատապ խնդիրների ֆոնի վրա, մամուլի այլ օրգանների հետ դրանց ունեցած կապերի և առնչությունների մեջ: «Փորձի» և «Արձագանքի» էջերում լայնորեն արտացոլվել և մեկնարանվել են XIX դարի վերջին ֆառորդի հայ հասարակական կյանքի ֆաղափական, տնտեսական և մշակութային զարգացման հարցերը: Ըստ այդ պրոբլեմների էլ՝ աշխատությունը բաժանվել է համապատասխան գլուխների:

Մեր աշխատանքի ընթացքում օգտագործել ենք հայ պարբերական մամուլի մի շարք հավաքածուներ, ռուսական որոշ պարբերականներ, Վրացական ՍՍՀ Կենտրոնական Պետական պատմա-

կան արխիվի (ՎԿՊՊՍ) և Հայկական ՍՍՀ Պետական Կենտրոնական պատմական արխիվի (ՀՊԿՊՍ) նյութերը, ՀՍՍՀ կուլտուրայի մինիստրության Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի բանգարանի (ԳԱԹ) արխիվային բաժնի նյութերը, Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտի (Մասնազարան) մամուլի բաժնի, գրադարանի և արխիվի նյութերը: Հայտնում ենք մեր շնորհակալությունը վերը հիշված հաստատությունների ղեկավարությանը և համապատասխան բաժինների աշխատակիցներին՝ նրանց հոգատարության և մեր աշխատանքի համար ստեղծած հնարավորությունների համար:

Երախտագարտ ենք մեծանուն գիտնական Աշոտ Հովհաննիսյանին, որն իր խորհուրդներով օգնել է մեզ՝ կողմնորոշվելու հայ լրագրության պատմության բարդ աշխարհում:

U. S. U. S. U. S. U. S.

«Ф И Р 2»

(1876—1881)

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

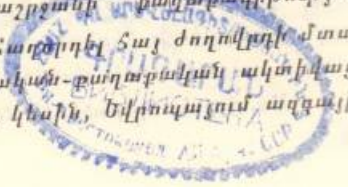
Ա. ԱԶԳԱՅԻՆ-ՊԱՀՊԱՆՈՂԱԿԱՆ ՀՈՍԱՆՔԸ XIX ԳԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ԲԱՌՈՐԿՈՒՄ

Ա. ԱԶԳԱՅԻՆ-ՊԱՀՊԱՆՈՂԱԿԱՆ ՀՈՍԱՆՔԻ ԳՆԱՀԱՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԸ

Ազգային-պահպանողական հոսանքը հայ իրականության մեջ ծընունդ է առել անցյալ դարի կեսերին և հարատևել մինչև ուսական առաջին հեղափոխության նախօրյակը: Այդ հոսանքի ներկայացուցիչները կես դար շարունակ գտնվել են կովկասահայ հասարակական կյանքի գրեթե բոլոր նշանակալից իրադարձությունների հորձանուտում, իրենց նպաստը բերել հայ նոր գրականության զարգացման, մեր ժողովրդի կրթական և մշակութային կյանքի վերելքի գործին:

Նրանց հիմնադրած պարբերականները, «Կոունկ հայոց աշխարհին» (1860—1863), «Մեղու Հայաստանի» (1863—1886), «Փորձ» (1876—1881), «Արձագանք» (1882—1898), «Նոր-դար» (1884—1906), դարձել են անցյալ դարի երկրորդ կեսի հայկական կյանքի հայելին, իրենց էջերում պահպանել մեր ժողովրդի պատմության այդ ժամանակահատվածի ստույգ տարեգրությունը:

Իրերալ ուղղության պատկանող «Մշակ» և «Մուրճ» պարբերականների հետ մեկտեղ ազգային-պահպանողական հոսանքի մասնույի օրգանները՝ ժամանակի դեմոկրատ գրողների և հրապարակախոսների աշխատակցության շնորհիվ ժամանակաշրջանի քաղաքակրթության բարձրակետից նոր բովանդակություն են հարծրդել հայ ժողովրդի մտավոր կյանքին, օժանդակել նրա հասարակական-քաղաքական ակտիվացմանը: Հանգես գալով XIX դարի ձրկրորդ կեսին, նվիրագրում ազգային

շարժումների ծավալման շրջանում, երբ Անդրկովկասում նույնպես գործում էր դեռևս առաջադիմական իր վերընթաց շարժումն ապրող բուրժուազիան, ժամանակի մամուլի հայ օրգանները ոչ միայն խթանել են արևելահայ ազգային կյանքի վերելքին, այլև համակողմանիորեն քննարկել արևմտահայության վիճակը և օրվա պահանջներին ներդաշնակ՝ ջանացել նպատակասլաց ուղղություն հաղորդել հայ մտավորականության գործունեությանը:

Ազգային-պահպանողական հոսանքի պատմությունը առ այսօր չի դարձել առանձին ուսումնասիրության առարկա: Այդ հոսանքի գործիչներին հարևանցիորեն անդրադարձել է Լեոն՝ Գրիգոր Արծրունուն նվիրված իր մենագրության մեջ: Կժբախտաբար հեղինակի հափշտակվածությունը Արծրունու անձով, հիմնականում օգտաշատ նրա աշխատությունը դարձրել է միակողմանի: Մենագրության մեջ Գր. Արծրունին ներկայացվում է իբրև ժամանակի բոլոր պատմական իրադարձությունների կենտրոնական դեմքը, բոլոր միջոցառումների նախաձեռնողն ու ղեկավարը: Նրա հայացքները կատարյալ են և դուրս՝ քննադատության սահմաններից: «Մշակի» վաղեմի պայքարը «Մեղու Հայաստանի» թերթի հետ լուսաբանվում է իբրև առաջադիմական շարժման ու խավարամբռության բախում: Արգար Հովհաննիսյանը Լեոյի գրքում ներկայացվում է իբրև հետադիմականության ներկայացուցիչ, մշակական կուսակցությունը պայքարելով «Արձագանքի» դեմ, գրում է Լեոն, «պատասխանած էր լինում այն բոլոր տարրերին, որոնք ընդհանուր անունով կոչվում էին «պահպանողական» կամ, ավելի հաճախ, «խավարամիտ»⁵: Հայ հասարակական-քաղաքական կյանքին Արծրունուց ոչ պակաս մասնակցություն ունեցած գործիչը չի արժեքավորվում իբրև այդպիսին: Հասկանալի տրամաբանությամբ Հովհաննիսյանի պարբերականները նույնպես չեն ստանում իրենց արժանի գնահատականը:

Այսպիսով, Լեոն անուղղակիորեն քաղաքացիական իրավունք է տալիս պահպանողական տերմինի յուրօրինակ մեկնաբանությանը, որը հետագայում մտնում է շրջանառության մեջ, իբրև հետադիմական և անգամ խավարամիտ հասկացություն: Հետագա տասնամյակներում նույնպես շատերի կողմից զարմանալի կերպով մոռացության է տրվել պահպանողական (կոնսերվատիվ) տերմինի պատմական-հասարակա-

կան բովանդակությունը, որը տարբեր երկրներում ունեցել է իր տարբեր երանգները և նշանակությունը:

Ժամանակին իրենք՝ ազգային-պահպանողականները, բազմիցս ընդվզել են հոսանքի անարդարացի նվաստացման և անհարկի պարզունակացման դեմ, ցույց տալով, որ ազգային-պահպանողական աշխարհայացքը բխում է ժողովրդի ապրած բազմադարյան կյանքի բուն էությունից և ներկայացնում նրա ապագայի զարգացման որոշակի միտմենքը⁶:

Ազգային-պահպանողական հոսանքը հայ հասարակական-քաղաքական այլ հոսանքների հետ մեկտեղ ուսումնասիրել և դրա գիտական, պատմական գնահատականն է տվել ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյանը⁷: Սակայն գիտնականի մեծարժեք ուսումնասիրություններն ընդգրկում են հոսանքի գործունեության 50—60-ական թվականների ժամանակահատվածը միայն: Աշ. Հովհաննիսյանը հոսանքի գործունեության հետագա տասնամյակներին մերձենում է մասնակիորեն, առանձին գործիչների առիթներով: Չնայած դրան, այն ամենը, ինչ արված է նրա կողմից, անգնահատելի ավանդ է մեր պատմագրության մեջ:

Որոշակիորեն տարբերակելով 50—60-ական թվականների հասարակական-քաղաքական հոսանքների առանձնահատկությունները, Աշ. Հովհաննիսյանը ազգային-պահպանողական հոսանքի համար բնորոշ է համարում հետևյալ գծերը. «Ծթն կղերա-աղայական հոսանքի համար եկեղեցու խաչվածն էր ազգությանը դրոշը, ազգային-պահպանողականների համար ոչ թե եկեղեցին, այլ նրանով դոտեպնդված «ազգն» էր գերազույժ և ինքնագոհ հեղինակությունը: Ազգային լեզու և գրականություն, ազգային լուսավորություն և դաստիարակություն, ազգային պատմություն, ազգային ավանդություն ու բարք—ահա այն արժեքները, որոնք,

⁵ Այսպես, Սպանդար Սպանդարյանը ծագելով մշակականներին, որոնք իրենց համարում էին լուսավորության առաջ մղողներ, առաջադիմականներ, իսկ պահպանողականների գործն այն էին համարում, որ նրանք արգելք էին լինում «ժողովրդի լուսավորության, առաջադիմության գործին», վրդովված բացականչում է. «Պետք է տգետ լինել, չհասկանալու համար այն, որ պահպանողականը չի կարող ժողովրդի լուսավորության գործին հակառակ լինել» (տե՛ս «Նոր-դար», 1892, № 209):

⁷ Տե՛ս Աշ. Հովհաննիսյան, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, գիրք II, ն., 1956, էջ 18—77 և նույն հեղինակի՝ «19-րդ դարի 50—60-ական թվականների արևելահայ հասարակական-քաղաքական հոսանքները» («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1965, № 4 և 1966, № 1):

⁵ Լեո, Գրիգոր Արծրունի, III հատ., էջ 394:

1930-ական թթ. «Փորձի» ուսումնասիրությանը սկսել է զբաղվել հայ մարքսիստ պատմաբան Արշավիր Մելիքյանը: Մեզ հասած նրա ձեռագիր աշխատությունը ամփոփում է «Փորձի» առաջին երկու տարիների նյութերի ուսումնասիրությունը՝ հեղինակի շատ հետաքրքրական գիտողություններով և գնահատականներով: Այնքանով, որքանով ձեռագիրն անավարտ է, նպատակահարմար ենք գտնում մեջ բերել մի հատված Աշ. Հովհաննիսյանի՝ այդ ձեռագրի համար գրած առաջաբանից:

«Մեր պատմագրության և գրականության մեջ մինչև հիմա իշխող է հանդիսացել այն տեսակետը, թե կովկասահայ պահպանողական հոսանքը հանդիսացել է 19-րդ դարի հայ հասարակական մտքի առաջնելու և անկցիոն հոսանքը: Մեր պատմաբանների ու գրականագետների մեծ մասը սահմանագիծ չի դնում կովկասահայ կղերա-ֆեոդալական և ազգային-պահպանողական հոսանքների միջև: Լիբերալներից ժառանգած արատավոր այս տեսակետը սխալ հունի մեջ է դրել ռուսահայերի՝ 19-րդ դարի հասարակական զարգացման գիտական ուսումնասիրությունը: Մելիքյանի աշխատության մեջ զետեղված նյութերը, ինչպես և դրանց մասին արած նրա մասնակի դիտողությունները հերքում և մերժում են այդ սխալ հայացքը: Նրա թերավարտ ուսումնասիրությունն իսկ ցույց է տալիս, որ 70-ական թթ. հայ պահպանողականների գաղափարախոսները հանդիսանում էին ոչ թե հայ ֆեոդալական կամ կղերական ևսակցիայի, այլ հայ բուրժուազիայի հրապարակախոսության՝ դեպի արդյունաբերական կապիտալիզմի գաղափարախոսությունը կատարած էվոլյուցիայի մի տարատեսակությունը»¹⁷:

Արգար Հովհաննիսյանի «Արձագանք» շաբաթաթերթին անդրադարձել է Հր. Թամրազյանը իր «Շիրվանզադե» մեծարժեք մենագրության մեջ: Թամրազյանը նույնպես վերանայում է Հովհաննիսյանի պարբերականներին տրված գնահատականները և նյութի խորիմացությունը հերքում անցյալներից եկող՝ մամուլի որոշ օրգանների մեխանիկական պիտակավորումը: Նա դուգահեռներ անցկացնելով ազգային-պահպանողական հոսանքի պարբերականների միջև, նշում է այն հետաքրքրական երեվոլյուցիա, որ միևնույն հոսանքի օրգանները նույնպես դանազանվում են միմյանցից: Այսպես, «Արձագանքն» առանձնացնելով «Մեղու Հայաստանի» և «Նոր-գար» թերթերից, Հր. Թամրազյանն իրավացիորեն հաս-

տատում է, որ առաջինը՝ հաճախ «ոչ միայն պաշտպանել է «Մշակի» լիբերալ որոշ սկզբունքները ազգային և քաղաքական կյանքի մեջ, այլ երբեմն ավելի ակտիվ ու վճռական է եղել հասարակական որոշ խնդիրների նկատմամբ»:

Հր. Թամրազյանը վիճարկում է Ռշտունու՝ «Արձագանքին» և «Փորձին» տված գնահատականները: Պատմական ուսումնասիրության հավաստիության համար նա կարևոր է համարում թերթերի առաջնորդողների հետ մեկտեղ խորամուխ լինել նաև այդ թերթերի էջերում տպագրված գրական երկերի ուղղության հարցերի մեջ: «Այդ դեպքում, — գրում է նա, — գուցե թե այնքան հեշտ լինեք խաշած ևս դժեր քաշել մեր հասարակական մտքի մեջ որոշակի դրական դեր խաղացած այդ ամսագրի և թերթի վրա»¹⁸: Հր. Թամրազյանն իր մենագրության մեջ արժանի է հատուցում Ա. Հովհաննիսյանի պարբերականներին, ընդգծելով դրանց դերը հայ հասարակական մտքի պատմության մեջ:

XIX դարի երկրորդ կեսի հայ հասարակական հոսանքների գործունեությունը հանդամանորեն քննարկել է Ս. Սարինյանը՝ «Հայ նոր գրականությունը հանդամանորեն» բազմահատորյակի երրորդ և չորրորդ հատորների «Ներածություն» բաժիններում: Այդ հետազոտության մեջ Ս. Սարինյանը վեր է հանել ազգային-պահպանողական հոսանքի երկու թևերի առանձնահատկությունները, նշել «Փորձի» և «Արձագանքի» տեղը հայ հասարակական կյանքում: Հատկանշական է, որ Սարինյանը հաշվի առնելով սոցիալ-տնտեսական և պատմա-փիլիսոփայական հարցերում «Փորձի» և «Արձագանքի» ունեցած ուրույն դիրքորոշումը, այդ պարբերականների գաղափարախոսների ուղղությունն առանձնացնում է «Նոր-գարի» ուղղությունից, առաջիններին կոչելով լիբերալ-պահպանողականներ¹⁹:

«Չբաժանելով կապիտալիզմի նորդարական ողմանտիկական քննադատությունը, — գրում է Սարինյանը, — պահպանողականների լիբերալ գաղափարախոսները ավելի արմատական ձևով էին դնում հասարակությունում բուրժուական գաղափարախոսության անհրաժեշտությունը, հավատում բուրժուական քաղաքակրթության բարօրությունը, պահպանողականության

¹⁸ Հր. Թամրազյան, Շիրվանզադե, Կյանքը և դործը, Երևան, 1961, էջ 56:

¹⁹ Այդպիսով փաստ է, որ Ռշտունի նույնպես վերը հիշված իր մենագրության մեջ գտնում է, որ «Փորձը» և «Արձագանքը» պատկանում էին ազգային-պահպանողական հոսանքին, «Թեև ոչ այնպես ցայտուն կերպով, ոչ էլ այնպիսի հետեղականությամբ» (էջ 148):

¹⁷ Աշ. Մելիքյան, նյութեր հայ հասարակական կյանքի և մտքի պատմության, էջ X (ձեռագիր, Պատմության ինստիտուտի գրադարան):

ծայրահեղությունները շափավորելով ինտելիգենտական շրջահայեացու-
թյամբ»²⁰: Մյուս կողմից, Սարինյանը նույնպես շփման կեանք տեսնելով
«Մշակի» և «Արձագանքի» միջև, ինչպես և Քամրաղջանը, գտնում է, որ
«Մշակի» հրատարակության փրկորդը էտապում «Արգար Հովհաննիսյա-
նի շափավոր լիբերալիզմը ավելի էր հանգուրժում գեմեկրատական հո-
վերի թափանցումը շաբաթաթերթի էջերը, քան այդ կարող էր թույլ տալ
Արծրունու մարտնչող լիբերալիզմը»²¹:

Ինչ էլ որ լինի, սակայն, «Փորձը» և «Արձագանքը» դեպի առաջնություն
իրեն ազգային-պահպանողական հոսանքի օրգաններ, որոնց հրապարա-
կախոսություն և գործերակերպի ծանրություն կենտրոնը Ս. Սարինյանը
համարում է ազգային հարցը: Նա առանձնահատուկ հստակություն
բացահայտում է ազգային-պահպանողականների ազգային գաղափա-
բաբանության ակունքները՝ կապված կուլտուր-պատմական հայեցողու-
թյան հետ: Մի հանգամանք էր այդ, որը նախանշում էր հոսանքի գոր-
ծունեության նպատակամղոթմը, ազգի հոգևոր կուլտուրայի ոլորտներում
ազգի «անհատականության» և նրա գոյության նեցուկները որոնելու՝
նրա գործիչների ջանքերը²²:

Այսպես, ուրեմն, ովքե՞ր էին ազգային-պահպանողականները և ի՞նչ
շահախնդրություններ էին նրանց առաջնորդում XIX դարի վերջին քա-
ռորդում: Անցել էր 60-ական թվականների տնտեսական զարգացման
փուլը, Անդրկովկասի հայ բուրժուազիան ամրապնդել էր դիրքերը և նշա-
նակալից հաջողությունների հասել արդյունաբերական կենտրոններում:
Ազգային-պահպանողական հոսանքը 1850—60-ական թվականներին
արտահայտում էր Անդրկովկասի քաղաքային արհեստավորության և
առևտրական բուրժուազիայի շահերը, բայց հետևելով պատմական զար-
գացման ընթացքին, չէր անգիտանում կապիտալիզմի զարգացման հնա-
րավորությունը փրկում: Հոսանքի գործիչներից ոմանք, Գ. Ախվերդյանը
և նրա համախոհները, ընդունում էին երկրի տնտեսության զարգացման
այդ նոր, բարձր աստիճանի անհրաժեշտությունը, բայց միաժամանակ
հակադրվում էին ցարական գաղութարարներին, օտարազգի և ռուս
կապիտալիստներին՝ նրանց տված արտոնությունների համար: «Նրանց
գործունեությունն ուղղված էր կովկասի արտադրողական ուժերի զար-

գացմանը տեղական կապիտալիստների ձեռքերով նպաստելու նպատա-
կակետին», — գրում է Աշ. Հովհաննիսյանը²³:

Ազգային-պահպանողական հոսանքի սոցիալական հիմքը հաջորդ
փուլում, ժամանակի տնտեսական հարաբերությունների զարգացմանը
զուգընթաց, փոխվում է: Արդեն 80-ական թվականներին ազգային-պահ-
պանողական հոսանքի մի թևը որոշակիորեն արտահայտում էր արդյու-
նաբերական բուրժուազիայի շահերը, խրախուսում արդյունաբերական
կապիտալի տեղական ներկայացուցիչների ձեռներեցությունը: Այդ տա-
րիներին հոսանքը ինչ-որ շափով երկփեղկվում է և այդ իր արտահայտու-
թյունն է գտնում «Նոր-դար» և «Արձագանք» թերթերի քաղաքականու-
թյան մեջ: Ս. Սարինյանը հետևյալ բացատրությունն է տալիս այս հար-
ցին: Սոցիալական իրենց հիմքով կապված մնալով արհեստավորու-
թյան և մանրբուրժուական շերտերի հետ, «Մեղու Հայաստանի», ապա
«Նոր-դար» թերթերի տեսաբանները հիվանդագին են ընդունում բուր-
ժուազիայի զարգացման բուռն ընթացքը, որն սպառնում էր ազգի միաս-
նության նրանց իդեալին և խարխուլում մանրբուրժուական խավերի դիր-
քերը: Սակայն, ամբողջապես մերժել կապիտալիզմի զարգացումը,
նրանք չէին կարող: «Նոր-դարի» տեսաբանները հարկադրված էին ըն-
դունել դրա անխուսափելիությունը, ձգտելով «կապիտալիզմի զարգա-
ցումը հարմարեցնել ազգի ամբողջությունը անխախտ պահելու պատ-
րանքին»: Այսպիսով, Սարինյանը մատնանշում է ազգային-պահպանո-
ղական հոսանքի հիմնական թևի տեսական հավատամքի և գործնական
ծրագրերի միջև առաջացած հակասության փաստը:

«Նոր-դարի» շրջանակի գործիչներն ընդվզում էին կապիտալիզմի
բերած շարիքների դեմ և քննադատում բուրժուական հասարակության
հակասությունները: Հակադրվելով «Մշակին», որը ազգապահպանության
հիմքը համարում էր տնտեսական գործոնը, նորդարականները ազգի
պահպանության համար առաջնակարգ նշանակություն էին տալիս բա-
րոյական գործոնին: Նյութական հարստությունը և տեխնիկական առաջ-
ընթացը նրանք ենթադրում են միայն ազգային ավանդական կառուց-
վածքի սահմաններում, գրում է Սարինյանը: Ուստի և, «այնտեղ, ուր կա-
պիտալիզմի զարգացումը խախտում է ազգային օրգանիզմի ավանդա-

²⁰ «Հայ նոր գրականության պատմություն», 1972, հատ. 4, էջ 20:
²¹ «Հայ նոր գրականության պատմություն», 1964, հատ. 3, էջ 34:
²² Տե՛ս «Հայ նոր գրականության պատմություն», հատ. 4, էջ 20—21:

²³ Աշ. Հովհաննիսյան, Գ. Ախվերդյանի և Գ. Երմազանյանի նամակագրությունը
Վրաստանի և Պարսկաստանի համարությունների մասին (տե՛ս «Պատմա-բանասիրա-
կան հանդես», 1963, № 2, էջ 195):

կան զիմապատկերը, «Նոր-դարը» հանդես է գալիս որպես կապիտալիզմի քննադատ»²⁴:

Ազգային-պահպանողական հոսանքի ներկրորդ թևի գործիչները, որոնց Ս. Սարինյանն անվանում է լիբերալ-պահպանողականներ, համախմբված էին «Փորձ» և «Արձագանք» պարբերաթերթերի շուրջը: Այս օրգանները հրատարակվել են 1876—1898 թթ., գրեթե քառորդ դար, և հնաեղականորեն արտացոլել այն սոցիալ-քաղաքական, ազգային ու մշակութային տեղաշարժերը, որոնք կատարվել են հայ իրականության մեջ նշված ժամանակամիջոցում: Ազգային-պահպանողական հոսանքի ներկայացուցիչները ջանացել են հասկանալ պատմական ժամանակաշրջանի առաջադրած խնդիրները և դրանց լուծման համար որոնել բանական ուղիներ: Եթե նվիրույթով ազգային պետությունների ձևավորման համար մղված պայքարի շրջանում նրանք մեծագույն ուշադրություն էր ցուցնում էին հայ ժողովրդի ազգային կյանքի ամրապնդման միջոցները և «Փորձի» էջերում լայնորեն արծարծում էին նվիրույթի փոքր ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարի թեմատիկան, խորամուխ լինում պատմական, բանասիրական հարցերի մեջ, ապա ռուս-թուրքական պատերազմին հաջորդած ժամանակաշրջանը, որը համընկնում է Ռուսաստանում կապիտալիզմի բուռն զարգացման փուլին, ազգային հարցին զուգահեռ «Արձագանքի» գործիչներին հրամցնում է սոցիալ-տնտեսական նորանոր խնդիրներ:

Ար. Հովհաննիսյանը, ի տարբերություն նորդարականների, ընդունում է կապիտալիստական զարգացման պատմական օրինաչափությունը երկրում և անվերապահորեն այն համարում իբրև տնտեսական զարգացման հաջորդ փուլը: Այս հարցում «Արձագանքի» շրջանակի գործիչները զաղափարական իրենց հիմնական ասպեկտներով մոտենում էին լիբերալ-բուրժուական հոսանքի զաղափարախոսությունը: Բարձրացնելով կապիտալիզմի զարգացման անհրաժեշտությունը, հայ հրապարակախոսները դրա մեջ տեսնում էին ազգային կյանքի հետագա բարգաւաճման գրավականը: Նրանք ինչ-որ շափով իդեալականացնում էին Արևմտյան Նվիրույթի տնտեսական և հասարակական համակարգը և ձգտում յուրացնել բուրժուական քաղաքակրթության նվաճումները: Նկատելով հանդերձ կապիտալիզմի բերած ավերածությունները, բանվորության շահագործումը և այդ դասակարգի զրկանքները, «Մշակի» և «Ար-

ձագանքի» հրապարակախոսները հույս էին հայտնում, թե նվիրույթական երկրների զարգացած արտադրության օրինակով կատարելագործելով տեղական արդյունաբերությունը, կարելի կլինի բարելավել բանվորության նյութական ու բարոյական վիճակը: Ինչպես լիբերալ գործիչները, «Արձագանքի» աշխատակիցները նույնպես մերժում էին դասակարգային հակամարտությունների առկայությունը, բուրժուական հասարակարգում նկատվող հակասությունները վերագրում տեղական բուրժուազայի հետամնացությունը և ձգտում հասարակական կյանքի իդեալական ներդաշնակության կապիտալիզմի զարգացման և ռեֆորմների միջոցով:

Նրկու հոսանքների զաղափարախոսները միևնույն բարյացակամության զիրքերից էին գնահատում 60-ական թթ. Ռուսաստանում անցկացված հողային, զեմստվային, դատարանային և զինվորական ռեֆորմները և յուրաքանչյուր պատեհ առիթի ներբողում էին Ալեքսանդր II «ազատարարին»: Բնականաբար, իրենց դասակարգային սահմանափակության պատճառով չկարողանալով խորամուխ լինել գյուղացիական ռեֆորմի բուրժուական էության մեջ, նրանք գյուղական տնտեսությունների քայքայումը բացատրում էին ռեֆորմների սկզբունքներից կատարվող 'շեղումներով և իբրև փրկության ներքին առաջարկում էին ռեֆորմի ճշգրիտ կիրառումով գյուղացիների կյանքն ապահովագրել այլևայլ անախորժություններից²⁵:

Թե մեկ և թե մյուս հոսանքը մեծ ուշադրություն էր նվիրում ժողովրդի լուսավորության և առաջընթացի գործին, նոր թափի հաղորդում գրականության, թատրոնի, դպրոցական ցանցի զարգացմանը²⁶: Սակայն նրանց զաղափարախոսության մեջ առկա էին լուրջ տարաձայնություններ՝ եկեղեցուն տրվելիք դերի, հայ ժողովրդի, իբրև ազգության՝ հեռանկարների և ինքնապահության հարցերում: Ինչպես առհասարակ մյուս ազգային-պահպանողականները, Ար. Հովհաննիսյանը ևս ազգային

²⁵ Տե՛ս Վ. Սիտունի, Հայ հասարակական հոսանքների պատմությունից, էջ 173—178:

²⁶ Թեև հենց սրանով է բացատրվում, և դա ունի իր տրամաբանությունը, որ Վ. Պարսամյանը հայ հասարակական հոսանքների բաժանում կատարելիս ազգային-պահպանողական հոսանքը համարում է միջանկյալ ուղղություն, իսկ Ս. Զուրաբյանը առհասարակ ընդունում է միայն երեք հոսանք, բացառելով ազգային-պահպանողական հոսանքի գոյությունը (տե՛ս Վ. Պարսամյան, Հայ ժողովրդի պատմություն (1801—1917), հատ. 3, էջ 214—229, Երևան, 1967; Տե՛ս նաև Ս. Զուրաբյան, Հայ տնտեսագիտական մաթի զարգացման ուղևագծեր, Երևան, 1959, էջ 10):

²⁴ «Հայ նոր գրականության պատմություն», հատ. 4, էջ 19:

կյանքի զարգացման հարցում վճռական նշանակություն էր տալիս բարոյական գործունիքն, իր պարբերաթերթերի էջերում մեծ տեղ հատկացնում կուլտուր-պատմական հարցերին:

Ազգային շարժումներով հարուստ XIX դարի բախտորոշ ժամանակաշրջանը ակտիվ գործունեության էր կոչում ազգերին, որոնցից յուրաքանչյուրը ջանում էր համաշխարհային ասպարեզ գուրս բերել իր հոգևոր մշակույթի նվաճումները, աշխարհին ներկայացնել «իր «անհատականությունը»՝ թե ի՞նչ է ինքը, ի՞նչ անցյալ ունի և ի՞նչով է մտնում համարողկային կուլտուրայի պատմության մեջ»²⁷: Ստ. Պալասանյանը «Փորձի» էջերում վկայակոչելով հույն ժողովրդի օրինակը, նրա ազատագրությունը բացատրում էր՝ իրենց մտավոր ու հոգևոր հարստության արդասիրը հույների կողմից աշխարհին ներկայացնելու մեծ հմտությամբ: Իր պարբերականներում Աբ. Հովհաննիսյանն այդ նկատառումներով էր դիմում հայ ժողովրդի պատմական անցյալի ուշագրավ էջերի վերհանմանը, խթանում հայ բանասիրության, գրականության և մշակույթի զարգացմանը, եվրոպական լեզուներով թարգմանում հայ գրականության լավագույն էջերը:

Ազգային-պահպանողականներն իրենց գործունեությունը ծառայեցնում էին մեկ նպատակի՝ ազգի միասնության ամրապնդմանը: Ազգապահպանման նկատառումներով նրանք դարավերջին բմբոստանում էին ցարական կառավարության ուսացման քաղաքականության դեմ, այն դեպքում, երբ լիբերալ բուրժուական հոսանքի գործիչները ցարիզմի հետ համակերպվողական քաղաքականություն էին վարում: Այս առումով հատկանշական է, որ հանձին ազգային-պահպանողականների՝ ցարիզմը տեսնում էր առավել վտանգավոր գործիչների, հետապնդում նրանց, մինչդեռ լիբերալներն ինչ-որ շափով ազատ էին կասկածներից: Երկու հոսանքների գործողությունների այս սահմանադատումը միանդամայն ակնառու է դառնում ազգային-պահպանողական հոսանքի տեսաբան Սպանդար Սպանդարյանի որդու, ակնասվոր հեղափոխական Սուրեն Սպանդարյանի մի նամակից, որտեղ ասված է. «Ոչ իմ հայրս, ոչ էլ նրա ուղղությունը հասարակական-քաղաքական տեսակետից ոչ միայն չէին վաչելում կառավարության աջակցությունը, այլ միշտ հալածվում էին ամենադաժան կերպով... Կառավարությունը հալածում էր «պահպանողականությունը» (կոնսերվատիզմը), և հովանավորում հայ

«լիբերալիզմը», որովհետև այն ժամանակները իր տեսակետից նա տեսնում էր «թշնամուն» պահպանողականության և ոչ թե լիբերալիզմի մեջ: Լիբերալիզմը ժխտում էր հայկական կյանքի «հիմունքները», իսկ կոնսերվատիզմը պաշտպանում էր այն՝ կառավարության ճնշման և ռուսիֆիկացիայի դեմ»²⁸:

Ազգային-պահպանողական հոսանքի գործունեությունը սկսում է ծավալվել նախ Քիֆլիսում, այնուհետև իր արտահայտությունն է գտնում և այլ քաղաքներում:

XIX դարի 50-ական թվականների վերջին Պետերբուրգի համալսարանի շրջանավարտ Կարապետ Եղյանը, որին վիճակված էր կես դար շարունակ զլխավորել ազգային-պահպանողական հոսանքը, ծրագրում է հիմնադրել մի պանսիոն: 1859 թ. հոկտեմբերին «Հյուսիսափայլի» էջերում հրատարակվում է Եղյանի հայտարարությունը, որտեղ նա հրատակորեն ձևակերպում էր իր հավատամքը: Ազգայնությունը «հարկ է պաշտպանել իբրև մի սուր բան», գրում էր նա, իսկ այդ կարելի է իրագործել ազգային դպրոցների միջոցով: Պայքարելու համար օտարամետ ազդեցությունների դեմ, Եղյանը վճռում է օգնել մայրաքաղաքի հայ ուսանողներին, անազարտ պահելու նրանց սիրո զգացումները դեպի ազգն ու նկեղեցին, պահպանելու հավատարմությունը «ընտանի լեզվին, որ վե՛մ անկյան կարև համարվի ազգայնության և միակ զանձ հասարակաց»²⁹:

Նրա պանսիոնը բացվում է 1860 թվականին: Այստեղ սովորում է հայ պատանիների մի խումբ, որը յուրացնում էր մայրենի լեզուն, ուսումնասիրում հայ ժողովրդի պատմությունը, զբաղվում գրական աշխատանքով:

Կ. Եղյանը հետամուտ էր ավելի լուրջ ծրագրի իրականացման: Նրա գործունեությունը համընկնում էր հայ ժողովրդի՝ իբրև ազգություն իրեն գրսևորելու բուն ժամանակներին, երբ հայ մտավորականները եռանդագին աշխատում էին ազգի կոնսոլիդացման, նրա համակողմանի զարգացման ուղղությամբ: Հրատարակի վրա էր ավանդական այն թեզը, թե ազգի գոյության երաշխիքը՝ քաղաքական գործոնը, լեզուն և կրոնն են: Քանի որ հայ ժողովուրդը կորցրել էր իր պետականությունը, հայ

²⁷ «Հայ նոր գրականության պատմություն», հատ. 3, էջ 45:

²⁸ Խ. Կարսեղյան, Մարքսիզմի տարածումը Հայաստանում, Երևան, 1967, էջ 160:

²⁹ «Հյուսիսափայլ», 1859, № 10, էջ 834:

գործիչներն առաջ էին քաշում ազգի զարգացմանը խթանող մյուս երկու գործոնները՝ լեզվի և եկեղեցու պահպանման անհրաժեշտությունը:

Կարապետ Եզյանը և նրա սաները հետագա իրենց գործունեության ընթացքում ղեկավարվում էին առաջին հերթին ազգային լեզվի մշակման և զարգացման ծրագրով, այն դիտելով իբրև ազգի ինքնաձանաղմանը նպաստող ամենաառաջին պայմանը: Նրանք միաժամանակ պետականություն շունեցող հայ ժողովրդի ինքնապահպանման հարցում քաղաքական գործոնի նշանակությունն էին տալիս եկեղեցուն, սրան հանձնարարելով նաև մայրենի լեզվի զարգացման և անվթար պահպանման գործը: Ըստ նրանց՝ եկեղեցու տնօրինության տակ դռնվող բեմերը և դպրոցները ամենից լավ կարող էին «ծաղկեցնել և պահպանել ազգայնության անդրանիկ հատկանիշը, մայրենի լեզվի ուսումը»³⁰:

Սակայն ժամանակները փոխված էին: Բուրժուազիայի զարգացման գաղափարախոսները բնական զիտությունների յուրացման կրքոտ սրբուպահանդիս միացնում էին անցյալի ավանդական հիմնարկները բարեփոխելու, ծեսերը վերացնելու, հեղինակությունները քննության տակ ձգելու պահանջները: «Մշակի» խմբագիրը նոր զարգացող բուրժուազիայի շահերի պաշտպանության գործը ուղեկցում էր մարտական նյութներով՝ եկեղեցական հնացած օրենքների փոփոխության, ծեսերի վերանայման, հետամնաց հոգևորականության քննադատության ոգով: Նոր գաղափարների մունետիկն անխնա էր ազգային-պահպանողականների նկատմամբ և նկատի առնելով նրանց դիրքորոշումը եկեղեցու հարցում, շտապում է նրանց որակել հնամուխ և պահպանողականի պիտակներով: Մայր առած բանավեճում երկու տասնամյակ շարունակ միմյանց դեմ պայքարում են լիբերալ-բուրժուական և ազգային-պահպանողական հոսանքների ներկայացուցիչները: Առանձնապես տևական էր «Մշակի»՝ մի կողմից և «Մեղու Հայաստանի» ու «Նոր-դար» թերթերի միջև սկսված կատաղի բանավեճը, որին խառնվում է և Եզյանը:

Եզյանը եկեղեցու մեջ չէր տեսնում սոսկ ավանդական ձևը: «Մենք հայերս ցրվել գալով աշխարհիս զանազան կողմերը, ընկնելով բազմազան և ոչ սովորական պայմանների մեջ, այնուամենայնիվ, մի անբակասելի հանգույցներով կապված ենք մնացել և մնում ենք կապված միմյանց հետ սրտով, հոգով և զգացմունքով: Այդ անբակասելի հանգույցը

եկեղեցին է, որը պահպանել է մեր ազգայնությունը և ինքնուրույնությունը յուր գոյության սկզբից մինչև ներկան»³¹:

Ազգային-պահպանողականների տեսակետն այս հարցում հստակորեն ձևակերպում է «Մեղու Հայաստանի» թերթի տեսաբան Սարսաֆար Սպանդարյանը: Հերթելով «Մշակի» մեղադրանքները, նա ընդգծում է, որ իրենց ուղղությունը ոչ կղերական է, ոչ կրոնական, այլ «ազգային է բառի ազնիվ և բուն նշանակությամբ»: «Մեր նպատակը — ազգությունն է, — գրում է նա, — կրոնը, լեզուն, ցեղը... միջոցներ են, որոնց օգնությամբ մենք մեր նպատակին համել ենք ձգտում»: Եկեղեցին նրանք պաշտպանում էին, հաշվի առնելով, որ «մի ազգի, այն էլ մի ընկած ազգի ամբողջության ամենազորեղ պահպանը ազգային եկեղեցին է»³²:

Ժամանակի հասարակական կյանքում շնկատելով քաղաքական կենսունակ որևէ ուժ, որը պաշտպաներ ազգի սոցիալ-տնտեսական և բարոյական շահախնդրությունները, ազգային-պահպանողականները մի կույր հավատով ապավինում էին եկեղեցուն: Նրանք դերագնահատում էին եկեղեցու դերը, իրենալական համերաշխություն տեսնելով եկեղեցու և ազգի շահերի միջև: Եվ առհասարակ նրանք իրենց գաղափարախոսությունը կառուցում էին ազգի բոլոր շերտերի կարծեցյալ միասնության և դրա հետագա ամրապնդման խարուսիկ հույսերի վրա: Այս պարագաներում նրանք բացարձակապես անգիտանում էին դասակարգային հակասությունների առկայությունը ազգության կազմում և, իհարկե, շատ հեռու էին դասակարգային պայքարի հետ կապված մտորումներից:

Շուտով վրա են հասնում քաղաքական նոր իրադարձություններ: Ռուս-թուրքական սրատերազմը օրակարգ է մտցնում հայկական հարցը և հրապարակ է իշնում հայերի քաղաքական ազատության պրոբլեմը: Հակառակ մեր պատմական դրականության մեջ ընդունված այն կարծիքի, թե ազգային-պահպանողականները հեռու են եղել արևմտահայ ազատագրական շարժումները խրախուսելուց, նրանք հսկայական ուշադրություն են նվիրում այդ խնդրին: Երբ արևմտահայությունը համոզվում է, որ խոստացված ռեֆորմները չեն իրականանում և ոտքի է կանգնում սեփական ուժերով ձեռք բերելու իր ազատությունը, ազգային-պահպանողականները խրախուսում են հայկական շարժումները: Ինչպես և

31 ԿԱԹ, Կյուտ Աղանյանի ֆոնդ, վավ. 420:

32 «Մեղու Հայաստանի», 1882, № 74:

Արծրունու շրջանակի գործիչները, նրանք մասնակցում են արևմտահայերի շարժման առիթով Կովկասում ստեղծված կազմակերպությունների աշխատանքներին, ստեղծում են կոմիտեներ, նյութապես նպաստում արևմտահայերի ապստամբական շարժումների նախապատրաստմանը:

Ազգային-պահպանողականներին մշտապես զբաղեցրել են արևմրտահայության սոցիալ-տնտեսական իշխան կացությունն ու ժողովրդի իրավազրկությունը՝ սեփական հայրենիքում: Նրան օգնելու մի շարք ծրագրեր են մշակվել, որոնցից առաջինն էր կրթության ու լուսավորության տարածման անհրաժեշտությունը: Նրանք անթաղրում էին դպրոցական ցանցի ու մամուլի միջոցով կրթել ժողովրդի միտքն ու զգացմունքները, ինքնաձանաչության հասցնել նրան՝ ապագա վերածնության և ինքնուրույն քաղաքական կյանքով ապրել կարողանալու համար: Ռ. Պատկանյանին ծանոթացնելով իրենց հրատարակելիք «Լուսմա» պարբերաթերթի անելիքներին, Փիլ. Վարդանյանը նշում էր այն ղեկավար ծրագիրը, որով անհրաժեշտ էր գտնում առաջնորդվել իր գործունեության մեջ՝ խմբագրությունը³³:

Իրև ծրագիրը մինիմում նա գտնում էր, որ պետք է լուսավորել հայության միտքը, ամրացնել նրա հույսերը, կենդանացնել կրոնն ու լեզուն: Առանց այս ամենի՝ ժողովուրդն ի վիճակի չի լինի բարվոքել իր կյանքը: Իսկ երբ նա կսովորի մտածել, զարգացնում էր ծրագիր մաքսիմումը Վարդանյանը, «այնուհետև ազգային ամբողջությամբ, մեր ապագայի կազմության և ձևակերպության խնդիրները կենդանություն կրստանան նրա մեջ և մենք ուժ կունենանք իրագործելու նոցա կամ մեռնելու նոցա համար»³⁴ (ընդգծումը մերն է—Մ. Մ.): Ազգային-պահպանողականները ազգի «ապագայի կազմության» խնդիրը պատկերացնում էին լայն պլանով, երկու հատվածների հայության համար ներդաշնակ զարգացման հնարավորություններ ապահովելու ակնկալությամբ: Ընդ որում, ինչպես ասացինք, առանձնակի զգայուն վերաբերմունք էին ցուցաբերում Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ:

Դեպի Արևմտյան Հայաստանն ունեցած ազգային-պահպանողականների մեծ ուշադրությունը, այլև 60-ական թվականների լրագրային բանավեճերը հիմք են տվել ակադեմիկոս Աշ. Հովհաննիսյանին նկատելու, թե «Մասնավորապես վտանգված համարելով ազգի և եկեղեցու գոյու-

³³ «Լուսմա» ամսագրի հրատարակության իրավունքը մերժվում է կառավարության կողմից:

³⁴ ԿԱԹ, Ռ. Պատկանյանի ֆոնդ, վավ. 1113:

թյունը Ռուսաստանում, նրանք ընդդիմակալում էին ցարիզմին ու նրա քաղաքականությանը, որոնելով ազգային անցյալի ու ներկայի հաստատանքը Ռուսաստանից դուրս՝ Թուրքիայում»³⁵:

60—70-ական թվականներին արևելահայ մտավորականներն, իսկապես, համոզված էին, թե արևմտահայերի վիճակը Թուրքիայում այնպիսին է, որ նրանք կարող են աստիճանաբար բարվոքել այն և առաջադիմել: Ողջ խնդիրն այն էր, որ արևմտահայ գործիչներն այդ տարիներին ոգևորված լինելով ազգային սահմանադրությամբ և կրթական ու մշակութային կյանքում սկսված որոշ աշխուժությամբ, իրենց մամուլի էջերում շահազանցնում էին այդ կացության պատկերը և այն՝ ցուցադրաբար հակադրում արևելահայության վիճակին: Այսպես, հրատարակախոս Մ. Մամուրյանը «Արևելյան մամուլի» էջերում, դրա հրատարակության հենց առաջին օրերից, 1871 թ., արձանագրում էր, թե իբր արևմտահայերը մյուս հատվածների հայության համեմատությամբ «առաջադիմության ու վերաշինության» կարապետ կարող էին համարվել: Նկատի ունենալով գավառների շարաշահումները, ազգային սահմանադրությամբ խանդավառված հրատարակախոսը «վարչային անիշխանությունը» շարիքի փոքրագույնն էր համարում, ընդգծելով այն արտոնությունների կարևորությունը, որ ունեին իրենք («ազգային կյանք, հասարակային օգուտներ, կրոնական ինքնօրինություն, սահմանադրական իրավունքներ») ³⁶:

Մամուրյանն ընդունում էր, անշուշտ, որ արևելահայերի համեմատությամբ արևմտահայերը տառապում էին «դառնադեպ պատուհաններից», բայց այդ երկրորդական համարելով, շարունակում էր պնդել, թե Արևելյան Հայաստանում հայերի ազգային-բարոյական կյանքը ցարական միապետության ազգային քաղաքականության հետևանքով խաթարված է (նրանց «հոգին, կրոնը, էությունն իսկ մի մարդու կամքն կախված են») ³⁷:

Արևմտահայ պարբերականների էջերում շարունակ գետեղվում էին հոգվածներ, որոնց հեղինակները արծարծում էին 1836 թ. Պոլոժենիի վերաբանության և կամ առհասարակ այն վերացնելու հարցը: 1866 թ. կաթողիկոս ընտրելով Գևորգ Կոստանդնուպոլսեցուն, արևմտահայերը

³⁵ Աշ. Հովհաննիսյան, Նարանդյանը և նրա ժամանակը, դիրք II, էջ 33:

³⁶ «Արևելյան մամուլ», 1872, № 1, էջ 14:

³⁷ Նույն տեղում:

նրան հանձնարարում են զբաղվել այդ հարցով, բայց կարճ ժամանակից հիմք ընդունելով այն, որ նա երգում էր տվել ռուսական կայսերը՝ ներան հավատարիմ ծառայելու վերաբերյալ, հիասթափվում են կաթողիկոսից: 1870 թ. արևմտահայ թերթերը տպագրում են Գևորգ IV-ի երգման բնագիրը և հայտնում այն միտքը, թե ցարական կառավարությունն իրավունք չունի երգումով սահմանափակելու Ամենայն հայոց կաթողիկոսի իրավունքները: Գևորգ IV-ի կարծեցյալ անգործունեության բննադատությանը հանդես են գալիս Մամուրյանը, Սվաճյանը և ուրիշներ³⁸:

Այդ օրերին և հետագայում Պոլսի ժողովուրդն մնում էր գայթակղության այն բարը, որի առիթով կրքերը շարունակ բորբոքվում էին: Ցարը, ճշտելու համար իր հպատակների վարչական հարաբերություններն ու պարտականությունները, կարող էր էջմիածնի համար վարչական կանոններ սահմանել, գտնում էին նրանք և ընդգծում կառավարության կողմից եկեղեցական կանոնադրության ստեղծման անպատեհությունը:

Արևմտահայ կյանքի վերաբերյալ տեղի մտավորականության ունեցած վերոհիշյալ շարժումներից պատկերացումը, որն, ինչպես ասացինք, պայմանավորված էր ազգային սահմանադրությունը գերազանցատելու իրողությանը, նկատելի ներգործություն ունեցավ արևելահայ մտավորականներից շատերի վրա: Այսպես, «Փորձի» խմբագրությունը, սկսելով հանդեսի հրատարակությունը, հենց առաջին համարներում ակնածանքով է արտահայտվում ազգային սահմանադրության մասին: Այ. Երիցյանը դրան նվիրում է մի ծավալուն հոդված, որտեղ հանդամանորեն քննում է արևմտահայության վիճակը և նրանց ունեցած արտոնությունները, միաժամանակ հայերին միասնության կոչում՝ սահմանադրությունը պաշտպանելու համար «պետական հարվածներից»³⁹: Այդ օրերին ազգային-պահպանողական հոսանքի գործիչները ոգևորվում են և Միդատի սահմանադրությամբ, որը, նրանց կարծիքով, երկիրը պետք է տեղափոխեր պառլամենտական ռեյսերի վրա, «պետական գործերի վարչության սանձը հանձնել ժողովրդի ներկայացուցիչներին»:

Մյուս կողմից արևելահայ գործիչները իրենք ևս դժգոհում էին ցարական զբաղմունքի ստեղծած սահմանափակումներից և անձնական

³⁸ Տե՛ս «Արևելյան մամուլ», 1872, № 2, 1879, № 2, տե՛ս նաև «Մեղու», 1870, № 17, 21, 1872, № 66, 70 և այլն:

³⁹ Տե՛ս «Տաճկաստանի հայոց իրավունքները և նոցա սահմանադրությունը» պատմական տեսությունը («Փորձ», 1876/77, № 1—4):

Նամակներում զգուշության էին կոչում միմյանց: 1876 թ. Պատկանյանին հանձնարարելով «Լուսմայի» համար գրվելիք հոդվածներում դիմել այլաբանական լեզվի, Փ. Վարդանյանը գրում էր. «Չմոռանանք մեր կյանքի և մամուլը պայմանները. ասենք այն, ինչ որ կարելի է ասել Ռուսաստանում և իսկապես շահ բերել, եթե ոչ տղայություն կլինի մեր արածը»⁴⁰:

Ռուս-թուրքական պատերազմի օրերին վճռական շրջադարձ կատարվեց ազգային-պահպանողականների աշխարհայացքում: Երկու հատվածի հայ գործիչները միանգամից զգաստացան: Մի կողմ նետվեց դիվանագիտությունը, որով շղարշվում էր հրապարակախոսական միտքը: Իրերը հարկ էր արդեն կոչել իրենց իսկական անուններով: Փոխվում է նաև «Արևելյան մամուլի» տոնը. գաղափարայինության վիճակի բարելավման անհետաձգելիությունը դառնում է այդ ամսագրի հոգաժողովյան առարկան:

Ազգային-պահպանողականները, որոնք ինչ-որ անիրական լուսապսակի մեջ էին տեսնում ազգային սահմանադրությունը և դժկամությամբ վերաբերվում իրենց երկրում հայ եկեղեցուն պարտադրված Պոլսի ժողովուրդին, վճռական այս օրերին վերանայում են իրենց հայացքները: Արևմտական ժողովուրդների մոտալուտ ազատագրության մեծ իրադարձությունը փոխում է շարժանիչները: Իսկապես՝ սազատ են արևմտահայերը: Ազգային-պահպանողականներն սկսում են գիտակցել ազգային սահմանադրության ռեալ հնարավորությունների անձուկ շարժերը և հասկանում միաժամանակ, որ Պոլսի ժողովուրդն այն շարքեր չէր, որով միայն պետք էր կշռել մի ժողովրդի քաղաքական բախտավորության շարժը: Խանդավառված ռուսական բանակի ազատագրական միսիայով, նրանք Արևմտյան Հայաստանի ազատագրման կամ գեթ ինքնավարության ստեղծման հույսերը որոշակիորեն կապում են ռուսական հաղթական զենքի հետ: «Փորձի» հրապարակախոսությունն ստանում է մի սևեռյալ ուղղվածություն, որը նույնպես խոսում է ազգային-պահպանողական հոսանքի ապրած էվոլյուցիայի մասին:

Պատերազմի ընթացքում և դրանից հետո Կովկասի գործիչները շարունակում էին մեծազույն ուշադրությամբ քննարկել Հայաստանի ինքնավարության հարցը, դրա հնարավորությունը կրկին տեսնելով Արևմտյան Հայաստանում: Մեր կարծիքով Հայաստանի ինքնավարության

⁴⁰ ԿԱԹ, Ռ. Պատկանյանի ֆոնդ, գործ 1113:

նրանց փայլալայտ պատրանքները սնվում էին Արևմտյան Հայաստանում առկա սեփական տերիտորիայի և բնիկ հայության քանակական կազմի պատմա-իրավական ուժի գիտակցությունը և ապա միայն ազգային սահմանադրություն ունենալու իրողությունները, որը ինչ-որ շահով ոտնձգություններից ազատ էր պահում կրոնական, կուլտուր-կրթական հիմնարկները և մայրենի լեզուն: Այս հարցադրումը նոր չէր. հաշվի առնելով այն, որ «Հայաստանի և հայոց ազգի մեծագույն մասը» գտնվում էր Թուրքիայի կազմի մեջ, ազգային-սահմանողականներից անկախ, Միքայել Նալբանդյանն իր «Ներկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» աշխատության մեջ քննարկում էր Արևմտյան Հայաստանի տնտեսական և քաղաքական պրոբլեմները:

Պետք է ենթադրել, որ այս նկատառումներն էին Կ. Եղյանին հիմք տվել Բիֆլիսի բարեկամների մի նեղ շրջանում հայտարարելու, թե «Ազգի կյանքը կախված է Տաճկական Հայաստանի կենդանությունից»: Սա՛ կենտրոնական հայրենիքի նյութական հիմքերի ամրապնդման երազանքն էր, որն իր հերթին պետք է դուռ բանար ազգի բարոյական հզորության և քաղաքական ինքնորոշման համար:

Այսչալ դարի 80—90-ական թթ. քաղաքական և տնտեսական կյանքը ծանր կերպարանք է առնում Արևմտյան Հայաստանում: Այս շրջանում, մասնավորապես, ազգային-սահմանողականներն իրենց խնամակալության տակ առնելով Արևմտյան Հայաստանը, դիմադարձ չեն լինում ռուսական պետականությունից (նրանց իսկ արտահայտությամբ՝ հայերի «քնական բարերարից»), որը անձի և գույքի ապահովություն էր տվել արևելահայությանը և որի հզորությունից նրանք հույս ունեին օգտվել, լուծելու համար նաև Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության հարցը:

Այսպիսով, Թուրքիայի սահմաններում Հայաստանի ինքնավարության ստեղծման մտահոգությունը ոչ մի կերպ չի կարող ենթադրել, թե ազգային-սահմանողականները թուրքական կողմնորոշում ունեին: Նրանք խորապես գիտակցում էին հայ ազգի շահերը, որոնք անբաժանելիորեն կապում էին ռուս մեծ ազգի հովանավորության տակ գտնվելու գաղափարի հետ: Բոլոր պատեհ առիթներին ազգային-սահմանողականները խոսում էին վերջին երկու դարերում հայերի ռուսական կողմնորոշման անկեղծ արտահայտությունների մասին, խորին ամոսոսանք հայտնում, որ Եկատերինա II-ի մահով խափանվել է ամբողջ Հայաստանի ազատագրման ծրագիրը՝ մահմեդական լծից: «Արձագանքի» գործիչների

այս համոզմունքները պահպանվում են և 90-ական թվականներին, երբ ցարական կառավարությունը որոշակիորեն փոխում է իր քաղաքականությունը: Հայտնի է, որ այդ շրջանում ցարիզմը՝ ինչպես Ռուսաստանում, այնպես էլ Կովկասում, հետապնդում էր ազատ մտքի յուրաքանչյուր արտահայտություն, սահմանափակում ազգային փոքրամասնությունների մշակութային ու կրթական հիմնարկների գործունեության հնարավորությունները: Այս օրերին արևմտահայ շարժման հետ կապված հայ գործիչները մեղադրվում են «հայկական սեպարատիզմի» մեջ: Նույն այդ մեղադրանքով կասկածի տակ է վերցվում և «Արձագանք» թերթը:

«Արձագանքի» աշխատակիցները ձեռք մեկնելով ռուսական դեմոկրատական և լիբերալ մամուլի օրգաններին ու գրողներին, մեծ արժանապատվությամբ իրենց հռչակում են ռուսական հայրենիքի ավելի հարգատ քաղաքացիները, քան ցարական ռեակցիոն մամուլի այն գործիչները, որոնք թշնամանք էին հրահրում Կովկասի փոքր ազգությունների միջև: Ազգային-սահմանողականները ցավազին էին ընդունում Ալեքսանդր III-ի և նրա հաջորդի ազգահալած քաղաքականությունը մի ժողովրդի նկատմամբ, որի հավատարմությանը կասկածելու հիմքեր չկային և որը դեռևս որոնում էր ռուսական կայսրության հովանավորությունը՝ թշվառության մատնված արևմտահայության նկատմամբ:

Կարավերջին ցարական ռեակցիան երկրում ուժեղանում է: Հակառակ լիբերալ-բուրժուական հոսանքի ներկայացուցիչների, որոնք հաշտվողական դիրք էին բռնել կառավարության նկատմամբ, ազգային-սահմանողականները փորձում են ինչ-որ շահով դիմադրել հարձակումներին, պաշտպանել ազգային կրթական և մշակութային հաստատությունների անխափառ գործունեությունը: Այս ամենն ավելի է ուժեղացնում կասկածները և ներքին գործոց մինիստրությունը փակում է «Արձագանք» թերթը: Նրա խմբագիր Աբ. Հովհաննիսյանը մեկուտացվում է հասարակական գործունեության ասպարեզից և ընդմիջտ զրկվում լրագրական աշխատանքով զբաղվելու իրավունքից:

1900-ական թվականներին Կովկասում ստեղծված սոցիալ-քաղաքական նոր իրադրության պայմաններում, երբ հանգես են գալիս քաղաքական նոր ուժեր և կուսակցություններ, ազգային-սահմանողականներն աստիճանաբար դուրս են գալիս գործունեության ասպարեզից:

Ազգային-սահմանողական հոսանքը գլխավորում և զրան ուղղություն ու տոն էր տալիս այդ հոսանքի կարկառուն ներկայացուցիչ Կարապետ Եղյանը: Հոսանքի տեսաբաններից և գործիչներից էին Գ. Եվան-

գուլյանը, Ա. Հովհաննիսյանը, Սպ. Սարանդարյանը, Պ. Սիմեոնյանը: Ազգային-պահպանողական հոսանքն էին ներկայացնում նաև Ավ. Բաբայանը, Փ. Վարդանյանը, Ռ. Հասան-Ջալալյանը, Ալ. Երիցյանը, Նիկ. Տեր-Ղևոնդյանը, Կ. Բեհբուդյանը, Հ. Ժաղարբեկյանը և մի շարք գրողներ ու մտավորականներ: Արևմտյան Հայաստանում ալդ հոսանքի գաղափարներին համակիր էին Հովհ. քահ. Մկրյանը, Մ. Աղաբեկյանը, Հ. Իփեքճյանը և ուրիշներ:

Հնարավորություն չունենալով բնութագրել հոսանքի աչքի ընկնող բոլոր ներկայացուցիչներին և ցույց տալ նրանց տեղը հոսանքի պատմության մեջ, մենք սահմանափակվում ենք «Փորձի» և «Արձագանքի» շրջանակի՝ վերը հիշատակված մտավորականների գործունեության լուսաբանության միայն: Բնականաբար շինք կարող հավակնություն ունենալ նաև ներկայացնելու հոսանքի սպառնչ պատկերը, քանի որ մեր քնննության ոլորտից դուրս են մնում երկու այնպիսի օբյեկտներ, ինչպիսիք են «Մեղու Հայաստանին» և «Նոր-դարը»: Հասկանալի պատճառով դրանց խմբագիրների գործունեությանն անդրադարձնում ենք մասնակիորեն:

Հիմնականում ժամանակի պարբերականների էջերում արծարծելով իրենց հուզող խնդիրները, ազգային-պահպանողականները, սակայն, գրաքննական խստությունների պատճառով մի շարք հարցերի շուրջ մտքեր էին փոխանակում անձնական նամակներում: Ահա այդ նամակների ուսումնասիրությունը, մամուլում հրատարակված նյութերի հետ մեկտեղ, հնարավորություն է տալիս որոշակի պատկերացում կազմելու ազգային-պահպանողական հոսանքի գաղափարական ուղղության և նրա գործիչների վարած քաղաքական պայքարի մասին:

Բ. ՏԵՍԱԲԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐԸ

Կարապետ Եզյան (1835—1905): Արևելագետ, իսկական գաղտնի խորհրդական Կարապետ Հարությունի Եզյանը ծնվել է Աստրախանում: 1853-ին արժաթե մեդալով ավարտում է կազարյան ճեմարանը, այնուհետև Պետերբուրգի համալսարանի արևելագիտության ֆակուլտետը՝ արևելյան լեզուների մագիստրոսի գիտական աստիճանով: Համալսարանն ավարտելուց հետո Եզյանն աշխատանքի է անցնում նախ Ներքին գործոց, ապա Լուսավորության մինիստրություններում, և ամբողջ 50

տարի գտնվում է պետական ծառայության մեջ: Նա միաժամանակ ըզբաղվում է գիտական-բանասիրական աշխատանքներով, զգալի նպաստ մուծելով հայ բանասիրության անդաստանը⁴¹:

Կարապետ Եզյանը թեև ամբողջ կյանքն անց է կացրել Պետերբուրգում, սակայն սերտորեն կապված էր հայ իրականության հետ և գործուն մասնակցություն էր ցույց տալիս երկու հատվածների հայության ազգային-մշակութային կյանքին: Չնայած պաշտոնական գործերով իր զբաղվածությունը, նա զարմանալի շափերի գրագրություն ուներ հայաշատ կենտրոնների բազմաթիվ գործիչների հետ⁴²:

Եզյանը վախճանվել է 1905 թ., Պետերբուրգում⁴³: Իր ժառանգությունը՝ 200.000 ռ. գումարի չափով նա կտակում է էջմիածնին, իսկ գրադարանը՝ էջմիածնի մատենադարանին:

Գործունեության առաջին իսկ քայլերից Եզյանը առաջնորդվում է կանխապես մշակված կուռ ծրագրով, որին չի դավաճանում հետագայում: 1860-ին նրա հիմնադրած պանսիոնը, որ նպատակ ուներ հայ պատանիներին ուսուցանել մայրենի լեզու և նրանց դաստիարակել ազգային ոգով, խրախուսվում է ժամանակակիցների կողմից:

Պակաս կարևոր չէր և Եզյանի նախաձեռնությունը՝ Պետերբուրգի ուսանողական «Ժողով» կազմակերպելու գործում: «Ժողովի» մասնակիցներն իրենց հավաքներին զբաղվում էին հայոց լեզվի և գրականության ուսումնասիրությամբ, կարդում ուսանողների գրական ստեղծագործությունները, ուսումնասիրում ժամանակին մեծ հետաքրքրություն ձեռք բերած բնական գիտությունները: Աշ. Հովհաննիսյանը նշում է, որ դեռևս 1864 թ. «Ժողովի» նիստերում ուսանողները կարդում էին Արևմրտյան Հայաստանից ստացվող նամակները և այլ նյութեր: «Բոլոր

⁴¹ Եզյանի հիմնական աշխատություններն են՝ «Եղծ աղանդոց»-ի ուսերեն հրատարակությունը, «Ներքին կյանք հին Հայաստանի», «Մ. էջմիածնի մայր Աթոռի և ուսաց կառավարության հարաբերությունների ծագումը», «Պետրոս Մեծի հարաբերությունների հայ ժողովրդի հետ» ոտաբերն աշխատությունները, «Բունի միություն հայոց Լեհաստանի ընդ աթոռն Հռովմայ» ուսումնասիրությունը (գրաբար), Ղևոնդի պատմության հրատարակությունը, Կարգելի «Հայոց ժամանակագրությունը» գրքի տպագրության առիթով գրած տեսությունը և բազմաթիվ հոդվածներ՝ ցրված մամուլի էջերում:

⁴² Կ. Եզյանի հսկայածավալ արխիվը՝ ստացած նամակները և գրած բազմաթիվ նամակների սևագրությունները պահպանվում են ՍՍՀՄ Լենինգրադի Արևելագիտության ինստիտուտի արխիվում: Եզյանի ֆոնդի փաստաթղթերի միկրոպատճենները պահվում են նաև ՀՊԿՊ արխիվում:

⁴³ Թաղված է Մոսկվայում, Եզյանների տոհմական դամբարանում:

տվյալներից երևում է,— գրում է Աշ. Հովհաննիսյանը,— որ Պետերբուրգի հայ ուսանողներին եկեղեցու և ազգության տրագիցիոն հեղինակությունների շրջանում պահպանելու գլխավոր հոգան ընկնում էր Եզյանի վրա: Եզյանի միջոցով է հենց, որ Սանասարյանը նյութապես օժանդակում էր «ազգասեր» ուսանողներին»⁴⁴: Ինչ վերաբերում է ժամանակի հեղափոխական շարժումներին, ապա «Ժողովի» ղեկավարները հայ ուսանողներին աշխատում էին հեռու պահել դրանից: Աշ. Հովհաննիսյանը նշում է, որ «Ժողովի» անդամների մեծ մասը հետադարձում ևս հավատարիմ մնաց Եզյանի ուղղությունը: Կայն էին Եզյանի հետաքրքրությունների շրջանակները: Բրեկ բանասեր նա գրագրություններ էր վարում ժամանակի գիտական աշխարհի նշանավոր հայագետների հետ, իր աշխատություններն ուղարկում էր այդ մասնագետներին, ստանում նրանց կարծիքները և փոխադարձաբար գրախոսում (նամակի ձևով) ժամանակի հայագետների աշխատությունները: Նրա նամակները՝ ուղղված Ն. Քյուզնեդաչուն, Գ. Սրվանձտյանին, Կ. Կոստանյանին, Գ. Խալաթյանին, Դ. Ալիշանին և այլ գիտնականների, շոշափում էին հայագիտության բազմադան պրոբլեմները: Նա միաժամանակ օժանդակում էր իր կոլեգաներին, նրանց համար ուղարկում անհրաժեշտ գրականություն, լուսանկարներ, գիտական տեղեկություններ: Օգնում էր եվրոպական գիտնականների գրքերի տարածմանը Ռուսաստանում, թատանորդագրվում էր գիտական հրատարակությունների և դրանք տարածում Արևմտյան Հայաստանի դպրոցներում ու առաջնորդարաններում: Իբրև բանասեր՝ Եզյանը կարողանում էր պատմական փաստերը ծառայեցնել ժամանակի պահանջներին և քաղաքական հնչեղություն տալ իր գրական աշխատանքին:

Այսպես, 1894—1896 թվականների հայկական ջարդերի շրջանում համոզվելով այն բանում, որ ցարական կառավարությունը չի օգնում սուլթանի ձիրաններում խեղդվող հայությունը, Եզյանը կառավարական շրջանների վրա վճռում է ներգործել գրական աշխատանքով: Նա կազմում է փաստաթղթերի մի հարուստ ժողովածու՝ «Պետրոս Մեծի հարաբերությունները հայ ժողովրդի հետ» խորագրով, որը հրատարակում է 1898 թվականին: Ռուսական և եվրոպական արխիվներից քաղված այդ փաստաթղթերին նա կցում է հանգամանակից մի առաջաբան: Պետրոս Մեծը, գրում է Եզյանը, Արևելքում հետապնդում էր ոչ միայն

քաղաքական և առևտրական-արտագրական նպատակներ, այլև՝ կուլտուր-բարոյական: Նա առաջինը ըմբռնեց Ռուսաստանի վսեմ կոչումը՝ մահմեդականների ստրկական և բռնակալական լծից ազատագրել բրիտանյա ժողովուրդներին և առաջինը գնահատեց այն օգուտներն ու առավելությունները, որ տալիս էին այդ բրիտանյա ժողովուրդներին Ռուսաստանի հետ միացնող բարոյական կապերը⁴⁵: Նիկոլայ II-ի կառավարությունը, սակայն, հեռու էր պատմական դասերը ըմբռնելու ցանկությունից: Ընդհակառակը, դարավերջին ցարիզմը օրավուր ուժեղացնում էր հայաթանքը հայկական մշակույթի օջախների նկատմամբ և նվաստացնում հայ եկեղեցու նշանակությունը: 1901-ին Եզյանը հրատարակում է իր «Ս. Էջմիածնի մայր Աթոռի և ուսաց կառավարության հարաբերությունների ծագումը» ուսումնասիրությունը, հույս ունենալով, թե ծանոթությունը՝ երկու ժողովուրդների միջև անցյալում ստեղծված բարոյական տերտ կապի և փոխադարձ վստահության փաստերի հետ՝ կըվերացնի թյուրիմացությունների առիթները և կօգնի հարգանքի ու համակրանքի զգացմունքների առաջացմանը: «Մենք ներջանիկ կհամարենք մեզ,— գրում է Եզյանը,— եթե մեր ուսումնասիրությունը այս առումով ինչ-որ շահով օգտակար լինեք»⁴⁶:

Ճետաքրքրական է, որ այս աշխատությամբ ոգևորված էին և քաղաքական կյանքի փակուղու առջև կանգնած Եզյանի բարեկամները: Ավ. Բաբայանի կարծիքով, պատմական փաստերն անհերքելիորեն ապացուցում էին Եզյանի աշխատության այն եզրակացությունը, թե՛ փոխադարձ վստահության զգացմունքի ամրապնդումը ուսաց կառավարության և հայ ժողովրդի միջև պետք է սուրբ պարտականություն համարվի ամենքի, և մասնավորապես, իշխանություն ունեցողների համար, ովքեր իրենց հայրենիքի բարօրությունն են ցանկանում⁴⁷:

XX դարի սկզբին Կովկասի փոքր ազգությունների դեմ ծավալված ռեակցիայի շրջանում Ավ. Բաբայանը ցանկանում է օգտագործել Եզյանի վերջ հիշված աշխատությունը և ցարական վարչարարներին հիշեցնել պատմական փաստերը: Երբ Ալ. Երիցյանի մահից հետո գնեկրալ Պոտտոն նոր հեղինակ էր որոնում «Столетие утверждения русской влас-

⁴⁵ Г. А. Эзов, Сношения Петра Великого с армянским народом, СПб., 1898, стр. 11.

⁴⁶ Г. А. Эзов, Начало сношений Эчмиадзинского патриаршего престола с русским правительством, Тифлис, 1901, стр. 53.

⁴⁷ ՀՊԿԱ, Եզյանի ֆոնդ, Ա. Բաբայանի անթվական նամակից [1902].

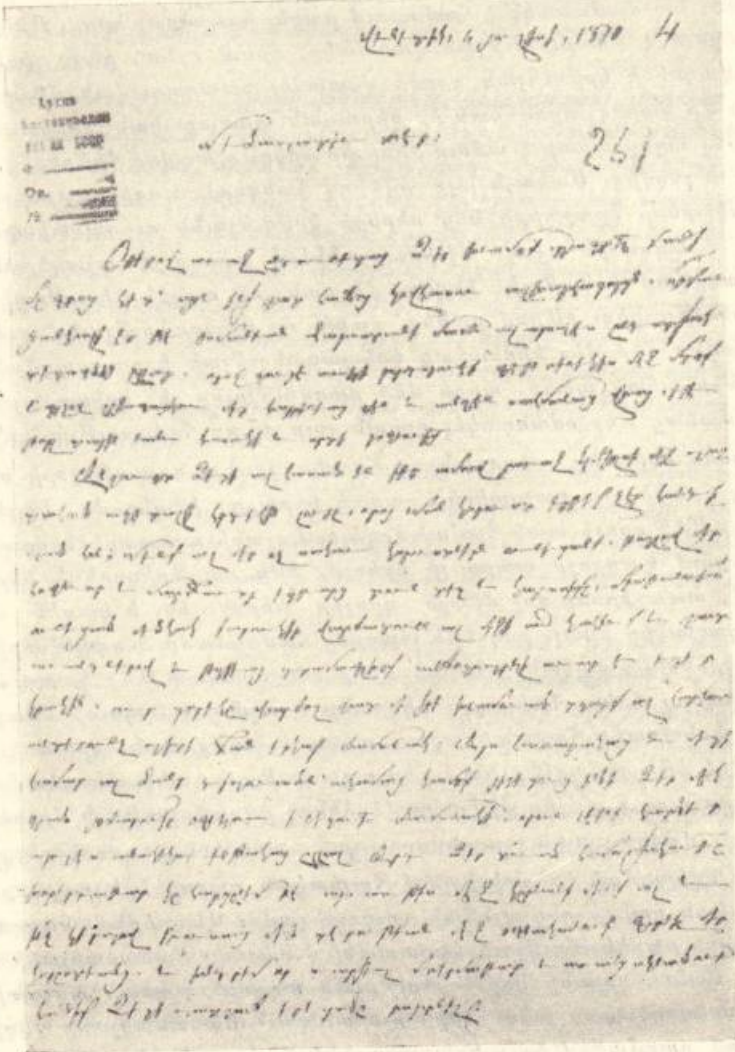
⁴⁴ Աշ. Հովհաննիսյան, Նախնայանք և նրա ժամանակը, գիրք II, էջ 196:

ти на Кавказе» քաղմահատորյակի համապատասխան հատվածի համար («Ռուսաց կառավարության հարաբերությունները հայոց եկեղեցու պետերի հետ»), Բաբայանն առաջարկում է Եղյանի թեկնածությունը: Վերջինիս գրքի եզրակացությունը, թե «հայերի շահերը համապատասխանում են Ռուսաստանի շահերին և Արևելքում ունեցած նրա խնդիրներին» ըստացնում է Պոտտոյին («Այդպիսի մտքեր, ասաց նա, — ես հույս ունեմ, որ մեր կոմիտեում ուրախությամբ կընդունվեն»): Այլ. Բաբայանը գտնում էր, թե շատ նպատակահարմար կլիներ, եթե ցարիզմի այդ «նոր, վերին աստիճանի տխմար քաղաքականության» շրջանում Եղյանի հայացքները հասնեին «այն շրջաններին, որոնց արտք է բռնկել»⁴⁵:

Ամբողջ կես դար, 60-ական թվականների կեսերից մինչև Ալիշանի մահը, Եղյանը նամակագրական կապ է պահպանել Ղևոնդ Ալիշանի հետ: Պետք էր ենթադրել, թե տարբեր զավանանքի տեր երկու գործիչներին միացնում էր հայ բանասիրությունը, Ալիշանի անվերապահ հմայքն ու հեղինակությունը, բայց ինչպես ցույց են տալիս փաստերը, Եղյանը հեռահար նպատակներ էր հետապնդում...

Դեռևս 1866-ին՝ Եղյանին ուղղած իր նամակում Ալիշանը գրում էր, թե և՛ Մխիթարյանները, և՛ ռուսահայ մտավորականներն իրենց քանքերը պետք է ծառայեցնեն մեկ նպատակի՝ ապահովելու և անաղարտ պահելու կրոնը, ազգայնությունն ու բանասիրությունը: 1869-ին ստանալով Ալիշանի բնօրինակ՝ «Ճուշիկը հայրենեաց հայոց» գիրքը, Եղյանը մի խանդավառ նամակ է գրում այդ գրքի թողած տպավորության մասին: Նա միաժամանակ ցանկություն է հայտնում, որ Մխիթարյան հայրերը համաշխարհային դասական գրականությանը զուգընթաց զբաղվեն նաև հայ նոր գրականության ուսումնասիրությամբ:

Հենվելով տարիների բարոնկամական կապերի վրա, Ալիշանը 1870-ին Եղյանին հաղորդում է Կ. Պոլսի հրդեհի հետևանքով Մխիթարյանների դպրոցի ունեցած կորուստների լուրը և խնդրում արևելահայերի օգնությունը: (Նա հիշեցնում է Եղյանի պատրաստակամության արտահայտությունը՝ նեղության դեպքում օգնության ձեռք մեկնելու մասին): «Ձեր տված համարձակությամբ, — գրում էր նա, — խորհրդաբար կհարցնեմ, թե այս առթիվ մեզ կրնա՞նք մենք ալ և ի՞նչ կերպով Ռուսաց մեծ տերության մեջ օփնականություն գտնել մեր կորստյանց»: Կարոպետ Եղյանը, որ միշտ մեծ ուշադրությամբ ակնաչ էր դնում օգնություն

Ղ. Ալիշանի նամակը Կ. Եղյանին

⁴⁵ Նույն տեղում:

հայցող մտավորականներին, այս անգամ զարմանալի հաշվենկատ է դառնում: Նա ժամանակն է համարում բացել խաղաքարտերը: Թեև ազգը գնահատում է միաբանության վաստակը, գրում է նա, բայց չի կարող իր զավակների կրթության գործը վստահել օտարադավան միաբանությանը: Չի կարող, որովհետև իր ցիրուցան, քաղաքական տարտամ վիճակի մեջ ազգը պետք է ամուր բռնի իր երկու զլխավոր հիմքերից, եկեղեցուց և լեզվից: Սակայն այդ ամենով հանդերձ, ազգի բարօրության ամենակարևոր երաշխիքը նոր սերնդի կրթությունն ու դաստիարակությունն է ազգային ոգով: Մխիթարյանների դպրոցում աշակերտներին պարտադրվում է կաթոլիկ կրոնը, մի բան, որ ազգին խորթացնում է միաբանությունից: «Միով բանիվ, քանի՜ որ միաբանությունդ այժմյան դրությամբը մեր մեջ կրոնական երկպառակության և օտարացման ըսկըզրունքը պիտի պահե, ազգի մեծ բազմությունը չի՝ կրնար այդպիսի հանգամանաց մեջ օժանդակել դորան յուր բոլոր հոժարությունը»⁴⁹:

Վեոնդ Ալիշանը ավստոսանքով հրաժարվում է ռուսահայերի օգնությունից (քանի որ «այսպիսի բարակ և բարդ խնդիր մը կեղև ընդ առաջ»): Մեկ դրոշի տակ համախմբվելու Եզյանի առաջարկին սրամտորեն հարում է. դրոշը պարզ չի երևում. եթե դա Գրիգորի և Ներսեսի գրոշն է, ապա իրենք «ոչ միայն դրոշին ներքն» են, և կուզեն մնալ, «այլև դրոշակիր ըլլալ. իսկ եթե տարբեր համոզմամբ և ոգովով Գրիգորների և Ներսեսների ալ կան, իհարկե, մենք անխտրաբար շեմք կարող և կամող՝ միանալ երկու հակառակ սկզբանց և ոգվոց»: Երկուսի միացման համար երկուստեք հավասարաբալ պետք է առաջանան, գրում է Ալիշանը: Իսկ եթե դիմացինը նույնպես ազատություն չունի, ինչպես իրենք, ապա խորհուրդ է տալիս միմյանց մերձենալ լուսավորության միջոցով⁵⁰:

Իբրև մշակութային, լուսավորության ասպարեզի գործիչ, Եզյանն անկեղծ նվիրումով էր աշխատում հայկական դպրոցների բարվոքման, դպրոցական ցանցի ընդլայնման ուղղությամբ: Վաղ երիտասարդական տարիներին բարեկամություն հաստատելով Մկրտիչ Սանասարյանի հետ, Եզյանը Սանասարյանի գործունեությունն ուղղում է դեպի ազգասիրական, բարեգործական խնդիրների ոլորտները: Սանասարյանը Եզյանի խորհրդով բազմաթիվ հայ երիտասարդների ուղարկում է եվրոպական

համալսարանները (գրանցից էին՝ Աբգար Հովհաննիսյանը, Առն Տիգրանյանը, Փիլիպոս Վարդանյանը, Սեդրակ Մանդինյանը և շատ ուրիշներ), Կարինում բացում է ժամանակին մեծ հռչակ ստացած Սանասարյան վարժարանը:

Իբրև Սանասարյան դպրոցի խնամակալ-հոգաբարձու, Եզյանը մեծ ջանքեր և ուշադրություն է նվիրում այդ դպրոցի նյութական բարեկեցությունը և ուսումնական պատշաճ մակարդակի ապահովման գործին: Եզյանի անմիջական խորհրդով է Հովսեփ Իզմիրյանը մի պատկառելի գումար կտակում հայ բանասիրության զարգացման օգտին: Այդ գումարով սահմանվում է «Սահակ-Մեսրոպյան» մրցանակաբաշխությունը:

Եզյանի ցուցումներով էին բացվել Թիֆլիսի «Հովնանյան», Նոր Նախիջևանի «Գոգոյան», Վանի «Սանդիստյան» դպրոցները: Նա բազմիցս հանապարհորդել է Կարին և Կ. Պոլիս՝ Սանասարյան դպրոցի գործերով, այցելել է Թիֆլիսի դպրոցները, 1878-ին ուսումնասիրել Քուլթայի հայոց երկսեռ դպրոցների վիճակը:

1902-ին Մկրտիչ Նրիմյանի խնդրանքով Եզյանը նյութական օժանդակություն է կազմակերպում Կիպրոսի կրթական որբանոցի համար (որը միջնակարգ դպրոցի էր վերածվում), օգնում է «Ազգագրական հանդես»-ի խմբագիր Լալայանին դրամական նպաստ տալու հարցի լուծմանը:

Ինչպես երևում է, Եզյանը մասնակցել է նաև Թիֆլիսի 1882 թ. ուսուցչական ժողովի նախապատրաստական աշխատանքներին և գուցե մտահոգվել, թե կառավարությունն ինչպես կընդունի այդ միջոցառումը: Եվանդույանը նրան զեկուցում է, թե նա կարող է հանդիստ լինել, որովհետև ժողովն անցել է խաղաղ և հաջող, նույնիսկ սպասածից շատ լավ («այնպես որ՝ Ձեր կասկածներից և ոչ մինը չի բազործվեցավ բախտավորությամբ»): Պարզվում է, որ ժողովի մասնակիցների մի շրջանակ նկատի ունենալով, Եզյանը կանխապես մի հրահանգ էր ուղարկել նրանց՝ դպրոցական գործը հիեղեցուց շանջատելու ցուցումով:

Դպրոցաշինական, լուսավորական այս ձեռնարկումների հիմքում ընկած էր Եզյանի կրոնասիրական մտահանցությունը, որից նա չի հրաժարվում իր ողջ գործունեության ընթացքում և, որով համոզված էր, թե պետք է ամրասպնդվեր հայ ժողովրդի բարոյական վիճակը՝ քաղաքակիրթ աշխարհում:

Իբրև ցարական աստիճանավոր՝ Կարապետ Եզյանը Պետերբուրգում օգտագործում էր իր գրաված դիրքը և լայն կապերը՝ հնարավորության

⁴⁹ Նույն տեղում, Ալիշանի նամակների բաժինը, Եզյանի 18/1—71 թվակեր նամակի սկզբունությունից:

⁵⁰ Վ. Ալիշան, Նամակներ, 1969, էջ 41—43:

էր: Նա ավարտել է Քիֆլիսի գիմնազիան, աֆունհետե կրթն «Կովկասյան թոշակառու» ուսանող՝ սովորել է Պետերբուրգի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետում: Համալսարանն ավարտել է 1867-ին իրավունքի թեկնածուի աստիճանով: 1868-ից սկսել է աշխատել Կովկասի փոխարքայութւյան մեջ իբրև դատաստանական քննիչ, նահանգական դատարանի անգամ, դատախազի օգնական: Եվանգուլյանը 1875-ից Կովկասի կառավարչապետութւյան դատաստանական բաժնի աշխատակից էր. 1882-ին պաշտոնաթող է լինում և աշխատում իբրև երգվյալ հավատարմատար: Նշանավոր հետոր էր և իբրև մասնագետ փաստաբան՝ մեծ համբավ ունեւր նաև Կովկասի սահմաններից դուրս: Կյանքի վերջին տարիներին (1898—1901) Քիֆլիսի քաղաքագլուխն էր:

Իեռևս ուսանողական շրջանում Եվանգուլյանը բարեկամութիւն է հաստատում Կարապետ Սեջանի հետ և հետագայում դառնում նրա զինակիցն ու զաղափարների պրոպագանդիստը Կովկասում: Նա հավատարիմ է մնում Եզլանին, ամբողջ կյանքում թղթակցում նրա հետ, մտքեր փոխանակում կյանքի առաջադրած բազում հարցերի շուրջ:

Կեռոզ Եվանգուլյանը անձնական և նամակագրական կապերով կապված էր Կովկասի, Վանի, Կարինի, Պետերբուրգի բազմաթիւ գործիչների հետ, ունեւր համախոհների մի ընդարձակ շրջան, որոնց համար անվերապահ հեղինակութիւն էր: Ամենքը իրենց պարտքն էին համարում հաշիւ մերկայացնել նրան ընթացիկ գործերի մասին և ստանալ նրա խորհուրդներն ու առաջադրանքները: Եվանգուլյանն իր գործունեութւյան ընթացքում մշտապես զբաղվում էր հայ հասարակութւյանը հետաքրքրող հարցերով, հսկայական ջանքեր ներդնում՝ օժանդակելու արևմբուհայութւյանը:

Նա հմուտ կոնսպիրատոր էր, որի շնորհիւ պաշտոնական շրջաններում ձեռք էր բերել շեղոք գործչի համբավ. «Գրսից ինձ շատ անտարբեր են կարծում, — գրում է նա, — և ես այդ բանին շատ ուրախ եմ»: Մի այլ նամակում, սակայն, նշում է. «Ինձ մի քանի շրջաններում խիստ նացիոնալիստ են համարում և այդ բանը ինձից մասնավոր բարեկամական «մատչահաթի» ժամանակ շին ծածկում»: Այս տողերը նա գրում է 1892-ի հունիսին, երբ իբրև դատապաշտպան հանդես էր եկել Կուկունյանի գործով:

1895—97 թթ. Եվանգուլյանը մոտիկից զբաղվում է Արևմտյան Հայաստանից գաղթած հայերի նյութական անպահովութւյան հարցով, Եզլանի հանձնարարութւյամբ բանակցում համապատասխան գործիչների

հետ: Որբերին Հայաստանի սահմաններից դուրս շուղարկելու նպատակով, հորդորում է հայ դրամատերերին՝ ազգանվեր գործեր կատարել Արևմտյան Հայաստանի հողի վրա («Համաձայն են, — գեկուցում է նա, — բայց ավելացնում են, որ իբրի վատ վիճակը կանգնեցնում է նոցա»): Հայկական ջարդերի օրերին Եվանգուլյանն իր խորհուրդներով օգնում է կաթողիկոսին, կազմում կառավարութւյանն ուղարկելիք հեռագրեր և գրութիւններ: Նա միաժամանակ զբաղվում էր և հասարակական- մշակութային այլ հարցերով, կազմակերպում երեկույթներ և այլն:

Կեռոզ Եվանգուլյանը 25 տարի շարունակ, անընդմեջ, ընտրվում է քաղաքային վարչութւյան անդամ և գործուն մասնակցութիւն ցույց տալիս քաղաքի ներքին կյանքի բարվոքմանը: 1897-ին ընտրութիւններից առաջ, նախապես ստանալով Եզլանի համաձայնութիւնը, նաքվեարկվում է քաղաքագլխի պաշտոնի համար և ընտրվում:

Իր մասնագիտական, հասարակական և պաշտոնական պարտականութիւնների հետ Եվանգուլյանը սիրով համատեղում էր և լրագրողի աշխատանքը: Իբրև ազգային-պահպանողական հոսանքի պարագլուխներից մեկը, նա շարունակ ունեցել է իր ամբիոնը: Ժողովուրդային գործունեութիւնը Եվանգուլյանն սկսում է «Մշակի» էջերում, այդ թերթի հիմնադրման առաջին օրերին, բայց կարճ ժամանակից հավաստիանալով իր և Արծրունու հայացքների անհամատեղելիութւյան մեջ, հեռանում է «Մշակից»: Այնուհետև նա կապվում է «Մեղու Հայաստանի» թերթի, «Փորձ» հանդեսի և ի վերջո՝ «Արձագանքի» հետ: 1882 թ. տարեկան 3000 ռ. ոտճիկով հաստատվում է Կրակսկու «ГОЛОС» լրագրի թղթակցի պաշտոնում: Հետագայում, երկար տարիներ Եվանգուլյանը Հյուսիսային հեռագրական գործակալութւյան թղթակիցն էր Կովկասում⁵³: Վերջինս այս պաշտոնը («ГОЛОС»-ը դադարում է լույս տեսնել 1884-ի սկզբին), նրան հնարավորութիւն էր տալիս հայ իրականութւյան ամենահրատապ հարցերը դարձնել միջազգային հասարակայնութւյան քննարկման առարկա:

Հետագա իր գործունեութւյան ընթացքում Եվանգուլյանը շարունակում է կաթողիկոսին օգնել իր խորհուրդներով, երբեմն՝ հրահանգներով: Այսպես, 1894 թ. կառավարութւյան կողմից նորից առաջ է բաշվում հայկական դպրոցների ուսուցիչների ցենզի հարցը և պահանջվում, որ նրանք այդ իրավունքը ձեռք բերեն պետական գիմնազիաներից: Բարե-

⁵³ 1895-ից՝ Ռուսական հեռագրական գործակալութիւն:

գործական ընկերությունները վճռում են ուսուցիչներին օգնելու նպատակով նախապատրաստական դասընթացներ կազմակերպել: Եվանգոլյանը, որ այդ պահանջի մեջ շատ ավելի մեծ վտանգ էր նշմարում, անօգուտ է համարում տեղական առանձին միջոցառումները և հատուկ գրություններ դիմելով էջմիածնի ղեկավարությունը, պահանջում, որ գործը դրվի լուրջ և հեռանկարային հիմքերի վրա⁵⁴: Նա մի ամբողջ ծրագիր է թելադրում և խորհուրդ տալիս պայքարել, որպեսզի հայ ուսուցիչները ցենզ ստանան Գևորգյան ճեմարանից և թեմական դպրոցներից: «Եթե ճեմարանը և մեր թեմական դպրոցները զրկվեն արտոնությունից՝ վարժապետական իրավունք տալու հայոց ծխակառն դպրոցների վարժապետներին, այդ կնշանակե, մեր ծխական դպրոցների գոյությունը վերջացավ»⁵⁵:

Գ. Եվանգոլյանը հոսանքի առաջատար գործիչն էր և հպարտանում էր իր դիրքով: Նա որոշակի վերաբերմունք ուներ թե՛ դեպի լիբերալները, և թե՛ դեպի ուսուցիչները բուրժուական գործիչները: Իր նամակներում գանգատվում էր մեծահարուստ Ալ. Անանովի և Խատիսյանի վարքագծից, որոնք հանուն իրենց անձնական շահերի, պատրաստ էին ոտնահարել ամեն մի սրբություն: Նա չէր համակրում և վրաստանի թեմի առաջնորդ Այվազովսկուն, որը մեկուսացված էր ազգային-պահպանողական գործիչների կողմից: «Անանովի և Խատիսյանի վերա մենք ոչինչ վստահություն չունենք, — գրում է Եվանգոլյանը, — դոքա ներկայացնում են տերունական շահերը, իհարկե, նոցա մեջ տեսնելով և յուրյանցը»⁵⁶: Նշում է նաև, թե դրանց և առաջնորդ Այվազովսկու հետ իրենք չեն խոսում ազգային գործերի մասին, «փորձից իմանալով, որ մյուս օրը մեր խոսակցությունը իշխան Միրսկին կամ մի այլը գիտե»⁵⁷: Քսան տարի անց այդ նամակից, Եվանգոլյանը կրկին գանգատվում է Անանովի քսություններից: Նա Եվանգոլյանի պատմում է հայատյաց կառավարչապետ Գոլիցինի և Անանովի միջև ստեղծված մտերմական կապերի մասին: Հետաքրքրական է այն զրույցի շարադրանքը, որ Եվանգոլյանը ներկայացնում է Եվանգոլյանի: Մի ընդունելություն ժամանակ Գոլի-

ցինը հրեսպաշտորեն ասում է Անանովին, թե ինքը հայերին լավ կողմից է ճանաչում (մանավանդ երկրագործ դասին): Սակայն, շեշտում է նա, «հան հայերի մեջ անհասուններ, որոնք վնասակար են տերությունը»: Անանովին խելույն պատասխանում է, թե դրանց թիվն աննշան է, բացի այդ նրանք կրթված լինելով Ռուսաստանում, իրենց ուղղությունը ոչ մի կապ չունեն միլիտանտոր հայերի հետ. խեղդեցեք նրանց, խորհուրդ է տալիս Գոլիցինին հայ սատրապը, և ոչ մի հայ չի բողոքի: «Ինչո՞ւ խեղդել, — պատասխանում է կառավարչապետը, — կան ուրիշ միջոցներ...»⁵⁸: Այս զրույցի հաջորդ օրը Անանովը իրենց դաշինքը պսակում է մի ընտիր ծաղկեփնջով, որ իր սեփական կալվածքից ուղարկում է տիկին Գոլիցինային: Եվանգոլյանը հովտաշուշանների այդ փնջի և հայկական երկնակամարում հավաքված քաղաքական ամպերի մեջ շատ խորհրդավոր կապ էր տեսնում: Նա դառն իրոնիայով ավելացնում է, թե Անանովը մտածում է իշխանին ճաշի հրավիրել... բայց միայն այդքան: Ատելություն և անվստահություն զգացումները, որ տածում էին ազգային-պահպանողականներից շատերը ուսուցիչներին նկատմամբ, մնում էին փոստային ծրարների շրջանակում: Լիբերալների դեմ նրանք լրագրային հոդվածներ էին տպագրում, բախվում կյանքում կամ հաշտվում, բայց Անանովի և նրա համախոհների հետ գերադասում էին շրջահարվել: Այդ անվտանգ շէր, ուստի նրանք խուսափում էին բացահայտ միջադեպերից: Ինչպես Եվանգոլյանը, Եվանգոլյանը նույնպես շրջահայաց էր իր քայլերում և դառնում էր սաստիկ զգուշավոր, եթե մանավանդ լարվածություն էր առաջանում քաղաքական աշխարհում:

Արգար Զովհաննիսյան (1849—1904): Մնվել է Թիֆլիսում, անվանի բժշկապետ Հարություն Զովհաննիսյանի ընտանիքում: Նրա հայրը գործուն մասնակցություն ուներ հայ հասարակական, մշակութային կյանքին, կապված էր ներսիսյան դպրոցի հետ, հոդվածներով հանդես էր գալիս ժամանակի հայ մամուլում: Զովհաննիսյանի մայրը՝ Ելիզավետա Իվանովնա Կուբարովան, Գալանյան օրիորդաց դպրոցի հիմնադիրներից էր. հետագայում Զովհաննիսյանը խոստովանում է, որ հայրենասիրական իր դաստիարակությունը պարտական է մորը: 11-ամյա Արգարին հայրը ուղարկում է Պետերբուրգ՝ Կարապետ Եվանգոլյանի պանսիոնը: Այստեղ նա սովորում է 4 տարի (1860—1864), ապա՝ պանսիոնը փակվելուց հետո փոխադրվում գիմնազիա: 1866-ին բժիշկների խորհրդով վե-

⁵⁴ ԳԱՔ. Գ. Եվանգոլյանի ֆոնդ, 11/3—94-ի թվակիր նամակը:
⁵⁵ Նամակն ուղարկված էր Խորեն Խրիմյանին՝ մասնավոր ճանապարհով: «Աղաչում եմ, կարդալուց հետո ոչնչացնել, որպեսզի «այլոց» ձեռքը չանցնի», խնդրում է նա հետգրություն մեջ:
⁵⁶ Նույն տեղում, Գ. Եվանգոլյանի 18/12—77թվակիր նամակից:
⁵⁷ Միրսկին փոխարքայի օգնականն էր:

⁵⁸ Զովհաննիսյանի ֆոնդ, Գ. Եվանգոլյանի 15/4—97 թվակիր նամակից:

քաղաքում է Թիֆլիս և գիմնազիան ավարտելուց հետո կրկին մեկնում Պետերբուրգ: Ընդունվում է Պետերբուրգի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետը, բայց մեկ տարի հետո այն թողնում է և մեկնում արտասահման: Լայպցիգում Հովհաննիսյանն ուսումնասիրում է տնտեսագիտական և ֆինանսական գիտություններ, 1872-ին փիլիսոփայական գիտությունների գոկտորի աստիճանով ավարտում է ուսման ընթացքը⁵⁹, մի առ ժամանակ Պետերբուրգում ուսումնասիրում գործնական ֆինանսագիտություն և վերադառնալով Թիֆլիս, անցնում աշխատանքի: 1874-ին, 25 տարեկան հասկում նշանակվում է տեղի առևտրական բանկի ղրեկտոր, հետագայում, 1879-ին ընտրվում է փոխադարձ վարկի ընկերության բանկի կառավարիչ և այդ պաշտոնը վարում մինչև կյանքի վերջը: Պաշտոնը նրան հարկավոր էր նյութական փոքրիշատե կայուն վիճակ ապահովելու համար, սակայն, դրա հետ մեկտեղ, իր ողջ կյանքի ընթացքում Հովհաննիսյանը Թիֆլիսում ծավալում է գրական, խմբագրական, հրատարակչական, հասարակական բեղուն գործունեություն: 70-ական թվականների կեսերին իր միջոցներով նա հրատարակում է Բաֆֆու, Առլայանի, Պալասանյանի աշխատությունները, Շիլլերի «Վիլհելմ Տելլը»:

1879—1880 թթ. վարել է Թիֆլիսի հայկական թատրոնի ղրեկտորի պաշտոնը և մեծ եռանդ ներդրել թատրոնի աշխատանքների բարելավման գործում: Նա գերասաններ է հրավիրում Պոլսից, ֆրանսերենից և գերմաներենից թարգմանում մի շարք պիեսներ, հարստացնում խաղացանկը: Ժամանակակիցների վկայությամբ Աբգար Հովհաննիսյանն է երիտասարդ Աղամյանի ուշադրությունը հրավիրում դասական դրամատուրգիայի վրա: Հետագայում նույնպես, թեև ոչ ի պաշտոնե, Աբ. Հովհաննիսյանը կապված է եղել հայ թատրոնին և «Արձագանքի» էջերում լուսաբանել թատրոնի հետ կապված բազմաթիվ հարցեր:

1880 թ. Ա. Հովհաննիսյանը՝ Գ. Միրզոյանի կողմից 1879-ին հիմնադրված «Հայերեն մանկական գրքեր հրատարակելու ընկերության» հիմքի վրա ստեղծում է «Թիֆլիսի հայերեն գրքերի հրատարակության ընկերությունը», որը դարավերջին հրատարակչական լայն գործունեություն է ծավալում Կովկասում: Նա այդ ընկերության նախագահն էր մինչև 1889 թվականը: Սակայն Ա. Հովհաննիսյանը հայ մշակույթի պատ-

մության մեջ է մտել իրեն լրագրող և հրատարակախոս: Նա ամբողջառողջ դար նպաստել է հայ գրականության դարգացմանը, պայքարել հայ հասարակական կյանքի առաջընթացի համար, հետևողականորեն լուսաբանել արևմտահայության առօրյան և հայկական հարցի հետ կապված բոլոր իրադարձությունները:

Ա. Հովհաննիսյանը 1876-ի հուլիսին սկսում է «Փորձ» եռամսյա հանդեսի հրատարակությունը, որը հետագայում դարձնում է ամսագիր: Նյութական դժվարությունների պատճառով 1881-ի հուլիսին Հովհաննիսյանը դադարեցնում է «Փորձը», բայց 1882-ի սկզբից կրկին ձեռնամուխ է լինում լրագրական գործունեության և հրատարակում «Արձագանք» շաբաթաթերթը: Կ. Եզյանը և Գ. Եվանգուլյանն ամենօրյա ուշադրության կենտրոնում էին պահում այդ հրատարակությունները. Կ. Եզյանը երբեմնապես թղթակցում էր Հովհաննիսյանի հրատարակություններին, հետևում դրանց բովանդակությանը, բանավեճերի ընթացքին⁶⁰:

1886 թ., երբ հայ մտավորականները դեռևս չէին դադարել հուսալքեց Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ պետք է կատարվեն, Ա. Հովհաննիսյանը վճռում է կրկնել հույն հայրենասեր Աղամյանի Կոբայիսի փորձը: Արևմտյան Եվրոպայի համակրանքը շահելու նպատակով նա հիմնադրում է «Հայկական գրադարան» («Armenische Bibliothek») մատենաշարը և Արթուր Լալստի օգնությամբ գերմաներեն լույս բնծայում հայ գրականության լավագույն նմուշները 11 հատորով:

Ա. Հովհաննիսյանը Եզյանի պատնիսնում ստացել էր ոչ միայն լուրջ գիտելիքներ («նա պանսիոնի առաջին աշակերտն է դառնում», հաստատում է Գյուլտ քահանա Աղանյանը), այլև համոզմունքներ ու սկզբունքներ, որոնք նրան տանում են ազգային-պահպանողական հոսանքի ճանապարհով:

Հետագա ուսումնառության տարիներին նույնպես, իբրև Սանասարյանի թոշակով սովորող ուսանող, նա մշտական նամակագրական կապ էր

⁵⁹ Տնտեսագիտական բաժինը Կերմանիայի համալսարաններում մտնում էր փիլիսոփայության ֆակուլտետի մեջ:

⁶⁰ «Փորձում» տպագրվել է Կ. Եզյանի թղթակցությունը՝ «Նամակ Պետերբուրգից՝ վերտառությամբ և Պրոկրեսիոս, Գ դարու հայ հետոր» ուսումնասիրությունը: «Արձագանքում» Հովհաննիսյանը տպագրել է Եզյանի «Բունի միություն...» աշխատության առաջարանը՝ աշխարհաբարով, 1889-ին նորվեգիայի արևելագետների համաժողովում կարգացած նրա ղեկուցումը («Համառոտ հայացք հայոց լեզվի ուսումնասիրության Եվրոպայում») և մի շարք անստորագրել հոդվածներ: Քանի որ «Պրոկրեսիոսը» տպագրվել է 1879-ին, մենք կարծում ենք, որ այդ հոդվածն է խիստ ծառայել Բաֆֆու «Պարույր Հայկազն» միպակի ստեղծման համար (1883):

պահպանում եզյանի հետ և կրկին խորհրդակցում հայության ընթացիկ կյանքին վերաբերող հարցերի շուրջ: Ահա թե ինչու, Թիֆլիս հասնելուն պես, Ա. Հովհաննիսյանը իր պաշտոնական գործերի հետ մեկտեղ նը-վիրվում է և հասարակական գործունեություն:

Ակսած 1875-ից, նա Արևմտյան Հայաստանի սովյալների օգտին, ավելի ուշ, 1879-ին՝ «Իպրոցասիրաց-Արևելյան» ընկերության համար հանգանակություն կազմակերպող գործիչների հետ էր: Կազմակերպել է նաև Թավրիզի դպրոցին, Վանի սովյալներին նյութական օգնություն ցույց տալու գործը: Արգար Հովհաննիսյանը 1880-ական թթ. արևմը-տահայ շարժմանն օժանդակող Գովհասի խմբակի գործունյա անդամնե-րից էր: Դարավերջին բուռն գործունեություն է ծավալում՝ օգնություն կազմակերպելու կոտորածներից փրկված արևմտահայության համար:

Ա. Հովհաննիսյանը 1879 թ. ոչ առանց պարծանքի՝ եզյանին է ուղարկում իր ստացած նամակներից մեկի ծրարը, որը կրում էր «Նորին ազգասիրությունը» խիստ շուիշ մակդիրը: Նա գրում է իր ուսուցչին, թե նման նամակներ շատ է ստանում, մի բան, որ բնորոշ է «մեզ համար»: «Փորձի» խմբագիրը եզյանին հաղորդակից է դարձնում իր նվիրական ծրագրերին. «պետք է այժմ աշխատել «Նորին հայրենասիրություն» տիտ-ղոսին, որ ավելի միտք ունի, արժանի գտնվելու»: Այս խոստովանու-թյունն ինքնին ցույց է տալիս նրա գործունեության հեռահար նպատակ-ները: 1878-ը հայ ժողովրդին տեսանելի էր դարձնում ապագա հայրե-նիքի սահմանների ուրվագիծը և Ար. Հովհաննիսյանը ոգևորվում է քա-ղաքական գործունեության հեռանկարով: «Փորձի» և այլա «Արձագան-քի» հրատարակության տարիներին նա թե՛ լրագրական աշխատանքի միջոցով, և թե ծավալած հասարակական գործունեությամբ, պայքարում է դպրոցական գործի, հայոց լեզվի, գրականության և մշակույթի ծաղկ-ման, արևմտահայերի քաղաքական ազատության իրականացման հա-մար: Սակայն այս հարցերի քննարկումները ոչ մի արդյունք չէին տա, եթե նա, հետևելով եզյանի գաղափարներին, հետևեր և նրա զգուշավոր վարքագծին: Ա. Հովհաննիսյանը ժուռնալիստ էր կոչումով և համոզ-մունքներով, ուստի չէր կարող դիվանագիտություն խաղալ: Նա շիտակ էր և համարձակ: Ալեքսանդր III-ի ձեռնարկած ռեակցիոն միջոցառումնե-րին նա պատասխանում է ըմբոստ ելույթներով, որոնք անշուշտ ծան-րացնում էին նրա կացությունը. հայ հրապարակախոսն անվում է Մա-մուլի գործերի գլխավոր վարչության մշտական հսկողության տակ:

Բնչպես ասացինք, բաժանելով հանդերձ եզյանի և Եվանգուլյանի հայացքները, Ա. Հովհաննիսյանը կուրորեն չէր հետևում նրանց հրա-հանգներին: 1880 թ. սկզբներին արդեն Եվանգուլյանն անձնական նա-մակներում դժգոհում էր նրա վարքագծից. եթե նախկինում Աբգարը լսում էր ինձ, գանգատվում էր նա եզյանին, ապա այժմ գործում է ինքնուրույն. հասարակական գործերում մենք այլևս համախոհներ չենք:

Իսկապես, ինչպես երևում է Հովհաննիսյանի մի նամակից, նա 1880-ի ամռանը մեկնում է Կ. Պոլիս՝ իր սեփական նախաձեռնությամբ: Երբ և Թիֆլիսի թատրոնի դիրեկտոր, նա պետք է դերասաններ հրավիրեր Պոլսից (մի բան, որ կատարում է), նպատատառուց մասնաժողով ընտրեք «Թիֆլիսի հայերեն գրքերի հրատարակության ընկերության» համար, թղթակից ընտրեք «Փորձի» համար և այլն: Նա միաժամանակ պետք է խորհրդակցեր ներսես պատրիարքի հետ, թե ինչ նպատակով ծախսեն Ալաշկերտի գաղթականների համար հանգանակված գումար-ների մնացորդը: Քանի որ հետագայում «Թիֆլիսի կենտրոնը» այդ գու-մարները հատկացնում է Վասպուրականի շարժմանը, ասվա կարելի է դառնում ենթադրել, որ այդ միջոցառումը մշակվել էր Հովհաննիսյանի և վարժապետյանի կողմից՝ Կ. Պոլսում:

Գ. Եվանգուլյանը Հովհաննիսյանից դժգոհելու նորանոր առիթներ էր ստանում: 1892-ին, երբ Հովհաննիսյանը բանավիճում էր «Մշակի» խմբագրության հետ, Եվանգուլյանը եզյանից խնդրում է աստուել Բեհ-բուղյանին և Աբգարին, որ անտեղի շկպչեն սրան ու նրան (այդ շատ է վնասում թե «Արձագանքի» և թե մեր ընդհանուր գործին): Մի այլ նամակում կրկին պահանջում է լռեցնել նրան. «Թեև նախարար խոնդ-րում եմ գրել Աբգարին (ինձ չի լսում), որ նա դադարե «Մշակի» և մշա-կականների հետ հիմար վիճաբանությունից, որ գրգռում է հասարա-կությունը և որ շատ և շատ վատ տպավորություն է գործում կաթողիկո-սի վերա: Թերևս կաթողիկոսը մեզ է համարում կուսակցության ըս-տեղծող»⁶¹:

Ար. Հովհաննիսյանը շարունակում էր ղեկավարվել սեփական հա-մոզմունքներով և երբ հարկը պահանջում էր, չէր խնայում անգամ իր բարեկամներին⁶²:

⁶¹ 2ՊԿՊԱ, Եզյանի ֆոնդ, Գ. Եվանգուլյանի 9/12—93 թվակիր նամակից:
⁶² 1886 թ. քաղաքային դումայի ընտրությունների ժամանակ նա տպագրում է

Չնայած այս ամենին, Եվանգուլյանն իզուր էր անհանգստանում: Ա. Շովհաննիսյանը գաղափարական հարցերում հավատարիմ էր իր հոսանքին և իր գործունեության մեջ մշտապես առաջնորդվում էր ազգային-պահպանողականների հիմնական սկզբունքներով: Սակայն նա, ինչպես ասացինք, իր գործողությունների մեջ առավել ինքնուրույն էր, անզուսպ և վճռական: Այսպես, 1884 թ. կաթողիկոսական ընտրություններին մասնակցելով իբրև վրաստանի թեմի պատգամավոր, նա այնպիսի եռանդով էր հրապարակային պրոպագանդա Ժառվալում ն. Վարժապետյանի օգտին, որ ներքին գործոց մինիստրին ներկայացված մի ղեկուցագրում ամբաստանվում է իբրև քաղաքականապես անբարեհույս մեկը, որն իբր ի վնաս ցարիզմի շահերի՝ կաթողիկոսի պաշտոնում նպաստել էր արևմտահայ թեկնածուի ընտրությանը:

Կովկասի գրաքննական արխիվի հարյուրավոր փաստաթղթեր խոսում են այն հետևողական և համառ պայքարի մասին, որ ծավալել է Արգար Շովհաննիսյանը ցարական գրաքննության դեմ: Նման պայքարից հետո էին կանգնած և՛ նրա հոսանքի ղեկավարները և մանավանդ «Մշակի» գործիչները, որոնց համակերպողական քաղաքականությունը ակնհայտ էր 80—90-ական թվականներին: Քաղաքացի-հրապարակախոսի համարձակ վարքագծով Շովհաննիսյանը մշտական կասկածների առիթներ էր տալիս Կովկասի կառավարչապետությունը և Մամուլի գործերի գլխավոր վարչությանը, բնավ չմտածելով դրանց հետ կապված վտանգների մասին: Դարավերջին նա նույնիսկ բանավիճային մենամարտի է դուրս գալիս ցարական ռեպրեսիոն լրագրերի դեմ, մի բան, որ կործանում է և՛ «Արձագանքը», և՛ դրա խմբագրին:

Ավետիք Բարայան (1843—1913): Ծնվել է Արևքսանդրապոլում: Ավարտել է Պետերբուրգի ղինվորական բժշկական ինստիտուտը: Ուսանողական տարիներին մասնակցել է տեղի ուսանողական «Ժողովի» հավաքություններին: Թիֆլիսում աշխատանքի անցնելուց հետո Բարայանը նամակագրական կապ է հաստատում Եղյանի հետ և 32 տարի շարունակ նրան տեղյակ պահում Թիֆլիսի և Երևանի հասարակական կյանքում տեղի ունեցող անցուղարձին: Նա կենդանի կապ էր պահպանում արևմտահայ գործիչներ Գաբ. Նորատունկյանի, Մկ. Փորթուզալյանի, Ներսես պատրիարքի հետ, ընդունում էր Երևանից ժամանող գործիչներին:

Եվանգուլյանի դեմ ուղղված Կ. Բեհրուդյանի «Նոսպատիկ խայտառակություն» հոդվածը (տե՛ս «Արձագանք», 1886, № 44):

մասնակցում կարևոր հարցերի քննարկումներին: Բարայանը Ա. Շովհաննիսյանի հետ ակտիվորեն մասնակցում էր սովետաց հանձնաժողովի աշխատանքներին, հայ մշակութային կյանքին. Ներսիսյան դպրոցի հոգաբարձու էր և մեծ ջանքեր էր գործադրում դպրոցի նոր ծրագրի մշակման ուղղությամբ:

1895-ին, երբ «Դեյլի տեղեգրաֆի» թղթակից էմիլ Դիլլոնը ժամանում է Թիֆլիս, Ա. Բարայանը մեկն էր այն մտավորականներից, որոնք շրջապատում են նրան և իրենց ջերմ վերաբերմունքով փորձում վարձահատույց լինել նրա հայասիրական ելույթների համար: Այդ շրջանում նա շատ էր մտահոգված արևմտահայության ճակատագրով և իր բազմաթիվ նամակներում խորհրդածում էր այդ հարցի շուրջը:

Բարայանը միաժամանակ ծանր էր վերապրում Կովկասում հայկական դպրոցները փակվելու իրողությունը, այդ ընդունելով իբրև ազգային մեծ վիշտ: Երբ 1903-ին ցարական ոստիկանությունը ձեռնամուխ է լինում Եկեղեցապատկան գույքի բռնագրավմանը, նա մի «հավատարիմ մարդու» ձեռքով, Կ. Եղյանին ուղարկած նամակում նկարագրում է հայ ժողովրդին հասած այս նորօրյա աղետները և էջմիածնում տեղի ունեցած ժողովրդական հուզումները: «Գանձարան-մանձարան» կնքված են, գրում է նա, ճեմարանն ու միաբանությունը նյութական կարիքի մեջ են, բայց չեն ենթարկվում իշխանությանը: Նամակագիրը խոսելով մի քանի փաստերի առկայության շուրջը (որոնց ապավինելով միաբանությունը հույս ուներ հասնել դրական արդյունքների), հարցնում է Եղյանի կարծիքը՝ ղիմադրությունը շարունակելու նպատակահարմարության մասին: Այս նամակում, ի դեպ, նա լուրջ նշանակություն է տալիս ժողովրդական զանգվածների վճռականությունը. «Ժողովուրդը,— գրում է նա.— նույնիսկ ամբողջ անսպասելի երևույթից հանկարծակիի եկած բնազդական ցնցումով սկսել է ամեն տեղ շարժել, ընդդիմության ցույցեր անում է և պահանջում է անել հոգևորներից: Սրանք, կարելի է ասել ժողովրդի քարկոծումից և զնդակահարություններից ահաբեկած պետք է այն դիրքը բռնեն, ինչ որ հիմա բռնած են մեծ ղեկավարությունների ենթարկելով իրանց: Իսկ մյուս կողմիցը՝ ընդհակառակը, չհասկանալով, որ մեր ժողովուրդը երկար և ձիգ պատմություն ունեցող մի ժողովուրդ է, ավանդական ազդեցություններով ինքնուրույն շարժվող, երբ խնդիրը դարևոր պահպանած նյութի է դիպում, դիմ կասկածում են ինտելիգենտների և ելի ջանքի հոգևորականների վրա, թե իբր սրանք են ղրդողը, երբ իսկապես սրանք այս անգամ երկրորդական կամ կրավորական

դեր են կատարում (ընդգծումները Բաբայանինն են — Մ. Մ.). այսպես առաջացել է մի *circulus vitiosus*, որից մարդ չի իմանում, թե ինչպես պիտի դուրս գան...»⁶³:

Այս նամակը տեսանելի է դարձնում այն համազույցը, որը խճճվել էր դարավերջին՝ ազգային-պահպանողական հոսանքի ծրագրերի և ստեղծված իրավիճակի սահմանագծում: Նամակը վկայում է միաժամանակ՝ դարասկզբի ժողովրդի հուզումների ուժգնությունը: Ժողովուրդը ցարիզմի բռնությունը դիմադրելու իր կամքն է թելադրում հոգևորականությունը և վերջինս հարկադրված լսում է նրան: Սա նորություն էր, նոր շեշտ, նոր երանգ, որը բնութագրում է 1905 թ. նախօրյակի մթնոլորտը Անդրկովկասում: Բայց ազգային-պահպանողականներն ի վիճակի չէին ընկալելու այդ երանգը: Ավ. Բաբայանը ժողովրդի ընդվզումը վերագրում է ազգային ավանդույթները պաշտպանելու նրա պահպանողականությանը... Բաբայանը սխալվում էր, ինչպես իր հոսանքի բոլոր ներկայացուցիչները: Նա կանգնած էր 1905 թ. ողսական առաջին հեղափոխության հանդիման և պատմության խորհուրդին անտեղյակ ու իր հոսանքին բաժին ընկած միամիտ դրամատիզմով գիտելով անցքերը, սոսկ արձանագրում էր. ստեղծվել է մի անելանելի դրություն, «որից մարդ չի իմանում, թե ինչպես պիտի դուրս գան...» (ընդգծումը մերն է — Մ. Մ.):

Ռուբեն Հասան-Ջալալյան (1840—1902): Ռ. Հասան-Ջալալյանը երևանցի էր: Կաղարջան ճեմարանում սովորելու տարիներին շփվել էր «Հյուսիսսփյառի» շրջանակի գործիչների հետ, այնուհետև ընդունվել Մոսկվայի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետը և ուսումը կիսատ թողնելով, փոխադրվել Պետերբուրգ: Այստեղ նա դառնում է Պետերբուրգի ուսանողական «Ժողովի» ամենագործուն մասնակիցներից մեկը և Նոյանի գաղափարակիցը: Ավարտելով Պետերբուրգի համալսարանի արևելյան ֆակուլտետը, նա մեկնում է հայրենիք և զբաղվում մանկավարժական աշխատանքով: 80-ական թվականներին հայկական շարժումներին ունեցած մասնակցության համար պատասխանատվության է կանչվում և մի քանի գործիչների հետ արքայազն Օդեսա: Ինչպես պարզվում է այդ շրջանի նրա նամակներից, Ռ. Հասան-Ջալալյանը օգտվելով Օդեսայում գտնվելու առիթից, վճռում է իբրև ազատ ունկնդիր լսել տեղի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետի դասախոսու-

⁶³ ՀՊԳԱ, Նոյանի ֆոնդ, Ավ. Բաբայանի 23/9—1903 թվակիր նամակից:

թյունները և ավարտել ուսման ընթացքը, որը նա Մոսկվայում կիսատ էր թողել: Սկսած 1885 թ. նա հաճախում է դասերին և 1888-ի օգոստոսին հաջողությամբ հանձնելով քննությունները, ստանում իրավաբանական գիտությունների թեկնածուի աստիճան: 1888 թ. սեպտեմբերին նա վերադառնում է հայրենիք՝ «հասարակական ասպարեզում» աշխատելու վճռով: Ռ. Հասան-Ջալալյանն այնուհետև զբաղվում է իրավաբանական պրակտիկայով:

Հետաքրքրական է, որ Ռուբեն Հասան-Ջալալյանը արտոբայարում ոչ միայն զբաղվում է իր կրթության հարցով, այլև կրկին հետևում է հայ իրականության մեջ տեղի ունեցող իրադարձություններին և արձագանքում դրանց: Այսպես, 1887 թ. թերթերից իմանալով, որ Գ. Սրվանձույանը նշանակվել է Մուշի սանջակի առաջնորդ, նրան դիմում է մի նամակ-հանձնարարականով, որը ցույց է տալիս, թե որքան էր նա թիրահավատ 61-րդ հողվածի իրականացմամբ և թե ինչպես էր նորանոր միջոցներ որոնում՝ արևմտահայության վիճակը թեթևացնելու համար⁶⁴:

⁶⁴ Ամբողջությամբ բերում ենք Ռ. Հասան-Ջալալյանի նամակը՝ ուղղված Գ. Սրվանձույանին:

«Ձերդ սրբազնություն,

Նորբունս մեր լրագրիներն ավետեցին, որ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանը Ձեզ նշանակում է առաջնորդ Մշու սանջակում: Ճշմարտն ասած՝ այդ լուրը մեզ շատ ուրախացրեց, ըստ որում Ձեր թեմը, Տրապիզոնի կողմերն ապահով վիճակի մեջ են համեմատաբար և մի քիչ էլ հեռու Հայաստանից... այնինչ Մուշը, Հայաստանի սիրտը, ներկայումս գտնվում է շատ անհաջող պայմանների մեջ, հետևաբար և քաջ հովիվ ունենալու մեծ կարիք է դրում:

Նույնպես «Նոր-դար» լրագրում կարդացինք, որ Կ. Պոլսի հայոց եկեղեցիներում կան մի քանի ֆերմաններ, որոնք առանձնաշնորհված են հայերին Մահմետից և մի քանի խալիֆներից ու սուլթաններից և որոնց պարունակությունն է «մեծ մարգարեի» և խալիֆների ու սուլթանների բարձր հրամանը մահմեդականների՝ պահպանել բարեկամական հարաբերությունները հայերի հետ և հալածանքի չենթարկել նրանց:

Սա կարծում եմ, որ ներկա տխուր հանգամանքների մեջ, երբ խեղճ, ստրուկ հայ քրիստոնեին մոռացել է նաև Աստված, լավ կլինի, որ մեկն ու մեկը թարգմանորեն հայերենի, տաճկերենի, պարսկերենի և քրդերենի փոխադրել տար արաբական լեզվով գրված ֆերմանները, դրանցից մի տպագրված գրքույկ կազմեր և աշխատեր ամենուրեք տարածել իսլամ ազգաբնակչության մեջ: Այդպիսի մի գործ, ոչ ծանր ինքնստիքյան, ավելի ազդեցություն և բարի հետևանք կունենա, քան թե Բեալիեի դաշնակցության 61-րդ հողվածի մեռյալ տառերը, ըստ որում առանց ստիպողական միջոցների կասնձի մահմեդական տարրի ֆանատիկությունը:

Սրբազան Հայր, իմ հասկացողությունով Ձեզանից ավելի հարմար անձնավորություն չկա այդ իմ առաջարկությունն իրագործելու համար, ուստի դիմում եմ Ձեզ, ներողություն

Հավատարիմ մնալով ազգային-պահպանողական հոսանքի դավա-
նանքին, Լե. Հասան-Ջալալյանը կյանքի մեծ մասը է կացնում
էջմիածնում՝ իրրև փաստաբան:

Ռուբեն Հասան-Ջալալյանի գործունեությունը իրրև ազգային-պահ-
պանողական հոսանքի ներկայացուցչի՝ բախվում է դարավերջի կառա-
վարական ուսուցիչին միջոցառումներին և կորցնում իր երբեմնի կիրքն ու
նպատակասլացությունը:

Կոստանդին Կամսարական (1840—1922): Մնվել է Նուխում: Իր
ունեցած դիրքով, հայացքներով և գործելու անսահման եռանդով նա ազ-
գային-պահպանողականներին մեծ հնարավորություններ էր տալիս պաշ-
տոնական ճանապարհներով ամրապնդելու կապերը բուն Հայաստանի
հետ: Կամսարականը Ջաքաթալայի օկրուգի պետի օգնականն էր: Երբ
կնքվում էր Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը, ցարական հրամանատա-
րությունը նրան ուղարկում է Կարին, աշխատելու գեներալ Շելկովնիկյա-
նի տրամադրության տակ: Պատերազմից հետո Կամսարականը նշանակ-
վում է Կարինի փոխ-հյուպատոս. աշխատում է Կարինում, ապա Վա-
նում: Նա սերտ կապեր է հաստատում Խրիմյան Հայրիկի, Ներսես Պատ-
րիարքի, իսկ Ռուսաստանում՝ Եղյանի, Եվանգուլյանի, Աբգ. Հովհաննիս-
յանի և Ավ. Բարսյանի հետ: Մեկ անգամ չէ, որ Քիֆլիսի գործիչները
Կամսարականին հասցեագրված Եղյանի նամակները հավատարիմ
մարդկանց ձեռքով ուղարկում են Վան: Կամսարականի նամակները
պաշտոնական տեղեկագրերի արժեք ունեին, որոնցից Եվանգուլյանը
շատ հեշտությամբ լրագրային թղթակցություններ էր կազմում: Կամ-
սարականը թղթակցում էր Կրասնկու «ГОЛОС»-ին: Նա անվերապահորեն
ընդունում էր Եղյանի հեղինակությունը և «ГОЛОС»-ին ուղարկվելիք թղթ-
թակցությունները նախապես ուղարկում էր նրան՝ խնդրելով հարկ եղած
դեպքում փոփոխել դրանք կամ «թանձր գույներով» ներկել, եթե ան-
հրաժեշտ է այդ: Երբեմն խնդրում էր այդ թղթակցությունները ուղար-
կել արտասահմանյան թերթերին:

Կամսարականը սկզբնապես ոգևորված էր հայկական շարժումներով
և մեծամեծ հույսեր էր ներշնչում դրանց նկատմամբ ինչպես Վասպու-
րականի հայերին, այնպես էլ Կովկասի գործիչներին, բայց կարճ ժա-

խնդրելով վստահության համար: Կատարելով այդպիսի մի աշխատություն՝ դուք կթևե-
վացնեք և Ձեր պաշտոնավարության գործը Մշու կողմերում, որտեղ մահմեդական տար-
րը տգետ և ֆանատիկոս է» («Գիվան հայոց պատմության», դիրք ԺԳ, էջ 383—385):

մանակից փոխում է իր ընթացքը: Հավաստիանալով այն բանում, որ
ցարական կառավարությունը չի խրախուսում այդ շարժումները, նա
կանխում է կամավորների մուտքը Վասպուրական: Երկրին մոտիկից
ժանոթանալու նպատակով Կամսարականը ճանապարհորդում է Մուշում,
Քասեհում, Սղերզում, Գիարբեքիրում և ամենուր ականատես է լինում
ժողովրդի թշվառությունը: Իրրև այդ վիճակից նրան դուրս բերելու առա-
ջին բայլ, նա ծրագրում է բարելավել երկրի կրթական գործը: Հորդորում
է Մանասարյանին՝ դպրոց հիմնադրել Կարինում: Գայանե Հովհաննիս-
յանին խորհուրդ է տալիս գնալ Վան՝ օրիորդաց դպրոց բացելու «Հա-
յաստանի սրտում»:

Կամսարականը մի նամակում նկարագրելով իր այցը հայկական
դպրոցներից մեկը, պատմում է, թե երեխաներն ինչպես էին սառչում
ցուրտ սենյակում «և առհասարակ, — ընդհանրացնում է նա իր խոսքը, —
այստեղ հայկական դպրոցները սառչում են բոլոր առումներով»⁶⁵: Նա
ամեն ինչ անում է՝ Խրիմյանին օժանդակելու նրա կրթական ձեռնար-
կումների մեջ. «Այժմ ում հայտնի չէ այն արքեպիսկոպոս, — գրում էր նա մի
նամակում, — թե որքան էլ երկար է դպրոցի ճանապարհը, բայց այդ
մշտապես ավելի հուսալի և հաստատուն ճանապարհն է, որն անխուսա-
փելիորեն տանում է դեպի ինքնուրույնություն»⁶⁶:

Կ. Կամսարականը 1879-ին եռանդուն զբաղվում է Վասպուրակա-
նում ծագած սովի հարցով և մի ազդեցիկ կոչ է կազմում, որը տպագրվում
է Քիֆլիսի թերթերում: Նրա աշխույժ գործունեությունը առաջացնում է
Կ. Պոլսի ուստական դեսպանության և ցարական Արտաքին գործոց մի-
նիստրության դժգոհությունը: Շատ հետաքրքրական է այն փաստը, որ
երբ նա փոխադրվում է Վան, տեղի ամերիկյան միսիոներները բողո-
քում են անգլիական հյուպատոսին, ասելով, թե Կամսարականի գոր-
ծունեությունը Վանում՝ էական վնաս է հասցնում Անգլիայի շահերին⁶⁷:
Սակայն, անկախ այս ամենից և թեկուզ հենց այն պատճառով, որ Կամ-
սարականը գիտակցում էր, թե որքան լուրջ նշանակություն ունի Անա-
տոլիայում մղվող պայքարը անգլիական ազդեցության դեմ, նա խիստ
օգտակար էր համարում իր աշխատանքը թե՛ արևմտահայության և թե՛
ուստական կառավարության համար: Այս համոզմունքով էլ և՛ ինքը, և՛

⁶⁵ ԿԱՔ, Կ. Եվանգուլյանի ֆոնդ, գործ 301, վավ. 16:

⁶⁶ ՀՊԿՊԱ, Եղյանի ֆոնդ, Կ. Կամսարյանի 20/11—80 թվակիր նամակից:

⁶⁷ Նույն տեղում, Կ. Կամսարականի 14/10—80 թվակիր նամակից:

Թիֆլիսի նրա համախոհները խնդրում են Եղյանին և Սանասարյանին, անել հնարավորը՝ իրեն հաստատել տալու գլխավոր հյուպատոսի պաշտոնում: Մինչդեռ Նրիմյանը Կամսարյանին համարում էր կենդանի կապ՝ Կովկասի և արևմտահայությունից միջև, և Կամսարական էլ համոզված էր, թե այդ միսիայով «կառավարությունը պետք է գոհ լինի», ուստի կառավարությունը գոհ չէր նրա պաշտոնավարությունից և չէր մտածում նրան վստահել հյուպատոսի պաշտոնը: Ավելին: Յարական բյուրոկրատական ապարատը նրան տեղյակ չէր պահում իր քաղաքականությունը՝ հայկական հարցում: 1880 թ. Կամսարականը տարակուսանք էր հայտնում, որ իբրև զիվանագիտական միսիայի աշխատակից, ինքը ծանոթ չէ կառավարական շրջանների նկատառումներին: Ոչ մեկը չի մըտածում, գրում է նա, մեզ, մեղավորներին, ծանոթացնել կառավարության հայացքներին՝ քաղաքականության խիստ կենսական, կարևորագույն հարցերի մասին⁶⁶: Կամսարականին մնում էր կոահումներ անել ստեղծված վիճակի շուրջը: Նա անկասկած հույս էր կապում Հայաստանում անցկացվելիք ռեֆորմների հետ, բայց չէր հավատում, թե այդ հույսերը շուտով կիրականանան: Միանգամայն զգաստ հայացքով նայելով իրերի դրությունը, նա հայտարարում է. «Ե՛րբ կիրականանան հայկական ռեֆորմները, այդ հայտնի է միայն աստծուն և Անգլիային»: Պատերազմից հետո հայերի նկատմամբ Անգլիայի բարչացակամությունը նրան չի խաբում: Անգլիան միշտ համակրել է թուրքերին և քրդերին. դրանց մեջ տեսնելով հուսալի պատվար՝ Ռուսաստանի դեմ, գրում էր Կամսարականը, ինչ վերաբերում է հայերի նկատմամբ նրանց արած զեղոճներին, դրան չպետք է հավատալ. «անգլիացիք չեն կարող անկեղծորեն սիրել հայերին, որոնց միշտ էլ համարել են մոլի ուստիլներ», — գրում է նա: Անգլիան ձևացնում է, թե ուզում է ռեֆորմներ ձևորբերել Հայաստանի համար, բայց միևնույն է, շարունակում է Կամսարականը, հայերի մեծ մասը հավատում է միմիայն Ռուսաստանին⁶⁷:

Թեև Կամսարականը Հայաստանի փրկության հարցում մեծ հույսեր էր կապում Ռուսաստանի հետ, բայց հայ զիվանագետի նկատառումները չէին ներդաշնակում ցարիզմի նոր քաղաքականությունը: Ահա թե ինչու, 1884 թ. Կամսարականը հեռացվում է Արևմտյան Հայաստանից:

⁶⁶ Նույն տեղում, Կամսարականի 20/11—80 թվակիր նամակից:

⁶⁷ ԿԱԹ, Եվանգոլյանի ֆոնդ, գործ 301, վավ. 16:

1884 թ. նա ուղարկվում է Սիրիայի դեսպանատան տրամադրությունների Կամսարականին ուղարկում են միմիայն արաբներով բնակեցված մի խուլ ավան՝ Համա: Այստեղ նա գտնվում էր արաբականի վիճակում և մեկուսացված էր գործունեության ասպարեզից (շողից ու այլ անհարմարություններից զգոհ էր և նրա քնտանիքը. «Համան անհավան է մեզ համար», գրում է նա Եղյանին):

Հետագայում նա աշխատում է իբրև Բելյուսի փոխ-հյուպատոս: 1890-ին նշանակվում է ուսական հյուպատոս Դամասկոսում, որտեղ աշխատում է մինչև 1891 թվականը: Կամսարականի ճակատագիրը, որքան էլ տարօրինակ, օրինաչափ էր ցարիզմի քաղաքականության համար և բխում էր իրերի բուն տրամաբանությունից: Մեկ անգամ անձնական գրույցում Եղյանը հավանություն տալով Կամսարականի գործունեությանը Արևմտյան Հայաստանում, այն միտքն էր հայտնել, թե «ձուկը ուժեղ է ջրում»: Նշանակում ստանալով Սիրիա, Կամսարականը Եղյանին ուղղած իր նամակում հիշեցնում է այդ արտահայտությունը. «Դուք իրավացի էիք՝ ասելով «рыба сильна в воде», так-так и решили в конце концов выбросить меня на сушу»⁷⁰:

Փիլիպոս Վարդանյան (1842—1917): Մնվել է Հյուսիսային Կովկասի Արմավիր քաղաքում: Եղյանի հետ բարեկամություն է հաստատում 1861—1866 թթ., երբ ուսանում էր Պետերբուրգի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետում: Կարիքում բացվելիք Սանասարյան զպրոցում աշխատանքի անցնելու համար նա Սանասարյանի օժանդակությամբ մեկնում է Գերմանիա և կատարելագործվում մանկավարժական գիտությունների մեջ: 1871-ին վերադառնում է հայրենիք, ապա մի քանի անգամ դարձյալ մեկնում արտասահման, դասախոսություններ լսում Սորբոնում և այլուր: 1876-ին «Լուծա» ամսագրի ծախողումից հետո մանկավարժական աշխատանքի է անցնում Նոր Նախիջևանում: 1881-ին Փ. Վարդանյանը հրավիրվում է էլմիածին և Գևորգյան ճեմարանում դասավանդում ընդհանուր պատմություն, ռուս. գրականություն և գերմաներեն: 1888-ից ստանձնում է Թիֆլիսի Հովնանյան—Մարիամյան զպրոցի տեսչի պաշտոնը: 1895-ի ամռանը մեկնում է Լոնդոն և էմիլ Գիլլենի միջնորդությամբ հանդիպում պետական մի շարք գործիչների և Գլադստոնի հետ: Չհատերի միտինգում լսում է վերջինիս ճառը: 1896-ին, երբ փախվում են հայկական զպրոցները, Վարդանյանը մնում է առանց

⁷⁰ ՀՊԳԱ, Եղյանի ֆոնդ, Կ. Կամսարականի 4/10—80 թվակիր նամակից:

աշխատանքի. մեկնում է Պետերբուրգ, անձամբ տեսնելու Գոլիցինի հետ, բայց նրա վարած բանակցությունները մնում են անհետևանք: Կարոցը այլևս չի բացվում: Մի քանի տարի անգործ մնալուց հետո ընդունում է Ալ. Մանթաշյանի առաջարկը և նրա որդիների հետ, իբրև վերջիններիս դաստիարակը, 1899-ին մեկնում Գերմանիա: Շուրջ 10 տարի արտասահմանում մնալուց հետո վերադառնում է Ռուսաստան, բնակություն հաստատում Նոր Նախիջևանում, որտեղ և վախճանվում է 1917-ին:

Փ. Վարդանյանը առանձին հոգվածներով և թարգմանական աշխատություններով շարունակ հանդես էր գալիս Կովկասի պարբերական մամուլի էջերում: «Փորձի» դադարից հետո նա կապվում է «Արձագանքի» հետ և մշտապես աշխատակցում գրան: «Արձագանքում» երևում են նրա հոդվածները, նվիրված գրական այլևայլ հարցերի: Երբ Ա. Լալայը 1885-ին գերմանական մի հանդեսում տպագրում է «Ռ. Պատկանյան» հոդվածը, Փ. Վարդանյանը ոչ միայն թարգմանաբար տպագրում է այն, այլև հրատարակում իր հոդվածը («Հոբելյան»), որով կոչ էր անում կազմակերպել Պատկանյանի գրական գործունեության 25-ամյա հոբելյանը⁷¹:

Ժամանակակիցներին Փ. Վարդանյանը հայտնի էր իբրև հմուտ մանկավարժ և թարգմանիչ: Հիանալի տիրապետելով գերմաներեն, անգլերեն և ֆրանսերեն լեզուներին, նա բազմաթիվ թարգմանություններ է կատարում եվրոպական դասական հեղինակներից, ղեկավարվելով այն համոզմունքով, թե հայ նոր գրականության զարգացման հիմնական նախադրյալներից մեկը եվրոպական դասական գրականության թարգմանությունն է⁷²: Այդ մասին նա գրում է. «Նոր ազգերի գրականություններից և ոչ մեկը չէ զարգացել, մինչև որ նրանք իրենց բեզվով չեն յուրացրել եվրոպական հանձարի կենդանաբար արգասիքը: Մեզ հո ևս սովելի հարկավոր է այդպես անել, քանի որ մեր եկեղեցու բնմը լուած է,

⁷¹ «Արձագանք», 1885, №26:

⁷² Փ. Վարդանյանի թարգմանությունների ոչ լրիվ ցանկը. Եմիզտից՝ «Ֆրանկլին», «Վաշինգտոն», «Հոմերի «Իլիականը», «Հոմերի «Ոդիսականը», Սմալլսից՝ «Բնավորություն» և «Բնքնօգնություն» աշխատությունները, Էդ. դե Ամիլիսի «Սիրոտ», «Ապենիններից մինչև Անդերը» և «Ռոստեմ և Ջոհրաբ» գրքերը, Երլերի «Ավագանիները», Տոլստոյի «Ռոբինզոն» և «Կոլումբ» (փոքրերի համար) գրքերը, Հայզեի «Բեաթրիչե», Գվեբրացիի «Նոնցալի բերդը» ստեղծագործությունները, Լ. Ուոլլեսի «Բեն Հուրը», Գյոթեի «Կլավիրո» ողբերգությունը և այլն:

Բարոնը քնած, մամուլն ընկած և խեղճ դպրոցը կարեվեր հարվածներով խցոտված»⁷³:

Մանրաբեռնված լինելով գրական և մանկավարժական աշխատանքներով, 80—90-ական թվականներին Փ. Վարդանյանը թեև հեռու էր հասարակական ասպարեզից, բայց թիֆլիսում ասպրած տարիներին շարունակ գտնվում էր Աբդ. Հովհաննիսյանի, Ավ. Բարսեղյանի, Գ. Սունդուկյանի շրջապատում:

Փ. Վարդանյանը ազգային-պահպանողական հոսանքի այն գործիչներից էր, որոնց ցարական ռեակցիան ջրից նետել էր ցամաք ափ... Եվ նա, Հովհանյան-Մարիամյան դպրոցի երեմնի արժանավոր տեսուչը, աստիճանաբար սպառվում էր՝ Մանթաշյանի զավակների դաստիարակի իր նվաստ պաշտոնում:

Պետրոս Սիմեոնյան (1830—1911): «Մեղու Հայաստանի» թերթի խմբագիր: Նրա գործունեության առավել հիշարժան շրջանը համընկնում է 70-ական թթ. ժամանակներին, երբ Սիմեոնյանը համառորեն պայքարելով «մշակական» ուղղության դեմ, ձեռնարկում է հակադիր «մեղվական» կուսակցությունը: 80-ական թթ. սկզբին հակամարտության մեջ է մտնում «Արձագանքի» խմբագրության հետ, բայց իր կրթությունը և գաղափարական դաստիարակությունը կապված լինելով Եղյան-Սանասարյան խմբակին (չնայած որոշ մեղանշումներին), չի մեկուսացվում նրանց կողմից: Եվանդուլյանը հավատում էր նրան և «Մշակի» ազդեցությունը թուլացնելու նպատակով օգնում էր Սիմեոնյանին: «Պետրոսը մի մեծ արժանավորություն ունե,— գրում է նա,— այն է, որ ջերմ և ինքնազոհությամբ կապած է ազգի շահերին, որ և հասկանում է բավական ուղիղ»: Թիֆլիսի կենտրոնը ներում է նրա թույլ տված տակտիկական սխալները: Ավելին, երբ Խրիմյանը 1893-ին ժամանում է իր նստավայրը, Կ. Եղյանի խորհրդով Պ. Սիմեոնյանը հրավիրվում է էջմիածին և ստանձնում կաթողիկոսի քարտուղարի պարտականությունները: Մակարի կաթողիկոսության շրջանում նա երեք և կես տարի խմբագրել էր Աթոռի օրգան «Արարատ» հանդեսը: 90-ական թվականների ժրկրորդ կեսին վերադառնում է Թիֆլիս և սկսում աշխատակցել «Արձագանք» լրագրին:

1883 թ. «Մեղու Հայաստանի» թերթի 25-ամյա հոբելյանի առթիվ Եղյանի խորհրդով Սանասարյանը՝ ցմահ թոշակ է նշանակում Պետրոս

⁷³ ԿԱԹ, Ռ. Պատկանյանի ֆոնդ, վավ. 1145:

Սիմեոնյանին (տարեկան 600 ռուբլի գումարի շահով)։ Հայ լրագրութեան պատմութեան մեջ բացառիկ դեպք էր այս, երբ հրատարակախոսը վարձատրվում էր իր վաստակի համար։

Սպանդար Սպանդարյան (1849—1922)։ Ծնվել է Շուշի քաղաքում։ 1872-ին ավարտել է Հայուցիդի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետը և ստացել իրավաբանական գիտությունների դոկտորի աստիճան։ Վերադառնալով Կովկաս, զբաղվել է հրատարակախոսական գործունեությամբ։ Նախ աշխատակցել է «Մշակին», ապա դրա խմբագրի հետ ընդհարվելուց հետո թղթակցել է «Մեղու Հայաստանի» թերթին։ Հետագայում այդ թերթի գլխավոր աշխատակիցն էր և փաստական խմբագիրը։ 1884-ից հրատարակում է «Նոր-դար» քաղաքական և գրական լրագիրը, որը հարատևել է մինչև 1906 թվականը։ 1910 թ. անցել է արտասահման, ապրել նախ Յրանսիայում, ապա Գերմանիայում, որտեղ և վախճանվել է նյութական ու բարոյական զրկանքների մեջ։

Սպանդարյանն ազգային-պահպանողական հոսանքի աչքի ընկնող ներկայացուցիչներից էր։ Եվ քանի որ նրա համոզմունքով և կեղեցիկն ազգի գոյության հիմքն էր՝ նրան սպառնացող հոգմերի դեմ, ապա Սպանդարյանի հրատարակախոսության մեջ եկեղեցին առանձնահատուկ նշանակություն էր ստացել։ Իր հրատարակախոսական գործունեության ընթացքում, որը հիմնականում ծավալվել է «Նոր-դարի» էջերում, նա արտահայտել է իր հոսանքի հավատամքը, որին հավատարիմ է մընացել միշտ։ Այդ կապակցությամբ երկարատև ու անհաշտ բանավեճ է վարել Արծրունու և նրա հաջորդների հետ։

Սպանդարյանն անմիջականորեն կապված չէր Եզյան-Եվանզուլյան խմբակցության հետ։ Նա գիտնական հրատարակախոսի հաստատուն գիրք և բարոյական մեծ կշիռ ունեւր հայ իրականության մեջ՝ և բավականաչափ ինքնուրույն էր։ Ավելի ուշ, հակադրվելով «Արձագանքին», Սպանդարյանը հաշտության և զրոյի շի գտնում հոսանքի ղեկավարների հետ։ Խրիմյանի ընտրության օրերին բարեկամական կապեր են հաստատվում «Արձագանքի» և «Նոր-դարի» միջև և երկու խմբագրությունները միասնական գիրքերից պրոպագանդում են Խրիմյանի թեկնածությունը։

Թեև Սպանդարյանն իր թերթը հրատարակում էր նյութական մեծ զոհաբերությունների զնով, բայց «Նոր-դարը» միակ լրագիրն էր հայ իրականության մեջ, որ կանոնավորապես լույս է տեսնում ամբողջ 22 տարի. այն XIX դարի վերջին տասնամյակի ամենալուրջ քաղաքական լրագիրն

էր, որի հետ հաշվի էին նստում ժամանակի գործիչները։ Հայոց եկեղեցապատկան զույքի բռնագրավման օրերին, 1903 թ. դեկտեմբերին, հրատարակային ճառ արտասանելու համար Սպանդարյանը ձերբակալվում է և Գոլցիցինի կարգադրությամբ վտարվում Կովկասից։ Նրա դիմումները կտավարչապետին՝ թերթի համար երկրորդ խմբագիր հաստատելու վերաբերյալ մերժվում են և 1903 թ. դեկտեմբերից «Նոր-դարը» դադարում է։ Սակայն Սպանդարյանի ջանքերով թերթը վերջնականապես շի խափանվում։ Մամուլի գործերի գլխավոր վարչության պետը 1905 թ. Սպանդարյանին թույլատրում է շարունակել «Նոր-դարի» հրատարակությունը և 1905 թ. օգոստոսից այն դարձյալ լույս է տեսնում⁷⁴։ Դադարում է 1906-ին։ Հրատարակության իրավունքը չկորցնելու համար խմբագիրը 1907—1917 թթ. տարեկան լույս է ընծայել «Նոր-դարի» մեկական համար։

Մարկոս Աղաբեկյան (1830—1908)։ Ժամանակին էբբև Մատթեոս Չոխաճյանի անձնական քարտուղարը, նրան ուղեկցել էր Կ. Պոլսից էջմիածին և իրերի բերումով ազատվելով սրաշտոնից, մնացել Թիֆլիսում։ Մոտենալով էնֆիաճյանի խմբին, նա 1860-ից սկսում է խմբագրել «Կոռնիկ հայոց աշխարհին» ամսագիրը, որի հրատարակիչն էնֆիաճյանն էր։ 1864-ին Աղաբեկյանը մեկնում է Կ. Պոլիս, որտեղ 1866-ին հրատարակում է մեկ տարվա կյանք ունեցած «Միլն Ավարայրի» ամսագիրը։ Այնուհետև նա զբաղվում է գրական-հրատարակախոսական աշխատանքով, գործուն մամուլեցություն ունենում պոլսահայ հասարակական կյանքին, դարավերջին զբում է «Ուսումն հայոց պատմության» ծավալուն աշխատությունը, որի տպագրության գործով ապարդյուն զբաղվում է տարիներ շարունակ։

Մ. Աղաբեկյանի հայացքները 60-ական թվականներին աչքի էին ընկնում խիստ պահպանողականությամբ։ Ազգի և եկեղեցու մասին նրա արտահայտած գաղափարները միակողմանի էին և սնվում էին մեկ ակունքից. «Մեր խոսքի բնաբանը մեկն է,— գրում է Աղաբեկյանը «Կոռնիկ հայոց աշխարհին» ամսագրում,— Հայաստանյայց սուրբ և առաքելական եկեղեցին»։ Ազգային և բարոյական լուսավորության աղբյուրը նույնպես եկեղեցին էր համարվում։ «Կոռնիկ» հրատարակախոսները նվրոպական լուսավորությունը համարում էին ճշմարիտ միմիայն այն դեպքում, երբ այն բխում էր քրիստոնեական կրոնից։ Թերթի տեսա-

⁷⁴ Տե՛ս վեՊՊԱ, ֆոնդ 480, գիրք Ա, գործ 1912։

բան Գարեգին Մուրադյանը այն միտքն էր հայտնում, թե եվրոպական լուսավորությունն անգոր է մուրեցնել հայերին. սրանք սիրելով հանդերձ լուսավորությունը, պետք է լինեն այն, ինչ եղել են իրենց նախնիները. միակ փառքը,— գրում է նա՝ եկեղեցու հարազատ որդի կոչվելն է. ուստի՝ նախելով ասոջ գնացած ազգերին, հայերը պետք է նույնպես ձգտեն առաջ գնալ, բայց որոնելու համար այն, ինչ կորցրել են... «Ձեռն պետք է մխենք ազգաշինության,— գրում է նա,— բայց նյութերն հնության ավերակներից և մնացորդներից պետք է ժողովենք»⁷⁵:

Մ. Աղաբեկյանը «Ծիլն Ավարայրի» ամսագրում այս հիմնական դադարաբախտությունների պրոպագանդանը զուգընթաց ընդհուպ մոտեցնում է և քաղաքական հարցերի: Նա հախուռն հարձակումներ է սկսում ցարական կառավարության դեմ. ամսագրում տպագրված նրա ծավալուն հոդվածները լի են ազգային բարոյական անկախության հորդորներով:

Պոլոժենիեն նա համարում է Աթոռի իրավունքների և անկախության սահմանափակման խորհրդանիշ. դրա որոշ հոդվածները նրա կարծիքով նպատակ ունենին կործանել հայոց եկեղեցու անկախությունը և ինքնագոյությունը: Աղաբեկյանը ուսաստանային կոչ է անում պաշտպանվել ոչ միայն պապականության, այլև ուսական ուղղափառ եկեղեցու նկրտումներից: Նա հայտարարում է ի վերջո, թե «Ռուսիայում ազգային, բարոյական և մտավոր ազատությունը ճնշված է ուսական տիրապետող տարերքեն, նույնիսկ ուսական կառավարության կողմեն», այնինչ թուրքիայում՝ Աղաբեկյանի համոզմունքով, հայերը բոլոր հնարավորություններն ունեն վարպահելու իրենց ազգային մշակույթը՝ իրենց իսկ «տարերքով»:

Տարիներ անց՝ Մ. Աղաբեկյանի հայացքները էվոլյուցիա են ապրում: Ռուսական զենքի հաղթանակից հետո, Աղաբեկյանը նույնպես փոխվում է: Այդ բանին, հավանաբար, նպաստում է նրա բարեկամությունը ներսես Վարժապետյանի հետ, որը մեծ հույսեր էր կապում ուսական կառավարության հետ: Այսպես, Աղաբեկյանը ներսեսի հանձնարարությամբ նամակներ էր գրում Կ. Եղյանին, հարցնելով նրա կարծիքը այս կամ այն հարցի մասին. կրկին ներսեսի հանձնարարությամբ Եղյանից խնդրում է իրենց տեղյակ դարձնել «ուսաց քաղաքականությունն», հարկավ՝ հայերին վերաբերող հարցերում: 1880-ին խոսելով այն մասին, թե անգլիացիները վճռականորեն ուզում են ինչ-որ բան անել հայոց համար, «ուր էր, թե ուսներն էլ նրանցմէ նախանձին, մի համա-

⁷⁵ «Կոտնի հայոց աշխարհին», 1860, № 9, էջ 750:

նման բան էլ իրենք անեին», նրազում էր Աղաբեկյանը: Շատ հետաքրքրահան է, որ Աղաբեկյանը կատարում էր նաև Եղյանի հանձնարարությունները և որոշ գործիչների ու դատական պրոցեսների վերաբերյալ հավաստի նյութեր էր ուղարկում նրան: 1879 թ. մարտին, երբ ուս զենքի վերաբերյալ ժամանում է Կ. Պոլիս, Տաճկաստանում նրա հանապարհորդության ժամանակ իբրև ուղեկցող նշանակվում է Մարկոս Աղաբեկյանը:

Պատմական ժամանակաշրջանը արևմտահայ մտավորականությունը կոչում է քաղաքական ակտիվ գործունեություն: Մի շարք այլ գործիչների հետ Աղաբեկյանը նույնպես ներքաշվում է քաղաքական կյանքի ջրապտույտը, հայերի փրկությունը որոնելով նաև ուսական կառավարության օգնության ուղղությունում: Նա 90-ական թվականներին այլևս հույսեր չէր կապում թուրքական կառավարության հետ:

Հովհաննես Բահաևա Մկրյան (1831—1909): Ազգային-պահպանողականների գործակից, արևմտահայ բանասեր: Խրիմյանի պատրիարքության շրջանում՝ պատրիարքական տեղապահ (1869—1873):

Հ. Մկրյանը երկար տարիներ, 1887-ից 1903-ը, նամակագրական կապ է պահպանել Կ. Եղյանի հետ: Մկրյանը նրան անվանում է «սիրելի ազուն բարեկամ», «հայրենասեր», «գրասեր», «ազգասեր», «խբրև նոր ոմն Մազիստրոս» և այլն: Նրանց մեծ բանից առաջ կապում էր գիտական-բանասիրական շահախնդրությունը: Մկրյանը հիացած էր նրա աշխատություններով և լիովին համաձայն նրա դրույթներին⁷⁶: Երբ Եղյանը Մկրյանին ուղղած մի նամակում խորհրդածում է գրաբար լեզուն պահպանելու և գրարարի մասնագետներ պատրաստելու հարցի շուրջ, Մկրյանը ծավալուն մի նամակով հայտնում է իր և նորատունկյանի անվերապահ հավանությունը: Մկրյանը խրախուսում է նրա առաջարկած ծրագիրը, ըստ որի Սանասարյանի առաջադեմ շրջանավարտներից ենթադրվում էր մեծ տարի երկուական հոգի ուղարկել Գարագաշյանի մոտ, Կ. Պոլիս, ապա՝ նորայր Բյուզանդացու մոտ՝ գրաբար լեզվի մեջ կատարելագործվելու համար: Իր հերթին Եղյանն էլ բարձր էր գնահատում Մկրյանի վաստակը, այս կամ այն հարցով երբեմնապես դիմում նրա օգնությանը:

⁷⁶ Մկրյանը ճշմարիտ ազգասիրության արտահայտություն է համարում «Բոնի միություն հայոց...» աշխատության ղեկավար սկզբունքը, որ ձևակերպված էր «Արտաբոյ Հաստատանայց առաքելական եկեղեցվոյ շիջ հայություն» դրույթի ձևով (տե՛ս 2ՊԿՊԱ, Եղյանի ֆոնդ, Հ. Մկրյանի 31/12—86 թվակիր նամակը):

Մկրչան քահանան երիմյան Հայրիկի հազտատման և ապա Երուսաղեմի արքայից նրան ազատելու հարցով բազմիցս դիմում է Եզյանին: Վերջինս Պետերբուրգի պաշտոնական ազդուներին և Կ. Պոլսի դեսպանատան իր համախոհներից անհրաժեշտ տեղեկություններ համալսելուց հետո, համապատասխան կարգադրություններ է անում Կ. Պոլսի գործակիցներին:

Համբարձում Իփեֆնյան (1837—1883): 2. Իփեֆնյանը Ռուսապատանից էր անցել Կ. Պոլսի և Եզյանի խորհրդով շարունակում էր աշխատել այնտեղ⁷⁷: 1882-ին նա մտածում է թերթ հրատարակել և դրամական օգնություն է խնդրում Եզյանից, ապա, քանի որ թողել էր աշխատանքը (նրան խոստացված ոռճիկը չէին կարողանում վճարել), Եզյանի միջնորդությամբ է խնդրում՝ «ГОЛОС»-ի թղթակիցը դառնալու համար: Այդ թերթին թղթակցելու համար, սակայն, նա, իբրև տաճկահայատակ, պետք է ապահովարեր իրեն կառավարության հալածանքներից, ուստի և խընդրում է Եզյանից օգնել իրեն՝ արտահաստիքային որևէ պաշտոն ստանալու ուսական դեսպանատանը: Հետաքրքրական է, որ Իփեֆնյանը հույս ուներ այս կերպ օգտակար լինել և հայերին:

Իբրև Եզյանին շատ հավատարիմ գործիչ, Իփեֆնյանը վերոհիշյալ նամակում հարկ է համարում իր բարեկամի առջև պարզել և իր քաղաքական համոզմունքները, համոզմունքներ, որոնք ինչպես նկատեցինք, բացահայտում են ազգային-պահպանողական հոսանքի Կ. Պոլսի գործակիցների քաղաքական հայացքների էվոլյուցիան: «Հայտնի է, թե ամեն բան լավ է երևում մեզ հեռվից, — գրում է նա, — և ուսաց առածն էլ ասում է, թե «где нас нет, там хорошо»: Երբ ևս Տաճկաստան եկա՝ այնպես էի համոզված, թե հայերը Տաճկաստանում մեծամեծ արտոնություններ են վայելում, թե ինքնուրույն կերպով զարգանալու համար պահանջված ազատություններ ունեն, թե հայոց շահերը պահանջում են

⁷⁷ 2. Իփեֆնյանը 1868-ին աշխատում էր Խալիբյան դպրոցում: Հայերի կրթական գործն ուսումնասիրելու նպատակով նա մեկնում է Կ. Պոլսի, այնուհետև 1869-ից հաստատվում այնտեղ: Ամբողջ 13 տարի աշխատում է Կ. Պոլսի և Ջմյուռնիայի դպրոցներում, վայելելով լավագույն մանկավարժի համբավ: 1871-ին մանկավարժական դիտություն մեջ խորանալու նպատակով ճանապարհորդում է Արևմտյան Եվրոպայում, 1875-ին գնում Եվրոպայի, 1876-ին՝ Լոնդոն: 1882-ին Ռուսիայի ազգային վարժարանների ընդհանուր անօրենն էր: Վախճանվում է 1883-ի ամռանը՝ երիտասարդ հասակում: Իփեֆնյանը մեկն էր այն երջանիկ բացառություններից, որոնց «Ազգային շոքերի» հեղինակը ներկայացրել է անկեղծ բարյացակամությամբ:

աբրտ հարաբերություններ ունենալ տաճկի կառավարության հետ և թե Ռուսիո քաղաքականությունը արդելք է լինում Տաճկաստանի հայոց առաջադիմության, և այլն: Այս համոզման համաձայն էի վարվում ազգային գործերի մեջ, թեև ո՛չ տաճկի կառավարությունը ևրբեք պաշտպանած (ևս հրապարակավ և ոչ Ռուսիո քաղաքականության դեմ անխոհեմ և անվայել հարձակումներ արած: Հետո ուս-թուրքական պատերազմի միջոցին Անգլիա գտնվելով և անգլիացոց հետ հարաբերություններ ունենալով, մյուս կողմից գիտենալով, որ Անգլիո քաղաքականությունը մեծ ազդեցություն ունի տաճկի կառավարության ընթացքին վերա՝ հուսացի, թե անգլիացիք կարող և տրամադիր կլինին մեր ազգի վիճակին բարվոքմանը աշխատելու, և ըստ այնմ վարվեցա: Սակայն երեք շորս տարվա փորձերը ցույց տվին, թե եթե անգլիացիք կարող իսկ լինեն մեր ակնկալած ծառայությունն անել մեզ, նոցա գործելու եղանակը շատ զանգաղ է, մինչդեռ մեր ազգի (գլխավորապես գավառացոց) վիճակը շուտափույթ և հատու դարմանի կկարոտի: Այս բոլոր հանգամանքները նկատի առնելով՝ հաստատ համոզում գոյացած է իմ մեջ, թե աշխարհածանոթ «Հայկական խնդիրը» միայն Ռուսիո կառավարությունը կարող պիտի լինի լուծել, ինչպես որ ինք հաջողեցավ հարուցանել զայն, ուստի և խորհող և գործող հայոց պարտքն է այդ լուծումը դյուրացնելու և փութացնելու աշխատել:

Այս է ահա Կեռասիմ Արթեմիչ, այժմ իմ քաղաքական ծրագիրը, որուն համաձայն պիտի ուղղեմ իմ գործունեությունը⁷⁸: Իփեֆնյանն այնուհետև խնդրում է նամակի բովանդակությունը գաղտնի պահել, որովհետև դրա հրատարակումը կվտանգեր իր անձը: «Ձեր վեհանձնություն վրա ունեցած հավատս է, որ վստահություն ներշնչեց ինձ գրել մի այսպիսի անխոհեմ նամակ...»⁷⁹: Իժբախտաբար Իփեֆնյանին ուղղված պատասխան նամակի սևազրույցումը մեզ չհաջողվեց գտնել Եզյանի ֆոնդում, բայց ենթադրում ենք, որ Իփեֆնյանի քաղաքական ծրագրին նա հաղիվ թե առարկեր: Ընդհակառակը, արևելահայ գործիչների կապերը Կ. Պոլսի գործակիցների հետ գնալով ամրանում էին. այդ օրերին Կ. Պոլսի է մեկնում «Արձագանքի» թղթակից Հարոն, որի՝ Իփեֆ-

⁷⁸ ՀՊԿՊԱ, Եզյանի ֆոնդ, 2. Իփեֆնյանի 17/29 4—82 թվակիր նամակից:

⁷⁹ Մեզ չհաջողվեց պարզել, թղթակցել է Իփեֆնյանը «ГОЛОС»-ին, թե ոչ, բայց թորախտով հիվանդ մանկավարժը այդ նամակի գրությունից մեկ տարի անց վախճանվում է Կ. Պոլսում:

Հյանի հետ ունեցած փոխհարաբերություններին հակառակ հոսանքի գործիչները քաղաքական նշանակություն էին տալիս:

Ազգային-պահպանողականները և անձամբ եզյանը մեծ սպասելիքներ ունեին Ռուսաստանից: Ինչ վերաբերում է ցարիզմի ազգահարած քաղաքականության դեմ Աբգար Հովհաննիսյանի ընդվզումներին և եվանգոլյանի բողոքներին, ապա այդ բխում էր ազգային-պահպանողական հոսանքի ծրագրի էությունից, այն է, քաղաքակիրթ ուսուցողական հոսանքի ծրագրի էությունից, այն է, քաղաքակիրթ ուսուցողական հոսանքի ծրագրի էությունից, այն է, քաղաքակիրթ ուսուցողական հոսանքի ծրագրի էությունից:

Մենք ծանոթացանք ազգային-պահպանողական հոսանքի առավել աչքի ընկած գործիչների կյանքին ու գործունեությանը: Այժմ ավելի հանգամանորեն ծանոթանանք նրանց գործունեության այն երկու հիմնական ոլորտներին, որտեղ դրսևորվել են այդ հոսանքի թե՛ թույլ, թե՛ ուժեղ կողմերը:

Կ. ԱԶԳՈՒԹՅԱՆ ԽՆԻԻՐԸ ԵՎ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԱԶԳԱՅԻՆ-ՊԱՀՊԱՆՈՂԱԿԱՆՆԵՐԻ ԶՐԱՊԱՐԱԿԱՆՈՍՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Ազգային-պահպանողականների գաղափարախոսության հիմքում ընկած էր ազգության պրոբլեմը: Այդ հարցի շուրջ արտահայտած նրանց մտքերը տեղ են գտել «Մեղու Հայաստանի», «Փորձ», «Արձագանք» և «Նոր-դար» պարբերականների էջերում տպագրված տեսական և թարգմանական հոդվածներում, նրանց բանավիճային ելույթներում և անձնական նամակներում:

Ազգային հարցի բարձրացմանը նպաստում էր պատմական ժամանակաշրջանը: Հայտնի է, որ Արևմտյան Եվրոպայի երկրներում 1789-ին սկսված բուրժուական հեղափոխությունների շրջանն ավարտվում է 1871-ին: Վ. Ի. Լենինը նշում է, որ «հենց այս դարաշրջանն էլ ազգային շարժումների և ազգային պետությունների ստեղծման դարաշրջան է եղել: Այդ դարաշրջանի ավարտումով Արևմտյան Եվրոպան վերածվեց բուրժուական պետությունների կազմավորված սիստեմի, որոնք որպես ընդհանուր կանոն, ազգային-միատեսակ պետություններ են»⁸⁰:

Վ. Ի. Լենինը ազգության սկզբունքը պատմականորեն անխուսափելի է համարում բուրժուական հասարակության մեջ, ուստի և ազգային

շարժումները՝ պատմականորեն օրինաչափ: Եվրոպայի նշված ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումները, որ սկիզբ էին առել դարասկզբին և իրենց վճռական փուլի մեջ մտել 1848-ի Ֆրանսիական հեղափոխության շրջանում, 60-ական թվականներից արդեն մոտենում էին իրենց ավարտին: Ավստրիական լծից ազատագրվում և վերջնականապես միավորվում է Իտալիան: Բալկանյան երկրների ժողովուրդների ազատագրական շարժումները ուս-թուրքական պատերազմից հետո հիմնականում պսակվում են հաղթանակով: Ազատություն են նվաճում սլավոնական ժողովուրդները: Օտար երկրների բռնակալական լծից ազատագրված փոքր ազգությունները լուրջ ուշադրություն են նվիրում իրենց երկրների տնտեսության ու մշակույթի զարգացմանը, հսկայական ջանքեր են գործ դնում ազգի պատմության, բանասիրության, բանահյուսության ուսումնասիրման և այդ գիտությունների արդյունքները միջազգային ասպարեզ հանելու ուղղությամբ:

Մի քայլ է նախանդամը խոսելով 50-ական թվականների ժամանակների մասին, ընդգծում է այն իրողությունը, որ մարդկությունը խմորված վիճակի մեջ է և ազգությունը ձեռք է բերել ամենօրյա հացի կշիռ, առանց որի չի կարելի ապրել: Այդ մեծ շարժողության մեջ, գրում է, նա, «այն ազգը, որ չկամեր ինքնուրույնարար շարժվել և գործ կատարել, կուլ կերթա մի ուրիշ ամբի գործույթ և խելացի ազգության»⁸¹: Հայերը, սակայն, գրում է նախանդամը, իրենց նյութապաշտության մեջ են մտածել ազգաշինության մասին, ուստի ինքը ոչ միայն ժամանակակիցների, այլև եկող սերնդի ուշադրությունը հրավիրում է այդ «աստվածատուր գաղափարի» իրականացման վրա:

«Հյուսիսսլավոնի» հրապարակախոսությունն այդ գաղափարի պրոպագանդաման առաջին հզոր ամբիոնը դարձավ: Հայ առաջավոր գործիչները կովկասում նույնպես բարձրացնում են ազգը ինքնաճանաչողության հասցնելու, ժամանակի քաղաքակիրթության նվաճումներին նրան հազորակից դարձնելու, ֆեոդալական կապանքներից ժողովրդի միտքն ազատագրելու հարցերը:

XIX դարի 50—60-ական թվականների բուրժուական առաջադեմ գործիչների ծավալած լուսավորական շարժումը, որին սիրով արձագանջում էին հայ ազգային-պահպանողականները, 70-ական թվականներին մտնում է իր նոր փուլը: Ռուս-թուրքական պատերազմը վճռական ազ-

⁸⁰ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 20, էջ 505:

⁸¹ Մ. Նախանդամ, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. 1, էջ 460:

գակ է դառնում ազգային-պահպանողականների համար: Ողևորված Նվրոպայի ճնշված ազգությունների ազատագրական պայքարի օրինակներով, նրանք խորհում են տեփական ազգության հնարավոր ազատագրման հեռուանկարների շուրջը, արևմտահայ առաջավոր գործիչների հետ փոխհայտում այն հույսը, թե սլավոնական ժողովուրդների ազատագրման հետ մեկտեղ իվերջո պիտի լուծվեր և նրանց հետ տանապած արևմտահայության հարցը⁸²:

Ազգային-պահպանողականները «Փորձի» էջերում քննում են ազգության խնդիրը, ազգի կենսունակության հիմնական գործոնները համարելով մայրենի լեզուն և եկեղեցին: Դրա հետ միասին «Փորձի» շրջանակի գործիչները մեծ ուշադրություն էին նվիրում հայ ժողովրդի պատմության և բանասիրության ուսումնասիրմանը, զրականության զարգացման խթանմանը, ազգային դպրոցների բարեկարգման հարցին և այլն:

«Փորձ» հանդեսում ղետեղվում են մի քանի թարգմանական հոդվածներ, որոնք պատասխանում էին խմբագրության հարցասիրությունը: Այսպես, Զիգֆրիդ Բրիի դասախոսության ողին կազմում էր ազգությունը տված զնահատականը⁸³:

«Փորձի» համար, հարկավ, ղեկավար սկզբունքներ էին Զիգֆրիդ Բրիի հոդվածում զարգացված երկու թեզերը: Գերմանացի պրոֆեսորը, ձևակերպելով ազգության սահմանումը, մեծ նշանակություն էր տալիս մայրենի լեզվին, որի կորուստը նա համարում էր «ազգության ջնջվելու հաստատ նշան»: Երկրորդ թեզն աչն էր, թե ազգության դադարաբեր բացառում է ազգային ճնշումները և բնությունները: Ներդաշնակ գործակցություն և խաղաղ մրցակցություն, ահա թե ինչով պետք է աչքի ընկ-

⁸² Ազգային-պահպանողականները դեռևս 60-ական թվականներից հետևում էին սլավոնական ժողովուրդների պայքարին և մշակութային կյանքի զարգացման ընթացքին: Այդ հետաքրքրությունը պահպանվում է մինչև դարավերջ: 1877-ի դեկտեմբերին Գ. Սվանգույանը նամակով խնդրում է Սոլյանին՝ աշխատակցել «Փորձին», «մանավանդ այն հարցերի վերաբերությամբ, որ Ձեզ զբաղեցրել են և զբաղեցրել են: Սվանգույանն այնպե՛ս համարում էր շատ լավ հիշում էմ, քանի անգամ Ձեզ մոտ եղած ժամանակ մեկ խոսել եմ, քե ինչու՞մ մեծ նշանակություն կունենա մեր ազգի համար սլավոնացի մանր ազգայնությունների և պետությունների պատմությունը: Ահա լավ ժամանակ, երբ կարելի է նոցա պատմության հետ ծանոթացնելով մեր ազգը, մինևույն ժամանակ ցույց տալ, թե նա ինչ արել է և ինչ պետք է անել յուր վերածնության համար» (տե՛ս ԸԳԿԵ, Սոլյանի ֆոնդ, Գ. Սվանգույանի 18/12—77 թվակիր նամակը):

⁸³ «Փորձ», 1876/77, № 2, տե՛ս «Ազգության խնդիր» հոդվածը:

ենն զարգացող ազգերը, գրում էր նա: Այս հոդվածին հաջորդում է Ֆրանսերեն լեզվից թարգմանված «Ազգերի զարգացման օրենքները» հոդվածի տպագրությունը, այնուհետև հանդես է գալիս և «Փորձի» աշխատակից, քննադատ և հրապարակախոս Ստեփաննոս Պալասանյանը:

Իր «19-րդ դարու նշանաբանը» ծրագրային հոդվածում Պալասանյանը նույնպես XIX դարը բնութագրում է իրրև ազգային շարժումների ակտիվացման մի ժամանակաշրջան: Նվրոպական մի շարք ազգեր ըմբոստանալով իշխողների դեմ, հայտարարում են, թե բոլոր ազգություններն իրավահավասար պետք է լինեն և այլևս չի կարելի հաշվի շատնել նրանց սովորությունները, ձգտումներն ու իրավունքները: Նա գրում է. «Այս զաղափարի հաղթանակը մենք տեսնում ենք Հունաստանի անկախության, Հունգարիայի ինքնավարության և Իտալիայի ու Գերմանիայի միություն մեջ: Այսօր իսկ մեր աչքերի առաջ նույն զաղափարը իրագործելու են ձգտում արևելյան քրիստոնյաները»⁸⁴: Պալասանյանը ուշադրություն է հրավիրում այն իրողության վրա, որ յուրաքանչյուր ազգություն ձգտում է պահպանել իր ազգային հատկանիշները, զրանց մեջ տեսնելով իր փրկությունը: Նա նշում է, թե ազգայնությունը, անկախ ազգության քանակից, զորանում է՝ կապված տվյալ ազգի բարոյական ուժերի վերելքի հետ և պարտադիր չէ բնավ, որ խոշոր ազգերը կու տան փոքրերին: Չեխերն իրենց ազատաբաղձ շարժումներով վերանորոգեցին իրենց կրոնը, Պրագայում հիմնադրեցին համալսարան, որը ողջ Նվրոպայի մտավոր կենտրոնը դարձավ: Լեհերը տվեցին Կոստերնիկոսին, որը մի ամբողջ հեղափոխություն կատարեց գիտության մեջ: «Ուրեմն,— զարգացնում է ազգային-պահպանողականների տեսակետը Պալասանյանը, — խնդիրը այստեղ ոչ այնքան բազմություն և նյութական գործության մեջ է, որքան կենսական ուժի և բարոյական զորության մեջ, որ հիմն է նյութականին»⁸⁵:

Պատմության հարցերին նաչելով իղեալիստական հայեցակետից, նա մի ազգի զորությունը՝ համայն ազգերի հաշվեկշռի մեջ սրտմանավորում է նրա բարոյական ուժերի վերելքի աստիճանով: Ահա թե ինչու՞ մի կողմ թողնելով ազգության համար կենսական նշանակություն ունեցող տնտեսական ազատության պրոբլեմը, Պալասանյանը հայության հարատևման անհրաժեշտ պայմաններն է համարում, քաղաքական ազա-

⁸⁴ «Փորձ», 1877/78, № 1, էջ 143:

⁸⁵ Նույն տեղում:

տությունից զատ, ուսումը, կրթությունը, լեզուն և կրոնը: Ընդ որում, ըստ նրա՝ վերջինը «ամենազոր միջոց է ազգայնության պահպանման համար, մանավանդ այնտեղ, ուր ազգի գոյության համար քաղաքական ասպահովություն չկա»:

Ստեփաննոս Պալասանյանը հավատով է նայում հայ ժողովրդի ապագային. այդ ազգը, որ պատմական անցյալում իր լուսման է գրել ընդհանուր քաղաքակրթության գանձարանը, XIX դարի կեսերին կատարած քայլերով հաստատ երաշխիք է տալիս մոտալուտ վերածնության վերաբերյալ: Պալասանյանը թվարկում է ազգության նվաճումները՝ բուրժուազիայի դարգացման սկզբնական փուլում: «Կարճ միջոցում կազմվեցավ մի նոր հայկական լեզու, նոր մտքերի և քաղաքակրթության թարգման, դյութական զորությամբ հարություն առավ մի նոր գրականություն, որ թեև դեռ մանուկ, սակայն խոստանում է աճել և զերջիցիկ պտուղներ արտադրել: Ամեն տեղ բացվեցան և բացվում են ուսումնարաններ, առանձին խնամք է տարվում իգական սեռի դաստիարակության վրա, որի կրթությունից կախված է մեծ մասամբ ազգի ապագան»⁸⁶: Հասկերին մնում է անվարան շարունակել իրենց ճանապարհը քաղաքակրթության շավղով և համոզված լինել, որ «մի ազգ չսփտք է մեռնի, նա չէ կարող մեռնիլ»:

Ազգի գոյատևման և նրա հետագա բարգավաճման գործում Ռ. Պատկանյանը նույնպես վճռական նշանակություն էր տալիս եկեղեցուն և մայրենի լեզվին:

Առանց կրոնի և լեզվի, «այդ երկու ազգային նվիրական ավանդներուն», — գրում է Պատկանյանը, «ո՛րևէ ազգության տեղությունը երկբայելի է»: Նա ընթերցողների ուշադրությունը հրավիրում է այդ խնդրի վրա, նշելով այն վտանգը, թե այն, ինչ պատմության մեջ շեն կարողացել կործանել թշնամիները՝ ջնջել ազգային լեզուն և մշակույթը, անում է ժամանակակից սերնդի անտարբերությունը: Քանիցս հիշեցնելով Լեհաստանում իր ազգային լեզուն կորցրած 40.000 հայ գերդաստանների ճակատագիրը, Պատկանյանը կոչ է անում. «Հայոց լեզու, հայոց կրոն, — ահա մեր նշանաբանը. առանց հայկական լեզվի չկա մեզ ազգություն, առանց հայ եկեղեցվո՝ չկա բարոյականություն»⁸⁷:

«Հայոց ազգը և յուր եկեղեցին» ծրագրային հոդվածում «Փորձի»

տեսաբանը ազգի հզորության և կենսունակության նախապայմաններից մեկը համարելով հայ լուսավորչական եկեղեցու նպատակալաց գործունեությունը, ջանում է պատմական փաստերով հիմնավորել այդ հարցադրումը: «Հայոց ազգը յուր քաղաքական ինքնուրույն գոյությունը կորցնելուց հետո պահպանել է յուր ազգությունը գլխավորապես ս. Գրիգոր Լուսավորչի հիմնած եկեղեցու շնորհիվ», հետևապես 19-րդ դարում եկեղեցին օրինալուսփոքն պետք է լինի այն կենտրոնատեղը, որին տրված արտոնությունները թե՛ Ռուսաստանում, թե՛ Արևմտյան Հայաստանում ներան իրավական ինքնուրույն միության հնարավորություններ են տալիս⁸⁸:

Խորանալով հարցի էություն մեջ, «Փորձի» խմբագրությունը աշխատում է զարգացնել այն միտքը, թե ինչպես ի սկզբանե ազգի շահերը սերտորեն կապված են եղել եկեղեցու շահերի հետ, այնպես էլ նոր ժամանակներում դրանք շարունակում են գտնվել ներդաշնակ փոխհարաբերությունների մեջ: Ազգային-պահպանողականները այս հարցադրման մեջ վերապահումներ չունեն: Նրանք մոռանում են Հայաստանի պատմական անցյալի այն դրվագները, ինչը հայ կղերը հակադրվում էր անզամ հայրենիքի՝ Նահեփին, մոռանում են բարձրաստիճան հոգևորականության շահամուլությունն ու ազգադավ գործերը, գյուղական տղետու ազահ քահանաներին, որոնք Քաջբերունու վկայում իրենց գեղարվեստական մարմնավորումն են գտել իբրև «բաղցկեղ՝ Հայաստանի»: «Փորձի» տեսաբանները ոչ միայն պատմական անցյալում իրենալական ներդաշնակություն են տեսնում հայ ժողովրդի և նրա եկեղեցականների գործակցության մեջ, այլև եվրոպական այլ ժողովուրդների պատմությունից վերցրած օրինակներով հայերին հակադրում են այդ ժողովուրդներին, կրկին անզամ հաստատելով իրենց դրույթները: Այսպես, «Փորձի» հոդվածագիրը բնական է համարում այն վիճակը, որ Խոսալիայում ժողովուրդն անշատվում է եկեղեցուց (զա, նշում է հոդվածագիրը, «մեր ազգի վերաբերության մեջ ինքնասպանության հավասարազոր մի գործ է»): Նա այնուհետև շարունակում է. «Մի՞թե փրկար պատերազմների և զրկանքների գնով յուր հայրենյաց անկախությունը ձեռք բերող իտալացին, մի՞թե, հարցնում ենք մենք, յուր անցյալին ու ներկային ծանոթ իտալացին կարո՞ղ է գնալ ձեռք-ձեռքի տված յուր հոգևորականության հետ, մինչդեռ վերջինս անիծում է նորա հայրենյաց անկախությունը, և

⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 174:

⁸⁷ «Ճանապարհորդական տպավորություններ» («Փորձ», 1880, № 1, էջ 168):

⁸⁸ «Փորձ», 1876/77, № 1, էջ 415:

Կարիքալիզում ու Կավուրին դժոխքի ծնունդներ է անվանում»: Շատերի տարանջատման նմանօրինակ փաստեր հրապարակախոսը դիտում է նաև Գերմանիայում և Ֆրանսիայում: «Ժամանակակից Ֆրանսիայում, — գրում է «Փորձի» տեսաբանը⁸⁹, — հոգևորականությունը խառնեց յուր դրոշը Բուրբոնյան միապետության և Բոնապարտի կայսրության դրոշակներին հետ, հերքելով ֆրանսիական հեղափոխության սկզբունքները, ազատության, նավասարտության և եղբայրության վեհ սկզբունքները, այն բուրբոնյանները, որոնք նորոգեցին բնիկներու մարդկությունը և տվին միլիոնավոր անձանց իրանց մարդկային իրավունքները»: Հիրավի, միթե ժամանակակից ֆրանսիացիին կարող է հավանություն տալ կաթոլիկ հոգևորականությունը, որի «իշխող մասը միանում էր և միանում է նոցա հետ, որոնք շատ կցանկանալին ժամանակակից կյանքի բնական ձրգտումը ետ դարձնել զեպի ստրկության և կոպիտ ուժի տիրապետության դարը»⁹⁰: Պալասանյանը սերժավոս է և արդարամիտ, երբ դատապարտում է իտալական ազգային-ազատագրական շարժումների և ֆրանսիական մեծ հեղափոխության նկատմամբ կաթոլիկ եկեղեցու բռնած պարտադիր դիրքը, բայց զարմանալիորեն դյուրահավատ է և պահպանողական՝ լուսավորչական եկեղեցու կարծեցյալ արժանիքների մասին ունեցած իր համոզմունքներում: Եվ սակայն «Փորձի» աշխատակիցներն իրենց ձեռքի տակ ունեին Միքայել Նալբանդյանի հրապարակախոսական ժառանգությունը, որից, անշուշտ, մի շարք ազդակներ էին ստացել, շահականալով ազգային հարցի նրա տեսության էական կողմը: Ազգությունը նա հարկալոր և օգտակար է համարում իրեն առաջին միջոց՝ բնականալության դեմ պայքարի դրոշ բարձրացնելու համար: Ազգությունն անհրաժեշտ է համարում, երբ նա հանդես է դալիս իրեն իրավունք և բողոք՝ ստրկության դեմ պայքարի ոլորտներում: Նալբանդյանը ազգային շարժումների գլխավոր իմաստը, սակայն, գտնում է տնտեսական հարցի լուծման մեջ: Ազգություն, լեզվի, ավանդությունների պահպանման մասին եղած վերացական քարոզները նա համարում է անպատշաճ խոսքեր, և մի գրանք շին առնչվում ժողովրդին աղքատությունից հանելու, նրա բոլոր անգամներին հողով ապահովելու խնդրի հետ: Ազգային

⁸⁹ Հողվածն անստորագիր է, մեր կարծիքով պատկանում է Ստ. Պալասանյանի գրչին:

⁹⁰ «Փորձ», 1876/77, № 1, էջ 419:

շարժումները, այսպիսով, պետք է հասարակ ժողովրդին փրկեն՝ ազգություն անունով:

Մ. Նալբանդյանն ընդունում է ազգի գոյատևմանը նպաստող ավանդական պայմանները՝ երկիրը, լեզուն, սովորություններն ու ավանդությունները, մեծ վերապահումներով՝ եկեղեցին: Պատմականորեն ազգի զավակները պաշտպանելով իրենց եկեղեցու անկախությունն ու ինքնուրույնությունը, կարողացել են պահպանել և ազգի գոյությունը (այս պատճառով մեծ խորհուրդ է ունեցել եկեղեցին անցած անցած կյանքի մեջ): Սակայն Նալբանդյանը վճռականորեն մերժում է հայ եկեղեցու ազգապահպան դերը XIX դարում: Բազմաթիվ օրինակներով նա մերկացնում է հայ հոգևորականության բարոյական սնանկությունն ու ապիկարությունը, նրա հակաժողովրդական էությունը: Ազգը դարեր շարունակ ստրկության ու թշվառության մեջ օտար զավազանի հետ ենթարկվել է իր հոգևորականների հարստահարությանը, գրում է նա: Հայերը պետք է անխնա լինեն հոգևորականության նկատմամբ, «որովհետև հետախաղացության և ռեակցիայի անպարծանք դրոշները նոցա գլխի վրա մեծ փողփողում մասնավորապես»:

Ընդունելով Նալբանդյանի գրույթները ազգի վերածնունդն օժանդակելու, նրա լուսավորության գործին զարկ տալու, դավանաբանական վեճերից խուսափելու, ազատագրական շարժումները խթանելու մասին, ազգային-պահպանողականները, սակայն, շրջանցում էին սոցիալական պայքարի անհրաժեշտության դադարափարը, խնչպես և ջանում էին փրկել ժամանակի հոգևորականների պատիվը, ընդգծելով՝ եկեղեցու ազգապահպանման դերը նաև XIX դարում: Այսպես, Երիցյանը վիճարկում է «Հյուսիսափայլի» գրույթները և դատափետում մահկանացուն նոր կնքած Նալբանդյանին այն բանի համար, որ նա հոգևորականներին քուրմեր և եզվիաներ է անվանում: Երիցյանը գրում է. «Հայ կղերի վրա նախել այն աչքով, խնչպես սովոր մեր նայել կաթոլիկ կամ նույնիսկ բողոքական խորամանկ և հեռատես կղերի վրա — մեզը է, ասել է շփոթեցնող ազգային պատմությունը, ջճանաչել հայ ազգը...: Այդ բավական չէ. քարոզել մեր ժողովրդին՝ հեռանալ այժմ յուր կղերից, ասել է երեսայի շափ հակացողություն լուսննալ քաղաքականության մեջ»⁹¹:

Թվում է՝ ամեն ինչ ասված է: Սա հենց այն տարբերիչ դիժն է, որով բնութագրվում է ազգային-պահպանողականների գործունեությունը

⁹¹ «Փորձ», 1880, № 1, էջ 83:

Կովկասում, գայթակղության այն բարը, որի առիթով բախվում էին լիբերալ-բուրժուական և ազգային-պահպանողական հոսանքների ներկայացուցիչները: Պարզ է, որ ազգային-պահպանողականները սոցիալական հոսալի կովան շունենալով, որին հանձնարարելին ազգի քաղաքական բախտի անօրինումը, այդ խնդրի լուծումը վերավստահում էին վաղուց իր դարն ապրած հայ եկեղեցուն: Այս հանգամանքը նրանց պարտադրում էր անել ամեն ինչ եկեղեցու քաղաքական և բարոյական դիրքերի ամրապնդման համար: Այսպես, «Արձագանքը» հենց այդ նախանձախնդրությամբ էլ պահանջում է անվթար պահպանել նրա իրավական և դավանաբանական հիմքերը: Առաջնորդվելով քաղաքակրթության՝ ժամանակի մակարդակի չափանիշներով, խմբագրությունն սկզբունքորեն դեմ չէր եկեղեցու վարչական ղեկավարության և եկեղեցականների կրթական գործում որոշ բարենորոգումներ մտցնելուն, սակայն հիմնովին առարկում էր արմատական փոփոխություններ կատարելու պահանջներին⁹²:

Հայ եկեղեցու քաղաքական նշանակությունը բարձրացնելու և ազգի բարոյական հիմքերն ամրապնդելու նպատակով «Արձագանքի» ազգային հարցի տեսաբանները մշակում ձև մի ծրագիր, որի հիմքում ընկած էր Աթոռի ունենալիք մեծ գերը, հոգևոր իշխանության կենտրոնացման անհրաժեշտությունը: Այսպես, հոգվածներին մեկում խմբագրությունը հաշվի առնելով այն ստանությունը, որ նկատվում էր Աթոռի և պատրիարքարանի միջև, կրկին շեշտում է ավելի սերտ միութչան կարևորությունը, այդ միութչան մեջ ընդգծելով կաթողիկոսի ղեկավար գերը:

«Ազգի միակ հոգևոր զուլսը նորա ընդհանրական հայրապետն է,— գրում է «Արձագանքի» տեսաբանը,— պատրիարքը այդ ընդհանրական զլխի փոխանորդն է միայն, նորա ներկայացուցիչը Բ. Դոան առաջ և նորա շահերի պաշտպանը օսմանյան պետության մայրաքաղաքում: Իբրև կախումն ունեցող փոխանորդ, յուր գործողության մեջ պատրիարքը պատասխանատու պետք է լինի յուր հոգևոր զլխին և այդպիսով ազգի հոգևոր պետքերը և կարիքները միացնե հայրապետական աթոռի հետ»⁹³: Այս դեպքում միայն, երբ Աթոռը կզառնար համայն ազգության հոգևոր պարագլուխը, նա կվերածվեր մի բարոյական անվերա-

պահ ուժի, «որի առաջ շատ հեշտությամբ կլուծվին շատ ծանրակշիռ խնդիրներ»: Բնականաբար խմբագրությունը նկատի ուներ արևմտահայերի ինքնավարության և քաղաքական ազատության հետ կապված խնդիրները: Ահա թե ինչու նա մեծ նշանակություն էր տալիս հայ եկեղեցուն տրված աստանձնաշնորհումները նպատակասլաց օգտագործելուն և ահազանգում էր ըստ հարկին: Այսպես, «Եկեղեցական իրավունքները և թուրքիան» հոդվածի հեղինակը խոսում է արևմտահայ հատվածի եկեղեցիների գրեթե բոլոր իրավունքների սահմանափակման մասին: «Պատրիարք և կաթողիկոս» հոդվածի հեղինակը, մեր կարծիքով Ալ. Երիցյանը, կաթողիկոսի և պատրիարքի ընտրությունը համարում է ընդհանուր ազգային հարց: Նա նշում է պատրիարքի բարոյական կշռի մեծանալը հատկապես ռուս-թուրքական պատերազմից հետո: «Տաճկաստանի հայոց ազգային պատրիարքն էր,— ասված է այդ հոդվածում,— որ ռուսաց կայսեր հովանավորությամբ միջազգային դաշնագրի մեջ մտցրեց Տաճկահայաստանի խնդիրը»: Թեև 61-րդ հոդվածը չէր շարժվում տեղից, «Արձագանքի» խմբագրությունը հույս էր հայտնում, թե «Հայոց Ազգային ժողովը, Կ. Պոլսո հայոց պատրիարքը պիտի լինեին այս խնդրի առաջ մղողը և ի կատար ածողը»: Եզրակացությունն այն էր, թե «Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքը՝ Բեռլինի դաշնագրից հետո եվրոպական տեղությունաց համար տաճկական հայերի ներկայացուցիչն է»⁹⁴, ինչ-որ խմատուով քաղաքական գործիչ, որը կարող էր անմիջական փոխհարաբերությունների մեջ մտնել խոշոր տերությունների ներկայացուցիչների հետ:

«Արձագանքը» տարբեր առիթներով խոսել է նաև պատրիարքի գործունեության այլևայլ կողմերի մասին. նշվել է մասնավորապես նրա գերը՝ ժողովրդի դաստիարակության, մայրենի լեզվի զարգացման ու ազգապահպանման խնդրում: «Այս րոպեիս,— գրում է թերթի տեսաբանը,— ռուսման սովը հացի սովի պես սպառնում է խստապարանոց և տգետ հայաստանացուն: Դորան պետք է օր առաջ դարման անել, ժողովրդի հոգեկան և մտավոր պապակը զովացնել, ուսումնարանական խնդիրն առաջ մղել»⁹⁵:

Սակայն Ա. Հովհաննիսյանը Կ. Պոլսի պատրիարքարանին էլ ավելի մեծ պահանջներ էր ներկայացնում: Երբ նա թղթակցություն է ստանում

⁹² Տե՛ս «Արձագանք», 1892, № 11:

⁹³ «Արձագանք», 1883, № 18:

⁹⁴ «Արձագանք», 1882, № 44—45:

⁹⁵ «Արձագանք», 1883, № 2:

այն մասին, թե տաճկական կառավարությունը պատրաստվում է արհեստական միջոցներով Հին Բայազետի և Բագրեանդի գաղափարներից քշել հայերին և այդ վայրերում բնակեցնել քրդերին, կոչ է անում՝ հաշվի առնելով այդ գաղափարների քաղաքական, տնտեսական և պատմական նշանակությունը, պայքարել վտանգի դեմ: «Ո՛ւմ պարտքն է այս,— գրում է նա,— նթե ոչ Կ. Պոլսի պատրիարքարանի և Ազգային վարչության, որոնց ձեռքում է գտնվում տաճկահայերի կառավարչական ղեկը և պատասխանատվությունը»⁹⁶: Այնուհետև, երբ 1894 թ. սկսվում են հայկական շարժերը, «Արձագանքի» խմբագրությունը հանգամանորեն լուսաբանելով տեղի ունեցող իրադարձությունները, փորձում է ակտիվ գործունեության կոչել պատրիարքարանին: Ա. Հովհաննիսյանի հրատարակած խոսակցական գործունեության համար շատ բնորոշ է, որ արևմտահայերի պատրիարքական աթոռի նկատմամբ ունեցած ակնածանքը բնավ արգելք չի հանդիսանում նրան՝ ամենախիստ խոսքերով քննադատելու պատրիարքարանին, որը մոռացել էր իր քաղաքական դերը և պատասխանատվությունը ժողովրդի առաջ⁹⁷:

Հովհաննիսյանը միաժամանակ հետևում էր նաև էջմիածնի աթոռի նշանակության բարձրացմանը: Այդ նպատակով նա առանձնակի վերա-

⁹⁶ «Արձագանք», 1883, № 2:

⁹⁷ Ամբողջությամբ մեջ ենք բերում այդ հարցին նվիրված «Արձագանքի» խմբագրական հոդվածը:

Ե՛նչ է անում Կ. Պոլսո Հայոց պատրիարքարանը. Տաճկական խորամանկությունը թափանցեց Սասնա անառիկ լեռնազագաթները և այնտեղից հայ կտրիճների, կանանց, օրիորդների և մանկանց արյուն է հոսեցնում. Ի՞նչ է անում Կ. Պոլսո պատրիարքարանը: Քուրդն անգամ մի բոսի մտածելով կանգ առավ և չի ամեցավ իր սուրբ գործիք շինել բարբարոս փաշաներին. Ի՞նչ է անում Կ. Պոլսո պատրիարքարանը: Լոնդոնցիք և փարիզցիք, անգլիացիք և ֆրանսիացիք սարսափի ճիչ են արձակում անմեղ արյան հեղումը տեսնելով. Ի՞նչ է անում Կ. Պոլսո պատրիարքարանը: Կ. Պոլսում ծանր բեռները կրող, կուրծքը քրտինքից այրված ու խորովված, ճակատը կարտոտ կնճիռներով ակոսված մշակի տուն ու տեղն ավերվում է, կնոջ ու զավակի արյունը թափվում է. Ի՞նչ է անում Կ. Պոլսո պատրիարքարանը:

Տաճկական պետության կենտրոնը գտնվում է Կ. Պոլսում, եվրոպացիք մեղ հեռագրում են, որ տաճիկ զորքերը քանդում, ավերում են Մուշը և Սասունը: Ի՞նչ է անում Կ. Պոլսո պատրիարքարանը: Վերջապես եթե Տաճկաստանում գտնված հայերը բոլորը ջրնջվեն, էլ ո՛ւմ համար կմնա Կ. Պոլսո պատրիարքարանը և էլ Ի՞նչ կանի այդ պատրիարքարանը:

Մենք խոսք չենք գտնում ասելու, գրիչը ձեռքից վայր է ընկնում. մեզ թվում է, թե խուլերի ու համբերի առաջ ենք աղաղակում» (տե՛ս «Արձագանք», 1894, № 129):

բերմունք էր ցուցաբերում կաթողիկոսական ընտրությունների հարցի նկատմամբ և հնարավորություն սահմաններում «Արձագանքում» մեծ տեղ նվիրում ընտրությունների լուսաբանմանը:

1882 թ. դեկտեմբերին վախճանվում է Գևորգ 4-րդը: Ընտրությունների նախօրյակին թե՛ պոլսահայ, և՛ թե արևելահայ մամուլը լայնորեն քննարկում է Ազգային ժողովի իրավունքների հարցը: Վիճարկվում էր ընտրության եղանակը: Բանն այն էր, որ արևմտահայերը հակառակ Պոլսի ժողովին նախատեսված այն պահանջին, որ արևմտահայ թեմերը ընտրություններին պետք է մասնակցեին ներկայացուցչական ձևով, 1866-ի ընտրություններին մասնակցել էին Ազգային սահմանադրությամբ հաստատված նոր եղանակով: Այդ կարգը լիազորում էր Ազգային ժողովին՝ դավաճները ներկայացնող երեսփոխանների միջոցով կատարել վերջնական ընտրություն և էջմիածնի ընտրություններին ներկայացնել ձայների մեծամասնություն ստացած ընտրելիների եռանուն ցանկը՝ իրենց քվեներով: Ընդ որում՝ Ազգային ժողովից ընտրված երկու պատգամավորները հատուկ հրահանգ էին ստանում էջմիածնում տեղի ունենալիք ընտրությունների ժամանակ, զրա վերջին փուլում, Արևմտյան Հայաստանի բոլոր թեմերի 130 ձայները տալ ցուցակի այն թեկնածուին, որին ներքին կարգով մատնանշում էր Ազգային ժողովը: Այս կերպ էր ընտրվել Գևորգ 4-րդը: Ազգային ժողովը պատրաստվում էր այս կերպ մասնակցել ընտրություններին նաև 1884 թ.: Կովկասի մամուլն առարկում է. Կ. Պոլսից ներկայացվող եռանուն ցանկը վերջնական էր, իսկ էջմիածնում դրան ավելացվելիք միակ, շորթորդ ազգանունը կարող էր ստանալ միմիայն տեղի 30-ի շափ քվեները՝ 130-ի դիմաց:

Ճնորդարը՝ գտնում էր, թե 1866 թ. ընտրությունների կարգը հակադեմոկրատական է և հակասում է փակ ընտրության բուն ոգուն: Փաստորեն Կ. Պոլսի Ազգային ժողովն է ընտրում կաթողիկոսին, քանի որ ձայների բացարձակ մեծամասնություն ունենալով, արևմտահայերն իրենց վճիռը պարտադրում են էջմիածնին: «Արձագանքը» նույնպես բողոքում է այս «զերակշռող արտոնության դեմ, որ իրենց են սեփականել Ազգային ժողովում աթոռ ունեցող պարոնները՝ կաթողիկոսի ընտրության հարցում»:

Հաշվի առնելով ստեղծված իրավիճակը, մամուլի ճնշման տակ Ազգային ժողովը որոշ վիճումներ է կատարում: էջմիածին է ուղարկվում եռանուն ցանկը, բայց չի մատնանշվում ընտրելի պատգամավորի ազգա-

նունը: Այժմ էջմիածնի քվեարկության արդյունքները պետք է գումարվեին Կ. Պոլսում ստացված քվեների քանակին և շորս ընտրելիներից առանձնացվեր ձայների բացարձակ մեծամասնությունը ստացած թեկնածուն: Այս զիջումը բավարարում է արևելահայերին և 1884-ի ընտրությունները տեղի են ունենում ժամանակի մամուլի արտահայտությամբ՝ «միջին ճանապարհով»⁹⁸:

Վերջապես տեղի են ունենում ընտրությունները և ձայների բացարձակ մեծամասնությամբ կաթողիկոս է ընտրվում Ներսես Վարժապետյանը: Սակայն, քանի որ ընտրությունների ընթացքում Վարժապետյանը ներկայացրել էր իր հրաժարականները, Ալեքսանդր III-ը, օգտագործելով այդ հանգամանքը, չի հաստատում նրան: Մերժումը պատճառաբանված էր այն կերպ, թե հակառակ Պոլսի ժողովրդի, քանի որ նրկու թեկնածուների փոխարեն հաստատման է ներկայացված մեկը (չէր հաշվվում Ներսեսի թեկնածությունը), ընտրությունները բեկանվում են: Այս փաստը հավասարապես հուզում է երկու հատվածի հայերին, որոնք աներևակայելի մեծ հույսեր էին կապում Ներսեսի ապագա քաղաքական գործունեության հետ:

Ներսես Վարժապետյանը վախճանվում է այս դեպքերից մեկ ամիս անց, 47 տարեկան հասակում, շաքարախտից: Նրա անպան մեջ իսկ վտանդ նշմարելով, ցարտկան գրաքննությունը արգելում է Կ. Պոլսից ստացված բոլոր թղթակցությունները, որոնք լուսաբանում էին հանդուցյալ պատրիարքի կյանքն ու գործը⁹⁹: «Արձագանքի» ընթերցողները միմիայն 1886-ի առաջնորդողներից մեկում են կարդում Ն. Տեր-Ղևոնդյանի խոսքերը Վարժապետյանի մասին («1884 թ. վերջերին մեր հույսերը առկայծյալ պատույզի նման իրանց վերջին փայլից էլ զրկվեցան... Ննջեց դարույս ամենամեծ հայ հոգևորականը, ամենաճշմարիտ հայ մարդը. ննջեց և յուր հետ կարծես գերեզման տարավ մեր հույսերի մնացած նշխարները»¹⁰⁰): Կաթողիկոսական նոր ընտրությունների ժամանակ թեև միաձայն ընտրվում է Մելքիսեդեկ Մուրադյանը, բայց

Ալեքսանդր III-ը հաստատում է երկրորդ թեկնածու, առավել հլու նկարագրի տեր կարծված Մակարին: Հայ հասարակությունը թե՛ Ռուսաստանում և՛ թե՛ Արևմտյան Հայաստանում, թեև սաստիկ վրդովված, այս փաստի հետ հաշտվում և Մակարին կաթողիկոս է ճանաչում այն բանից հետո միայն, երբ հավաստիանում է, որ նա պետք է զբաղվի 1885-ին փակված հայկական դպրոցները վերաբացելու գործով:

Ութսունական թվականներին ավելի ընդգծված է դառնում հայկական հարցի նկատմամբ Ալեքսանդր III-ի քաղաքականության վերապահ դիրքորոշումը. ավելի ցայտուն են դառնում Կովկասի ժողովուրդների ազգային-կրթական հիմնարկների գործունեությունը սահմանափակելու փորձերը. զնալով ծանրանում է և արևմտահայության նյութական ու բարոյական վիճակը: Աղզային-պահպանողականներն ապավինած լուսավորչական եկեղեցու ունենալիք քաղաքական նշանակությանը, իրենց գործունեությամբ ձգտում են ապահովել եկեղեցու անկախ դիրքը և կառավարական շրջաններում բարձրացնել նրա հեղինակությունը: «Արձագանքը» միաժամանակ պայքարում էր կաթողիկե և բողոքական միսիոներների դեմ, որոնք քայքայիչ գործունեություն էին ծավալում Հայաստանի տարածքում: Հայտնի է, որ դեռևս Նալբանդյանը «Պոլսահայ լուսավորչական համայնքը» իր տեղեկագրում ռուսական կառավարության ուշադրությունը հրավիրում էր միսիոներների գործունեության քաղաքական միտվածության վրա, պատասխան ակտիվ գործունեության կոչելով առաջին: ձևապայքարում, 80-ական թվականներին նույնպես, «Արձագանքի» գործիչները ընդգծում էին այդ փաստը: Այսպես թերթն ահազանգում էր, որ անգլիական եկեղեցական գործիչների մի մեծ խումբ շրջազայելով Արևմտյան Հայաստանի հայկական զավառներում, հայտարարում է, թե հայերը ցանկանում են դավանափոխ լինել: Ա. Հովհաննիսյանը բացահայտում է կեղծիքը. հայերն այդ քայլին դիմում էին միմիայն ծայրահեղ աղքատությունից զրգված և կամ որոնում էին ֆիզիկական ապահովություն: Այնինչ անգլիացիները հետամուտ էին քաղաքական նպատակների: Այդ դավադրություն է ռուսական ֆալսիֆալսությունը դեմ, գրում է «Արձագանքի» տեսաբանը. Անգլիան իր 25 եպիսկոպոսների միջոցով, (որոնք միաժամանակ ճանաչված քաղաքական գործիչներ էին), իրենց հեռահար նպատակների համար ձգտում են նվաճել Փոքր Ասիայի հայերի համակրանքը: Այս վտանգի ճանդիման «Արձագանքի» խմբագրությունը պահանջում էր Հայաստանում հաստա-

⁹⁸ «Արձագանք», 1884, № 9:

⁹⁹ Այդ հարցին նվիրված 40 սյունակ շարվածք, որ նախատեսված էր «Արձագանքի» համար, առ այսօր մնում է Կովկասի գրաքննության կոմիտեի արխիվում:

¹⁰⁰ «Արձագանք», № 1886, № 1—2:

տել բարեկարգ դպրոցներ, ընկերություններ, ծավալել հրատարակչական գործունեություն:

Առերևույթ կրոնական-գաղափարական և քաղաքական այս սրայթարում հաջողության հասնելու համար՝ «Արձագանքի» խմբագրությունը մի շարք պահանջներ է առաջադրում հայ հոգևորականությանը: Քննական առաջնորդներին հանձնարարվում է հասարակության մեջ գործել «ազգային շահերի տեսակետից» և հայ ժողովրդին օգնել մրցելու «մյուս համարնակ ազգությունների հետ լուսավորության ասպարեզում»: Այնուհետև պահանջվում է քահանաների ընտրության գործում դրսևորել բացառիկ ուշադրություն և զգաստ վերաբերմունք:

Եթե ժողովուրդն անհոգ է այդ հարցում, զեթ հոգևոր վարչությունը պետք է մտահոգված լինի լավ ընտրություն կատարել («բայց հոգևոր վարչությունը կարծես դիտմամբ առաջ է բաշում վերջերս տղաներին»): Այլ. Երիցյանն այդ խնդրի հաջող լուծումը պայմանավորում է քահանաների նյութական դրության բարելավումով¹⁰¹: «Արձագանքի» թղթակից Հ. Ճաղարբեկյանը հայ հասարակությանն առաջարկում է համատեղ ուժերով լուծել քահանայական դասի ընտրության դժվարին հարցը, որը, նրա կարծիքով պետք է օգնեի հոգևորականության նշանակության բարձրացմանը ժողովրդի աչքում: Նա այն համոզմունքն է հայտնում, թե սխալ է հայերին բաժանել աշխարհականների և հոգևորականների: Նրանց շահերը մեկ են, գործունեություն ասպարեզը՝ նույնպես, ուստի իրրև լծակից ևզներ «պետք է միացած ուժերով վարեն հասարակաց անդաստանը և առաջ տանեն արորը: Իսկ այժմ (իմա 1896-ին) սովելի, քան ևրբեկից, անհրաժեշտ է բոլոր կտուրներից թմբուկ հարկանել, փող փշել ու դոռալ միացած ուժերով գործելու կարևորությունը»¹⁰²:

Ինչպես տեսնում ենք, թե՛ Ճաղարբեկյանը, թե՛ Երիցյանը՝ «Արձագանքի» մյուս աշխատակիցների հետ միասին առաջնորդվում էին մեկ նլակետով: Այդ՝ ազգի ուժերի համախմբման անհրաժեշտության գիտակցությունն էր, որը բացառում էր գաղափարական կամ այլ կարգի պառակտման որևէ հնարավորությունը: Նրանք ազգի կազմում մերժում էին դասակարգային հակամարտությունները և անհնար գտնում հոգևորականների և աշխարհականների շահերի տարանջատումը: Հայ լուսավորչական եկեղեցին դիտելով իրրև սահմանադրական (հետևապես և

ժողովրդական հիմնարկ) ազգային-պահպանողականները այդ բավարար հիմք էին համարում արդարացնելու համար իրենց կողմնակալ վերաբերմունքը եկեղեցու և եկեղեցականների նկատմամբ և հետևողականորեն քննադատելու կաթոլիկ և բողոքական եկեղեցիները:

«Փորձի» և «Արձագանքի» էջերում տպագրվել են և քննադատական հոդվածներ, որոնց հեղինակները կշտամբում էին հոգևորականությանը՝ էջմիածնի պատերից դուրս ազգային ուսումնարանների և հաստատությունների նկատմամբ նյութական խնամատարություն չունենալու համար¹⁰³: Բաֆֆին նույնպես՝ «Պարսկաստան» թղթակցության մեջ նրկարագրելով տեղի հայ դպրոցների թշվառ վիճակը, հայ մտավորականության և Աթոռի ուշադրությունը հրավիրում էր դպրոցական ցանցի բնդլայնման և գործող ազգային դպրոցներին նյութական օժանդակություն ցույց տալու հարցերի վրա¹⁰⁴: Այս հոդվածները, սակայն, եկեղեցու դեբը ժխտելու կամ նույնիսկ նսեմացնելու միտում չունեին, մինչդեռ ազգային-պահպանողականները շատ հիվանդագին էին ընդունում եկեղեցու և Աթոռի մասին ժամանակի մասնույի օրգաններում տպագրված քննադատական ելույթները:

Այսպես, 80-ական թվականներին բանավիճելով «Մշակի» խմբագրի հետ, «Արձագանքի» տեսարանները նրան անվանում էին ազգի և եկեղեցու թշնամի: «Հասել է ժամանակը, — բանավեճում պնդում էր Արծրունին, — երբ մենք կարող ենք համարձակապես արհամարհել ազգային եկեղեցու առաջնակարգ նշանակությունը ազգային գոյության խնդրում և բոտ ամենայնի հենվել գոյության մյուս ֆակտորին — մայրենի լեզվին»: «Արձագանքի» հոդվածագիրը պատասխանում է, թե մայրենի լեզվի հետ մեկտեղ «եկեղեցին ևզել է ի սկզբանե հետե մեր ազգի պահպանության հզորագույն նեցուկներից միընը և տակավին պիտի լինի ընդ երկար»¹⁰⁵:

Հետաքրքրական է այն երևույթը, որ երբ նոր հիմնադրված «Նորդարը» սկսում է քննադատել բարձրաստիճան հոգևորականներին և անփութորեն է արտահայտվում Աթոռի մասին, ազգային-պահպանողականները խզում են հարաբերությունները Սպ. Սպանդարյանի հետ: Նրբամբ 1876-ին գրեթե ևրես են դարձնում Պ. Սիմեոնյանից, որն ընդառա-

¹⁰³ Տե՛ս «Մեր հոգևորականության պարտականությունները» հոդվածը («Փորձ», 1876/77, № 3):

¹⁰⁴ Տե՛ս «Փորձ», 1876/77, № 1:

¹⁰⁵ «Արձագանք», 1883, № 25:

¹⁰¹ «Արձագանք», 1886, № 20, 22—24:

¹⁰² «Արձագանք», 1896, № 121:

ջելով Մանկունու դեմ գրված անթիվ բողոքներին ու նամակներին, «Մեղու Հայաստանի» թերթում տպագրում է «Սողոմ-Գոմար (վեպ ասպետական ժամանակից)» ֆելիետոնը¹⁰⁶, որտեղ այլաբանորեն ներկայացված էր էջմիածնի միաբանությունը («Ահավ խաչ ասպետական համայնք») և ամենամասշտաբով գույներով քննադատված էին Մանկունու շարագործություններն ու կաթողիկոսի անգործությունը:

Ազգային-պահպանողականներն այս ֆելիետոնը համարում են անպատեհ հանդեսություն և անձնական նամակներում հայհոյում Սիմեոնյանին: Այսպես, Եվանգուլյանը գրում էր. «Նրա հոգիածնեքը հոգևորականության դեմ, մանավանդ ալեգորիական Սողոմ-Գոմարը, միանգամայն զզվանք է ծնում ամեն ընթերցողի մեջ: Այդ աստիճան վայր զցել կաթողիկոսի դրությունը հասարակության աչքում, ինչպիսին նա և լինի, միանգամայն անկարգ բան է»¹⁰⁷: Ավ. Բաբայանը «Մեղուն» համարում է վնասակար և քանդող դասի օրգան: Փիլ. Վարդանյանը ֆելիետոնի տրպատյությունը տակ գրում է Պատկանյանին. «Արդյոք կարդացի՞ք «Մեղվի» վերջին համարի ֆելիետոնը «Ասպետական կարգի» մասին: He в бровь, а в глаз! Բայց Սիմեոնյանից այդպիսի կոպիտ և իշավարի բան չէի սպասում: Ամեն բան շափ ունի»¹⁰⁸:

Կ. Եզյանը բացատրություն է պահանջում Սիմեոնյանից, իսկ վերջինս շամարձակվելով ուղղակի նրան դիմել, Սանասարյանին գրած մի ընդարձակ նամակում բացատրում է ֆելիետոնը գրելու շարժառիթները: Նա ասում է, թե իրեն իդուր են մեղադրում կաթողիկոսի և հայ հոգեվորականության դեմ իր բռնած «հարձակողական ընթացքի համար». ինքը նրանց դեմ թշնամություն չունի, բայց այլևս չի կարող լռել, տեսնելով նրանց անիրավ գործերը, «որք Զեզ հայտնի շեն, բայց որք բուրք Թիֆլիսին զզվանք և գայթակղություն են պատճառում»¹⁰⁹:

Եթե ազգային-պահպանողականների մասին դատելու լինենք մամուլի էջերում տպագրված նրանց հոգիածնեքով և բանավիճային ելույթներով, ապա կարելի կլինի ենթադրել, թե Աթոռի գործունեություն մեջ

նրանք չէին տեսնում որևէ բիծ, որը կարող էր ինչ-որ ձևով զցել եկեղեցու հեղինակությունը: Նրանց նամակագրությունը, սակայն, բացում է մի շատ հետաքրքրական գաղտնիք, որը մոր լույս է սփռում այդ հոսանքի գործերակերպի վրա:

Ակտած Գևորգ կաթողիկոսի գահակալության օրերից, ազգային-պահպանողականներն իրենց անձնական նամակներում անկեղծ ցավով արձանագրում են Աթոռում նկատվող հոռի երևույթները: Այսպես, 1876-ին խոսում են Մանկունու իշխանության տխուր հետևանքների մասին. «Այնպիսի կաշռակերություն, անկարգություն, գումարների վատնություն՝ ասում են երբևք շի ևղել»: Արշակ Նահապետյանը 1882-ին գանգատվում էր նույն վիճակից. կաշռակերություն, անօրենություն իշխում են էջմիածնում և այս պայմաններում մենք դեռ ուզում մենք աշակերտներին ստիպել, որ հոգևորական դառնան: Գ. Եվանգուլյանն այն կարծիքին էր, թե Գևորգ IV-ի մահից հետո էջմիածնում ինքը կաթողիկոսության ոչ մի հարմար թեկնածու չի տեսնում: 1882-ին Եվանգուլյանը եղել էր էջմիածնում և ծանոթացել տեղի հոգևորականների հետ. «Երանի՜ թե չէի տեսել», խոստովանում է նա Եզյանին ուղղված նամակներից մեկում, այն դեպքում, երբ «Արձագանքում» տպագրած իր ուղեգրությունների մեջ մեծ խնամքով պաշտպանում էր միաբանության գործունեությունը: 1891-ին Ռուբեն Հասան-Ջալալյանը գրում էր էջմիածնից. «Միաբանության մեջ կատարյալ անմիաբանություն, անարխիա է տիրում». կամ՝ «Այստեղ ոչ մի միսթարական բան չկա, որ հաղորդեմ Զեզ, այսքանս կասեմ, որ հոգևորականության ինտրիգաները և անամոթությունը վերջին աստիճանին է հասել»¹¹⁰:

Այս առումով հետաքրքրական է նրանց վերաբերմունքը իրիմյանի նկատմամբ: Իրիմյանը անվերապահ հեղինակություն էր Եզյանի խմբի համար: Նրա ընտրությունն անցնում է բոլոր ողևորության պայմաններում. ազգային-պահպանողականները քիչ հուզումներ չեն ապրում մինչև իրիմյանի գահին հասնելը: Թիֆլիսում նրան ցույց է տրվում արտակարգ ընդունելություն, եթե ոչ կառավարության կողմից, ապա հենց իրենց՝ ազգային-պահպանողականների: (Ժամանակակիցները հիշում են, որ կառավարությունը պաշտոնապես շքեղ ընդունելություն է կազմակերպել միայն Մակար կաթողիկոսի համար): Եվանգուլյանն իր նամակներից մեկում նկարագրելով իրիմյանի մուտքը Կովկաս՝ հպար-

¹⁰⁶ Մանկունին Գևորգ կաթողիկոսի հետ ժամանել էր Կ. Պոլսից: էջմիածնի միաբանության մեջ այդ եպիսկոպոսն անսահմանափակ իշխանություն էր վայելում և օգտվելով կաթողիկոսի մոտ ունեցած վստահությունից, մեծամեծ ապօրինություններ կատարում:

¹⁰⁷ ԶԳԿԱ, Եզյանի ֆոնդ, Գ. Եվանգուլյանի 21/8—76 թվակիր նամակից:

¹⁰⁸ ԳԱՔ, Ռ. Պատկանյանի ֆոնդ, վավ. 1117:

¹⁰⁹ ԶԳԿԱ, Եզյանի ֆոնդ, Փ. Վարդանյանի 5/8—76 թվակիր նամակից:

¹¹⁰ ԶԳԿԱ, Եզյանի ֆոնդ, Ռ. Հասան-Ջալալյանի 20/11—91 թվակիր նամակից:

տությամբ է խոսում նրա արտաքին հմայքի և հոգեկան խրոխտության մասին¹¹¹։ Այս ամենի տակ չի կարելի շնկատել նոր կաթողիկոսի գահակալության հետ կապված Եվանգոլյանի հույսերի առկայծումը։ Այո՛, աղբյային-պահպանողականները հույսեր էին կապում Վասպուրականի բարձրագնա արծաթի հետագա թոփշների հետ և հուսախաբւում են կարճ ժամանակից։ Երիմյան Հայրիկը, որ արդեն 80-ական թվականներին ինչ-որ չափով փոխել էր իր գործողությունների տակտիկան, կասեցնում է Վասպուրականում պատրաստվող ազատագրական շարժումները րնթացքը և ապավինում խաղաղ դարձացման, տեղացիների հետ համագործակցության և ամենաշատը՝ ժողովրդին ինքնապաշտպանություն պատրաստելու քաղաքականության։ Կաթողիկոսական գահի վրա նա անսպասելի շափաղկոք քաղաքականություն է վարում, ոչ մի կերպ չկարողանալով դիմագրել ցարիզմի՝ մեկը մյուսին հաջորդող հակահայկական ելույթներին։

Աղբյային-պահպանողականները որոշակի և գործնական քայլեր էին սպասում կաթողիկոսից և նկատելով նրա անձեռնհասությունը, միմյանց հետ կիսում էին իրենց պատրանքների կործանման դառնությունը։

1894-ին Եվանգոլյանը գրում է Երիմյանի մասին. «Կաթողիկոսի արած գործերը միանգամայն զարմանքի և տխուր մտածմունքների պատճառ են դառնում։ ...Բոլորովին նա վայր զցեց կաթողիկոսության նշանակությունը։ Մի ձեռքով եթե խոհեմ կարգադրություն է անում, մյուսով այնպիսի բաներ է անում, որ շվարած ևս մնում։ Կարծես թե նա չէ հասկանում կաթողիկոսության նշանակությունը»¹¹²։

1895-ին, հայկական ջարդերի շրջանում, Եվանգոլյանը գրում է. «Կաթողիկոսը գոնե այս տեղի գործերի համար պիտի դնա մայրաքա-

ղաք, ապա թե ո՛չ, կաթողիկոսը՝ կաթողիկոսություն այլևս չէ կարող տեսլ»¹¹³։ 1896-ին. «Կաթողիկոսը հարցերի խորությունը կարծես թե չի ըմբռնում, որոշ կարծիքներ չունե, վասնորո այս կողմից այն կողմն է բեկնում. սարսափում եմ մտածելով, թե ինչով պիտի այս ամենը վերջանա»¹¹⁴։ 1903-ին, մեր վանքապատկան գույքը պետականացվում է և Երիմյանը դիմում է հոլում կայսեր, Ավ. Բաբայանը զավեշտի վերածելով նրա այդ քայլը, հետևյալն է գրում Եվանյանին. Հայրիկը աղերսագիր է գրել կայսեր՝ բացատրելով խնդրի բարդությունը, մանրամասնությունը և յուր անհրանելի վիճակը։ «Ասում են Հայրիկը յուր բանասեղծական և գրամաղբական ոճերից հիացած՝ մեծ հույս է տածում այդ թղթի ազդեցությունից։ Մինչդեռ թուղթը փոստին է ճանձնված. ասոված գիտե, թե նա տեղ կհասնի»¹¹⁵ (ընդգծումները մերն են—Մ. Մ.)։ Պարզ է միանգամայն, որ աղբյային-պահպանողական գործիչների համոզմունքով «գլխամաղթական» ոճի աղերսագրերի ժամանակն անցել էր։ Նրանք կաթողիկոսից ակտիվ քաղաքական գործունեություն էին պահանջում, իրենք էլ չպատկերացնելով, որ Աթոռը չուներ նրանց ենթադրած քաղաքական դեմքը և իրավական որևէ կշիռ չէր ներկայացնում կառավարական շրջաններում։

Աղբյային-պահպանողականների բնական վերաբերմունքը կաթողիկոսի և հողեորականության գործունեության նկատմամբ կամ նրանց ջանքերը՝ ակնզեցին դարձնելու լուսավորական-կրթական մեծ գործուն, ոչնչով չեն պակասեցնում նրանց աշխարհայացքային սահմանափակության չափը։ XIX դարի ժրհրոդ կեսում պաշտպանել այն դրույթը, թե եկեղեցին իրավասու է լուծել պետականությունից զուրկ մի ժողովրդի քաղաքական պրոբլեմները, նշանակում էր ապացուցել սեփական ծրագրի ժամանակավրեպ լինելը։

Գ. ԱՂԿԱՅԻՆ-ՊԱՇՊԱՆՈՂԱԿԱՆՆԵՐԻ ԳԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ
ԱՂԿԱՅԻՆ-ԱՂԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՀԱՐՑՈՒՄ

Հայկական ազատագրական շարժումներին նախորդում են պատերազմական ժամանակների մեծ իրադարձությունները։ Արևմտյան Հայաստանի գործիչները պատրիարք Ներսես Վաթնայետյանի գլխավորու-

¹¹³ Նույն տեղում, Գ. Եվանգոլյանի 18/8—95 թվակիր նամակից։

¹¹⁴ Նույն տեղում, Գ. Եվանգոլյանի 9/4—96 թվակիր նամակից։

¹¹⁵ Նույն տեղում, Ավ. Բաբայանի 23/9—1903 թվակիր նամակից։

¹¹² Նույն տեղում, Գ. Եվանգոլյանի 10/10—94 թվակիր նամակից։

թյամբ նախապատրաստում էին տեղի հայության վիճակի բարձրագույն հարցի ըննարկումը՝ բարձր ատյաններում: Հուզումները և սպասումների տազնապները բաժանում էին Արևելյան Հայաստանի մտավորականները, Քիֆլիսում հրատարակվող հայկական պարբերականների շուրջ համախմբված հասարակական տարբեր հոսանքների ներկայացուցիչները: Կրիգոր Արծրունին խանդավառ համարներ էր հրատարակում՝ ուստական զենքի փայլուն հաղթանակների մեջ տեսնելով հաջողության երաշխիքը:

Ռուս-թուրքական պատերազմը ոտքի է հանում և ազգային-պահպանողական հոսանքի ներկայացուցիչներին: Մեր պատմական գրականության մեջ շատ է խոսվել Երևանի խմբակի գործունեության մասին, որի մասնակիցները հիմնականում ազգային-պահպանողականներ էին: Չնայած դրան, դեռևս ամբողջ խորությունով չէր լուսարանվել դարավերջի հայկական շարժումներին այդ հոսանքի ունեցած մասնակցության խրոնոգրֆը: Հանգամանորեն խոսելով Արծրունու խմբակի գործունեության մասին, մեր պատմաբանները չեն նկատել ազգային-պահպանողական գործիչների աշխատանքի կազմակերպված բնույթը և ստվերի մեջ են թողել այն: Ազգային-պահպանողական հոսանքը, տակայն, սկսած ռուս-թուրքական պատերազմի օրերից, մեծագույն ուշադրությամբ հետևում էր հայկական հարցի ընթացքին դրա տարբեր փուլերում: Արևմտյան Հայաստանի ազատագրման գաղափարը՝ շուրջ քառորդ դար այս հոսանքի գործունեության ծրագրային հարցերից էր:

80-ական թթ. նրանք իրազեկ էին Արևմտյան Հայաստանում տեղի ունեցող անց ու դարձին, սերտ կապեր ունեին արևմտահայ գործիչների հետ, տեղյակ էին «Պաշտպան Հայրենյաց» խմբակի գոյությանը: Նրանք հետևում էին 90-ական թթ. Կարինի դեպքերին և իրենց թերթերի էջերում լուսարանում Կարինի ձերբակալությունների հետ կապված փաստերը: Արգ. Հովհաննիսյանը մասնակցում էր Արծրունու գաղտնի խմբակի աշխատանքներին, իր տանը նույնպես կազմակերպում ժողովներ ու հավաքույթներ: Իբրև Ալաշկերտի գաղթականների օգտին հանգանակություն ժողովող մասնաճյուղի անդամ, նա բարեկործական այդ պարտականությունը մեծ համություն համատեղում էր ազատագրական շարժումների նախապատրաստման գործի հետ:

Քիֆլիսի ազգային-պահպանողականները ծանոթ էին Մոսկվայի «Հայրենասերների միություն» կազմակերպությանը, ձեռքի տակ ունեին նրանց կոչերը: Նրանք անկեղծ հուզմունքով էին հետևում Կուկունյանի խմբի ճակատագրին: Սակայն հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական

պայքարի նկատմամբ նրանց տածած բուռն հետաքրքրությունը, որը Կովկասի կառավարչապետությունը հիմք է տալիս նրանց մեղադրելու սեպարատիստական ձգտումներ ունենալու մեջ, կապված է պատերազմական օրերի բարձրացրած հարցերի հետ: Ինչ վերաբերում է ռուս-թուրքական պատերազմի նախօրյակի նրանց տրամադրություններին, ապա դրանք բացահայտված են Եվանդուլյանի նամակներից մեկում, որը նա Թլզանին է ուղարկում մասնավոր մարդու ձեռքով: Այդ նամակից երևում է, որ ազգային-պահպանողականները դեռևս դժգոհ էին Կովկասի հայերի վիճակից, այն բանից, որ նրանք ազգային-քաղաքական կյանք չունենալով, ենթակա են ցարիզմի գաղութատիրական քաղաքականության բերած փորձություններին: Նրանք ծանրաբեռնված են հարկերով, գրում է Եվանդուլյանը այդ նամակում, զրկված են արդար դատաստանից, ժողովրդի ցավերը հասկացող վարչությունից: Հայերը ինչ-որ շափով կաշկանդված են. նրանք չեն կարող ազատորեն ծավալել իրենց ազգային-մշակութային ձեռնարկումները և զարկ տալ դպրոցական գործին: Ազգային-պահպանողական հոսանքի Քիֆլիսի ղեկավարը տուրք տալով 60-ական թթ. «Կուռնկ հայոց աշխարհին» ամսագրի շուրջ համախմբված գործիչների մտայնությանը, այն միտքն է հայտնում, որ եթե հայերին վիճակված է մի օր ազատ շունչ առնել և դուրս գալ իրենց ծանր վիճակից, այդ պետք է լինի Արևմտյան Հայաստանում¹¹⁶:

Ռուս-թուրքական պատերազմի ստեղծած իրադրությունը, տակայն, միանգամայն նոր հեռանկարներ է բացում և հիմնովին փոխում ազգային-պահպանողականների գործելակերպը: Մեծապես խանդավառված ալալոնական ժողովուրդների մոտալուտ փրկության գաղափարով, նրանք՝ ուստական զենքի օգնությամբ արդեն հնարավոր են գտնում հուսալու նաև արևմտահայերի քաղաքական ազատության ձեռքբերումը:

Ինչպիսի՞ սպասելիքներ ունեին նրանք պատերազմի ավարտից: Հարցի լավագույն լուծումը նրանք համարում էին հայկական ինքնավարության ստեղծումը Արևմտյան Հայաստանում, իսկ եթե այդ չհաջողվեր, ապա նրանք պատրաստ էին հաշտվել և սահմանադրության գաղափարի հետ (ինչպիսին տրված էր Լիբանանին): Պատերազմի ընթացքը և սլավոնական ժողովուրդների ազատագրման ստույգ հեռանկարը այն երաշխիքն էին տալիս, թե վատթարագույն դեպքում՝ օսմանյան սահմանադրության ներքո (որի գոյությունը դեռևս հավատում էին), Հայաստանի

¹¹⁶ Տե՛ս 2ՊԿՊԱ, Եղյանի ֆոնդ, Գ. Եվանդուլյանի 18/12—77 թվակիր նամակը:

անկախութեան պահանջի ազդեցութեամբ և եվրոպական երկրների հովանավորութեամբ, հայերը պետք է առաջադիմեն, և այն էլ ոչ թե «օսման» պետութեան զանազան անկյուններում, այլ Հայաստանում, որն որ այսօրհետև, հավատացած ենք, էլ լոկ պատմական և աշխարհագրական տերմին չպետք է լինի, այլ վարչական մի մարմին, ինչպես Բուլղարիան, Լիբանանը և այլն»¹¹⁷։ Բոլոր դեպքերում նրանք խորապես համոզված էին, թե պատերազմից հետո Հայաստանը պետք է դառնար վարչական անկախ մի մարմին և դադարեր պատմական և աշխարհագրական տերմին լինելուց, ինչպիսին էր այն մինչ այդ։ Ահա թե ինչու ազգային-պահպանողականները այդ օրերին հիվանդագին են ընդունում Ալաշկերտից սկսված գաղթի լուրը։ 1877 թ. սեպտեմբերին Կարապետ Եղյանը մի նամակով հրահանգում է Եվանգուլյանին՝ անել սամեն ինչ, որ «ազգի մնացորդը Հայաստանի մեջ մնա»։ Այդ օրերին Կովկասում սկսվում է մի ամօրինակ շարժում, Թիֆլիսում և Երևանում ստեղծվում են գաղթականների օգնող հատուկ հանձնաժողովներ, որոնք հանգանակություններ են կազմակերպում և զբաղվում գաղթականներին պատսպարելու, նրանց խնամքի և բուժման հարցերով։ Այդ գործի մեջ ընդգրկվում են «Մշակի», «Մեղվի» և «Փորձի» շրջանակի գործիչները, Թիֆլիսի հայ մտավորականներից շատերը։ Ազգային-պահպանողականների այդ օրերի գրություններին թեման միմիայն գաղթականության հարցի շուրջն էր պտտվում։ Հարկավոր էր ոչ միայն առհասարակ կասեցնել գաղթականության շարժումը, այլև հետ սկրապարձնել իրենց հողը լքած հայ ընտանիքներին։

Տեղի է ունենում Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի ձևակերպման արարողությունը։ Կ. Եղյանը 16-րդ հոդվածը համարում է կարևոր նվաճում։ Բացվում էին գործունեության բոլորովին նոր հորիզոններ և Եղյանը Կովկաս է ուղարկում իր անպաշտոն հրահանգները։ Այս սրահին նա ամենայն շրջահայեցություն վերանայում է ազգային-պահպանողականների երբեմնի տեսակետները և գտնում, որ իրենք թյուրիմացություն մեջ են եղել արևմտահայերի, այսպես կոչված, բարեկեցություն հարցում։ Ամենայն հավանականությամբ նկատի ունենալով և Եվանգուլյանի վերջ հիշված նամակի ոգին, Եղյանը՝ նրան ուղղած մի նամակում ազդարարում է. «Տարակույս չկա, թե այն կարծիքը, թե Տաճկաստանի հայերը անբարեկամ վիճակի մեջ են և թե նոցա համար բնավ մտածելու

հարկավորություն չկա, իմ աչքում միանգամայն անհիմն ու նախազարյալ է. նոքա ողորմելի, անապահով և ջնջվելու վտանգի մեջ են։ Այդ բանը ի նկատի ունենալով հարկավոր էր, անշուշտ, օգուտ քաղել ներկա քաղաքական հանգամանքներից և հայոց համար այնպիսի արջաձաններ ստեղծել, որ ապագայն ունենալու հույս լինի»¹¹⁸։ Սա գործողությունների նոր ծրագիր էր։ Հստակորեն տեսնելով արևմտահայերի «ջնջվելու վտանգի մեջ» գտնվելու հանգամանքը, ազգային-պահպանողականները կենտրոնացնում էին բոլոր ուժերը՝ փրկելու համար այդ նախադրումը։

Այդ օրերին պատրիարքի հատուկ հանձնարարականով Ռուսաստան են ժամանում Լորեն Եսաբեյ և Մ. Իզմիրլյան եպիսկոպոսները։ Առաջինը պետք է տեսնվեր Ռուսաց թագավորի, իսկ երկրորդը՝ կաթողիկոսի հետ։ Հուլիսից հետո այն բանից, որ Ալեքսանդր II-ը Սան-Ստեֆանոյում համապահանջով էր արտահայտվել հայ ժողովրդի մասին, ներսև Կարձապետյանը նրանից խնդրում էր առաջիկա կոնգրեսում պաշտպանել իրենց առաջարկները։ Կաթողիկոսին պատրիարքը խորհուրդ էր տալիս պաշտոնական մի գրություն արևմտահայության համար կոնգրեսից խնդրել ինքնավարություն կամ գեթ Սահմանագրություն, ինչպիսին որով էր Լիբանանին։ Ու մինչդեռ Պետերբուրգում Եղյանն ուղեկցում էր Եսաբեյին, նրան խորհուրդներ տալիս, թե պաշտպանական գործիչներից ով հետ է հարկավոր տեսնվել և ինչ խոսել, (իսկ Սանասարյանը հոգում էր նրա ծախսերը), Թիֆլիսի գործիչները շրջապատել էին Իզմիրլյանին։ Վերջինս մեծ հույսեր էր կապում ռուսական պետության միախաչի հետ և ենթադրում էր տեսնել ինքնավար Հայաստանի գոնե արշալույսը։ Այդ պատրանքները ոգեշնչում են և Եվանգուլյանին. նա հավատում է, որ այս անգամ արդեն Հայաստանը քաղաքական մի ամբողջություն կկազմի, և ատի առաջարկում է բուն Հայաստանում՝ Կարինում հիմք դնել ազգային հաստատությունների։ «Շատերը շատ շնորհակալ կլինեն ռուսաց մարզասեր քաղաքականությունից, եթե այդ բանին նա նպաստեր», — գրում է նա։

1877-ի երկրորդ կեսին և 1878-ին Թիֆլիսի ու Երևանի հանձնաժողովները գումարներ են հանգանակում, բաշխում ալաշկերտցի կարուսյալներին, մայր գումարը պահպանելով նրանց վերադարձի ծախսերը հոգալու համար։ Եվանգուլյանը դիմում է Սանասարյանին, խնդրում Եղ-

¹¹⁷ Հովհան, Եղյանի ֆոնդ, Եվանգուլյանի 18/12—77 թվակիր նամակից։

¹¹⁸ Հովհան, Եղյանի ֆոնդ, Եղյանի 10/5—1878-ի նամակի սևագրությունից։

յանին՝ ազդել թիֆլիսի հանձնաժողովի կոմիտեի նախագահի վրա, որպեսզի գաղթականներին կամ վերադարձնեն հայրենիք և կամ եթե այդ հնարավոր չէ, նրանց բնակեցնեն Հայաստանի բարձրադիր դավառներում: Նա պայքարում էր այն առաջարկների դեմ, որոնք խոսում էին հայերին Շամախի կամ Կուբան ուղարկելու մասին: Եվանգոլյանը Եզյանին խորհուրդ է տալիս կաթողիկոսի համար անհրաժեշտ պայմաններ ըստեղծել, որպեսզի նա իրեն ազդու վրաս պարագլուխ, ուսական արքունիքի ու պատրիարքի միջոցով հիշված հարցի մասին բանակցի Բ. Գոան հետ: Այդ ջանքերը հասնում են շոշափելի արդյունքի: Բացառությամբ մի քանի հարյուր ընտանիքների, որոնք ցանկություն են հայտնում բնակություն հաստատել Երևանի նահանգում, մեծ թվով գաղթականներ վերադառնում են հայրենիք:

Ազգային-պահպանողականների անելիքները դրանով չէին սպառվում. թիֆլիսի կոմիտեի հանգանակած գումարներից 10000 ու դոնես մնում էր և հարկավոր էր տնօրինել. վճարվում է 8000-ը տրամադրել Հայաստանի դպրոցների բարեկարգմանը, իսկ 2000-ով Կարինում մի օրինորդաց դպրոց բացել: Այդ միտքը տալիս է Եզյանը: Նա անհրաժեշտ է դառնում նյութապես օգնել «Արարատյան» և մյուս կրթական կազմակերպություններին: Եվանգոլյանը ողջունում է այդ առաջարկը. «Մեր ամենատարբազան պարտականությունը պիտի լինի ամեն կերպ աշխատել տաճկական Հայաստան գումարներ ուղարկել՝ մինչև անգամ ի վնաս թիֆլիսի» (ընդգծումը Գ. Եվ-ինն է)¹¹⁹:

1878 թ. հոկտեմբերին Եզյանը Արևելյան Հայաստանում ճանապարհորդելու նպատակով գալիս է թիֆլիս, բայց հանկարծ վճռում է հրաժարվել իրեն սպասող «վայելություններից և մխիթարություններից» և վերադառնում է Պետերբուրգ: Նոյեմբերի 2-ի թվակիր նամակով նա բացատրում է իր վճռի շարժառիթը. «Հայկական խնդիրը և Տաճկաստանի հայոց ապագա վիճակը, որոնց հետ թե ծանոթանալ և թե որևիցե կերպով նպաստել, այսօր կարելի է միայն Պոլսում»¹²⁰: Նա մեկնում է Կ. Պոլիս. դժվար չէ կռահել, որ այդ գաղափարը նա հղանում է թիֆլիսի համախոհների շրջապատում:

1879 թ. տենդագին նախապատրաստությունների մի շրջան էր: Կ. Պոլսից թիֆլիս է գալիս զոկտոր Շիշմանյանը (Մերենց), Կարինից՝ վա-

ճառական Նշկյանը. Կարինից սպասում են Հարություն Բաստուրմաճյան-եին... դրույցները պատվում են Հայաստանում դպրոցներ բացելու հարցի շուրջը. հայ երիտասարդներն իրենց ծառայությունն են առաջարկում՝ առուցյություն մեկնելու Արևմտյան Հայաստան: Կամսարականը Եվանգոլյանին գրած նամակով խնդրում է Եզյանի աջակցությունը՝ Կարինում մի դպրոց բացելու: 1879-ի ամռանը Ս. Մանդրիկյանը և Նշ. Մադաթյանը ուղևորվում են Կարին՝ աշխատելու տեղի ազգային ուսումնարանում: Աճտեղ է մեկնում և Մերենցը... Այս մոտ հարաբերությունները զնալով մեկնանում են և տա աստված, որ այսպես լինի. «Մեզ համար այժմ Կարինը մեր ամենածանոթ և մոտիկ քաղաքն է», դրում է Եվանգոլյանը¹²¹:

Անցնում ևն օրեր: Սանասարյան դպրոցի մասին խոսվում էր, բայց գեռես վճռական քայլեր չէին արվում: Եվանգոլյանն առանց երկնչելու իր բարեկամների հեղինակությունից, մի նամակով հանդիմանում է նրանց: Մի՞թե նրանք չեն հասկանում, որ մեկ օր առաջ բացված դպրոցը այժմ մեկ տարվա օգուտ կտա. հարկավոր է դարկ տալ ազգային կյանքին, գրում է նա, «Эт» որ центр тяжести-ն հիմա փոխվում է Կ. Պոլսից Հայաստան: Ազգային գործերի կարգադրությունը այնտեղ, տպարան և քաղաքի հիմնելը, ազգային ժողովին կանոնավոր կերպարանք տալը, էլ չեմ ասում մի մեծ ուսումնարան հիմնելու մասին,— ահա այն բոլոր հաստատությունները, որոնց միջոցով մենք կարող ենք ամբողջ եվրոպական մեծ պետությանց արդար ուշադրությունը գրավել»¹²²: Եվանգոլյանը հակահարձակման է անցնում. ինչո՞ւ են ուրեմն հապաղում... Մի՞թե չեն վստահում մահից, չէ՞ որ Սանասարյանի մահվան դեպքում նրա ժառանգները կվիճարկեն կտակը և Եզյանի իրավունքները¹²³: Վերջապես է՞ որ ինքը՝ Եզյանն էլ ապահովագրված չէ ոչ մահից, ոչ հիվանդությունից:

1880 թ. սկսվում է վասպուրականի սովի արհավիրքով: Կամսարականը Կովկասի հայ մտավորականության ուշադրությունը հրավիրում է այդ փաստի վրա, իսկ հետագայում շնորհակալություն հայտնում Կովկասի հայերին և թերթերի խմբագրություններին, վանի սովյալներին հասցրած նրանց օգնության համար: Հետագա նամակներում նա պատ-

¹¹⁹ ՀԳԿՊԱ, Եզյանի ֆոնդ, Գ. Եվանգոլյանի 4/12—78 թվակիր նամակից:

¹²⁰ ԳԱԹ, Կ. Կոստանյանի ֆոնդ, վավ. 790:

¹²¹ ՀԳԿՊԱ, Եզյանի ֆոնդ, Գ. Եվանգոլյանի 4/21—78 թվակիր նամակից:

¹²² Նույն տեղում, 27/7—79 թվակիր նամակից:

¹²³ Հայտնի էր, որ Եզյանը Սանասարյանի կտակապատարներից մեկն էր լինելու:

մում էր վանում բացված որսանոցի և նորաստեղծ հիվանդանոցի մասին, խնդրում օգնել երիմյանին՝ վանում գործնական երկրագործական դպրոց հիմնադրելու համար: Ամիսներ անց, նոյեմբերի 20-ին, Կաթսարական արդեն ոգևորությամբ պատմում էր Առաքելոց վանքում բացված երկրագործական ուսումնարանի և վարազա վանքում երիմյանի հիմնադրած երկրագործական դպրոցի մասին:

1879-ի վերջին Մանգիճյանը վերադառնում է Կարինից: Նա տազնապալի լուրեր էր բերել: Մուշի հարյուրավոր հայկական գյուղերը նախկինի նման ճնշվում էին քրդերի կողմից, որոշ գյուղեր սկսել էին գինավել և ապահովագրել իրենց՝ քրդերի հարձակումներից: Մանգիճյանը խոսում էր հայերին զինելու անհրաժեշտության, ապագա շարժումների անխուսափելիության մասին: Այդ շրջանում էլ հենց, ցարական գրաքննությունը մատուլի հայ օրդաններին արգելում է հայկական շարժմանը նվիրված լուրերի արտատպումը «ГОЛОС» լրագրից: Թերթերին արգելվում է խոսել արևմտահայերի ինքնորոշման հարցի մասին: Եվանգոլյանին սաստիկ դարմացնում էր այն, որ հայկական շարժումը, «որ վերաբերում է միմիայն տաճկական Հայաստանին (կարող եմ սորա մեջ Ձեզ հավատացնել)» և դրա հետ կապված հարակից հարցերի քննարկումը զայրացնում էին ցարական պաշտոնյաներին: Ինչո՞ւմն է բանը, հարցնում է նա Սոլյանին, ինչո՞ւ են իրար հակասում Պետերբուրգի դիվանագիտությունը և տեղական կառավարությունը («եթե միայն ես չեմ սխալվում Պետերբուրգի մասին»): Երևանում բավական ժամանակ էր հարկավոր, որպեսզի Կուլկասի ակադեմիա-պահպանողականները և լիբերալները հասկանային ցարիզմի քաղաքականության նոր ընթացքը: Մինչ այդ՝ նրանք գործում էին մեծ շարժով ապավինած այդ քաղաքականության երբեմնի բարյացակամ դրսևորումներին: Անգամ Եվանգոլյանը պատմում էր, թե ինչ ակնկալություններ ունեին հայ գործիչները, կապված պետականի խոշոր պաշտոնյա, հայազգի կոռու-Մելիքովի հետ, որի կարիերան այդ օրերին շլացնում էր ումանց. «Մեր լուսավորչալների օպտիմիստ մասը հույս է հայտնում,—գրում է Եվանգոլյանը,—զուցե Կոմս կոռու-Մելիքյանը Տաճկական Հայաստանի համար խաղա կոմս Կապոդիստրիայի դերը, որ սա խաղաց Ալեքսանդր Ա-ի ժամանակ Հունաստանի համար: Ո՞ր գիտե»¹²⁴: Եվ մինչդեռ օպտիմիստները սպասում էին, Արևմտյան

Հայաստանում հայկական շարժումները փնալով ափելի էին ձևավորվում: Մասնավորապես վասպուրականում «րնական կերպով» ծավալվող շարժումները հոկտեմբերին ուշադրություն են գրավում: «ГОЛОС» և «Մշակ» թերթերը խոսում են այդ մասին, Երևանի հայ գործիչները լրջորեն նախապատրաստվում են օժանդակել արևմտահայերին: Սեպտեմբերին Եվանգոլյանը ոգևորված պատմում է Իգդիրում կազմակերպվող կամավորական խմբերի մասին: Լուր է ստացվել, որ Երևանում նույնպես շարժում կա, գրում է նա, «և ամեն կողմից վերոնտեռներ են պատրաստվում»: Համաժողովրդական ապստամբական շարժման սեմին Եվանգոլյանը հետևալ միտքն է հայտնում. «Եթե արդարև ապստամբությունը տեղական հանգամանքներն են ծնել, իհարկե սա բնական բան է և համակրանաց արժանի, բայց եթե դրսիցն է առաջ բերած, վա՛յ մեզ: Ինչևիցե, եթե ապստամբությունը կա, պիտի օգնել, այսպես են պարծում այստեղի պահպանողականները»¹²⁵ (ընդգծումը մերն է—Մ. Մ.): Այս համոզմունքով պիտի բացատրել և շարժման ծավալումը Թիֆլիսում: Գաղթականներին օգնող մասնաժողովի նիստում վճռվում է նախկինում հանգանակված և դեռևս չծախսված միջոցները տրամադրել այս գործին. կարճ ժամանակից 2000 ռ. ուղարկվում է Իգդիր, 4000 ռուբլի՝ երիմյանին: Եվանգոլյանն այս օրերին գրում է. «Մշակի» խմբագրություն մեջ, այլև «Փորձի», փողեր են ուղարկվում հանուն և հօգուտ հայկական շարժման, բայց տեղվոյս կառավարությունը արգելեց թե՛ շարժման մասին գրելու, և թե՛ նվիրատվությանց մասին հրատարակելու: Նա հայտնում է նաև, թե Երևանի նահանգապետը կամավորական շարժման հարցով երբ ցուցում է խնդրել փոխարքայից, վերջինս պատասխանել է. «следить, но не преследовать»: Հայ զինվորականները ուսումնասիրում են «մեր շարժման» ստրատեգիական հանգամանքները, շարունակում է Թիֆլիսի «կենտրոնի» ղեկավարը, սակայն նրանք մեծ սխալ են համարում շարժումն սկսել՝ չունենալով իրանց նտեից ուստական տեղություն հաստատ օգնությունը, որովհետև նոցա խոսքով, տաճկական սովարիները կռնչացնեն մեր կամավորներին, և նոցա հետն էլ քրդերը տակն ու վրա կանեն հայոց գյուղերը: Հետաքրքիր է Ձեր կարծիքը սորա մասին, և թե ինչ պիտի անել այս խառն հանգամանքներում»¹²⁶:

¹²⁵ Նույն տեղում, 16/9—80 թվակիր նամակից:

¹²⁶ Նույն տեղում:

¹²⁴ ՀՊԿՊԱ, Սոլյանի ֆոնդ, Կ. Եվանգոլյանի 14/3—80 թվակիր նամակից:

Բեհերույանը, որ ինչ-որ չափով կապավորի դեր էր կատարում Քիֆլիսի ու Պետերբուրգի կենտրոնների միջև, Եվանգուլյանին հայտնել էր, թե կոմս Իգնատիևը և Լուիս-Մելիքյանը գտնուում են, որ հայկական շարժումը հարկավոր է: Եթե այդ այդպես է, հարցնում է Եվանգուլյանը, Կովկասում ինչու են արգելում խոսել շարժման մասին: «Կարծում եմ, որ մինչև մենք իրավունք չունենանք ազատորեն գործելու, ոչինչ չենք կարող առաջացնել, գուցե և վնասենք գործին», փզրակացնում է նա¹²⁷:

Հոկտեմբերին, Ավ. Բարայանի ձեռքով ստացվում է Եվանգի պատասխան նամակը: Եվանգուլյանը գրում է, թե իրենք համաձայն են նրա նամակի բոլոր գաղափարներին. բայց երևույթին Եվանգը կարգադրում էր Քիֆլիսում «կազմել մի կենտրոնական գործադիր հանձնաժողով, որ ընդհանուր ծրագիր մշակե և հարկավոր պատրաստություններ տեսնե»: Եվանգուլյանը հարցը դիտում է ավելի լայն շրջանակների մեջ:

«Բոլոր Ձեզ հայտնի տեղեկություններից դուք տեսնում եք,— գրում է նա,— որ մի շարժում լինելու է տաճկահայ հայաստանում, բայց որ այդ շարժումը մեծամեծ վնասներ չտա ազգին և հայկական խնդրի լուծվելուն, հարկավոր է նախ, որ ամեն մի հայն, թե այն կողմեցին, թե մեր կողմեցին, գիտենա, որ իրան փոստից հզոր ուսաց օգնություն կա և ուսաց ամենաողորմած կայսեր համակրությունը (թեև գաղտնի)»: Ուստի նա կարծում է, թե անհրաժեշտ է ում հարկն է՝ տեղյակ պահել, որ «հայերը գործիք չեն դառնում զանազան նպատակներին, այլ որ հանգամանքները բանը բերել են և հասցրել են այնտեղ, որ հայերի և ուրիշների շահերը միանում են: Պետերբուրգում և՛ մարդիկ կարող են գտնել հիշյալ նպատակը իրագործելու համար և, որ զլիսավորն է՝ ստանալ և գաղտնի քույրավորյուն սորա համար»¹²⁸:

Այս էր պատճառը, որ նա հնարավոր չի համարում Քիֆլիսում գործադիր հանձնաժողով ստեղծել: Այդ բանի համար անհրաժեշտ էր ունենալ մի ստրատեգի զինվորական, որը գնար Հայաստան և ուսումնասիրեր տեղի առանձնահատկությունները, Եշտեր հայկական տարրի պատրաստվածություն աստիճանը տարբեր վայրերում: Նա գտնում էր, որ տվյալ միտիայի համար պատրաստ գործիչները Պետերբուրգում են գրտնրվում և այս գործը կարող կլինեն իրականացնել՝ միմիայն Պետեր-

բուրգի Թուլյուկյանի դեպքում: Առհասարակ Եվանգուլյանը տազնապի տեղիք ուներ: «Ամենքին սարսափի մեջ է զոցում այն, ինչ որ պատրաստվում է և ինչ որ լինելու է,— գրում է նա:— Հազիվ թե մեր մեջ մարդիկ գտնվեն, որ գործքի դեկը վերցնեն և կառավարեն: Գեո շատ անպատրաստ ենք: Չե՞ որ հայկական խնդիրը դեռ երեք ամյա ևս չէ: Քանի որ հայերը անպատրաստ են այսպիսի վսեմ գործի համար, այնքան հետևանքները գուցե վատ լինեն»¹²⁹: Անպատրաստությունը նա տեսնում է այն բանի մեջ, որ բոլորն իրենց սպասելիքները կապում են Քիֆլիսի հետ, մինչդեռ «այստեղ խոսողներ շատ կան, իսկ գործող՝ ոչ»: Հետաքրքրական է, որ Եվանգուլյանը խնդրում է այս նամակի պատասխանն ուղարկել ուրիշ հասցեով: Քիֆլիսի քաղաքական միջնորդն արդեն վախեցնում էր նրան: Եվ շնայած դրան, Քիֆլիսը գործում էր: Գործում էր՝ արևմտահայության դեկավարների հետ ձեռք-ձեռքի: Փոստային ճանապարհով Ավետիք Բաբայանը նամակ է ստանում վարժապետյանից. նրա լակոնական ոճով գրած մի միտքը Բաբայանը քաղվածաբար ուղարկում է Եվանգին՝ այն շատ հարազատ գտնելով Եվանգի 29/10—80 թվակիր նամակում արտահայտած մտքերին. «Մե՛նք խաղաղության զինվոր եմք, բայց երբ պե՛տք բլլայ, պե՛տք է որ ին՛քզին՛քնիս պաշտպանեմք, քան ին՛քզին՛քնիս ետքը մարդու պես պատուով մեռնելու է» (ընդգծումը վարժապետյանինն է): Ուրեմն, հարում է Բաբայանը՝ «Ամեն դեպքի համար անշուշտ պետք է պատրաստություն տեսնել»¹³⁰:

Այդ օրերին Բաբայանը Եվանգին հաղորդում է Քիֆլիսի և Երևանի նորությունները: Նրա նամակից հայտնի է գառնում, որ հոկտեմբերի վերջին պաշտոնական այցով Քիֆլիս ժամանած Գաբրիել Նորատունկյանը հանդիպումներ է ունեցել տեղի հայերի հետ¹³¹: Նախկինում «Արարատյան ընկերության» նախագահ Նորատունկյանն այդ պահին սովելոց հանձնաժողովի անդամ էր և հորդորում է Քիֆլիսի գործիչներին, որ արձագանքեն պատրիարքի մասնավոր նամակներին: Հայ հաբուստները չեն ներկայանում ժողովին, որովհետև նրանց հայտնի էր գարձել, որ փոխարքան կասկածով է նայում այդ հանգանակություններին: «Ժողովին շատերը չեկան, որովհետև Աղափիրյանցից լուր դուրս

¹²⁹ Նույն տեղում:
¹³⁰ Նույն տեղում, Ավ. Բաբայանի 18/11—80 թվակիր նամակից:
¹³¹ Նորատունկյանը տաճկահայ կողմից սահմանները որոշող հանձնաժողովի անդամ էր, որ իբրև քարտուղար 3 ամիս ճանապարհորդում է Հայաստանում, ապա ընդունվում Քիֆլիսի փոխարքայի կողմից և իբրև տաճկահայ պաշտոնյա՝ շքանշան ստանում:

¹²⁷ Նույն տեղում, 26/9—80 թվակիր նամակից:
¹²⁸ Նույն տեղում, 29/10—80 թվակիր նամակից:

եկավ, թե մեծ իշխանն առել է իրեն, թե սովիւրոց համար հալաբլամբ փողը հայերը զենք առնելու են գործ ածում, այդ բանին պետք է արգելք դրվի և այլն: Չնայելով այսպիսի անհաջող լուրերի, ժողովը պատրիարքին այնուամենայնիվ պատվեց և նրա նամակներին 10 հազար ուրբլի ըստորագրութեամբ պատասխանեց: Նորատունկյանն ասում էր, — շարունակում է իր հաղորդումը Բարայանը, — որ ամեն տեղ, ամեն գյուղ, ուր նա եղել է, մեծ ողևորութուն էր նկատում և ժողովրդի պառաւասովելը տեսնում (ընդգծումը Բարայանինն է): Նա կարծում է, որ պատրիարքը նպաստում է այդ պատրաստութեանը¹³²... Բայց ամենևին չի ուզենա, որ Լուսաստանի հայերի կողմից յանգէտս շարժում սկսվի: Թիֆլիսում մի ընկերութուն կարող է կազմվել այդ Բաբլա մարդասիրական ընկերութեան պես, մի ընկերութուն, որ գործի երեսը լինի, աստա՛ղը՝ ուրիշ: Տեսնե՛նք, գուցե հաջողվի»¹³³ (ընդգծումը Բարայանինն է): Նորատունկյանի հետ խորհրդակցում են և շարժման զլխավոր կենտրոնն ընտրելու հարցի շուրջ: Նա առաջարկում է, որ կենտրոնը լինի Կ. Պոլսում, և կամ՝ եթե Թիֆլիսի գործիչները կուզենային — Թիֆլիսում: Ի՞նչ է իրենից ներկայացնում Թիֆլիսը, բացականչում է Բարայանը, ի՞նչ քաղաքական գործի կենտրոն կարող է այն լինել և ուրե՞նք են Թիֆլիսի ուժերը: Կովկասի զավառական քաղաքներում և Թիֆլիսում կարելի է ստեղծել միայն նպաստիչ խմբեր, առավել ձեռնհաս է Երևանի խումբը: Բարայանի այդ կարծիքը հաստատվում է փաստերով. ահա թե ինչ է նա հաղորդում Երևանի խմբի գործերի մասին. «Անցյալները Թ[ուրքեն] Ձ[ալալյանը] Երևանից եկած էր հատկապես իմանալու, թե այստեղ փողբիշատե կազմակերպյալ մի բան կա՞, որի հետ յուրյանց խումբը հարաբերութուն ունենա և այլն: Ի՞նչ է շինում իրանց խումբը (6—8 հոգի). ունեն մի 6—7 հարյուր ուրբլի. առնում են զենք և հավատարիմ մարդ-

¹³² 1880-ի հոկտեմբերի 18-ին Կ. Պոլսի զեսպան Նովիկովի հանձնարարութեամբ գեղապետ Ֆիլիպովը հանդիպում է ունենում պատրիարքի հետ և հարցնում նրա կարծիքը՝ կովկասահայերի Թուրքիա անցնելու նպատակի և առհասարակ հայկական շարժման մասին: Ներսես Վարժապետյանը չի թաքցնում շարժման առկալութեան փաստը, և հայտնում է, որ ինքը թեև զսպում է երկու հատվածի իրեն դիմող «էնտուզիաստներին», բայց անհավանական չի համարում, որ շարժումը մի օր կբախվի, երբ «ներկա աղետներից առաջացած տառապանքները սպասեն ժողովրդի համբերութունը» (տե՛ս Մ. Ներսիսյան, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետութեան դեմ, Երևան, 1955, էջ 463—465):

¹³³ ՀՊԿՊԱ, Եղյանի ֆոնդ, Ավ. Բարայանի 18/11—80 թվականի նամակից:

կանց ձեռով վաճառում Վասպուրականում հայերին, առանց շահի: Ասում է, որ առնողներ շատ կան և զինը նաողը վճարում են: Այս իսկական գործ է, որ համեստ միջոցներով, առանց աղմուկի կատարվում է. Երևանի խումբը լիակատար համակրությամբ արժանի է (ընդգծումները Ա. Բ. -ինն են)¹³⁴:

Թիֆլիսում դեռևս «переливают из пустого в порожнее», — շա-

¹³⁴ Մեկ ամիս անց՝ այս հարցերի մասին անձամբ Եղյանին գրում է Երևանի խմբի գործունյա անդամներից մեկը՝ բժիշկ Լևոն Տիգրանյանը. մեջ ենք բերում այդ նամակից մի քաղվածք. «...իմ նամակներից Ձեզ հայտնի է, որ մեր բոլոր քաղաքների ժողովուրդը սկզբում պատրաստվում էին և աշխատում էին զենքով պաշտպանել տանկահայաց իրավունքները. այդ ձգտումը և շարժումը շարունակվեց, մինչև որ հիշտ լուրեր ստացանք Հայրիկից և Պոլսից: Հայրիկը մեզ գրում է. «Հանգիստ մնանք առժամանակ, մինչև որ դեպք լինի, բայց պետք է անդադար և ամենայն զորութեամբ աշխատենք, ամենայն բույն պատրաստ լինել»: Այդ միտքը մենք բացատրում ենք հետևյալ կերպով՝ որ մեզ հարկավոր է զինակրություն: Այս գործն առաջ տանելու համար պետք է աշխատենք զենք տարածել ժողովրդի մեջ: Եթե այդ զենքը հարկավոր լինի զարուհը, զաղաղցիքը փայտերով չեն պատերազմի տանկի հետ, իսկ եթե խաղաղություն տիրե ֆուր Ասիայում, այդ զենքը կգործադրվի ինքնապաշտպանության համար բուրգերի դեմ, և այդ կերպով՝ մենք առժամանակ հանգամանքների համաձայն, հասած կլինենք մեր նպատակին, նրանով, որ ժողովրդին զինակրության կսովորեցնենք. զուր ինքներդ գիտեք, որ զինակիր ժողովուրդը շինքը չի ծոփ, և համար զեպքում անպատրաստ չի լինի, ո՞վ դիտե ե՞րբ, ի՞նչ կպատահի, բայց ամենայն դեպքում հրացանը ձեռքին պատրաստ ունենալը օգտակար բան է:

Այս է Երևանի և Թիֆլիսի կարծիքը, նմանապես և մյուս քաղաքների, այս պատճառով մտադիր ենք զենքի դուրան բանալ Երևանում մի վաճառականի անունով, որ անձնատուր մարդ է և զենքը կամաց-կամաց անցկացնել Տանկաստան և ծախել այնտեղ, և այս կերպով արարտենք անել:

Տանկաստանից այս երկու օրերս ուրախալի հիշտ լուրեր են գալիս մեզ, որ սպանելի չէր: Մի պաշտոնական ճանապարհորդ (հայ), որ Կ[ոստանդին] Կ[ամսարականի] հետ ճանապարհորդել է բոլոր ամառ Հայաստանում, ասում է, որ հայերին ճանաչել չի կարելի, նրանք զլուրեններ բարձր են պահում, անվախ են և եթե իմանան, որ կարելի է զենք ձեռք բերել, փողը չեն խնայի և սաստիկ ցանկություն ունեն զենք ձեռք բերելու: Ձեռքի դուրան բանալու համար, իհարկե, պատրաստ փող է հարկավոր, մենք կամենում ենք նվիրատվութուններով հավաքել, բայց բավարար չի լինի, ինձ խնդրեցին զիմել Ձեզ, որ մտավորապես 3000 մանեթ փոխադարձաբար կամ մի ուրիշ պայմանով տաք մեր հանձնաժողովին, եթե կամենաք երաշխավորութեամբ, հաստատ երաշխավորներ էլ տեսնեք, որոնց զուր ճանաչում եք, որոնք կայքի տեր են: Խնդրեմ այս հարցի պատասխանն շտապով ուղարկել, որովհետև մինչև գործ սկսելը, իրավունք ստանալը և այլն, բավական ժամանակ կկորցնենք, զոնյա ինչ անելու ենք, շուտով սկսենք, որ ամենող տեղ ժամանակ չկորցնենք» (տե՛ս ՀՊԿՊԱ, Եղյանի ֆոնդ, Լևոն Տիգրանյանի 26/12—80 թվականի նամակից):

րոմնակում է Բաբայանը,— իրարուց բոլորովին բաժանված, իրար մարդկային հարգ չճանաչող, իրար չհավատացող կրթյալ ներխուսարգներ— ի՞նչ ընդհանուր գործ կարող են միասին նուանդով կատարել: Հիմար լրագրիչների վեճը ամեն բանի մեջ խցկվում է: Մի երկու անգամ ինձ մոտ, Եվանգուլյանի մոտ հավաքվեցանք, այս կամ այն պարոնը, որ պետք են գործի, չեկան, քանզի մեր տանն էր: Վերջը Գր. Արծրունու մոտ հավաքվում է մի քանի (34) մարդիկների խումբը, որ իբր այդ պատրաստություն համար ծածուկ աշխատող խումբ է Քիֆլիսում, այդ խմբի մեջ են մեր կողմից Աբգ[արը] և Կ. Բեհեր[ուդյանը]: Սոքա մեծ բան պիտի՝ կարողանան անել՝ իբրև կենտրոնական խումբ, չգիտեմ (ընդգրծումը իրենն է): Այսբան գիտեմ, որ առայժմ ոչ մի կոպեկ դրամ չունեն, թեև Ռուբենին քաջալերեցին, հույսեր տվին և այլն»¹³⁵: Բաբայանը մասնավորապես դժգոհում է տեղի կապիտալիստներից, որոնց մասին գրում է, թե վերին աստիճանի վախկոտ են և «առանց հավատի դեպի սուրբ գործը»:

Եվանգուլյանը նույնպես 1880-ի վերջին տեկնագին օրեր էր ապրում: Նրա նամակները օրագրային նշումների բնույթ էին կրում և Եղյանին ծանոթացնում էին Քիֆլիսի «կենտրոնի» և, սրա միջոցով՝ Երևանի, Ալեքսանդրապոլի, Ախալցխայի և Ախալքալաքի հայություն խանդավառության ու ձեռնարկումների հետ: Ախալքալաքում և Ախալցխայում աղմուկով, դափ ու զուռնայով են գնում դեպի տաճկական սահմանը, գրում է նա, «իբր թե Հայրենիքը աղատելու»: Հոկտեմբերի 26-ին Եվանգուլյանը հաղորդում է, թե հայ կամավորների ներխուսանք հետ է վերադարձրել Ուլբիխս վանքից: Նույն նամակում նա պատմում է «Արգարի տանը» մի քանի անգամ տեղի ունեցած հավաքների մասին, իրենք գրուցել են Ներսես Վարժապետյանի պատվիրակ, Տիգրանակերտի առաջնորդ Փիլիպոս Էպիսկոպոսի և սովելոց մասնաժողովի անդամ Գարրիել Նորատունկյանի հետ: Պարզվում է, որ Փիլիպոս Էպիսկոպոսը ազգը զինելու նպատակով էր Կ. Պոլսից եկել Կովկաս: Նա հայտնում է, որ Կ. Պոլսից Կարին է ուղարկվել մի «գյուղատնտեսական» մեքենա, որ փամփուշաներ է պատրաստում: Նոր կազմակերպված երկրագործական ընկերությունը և սովելոց հանձնաժողովը հանգանակություններ պետք է կազմակերպեն, հասկանալի է՝ այլ նպատակներով: Եվանգուլյանը հայտնում է, թե իրենք ասել են Նորատունկյանին, որ հանգանակությունը

էֆեկտ չի տա, բայց «եթե այն կողմերը բանը սկսվի, հույս ունեցեք հարյուր հազարների. մարդոց և սպայից մասին խոսք չկա, որ խիստ շատ կլինեն»¹³⁶: Եվանգուլյանը հայտնում է նաև, որ Կ. Պոլսի և Երևանի հետ հաստատուն կապեր են ստեղծված, ընդ որում՝ Երևանի հետ նըշանագրերով են խոսում (ուխտագնացություն Վարազա վանքը և սուրբ Կարապետը, տոն կատարելը, նախատոներ և այլ տեղիները փոխարինում են այլ հասկացողությունների): Պոլսեցիները հետաքրքրվում են, գրում է նա, թե ուսական բանակում քանի հայ մասնագետ է ծառայում (հրետանավոր, բժիշկ, ինժեներ և այլն): Եվանգուլյանը հարցնում է՝ արդյոք Սանասարյանը չի՞ կամենա Մուստուհի մեջ պահած հրացանների համար նշանակած գումարը հանձնել Երևանի մասնաժողովին և ապա՝ հարցնում է, հնարավոր չէ՞ Պետերբուրգում զենք զնելու իրավունք ստանալ և զենքը ուղարկել Երևան ու Ալեքսանդրապոլ (որտեղ նույնպես ծրագրված էր մասնաժողով ստեղծել):

Եվանգուլյանը նույնպես 8-ի թվակիր նամակը Եղյանի պահանջով ուղարկում է մասնավոր մարդու միջոցով: Այս նամակում նա հանդամանորեն հաշիվ է տալիս Երևանում և Քիֆլիսում շարժման մեջ ընդգրկված մարդկանց մասին, ընդգծելով այն փաստը, որ շարժմանը մասնակցում են և՛ արևմտահայերը, և՛ արևելահայերը: Արդեն իբրև կատարված փաստ, նա հայտնում էր, թե փոխարքան պաշտոնապես հրավիրել է առաջնորդ Աղափիրյանցին և հայտնել, թե ինքը իբրև իրազեկ է, որ հայերը զինվում են՝ Տաճկաստան զնալու համար: Իբրև առաջնորդ զգուշացրեք հայերին, ասում է փոխարքան, որ Տաճկաստանը մեզ համար բարեկամ պետություն է և չի կարելի նրա շահերին դիպչել: Եվանգուլյանը և նրա գաղափարակիցները զարմանալի կերպով մեթաղորդում էին, թե ցարական կառավարությունը հայկական շարժմանը միայն առերես էր դեմ¹³⁷:

¹³⁵ Նույն տեղում, Գ. Եվանգուլյանի 25/10—80 թվակիր նամակից:

¹³⁷ Այդ նամակի գրության օրվանից մեկ ամիս առաջ, սակայն, Կովկասի փոխարքան հեռագրով շտապել էր հայտնել արտաքին գործոց մինիստր Գրիսին, թե հայ երիտասարդության մեջ ձգտում է նկատվում անցնել Քուրթիա՝ մասնակցելու համար թուրքահայերի պատմաբանությանը, և թե ինքը խիստ միջոցներ է ձեռնարկել՝ արգելելու այդ շարժումը: Կարճ ժամանակից Պետերբուրգում թուրքական դեսպան Շաքիր փաշան շնորհակալություն է հայտնում Գրիսին՝ «նորին մեծություն Կովկասի փոխարքայի ձեռնարկած միջոցառումների համար, որոնց շնորհիվ կովկասահայերի մոտոքն Անատոլիա՝ արգելվում էր» (տե՛ս Մ. Ներսիսյան, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական քառասյակություն դեմ, Երևան, 1955, էջ 463, 466):

¹³⁵ ՀՊԿՊԱ, Եղյանի ֆոնդ, Ավ. Բաբայանի 18/11—80 թվակիր նամակից:

Ի դեպ այս նամակում Եվանգուլյանի հայտնած այն նորութիւնը, թե Աբղարը, Արծրունին և Բեհբուզյանը միացել են և հույս ունեն գումարներ հանգանակել «ընդհանուր նպատակի համար», զայրացնում է Եղյանին: Մասնավոր մարդու միջոցով ուղարկած իր պատասխան նամակում նա ցաստանալից տողեր է գրում իր անխոհեմ բարեկամներին. ինչպե՛ս են նրանք վստահել ցարական կառավարութեանը նվիրված Արծրունուն... «Եթե իմանամ, որ դուք նորան հաղորդում եք իմ թղթակցութիւնը, ես կզագարեմ...», գրում է Եղյանը: Եվանգուլյանը սաստիկ խոտոված այս տողերից, բացատրութիւն է տալիս նրան և հայտարարում, թե ինքը նույնպէս չի վստահում Արծրունուն:

Իր «Հիշողութիւններում» Եղիշե քահանա Գեղամյանը պատմում է կամավորական խմբերի կազմակերպման հետ կապված իրադարձութիւնները: Նա ևս ներգրավված էր այդ գործի մեջ և իբրև Ախալցխայի գոմիտեի ղեկավար, կամավորներ էր հավաքագրում և զինում նրանց: Գեղամյանը պատմում է իր հանդիպումը այդ օրերի եռանդուն գործիչ Արսեն Թոխմարիայանի հետ: Վերջինս նրան հայտնում է, թե «Թիֆլիսում մի ընկերութիւն է կազմվել, որ նպատակ ունի Տաճկահայաստանի ազատութիւնը»¹³⁸: Այդ ընկերութիւնը գավառներում իր ճյուղերն էր ստեղծել և գործում էր խիստ կոնսպիրացիայի պայմաններում: Գեղամյանի այն հարցին, թե ովքեր են ընդգրկված կենտրոնի կազմում, նրա խոսակիցը պատասխանում է, որ ընկերութեան անդամները չպետք է ճանաչեն միմյանց և հարկ եղած դեպքում պետք է հաղորդակցվեն միայն նամակների ու ծածկագրերի միջոցով: Ի դեպ ընդունված ծածկագրի բանալին նա տալիս է Գեղամյանին:

Երբ փոխարքայութեան Ախալցխա ուղարկված ներկայացուցիչը Գեղամյանին հայտնում է, որ կամավորական խմբերի գործը «առիթ է տվել միջազգային բանակցութեան տաճկաց և մեր (ռուսաց) հյուպատոսներին ու դեսպաններին մեջ», տեղի շարժումը կանգ է առնում: Հետաքրքրական է այն փաստը, որ ստեղծված անորոշ վիճակից դուրս գալու համար Գեղամյանը նրբ մեկնում է Թիֆլիս, այն մարդիկ, որոնց հետ տեսներվում է Պ. Սիմեոնյանը, Աբգ. Հովհաննիսյանը և Գր. Արծրունին էին¹³⁹: Միանգամայն պարզ է, որ այդ օրերին հայ խմբագիրներն ընդ-

գրկված էին Թիֆլիսի կոմիտեի մեջ, ինչպես այդ երևում է և Ավ. Բաբայանի վերը հիշված նամակից:

1881 թ. սկզբից շարժման կորագիծը փոխվում է: Խանդավառ նախապատրաստական աշխատանքները, որով զբաղված էին Կովկասի հանձնաժողովները, ասես պաղում են. առաջին ազգակը կամավորներին վերադարձնելու փաստն էր Ուլքիլիսեի վանքից: Դրան հաջորդում են Մեքենցի, Խրիմյանի և Կամսարականի նոր հրահանգները: 1830 թ. դեկտ. 9-ին Եվանգուլյանը ղեկուցում է Պետերբուրգ, թե Կամսարականը և Շիշմանյանը «պնդում են, որ հարկավոր է Կարևո մեջ, որ Հայաստանի մայրաքաղաքը համարվելու է, շուտով մի մեծ ուսումնարան բանալ: Այս երկուսի կարծիքով էլ զենքի մասին խոսքը նշանակում է իզուր թշնամութիւն հարուցանել, քանի որ մենք ուժ չունենք Օսման տերութեանը հաղթել (ընդգծումը Գ. Եվ-ինն է): Սոցա կարծիքով մեր զենքը պիտի լինի լուսավորութիւն, ուսում, որոնց հետ և նյութական գորութիւնը կզա»: Շիշմանյանն արդեն գտնում էր, որ «մի լավ ուսումնարանը ավելի բան կարող է կատարել, քան թե հայկական խմբերի քրդերի վերաբրած հաղթութիւնը»:

Եղյանն շտապում է հարցում ուղարկել Կարին: Եվանգուլյանը նրա ներկու նամակները հատուկ մարդու միջոցով հասցնում է Կամսարականին. պատասխանն անգրգվելի էր. «Նա դարձյալ կարծում է, որ ապրստամբութիւնը այժմյան հանգամանքներում վնասակար է, եթե Ռուսաստանի կամ Անգլիայի օգնութեան մեջ հաստատ համոզված չլինենք: Ապստամբութեան համար պատճառներ, ասում է նա, խիստ շատ կան (և օրինավոր պատճառներ), և ամեն ժամանակ էլ կլինեն»¹⁴⁰: Մեր ձեռքի տակ են և Կամսարականի նամակները, որոնք ինչ-որ չափով լույս են սփռում նրա հայացքներում կատարված շրջադարձի վրա: Չի կարելի ասել, թե նա առհասարակ մերժում էր ապստամբութեան գաղափարը. ընդհակառակը, արևելահայ կամավորների բաղձանքը՝ անցնե՛լու թուրքիս և կովելու հայերի ազատագրման համար, Կամսարականը համարում է «վերին աստիճանի ուրախալի» և հուզիչ փաստ: Նա պարզապէս վաղաժամ էր գտնում վճռական միջոցների դիմելը, որովհետև տեղի հայութեանը ոչ միայն անպատրաստ էր համարում ինքնուրույն մարտական գործողութիւնների, այլև անպատրաստ և անզեն՝ ինքն իրեն պաշտպանելու համար: Կամսարականը խորհուրդ է տալիս նախ

¹³⁸ «Լուսա», 1906, № 4, էջ 22:

¹³⁹ Նույն տեղում, էջ 23:

¹⁴⁰ ՀՊԿՊ, Եղյանի ֆոնդ, Գ. Եվանգուլյանի 8/2—81 թվակիր նամակից:

զինել արևմտահայերին, նրանց պաշտպանել ամեն մի պատահականութունից, ապա միայն վճռել «խաղաղ կրակի հետ»։ Այլ կերպ վարվել, գրում էր նա, կնշանակեր տեղի հայությանը զոհել մահամեղախան բնակչությանը, «որի երկաթն օղակով շրջապատված է նա ամենուրեք»։ Այս առումով էլ նրա համակրանքը Վանում կազմակերպված զաղտնի կոմիտեաների այն թևի գործիչների կողմն էր, որոնք ոչ թև, ապստամբությանը կոչ էին անում թուրքական կառավարության դեմ, այլ պահանջում էին զինել ժողովրդին։

Արդեն 1881-ի սեմին՝ Կամսարականի համոզմունքով օրվա հիմնական հարցը, հայերի ամբողջ ուժը և փրկությունը դպրոցներն էին։ Նա մեծ նշանակություն էր տալիս Առաքելոց վանքում այդ օրերին բացված երկրագործական ուսումնարանի աշխատանքներին, խանդավառված էր վարագա վանքում նրիմյանի՝ երկրագործական դպրոցի հիմնադրումով։ Եղյանը և նրա համախոհները հարկադրված էին մի պահ դադար առնել։ Հարկավոր էր նոր ժամանակներում նոր ձևով իմաստավորել երևույթները և հնարավորին շափ ճիշտ կողմնորոշվել հետագա քայլերի մեջ։ Այդ առավել ևս անհրաժեշտ էր, քանի որ 1881-ը իր հետ բերեց մի խոշոր իրադարձություն։ Ռուս հեղափոխական նարոդնիկների ձեռքով նետված սպանեց Ալեքսանդր II-ին։ Ռուսաստանում և հայ ժողովրդի համար սկսվում է մի նոր, մղձավանջային թաղավորություն։ Ութսունական թվականները ինչպես ողջ Ռուսաստանում, Կովկասի ժողովուրդների համար ևս բացում էր սև տեակցիայի տասնամյակը։ Պորեղոնոսցի անմիջական ներգործությամբ Ալեքսանդր III-ը իրեն ազատ է համարում նախորդ թաղավորի լիբերալ խոստումներից, իր թագավորության առաջին իսկ օրերից սեակցիոն որոշակի կուրս է ընտրում։ Առանց հպարտության չէ, որ Պորեղոնոսցի այդ օրերին գրում էր, թե իրեն հաջողվեց մեկուսացնել թագավորին՝ նրան շրջապատող անձանցից և կարողացավ տապալել կոռուպցիոնի պատրաստած սահմանադրության նախագծի ընդունումը¹⁴¹։ Նա Ալեքսանդր III-ի դահ բարձրանալուց անմիջապես հետո կարողանում է թագավորին ընդունել տալ իր կազմած մանիֆեստի նախագիծը, որը կանխորոշում էր Ալեքսանդրի թագավորության քաղաքականության բնույթը...

Կառավարության վերաբերմունքը որոշակի է դառնում և հայկական

¹⁴¹ Տե՛ս «Արարատ», 1907 թ 12, Կ. Պ. Պորեղոնոսցի նամակները Ե. Կ. Տյուտիկ-վայի (Ալեքսանդր III-ի թագավորության առաջին օրերի մասին—3/3—1/5—1881 թ.)։

հարցի նկատմամբ։ Յարական վարչարարները ամեն պատեհ առիթի հիշեցնում էին հայ մտավորականներին, թե թուրքիան բարեկամ պետություն է և իրենք չեն թույլատրի որևէ շարժում՝ ուղղված նրա դեմ։ Հայկական շարժման առիթով շրջանառության մեջ է դրվում «հայկական սեպարատիզմ» տերմինը և շարժման հետ առնչվող անձինք արդեն դիտվում են իբրև ցարական կառավարության հակառակորդներ։

80-ական թվականների սկզբին շնայած փոխարքայության ջանքերով կասեցվում է կամավորական խմբերի մուտքը Վասպուրական, բայց վանք և Կարինը նախապատրաստվում էին զինված ելույթներին։ Կարինում 1881-ին հիմնադրված «Պաշտպան Հայրենյաց» կազմակերպության ղեկավարները ժամանակին այցելել էին Քիֆլիս և տեղի գործիչներին ծանոթացրել իրենց ծրագրերին։ Երևանի և Քիֆլիսի՝ այդ հարցի հետ կապված մտավորականները ակնդեռ հետևում էին Կարինում ծավալվող իրադարձություններին։

Կարինի մարտական մթնոլորտը նույնպիսի ոգի է հաղորդում կովկասցիներին։ Թեևս դրանով պետք է բացատրել այն վճռական և թարմ շունչը, որ 1882-ին նկատվում է «Մեղու Հայաստանի» թերթի էջերում։ «Մեղվի» զխավոր աշխատակից Սպանդարյանը, վերլուծելով արևմտահայության տնտեսական և քաղաքական անելանելի դրության պատճառները, ժողովրդին կոչ է անում իր ձեռք վերցնել իր կյանքի ապահովության գործը (ընդգծումը մերն է— Մ. Մ.)։ Հենվելով պանդուխտ մըշակների հետ ոմեցած իր զրույցների վրա, նա այն միտքն է հայտնում, թե հայերը բնավ էլ վախկոտ չեն, նրանք կարող են իրենց կյանքը, պատիվն ու ստացվածքը պաշտպանել, բայց բողոքում են, որ «մեջք» չունեն, չունեն առաջնորդներ։ «Պատրաստեցե՛ք հայաստանցի հայերին ինքնաձանաշության մեջ,— գրում է Սպանդարյանը,— պատրաստեցե՛ք նրանց այնպես, որ նրանք «մեջք» ունենան...»¹⁴²։

Ոստիկանությունը շարունակում էր հսկել Կովկասի գործիչներին, բայց նրանց հետապնդելու կոնկրետ առիթ դեռևս չունեի։ Շուտով բուտեղծվում է և այդ առիթը։ 1883 թ. Երևանի խմբակի անդամ Մհերյանը իր դիմնադիստ եղբոր գործով ապտակում է դիմնադիայի վերատեսուչ Բրաժնիկովին։ Ապտակը հարմար պատրվակ էր՝ հաշվեհարդար տեսնելու Երևանի շարժման մասնակիցների հետ։ Միջադեպից հետո տեղի հայ մտավորականների մի խումբ դատական պատասխանատվության է

¹⁴² «Մեղու Հայաստանի», 1882, № 65։

կանչվում: Նրանք մեղադրվում էին քաղաքական շարժումներ հարուցելու մեջ ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանում, այլև Ռուսաստանում՝ հայկական թագավորություն ստեղծելու դիտավորությամբ: «Շատ խուզարկություններ և զանա Երևանում, — հայտնում է Եվանգուլյանը Եզյանին, — որտեղ բանտարկված է և Տեր-Ջաքարիա անունով պարոնը: Խուզարկությունը եղան և «Մշակի» խմբագրատանը և խմբագրի մոտ»:

Եվանգուլյանը ցանկանում է կանխել վտանգը. անպաշտոն ձևով նա բազմիցս հանդիպումներ է ունենում կառավարչապետության դատական սրբատի դատախազ Անդրեևի հետ («որը բարեկամաբար մի-մի անգամ հետաքրքիր տեղեկություններ է ինձ հաղորդում»), փորձում խմանալ տեղի ունեցող անցուղարձը: Եվանգուլյանը հավաստիացնում է նրան, որ և՛ արևելահայերը, և՛ արևմտահայերը Արևմտյան Հայաստանի ազատագրումը կապում են ռուսաց տերության պաշտպանության հետ: («Տաճկահայաստանի հայերը գուցե ավելի կամենում են ռուսաց ձեռքը անցկացնել իրանց երկիրը, քան թե անորոշ ռեֆորմն ստանալ»)՝¹⁴³: Անդրեևը, առանձին մի անհատ, համամիտ էր Եվանգուլյանի փաստարկներին: Նա նույնիսկ քնական է համարում այն, որ պատմական մեծ անցյալ ունեցող մի ժողովուրդ, ինչպիսին նա հայերը, սիրում է իր լեզուն, եկեղեցին և ազգությունը: Նա գտնում է, որ այդ զգացումները չի կարելի դատապարտել, ինչպես չի կարելի դատապարտել լեհերի սերը՝ Միցկևիչի նկատմամբ: «Հանցանքն այն ժամանակն է, — ասում է նա, — երբ հիշյալ քնական զգացմունքները գործ դրվին ժողովուրդը ոտքի կանգնեցնելու, ի վնաս տերության գործելու»¹⁴⁴: Անդրեևը խոստանում է օգնել գործին, սակայն նա անզոր էր: Կառավարչապետ Դոնդուկով-Կորսակովը, որ վճռականորեն փոխել էր վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ, մեծ բավականությամբ հայտնում է Անդրեևին, թե ներքին գործոց նախարարն արդեն ոստիկանական հսկողություն է սահմանել հայերի վրա: 1883-ի դեկտեմբերի 19-ի թվակիր մի հրահանգով կառավարչապետը դիմում է Կովկասի նահանգապետներին. «Երևանի վերատեսչին վիրավորանք տալու մասին եղած քննությունը այն եզրակացություն է բերում, — գրում էր նա, — որ ռուսահայք ունեն տենդենցիա՝ միանալով տաճկահայոց հետ, ազատեն իրանց հայրենիքը ոչ թե միայն Տաճկահայաստանում, այլև ռուսաց իշխանության տակ եղած հայոց

գավառներում»¹⁴⁵: Նա միաժամանակ նշում է, թե քանի որ այդ գործին նպաստում են հայկական բարեգործական ընկերությունները, ապա նահանգապետները պետք է ստուգեն այդ ընկերությունների մատչանները: 1883-ի ամռանը Բողոքոսկում ձերբակալվում է հայ ուսանող Սրապիոն Տեր-Գրիգորյանը, որի մոտ խուզարկության ժամանակ գտնվել էր «Հայրենասերների միության» կոչից երկու օրինակ («Սորա մի քանի հատ և Թիֆլիսում ստացվեցալ...»): Երևանում ձերբակալվում են երևանյան հանձնաժողովի գործոն անդամներ Լևոն Տիրգանյանը, Ռուբեն Հասան-Հալալյանը, Հայկ Մատակյանը, Գայանե Հովհաննիսյան-Մատակյանը, որոնք արքայազն են Ղզլար կամ Օղեսալի¹⁴⁶: Մհերյանն արքայազն է Միբր: Հնդհանուր տազնապի այս օրերին Գ. Եվանգուլյանը կոմս Լոռիս-Մելիքյանի հանձնարարությամբ հատուկ նամակ է ուղղում Կարապետ Եզյանին¹⁴⁷... Ամեն բանից առաջ նրան խնդրում է զոչվել լինել և առանձնապես թղթերը պահել՝ որպես հարկն է: Բանն այն էր, որ իշխան Դոնդուկով-Կորսակովը կոմս Լոռիս-Մելիքյանի հետ ունեցած զրույցում երկու անգամ հիշատակել էր Եզյանի անունը: Եվանգուլյանը նրան հաղորդում է նաև, որ կոմսը թեև առերես բարեկամություն է անում Կովկասի ուսումնական օկրուգի պետ Յանովսկու հետ, բայց նա «մեր ամենամեծ թշնամին է»:

Խնդրում է անձամբ զբաղվել Երևանի գործիչների դատական պրոցեսով և ջանալ թեթևացնել մեղադրանքը: Քանի որ կառավարչապետը

¹⁴³ Նույն տեղում, Գ. Եվանգուլյանի 25/5—84 թվակիր նամակից:

¹⁴⁶ Գայանե Հովհաննիսյանը բժշկապետ Է. Հովհաննիսյանի դուստրն էր (Արգար Հովհաննիսյանի քույրը): Վաղ պատանեկան տարիներից նվիրվում է հասարակական, մանկավարժական գործունեության, աշխատում է նորարաց Գայանյան օրիորդաց զբոսաշրջում: Եվանգուլյանը մանկավարժական կրթություն ստանալուց հետո սկսում է աշխատել Քոթայքում, ապա Երևանում: Այստեղ նա ձրի աշխատում էր իբրև Գայանյան և Մահականուլյան դպրոցների տեսուչի, ուներ և իր մանկապարտեզը: Երևանում Գայանե ամուսնանում է մանկավարժ Հայկ Մատակյանի հետ: Տեղի՝ «Հայասեր — Ազգաներ» ընդհատակյա խմբակի աշխատանքներին մասնակցելու համար Մատակյան ամուսիններն արքայազն են Օղեսալ: 2. Մատակյանը վախճանվում է արքայազնի մասին Գայանեն իր մանկահասակ որդու հետ անցնում է Կ. Պոլիս և կրկին նվիրվում մանկավարժական աշխատանքի: 1888 թ. սեպտեմբերին նա արդեն Գատը գյուղում հաստակավորվում էր իր մանկապարտեզը: 90-ական թթ. արևմտահայ թերթերը մեծ համակրանքով են արտահայտվում Գ. Մատակյանի հայրենասիրական գործունեության մասին, նրան կոչում «իզեալի կին»: Գ. Մատակյանը վախճանվել է Կ. Պոլսում 1900-ին, 48 տարեկան հասակում:

¹⁴⁷ Այդ օրերին, 1883-ի ամռանը, Մ. Տ. Լոռիս-Մելիքյանը գտնվում էր Թիֆլիսում:

¹⁴³ ՀԳԿՊԱ, Եզյանի ֆոնդ, Եվանգուլյանի 26/5—83 թվակիր նամակից:

¹⁴⁴ Նույն տեղում, Եվանգուլյանի 29/7—83 թվակիր նամակից:

գործը պետք է նախ ներկայացնեն արդարադատության նախարարին, իսկ սա իր հերթին՝ ներքին գործոց մինիստրի հետ թագավորին, հանձնարարում է արդարադատության նախարարի օգնական Մարկովին («որ Ձեր բարեկամն է»), ծանոթացնել Երևանի գործի հետ, այն ներկայացնելով իբրև ծիծաղելի բան: Միաժամանակ նպատակահարմար է գրտնում դատախազ Յուզեֆովիչի և Դորժինսկու միջոցով գործի հետ ծանոթացնել նաև ոստիկանական ղեկավարամենտի ղերեկտոր Պլեխին («կարծեմ և Դուք ինքներդ Պլեխի հետ ծանոթ եք»): Այնուհետև եվանգուլյանը խնդրում է հասնել այն բանին, որ ոստիկանությունը գործին ընթացք տա միայն նյութերն ստանալուց հետո:

Հետաքրքրական է վերջին հանձնարարականը. եվանգուլյանը խորհուրդ է տալիս, օգտվելով այն բանից, որ Ե. Օրժեսկին¹⁴⁸ «աբյուսարու թշնամի է Դոնդուկովի հետ, ն. Սանասարյանի միջոցով նրան ծանոթացնել Երևանի պրոցեսին և «բոլոր բանի մեղքը գցել Դոնդուկովի վերա»¹⁴⁹: Ինչպես է իրականացնում այս հանձնարարությունները եզյանը, դժվար է ասել, բայց շարժման մասնակիցները, այնուամենայնիվ, երեք տարով արտաքսվում են Երևանից: Քիֆլիսի «կենտրոնը» խուսափում է պատասխանատվությունից: Գ. Եվանգուլյանը և նրա համախոհներն ըզբաղվում են առանձին հոգսերով: նրանք մեծ հոանդ են դնում կաթողիկոսական ընտրությունների նախապատրաստման և անցկացման գործի մեջ և մեծ ուշադրություն նվիրում հայկական դպրոցների պահպանմանը:

1887-ի վերջին Օրմանյանն առաջարկում է Սանասարյան դպրոցը Կարինից տեղափոխել Խարբերդ: Մեր ձեռքի տակ չկա Օրմանյանի նամակը, բայց եվանգուլյանի պատասխանից կարելի է կռահել նրա փաստարկները: Եվանգուլյանը շի համաձայնվում այդ առաջարկին, որովհետև չի հավատում, թե «կարնո ապագան պիտի վճռված և վերջացած համարել»¹⁵⁰: 1890 թ. Կարինից ստացված լուրերը կրկին ոգևորում են եվանգուլյանին: «Ինչպես ամեն տեղից լսվում է,— գրում է եզյանին,— գարնանը տաճկական Հայաստանում շարժում պիտի լինի: Ոչ ոքին չես հավատացնի, որ այդ շարժումը թագավոր կայսեր կամքին հակառակ է: Ամենքն էլ պնդում են, թե դա կարող է հակառակ լինել Շալիկովին (Տոմիչևին), բայց ոչ ուսաց կառավարության և Ռուսաստանին: Կարծում

եմ, հնարք չկա դեմ կենալ և կանգնեցնել այդ շարժումը... պատմում են, որ գյուղերում 10—15 տարեկան տղերք կփախչեն յուրյանց խոհեմ տեղերից, պատմում են և այն, որ 50 տարեկան ծերության հասած մարդիկ մանուկների նման ողևորված են: Սարսափելի հետևանքներ պիտի առաջ գան, եթե տերությունը խոհեմությամբ ուղղություն չտա այդ շարժման: Բայց ո՞վ է իմանում, թե ի՞նչ ղույներով և ի՞նչ տեսակ է ներկայացրած այս գործը Պետերբուրգին: Շատ ցավալի պիտի համարել, եթե հայոց ազգը ուրիշների ազդեցության տակը պիտի ընկնի, և ոչ թե յուրյանց բնական բարեբարի»¹⁵¹ (ընդգծումը մերն է— Մ. Մ.):

Ազգային-պահպանողականների համար Կարինի անցքերը փրկության երաշխիք էին, որոնց պետք էր օժանդակել, չխանդարել ոչ մի կերպ... «Սնդիրը նորա մեջն է,— գրում է նա,— որ շատ մեծ սխալ արած էրենք, եթե այժմյան շարժման արհեստական միջոցներով դեմ կենան: Բոլ լինի վերջ ի վերջո այն, ինչ որ ասածս կամեն է»¹⁵²: Կարինից ըստացված նամակների նյութերով եվանգուլյանը թղթակցություններ էր կազմում և ուղարկում ռուսական թերթերին: Հետաքրքրական է նկատել, որ նա այդ հոդվածները կանխավ ուղարկում էր եզյանին՝ նրա կարծիքն իմանալու համար, միաժամանակ թույլատրելով նրան՝ «բոլոր փոփոխությունները անել»: Այդ թղթակցությունների մեջ նա ցանկանում էր նշմարիտ լույսի տակ ներկայացնել տեղի ունեցող իրագործությունները և անուղղակիորեն հերքում էր այն միակողմանի մեկնաբանությունները, որ տալիս էին օտարազգի թղթակիցները հայկական շարժմանը:

Կարինի շարժումների հետ մեծամեծ հույսեր էին կապված, բայց հաջթանակն անկարելի էր երևակայել առանց զոգրավոր զինակցի և հովանավորի: Եվանգուլյանը խորհուրդներ է տալիս Պետերբուրգի իր բարեկամին. «Էրզրումի անցքերը, ինչպես ևրևում է, ծանր կերպարանք են անեցել: Երանի թե դուք կարողանալիք գնալ Պոլիս և այնտեղ տեսնվել երեկի ազգայնոց հետ, որ հայոց շարժման խոհեմ ուղղություն տան: Ուզեն, չուզեն շարժումը կա և գորան ոչ մի ուժ չի կարող կանգնեցնել: Հարկավոր է ուրեմն նորան կամ մի մեծ զարկ տալ, որ զբսից ուշք գարծենեն, կամ գործքը ներքին ուժերով կազմակերպել: Իմ խորին համոզմունքն այն է, որ առանց ոսի՝ մենք միայն կտորվածքներ կունենանք, բայց թե ինչպես ոսի հետաքրքրությունը ձեռք բերել, սորա մասին պի-

¹⁴⁸ Ներքին գործոց մինիստրի տեղակալը:

¹⁴⁹ ՀՊԿՊԱ, Եզյանի ֆոնդ, Եվանգուլյանի 29/7—83 թվակիր նամակից:

¹⁵⁰ ՀՊԿՊԱ, Եզյանի ֆոնդ, Գ. Եվանգուլյանի 25/7—87 թվակիր նամակից:

¹⁵¹ Նույն տեղում, Գ. Եվանգուլյանի անթվական նամակից:

¹⁵² Նույն տեղում:

տի մտածել և գուցե միայն Ձինսվեն է, որ կարողանա Ձեզ հարկավոր տեղեկություններ տալ»¹⁵³։ Գևորգ Եվանգուլյանը շարունակ հրահրում է շարժմանն բնթացք տալու, այն գլխավորելու գաղափարները։ Մեկ անգամ չէ, որ նա բնդհանրացնում է իր և յուրայինների հայացքն այս խնդրի մասին. «Ասել թե շարժումը հիմար և վնասակար գործ է, այլևս չէ կարելի. որքան ինձ հայտնի է, բոլոր ազգերի շարժումները այդպես են սկսվում և գուցե միայն Բիչ և ոչ հետուն մտածողներն են, որ մեծ գործեր են առաջ բերում»¹⁵⁴։

Ալեքսանդր III-ի քաղաքականությունը, սակայն, տրամադորեն հակառակ էր ազգային շարժումների հայ տեսարանների համոզմունքներին ու ակնկալություններին։ Այդ բանում նրանք համոզվում էին քայլ առ քայլ։ Կարինի շարժման ղեկավարները զնդաններն են նետվում. հայկական և ալյալեզու մամուլի օրգաններում նկարագրվում են նրանց անօրինակ տառապանքները և միայն այդքան։ Շարժումը փաստորեն գրվախառնված էր։ Երկու հատվածի հայ մտավորականները նոր մտահոգությունների առաջ էին կանգնած։ Ռուսական կայսեր կողմից հաստատված կաթողիկոս նրիմյանը գտնվում էր Երուսաղեմի իր արքայազնություն և սուլթան Աբդուլ Համիդը չէր արձակում նրան... Հողմածներ, բանակցություններ, բողոքներ... սուլթանն անդրգլխի էր։ Մանր խոհեր են պաշարում ազգի ճակատագրով մտահոգված գործիչներին, բայց նրանց մընում էր միմիայն անձնական նամակներում դառնորեն գամեգատվել իրենց վիճակից¹⁵⁵։

Գ. Եվանգուլյանը կրկին ապավինում է ազատագրական շարժմանն զգաղափարին՝ սեփական միջոցներով։ Լսելով վանում սկսված խոսքությունների լուրը, նա հույս է հայտնում, թե նրիմյանի գահ բարձրանալը «գուցե շտապեցնեն անկարգությունների տարածվելը»։ Բոլոր դեպքերում նա պնդում է շարժումների օրինաչափ լինելը և հայտարարում է բանիցս, թե «մեր ձեռքին չէ բնական հոսանքը կանգնեցնելը»։ Այս անգամ արդեն, 1893-ի ամռանը, Եվանգուլյանը հայացքը դարձնում է կաթողիկոսին և սպասում նրա հետ ունենալիք հանդիպմանը («Եթե արժանանա նորան այցելելու, մասնավորապես խոստանում եմ Ձեզ՝ կաշխատեմ նպաստելու, որ ազգը մեծամեծ շարիքներին չհանդիպի»)։

«Պատվական՝ յայս տերություն։ Մեռուցին և կմեռունեն հոգվով, հայաստանյայց եկեղեցի բառն արգելելով, շարականներու և ժամագրքերու մեջն այդ բառերն հանելով տրուգորել հրամայելով։ Հայաստան բառը ոչ թե գրել, այլ բերան առնուլ քրեական հանցանք համարելով և բանտարկելով։

Մեռուցին և կմեռունեն մտոր, թույլ չտալով տպագրել մեր նախնայց պատմությունն, մեր հայրենյաց տեղագրությունն, և բաց աստի բոլոր այն իմաստասիրական կամ փիլիսոփայական գրություններն, յորում գրված լինի մարդկային մտաց ազատության վերա դիտությունց մեզ։ Ազատություն բառ հրաման չկա գործածել. երգերու և կամ տառապանքներու մեջ մինչև իսկ խժժանքներ անելով ծուռ մեկնություններ տալ. եթե մի տարազգի թերթ կամ գիրք եկեղեցվույց և հավատարից դեմ հայհույած է, չես կարող պատասխան գրել պաշտպանել և այլն և այլն, զո՞րն ասեմ և կամ զո՞րն խոստովանիմ. ժողովուրդն դի անկնեղան և կո՞ղ անպիտան ըրին, և եկեղեցականին, եպիսկոպոսին, առաջնորդին, պատրիարքին պաշտպանության իրավունքն իսպառ մերկացուցին և ձայներներն խեղդեցին և կխեղդե՞ն, և կձմլե՞ն, կձգմե՞ն, և կսպանենն դմարմին և զՆոգի միանգամայն։ Այսպիսի վիճակի մեջ ի՞նչ շարժում կարող է անել ժողովրդապետն կամ ժողովուրդն. եթե անշարժ վիճակի մեջ անգամ այս աստիճան բունացած են և կբռնանան. մի քիչ շարժում տեսնելու լինին, ինչե՞ր չպիտի անեն, թե՛ զանոթների բերան պիտի տան, ճշմարի՛տ. և ո՞ր քրիստոնյա պետություն է, որ պիտի պաշտպանե այս անդեն, այս դերի քրիստոնյա ժողովուրդն։

Այս բոլոր ասածներին սպացույց տալ հարկ չէ. ահավաստի կաթողիկոսական խնդիրն աչքի առաջ ունեմք։ Ահեղազոր ուսաց կայսրության հողին մեջ և նորա հարգած ու հաստատած օրինոք Հայոց ազգի միանայնությունը կաթողիկոս կրնալի մի կպիսկոպոս, ուսաց անսկանելի կայսրն յուր բարձրագույն հաստատությունը կշնորհե, և սակայն եպիսկոպոսն չէ կարող երթալ այսքան ամխներէ ի վեր յուր Աթոռն, և ի՞նչ կանեմ, ուսաց տերությունն չէ կարող շոգենալ մի ուղարկել և մեջը դնել եպիսկոպոսն և տանել յուր Աթոռն։ Այս ակներև բռնաբարությունն ահա՛ աշխարհի առջև հայտնի էր զած է, և այս անիրավությունն ուսաց օրինաց դեմ կգործվի, բայց հայոց ազգի համար է սեւելով, ոչ որ անպատվություն կհամարի և լուրջություն կպահվի, ուր մեաց հայոց եկեղեցականությունն, որ ելնէ ձայն կամ ճիկ հանէ...» (Հովհ. քահ. Մկրչյանի՝ Եղանին ուղղած 17/2—93 թվակիր նամակից, տե՛ս ԳԱԹ, Եղանի ֆոնդ)։

¹⁵³ Նույն տեղում, Գ. Եվանգուլյանի 20/7—90 թվակիր նամակից։
¹⁵⁴ Նույն տեղում։
¹⁵⁵ Ահա թե ինչպես է ներկայացնում արևմտահայության համար ստեղծված վիճակը Հովհ. քահանա Մկրչյանը. «Ի՞նչ պետք է անել. ա՛հ, ի՞նչ պետք է անել. մենք Ձեզ և զուր մեզ պիտի կրկնեմք հաճախ— ի՞նչ պետք է անել։ Վերուցեք Տաճկաստանի հայոց վրայն ամեն հույս և ակնկալություն, անշարժ դիակ եղած է, մեռուցին մարմնով, մեռուցին հոգվով, մեռուցին և մտոր։ Հայ ժողովուրդը ոչ մի ժամանակ այսպիսի բրուտություն տեսած է պատմությանց նկարագրած և ոչ մի շար և դժբաղ ժամանակների մեջ։ Մեռուցին և կմեռունեն մարմնով բոլոր գավառներու մեջ բանտերու մեջ փոսեցունելով եպիսկոպոս, վարդապետ, քահանա և ժողովուրդ, բազում թվով, առանց դատաստանի, առանց օրինաց, գոնե հոգեբանականաց համար չկա բացառություն՝ երբ ըստ պատրիարքական պերսի հարկ էր նորա դիտությունը լինեք ձեռքակալումն և դատաստանն, ո՛չ, ո՛չ չկա՛ այնպիսի բան, հերիք է, որ հայոց վերա երթա մի ումն սուտ մատնություն անե. անմիջապես կձերբակալվին ի շղթայս և ի կոճեղս կպնդվին. և զայս քաշությունն անող մուսասարիֆ, վալի կամ որեւէ պաշտոնյա կլինի մեծ աստիճանավոր և

1893-ի վերջին Սարգիս Կուկունյանի խմբի ձախողումը վերջնականապես խորտակում է ցարիզմի հետ կապված բոլոր հույսերը: Այս անգամ Եվանգոլյանը գործում էր իբրև դատաբարձու: Դատական պալատում նա ոչ միայն պաշտպանական մի ոգեշունչ ճառ է արտասանում, այլև կազմում է երկու հարակից ծանոթություններ, որոնք կցվում են գործին և ուղարկվում Սենատ. դրանք էին՝ «Об отношении России к армянам» և «О положении армян в Турции» մեկնաբանումները: 1893-ի դեկտեմբերի 13-ի թվակիր նամակով Եվանգոլյանը խնդրում է Եղյանին՝ ծանոթանալ Կուկունյանի խմբի գործին, իր ճառի և ներկայացրած փաստաթղթերի հետ և ամեն ինչ ամեն, որպեսզի սենատը բեկանի վճիռը («վճիռը ջնջեն»): «Երանի թե դուք կարողանաք մի տեսակ ազդել, որ սրալատի վճիռը փոխվի», — կրկնում է նա¹⁵⁶:

Դեպքերը հաջորդում են իրար մեծ արագությամբ: Կարինի շարժման տապալումից հետո հայությանը հուզում է Կուկունյանի խմբի պրոցեսը, այնուհետև Կովկաս է հասնում Սասունի կոտորածների դուշոքը: Ողջ 1895 թվականին Կովկասի մամուլը հրապարակում էր Արևմտյան Հայաստանի հայկական գավառների սպանդի հետ կապված լուրերը: Ազգային-պահպանողականները որոշակի ծրագրեր չունեին. նրանք սպասում էին իրերի ընթացքին, սպասում էին մեծ պետությունների վճռական գործողություններին:

1895 թ. Արևմտյան Հայաստանում տեղի ունեցած անցքերը, որ հուզում էին ողջ հայ ազգությանը, («մեծը և պատիկը, այլ և կինը, ծերը և երիտասարդը նույն վիճակի մեջ են»), Եվանգոլյանը շի համարում միակ աղետը: Ցարական կառավարության ներքին քաղաքականությունը նույնպես սաստիկ մտահոգիչ էր դառնում. «այժմյան խորհրդականները հեռատես և մտածող պետական մարդիկ չեն, — զանգատվում է նա, —

նամանավանդ թույլ խելքի տեր է երևում Գորեմիկինը»¹⁵⁷: Եվանգոլյանը թվարկում է արև պահանջները, որ ներկայացվել էին Աթոռին՝ հայկական ազգային կյանքը ճնշելու ուղղությամբ (դպրոցները հանձնելու պահանջ, ճեմարանի կանոնադրությունը վերափոխելու, կոնդակների միջոցով հայոց ազգին դատաբարտելու պահանջ, «որ նա անկարգություններ չանհ Տաճկաստանում», ճեմարանից արևմտահայ հոգևորական և աշխարհիկ անձանց վտարելու պահանջ, և այլն, և այլն) — «Եվ այս բոլորը մի երկու ամսվա մեջ թավովել են կարկտի նման մեր գլխին: Անում ենք, ինչ կարող ենք»¹⁵⁸: Կովկասում մի մասնաժողով է կազմվում՝ սովորների համար հանգանակություն կազմակերպելու և որոշելու այն հարցը, թե «այժմյան հանգամանքներում ի՞նչ պետք է անել»: Եվանգոլյանն իր նամակներում Եղյանին պատմում է Արևմտյան Հայաստանից ստացած լուրերը, նկարագրում Կովկաս հասած գաղթականների թշվառությունը. («Բախտավոր եք, որ անձամբ չեք տեսնում նոցա ողորմելի վիճակը կամ անմիջապես շեք լսում նոցա դրություն նկարագրիր») ¹⁵⁹: Եղյանն առաջարկում է անել այնպես, որ գեթ որբերին պահեն հայրենիքում, շտանեն օտար երկրներ: 1897-ին մտահոգությունները խտանում են Կովկասում: Ցարական կառավարությունը Կովկաս է ուղարկում ռեակցիոներ Գոլիցինին և Կովկասի նոր կառավարչապետը մեծ ինքնավստահությամբ սկսում է իրականացնել կառավարական վերին շրջաններում մշակված կովկասյան ժողովուրդներին ռուսացնելու ծրագիրը: Մինչ այդ արդեն՝ 1896-ի հունվարից, Կովկասում սկսել էին փակել հայկական դպրոցները. հատկանշական է, որ այդ լուրը Եվանգոլյանը Եղյանին հաղորդում է սգո սև երկդի մեջ առնված նամակով: Նույն նամակում նա պատմում է կատարվող ձերբակալությունների փաստի մասին. «Բոլոր ձերբակալվածները մեղադրվում են ոչ թե տերություն դեմ գործած հանցանքների մեջ, այլ այն հանցանքների մեջ, որ գործել են և իբր թե

¹⁵⁶ Սարգիս Կուկունյանը Պետերբուրգի «Հայրենասերների միություն» խմբի անդամներից էր: Քրդերից և թուրքերից վրեժխնջիր լինելու նպատակով (տեղի հայության կրած տառապանքների համար), նա 125 հոգուց կազմված իր խմբով փորձում է անցնել Թուրքիա: Թուսական սահմանը անցնելու պահին, 1892-ի սեպտեմբերին խումբը բռնվում է և դատի տրվում: Կուկունյանը դատաբարտվում է 20 տարվա տաժանակիր աշխատանքի, իսկ նրա խմբի անդամները՝ 8-ից 12 տարվա աքաղի:

¹⁵⁷ «Ետք է ենթադրել, որ Եղյանը փորձել է օգնել, որպեսզի վճիռը մեղմացվի (Սենատում Կուկունյանի օգտին փայլուն ճառ է արտասանում Միրոնովը), սակայն արդյունքի չի հասնում (տե՛ս «Արձագանք», 1894, № 16):

¹⁵⁷ Ներքին գործոց մինիստր:

¹⁵⁸ 2ՊԿՊԱ, Եղյանի ֆոնդ, Եվանգոլյանի 26/12—95 թվակիր նամակից:

¹⁵⁹ Եղյանը արևմտահայ իր թղթակիցներից նույնպես տեղեկություններ էր ստանում ժամանակի անցուդարձի մասին. «նա մի հատված շովհ. Մկրյանի նամակից. «Չմնաց տեղ, չմնաց գավառ, չմնաց տուն, որ շինավի, կոտորած և կողոպտում—ազգը Գեօրն աստիճանի թշվառության մատնեցին, որով վերջին հարվածը (երանի թե վերջինը լինեք), կրեց մայրաքաղաքը, չսված անօրենություն, անգթություն և վայրենություն մեր աչաց առև, այնուհետև հայոց դուրդադուր վտարանդի լինելը ի օտար աշխարհ, մեզ մնացորդաց թողուց ա՛ն և երկուդ, և խանգարում կենսապահիկ պայմանաց...» (տե՛ս, ԿԱԹ, Եղյանի ֆոնդ, Մկրյանի 31/1—97 թվակիր նամակից):

գործում են «против соседней дружественной страны»¹⁶⁰; նկատելիորեն ավելանում են հայերի նկատմամբ անվստահության դրսևորումները, վրացիներին գրգռում են հայերի դեմ և այլն: Եվանգուլյանին մնում էր խմբագրել կառավարությանն ուղղված կաթողիկոսի բազմաթիվ դիմումներն ու աղերսագրերը...

Մանր ժամանակները քաղաքական ասպարեզից հեռացնում են գործիչներին: Նրանք զբաղվում էին Կովկաս ներհոսած զաղթականների գրովյան բարվոքման, նրանց ապաստարանների, սննդի, հնարավորության դեպքում՝ նրանց վերադարձը կազմակերպելու հարցերով: 1900-ի մայիսի 18-ին Եվանգուլյանը դիմում է Եզյանին. «Վաղուց է, շատ վաղուց է, որ ևս Ձեզ նամակ չեմ գրել. այն տեսակ նամակ, որ առաջ գրում էի: Մեք կյանքը կառձես դադարել է» (ընդգծումը մերն է — Մ. Մ.): Սեփաներ անց, մի այլ նամակում նա կրկին բողոքում է. հայկական հասարակական կյանքը կարծես քնի մեջ է. «չգիտեմ մինչև անգամ քուն է, թե մահ»: «Դուք պիտի այս կողմերումը լինեք, տեսնեք, թե ինչպես նոր հոսանքին ընկճվում են և կամ ստրկաբար և կամ անգիտակցաբար ենթարկվում: Ակամա մարդս ինքն իրան հարցնում է. Մի՞քե բոլոր արևեստական էր, որ առաջին փամին ցրեց ամեն կողմ, առանց որևիցե հետևանք բողոքելու»¹⁶¹: Եվանգուլյանին այժմ զբաղեցնում էր Արևմտյան Հայաստանը բարեկարգելու, այնտեղ դպրոցների և որբանոցների ցանց ստեղծելու խնդիրը: Նրան վախեցնում էր այն միտքը, թե կարող է դավանափոխեն որբերին: Այժմ արդեն նա մեծահարուստ հայերի հետ շոշափում է Արևմտյան Հայաստանում որբանոցներ հիմնադրելու խնդիրը: 1900-ին Եվանգուլյանը խնամխանում է Մանթաշյանի հետ: Բարեկամական այս նոր կապը խնրնավստահություն է ներշնչում Եվանգուլյանին: Նա Եզյանի խորհրդով Մանթաշյանի ուշադրությունը հրավիրում է բարեգործության նորանոր եղանակների վրա, որոնք նրանց կարծիքով շատ ավելի պիտանի կարող էին լինել ազգին, քան ուսանողներին թողակով ապահովելը: Երբ Մանթաշյանը իրենց զրույցներից մեկում պատրաստակամություն է հայտնում համարադրան հիմնադրել Քիֆլիսում (և խոստանում է 1 միլիոն 300.000 ռ. տրամադրել այդ նպատակին), Եվանգուլյանը նրան խորհուրդ է տալիս հետևել Մանասարյան վարժարանի օրինակին: Ակնարկը պարզ էր, սակայն գոլիցիյան ռեժիմը ահաբեկում

էր անգամ Մանթաշյանին. «Նա պատասխանեց, որ ապահով չէ, կասեց ժամանակ նյութ կտաս»: Այնժամ Եվանգուլյանը խորհուրդ է տալիս նրան բախժյան հանգամանքներից օդուտ քաղել, դուժար որոշել և Հայաստանը ծածկել որբանոցներով, որոնց համար թույլտվություն է տալիս սուլթանը և դա կարելի է դնել մեր դեսպանատան հովանավորության ներքո: Այդ հարցին աղգային-պահպանողականները մեծ կարևորություն էին տալիս, քանի որ նրանք վախենում էին, թե Արևմտյան Հայաստանում ռուս-հայկական որբանոցներ հիմնադրելու Չանշյանի նախաձեռնությունը կարող էր ձախողվել՝ հիմնադրի կանխահաս մահվան պատճառով: Մանթաշյանը խոստանում է գնալ Կ. Պոլիս և անձամբ ուսումնասիրել հարցը...¹⁶²:

Ինքավերջին, երբ արևմտահայ կյանքն այլևս կաթվածահար էր և վաղուց արդեն ջախջախվել էր հավատը՝ Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության ստեղծման կամ գեթ այնտեղ բարենորոգումներ մտցնելու վերաբերյալ, ցարական ռեակցիայի հետևանքով կատեցվում է և արևելահայ մշակութային կյանքի դարգացման բնականում ընթացքը: Խոսք չէր կարող լինել ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանում աղատագրական շարժումների արժարժման, այլև տեղում ազգային ազատություն նվաճելու մասին:

Ազգային-պահպանողականները համոզվելով այն բանում, որ ցարական կայսրությունը արևմտահայությունը փրկելու իրենց ջանքերը խրախուսելու փոխարեն հետապնդում է, առժամանակ մի կողմ են թողնում քաղաքական ծրագրերը: Եզյանն զգուշավոր է դառնում: Նա, որ շոքստանամյակ հրահանգներ էր ուղարկում Կովկասի ազգային-պահպանողականներին և փաստորեն էջմիածնի աթոռի անպաշտոն խորհրդական էր, այժմ նահանջում է: Հրապարակավ ընդդիմանալ կառավարական միջոցառումներին, հետևապես անցնել ցարիզմի դիմադիր կուսակցություն կողմը, ցարական վարչական ապարատի աստիճանավորը չէր կարող, ուստի դիմելով իր բարեկամներին, նա խորհուրդ է տալիս գործել հնարավորին չափ զգուշ: Հետաքրքրական է 22/7—1899 թվակիր նրա նամակը՝ ուղղված էջմիածնի ճեմարանի տեսուչ Կարապետ Կոստանյանին: «Խոհանոցները պահանջում է, որ մենք զսպենք մեր ցուցամուրթները, որ շատ վնասներ մեզ պատճառեց. բարվոք է, որ մեզ չնկատեն և մոռանան, ուստի երկյուղ եմ կրում, որ ճեմարանի 25-ամ-

¹⁶⁰ Զոգրու, Եզյանի Ֆոնդ, Կ. Եվանգուլյանի 15/1—96 թվակիր նամակից:

¹⁶¹ Նույն տեղում, 12/12—1900-ի թվակիր նամակից:

¹⁶² Նույն տեղում, 9/8—1900-ի թվակիր նամակից:

յակ տոնելը նորանոր փորձանքների առիթ չդառնա. թող բավականա-
նան հոգեհանգիստներով, մաղթանքներով շորս պատի մեջ, առանց ճա-
ռերի և ուրիշ ցույցերի: Ի սեր Աստծո, ում հարկ է զգուշացրեք, եթե
կարելի է, բարովոր է բնավ շտոնել»¹⁶³:

Կարապետ Եղյանն այս նամակով ստորագրում էր իր հոսանքի բարո-
յական պարտության վկայաթուղթը: Կարճ ժամանակից նրա կուսակից-
ները հեռանում են գործունեության ասպարեզից, բնական ճանապարհ-
ով: 1901 թվականին հանկարծամահ է լինում Գ. Եվանդուլյանը,
1902-ին իր մահկանացուն է կնքում Ալ. Երիցյանը: Արգար Հովհաննիս-
յանը, որ հիվանդ էր և մեկուսացված ազգային գործերից, վախճանվում
է 1904-ին: Մեկ տարի անց մեռնում է Կարապետ Եղյանը: Կովկասում
սանձազերծված դոկտրինյան ռեակցիայից խուսափելով, արտասահման
են անցնում Փ. Վարդանյանը, Կ. Բեհրուդյանը, Ավ. Բարայանը: Այս-
պիսով, մի ամբողջ հոսանք, ազգային-պահպանողականների հոսանքը,
որը ծնունդ էր առել XIX դարի 60-ական թվականների սկզբին, գործեց
իրրե ազգային զարթոնքի ժամանակների կենդանի արտահայտություն,
ոռո-թուրքական պատերազմի տարիներին և դրան հաջորդող շրջանում
ապրեց իր հախուռն կյանքը և աստիճանաբար մարեց 1905 թվականի
մեծ իրադարձությունների անմին:

Ազգային-պահպանողականները ջերմ հայրենասերներ էին և հա-
մազգային շահերի պաշտպաններ: Նրանց գործունեությունն արտահայ-
տում էր բուրժուազիայի զարգացման ժամանակաշրջանի ազգային
շարժման այն ստաշագիմական միտումները, որոնց մասին Վ. Ի. Լենինը
գրում է. «Ճնշված ազգի յուրաքանչյուր բուրժուական նացիոնալիզմի մեջ
կա համադեմոկրատական բովանդակություն ընդդեմ ճնշման, և հենց
այդ բովանդակությունն է, որ մենք անպայման պաշտպանում ենք, խիստ
զատելով իր ազգային բացառիկության ձգտումը»¹⁶⁴: Հեռու մնալով ազ-
գային բացառիկության դատարկահունչ քարոզներից, նրանք միտքով
էին հայ ժողովրդի հոգևոր վերածնության գործին և ձգտում էին սեփա-
կան բնօրրանի, Հայաստանի ազատագրմանը՝ թուրքական լծից: Ի՞նչ
հեռանկարներ ունենին նրանք կապված ոռոսական հատվածի ճայուցյան
ապագայի հետ, ի՞նչ իրական առնչություններ՝ «հայկական անպարա-
տիզմի» մեղադրանքի հետ:

¹⁶³ ԳԱԹ, Կ. Կոստանյանի ֆոնդ, վավ. 836:

¹⁶⁴ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 20, էջ 513:

Մի առիթով խոսելով Արևմտյան Հայաստանում ծագելիք ազգային
շարժումների օրինաչափ լինելու մասին, Եվանդուլյանը գրում է. «Գա-
լով այն բանին, թե չէ՞ որ կա և ոռոսական Հայաստան, որի մասին խո-
սում են՝ շատ պնդում է Շախիովը, թե ինչ է լինելու սրա հետ հարյուր
տարիներից հետո, այդ աստված գիտե, քանի որ թագավորությանց
կյանքը ևս ենթարկվում է բնական կանոններին»¹⁶⁵ (ընդգծումը մերն է—
Մ. Մ.):

Ազգային-պահպանողականների համար հիմնական խնդիրը Արև-
մտյան Հայաստանի— մայր երկրի ազատագրումն էր, սեփական հողի
վրա, հայկական դավառներում լիարժեք և ապահով ազգային կյանք
ստեղծելու խնդիրը: Արևելյան Հայաստանն ազատ էր անախորժ անա-
կրեկաններից և քիչ մտահոգվելու բան կար այս հատվածի հայության
ճակատագրի համար, բայց քանի որ առհասարակ «թագավորությանց
կյանքը ևս ենթարկվում է բնական կանոններին», ապա նրանք բացառ-
ված չէին համարում՝ ի վերջո երկու հատվածներում ինքնուրույն քաղա-
քական կյանք ստեղծելու դադափարի իրականացումը:

Ահա թե ինչու ազգային-պահպանողականները միշտ և շարունակ
ողևորվում էին ազգային-ազատագրական շարժումների փաստերով և
հեռանկարներով: Սակայն ողևորվում էին՝ շագատագրվելով անվճառ-
կանությունից ու կասկածներից. շինի՞ թե ավելորդ արյուն թափվի, ևրը
շարժումներն սկսվեն՝ հայերը կարո՞ղ կլինեն զիմագրավել մահմեդա-
կան տարրի ֆանատիզմին... հարցեր էին սրանք, որ շարունակ ծառա-
նում էին շարժման ղեկավարների առաջ: Իվերջո, ազգային-պահպանո-
ղականները ձեակերպում են իրենց գործողությունների սակտիկան.
պետք էր գիմել զենքի, ոտքի հանել ժողովրդին, սակայն պայմանով, որ
ոռոսական կայսրությունը կանգնած լիներ հայության թիկունքում: Նը-
բանք ցանկանում էին, որ կրկնվեր բուլղարական հանդուցարուծումը,
ցանկանում էին արժանանալ բուլղարացիների բախտին, շերկնելով
արյուն թափելու հեռանկարից: Թուսաստանը, սակայն, չէր կարող կանգ-
նել այդ շարժման դիրքերում. զիմանագիտական բավիղներում ցարիզմն
առաջնորդվում էր բազում այլ հաշիվներով, որոնց թվում չէր նշմարվում
հայկական «չնչին» հարցը: Բայց ոտնահարված էր ոչ միայն հայկական
հարցը: Թուսաստանի բազմազգ ժողովուրդները նույնպես տառապում
էին ցարիզմի լծի տակ: Այդ օրերին երկրում ստեղծված քաղաքական

¹⁶⁵ ՀՊԿՊԱ, Եղյանի ֆոնդ, Գ. Եվանդուլյանի անթվական [1890] նամակից:

վիճակը հետևյալ կերպ է բնութագրված «Սովետական Միության կոմունիստական պարտիայի պատմության» մեջ. 1905 թվականի հեղափոխության նախօրյակին «կալվածատերերի ու կապիտալիստների ճնշումը Ռուսաստանում կրկնապատկվում էր ցարական ինքնակալության կամայականությամբ, որը ճզմում էր այն ամենը, ինչ կենդանի էր ու առաջադիմական: Շահագործողների շահերին պահապան էին կանգնած բանակը, ոստիկանությունը, գատարածը, ցարիզմի ողջ պետական սիստեմը:

Ճնշման բոլոր՝ կալվածատիրական, կապիտալիստական, ազգային ձևերի զուգակցումը ինքնակալության ոստիկանական բռնակալության հետ, անտանելի էր դարձնում ժողովրդական մասսաների դրությունը և առանձնապես սուր ու խոր բնույթ էր հաղորդում դասակարգային հակասություններին»¹⁶⁶:

Այդ հակասությունների լուծումը իր խնդիրն է դարձնում Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցությունը, որն իրեն զորավիզ էր ընտրել երկրի առնետհզոր ուժը, ռուսական բանվոր դասակարգին: Եվ այդ հասկանալի է. «Միայն բանվոր դասակարգն էր հետևողականորեն պայքարում ամեն տեսակ ազգային ճնշման դեմ, ցարիզմի կողմից ճնշված ազգերի լիակատար ինքնորոշման համար»¹⁶⁷:

Սկսած անցյալ դարի 70-ական թվականներից, Անդրկովկասում գործում էին նարոդնիկական առաջին խմբակները, որոնք ոչ միայն ռուսական համանման խմբակների հետ պայքարում էին միևնույն նրպատակների համար, այլև մասնակցում էին արտասահմանում գործող ռուս վտարանդիների նարոդնիկական խմբակների աշխատանքներին»¹⁶⁸:

1881 թ. Մոսկվայի հայ ուսանողների հիմնադրած «Հայրենասերների միություն» անլեզու կազմակերպությունն ուղիղ գծով առնչվում էր ռուս հեղափոխական նարոդնիկության գաղափարախոսության հետ: «Ազատության ավետարներ» իրենց թերթով խմբակը հայ երիտասարդությանը կոչում էր սոցիալական և ազգային ազատագրական պայքարի:

«Մերտ շփման մեջ լինելով ռուս նարոդնիկների հետ, — գրում է Խ. Բարսեղյանը, — «Հայրենասերների միության» անդամները իրենց

ազատագրչուկությամբ ոգեշնչում էին աշխատավորներին, սովորեցնում դասեր քաղել առաջավոր ժողովուրդների հեղափոխական փորձից, անձնվիրաբար ծառայել ազատության վսեմ գործին»¹⁶⁹:

Հայ իրականության մեջ (Ալեքսանդրապոլում և Մեծ Ղարաբաղիսայում) 70-ական թվականներին առաջին համարձակ քայլերն են անում հայ մտավորականներ Ա. Կրիտյանը, Գ. Խոսրովյանը և Հ. Բալասանյանը, որոնց հիմնադրած «Բարենպատակ ընկերությունը» և «Կանտոր հայրենյաց սիրո» խմբակը նոր ոգի են հաղորդում գավառի հայ իրականությանը, ազգային դեմոկրատական գաղափարներով տոգորում հայ երիտասարդներին¹⁷⁰:

Ավելի ուշ, հայ դեմոկրատ գործիչները կապվում են Պլեխանովի «Քշիատանքի ազատագրություն» խմբակի հետ, ծանոթանում մարքսիստական գրականությանը, մասնակցում խմբի բանավեճերին, սկսում թարգմանել Մարքսի և էնգելսի աշխատությունները¹⁷¹: Երբ Վ. Ի. Լենինը 1895-ին Պետերբուրգի բանվորական մարքսիստական խմբակները միավորեց «Բանվոր դասակարգի ազատագրության պայքարի միություն» կազմակերպության մեջ, հայ առաջավոր երիտասարդները կողմնորոշվեցին դեպի ռուսական սոցիալ-դեմոկրատական հեղափոխական այդ կազմակերպությունը:

Առաջին հայ մարքսիստներ Բ. Կնունյանցը, Ա. Զուրաբյանը, Ս. Ավետիսյանը, Հ. Մելիք-Հովսեփյանը գործել են այդ կազմակերպության կազմում, հայ իրականության մեջ պրոպագանդել մարքսիզմի գաղափարախոսությունը¹⁷²: Հայկական մարքսիստական առաջին խմբակների հիմքի վրա 1898-ին Անդրկովկասում հիմնադրվում է հայ բանվորների՝ «Բանվորական միություն» սոցիալ-դեմոկրատական մարքսիստական առաջին խմբակը, որի շնորհիվ հայ բանվորները տարբերային տնտեսական ընդլիզումներից անցան հեղափոխական, գիտակցական պայքարի»¹⁷³: Այնուհետև արդեն Ստ. Շահումյանի, Բ. Կնունյանցի և Ա. Զուրաբյանի նախաձեռնությամբ 1902 թ. կազմակերպվում է «Հայ սոցիալ-դեմոկրատների միությունը» և նույն թվականին էլ հիմնադրվում է հայ-

¹⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 143:

¹⁷⁰ Տե՛ս Վ. Պարսամյան, Հայ ազատագրական շարժումների պատմությունից, Երևան, 1958:

¹⁷¹ Տե՛ս Խ. Բարսեղյան, Մարքսիզմի տարածումը Հայաստանում, գիրք I, էջ 190—192:

¹⁷² Նույն տեղում, էջ 255—259:

¹⁷³ Նույն տեղում, էջ 282:

¹⁶⁶ «Սովետական Միության կոմունիստական պարտիայի պատմություն», Երևան, 1963, էջ 96:

¹⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 97:

¹⁶⁸ Տե՛ս Խ. Բարսեղյան, Մարքսիզմի տարածումը Հայաստանում, Երևան, 1967, գիրք I, էջ 135—139:

կախան առաջին մարքսիստական օրգանը՝ «Պրոլետարիատ» թերթը: Այս-
տեղ հրապարակված հայ սոցիալ-դեմոկրատների միության «Մանի-
ֆեստը» ազդարարելով կազմակերպության համերաշխությունը ՌՍԴԲԿ-ի
հետ, մատնանշում է և պայքարի իր ուղղությունը՝ «հանուն Ռուսիայի
պրոլետարիատի շահերի ընդհանրապես և հայկականի— մասնավորա-
պես»¹⁷⁴:

XX դարի սկզբին գլխավորելով հայ աշխատավորության սրայքարը
ցարիզմի դեմ, հեղափոխական գործիչներ Ստ. Շահումյանը և Ս. Սպանդ-
դարյանը իրականացնում էին նալբանդյանի հեղափոխական ավանդ-
ները, ազգային-ազատագրական շարժման գործը միավորելով Ռու-
սաստանի աշխատավորության քաղաքական պայքարի հետ: Հայ ժողո-
վրդի ազգային և մշակութային հարցերի լուծումը նույնպես Շահում-
յանն անբաժան էր համարում նրա քաղաքական ազատության գաղա-
փարից: Ազգային մշակույթի զարգացման համար նախ պետք է կռիվ
հայտարարել «այն պայմանների, քաղաքական այն կարգերի դեմ,—
գրում է Շահումյանը,— որոնք արգելում են ժողովրդի, այդ հասարակա-
կան օրգանիզմի ազատ, բնական զարգացումը»¹⁷⁵, որովհետև «Մի երկ-
րում, որտեղ չկա քաղաքական ազատություն, չկա ազատ խոսք, մամուլ,
որտեղ օրենքի տեղ բռնություն ու կամայականություն է տիրում,— այն-
տեղ կուլտուրական գործունեությունը այն շինությունն է, որ կառուցվում
է ավազի վրա»¹⁷⁶: Այնուհետև ծանոթացնելով հայ սոցիալ-դեմոկրատների
անկախությանը, Ստ. Շահումյանը նշում է. «Ազգային-կուլտուրական
գործունեության փոխարեն... մենք բաղաճական-հեղափոխական կռիվ
ենք քարոզում. բուրժուական «ազգասիրության» ու «ազատամտության»
փլատակների վրա մենք կարմիր, պրոլետարական դրոշակ ենք պարզում.
որի վրա գրում ենք առայժմ.

Կռիվ բռնակալության դեմ,

Գեցցեն՝ քաղաքական ազատությունը»¹⁷⁷:

Պատմության զարգացման ընթացքն ապացուցեց Ռուսաստանի
Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության ծրագրի ճշմար-
տացիությունը: Միմիայն աշխատավորության հետևողական պայքարի

շեղումները ձեռք բերված հաղթանակը ցարիզմի դեմ՝ Ռուսաստանի ժողո-
վորդներին ազատագրեց ազգային և սոցիալ-քաղաքական ճնշումներից:

Ինչ վերաբերում է ազգային-պահպանողականներին, ապա ընդհուպ
մտտենալով լիբերալների քաղաքական դիրքերին, նրանք շարունակում
էին կաշկանդված մնալ միադեմոկրատական սիստեմի կախարդական շրջա-
գծում: Այդ սիստեմը նրանց ճակատագիրն էր, անխուսափելի ուղեկիցը:
Եվ բանի որ դարավերջին ցարիզմը հեղափոխական շարժումներից իր
համար ելք գտնելու տազնասրների մեջ ուժեղացնում էր հարվածները
փոքր ազգությունների վրա, ազգային-պահպանողականները սպառելով
իրենց հնարավորությունները, XX դարի առաջին տարիներին իջնում են
պատմության բեմից:

¹⁷⁴ Նույն տեղում, էջ 304:

¹⁷⁵ Ստ. Շահումյան, Գրականության մասին, Երևան, 1948, էջ 24—25:

¹⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 27:

¹⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 29:

**ՀԱՅ ՍՈՑԻԱԼ - ԲԱՂԱՔԱԿՈՆ ԿՅՈՆՔԸ ԵՎ «ՓՈՐՁ»
ՀԱՆԳԵՍՐ**

Ա. «ՓՈՐՁԻ» ՀԻՄՆԱԳՐՈՒՄԸ

XIX դարի 60-ական թթ. բուրժուազիայի զարգացման համար և ֆեոդալական հարաբերությունների դեմ ծավալված պայքարի բովում հայ իրականության մեջ ասպարեզ իջած հասարակական հոսանքները ստեղծեցին մամուլի մի շարք օրգաններ: «Հյուսիսափայլ», «Մեղու Հայաստանի», «Կոտնկ հայոց աշխարհին», «Ճոռքաղ» պարբերականները հակառակ դիրքերից արտացոլում էին դեմոկրատական աշխարհայացքի անդիջում պայքարը՝ ֆեոդալական ճահճացման և կրոնական նախապաշարումների դեմ: «Հյուսիսափայլ» ամսագիրը հայկական լուսավորական շարժման արդասիքն էր. այն հայկական առաջադեմ բուրժուական դեմոկրատական հոսանքի մարտական օրգանն էր, որը մատնանշեց հայ կյանքի և մշակույթի զարգացման դեմոկրատական ուղիները, ստեղծեց մնայուն ավանդույթներ, որոնք անընդմեջ ղեկավարեցին հայկական հասարակական միտքը XIX դարի նրկորդ կեսին:

70-ական թթ. տնտեսական վերընթաց շարժումը, բուրժուական հարաբերությունների զարգացման ընթացքը՝ կովկասահայ իրականությունը տարան մեծ վերափոխումների հունով: Այդ հողի վրա արգասավորված հասարակական կյանքի աշխուժացումը ծնունդ տվեց ժամանակի լիբերալ-բուրժուական հոսանքի ամենացայտուն օրգան «Մշակ» լրագրին: Բուրժուական հարաբերությունների զարգացումը 70-ական թթ. կեսերին նոր ուժով դրսևորեց նաև ազգային շահախնդրությունների և ազգի միասնության գաղափարների պրոպագանդման անհրաժեշտու-

թյունը: Ժամանակը թելադրում էր զարկ տալ ազգային կյանքի կենսունակ ուժերի համախմբմանը, ինքնաճանաչության հասցնել հայ ժողովրդին, նրան հաղորդակից դարձնել եվրոպական բաղաբաղրթության նվաճումներին: Կովկասահայ կյանքի հարաճուն զարգացումը, օտարաժուտ կապիտալին դիմագրավելու խնդիրը, դպրոցական գործի վերելքը, կանանց կրթության պահանջը, թատրոնի ստեղծման և այն ապահովելու անհրաժեշտությունը, դրականության զարգացմանը նպաստելու համար մամուլի օրգաններ ստեղծելու և հրատարակչական մարմիններ կազմակերպելու կարիքը՝ նոր ուժեր հայտնաբերեցին հայ իրականության ժնջ:

Այս օրերին կյանքի ուղեգիր ստացավ «Փորձ» եռամսյա հանդեսը: 1876 թ. փետրվարի սկզբին Ա. Հովհաննիսյանը Կովկասի փոխարքայության գլխավոր վարչությանն է ներկայացնում իր դիմումը՝ «Փորձ» հանդեսի հրատարակության վերաբերյալ, դրան կցելով կրթության վկայականը (գիմնադիական դասընթաց ավարտելու մասին) և հանդեսի ծրագիրը: Այս փաստաթղթերը փետրվարի 6-ին ուղարկվում են Կովկասի գրաքննական կոմիտեի նախագահին՝ գրաքննական կանոնադրության հիման վրա անհրաժեշտ ներկայացություններ տալու: Փետրվարի 11-ին Հովհաննիսյանի փաստաթղթերը վերադարձնելով փոխարքայության գրասենյակ, կոմիտեից հայտնում են, թե դրանք բավարարում են թերթ հրատարակելու համար առաջադրվող պայմաններին: 1876 թ. մարտի 4-ի № 1348 գրությունը փոխարքայության գլխավոր վարչության գրասենյակից Գրաքննական կոմիտեին պաշտոնապես հաղորդում են, որ մեծ թվի փոխարքան թույլատրել է Ա. Հովհաննիսյանին՝ 1876 թ. հունիսի 1-ից հրատարակել «Փորձ» հանդեսը¹:

Ա. Հովհաննիսյանը բազմացնում և 1876-ի ապրիլի կեսին տարածում է «Փորձի» հրատարակության հայտարարությունը («Հայտարարություն «Փորձ» ազգային և գրականական եռամսյա հանդիսի»): Այդ ծանուցման մեջ հիմնական զծերով նշված էին ապագա հանդեսի նպատակը, ուղղությունն ու ծրագիրը:

Հստակորեն գիտակցելով այն ճշմարտությունը, որ ամսագրերը «հայոց ներկա կյանքի զարգացման կարևորագույն գործոններից են», խմբագրությունն իր խնդիրն է համարում հրատարակվելիք ամսագրի

¹ Տե՛ս ՎԿՊՊԱ, ֆոնդ 480, գիրք Ա, գործ 243:

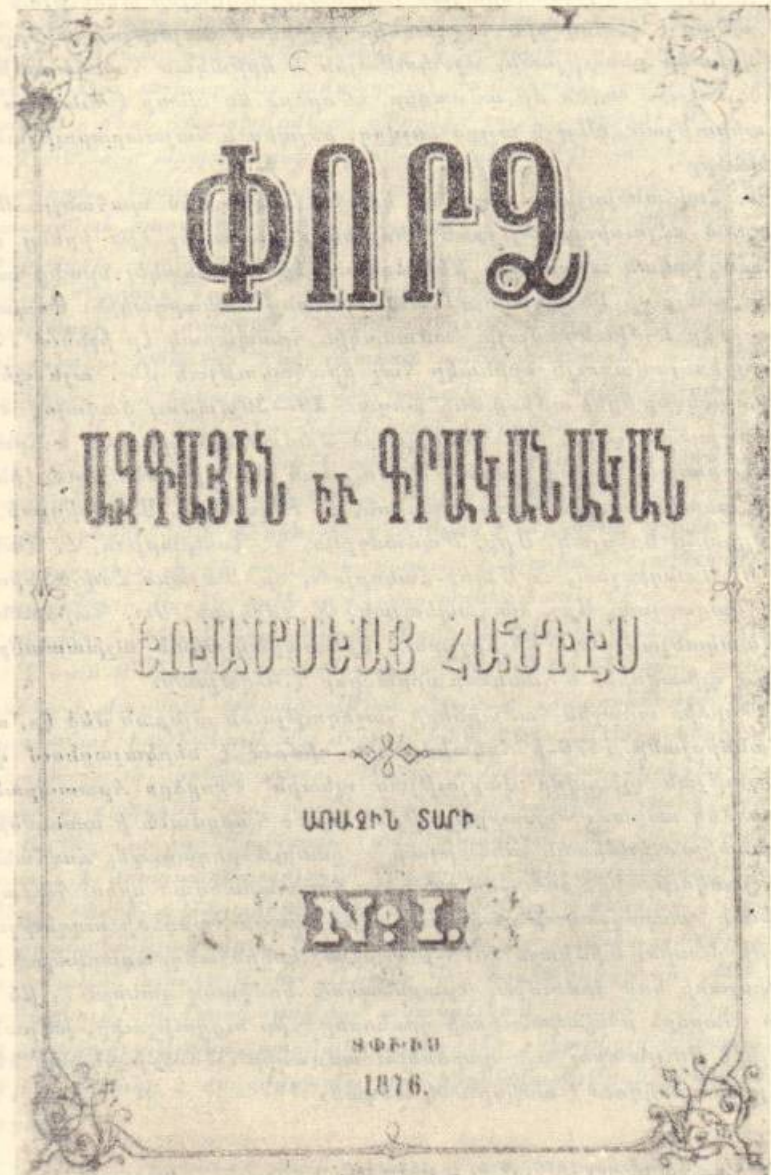
միջոցով օժանդակել ժողովրդի «լուսավորության գործին», բավարարել նրա ընթերցասիրտության պահանջներն ու մտավոր պիտույքները: Նա արժանին է հատուցում «Հյուսիսփայլ» և «Կոտնիկ հայոց աշխարհին» պարբերականներին՝ հայ ժողովրդի բարոյական դաստիարակության ասպարեզում նրանց ունեցած վաստակի համար և նպատակադրվում է շարունակել նրանց սկսած գործը²:

Հանդեսի ուղղությունը բխում էր խմբագրի համոզմունքներից և հիմնականում հանգում էր ազգայնության գաղափարի պաշտպանությանը: Ազգությունները պատմական կատեգորիա են և գիտականորեն հիմնավորված է նրանց «ինքնուրույն մտավոր զարգացման, ինքնուրույն բարոյական կյանք ունենալու իրավունքը»: Ա.բ. Հովհաննիսյանը հայտնում է այն միտքը, որ իրենց պատմական անցյալով և ներկա վիճակով հայերը բոլոր երաշխիքներն ունեն ինքնուրույնաբար զարգանալու համար:

Ազգային կյանքի վերելքի ապահովման, ժողովրդին ժամանակի պահանջների մակարդակին հասցնելու համար, ինչպես 60-ական թվականների լուսավորիչները ռուս իրականության մեջ, ինչպես հյուսիսփայլյան գործիչները, «Փորձի» խմբագրությունը ևս վճռական նշանակություն է տալիս եվրոպական քաղաքակրթության նվաճումների յուրացմանը: Այնուհետև ընդգծելով ևս մի գործոնի՝ եկեղեցու դերը հայության կյանքում, «Փորձի» խմբագիրն այն միտքն էր հայտնում, թե պետք է ջանա «օգնել հոգևորականությանը՝ բարձրանալ յուր ստորաստիճանից»:

«Փորձի» ծրագիրը կազմված էր ինը բաժինների համար, որոնք ընդգրկում էին բազմաթիվ հարցեր: Առաջին բաժինը, որը միաժամանակ բնութագրում էր հանդեսի ընդհանուր ուղղվածությունը՝ նվիրված էր հայկական և թարգմանական գրականությանը: «Ազգային ու գրականական» պարբերաթերթի փրկորդ բաժինը նվիրված էր պատմական պրոբլեմատիկային և ենթադրում էր հոդվածների հրատարակում հայոց, ռուսաց և ընդհանուր պատմությունից: Գրաքննադատության և մատենագիտության բաժինը ծրագրում էր արձագանքել հայերեն, ռուսերեն և օտար լեզուներով տպագրված գրական երևույթներին: Ուսումնական և մանկավարժական բաժինները պետք է իրենց նպաստը բերեին հայ ժո-

² Ի դեպ, գիտակցելով հանձն առած խնդրի ամբողջ ծանրությունը, Ա. Հովհաննիսյանը հայտնում է, թե իր նախաձեռնությունը կլինի մի համեստ վորձ միայն:

«Փորձ» հանդեսի տիտղոսաթերթը:

ղովրդի կրթական-լուսավորական շարժմանը: Ազգային տեսության բաժնում պետք է զետեղվեն հոգևածններ՝ նվիրված հայության առօրյային, նրա վիճակի քննությանը, մշակութային և կրթական հաստատություններին: Ինչպես ամեն մի ամսագիր, «Փորձը» ևս պետք է ունենար ներքին տեսության, «Այլ և այլք» կոչվող, ինչպես և հայտարարությունները բաժինները³:

Ա. Հովհաննիսյանը ճիշտ էր կոհակ օրերի մեծ պահանջը: Արդեն դադարած «Հյուսիսափայլը» և «Կոռնկը» կատարել էին իրենց դերը, իսկ «Հայկական աշխարհը» թեև ձգտում էր շարունակել նրանց ավանդույթը, բայց չի կարողանում հասնել նրանց մակարդակին: Ասպարեզը թափուր էր և միանգամայն ժամանակին հրապարակ էր իջնում «հասարակական» լավագույն օրինակը հայ իրականության մեջ. այն պետք է հրատարակվեր երեք ամիսը մեկ անգամ՝ 20—30 մամուլ ծավալով: «Փորձին» աշխատակցելու էին հրավիրված ժամանակի գրական և հրատարակատեսական կարող ուժերը: Ծանուցման մեջ հիշատակվում էին հետևյալ անունները. Գ. Բարխուդարյան, Հ. Գեղամյան, Ալ. Երիցյան, տիկին Սրբուհի Երիցյան, Միք. Թամամշյան, Պ. Ղամբարյան, Հ. Ղուկասյան, Ս. Մանդինյան, Հ. Մելիք-Հակոբյան, օր. Գալանե Հովհաննիսյան, Հովհ. Նազարյան, Արշ. Նահապետյան, Գ. Զմշկյան, Ստ. Պալատանյան, Ռ. Պատկանյան, Ալ. Քիշմիշյան: Հրատարակչական աշխատանքները պետք է զլխավորեր և հանդեսը սրբագրեր Ղ. Աղայանը:

«Փորձի» առաջին համարների հաջողությունն այնքան մեծ էր, որ Ա. Հովհաննիսյանը 1876-ի հոկտեմբերին դիմում է ներկայացնում փոխարքայության գլխավոր վարչության պետին՝ «Փորձը» հրատարակելու ամիսը մեկ անգամ: Փոխարքայության արած հարցմանն ի պատասխան, գրաքննական կոմիտեն անհարմար է գտնում ընդառաջել Հովհաննիսյանի ցանկությանը, քանի որ «Փորձի» հրատարակված երկու համարները զեռես ամբողջական գաղափար չէին տալիս հանդեսի ուղղության և բնույթի մասին: Միմիայն 1878-ի վերջին, կրկին անդրադառնալով Հովհաննիսյանի նոր դիմումին, Գրաքննական կոմիտեն գտնում է, թե քանի որ «Փորձը» բավականապես դրսևորել է իր ուղղությունը, խմբագրին կարելի է թույլատրել այն դարձնելու ամսագիր⁴: 1879-ի սկզբից «Փորձը» հրատարակվում է ամիսը մեկ անգամ:

«Փորձն» իր արժարժած հարցերի լայն շառավիղով և հայ նոր գրականությանը հատկացրած բացառիկ ուշադրությամբ դուրս էր գալիս մի հասանքի պարտադրած սահմաններից և անշուշտ, մի քայլ առաջ էր հեռանկ հայոց աշխարհին» ամսագրից: Ժամանակի գրական և քննադատական ուժերը համախմբվելով «Փորձի» շուրջը, ստեղծեցին մի գրականություն, որն արտացոլում էր 70—80-ական թվականների Կովկասի տեսական հեղաբեկումների պատկերը և արևմտահայ ժողովրդի ազատագրման քաղաքական բաղձանքները: Ամսագիրն օրինակելի էր և՛ կառուցվածքի կատարելության, և՛ բովանդակության հարստության առումով: «Փորձը»՝ «պարզ ճակատով կարող է խոսչան կանգնել ամեն մի այլազգի եվրոպական պարբերագրություններին», — գրել է Ռ. Պատկանյանը: «Փորձը»՝ «եվրոպական ամսագիրներուն ամեննն նշանավորներու հետ կրնար մրցիլ թե՛ քանակի, թե՛ որակի կողմն», հաստատում է Մ. Մամուրյանը: Ֆրանսիացի հայագետ էդուարդ Դյուլորինեն գրել է. «Ձեր գործը արժանի է տեղ բռնել համանման ամենաընտիր հրատարակությունների շարքում, որ ունի մեր Արևմտյան եվրոպան. նա պատիվ է բերում այն ազգին, որ ընդունակ է այսպիսի աշխատություններ արտադրելու և մի բարձր գաղափար է տալիս քաղաքակրթության այն աստիճանի մասին, որին այդ ազգը արդեն հասել է»⁵:

«Փորձ» հանդեսի հրատարակության ժամանակաշրջանը զուգադիպում է ուս-թուրքական պատերազմին, որը, բնականաբար, սրբագրություններ է մտցնում խմբագրության մշակած ծրագրի մեջ: Այսպես, կովկասահայ իրականության սոցիալ-տնտեսական խնդիրները մղվում են ետին պլան, իրենց տեղը զիջելով արևմտահայ կյանքի հրատապ հարցերին: Հանդեսի հրատարակության հենց առաջին օրերից, երբ սուլթան Աբդուլ Համիդը Միջհատի սահմանազրույթյան հրատարակումով խառնում է Կոստանդնուպոլսում հրավիրված զենսպանաժողովի խաղաթղթերը, «Փորձի» խմբագրությունը ուշադրությունը բեռնում է արևմտահայ իրականության վրա: Այնուհետև սկսվում է պատերազմական նյութերի հետ մեկտեղ Ա. Հովհաննիսյանը մեծ տեղ է հատկացնում արևմտահայության տնտեսական կյանքին, երկրի քաղաքական իրադրությանը, բազմակողմանիորեն քննարկում է զավառահայության վիճակը և ժողովրդի հայցած ինքնավարության հեռանկարային հարցերը:

³ Տե՛ս «Արարատ», 1876, № 5, էջ 158—160:

⁴ ՎԿՊԱ, ֆոնդ 480, Կիրք Ա, գործ 243:

⁵ «Արձագանք», 1882, № 1:

Կովկասահայության տնտեսական կյանքին «Փորձի» աշխատակից-ները թեև նվիրել են մի քանի հոդված միայն, բայց սակավաթիվ այդ հոդվածները շոշափում էին ժամանակի ամենատուր պրոբլեմները: Հետոնեֆորմյան Անդրկովկասի գյուղերը արյունաքամ էին լինում հողազրկությունից: Կաշառակերության, վաշխառության, գյուղացիական ձեռքերի արտազնացության փաստերը հայ գյուղերի առօրյան էին, այն մաշող հոգսերը, որոնցից ազատվելու ոչ մի ելք չկար:

«Փորձի» աշխատակից Գ. Քուլարյանցը «Լոռու գյուղական կյանքից պատկերներ» իր հոդվածում քննության է առնում Անդրկովկասի հայության կյանքը քաջբայող երկու խոշոր աղետները—կաշառակերությունը և վաշխառության հարցը⁶: Ֆեոդալական հողատիրական հարաբերություններն են քննադատված Ա. Ն.-ի «Գուգարաց աշխարհ» ճանապարհորդական նոթերում⁷: Խոսելով այն մասին, որ հողերը Գուգարքում մեծ մասամբ պատկանում են Օրբելյան իշխանին, «Փորձի» աշխատակիցը անթաքույց դժկամությամբ է արձանագրում և այն, որ Գուգարքի հողամասերի մի մասն էլ Վորոնցովի փոխարքայության ժամանակ անցել էր Կովկասում վերաբնակեցված մալականներին: Հոգվածագիրն այն միտքն է հայտնում, որ հայ գյուղերը (օրինակ Շուլավերը) հող ունենալու դեպքում կարող էին մրցել գերմանական գյուղերի հետ և բարեկարգել իրենց տնտեսությունները, բայց նրանք օրն օրին զրկվում են իրենց պապենական հողերից, ջուր չունեն ոռոգումների համար և առհասարակ զուրկ են տեղական վարչության պաշտպանությունից:

Մի այլ ծավալուն ուսումնասիրության մեջ «Փորձի» հոդվածագիրը ընդհանուր ակնարկ է նետում Թիֆլիսի շրջակա գյուղերի վիճակի վրա⁸: Այստեղ հանգամանալից քննության է ենթարկված թավաղների և զանազան իշխանական տների հողատիրական իրավունքների հարցը, մի բան, որ գյուղացիների «տնտեսական և բարոյական թշվառության ազդերն է»: Հոգվածագիրն ընդգծում է, որ հին ժամանակների բոնություններն ընդարմացրել են ժողովրդին: Նա չէր կարող ոտքի կանգնել այդ ստրկական լծի դեմ (որ «շատ բնական բան կլիներ»), որովհետև գյուղացիները զարգացած չէին և «շատ հնազանդ էին իրանց ճակատա-

գրին»: Միայն Թուսաստանի հովանավորության տակ անցնելուց հետո է որ «ժողովուրդն սկսել է փոքր առ փոքր դուրս գալ հնադարյան թըշվառությունից, բայց նա դեռևս կաշկանդված է հին բռնակալության ազդեցությամբ, որ ժառանգական ցավի պես թունավորել է նորա արյունն ու մարմինը»⁹: Հղոր Թուսաստանն իր հովանավորության տակ է առնում Վրաստանը և նրան պաշտպանում արտաքին թշնամիներից, բայց ներքին ստրկական վիճակը չի վերացնում, «բայտ որում՝ նույնիսկ Թուսաստանի մեջ էլ միևնույն վիճակի մեջ էր ժողովուրդը»: Ընդհակառակը, ցարական կառավարությունը նոր հնարավորություններ է ստեղծում աղնվականական խնստիտուտի ընդլայնման համար, որի հետևանքով, հազար ու մի կեղծ փաստաթղթերով, ավելանում է թավաղների և աղնվականների թիվը (նաև հայերի մեջ): Արհեստական ճորտացումներն ու բռնությունները պահպանվում են:

1861 և 1864 թթ. ռեֆորմներից հետո նույնպես, ընդգծում է հեղինակը, «ժողովուրդը դարձյալ մնաց յուր նախկին կալվածատերերի ազդեցության տակ և նախկին սոցիալական և թշվառության մեջ, որում այսօր և այժմ տեսնում ենք և պատճառը լիմանալով՝ հանդիմանում նորան»¹⁰:

«Փորձի» աշխատակիցը ապավինելով ռեֆորմներին, հարցի լուծման միակ հուսալի եղանակը համարում է ֆեոդալական հողատիրության ոչնչացումը, այն վիճակի ստեղծումը, «եթե ավատականություն չլինի և հողը կպատկանա հողագործ դասին»¹¹: Այս հոդվածներում թերթի աշխատակիցները մեծ ուշադրություն են նվիրում նաև տեղական, ազգային խոցերին: Այսպես, նշվում է, որ մի շարք գյուղերում դպրոցներ չկան, եղած դպրոցները դուրս են թեմական տեսուչների ուշադրությունից, քահանաները մտածում են սոսկ իրենց գրպանի մասին, իսկ «գյուղացին, խեղճ գյուղացին թող մնա յուր սոցիալական մեջ. ի՞նչ փութի: Երանի՜ մեզ...»¹²:

Վրաստանի գյուղերում շարունակում են ավելանալ հարկերը, ճրիպեր մովրդները ծանրանում են գյուղացիության շնչին բյուրեղի վրա, իսկ նոր տիպի ցեղերը ոչ թե մտորակով են մտնում գյուղերը, «այլ խաչ

⁶ «Փորձ», 1880, № 4 (Հավելված):

⁷ Պետք է ենթադրել, որ «Փորձի» աշխատակից Արշակ Նահապետյանն է:

⁸ Ստորագրված է «գյուղացի»:

⁹ «Փորձ», 1876/77, № 2, էջ 413:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 417:

¹¹ Հոդվածն ընդհատված է կախման կետերով. այն անավարտ է:

¹² «Փորձ», 1876/77, № 2, էջ 426:

ու ավետարանով, երկայն ու սպիտակ մորուքներով»: Դրանք՝ զանազան հաջորդներ, գործակալներ, քահանաներ ու նովիրակներ «գնում էին գյուղերը ոչ թե քարոզելու, մխիթարելու, ուղիղ ճանապարհ ցույց տալու, վերջապես օգնելու բարոյապես, այլ դարձյալ փո՞ղ, փող և էլի փող ժողովելու»¹³: Այս ամենի հետևանքով գյուղական տնտեսությունները քայքայվում են և գյուղացիները գնում են քաղաք՝ մշակությամբ դրադվելու: Դրանց թիվն անհամեմատ մեծ է, իսկ աշխատանքը քիչ, ուստի քաղաքում հավասար չափով թշվառ են և՛ հայ մշակները, և՛ վրացի բնակիչները: Հողվածագիրն առաջարկում է զարկ տալ արդյունաբերության զարգացմանը, որը թեև համարում է ոչ ունեւ միջոց, բայց և ընդունելի՝ որպես հողատերերի և գործարանատերերի միջև մրցակցություն առաջացնելու մի գործոն:

Ինչպես նախորդ տասնամյակի հայ հրապարակախոսներին, «Փորձի» խմբագրությանը նույնպես հուզում է Կովկասի արհեստավորության գիրքերի ամրապնդման խնդիրը: Վաղուց արդեն երկրում ազատորեն ել ու մուտ էին անում արտասահմանյան առևտրական տների ներկայացուցիչները, որոնք Անդրկովկասից առատ հումք տանելով, այն մշակում էին արտասահմանյան առաջնակարգ գործարաններում և պատրաստի ապրանքը կրկին բերում Անդրկովկասյան շուկան: Ինչո՞ւ այդ ամենը չի կարելի մշակել տեղում՝ սեփական միջոցներով, հարց է բարձրացնում «Փորձի» թղթակից Աբիսողոմ Հովհաննիսյանը: Չէ՞ որ հայ արհեստավորները և առևտրականները նախկինում փայլել են աշխարհի բազում շուկաներում: Ինչո՞ւ տեղի տալ: «Թո՞ղ այդ հանձարը զարթնի մեծ և փոքրի մեջ և երկիրը ծածկվի գործարաններով, արհեստները առաջ դրնան, երկրագործությունը զարգանա և կառավարչական հանձարն էլ կարողանա օգուտ քաղել նորանից: Թո՞ղ երկրի բերքերը, նորա դավանների ուժերը ու խելքը նախ յուր ներկրի շահերին ծառայեն»¹⁴: Լույս և գործ,— կոչ է անում հողվածագիրը, սրանց միջոցով ենթադրվելով կենսունակություն հաղորդել քայքայվող գյուղատնտեսությունն ու Կովկասի արհեստավորական դասին:

«Փորձի» խմբագրին մինչև ամսագրի դադարումը այլևս առիթ չի ներկայանում անդրադառնալ Կովկասի հայ ազգաբնակչության սոցիալ-

տնտեսական հարցերին: Պատմական իրադարձությունների թելադրանքով ամսագիրը կտրուկ շրջադարձ է կատարում դեպի քաղաքական հրապարակախոսությունը:

Բ. ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ

1877—78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի օրերին և դրան հաջորդած մի քանի տարին Ա. Հովհաննիսյանը հիմնականում քննարկում էր արևմտահայության ազատության, պատերազմի առիթով քրիստոնյա մյուս ժողովուրդների հետ նաև նրա՝ ինքնավարություն ձեռք բերելու կենսական հարցը: Այդ պահանջի իրավական ակունքները հիմնավորելու և հայության թշվառությունը ցույց տալու համար, Հովհաննիսյանն իր ամսագրի էջերում ներկայացնում է Արևմտյան Հայաստանի տնտեսական կյանքում առկա ճգնաժամը: «Փորձը» պատկերում է այդ հատվածի հայության աղքատությունը, նրա նկատմամբ կիրառվող անմարդկային հարստահարությունն ու բռնությունները: Արդարության հարկը պահանջում է ասել, որ վերը հիշված հարցերը լուսաբանվում են այնքան բազմակողմանիորեն, որ «Փորձը» այսօր կարելի է համարել անցյալ դարի վերջին բառորդի սկզբի Արևմտյան Հայաստանի տնտեսական և քաղաքական դրուստյան ուսումնասիրության կարևորագույն և շատ հավաստի աղբյուրներից մեկը:

Կեռևս 1876/77 թ. «Փորձի» երկրորդ համարում Ա. Հովհաննիսյանը Հայաստանի քաղաքական ազատության պահանջը իրավական հիմքի վրա խարսխելու համար քննության է առնում Արևմտյան Հայաստանի բարոյական և տնտեսական տագնապալի կացությունը:

«Փորձի» տեսարանն այն միտքն է հայտնում, թե համայն ազգերի բնաանիքում ընդունվելու համար յուրաքանչյուր ազգություն պետք է նախ ապացուցի, որ իր աշխատասիրությամբ և ստեղծած արժեքներով ինքն ընդունակ է ազդ կոչվելու: Այդ իրավունքը նվաճելու համար արևմտահայությունը պետք է կուլտուր-լուսավորական լայն գործունեություն ծավալի, ստեղծի կրթական և լուսավորական հիմնարկների լայն ցանց, բանկերի և գյուղատնտեսական ընկերությունների միջոցով ջանա ապահովել ժողովրդի նյութական բարօրությունը: Սակայն «Փորձի» խմբագրությունը, ինչպես և Գր. Արծրունին, անհրաժեշտ է համարում նախ ապահովել աշխարհագրական Հայաստանի պատմական և բարոյական իրավունքները: Հայոց վերածնությունը պետք է առաջ տարվի

¹³ Նույն տեղում, էջ 423:

¹⁴ «Փորձ», 1877/78, № 4, էջ 318:

բուն հայկական տարածքում և ոչ Կ. Պոլսում կամ Զմյուռնիայում: Այն ազգը, որը շունի յուր ներկիրը, ազգ չի համարվում: Հողավածագիրը արևմտահայ մտավորականության ուշադրությունը հրավիրում է Վանի և Կարինի վրա, նշելով, թե քանի դեռ հայ գործիչները այդ ներկրամասերը համարում են սոսկ գավառներ, «մենք իրավունք չունինք մեր ազգը ազգությունց կարգը դասել և նորա համար քաղաքական իրավունքներ պահանջել: Հայաստանը Բարձրագույն Դռան առաջ պիտի Հայաստան ընդունվի և հայերի մասին խոսելիս՝ այդ ներկիրը նոցա հայրենիքը պիտի համարվի և նոցա իրավունքների բունը»¹⁵: Ապագայում հաջողության հասնելու համար հողավածագիրը հրապարակախոսանքից պահանջում է նաև՝ ներկայացնել ոեալ Հայաստանը՝ իր հողաերով, ցավերով և հույսերով:

«Փորձի» տեսաբանը վերոհիշյալ իր հողավածում մեկ առ մեկ թվարկում է իրական Հայաստանի անդամանելի ցավերը և միաժամանակ փորձում դեղատոմս նշել այդ ամենի դեմ:

«Տաճկական Հայաստանի ժամանակակից ցավը՝ գաղթականությունն է, — գրում է նա, — սա այնպիսի ցավ է, որ եթե շուտով նորա առաջքը չառնվի, գուցե հետո ուշ լինի»: Հողավածագիրն առաջարկում է ընկերություններ ու բանկեր հիմնադրել, ճանապարհներ շինել, դիմել եվրոպական գրամատեններին և կանխել գաղթականության աճը: Նույն հեշտությունը էլ նա միջոցներ է առաջարկում մյուս խոշոր աղետի՝ հայության կյանքի և գույքի անապահովության դեմ:

Երրորդ ցավոտ խնդիրը, պետական պաշտոնյաների կամայականությունները, կապվում էր օսմանյան կառավարության քաղաքականության հետ: Եթե կառավարությունը չի ուզում զսպել իր զանցառու պաշտոնյաներին, գրում է հողավածագիրը, ապա ժողովուրդը պետք է մտածի ինքնապաշտպանության հնարների մասին: «Փորձի» տեսաբանը հայերին հորդորում է չթողնել հայրենի ներկիրը և սուր ու հրացան գործածել՝ խաղաղ ապրուստ գտնելու համար: Ժողովրդին կոչելով ակտիվ ինքնապաշտպանության, նա գրում է.

«Ամենայն իրավունք և բարություն աշխարհիս մեջ, ասում է դերմանացի իրավաբան Իհերինգը, ստացվում են կովով: Միայն այն իրավունքը և բարությունը թանկ և հաստատուն են ժողովրդի մեջ, ավելացնում ենք մենք, որ հենց միայն կովի միջնորդությամբ են ստացվել:

Կովի ասելով, — բացահայտում է միտքը հողավածագիրը, — շենք ուզում հասկանալ հեղափոխական միջոցները, ապստամբությունը և այլն: Հայերի դրությունը Թուրքիայում, նոցա վայելած իրավունքներն ու արտոնությունները դեռ այնքան են, որ առանց ապստամբության դիմելու, կարող են բարվոքել իրանց դրությունը»¹⁶:

Ասկայն, «Փորձի» միևնույն համարում Ա. Հովհաննիսյանը հրապարակում է այնպիսի հողավածներ, որոնք ապացուցում էին թե Թուրքիայում «հայության վայելած իրավունքներն ու արտոնությունները» շատ կասկածելի հիմքեր ունեին: Այսպես, տպագրվում է Մ. Խրիմյանի «Վանգույթի» գրախոսությունը, որը պատկանում էր Պալատանյանի զրշին: Այս հողավածում գրախոսը հրապարակում է Խրիմյանի գրքի այն հատվածները, որոնք հայությանը նրա ընդարմության վիճակից զգաստության էին կոչում: Խոսելով այն մասին, որ Արևմտյան Հայաստանում հայերի անսահման հավատարմությունը չի զնահատվում, Խրիմյանը նշում էր, թե այդ հավատարմությունը հայերին անբարբառ գիակ է դարձրել: Պետք է այդքան ստրկանալ և աղարտել մարդկային պատիվը, ասում է նա: Խրիմյանի «Դրախտի ընտանիքի» մասին գրած գրախոսությունը նույնպես Պալատանյանը դարձնում է միջոց՝ քննարկելու համար արևմտահայության ստրկական վիճակը: «Փորձի» տեսաբաններին կյանքը սովորեցնում էր, որ կուլտուր-կրթական միջոցառումները ներկիրը բարեշինելու շատ անհուսալի ծրագրեր էին, երբ այդ ներքում իշխում էր բռնությունն ու թալանը: Հետագայում Ա. Հովհաննիսյանը հրապարակում է մի շարք պերճախոս փաստաթղթեր, որոնք ներկայացնում էին գավառահայության կյանքի ստույգ պատկերը:

Օգտվելով այն առիթից, որ ներսես պատրիարքը երեք վարդապետ էր գործուղել գավառները՝ գաղթականության առաջն առնելու և վիճակագրական տեղեկություններ հավաքելու համար, Հովհաննիսյանը հրապարակում է նրանցից մեկի՝ Սրվանձտյանցի տեղեկագիրը: Այս տեղեկագրում նույնպես, իբրև հայության առօրյա կյանքի մեծագույն աղետներ, հիշատակվում են՝ դատական ապօրինությունները և հայերի իրավագրկությունը դատարաններում, հարկահավաքների անգթությունները, ոստիկանների բռնությունները: Սրանց ավելանում էին և ապիկար հայ

¹⁵ «Փորձ», 1876/77, № 2, էջ 407:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 411:

առաջնորդները, որոնցից ոմանք իրենց վատ վարքի պատճառով էին բռնվել գավառները:

1879-ին Կ. Պոլսում տպագրվում է վերոհիշյալ վարդապետներինց երկրորդի՝ պարտիզակցի Վահանի «Խոսք զհայրենեաց» հրատարակալին դասախոսությունը: «Փորձում» ղետեղվում է Պալասանյանի գրախոսությունը՝ հիշյալ գրքի մասին: Վահան վարդապետը, որ ողջ գործունեությունը ծառայեցրել էր գավառահայությանը, հետևյալ բնգհանրացումն է անում. «Ամենուրեք, ուր հայ մարդը կապրեր, հոն խաղարն ու աղքատություն տիրած էր: Հագարամյա դարհուրելի հարստահարության մը տակ ժողովուրդն ապուշ աղքատ դարձած էր, իսկ ժողովուրդեն վեր եղող դասը բռնավոր կամ բռնավորին գործակից»¹⁷: Գրախոսը բարձր է գնահատում Պարտիզակցու գրքի հարուստ փաստերը և մեջ է բերում եզրակացությունը. «Ահա այսպիսի սկզբունքի տեր աղգբերու և ցեղերու մեջ մեր ողորմելի ազգը հակառակ սկզբունք ունենալով, այսինքն գողություն ու սպանություն չընեել, մեկն եթե երեսին ապտակ մի զարնելու լինի, մյուսը դարձունել, կապրի: Այս նկատմամբ է, որ ես ես տարբեր համոզում ունեցած եմ Ավետարանի բարոգությունն և զանակին վրա, վասնզի լեոնական ժողովրդյան մի ձևովները բարոյապես կապելը, երբ մյուսներն արձակ ու ազատ ձգված (թողված) են, արդարության ղեմ ոճի՛ր է»¹⁸: Պալասանյանը ողջունում է Վահան վարդապետի ընդվզումը Ավետարանի պատվիրանների ղեմ և բարձր գնահատում գրախոսվող գրքի ճանաչողական նշանակությունը: «Այդ գիրքը,— գրում է նա,— սրբազան պարտավորություն է դնում ամեն ճշմարիտ հայի վրա, աստուծո տաճարի բեմից սկսած մինչև դպրոցական ամբիոնը, ամենից առաջ այս երկու բանը հալեցնել հայաստանցու ականջին. Ա. թե ուսումը անպետք ու անօգուտ չէ մարդու համար. Բ. թե Ավետարանը ոչ ոքի չի արգելում յուր մարդկային և ազգային իրավունքները պաշտպանել: Այն օրը, որ այս ճշմարտությունները մուտ կզտնեն վերջին գեղջուկի խրճիթը, կարող ենք վստահ լինել, թե փրկված ենք»¹⁹:

1876 թ. Կ. Պոլսում հրատարակվում է «Տեղեկագիրը գավառական հարստահարությունց» (պաշտոնական հրատարակությունը ազգային պատրիարքարանի) աշխատությունը: Բաֆֆին այդ նյութերի հիման

վրա գրում է մի ծավալուն հոդված, որն ուղարկում է «Փորձին», բայց հոդվածը չի տպագրվում: Այն ուղարկելով «Մշակին», Բաֆֆին տողատակում գրում է. «Այժմ, թեև փոքր ինչ հնացած, հրատարակում ենք, ցույց տալու համար Տաճկաստանի հայոց թշվառ դրությունը մի կողմից և «Փորձի» ուղղությունը նրանց վերաբերյալ մյուս կողմից»²⁰: Ինչո՞ւ Ա. Հովհաննիսյանը չի օգտվում Բաֆֆու ծառայությունից: Վճռական հարցում Բաֆֆու և «Փորձի» խմբագրի հայացքները հեռանում էին իրարից: Իր հոդվածում Բաֆֆի-Մելիքզադեն հստակորեն առաջ է քաշում ղենքին դիմելու հարցը: Հարցեր չեն մտածում, գրում է նա, որ իրենց փրկությունն արյան մեջ է: Նրանք չգիտեն, թե «բացի ստրկական խոնարհությունից կա և մի ուրիշ բան անձնապաշտպանության համար՝ ղենքը»²¹: Այնուհետև Բաֆֆին քննադատում է պատրիարքարանի գործունեության ոճը: Փոխանակ ամբողջ ուշադրությունը կենտրոնացնելու կարվածական խնդիրների վրա, քանի որ 1872-ից սկսած քոչվոր քրդերը գալիս և հափըշտակում են հայկական գյուղերի հողերն ու վանքապատկան կալվածքները, պատրիարքն իր բողոքները կառուցում է առտնին թալանի և հարստահարությունների մանրիկ փաստերի վրա. Բաֆֆին աչքակապություն է համարում պատրիարքի այն շրջաբերականը, որտեղ գրված էր, թե իբր 4 միլիոն հայերը գոհ են իրենց «բարեխնամ կառավարությունից»: Կ. Պոլսի Ազգային Սահմանադրությունը նա համարում է մի խաղաղիք, որ խորամանկ դայակը դրել է երեխայի ձեռքին, նրան հանգիստ պահելու համար: Եվ ամեն տարի հայ էֆենդիները, գոհ այդ խաղաղիքով, տոնում ան իրենց ողորմելի պատրանքի տարեդարձը: Կառավարությունը, գրում է նա, «այժմ պատրաստել է մի ավելի վիթխարի խաղաղիք իր հպատակների ձեռքը տալու համար՝ իր պետության մեջ ընդհանուր սահմանադրական վարչություն»: Ա. Հովհաննիսյանը, սակայն, որոշակի հույսեր էր կապում Միղհատի սահմանադրության հետ, իսկ Ազգային սահմանադրությունը համարում էր արևմտահայության ազգային կյանքի գարգացման հուսալի երաշխիքը: Զենքի հարցում այդ օրերին նա շփավոր պահանջներ էր դնում, գտնելով, թե պետք է միայն խնքնապաշտպանության սեփական միջոցներ ունենալ: Արևմտյան Հայաստանը Հովհաննիսյանը համարում էր տեղի հայության վերջին

¹⁷ «Փորձ», 1880, № 1, էջ 143:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 146:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 148:

²⁰ «Մշակ», 1878, № 145—150:

²¹ Նույն տեղում, № 148:

և միակ հանգրվանը, որտեղ պետք էր պայմաններ ստեղծել, որպեսզի նա շարունակեր ծխել իր նախնիների հաղարամյա կյանքի ծխանք:

Բաֆֆին, նշեմելով իրերի քուկա վիճակից, միանգամայն թերահավատ էր Արևմտյան Հայաստանի ապագայի նկատմամբ և հանգում էր «Փորձի» խմբագրության համար անընդունելի եզրակացություն: «Հայի ապագան Տաճկաստանումն է, այսում են կարճատեսները: Մենք չենք հասկանում, թե ինչ ապագա կարող է լինել մի երկրում, ուր կյանքի և կայքի ապահովություն չկա: «Հետո կլինի», երևակայում են կարճատեսները: Ով որ չէ խոստովանում մահամեղականության կլանող և ոչնչացնող բնավորությունը, նա ուրանում է պատմությունը. բայց ուրախալ պատմությունը, նշանակում է ուրանալ ճշմարտությունը:

Արևիցե ժողովրդի համար ոչինչ բախտավոր ապագա գուշակել չէ կարելի, քանի որ նրա ապրուստի պահանջները հաստատուն հիմքերի վրա կայացած չեն, քանի որ նա թե՛ նյութապես և թե՛ բարոյապես մաշվում է և կլանվում մի ուրիշ և ավելի զորեղ տարրից: Ասիական Տաճկաստանի հայը ապահովված գրություն չունի և դրա մեծ ապացույցն այն է, որ նա իր տան մեջ ապրուստ ճարել չի կարողանում, և ինչ որ էլ վատտակում է, նրա ձեռքից խլում են, և նա միշտ մնում է աղքատ ու սոված, և միշտ ստիպված է պանդխտության մեջ հաց որոնել: Տաճկաստանի հայը երեւյալ և տատանյալ վիճակի մեջ է ապրում: Այսպիսի տուևկր արմատ ձգել կարող չէ և շուտով կշորանա»²² (ընդգծումը մերն է— Մ. Մ.):

Նույն թվականին Ա. Հովհաննիսյանը տպագրում է Ստ. Պալասանյանի «Կաղթականության խնդիրը» ծրագրային հոդվածը: Հայը Արևմտյան Հայաստանում չի կարողանում իր ապրուստը հայթայթել: Նա հարկադրված է պանդխտել, ասում է Բաֆֆին: Հայը պետք է մնա իր պայտեակալան օջախում, չլքի հայրենական հողը, ասում է Պալասանյանը: Իր ուսումնասիրության մեջ Պալասանյանը խոսում է այն մասին, թե հնուց անտի ինչ գաղթականություն է ներհոսել հայոց աշխարհը, հայերը ո՞ր դարերից և ի՞նչ շարժառիթներով են թողել Հայաստանը: Զուգահեռ է անցկացվում գաղթված հայերի և Ամերիկա գաղթած նորաբնակների տնտեսական կյանքի օրինաչափությունների միջև: Պալասանյանի խնդիրը մեկն էր, պատմական փաստերի միջոցով հաստատել կենսական այն ճշմարտությունը, թե ազգությունները չպետք է գաղթեն:

Ինչ վերաբերում է հայերին, ապա հոդվածագիրը նրանց հորդորում է բնավ չգաղթել: «Զէ՛, պանդխտասեր հայ, բա՛վ է որքան քո հայրերն ու պապերը թափառեցան օտար երկրի տակ. իմացի՛ր, որ եթե դու էլ և բեզ նայելով քո որդիքն էլ աչքերդ անդադար հայրենիքից դուրս ոճենաք, օր կգա, որ ձեզանով ոչ միայն ձեր ազգությունը կորուստ կունենա, այլև մարդկությունը, որին յուրաքանչյուր ազգ, նախախնամությունից վիճակված բախտի համեմատ պարտավոր է ծառայել»²³: Պալասանյանն այնուհետև հանցանք և ապերախտություն է համարում պանդխտել վերջին տարիներին, երբ... սակայն նրա միտքն անավարտ է մնում: Կասկած չի կարող լինել այն բանում, որ հոդվածն ընդհատել է գրաբնիչի միջամտությունը:

Հրապարակելով ձեռքի տակ եղած պատրիարքարանի տեղեկագրերի նյութերը, Ա. Հովհաննիսյանն այնուհետև որոնում և տպագրում է այն բոլոր ուսումնասիրությունները, որոնք նվիրված էին Արևմտյան Հայաստանին: 1879 թ. նա տպագրում է Մ. Անանյանի «Վանա շրջակայքերը» հոդվածը, որը նվիրված էր Վան քաղաքի և նրա շրջակայքի նկարագրությանը: Այստեղ խոսվում է տեղի պատմական հուշարձանների, Վանա լճի ու նրա բարեմամսությունների, բնակչության խտության, կենցաղի, աշխատանքի պայմանների մասին. կրկին հատուկ ուշադրություն է նվիրվում պանդխտության հարցին:

Վանը հայության օրբանն էր, նրա ազնվության հնագույն վկայականը, Վանն իր մեջ ամփոփում էր ազգի կորիզը և նրա առանձնահատկությունները. Վանը Արևմտյան Հայաստանի մայրաքաղաքի կշիռ ուներ. ահա թե ինչու, ամեն բայլում հայ մամուլը բարձրացնում էր Վանի հնությունները ձանաչելու և դրանք պահպանելու խնդիրը, ուշադրության կենտրոնում պահում ժողովրդի մտավոր զարգացման անհրաժեշտությունը հարցը:

Բեռլինի կոնգրեսի ավարտից մեկ տարի հետո Կարինի մտավորականները նախապատրաստում են բարենորոգումների ծրագրի նախագիծ և այն ներկայացնում Կարինի և Վանի նահանգների նոր կոմիսարներին, որոնք իրր պետք է իրականացնեին բարենորոգումները: Եթե նույնիսկ ծրագիրը չիրականանա, գրում են առաջաբանում դրա հեղինակները, ապա դարձյալ այն նշանակալից երևույթ է, «բուն ժողովրդական ձրգ-

²² Նույն տեղում, № 149:

²³ «Փորձ», 1877/78, № 4, էջ 200:

տումների արտահայտություն»։ Ա. Հովհաննիսյանը ձեռք բերելով ծրագրի ձևագիրը, այն հրատարակում է «Փորձում»²⁴։

1877—78 թթ. պատերազմի ընթացքում և զրան հաջորդած առաջին տարիներին հայ հրապարակախոսների և մտավորականության ուշադրությունը Կարինի և Վանի նահանգներից հետո անմիջապես դառնում էր ղեպի Կիլիկիա։ Պահպանել Կիլիկիայի համեմատական ազատությունը և համեմատական անկախությունը՝ յուրաքանչյուրի մտահոգության առարկան էր։ Հովհաննիսյանը նույնպես բազմաթիվ էջեր է տրամադրում այդ հարցին, վեր հանում Կիլիկիայի հայության թշվառության պատկերը, խոսում պատմական հուշարձանների ավերման, հնամենի բաղաբանների ամայացման, ճանապարհների ու բնական հարստությունների անտերություն մասին։

1879-ին «Փորձում» հրատարակվում է Մանգրոյի «Կիլիկիա» ուսումնասիրությունը, որը զբված էր անգլիացիների կողմից Կիպրոսը զավթելու առիթով։ Հեղինակը միաժամանակ փորձում էր պարզել այն խոստումնալից հեռանկարը, որ իբր պետք է ստեղծվեր Կիլիկիայում՝ նոր հարևանության հետևանքով։ Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում հողվածի պատմական տեսության բաժինը, որը վերականգնում էր հայկական կիլիկյան պետականության պատկերը։ Հեղինակն այնուհետև նշում է, թե ինչպես են հին փառքին հաջորդում մոռացումն ու ավերածությունները։ Հին ճանապարհներն ավերվում են, անտառները հատվում, այրվում, կրծվում, ոչնչացվում։ Հեղինակը համակրանքով է խոսում զեյթունցիների հերոսական նկարագրի մասին և հույս հայտնելով Կիլիկիայի ապագա վերածնության վերաբերյալ, գրում է. «Զեյթունի նոր ապստամբությունը «բավական ապացույց է, թե անկախության ոգին չի մեռել այն մարդոց սրտում, որոնց հոռմեացիք անվանում էին «ազատ կիլիկեցիք», թեև, ինչպես հիշատակում է հողվածագիրը, այդ ազատ կիլիկիացիների թիվը արդեն իջել էր մինչև 150 հազարի (գրանցից հայեր էին 100 հազարը)։

Ա. Հովհաննիսյանն ակներևորեն ինչ-որ հույսեր էր կապում անգլոֆիլ հեղինակի դատողությունների հետ։ Արդյոք ի՞նչ է սպասում Կիլիկիային... Անգլիայի հարևանությունից հետո Ամանոսի անմարդաբնակ դաշտերը կկենդանանա՞ն շոգեկառքի աղմուկով, Կիպրոսի և Ալեքսանդրեթի ափերում խարխիս կզցե՞ն Միջերկրականի նավերը։ Ինչ էլ որ լի-

ներ, «Փորձի» խմբագրությունը ոգևորում էր հեղինակի այն հայտարարությունը, թե «մոտ է այն ժամանակը, երբ Կիլիկիան պիտի վերածնի՝ նոր կյանքով պարելու համար»։ Բարեփոխելով Կիպրոսը, Մանգրոյի կարծիքով անգլիացիները պետք է վերանորոգելն և հանդիպակաց Կիլիկիան։

Կիլիկիային նվիրված ավելի հանդամանալից ուսումնասիրություն էր հայ գրող և հրատարակախոս Մերենցի հրատարակային դասախոսությունը, որը նա կարդում է Քիֆլիսում 1879 թ. ապրիլի 29-ին։ Գնահատելով հանդերձ Մանգրոյի հուզվածը, Մերենցը այն կարծիքին էր, «ակայն, թե հայ հեղինակներն այլ մտահոգություններ ունենալով՝ բուրբովին ուրիշ զիրքերից պետք է քննարկեն Կիլիկիայի հետ կապված հարցերը։ Կասախոսության նպատակն էր՝ Կիլիկիայի 100000 բնակչությանը լուսավորելու և նրա համար փոքրիշատե բարեկեցիկ կյանք բառեղծելու համար խնդրել Քիֆլիսի մտավորականության օգնությունը։ Ա. Հովհաննիսյանը «Փորձում» հրատարակում է Մերենցի մեծարժեք դասախոսությունը։

Մերենցը իր ունկնդիրներին և «Փորձի» ընթերցողներին հանդամանորեն ծանոթացնում է լեոնային և դաշտային Կիլիկիայի աշխարհագրական ու կլիմայական պայմաններին ու ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական վիճակին։ Նա հիմնավորապես քննարկում է տեղի քրիստոնյա բրնակչության բաղաբանական դրությունը և մեկ առ մեկ թվում այն պատճառները, որոնք Կիլիկիայի ազգաբնակչությանը տանում էին ղեպի կործանում (հարկահանության բաղաբանությունը, կաշառակերությունը, կրոնական խտրականությունը, դատարանային սխտեմը, սովը, համաճարակները և այլն)։ Երկրի ավերման, վաճառականության ու արհեստների անկման, ժողովուրդների միջև ստեղծված ատելության բուն պատճառը նա համարում է «կառավարության սխալ և թյուր վարմունքը»²⁵։

Մերենցը Կովկասի հայության ուշադրությունը հրավիրում է Կ. Պոլսում նոր կազմակերպված «Կիլիկյան ընկերություն» վրա և խնդրում օգնել նրա լուսավորական ձեռնարկումներին։

Մինչդեռ Մերենցը, Ա. Հովհաննիսյանը, Կարինի բարենորոգումների ծրագիրը մշակող մտավորականները և Կ. Պոլսի «Կիլիկյան ընկերություն» բանական ուղիներ էին որոնում փրկելու համար զավառների հա-

²⁴ «Սրագիր բարենորոգմանց Կարին նահանգի» (տե՛ս «Փորձ», 1879, № 9)։

²⁵ նույն տեղում, № 11, էջ 16։

յությանը, Աբդուլ Համիդի գլխավորին քաղաքականութեան մեքենան նորանոր միջոցների էր դիմում՝ աշխարհին մոռացնել տալու և՛ հայկական հարցը, և՛ հայութեանը հուզող բարենորոգումների խնդիրը: Այն բանից հետո, երբ 6 տերութիւնների դեսպանները՝ բարենորոգումներն իրականացնելու պահանջով միացյալ նոտա են ներկայացնում թուրքական կառավարութեանը, սուլթանն արտաքին գործերի մինիստր Աբդուլ փաշայի օգնութեամբ կեղծում է երկրի բնակչութեան մասին եղած վիճակագրական տվյալները: Այդ միջոցով նա վրձնում է թղթի վրա կիսել հայ բնակչութեան թիւը՝ մինչև հասնելն «հարմար» ժամանակներ՝ սրի օգնութեամբ իրականացնելու այդ ծրագիրը: Թեև թուրքիայում 40 տարի առաջ էր մարդահամար անցկացվել, որը անսահման թերութիւններ ուներ, բայց կառավարութիւնը առանց մարդահամարի, 1880-ի հունիսին ի լուր աշխարհի հայտարարում է, որ հայութեանը տաճկական Հայաստանում կազմում է տեղի բնակչութեան 17 տոկոսը միայն: Հայ ժողովուրդը խոցվում էր թիկունքից: Անհրաժեշտութիւն է զգացվում պատասխանել զրպարտութեանը, պետութեան հրապարակած ստին: Ա. Հովհաննիսյանը շտապով հոբված է պատվիրում. այս անգամ ևս նրան օգնութեան է հասնում «Փորձի» մշտական աշխատակից, պատմաբան և բանասեր Ալ. Երիցյանը: Վերջինս, երբ 1878 թ. Կարինում աշխատում էր իբրև ուսական բանակի շտաբի հատուկ հանձնարարութիւնների պաշտոնյա, կազմել էր Կարինի վիլայեթի վիճակագրութիւնը (երբ դեռևս Վանը և Մուշը բաժանված չէին այդ վիլայեթից): Այդ նպատակի համար Երիցյանն օգտագործում է օսմանյան կառավարութեան պաշտոնական տեղեկութիւնները՝ կազմված զինվորական հարկի համար, հայ հոգևորականների ունեցած տվյալները, որոնց մեջ չէին մտնում քրդերի մեջ ապրող կիսաքուրդ հայերը, ուսաց գավառապետների տվյալները և իր հավաքած վիճակագրական նյութերը: Այս ամենի հիման վրա Երիցյանը գրում է իրեն հանձնարարված աշխատութիւնը ուսերեն լեզվով²⁶, որից և «Փորձի» համար պատրաստում է պահանջված հոդվածը: Անդրադառնալով օսմանյան կառավարութեան հրապարակած փաստաթղթին, նա գրում է. «Այս տեսակ հայտարարութեամբ հիշյալ մահմեդական տերութիւնը իբր

ն վազեցնում է հայոց իրավունքը քաղաքական և վարչական օրենքների պաշտպանութիւնը վաչելու... Մի կողմ թողնելով Տաճկաստանի քրիստոնէից խնդիրը, այս անգամ պարտք եմ համարում պնդել, որ օսմանյան պետութեան հրատարակած հիշյալ թվանշանը ոչ միայն սխալ է, այլև պաշտոնյաների հնարած ստո»²⁷: Այնուհետև նա հրապարակում է իր կազմած վիճակագրական գիտական տախտակը, որից քաղվածաբար մեջ ենք բերում վերջնական թվերը:

Կարինի վիլայեթում 1872—78 թթ. բնակվում էին՝

1.162.900 հոգի, որից՝

թուրքեր՝ 214.350	լազեր՝ 577
քրդեր՝ 357.578	թուրքմեններ՝ 866
ղղբաշ՝ 41682	հայեր՝ 498.007
եզիդիներ՝ 2984	հույներ՝ 25.516
պարսիկներ՝ 2745	ասորիներ՝ 17.400
կովկասյան լեռնականներ՝ 1.195	

Այսպիսով՝ ոչ քրիստոնյաներ էին 621.977 հոգի և քրիստոնյաներ՝ 540.923 հոգի: Տոկոսային հարաբերութեամբ՝ թուրքերը կազմում էին 17 $\frac{1}{2}$ տոկոս

քրդեր՝ 30 $\frac{1}{2}$ տոկոս	կովկ. լեռնցիք՝ 1 $\frac{1}{10}$ տոկոս
ղղբաշներ՝ 3 $\frac{1}{2}$ տոկոս	թուրքմեններ՝ 1 $\frac{1}{13}$ տոկոս
եզիդիներ՝ 1 $\frac{1}{4}$ տոկոս	հայեր՝ 42 $\frac{1}{2}$ տոկոս
պարսիկներ՝ 1 $\frac{1}{4}$ տոկոս	հույներ՝ 2 $\frac{1}{2}$ տոկոս
լազեր՝ 1 $\frac{1}{20}$ տոկոս	ասորիներ՝ 1 $\frac{1}{2}$ տոկոս

ընդամենը՝ ոչ քրիստոնյաներ՝ 53 $\frac{1}{2}$ տոկոս
քրիստոնյաներ՝ 46 $\frac{1}{2}$ տոկոս

Արևմտահայութեան համար վրա են հասնում ծանր ժամանակներ. օսմանյան պետական քաղաքականութեանն օգնում են քնական ազետները: 1879-ի դեկտեմբերին Վանից տազնապալի լուրեր են ստացվում այնտեղ սկսված սովի մասին: Աբգար Հովհաննիսյանը «Փորձի» էջերում «սուրբ և անհրաժեշտ պարտականութիւն» է համարում կոչ անել «ու-

²⁶ А. Ерицян, Материалы для описания Турецкой Армении, I Эрзерумский вилает, Тифлис, 1884.

²⁷ «Փորձ», 1880, № 6—7, էջ 216:

սիւրբնակ հայերին օգնութեան ձեռք մեկնել և այդ անողորմ պատուհասիցն ազատել մեր այն եղբայրներին, որոնք այսօրան տարիներ դառն նեղութիւններ զիմանալով, սրահպանում են հայրենի նրկիրը, և որոնք նորերումս մոտավոր գեղեցիկ ապագայի հուսով այնքան հուզեցին մեզ ամենիս սիրտը: Քողնել, որ մեր եղբարք սովից կոտորվին, նշանակում է թուրքից, քրդից, չերքեզից և ամենաավատից վատ լինել: Պետքը խիստ ստիպողական է, հետաձգելը՝ անկարելի»²⁸:

«Մշակի», «Մեղվի», «Փորձի» խմբագրութիւնները գումարներ են հանգանակում և առաքում վան: Պարբերաբար տպագրվում են դրամական օժանդակութիւն ցույց տված քաղաքացիների ազգանունները: Կարինում աշխատող Ռուբինյանը, որ կովկասյան նվիրատուութիւնների միջոցով պատրաստվում էր տեղում երկրագործական ուսումնարան բացել, այդ նպատակով հավաքված գումարներից 1000 ռուբլի է ուղարկում վանի և Ալաշկերտի սովյալներին՝ «իբրև առավել ստիպողական պահանջ: Սովը շարունակվում է և հաջորդ տարին, քանի որ 1880-ի ամռան բերքը շի արգարացնում սպասված հույսերը: «Փորձի» 6—7-րդ միացյալ համարում խմբագրութիւնը կրկին դիմում է ազգայինների օգնութեանը. «Հայերի արտերը անխնայաբար ոտնակոխ են լինում, հայերին եղած օժանդակութիւնները գանազան պատրվակներով արգելվում են, քրդերի ասպատակութիւնները և ավազակութիւնները օրեցօր սաստկանում են: Տաճիկը հայերի թիվը հայկական գաղաւթներում իսկ կամենում է 17 տոկոսի հասած տեսնել, ինչպես և հրատարակում է այդ այժմեն իբրև իրողութիւն:

Ի՞նչ են այս ամենը, եթե ոչ մի սարսափելի պատերազմ հայոց տարրի դեմ: Հայ ազգը կամենա՞ չկամենա, բայց տաճիկը ասպարեզ է հրավիրում նորան գոյութեան կովի: Շատ բնական է, ուրեմն, որ ամեն երկրի և ամեն դավանութեան հայերը պետք է աշխատին ամեն հնարներով օրնել հայաստանցի հային այս անողորմ պատերազմում յուր գոյութիւնը պաշտպանելու: Չպետք է թողնենք, որ գալող տարին ևս սովը շարունակվի Հայաստանում, այդ պիտի նշանակէ, ինչպես տեսանք վերի հոդվածից, միլիոնավոր հայերի կորուստը»²⁹ (ընդգծումները հեղինակին են):

²⁸ Եւրոյն տեղում, 1880, № 1, էջ 173—174:

²⁹ Եւրոյն տեղում, № 6—7, էջ 241:

«Փորձի» նույն համարում զետեղված էր բժիշկ Ալ. Բաբայանի «Սովը և սովի հետեանքները բժշկական տեսակետից» հոդվածը: Հենվելով ճշգրտատանում տիրող սովի հետեանքների մասին անզլիացիների կազմած վիճակագրութեան վրա, Բաբայանը սովի ամենավտանգավոր հետեանքը համարում է ծննդաբերութեան կրճատումը 50 տոկոսով: «Եթե հասկանալիստանում տիրապետող սովը ևս երկրորդ տարին շարունակվի, — գրում է Բաբայանը, — այդ երկրի ազգաբնակչութիւնը կհսվակենս պակասելու վտանգի մեջ կլինի: Հարցնում եմ այժմ, ո՞ր սարսափելի պատերազմը, ո՞ր անհավասար ուշժնրով ապստամբութիւնը պիտի համեմատվի այդ շարժով ժողովրդի պակասելու վտանգին»³⁰:

«Փորձը» շարունակում է դրամական հանգանակութիւններ կազմակերպել՝ հաջորդ տարին ևս օգնութիւն ցույց տալու համար աղետյալներին: Այնուհետև առաջարկ է արվում տարափոխիկ հիվանդութիւնները ներկրում կանխելու նպատակով Կարմիր խաչի ընկերութեան հովանավորութեամբ առողջապահական խմբեր ուղարկել սովից տուժած անհանգները:

Արևմտյան Հայաստանի նյութական ու բարոյական ծանր վիճակը լուսաբանելու հետ միասին Ա. Հովհաննիսյանը մեծ նշանակութիւն էր տալիս քաղաքակրթութեան ասպարեզում պատմական Հայաստանի մատուցած ծառայութիւնների վեր հանմանը:

«Փորձի» խմբագրութիւնը հետևողականորեն հրատարակում է հայ հեղինակների պատմական ուսումնասիրութիւնները և ուղեգրութեաները, որոնք լուսաբանում էին պատմական Հայաստանի դերը անցյալում և վեր հանում նրա հուշարձանների նշանակութիւնը: «Փորձում» միաժամանակ մեծ տեղ էր հատկացվում արտասահմանյան գիտնականների, ճանապարհորդների և միսիոներների այն աշխատութիւնների համառոտագրութեանը, որոնք այս կամ այն շարժով առնչվում էին Արևմտյան Հայաստանի պատմութեանն ու ներկային: Այսպես, Ստ. Պալասյանի թարգմանութեամբ հրատարակվում է հայագետ Վիկտոր Լանգլայի «Հրովարտագիրք Ռուբինյան թղափորութեան դիվանատան» գրքից կազմված մի հոդված՝ «Եվրոպացոց վաճառականութիւնը Կիլիկիայի հետ՝ Ռուբինյանց ժամանակ» խորագրով (1877/78, № 1): 1879-ին Ա. Հովհաննիսյանը տպագրում է պատմաբան Զիբելի «Կաշա-

³⁰ Եւրոյն տեղում, էջ 173:

կրաց արշավանքների պատկեր» ծանր ու դժվարամարս ուսումնասիրության համառոտագրությունը:

«Փորձի» 1880 թ. 2-րդ համարի Հավելվածում Ա. Հովհաննիսյանը տպագրում է Շվեյցեր-Լեռնենֆելդի «Հայաստան» աշխատության հատվածները (Ենա, 1878 թ.): Հեղինակը տալիս է Արարատյան նահանգի բնության պատկերը և Հայոց թագավորության պատմական ակնարկը: Ա. Հովհաննիսյանը եվրոպական աղբյուրների վկայակոչումով կրկին անգամ ցանկանում էր հայոց թագավորության պատմության հիմքի վրա հաստատել հայկական ինքնավար պետության ունենալիք պատմաբարոյական իրավունքները:

Հոդվածների այս շարքը լրացնում են բնագետ Ռեոփիլոս Գեյրոլի «Ճանապարհորդություն Լազիստանի և Հայաստանի մեջ» աշխատությունը և Գատտելլասի «Եվրոպայի ճանապարհորդները Հայաստանում ժիզարուց մինչև ժէ» ուսումնասիրությունը:

Այս գործերից յուրաքանչյուրը հավաստում էր Հայաստանի պատմական անցյալի խոշոր դերը և ներկա թշվառ վիճակը: Այնուհետև Մ. Անանյանի համառոտագրությամբ և թարգմանությամբ «Փորձը» տպագրում է հայագետ Հ. Պետերմանի «Ճանապարհորդություն դեպի Արևելք» երկհատորյա աշխատության այն հատվածները, որոնք վերաբերում էին հայերին: Բոլոր այդ հոդվածներին կցված էին անհրաժեշտ ծանոթություններ՝ դրանց տպագրության շարժառիթների մասին:

1880 թ. հրատարակվում է անգլիացի հոգևորական Քեթսի «Քրիստոնյայք կիսալուսնի տակ Ասիայում» աշխատությունից քաղվածաբար կազմված մի հոդված, որը շոշափում էր հայ իրականության և հայկական եկեղեցու հետ կապված մի շարք խնդիրներ: Աշխատության մեջ խոսվում է Հալեպի, Ուրֆայի, Գիարբեքի, Բիթլիսի, Վանի հայության, նրանց վիճակի, ազգային խտրականության ծանր հետևանքների մասին հայ իրականության մեջ: Հեղինակը հայերի փրկության երկու ուղի է նշում. առաական, երբ քրիստոնյա պետությունները յուրատեսակ խաչակրաց արշավանք սկսելով կկործանեն օսմանյան տիրապետությունը, և անգլիական, որի շնորհիվ զիվանագիտությունը կստիպի սուլթանին՝ հոգալ իր հպատակ քրիստոնյաների մասին: Սակայն անգլիացի հեղինակը դրանցից առավել զորավոր միջոց էր համարում զավանափոխությունը:

Այսպես, Քեթսը այն կարծիքն է հայտնում, թե սուլթանի լծի տակ կրված քրիստոնյաները սկսել են «այս հզոր անգլիական ժողովրդյան

մեջ տեսնել մի բնական դաշնակից Հոռոմա դեմ, և մի հավանական գաղտարան՝ մահմեդականության դեմ, և օգնության կոչել մեր համալքությունը և օժանդակությունը»: Նա գրում է, որ վաղուց կարծիք կա, թե «Անգլիո եկեղեցին կարող է մի կենարոն լինել, որ նորա շորս կողմովը ժողովվելով, հավաքվեն, միաձայն քրիստոնյա եկեղեցիք և հիմա կարձեռ սկսում են դեպի այդ միջնակետը շարժել»: Քեթսն առաջարկում է ակտիվ քաղաքականություն վարել և «աշխատել հաստատել ամենամեծամագույն հարաբերությունը եկեղեցու մյուս ճյուղերի հետ, մտքերն իբար հաղորդել փոխադարձաբար, և միության համար ամենուրեք փափագ հարուցանել»³¹:

Ա. Հովհաննիսյանը հրատարակելով Քեթսի դրքի համառոտագրությունը, հարկավ չէր հրապուրվում հայության նկատմամբ հեղինակի քառահայտած համակիր մտքերով: Հայ հրատարակախոսն անհրաժեշտ էր գտնում պայքարել ազգության միասնության և եկեղեցու ամրության համար: Մենք տեսանք, որ հայկական հարցի արժարժման այս բառսանքն մթնոլորտում «Փորձը» տարբեր դատմանության պատկանող հայության միասնության կոչն էր անում. նոր և մասսայական հերձվածք կարող էր կործանել ամեն հույս: Քեթսի հոդվածի տպագրությունը հայերին զգուշացնում էր վերահաս այն վտանգից, «թե որպիսի քողարկված ձրգառմաներ և հայացքներ ունի անգլիական հոգևորականության մի մասը» հայ եկեղեցու վերաբերությամբ³²:

Հայ հեղինակների ուղեգրություններից, որոնք տպագրվել են «Փորձ» հանդեսում, մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում «Փորձի» թղթակից Հովակիմ Կեղամյանցի «Ախալցխայից մինչև Անի» ճանապարհորդական նկարագրությունը, նվիրված հայրենասեր լուսանկարիչ Հ. Քյուրբչյանին³³: Աշխատության առաջին բաժինը զրված է հապշտապ և համառոտ (Ախալքալաքից Ալեքսանդրապոլ), մինչդեռ, ինչպես երևում է երկրորդ բաժնի ծավալից, հեղինակը ամբողջ ուշադրությունը նվիրել է Անիին: Առհասարակ ուսումնասիրությունն այն տպավորությունն է թողնում, թե Կեղամյանցի գործը առավելապես պատկանում է ազգային տեսության սեռին: Հեղինակը Անիի պատմության և ճարտարապետական կոթողների նկարագրությամբ հիմնականում ասեք փորձում է

³¹ «Փորձ», 1880, № 2, էջ 121:

³² Նույն տեղում, էջ 106:

³³ Նույն տեղում, № 5, էջ 38:

պատասխանել մեկ հարցի. «Ինչո՞վ է, որ ազգեր և ազինքներ զորանում, հառաջանում, տեղափոխվում են և քաղաքներ են կանգնեցնում, և ինչո՞վ է, որ այդ տերութունները թուլանում, կործանվում և նոցա քաղաքները քանդվում, ամայանում և ավերակ դառնում: Բազրատունյաց հարստության մայրաքաղաքի պատմությունը և նորա հինգ հարյուր տարվան ավերակները ուշի ուշով ընթերցասիրելը և հետազոտելը ամեն մի հայի անուշիկ պարտականությունն է»³⁴:

«Փորձում» ղետեղված ճանապարհորդական նոթերը բոլորը չէ, որ հավասար արժեք են ներկայացնում. այստեղ տպագրվել են և թույլ, պատմականությունից հեռու, նկարագրական հոգվածներ. այդպիսիներից են՝ Օսկար Հեյֆելդերի «Բաթումի նահանգը» հոդվածը, Գ. Պատուի «Վանից մինչև Տիգրիս» ուղեգրությունը և այլն:

«Փորձի» հրատարակության առաջին տարիներին Ա. Հովհաննիսյանը մեծ հետևողականությամբ լուսարանում է ամսագրի ծրագրի հիմնական դարձած հարցը՝ Արևմտյան Հայաստանի տնտեսական վիճակն ու հայոց դատը՝ դիվանադիտական բավիղներում: 1879—80 թթ. թևե իբրև ամսագիր «Փորձը» ավելի հնարավորություններ էր ստանում թարմ լուրեր հաղորդելու ընթերցողներին, բայց իրականում ազգային տեսություններից թուլանում է: Յարական կառավարության քաղաքական կուրսը որոշակի շրջադարձ էր կատարել հայկական հարցում, բռնելով թուրքիային սիրաշահելու ուղին: Ստեղծված քաղաքական նոր իրավիճակը դժվարացնում էր «Փորձի» հրատարակության գործը տեղում, ինչպես և զրա տարածումը թուրքիայում: 1880 թ. մարտի 13-ին փոխարքայության զրաանկակից զազանի գրությունը տեղյակ են դարձնում գրաքննական կոմիտեի նախագահին, որ Պոլսից ստացված պաշտոնական հաղորդման համաձայն «Մշակ», «Փորձ» և «Մեղու» թերթերն արգելվել են թուրքիայում՝ թուրքական կառավարության դեմ սիստեմատիկաբար թշնամական հոդվածներ տպագրելու համար³⁵: Դրան հաջորդում են այլ իրադարձություններ, որոնց հետքերով գրաքննական կոմիտեի նախագահը 1880-ի հոկտեմբերին հատուկ գրությամբ դիմելով փոխարքայության գլխավոր վարչության պետին, հայտնում էր, որ արևմտահայության նկատմամբ Կովկասում սկսված համերաշխության ցույցերը դժվարին կացության մեջ են դրել գրաքննությանը: Քանի որ

հարցը վերաբերում էր «միջազգային խնդիրներին», կոմիտեի նախագահը խնդրում էր ցուցում տալ, թե ինչպես վարվեն այն հոդվածների նկատմամբ, որոնք համակրանքով են տոգորված ղեպի «հայերի ներկայիս քաղաքական շարժումները թուրքիայում»³⁶:

Այս էր պատճառը, որ Ա. Հովհաննիսյանն այս օրերին երբեմն ընթերցողներին հայտնում էր, թե «իր կամքից անկախ պատճառներով» չի կարող հրատարակել ազգային տեսության բաժնի համար նախատեսված նյութերը: Բայց խմբագիրն, այնուամենայնիվ, էլք է գտնում վիճակից և վերականգնանացնում ազգային տեսության բաժինը՝ մեծ հնարամտությամբ:

1880-ի ամռանը Հովհաննիսյանը գնում է Կ. Պոլիս, որտեղ ի թիվս այլ գործերի, նա պետք է թղթակից գտներ «Փորձի» համար: Ուշագրավ է, որ հասնելու առաջին օրն իսկ Հ. Իփեքճյանը նրան ծանոթացնում է Պարոնյանի հետ և վերջինս համաձայնվում է աշխատակցել «Փորձին»: Արդեն 1880-ի երկրորդ կեսից նրա «Հիշատակարանն» սկսում է տպագրվել, Հովհաննիսյանի կողմից վերանվանվելով «Հոսոսի ձեռատետրը»³⁷:

Պարոնյանի «Հիշատակարանում» (որն իր ձևով հիշեցնում էր «Հյուսիսափայլում» պարբերաբար տպագրված Կոմս էմմանուելի «Հիշատակարանը»), քննարկվում էր սուլթանի կառավարության և եվրոպական երկրների քաղաքականությունը հայկական հարցի նկատմամբ, հայ ժողովրդի հուսահատական վիճակը ռուս-թուրքական պատերազմից հետո: Հարկավ սրանով է բացատրվում այն, որ խմբագիրն այս գործը ղետեղել է ոչ թե գեղարվեստական գրականության, այլ հանդեսի ազգային տեսության բաժնում:

Պարոնյան-Հոսոսը ծաղրում էր դեսպանաժողովի ընդունած ձեվական որոշումները, որոնց իրականացումը կախված էր միմիայն թուրքական կառավարության ցանկությունից: Նա զավեշտի էր վերածում և այն դատարկահանուն ազգաբարությունները, որ պետություններն ուղղում էին սուլթանին, բարենորոգումներն իրագործելու վերաբերյալ: Հայ հրապարակախոսը ծաղրում է տերությունների միջև եղած տարաձայնությունները, նրանց սին շաղակրատանքները՝ բարձր ոլորտներում:

³⁴ Նույն տեղում, վ. 51:

³⁵ «Պատիվ ունինք հայտնել մեր հարգելի ընթերցողներին, — ծանուցում էր խմբագրությունը, — որ պ. Հոսոսը այսուհետև ամեն ամիս ուղարկելու է մեզ յուր «Հիշատակարանը», «Փորձի» մեջ հրատարակելու (տե՛ս «Փորձ», 1880, № 6—7, էջ 230):

³⁴ «Փորձ» 1879, № 12, 1880, № 4, 5, 6, 7, 8—9:

³⁵ Տե՛ս վե՛րը, ք. 480, գ. կրացուցիչ Ա, վ. 52:

Պարոնյանը մերկացնում է «հայասեր» Անգլիայի նվաճողական քաղաքականությունը: «Ավստրիական կառավարությունը հայասրարեց,— գրում է նա,— որ եթե օսմանյան կառավարությունը Հունաստանի հետ պատերազմել սկսի՝ ինքն ալ պիտի բարեհաճի նույն-պազարը զբաղելու: Ինչո՞ւ: Յուր սահմանները պահպանելու համար: Հարկավ Անգլիան ալ պիտի ուզի ուրիշ կղզի մը գրավել Հնդկաստանի նամբան ապահովելու համար»³⁸: Արդեն 1880-ի սկզբին Պարոնյանն անվերապահորեն էր խոսում այդ քաղաքականության կեղծուպատիր էության մասին: «Անգլիո կառավարությունն այժմ ուրիշ խնդիրներով զբաղված ըլլալով՝ հայկական խնդիրը քիչ մը մոռցած ըլլալ կթվի, սակայն անգլիոսեր հայերը կհուսան, թե Անգլիո կառավարությունն վերստին ձեռք պիտի առնէ Հայաստանի բարեկարգության խնդիրն, զոր այնչափ եռանդով պաշտպանեց»³⁹:

Ամենայն սրովյամբ քննադատելով եվրոպական երկրների դիվանագիտական խաղերը, Պարոնյանը ցույց է տալիս դրա տրամաբանական հետևանքը՝ Բ. Դուան վարած հայակործան քաղաքականությունը: Նա խոսում է այն մասին, որ կառավարությունն անցել է արշավի՝ հայկական մտավոր կյանքի, հայ հոգևորականության, մամուլի ու գրականության վրա:

Անդրադառնալով գավառահայության վիճակին, Պարոնյանն ընդգծում է այն, որ մի ներքին համաձայնություն է ստեղծվել այդ քաղաքականության և քրդերի գործողությունների միջև, որի հետևանքով թալանն ու ավազակությունը օրինականացվել են գավառներում: Բարենորոգումներ մտցնելու իր պարտավորություններն իրազործելու փոխարեն, սուլթանն անցել էր ամենակոպիտ բնությունների: Ձերբակալություններն ու սպանությունները դարձել էին սովորական երևույթ: Լրագրային շատ ազդու մի ձևի, ամենօրյա հեռագրերի միջոցով Պարոնյանը ներկայացնում է Սերաստիայի ձերբակալությունների պատկերը: «14-ը նոյեմբերի. Սերաստիայեն հետևյալ հեռագիրն եկավ. «Կուսակալն ազգային գավառական ընդհանուր ժողովոյ անդամները բանտարկեց»: 15-ի հեռագիրը. «Կուսակալն քաղաքական ժողովոյ անդամներն ալ բանտարկեց»: 16-ին հաղորդում են, թե ձերբակալվել են ազգային վարժարանի 25 աշակերտներ: 17-ին՝ «Բարեբախտաբար բանտարկու-

թյան լուր չեկավ այսօր Սերաստիայեն: Ես կկարծեմ, թե կուսակալը Սերաստիո բոլոր հայերն բանտարկած է և հետևապես զուրպ մարդ չէ մնացած, որ անոնց բանտարկվին հեռագրով իմացունեն մեզ: Տանկաստանի մեջ բա՞նտ... Բանտի մեջ բանտ»⁴⁰ (ընդգծումները մերն են — Մ. Մ.):

Պարոնյանը դաշրացուցիչ է համարում օսմանյան կառավարության ընթացքը, և առավել անհանդուրժելի՝ գավառահայության ստրիկական լուծությունը: Կառավարությունը ժամանակ չունի զբաղվելու Հայաստանում կատարվող հարստահարությունների հարցով, և այդ հասկանալի է, գրում է Պարոնյանը: «Այն մարդն, որոնս փորը կձեղքեն բժիշկներն, սանտր չուզեր անշուշտ մորուքը սանտրելու համար... Բայց մորուքը խառնաշփոթ վիճակի մեջ է եղեր, որո՞ւ հոգ. երբ բռնկի՝ այն առեն կառեվորություն կրավի... մորուքին»⁴¹: Ի՞նչ նշաններ կային, թե գավառներիում «Մորուքը» ընդունակ էր բռնկվելու: Ո՞չ մի: «Գավառացի հայն ամեն օգնություն պատրիարքարանեն կսպասե,— գրում է Պարոնյանը— Եթե քորդն մը, կամ չերբեզն մը հափշտակվի անոր շորը, ամմիջապես կհեռագրեն պատրիարքարան, որ շոր զրկվի իրեն, սպանալով միանգամայն, որ կրոնքը պիտի փոխե, ևթե չուր խնդիրը մերժվի պատրիարքարանեն»: Եզրակացությունը երկուսն էր. նախ՝ «Վա՛յ այն մարդու կրոնքին, որ շորեն կախում ունի», երկրորդ, գավառահայերը պետք է փոխեն իրենց ընթացքը: Որ նրանց վիճակը անելանելի է և կան բազմաթիվ օբրեկտիվ պատճառներ, որոնք անկարելի են դարձնում ինքնապաշտպանությունը քրդերից և չերբեզներից, այդ հայտնի բան է. «Սակայն, ժամ է, որ գավառացի հայն այդ պատճառներուն բարձմանը աշխատի, որչափ որ կարող է ինքն, և այն առեն միայն զիմե պատրիարքարան՝ երբ յուր ումն անբավական է զիմադրել վտանգին»⁴² (ընդգծումները մերն են — Մ. Մ.):

Առավել հստակ անկարելի էր խոսել: Պարոնյանն ակտիվ գործունեության էր կոչում գավառահայությանը՝ ինքնապաշտպանության հարցը դարձնելով առաջնային:

Ինքնապաշտպանության դիմելու Պարոնյանի կոչը ըխտած էր պատմական ժամանակաշրջանի ոգուց: Հայտնի է, որ ուս-թուրքական պա-

40 «Փորձ», 1881, № 1, էջ 134:

41 Նույն տեղում, № 8—9, էջ 254:

42 Նույն տեղում, էջ 258:

38 Նույն տեղում, էջ 271:

39 «Փորձ», 1881, № 1, էջ 134:

տերազմից հետո հայերը բավարարութիւն չստանալով, հայկական մի շարք գավառներում դիմում են վճռական միջոցների: 1879-ից զինվում են Մուշը, Կարինը, Վանը: Արևմտահայութեան սպասվող շարժումներին օժանդակելու նպատակով Թիֆլիսում և Երևանում կազմակերպվում մեծ գաղտնի խմբակներ և կամավորական ջոկատներ, որոնց մասին խոսք եղավ նախընթաց բաժիններում: Պարոնյանն այն հրապարակախոսներից մեկն էր, որոնք իրենց գործունեությամբ ոչ միայն արձագանքում էին շիկացած օրերի կանչին, այլև իրենք էին փորձում ճիշտ հունի մեջ դնել օրավուր հղորացող ժողովրդական ընդվզումները:

Պարոնյանի մարտաշունչ ելույթները՝ արևմտահայ ժողովրդի սոցիալ-քաղաքական իրավիճակի մասին ամբողջական պատկերացում տալուց բացի, օգնում էին «Փորձի» հրապարակախոսութեանը՝ գառնալու ավելի հստակ ու նպատակասլաց:

Պ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Ր Ո Ր Ք

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԱՐԾԱՐԾՈՒՄԸ «ՓՈՐՁԻ» ԷՋԵՐՈՒՄ

Ա. «ՓՈՐՁԸ» 1877—1878 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

1876 թ. ամռանը, երբ սկսում է հրատարակվել «Փորձ» հանդեսը, Բալկանյան երկրներում ծավալվող ազատագրական շարժումներն իրենց վրա էին հրավիրել ազատասեր ժողովուրդների ուշադրությունը: «Փորձի» տեսարանները, որ լուսաբանում էին այդ իրադարձությունները, մեծ համակրանքով էին խոսում թուրքական լծի դեմ ոտքի ելած փոքր ժողովուրդների ազատագրական ելույթների մասին: Վկայակոչելով հույն ժողովրդի և իտալացիների պայքարի օրինակը, «Փորձի» հոդվածագիրը կանգ է առնում այն օրինաշարիության վրա, որ շնայած իրենց ուժերով թույլ, նրանք այնուամենայնիվ հաղթում են՝ պատմության օրենքների, ժամանակի ոգու և մանապանդ ազգայնության սկզբունքի զորութեամբ: Սերբիան, զրում է «Փորձի» աշխատակիցը, ոտքի է ելել և ազգային ու ժողովրդական այդ պատերազմում ձգտում է «հայրենի սահմանները պաշտպանել և ցեղակից ու հավատակից եղբայրներին ազատել մահամեղականների լծից»: Սլավոնների «հերոսական պատերազմը տաճկական լծից ազատվելու համար, — զրում է հոդվածագիրը, — ցույց է տալիս, որ նոքա հաստատարես վճռել են վաղ թե ուշ իրանց վշտերին վախճան տալ»¹: Եվ, սակայն, ուսալիստորեն զնահատելով ստեղծված իրավիճակը, «Փորձի» խմբագրությունը այն միտքն է հայտնում, որ եվրոպական երկրներն իրենց շահերից ելնելով երբեք թույլ չեն տա, որ «Տաճ-

¹ «Փորձ», 1876/77, №3, էջ 389:

կատանի կայսրությունը բոլորովին հիմնահատակ լինի»։ Նրանցից յուրաքանչյուրն ունի իր սեփական շահերը Արևելքում, որ անհրաժեշտ է համարում պահպանել։ «Փորձի» հողվածագիրը մեկ առ մեկ վեր է հանում եվրոպական և արևելաօստրալիական շահախնդրությունների և այդ հողի վրա նրանց միջև առաջացած հակասությունների պատկերը և հանգում հետևյալ ուշագրավ հետևությունների։ «Պահպանել օտար տերությունների հակառակորդությունը և արծարծել հպատակ քրիստոնյա ժողովուրդների փոխադարձ ատելությունը և այդպիսով «արևելյան խնդրից» կազմել մի խավար լարերի թուղթ, մի վտանգավոր հրեշ, որ անդադար սպառնում է տակնուվերև անել Եվրոպան, ահա օսմանյան քաղաքագիտության գաղտնիքը»²։

Սուլթան Աբդուլ Համիդը 1876-ի ամռանը դահ բարձրանալով, խոստանում է ընդունել Սահմանադրությունը և այն հռչակում է ղեկավարել 23-ին՝ ի շիք դարձնելով Կ. Պոլսում հրապարակած եվրոպական երկրների ներկայացուցչական կոնֆերանսը, որը սուլթանին պետք է պարտադրեր ռեֆորմներ անցկացնել Բալկանյան երկրներում³։

1876-ի ամռանը Արևելյան ճգնաժամն իր հանգուցալուծմանն էր սպասում։ 1827 թ. Հունաստանն անկախություն էր ձեռք բերել։ 1830-ին Ադրիանապոլսի խաղաղությունից հետո, անկախություն է ստանում Սերբիան։ 1858-ին Փարիզում հրապարակած դիվանագիտական հատուկ կոնֆերանսը անկախ զարգացման հնարավորություններ է ընձեռում Մոլդավիային և Վալախիային, որից հետո, 1862-ին, նրանք միավորվում և կազմում են ռումինական ազգային պետությունը։

Քուրբակյան լծի տակ ղեռն տառապում էին Բուլղարիան, Ալբանիան, Մակեդոնիան, Բոսնիան, Հերցեգովինան, էպիրը և Թեսալիան։ Չերնոգորիան փաստապես ազատ էր, բայց ղեռն շուներ անկախություն վավերացումը։

Յոթնամյա անկախ թվականներին ուժեղանում են Բալկանյան երկրների ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումները։ Առանձնապես նշանակալից էին բուլղարների ելույթները (1875, 1876)։

Քուրբակյան ղեկաված ուժերը արյան հեղեղներում խեղդեցին այդ շարժումները։

Հուլիանները Բոսնիայում և Հերցեգովինայում սկսվել էին ղեռն 50-ական թվականների կեսերին։ 1875-ին գյուղացիներն ըմբոստանում են թուրք հարկահավաքների դեմ, որոնք հաշվի չառնելով 1874-ի սուլթ. թալանում էին ժողովրդին։ Հուլիաններն ընդգրկում են ողջ երկրամասը։ 1876-ի հունիսին Սերբիայի և Չերնոգորիայի կառավարությունները Քուրբակյան կառավարությունից պահանջում են պատժիչ ջոկատներ չուղարկել Բոսնիա և Հերցեգովինա, և երբ Քուրբիան շարունակում է նախկին ընթացքը, Սերբիան և Չերնոգորիան պատերազմն են հայտարարում նրան։ Միմիայն Ռուսաստանի միջամտությունից հետո այդ պատերազմը դադարում է։ Բալկանյան ժողովուրդների ազատագրության հարցը պայմանավորված էր և ողջ XIX դարում ձգձգվող արևելյան հարցի լուծումով. այս հարցի հետ էին առնչվում նաև եվրոպական խոշոր պետությունների շահերը։ «Անդլիական դիվանագիտությունը նախկինի նման խոսքով հանդես էր գալիս օսմանյան կայսրության «ամբողջության» պաշտպանությանը, սակայն Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության ծրագրերի դեմ հակազդելու արագիցիոն այդ միջոցը միաժամանակ թաքցնում էր Մերձավոր Արևելքի տերիտորիալ նվաճումների իր իսկ, անդլիական ծրագրերը»⁴։

Յարիզմին նույնպես զրապում էին Մերձավոր Արևելքի և Բալկանների տերիտորիաները։ «Հետոնֆորմյան շրջանում նրա քաղաքականության մեջ էլ՝ ավելի լուրջ նշանակություն են ստանում տնտեսական մոտիվները՝ կապված Ռուսաստանի հարստվային ծայրամասերի փառուցման, Սև ծովի նավահանգիստներով հացի արտահանման, ռուսական ապրանքները Մերձավոր Արևելքի շուկաները մտցնելու հարցերի հետ»⁵։ Հարկավ, այս ամենի հետ մեկտեղ ցարական կառավարությունը հույս ուներ բալկանյան ժողովուրդների ազատագրական պայքարը և Ռուսաստանի հաղթանակը օգտագործել՝ ներկրում զարգացող հեղափոխական շարժումները ջախջախելու համար։ Ավստրո-Հունգարիան ևս մեծ ակունկալություններ ուներ՝ կապված արևելյան հարցի հետ։ Նա չէր դադարում հուսալուց, որ իրեն կհաջողվի իշխանություն ձեռք բերել Բոսնիայի և Հերցեգովինայի վրա⁶։

² Նույն տեղում, էջ 392։

³ Հայտնի է, որ այդ թղթի օգնությամբ դժվարին պահին հասարակական միտքը խաբկուց հետո, սուլթանն անցնում է հակահարձակման։ Մեծ վեպիքը 1877-ի սկզբին արտրվում է, իսկ 1878-ի փետրվարին սուլթանը սրում է պատվամեծությունը վրա են հասնում սուլթան Աբդուլ Համիդի բռնապետության մտալ օրերը։

⁴ «Всемирная история», том VII, М., 1960, стр. 171.

⁵ Նույն տեղում։

⁶ Նույն տեղում։

Օսմանյան պետությունը չէր էլ մտածում իրականացնել քաղաքացիական պատերազմ պարտավորությունները: Խժժությունները Բուլղարիայում, բռնակալական քաղաքականությունը Հայաստանում, հույների նկատմամբ կատարվող ոտնձգությունները, Բոսնիայի և Հերցեգովինայի ապստամբությունները ստիպում են մեծ տերությունների ներկայացուցիչներին հրավիրել Կ. Պոլսի կոնֆերանսը: Սուլթանը, սակայն, անուշադրության է մատնում ընդունված որոշումը: Յարական կառավարությունը, կանխապես համաձայնության գալով Ավստրո-Հունգարիայի և Ռումինիայի հետ, 1877-ի ապրիլի 24-ին պատերազմ է հայտարարում թուրքիային:

Մինչ այդ, 1876 թ. կեսերին, նորաստեղծ «Փորձի» էջերում գետեղվում են մի շարք հոդվածներ, որոնք քննարկում էին երկրում ստեղծված վիճակը, ջանում ճշտել հայության փոխհարաբերությունները կառավարության հետ: Այս առումով ուշադրության արժանի է 1876 թ. վերջին եռամսյակում տպագրված «Ազգային տեսությունը», որի հեղինակը սկզբից դիվանագիտորեն հայտարարելով, թե օսմանյան պետության կազմակերպությունն ու քաղաքական դրությունը «ամենայն միջոց տալիս է», որպեսզի ազգն առաջադիմի, այնուհետև առաջ է քաշում խիստ հրատապ մի պրոբլեմ՝ աշխարհագրական Հայաստանի քաղաքական և իրավական իրավունքների ձևակերպման անհրաժեշտությունը:

Հաշվի առնելով այն, որ հայկական գավառները դիտվում էին իրրև օսմանյան գավառներ, հոգեվաճաղիրն անկարելի է գտնում նման պարագաներում խոսել քաղաքական իրավունքների մասին: Նա պահանջում է նախ իրավական ներաշխիքներ ստեղծել Հայաստան հասկացողության համար, որն իրրև այդպիսին ընդունվեր կառավարության կողմից: Դրանից հետո միայն, նա գտնում է, որ «այդ երկրի վրա պիտի դառնա բոլոր հայերի ուշադրությունը, նորա բնակիչների համար պիտի մտածեն խոհական հայերը, նոցա դրությունը պիտի աշխատեն բարելավել»⁷:

Հեղինակը խոսելով արևմտահայերի օրվա շարիքների՝ գաղթականության, պետական պաշտոնյաների շարաշահումների և զեղծարարության, անձի անապահովության մասին, առաջարկում է միջոցներ, որոնք խիստ ուշադրավ են: Նա առաջ է քաշում քրդական տարրի հետ՝ դարավոր հարևանության հիմքի վրա բարեկամական կապերի նորոգման

և համերաշխության ապահովման հարցը, մեծ նշանակություն է տալիս հայերի ինքնապաշտպանության կազմակերպմանը, «ինչո՞ւ հայն ինքը չպետք է պաշտպանե յուր կյանքն ու կայքը այդպիսի հանցավորների դեմ, երբ կառավարությունը չի հասնում նոցա հալածելուն, եթե մինչև անգամ հարկավոր լինի սուր և կրակ գործ դնել»⁸: «Փորձի» տեսաբանը գտնում է, որ պետք է պայքարել, կովի միջոցով ձեռք բերել անհրաժեշտ իրավունքները, սակայն 1876 թվականին ավելի հեռուն չի գնում: Ինչպես արդեն առիթ ունեցանք նշելու, նա այն միտքն է հայտնում, թե արևմտահայերի դրությունն ու նրանց վայելած իրավունքներն այնպիսին են, որ առանց ապստամբության դիմելու՝ նրանք կարող են բարվոքել իրենց դրությունը⁹:

Պետք է ենթադրել, որ 1876-ին «Փորձի» խմբագրությունը ամբողջ խորությամբ չէր պատկերացնում արևմտահայության կյանքի առանձնահատկությունները, երբ հեշտությամբ հարց էր տալիս. «Ինչո՞ւ հայերը չեն կարող անել այնպես, որ «Հայաստանը Հայաստան համարվի և նորա բնակիչները այն դրությունն ընդունին, որ իրենց պատիվը, ընտանիքը, կյանքը ապահով ու բարվոքլավ վիճակի մեջ լինի»¹⁰: Եթե մի կողմ թողնելու լինենք այն դյուրահավատությունը, որի հետևանքով «Փորձը» ենթադրում էր, թե առանց ապստամբության՝ հայերը թուրքիայում գեղես կարող են բարվոքել իրենց դրությունը, վերոհիշյալ հարցադրումը մյուս կողմից պարզում է «Փորձի» ունեցած այն համոզմունքը, թե՛ օբյեկտիվորեն Հայաստանը Հայաստան չէ համարվում, բնակիչները չունեն պատվի, կյանքի և ընտանիքի ապահովություն, նրանք չեն ապրում բարվոք վիճակով¹¹:

⁸ Նույն տեղում, էջ 408:

⁹ Նույն տեղում, էջ 411:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 410:

¹¹ Այս համոզմունքն էր պատճառը, որ 1880 թ. նույնպես «Փորձը» պնդում էր արևմտահայերի ինքնապաշտպանության կազմակերպման առաջարկը, անուղղակիորեն դատապարտելով նրանց պատիվությունը: Այսպես, «Լոռու գյուղական կյանքից պատկերներ» հոդվածում գյուղացիները մի գրույցում անդրադառնալով արևմտահայերի կյանքի անապահովության հարցին, նրանց կշտամբում են զինված դիմադրություն չկազմակերպելու համար. «Տո՛ւ, մի ասող ըլի... Թուր ու թվանք, գյուլա, բարոյի էլա առ, որ դուշմանը գալիս լաց չի ըլիս ծրծազար էրիսի նման: Ա՛յ դիդի հա՛, բու հողին ու ջրին մեռնիմ Լոռի ու Փամբակ, բու տղին տղա չի հասնուլ, բու սրին սուր չի հասնուլ, մեր տեղի մարդին ինչ քրդի բուլղ կոխմանա»: Այսանդ դժվար չէ տեսնել Աղասու ժառանգների

⁷ «Փորձ», 1876/77, № 2, էջ 406:

1876-ի ղեկավարներին ընդունված Միդհատի սահմանադրությունը բավականաչափ հուսադրում է «Փորձի» խմբագրությանը: «Միդհատի սահմանադրությունը» հողվածում խմբագրությունը նախ ողջունում է պետության պառլամենտական կազմության գաղափարը, այս հաստատում այն միտքը, թե սահմանադրությունը կազմված է բանկարտական ոգով և եթե բարեխղճարար գործադրվի, «բաղաբական ազատությունը կարող է շատով արմատ դնել թուրքիայի հողի վրա» և զարկ տալ երկրի քաղաքական կյանքին: Այդ հավատը կապվում էր հեռակա ժամանակների հետ, մինչդեռ օրվա անհետաձգելի հարցերը լուծում էին պահանջում: «Փորձի» տեսարանն այդ միևնույն հողվածում քննելով արևելյան հարցը, իբրև դրա լուծման միջոցներ առաջարկում է նախ՝ վերացնել շարիաթը և կրոնական օրենսդրության տեղ հաստատել բրիտանական օրենսդրություն: Այնուհետև նպատակահարմար է դիտվում օսմանյան մահմեդական զորքը դարձնել ազգային, դրա մեջ ընդգրկելով և բրիտանականներին: Ի վերջո, անհրաժեշտ է համարվում բրիտանականներին նույնպես ընդունել պետական ծառայության մեջ: Այսպիսով, ընդհանրացնելով առաջարկը, հողվածագիրն ասում է. հայ ժողովրդի վիճակի բարվոքման համար անհրաժեշտ են՝ իրավունք, ուժ՝ պաշտպանելու այդ իրավունքը և միջոցներ՝ կյանքում պահպանելու ձեռք բերված իրավունքները: Հատկանշական է, որ այս ամենի իրականացման համար հողվածագիրը որոնում է լուսուցիչ ուժեր. «չի կարելի հույս դնել լոկի, Դուսն վրա — գրում է նա, — այլ պետք է դիմել կայսրության բոլոր բնակիչներին և նվրոպայի լուսավոր գործակցությանը, որով միայն հնար է վերոհիշյալ արմատական վերանորոգությունը գլուխ տանել, այսինքն մահմեդական կառավարությունը փաղափակ կառավարության փոխել՝ բոլոր ցեղերին ու դավանություններին հավասար իրավունքներ շնորհելով: Ահա այն ձանապարհը, որով կարելի է օրինավոր կերպով վճռել արևելյան խնդիրը»¹³ (ընդգծումները մերն են — Մ. Մ.):

Պատմությունը շատ կարճ ժամանակամիջոցում ցույց տվեց, թե՛ Արևելյան հարցի լուծման այս առաջարկի կյանքից կտրվածությունը, և՛ թե Միդհատի սահմանադրության իսկական արժեքը:

օրինական հպարտության արտահայտությունը իրենց մոտ անցյալի պատմական սխալագործության և պարսկական բռնակալական լծից ազատագրվելու բարեբախտության համար («Փորձ», 1880, № 4, Հավելված, էջ 10—11):

¹² «Փորձ», 1876/77, №3, էջ 400:

¹³ Նույն տեղում, էջ 394:

Ռուս-թուրքական պատերազմի լուրը հուզում է երկու հատվածների հայությանը: Այն հավատը, որ Ալեքսանդր II-ը մտնում էր կովի մեջ՝ թուրքական բռնակալական լծից ազատագրելու բրիտանականներին, նոր հույսեր է ներշնչում հայերին: Ալեքսանդր Երիցյանը «Փորձի» էջերում պետում է ապագրել «Հայերի մասնակցությունը Ռուսաստանի՝ Անդրբլավասում արած տիրապետությունների մեջ» ծավալուն ուսումնասիրությունը, որը թարգմանվելով ձեռագրից՝ միաժամանակ տպագրվում է «Тифлисский вестник» լրագրում: Այդ աշխատության մեջ արխիվային բազմաթիվ փաստաթղթերի միջոցով Երիցյանը վերականգնում էր սուլթանական արքունիքի և հրամանատարության հետ արևելահայ գործիչների պնդած փոխհարաբերությունների ստույգ պատմությունը: Ուսումնասիրությունն ավարտվում է Ալեքսանդր I-ի՝ հայերին ուղղած 1813 թ. հողվարտակով, որով զինատեղիով նրանց հավաստարմությունը՝ թագավորը երախտագիտության խոսք էր ուղղում հայ ժողովրդին¹⁴: Հայ հրապարակախոսներն այս օրերին հիշատակելով երկու ժողովուրդների զարավոր բարեկամության փաստերը, ասեք անուղղակիորեն, ցանկանում էին Ալեքսանդր II-ի մեջ արթնացնել պատասխանատվության և պարտքի զգացումը: Ամբողջ «Փորձը» սլեր է անվում մարտաշունչ մի հրապարակախոսության, որն առաջավոր մտածողներին կոչ էր անում՝ պաշտպանել աշխարհի ազնիվ ժողովուրդներից մեկի իրավունքները, ի պրիտուր նրա վաստակի, արդարամտության և հավատարմության:

Պատերազմի ընթացքում «Փորձը» հրապարակում է ժամանակի առաջնական և եվրոպական թերթերում տպագրված այն հողվածների համառոտագրությունները, որոնք անչվում էին հայկական հարցի հետ: Այսպես, «Московские ведомости»-ի հողվածագիրը հարցնում էր. «Մի՞ թե միջազգային դեսպանախորհրդում ոչ ոք չի պահանջի հայոց համար ամենաանհրաժեշտ իրավունքներ միայն այն պատճառով, որ այդ զգր թեև տանջվում ու շարժարվում է, բայց միշտ համբերում է և երբեք չէ ապստամբում»: «Православное обозрение»-ն ինքնավարություն էր պահանջում հայերի համար, ինչպիսին պահանջում էին Թալանյան երկրները: Հայկական հարցում ռեակցիոն զիրք բռնած «С. Петербургские ведомости»-ն անգամ պահանջում էր ազատություն տալ առիական թուրքիայի հայերին, ինչպիսի ազատություն ստանում էին ազալոններն ու հույները:

¹⁴ Տե՛ս «Փորձ», 1877/78, № 1, 2:

Ինչպիսի՞ն էր հայերի դիրքորոշումը: Այդ շրջանում արտահայտվել են թեև և դեմ դանազան կարծիքներ, որոնցից կարևորները վկայակոչելով, «Փորձի» խմբագրությունը ինչ-որ տեսք է հաղորդել դրանց: Այսպես, կանգ առնելով Սեթ Արզարյանի կազմած հիշատակագրի այն ելակետի վրա, թե հայերը չեն դիմում զենքի, սպասելով օրինական ճանապարհով ստանալ իրենց իրավունքները, «Փորձի» տեսաբանը հաստատում է այդ դրույթը: Նա գրում է. հայերը շահասեր չեն և ոչ էլ վաճառականական ազգ են, ինչպես երբեմն հորջորջում են նրանց: «Հայկեր ներշնչել է մեր մեջ անկախության ոգին, Արամը ժառանգել է մեզ անձնավեր հայրենասիրություն, Արտաշեսներն ու Տիգրանները անվիճելի քաջասրտություն, Տրդատներն ու ներսեսները—աշխարհաշինություն, Վառձապուհներն ու Սահակները—ուսումնասիրություն, Վարդաններն ու Վահանները—անընկճելի արիություն, Սմբատները—անպայման հավատարմություն, Աշոտները—քրիստոնեական ողորմածություն և այլն»¹⁵: Հայերը երկշոտ չեն և չեն վախենում զենքից. այդ է հաստատում նրանց մոտ անցյալը (Զեյթունի ելույթը, Ղարաբաղի մելիքների կռիվները պարսկական բռնապետության դեմ): Հայերն իրենք են պահանջում զինվորագրվել, բայց կանաչարությունը մերժում է նրանց: Հայերին այժմ ինքնավարություն է հարկավոր՝ սուլթանի կողմից հաստատված իշխանով: Հայերը պետք է անկախ լինեն իրենց ներքին գործերում, ոմնեման սեփական զենք՝ ներքին բարենորոգումների համար, միջազգային հարցերում՝ լինեն շեղոք: Հակառակ դեպքում «կարելի է պահանջել այդ համաձայնությունը, ինչպես պահանջեցին և նա տվավ Հունաստանի, Ղարաբաղի, Սերբիայի և Ռումինիայի համար»¹⁵:

Ընդհանրացնելով զանազան թերթերի և գործիչների՝ այդ հարցի կապակցությամբ հրապարակած նյութերը և առաջարկները, «Փորձի» խմբագրությունը հայ մտավորականության վրա սուրբ պարտականություն է դնում հայկական և օտար մամուլի էջերում «արծածել և մշակել այս գաղափարը, որպեսզի նվիրողական հասարակական կարծիքը լուսավորվի և պատրաստվի ապագա միջազգային խորհրդի համար, որ անշուշտ պիտի գումարվի օսմանյան պետության քրիստոնյա հպատակների բախար վճռելու»¹⁶:

Միաժամանակ ուս-թուրքական պատերազմի ավարտի օրերին, երբ

զենեա չէր կայացել դեսպանաժողովի նիստը, հայ հրապարակախոսները հարկ են համարում նվիրողական կարծիքը նախապատրաստելուն զուգընթաց նախապատրաստել և հայ հասարակությանը: Այս առումով Ա. Հովհաննիսյանին մեծ ծառայություններ է մատուցում «Փորձի» զրկալոր աշխատակից Սա. Պալասանյանը: «Հունաստանի անկախությունը» խորագիրը կրող իր հոդվածին նա կցում է հետևյալ ծրագրային առաջարկներ, որը ցույց է տալիս «Փորձի» խմբագրության նպատակապես աշխատանքը այդ օրերին: Պալասանյանը գրում է.

«Ոչինչ այնպես հետաքրքրական, այնպես խրատական չէ կարող լինել, որքան ներկա դարու ընթացքում զանազան մեծ ու փոքր ազգությունների դործ դրած հերոսական ջանքերը քաղաքական անկախությունը ձեռք բերելու: Հունաստանը, Դանուբյան իշխանությունները, սլավոնական փոքրիկ իշխանությունները—Մանտենեզոն և Սերբիան, Հունգարիան, վերջապես Իտալիան և Գերմանիան, չորսքանչյուրը յուր ազգային ոգու և շրջապատող հանգամանքների համեմատ, զանազան միջոցներ են գործ դրել, այլևայլ ճանապարհներով են ընթացել, իրանց զարևոր ցանկություններին հասնելու: Բայց նոցա բոլորի նպատակը միևնույնն էր,— ազատվիլ օտարական իշխանություններից և մի քաղաքական ու ազգային մարմին կազմել: Յուր տալ այդ ազգերի մտավոր և բարոյական գործունեությունը, ցույց տալ, թե որքան հաստատարություն, որպիսի անխոնջ և շարունակ աշխատություն են գործ դրել նախ իրանց բաղձանքին հասնելու, մի քաղցր պարտավորություն է համարում յուր համար մեր հանդեսը»¹⁷ (ընդգծումը մերն է — Մ. Մ.):

Պալասանյանն այս առաջարկից հետո հայ ընթերցողին է ներկայացնում մի ուսումնասիրություն՝ բաղված Գերվինուսի «19-րդ դարի պատմությունը» աշխատությունից: Հունաստանի պատմության իր շաքարանքում նա կարողանում է պատմական փաստերը մեկնաբանել արդիական շնչով: Հունաստանի ազատագրության համար մղված պայքարի պատմությունից հեղինակն առանձնացնում է այն դրվագները, որոնք, ենթադրվում էր, թե ուսանելի կարող էին լինել հայերի համար: Այսպիսին է Կորալիսի նվիրված հատվածը: Զմյուռնացի Ադամանթիս Կորալիսը Փարիզում թողնում է բժշկությունը և զբաղվում բանասիրական գործունեությամբ: Նա հրատարակում է հին հունական հեղինակներին, ծավալում մտավորական լայն շարժում: Նրա ղեկավարու-

15 Նույն տեղում, էջ 366:

16 Նույն տեղում:

17 Նույն տեղում, №2, էջ 163:

թշուհներ վայելած լինի միայն նորա համար, որ երբեք բուռն միջոցների չէ դիմել յուր իրավունքների պաշտպանության համար»:

Սևազրավ է և 1878-ի մարտին Լոնդոնում տպագրված «Դեսպանաժողովը և հայերը» բրոշյուրը, որի մասին զրված տեսությունը նույնպես տպագրվում է «Փորձի» ազգային տեսություն բաժնում՝ առանց բնորոշ գրություն²¹:

Գրքույկի հեղինակը, հավանաբար մեկը՝ Անգլիայում գործող հայ մտավորականներից, խոսելով Հայաստանի պատմական ճակատագրի, քաղաքակրթության ասպարեզում հայերի ձեռք բերած նվաճումների և նրանց ներկա թշուհության մասին, փորձում է կռահել նրանց հետագա ճակատագիրը: Նա անկեղծ վերգովմունքով է խոսում Քուրքիայում տեղի ունեցող բարբարոսությունների մասին, և զարմանք հայտնում, որ նվրուպան թուրքական կառավարությանը չի պարտադրում կատարելու պատանձնած պարտավորությունները: Չէ՞ որ եթե հայերի նկատմամբ կատարվող բռնությունները հրապարակվեին նվրուպայում, ապա «բուլղարներին հասցրած տանջանքները շատ կնսեմանային»: Հեղինակը խնդրում է նվրուպական երկրներից՝ առաջիկա դեսպանաժողովում այնպիսի վճիռ տալ, որ Քուրքիայի բոլոր ազգությունները (այդ թվում և թուրքերը) վայելեն արդար կառավարության հովանավորությունը:

«Դեսպանաժողովը և հայերը» գրքույկի հեղինակը, որոշակի անգլիական կողմնորոշում ունի: Նա վստահ չէ, որ ռուսները արևմտահայերին ինքնավարություն կտան և հույսը դնելով Անգլիայի վրա, պատրաստակամություն է հայտնում ընդունել նրա բոլոր առաջարկները: Սակայն, այսուհանդերձ, հետաքրքրական է այն պայմանը, որով նա կամովին մտնում է անգլիական դրոշի տակ: Անգլիան պետք է հաստատակապես հայերին իրենց հայրենի երկրում ինքնավարություն տա: Կկատարի՞ այդ պայմանը, իրենք Անգլիայի հետ կլինեն, իսկ եթե անգլիական պետական գործիչները խանգարելով ռուսների Հայաստանին տիրելուն, էլնելով իրենց շահերից, Հայաստանը պետք է թողնեն փաշաների տիրապետության տակ, և երկիրը պետք է «այսպես դատապարտված մնա մշտական թշուհության, որպեսզի Հնդկաստանը պաշտպանվի,

այն ժամանակ մենք կասեինք. «ավելի լավ է, որ ռուսները առնեն Հայաստանը»²²:

Չբաժանելով հանդերձ գրքույկի հեղինակի մի շարք տեսակետերը, Բուլղարիային տրված անփութ զնահատականը և Անգլիայի դերի գերազանհատումը, խմբագրությունն, այնուամենայնիվ, այդ գրքի տեսությունը կցած իր խոսքում փորձում է ակտիվացնել հայ գործիչներին: Նրանց նա հարկադրում է նվրուպական մամուլի էջերում արժարժել Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության խնդիրը, անընդհատ նյութ մատակարարել նվրուպական թերթերին՝ Հայաստանի փառավոր անցյալի և նրա թշուհներիկայի մասին²³:

«Արևելյան խնդիրը և հայերը» ուսումնասիրության հեղինակը քննում է մեկ հարց. արդյոք պատերազմը լուծել է արևելյան հարցը. պատասխանը բացասական է: Այս գրքույկի հեղինակը նույնպես ընդգծում է, որ Ասիայի բրիտանական տառապանքների համեմատությամբ բուլղարացիների կրածը չնչին բան է: Հայերը, շրջապատված զանազան ցեղերով, մշտակապես ապրում են սրի, կրակի, սրբապղծության վտանգների մեջ, գրում է հեղինակը և նշում, որ նրանց վիճակն ավելի կծանրանա պատերազմից հետո, քանի որ ռուսական զենքից հալածված մահմեդական ցեղերը քշվելով Ռումելիայից (Արևելյան Բուլղարիա), իրենց վրեժը կլուծեն Հայաստանի բրիտանականներից: Այս հեղինակը նույնպես անգլիական կողմնորոշում ունի և մեծ սպասելիքներ՝ Անգլիայի օգնությունից: Նա համոզմունք է հայտնում, որ ազատագրված հայերը իրենց խաղաղ աշխատանքով կզոհացնեն ինչպես սահմանակից Ռուսաստանին, այնպես էլ Անգլիային և տեղական մահմեդականներին: Նա վստահություն է հայտնում, որ «բրիտանոյա և մահմեդական շուտով կեղբայրանային, եթե այժմյան անմիտ կարգերի տեղ, որոնք համարյա հավասարապես ծանրանում են ինչպես առաջինների, այնպես և վերջինների վրա, հաջողեին մի ավելի կանոնավոր վարչություն սահմանել»²⁴:

Վերջապես ավարտվում է պատերազմը: Շահագրգռված կողմերը ապաստում են դեսպանաժողովի հավաքին: Այդ օրերին «Փորձը» հրապարակում է «Տաճկական Հայաստանի ինքնավարությունը» ծրագրային

21 Իր խոսքի համար իրրև ընարան՝ «Փորձի» տեսաբանը վերցրել է Բյուրնեի հետևյալ տողերը. «Ինձ սիրուհի տո՛ւր, ինձ աստված տո՛ւր.— տո՛ւր ինձ հայրենիք: Ես քիչ բան եմ պահանջում. տուր ինձ մի փոքր, մի փոքրիկ հայրենիք»:

22 «Փորձ», 1877/78, №4, էջ 444:

23 Նույն տեղում, էջ 433:

24 Նույն տեղում, էջ 170:

հողվածը, որը հայ հասարակության ուշադրությունը հրավիրում էր օրվա հրատապ հարցի վրա: Տաճկական Հայաստան: Կատանա՞ արդյոք նա իր ինքնավարությունը և ի՞նչ ճանապարհով: Ո՞րն է դեպի այն տանող զործնական ու բանական ուղին:

Թերթի տեսաբանը²⁵ ճակատագրական սխալ է համարում այն մեկուսի վիճակը, որին դատապարտել են իրենց հայերը՝ Եվրոպային անձանոթ թողնելով հայ ժողովրդի պատմությանն ու ճակատագրին: Զբրիվելով քաղաքական ազատությունից, հայերն ամբողջ հինգ դար ապրել են հուսահատության մեջ, որպեսզի չզրոգեն մոլեռանդ բռնակալների գայրույթը: 1862-ի Զեյթունի իրադարձությունները Եվրոպայի ուշադրությունը առաջին անգամ հրավիրեցին հայերի վրա. դա՞ «առաջին բողոքն էր ամոթալի ստրկության դեմ»: Եվրոպան պատկերացում է կազմում ստրկության մեջ տանապող Ասիական Հայաստանի մասին: «Այո՛ — հայտարարում է «Փորձի» տեսաբանը, — մենք ինքներս ենք հանցավոր, եթե Եվրոպային անձանոթ, հետևապես և անօգնական ենք մնացել: Մենք ենթարկվել ենք ամեն տեսակ տանջանքների, բռնաբարվել և հալածվել ենք ամենատուրք իրավունքների համար, և երբեք չենք մտածել բողոքելու արդարության առաջ, հավատացած լինելով, թե հայի «ճակատի գիրն է» միայն նեղությունն ու տանջանք տեսանել ևրկրի վրա»²⁶:

Բողոքել արդարության առաջ՝ նշանակում էր դիմել եվրոպական պետությունների դատաստանին, սակայն՝ դիմել ոչ դատարկ ձեռքով: Հողվածագիրը վերջապետում է Հունաստանի օրինակը: Այդ երկրի ժողովուրդը չէր կարող հույս դնել Ռուսաստանի վրա՝ իր ոչ սլավոնական ծագման պատճառով: Այդ շատ նման է հայերի վիճակին. սակայն հույն ժողովուրդը շարժեց Մեծ Ռուսաստանի սիրտը և նա զորավիգ կանգնեց առապող Հունաստանին և Անգլիայի ու Ֆրանսիայի հետ մեկտեղ այն կախություն շնորհեց նրան: Ինչո՞ւմ հույները գրավեցին այդ երկրների ուշադրությունը. այն մտավոր շարժումով, որ նրանք ծավալեցին հինգ ստրկության մեջ, ստրկական լծի առկայության պայմաններում: Հունաստանը ոչ այնքան իր նյութական ուժերով է ազատադրվում, որքան բարոյական ջանքերով: Ուրեմն, եզրակացնում է «Փորձի» տեսաբանը,

ամեն դեպքում չէ, որ ազատության համար անհրաժեշտ է լինում արյուն թափել: «Հունաստանի օրինակը ցույց է տալիս դարձյալ, — գրում է հողվածի հեղինակը, — թե ինչ խախտա հիմն ունի այն անձանց կարծիքը, որոնք պնդում են, թե առանց զենք բարձրացնելու և առանց արյուն թափելու միշտ անհնարին է ստրկության լուծը թոթափել: Հույները ապստամբեցան և երկար ժամանակ փոփոխակի բախտով պատերազմեցան թուրքերի տիրապետության դեմ, բայց վերջվերջո՛ւ ապստամբությունը պիտի զսպվեք և բոլոր երկիրը փառուհանդ լինեք, եթե Եվրոպան միջամտած չլինեք: Եվ այդ ընդհանրական համակրության հույները արժանացան ոչ թե իրանց նյութական զորության, այլ բարոյական արժանավորությունների համար»²⁷ (ընդգծումը մերն է — Մ. Մ.):

Հողվածագիրը ղինված ապստամբության միջոցը մերժում է և բուլղարացիների օրինակով: Նրանք նույնպես ընդհանրական ապստամբության շեն դիմել, սակայն 1876 թ. դարհուրելի կոտորածները քաղաքակիրթ աշխարհին զրգոում են օսմանյան կառավարության դեմ և առիթ տալիս ոուսաց թագավորին՝ զենք բարձրացնելու:

Հայերն անփութ են դանվել: Բռնությունները հայկական նահանգներում թեև զերազանցում են բուլղարական ժողովրդի կրած տառապանքները, բայց հայերը հանցավոր անտարբերությամբ չեն բարձրացել իրենց բողոքի խոսքը: Հայոց պատրիարքարանի կալմած տեղեկագրերը մնացել են անպատասխան կառավարության կողմից և հետագայում չեն գրավել հայ մտավորականների ուշադրությունը: «Զարմանում ենք, թե ինչպես չդանվեցա՞վ մի հայ մարդ, որ այդ՝ տպագրության հրատարակված և ազդի մեջ ցրված տեղեկագրերը կարդալուց հետո՞ մտածե՞ր հայ ժողովրդի կրած տառապանքները Արևմտյան մասուլի միջնորդությամբ ներկայացնել Եվրոպական հասարակական դատաստանին, մինչ անցյալի օրինակներից ամենի համար ակներև պիտի լինեք, թե այդ ամենահաստատուն միջոցն էր մեր ազգի նման դրություն ունեցող ժողովրդի վիճակին մի դարման տանելու»²⁸:

Հայերի թշվառության փաստերի հրապարակումը հարցի մեկ կողմն էր: Հողվածագիրն առաջարկում է և երկրորդ միջոցը, բարոյական դորժանի վճռական դերը: Նա անհրաժեշտ է գտնում եվրոպական պետություններին ծանոթացնել հայ ժողովրդի ստեղծած մշակութային ար-

²⁵ Հողվածը հրապարակված է Ազգային տեսության բաժնում՝ առանց ստորագրության:

²⁶ «Փորձ», 1877/78, №3, էջ 351—352:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 353:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 355:

ժեքներին, պատմել գործող դպրոցների մասին, հայտնել, որ հայերն ունեն մամուլ, «ունեն զարգացած գրականություն, որը կարող է մրցել եվրոպական ժողովուրդների գրականության հետ»: Հողվածագիրը կարծում է, որ այս կերպ կարելի էր գրավել ազգերի համակրանքը, եվրոպայի ուշադրությունը հրավիրել հայության վրա և սպասել, որ ներկա ճգնաժամում արևմտյան հասարակական կարծիքը ավելի «համակամ և համամիտ ձայն բարձրացնե՞ր թուրքիայի հայերի համար»:

«Փորձի» խմբագրությունը մեծ ակնկալություններով է սպասում առաջիկա դեսպանաժողովին, վստահ, թե Ռուսաստանը քրիստոնյաներին ազատագրելու իր միտիան իրականացնելու ժամանակ՝ բարի աչքով կնայի և հայկական դատին:

Ի՞նչ էր պահանջում խմբագրությունը հայերի համար. ինքնավարություն, և ոչինչ՝ պակաս դրանից: «Իրան թուլություն և ապօրինությունների առաջն առնելու անձեռնհասություն պատճառով՝ Հայաստանի վիճակը բարվոքելու միակ հնարը ինքնավարությունն է, որ միջոց կտա հայ ժողովրդին քրդերի հարստահարություններից և տեղական վարչության անիրավություններից ազատվելու: Անցյալի օրինակները պարզապես ցույց են տալիս,— ասված է նույն խմբագրական հոդվածում,— թե բոլոր այն խաթթի Հյուսիսայիններն ու խաթթի Շերիֆները, որ օսմանյան կառավարությունը ամեն ծանր ճգնաժամներից հետո շնորհել է յուր քրիստոնյա հպատակներին, միշտ մեռած տառի զորություն են ունեցել, և թե այլևս չէ կարելի հույս դնել այնպիսի խոստումներին վրա, որ այսօր տրվում են՝ վաղը մոռացվելու համար»²⁹:

Ինչո՞ւ էր գրադված այս օրերին «բաղաբակիրթ եվրոպան»: Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը չի ընդունվում: Արևմտյան պետությունները այս անգամ ևս ակտիվորեն միջամտում են թուրքիայի գործերին՝ փաստորեն կանգնելով ռուսական նվաճումների ճանապարհին: Նրանք մասնավորապես հիվանդագիրն էին ընդունում Ռուսաստանի նվաճումների հեռանկարը Փոքր Ասիայում և «Մեծ Բուլղարիայի» ստեղծման գաղափարը: Ռուսական զորքը չի մոտենում Կ. Պոլսին. անգլիական նավատորմը կազմ ու պատրաստ էր՝ պաշտպանելու թուրքիայի պետականության անվտանգությունը, մի բան, որ նշանակում էր անգլիացիների սեփական նվաճումների ապահովումը ապագայի համար: Ռուսաստանը հարկադրված էր լեզու գտնել Անգլիայի հետ. մայիսի 30-ի գաղտնի

դաշնագրով երկու պետությունները հաշտության եզրեր են գտնում... փլուզվում է «Մեծ Բուլղարիա» պետության ստեղծման ծրագիրը և Ռուսաստանը զիջում է Փոքր Ասիայի իր նվաճումները: Հայկական նահանգների ճակատագիրը պետք է լուծեր Բեռլինի կոնգրեսը: Այն հրավիրվում է հունիսի 13-ին և իր աշխատանքները շարունակում է մինչև հուլիսի 13-ը: Կոնգրեսի աշխատանքի օրերին Անգլիայում ծայր է առնում շովինիստական պրոպագանդի մի շրջան և անգլիական քաղաքագետները այդ ջրապտույտի մեջ առնելով նաև Լոնդոնում գտնվող հայ գործիչներին, մեծ հաշտությանը մոլորեցնում են հասարակական կարծիքը: Բանն այնտեղ է, հասնում նույնիսկ, որ հուլիսի 1-ին, երբ կոնգրեսում դեռևս չէր լավել հայկական հարցը (այն լավում է 4-ին և 5-ին), Լոնդոնում հրավիրվում է մի հատուկ միտինգ՝ նվիրված հայ ազգի իրավունքների պաշտպանությանը: Ի՞նչ է ասվում տիրահռչակ այդ հավաքում, որը բացում է Վեստմինստերի դեկանը³⁰: Վերջինս Հայաստանի աղետները բացատրում է ոչ այնքան վատ կառավարության, որքան քուրդ ցեղերի հարձակումներով, որոնց՝ կառավարությունը չէր կարողանում հնազանդեցնել: Միտինգի նախագահը հայերի խնդիրն է համարում «այնպիսի միջոցներ գտնել», որոնք նրանց ապահովեին հարստահարություններից: Վեստմինստերի դքսի ուղարկած նամակն անսրող էր՝ քաղաքական իր միտվածությունը. նա հայերին մաղթում էր ազատուն բռնակալական հպատակությունից, պայմանով սակայն, որ շանցեն Ռուսաստանի ձեռքը: Միտինգի բոլոր հետտորներն իրենց ելույթներում հայերին խորհուրդ էին տալիս հեռու մնալ ռուսական տիրապետության տակ մտնելու գայթակղությունից:

Միտինգում հրապարակվում է հայերի շնորհակալական խոսքը. այնտեղ ասված էր, Վանը կործանվում է, Մուշը՝ նույնպես: Քրդական խմբերը այնպես են ալերել երկիրը, որ մի քանի շրջաններում մարդիկ սովամահ են լինում. կան սպանությունների դեպքեր: Եվ, սակայն, հայերը վստահություն են հայտնում, որ Վեհաժողովի ներկայացուցիչները կպաշտպանեն իրենց դատը:

Միտինգի մասնակիցների անունից հրապարակվում է և գրավոր մի ժողովում, որով նրանք շնորհակալություն էին հայտնում անգլիական կա-

³⁰ Վեստմինստերը Լոնդոնի ազնվականական թագամասն է, որտեղ գտնվում են կառավարական բարձագույն հիմնարկները և հնագույն այն տաճարը, որ թագադրվում են անգլիական թագավորները: Դեկանը՝ տաճարի հոգևոր պետ էր:

աւարուիցանը, «որը խոստացել է նոցա՝ քննել վեհաժողովում ասիական Տաճկաստանի հայոց խնդիրը և Հայաստանում լինելիք վարչական բարեփոխութեան վերա ուշադրութիւն դարձնել»³¹։

Հայկական հարցի համերաշխութեանը նվիրված միտինգը անգլիական նենգավոր քաղաքականութեան փառավոր հաղթանակներից մեկն էր։ Անգլիական խայտառակ դաւադրութեանը իրենց մասնակցութեան մեջ, արեւմտահայութեան դատը պաշտպանող Լոնդոնի հայ գործիչները խանդավառութեան մեջ էին։ Անգլիական թերթերից վերցրած արմենոֆիլ տերմինը նրանք սիմվոլացնում էին միտինգի ողու հետ և անգլիացիների հայասիրական ցույցերի մեջ տեղնուում իրենց ժողովուրդի վերկոթեան կրօնը։ Նրանք շարաշար խաբւած էին։ Կառավարութեան պարագլուխների հետ կայացված համաձայնութեանը՝ պատվար կանգնելու, այսպես կոչված, ռուսական վտանգի դեմ, արեւմտահայութեան ներկայացուցիչներին անուղղակիորեն ստորագրել էր ատլիս հայկական հարցի ձախողման որոշման տակ։

Գ. ԿՈՆՎԵՆԵՆՑ ԸՆՏՈՒ

Վերջապես տեղի է ունենում Բեռլինի կոնգրեսը։ Օրեր շարունակ քննարկվում է ռուս-թուրքական պատերազմի էլքի հետ կապված օրինագիծը։ Վերափոխվում է Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը, նեղացվում են Ռուսաստանի իրաւունքներն ու ձեռք բերված նոր սահմանները։ Հայ պատվիրակութիւնը ձայն չունի։ Նրա պահանջները ներկայացնում էր Ֆրանսիայի ներկայացուցիչը։ Օրակարգ է մտցվում կոնգրեսի նախագահին ուղղված հայոց պատրիարքի նամակը, հայ պատգամավորների դիմումը³², Հայաստանի համար ծրագրված վարչական կանոնադրը և վիճակագրական մի տեսութիւնը Հայաստանի մասին։ Կոնգրեսում արդեն հայտնի էր դարձել, որ Թուրքիայի հետ կնքված գաղտնի պայմանագրի համաձայն Անգլիան հունիսի 4-ին զավթել էր Կիսլոսը, դրա փոխարեն

երաշխավորելով օսմանյան կայսրութեան Ասիական հատվածի ամբողջականութիւնը։ Այսպիսով, անուղղակիորեն Անգլիան դառնում էր դրութեան տերը և հայկական հարցի քննարկումը ստանում էր ձեւական բնույթ։

Հուլիսի 13-ին ստորագրվում է Բեռլինյան տրակտատը։ Կառավարութեանների պարագլուխների հետկուլտիւսյան խաղերի և Անգլիայի ու Ռուսաստանի, Անգլիայի և Թուրքիայի, Անգլիայի և Ավստրո-Հունգարիայի միջև կնքված գաղտնի պայմանագրերի ուժով արմատապես վերափոխվում է Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը։

Հայաստանին վերաբերող 16-րդ հոդվածը խմբագրվում է և ձեւակերպվում իրրև 61-րդ հոդված։ Դրա համաձայն Բ. Գուռը պարտավորվում է բարենորոգումներ կատարել հայկական նահանգներում՝ բոլոր պետութիւնների հսկողութեան տակ։ Հոդվածը հետևյալ ձեւակերպումն ունի։ «Բ. Գուռը պարտավորվում է իրագործել այն բարեփոխումները և բարեգործութիւնները, որոնք առաջ կրելեն հայաբնակ գավառների տեղական պահանջները և ապահովել նրանց անվտանգութիւնը չերբեզնեից և բրդերից։ Նա պարտավոր է պարեկտարար տեղեկութիւններ հաղորդել այդ նպատակի համար ձեռք առած միջոցառումների վերաբերմամբ այն տերութիւններին, որոնք պետք է հետևեն նրանց իրագործմանը»։

Հուլիսի 21-ին Ազգային ժողովը քննարկում է Բեռլինյան կոնգրեսում ձեռք բերված արդյունքները։ Նիստում հանդես եկած ներսես Վարժապետյանը, դատելով նրա նկույթից, ինչ-որ չափով բավարարված էր 61-րդ հոդվածով և փորձում է միխթարել իր առյանի թերահավատներին։ Եթե չլինի պատերազմը, նրա կարծիքով սուլթանը կիրականացներ Սահմանագրութեամբ նախատեսվող բարենորոգումները հայկական գավառներում։ Պատրիարքը չի խոսում կոնգրեսի ներկայացված իրենց ազնրագրի բովանդակութեան մասին. այն հիմնականում պահանջում էր՝ «Հայոց վարչութիւնը Հայաստանի մեջ», Բ. Գուռն անվերապահ հետկարութեամբ։ Այժմ պատրիարքը գոհ է այն բանի համար, որ հայերին ճանաչել են Եվրոպայում, միջազգային կոնգրեսը քննել է նրանց հարցը, հայոց ղեսպանութիւնը զրավել է կոնգրեսի մասնակիցների ուշադրութիւնը և նույնիսկ... համակրանքը։ Ի պատասխան իր դեմ եղած այն մեղադրանքին, թե պատրիարքը ձախողել է հայկական խնդրի լուծումը, ներսես Վարժապետյանը լավատեսորեն կրկնում է, թե չի կարելի կորուստ համարել ձեռք բերածը. պարզապես հարցի լուծումը կա-

³¹ Միտինգին վերաբերող մեղքերումները քաղված են Ա. Հովհաննիսյանի «Հայր և Հայաստանը օտարների աչքում» հրատարակչին դատախազութեանից (տե՛ս «Փորձ», 1881, № 1, 2)։

³² Բեռլինի կոնգրեսին մասնակցելու մեկնած հայ պատրիարքների թիւում էին՝ Մկրտիչ Խրիմյանը, Խորեն Նարայեզը, Խրիմյանի քարտուղար Մինաս Զարազը և Ստեփան Փափազյանը։

րոտ է ժամանակի: Նա վստահութիւնն է հայտնում, թե հայոց կյանքում սկսվում է նոր շրջան և բռնութիւնները այլևս չեն կրկնվի: Պատրիարքն առաջարկում է երկրի վերաշինման մի ընդարձակ ծրագիր: «Ուղիներ պիտի բացվին, ջրանցքներ պիտի շինվին. գործարաններ պիտի կառուցվին. Անգղիոյ դրամատերք հոն պիտի երթան իրենց գրամը գործածելու. թո՛ղ երթան մեր դրամատերք ալ, ընկերութիւններ կազմեն այս օրվրնէ, ընկերութիւններ՝ ամեն քաղաք ու գյուղ գարոցներ հաստատելու համար. ընկերութիւններ՝ առևտրական հարաբերութիւններ հաստատելու համար: Հնդկաստանեն, Հայաստանեն, Անգլիայեն, Թուրքիայեն, Ռուսիայեն, Ավստրիայեն ու մինչև Պարսկաստանեն միանան, ձեռք-ձեռքի տան բոլոր հայերը...»³³:

Ներսէս Վարժապետյանի վարդազույն պատրանքները չէր բաժանում Խրիմյան Հայրիկը, որը զգաստ հայացքով է գնահատում իրենց ազերսագիրը. «Երբ կտեսննի Զեռնակորիայի նվիրակին գեանաբարչ սուրի շառաշմունք,— պատմում է նա հետագայում,— և իր բարձրաձայն զրույցելը, թե «Մենք արյուն թափեցինք և իրավունք ունինք խոսելու» ես ճիկ հանելու քաջասրտութիւն չունեի, մանավանդ որ կհիշեի, թե ժամանակիս սրամիտ քաղաքագետ մը ըսած էր. «Մենք հրդեհը ուր տեսանք՝ հոն կգիմենք մարելու»³⁴:

Հայկական հարցի լավագույն գիտակ, հրապարակագիր և գրող Մերենցը 1879 թ. իր՝ Թիֆլիսում գտնված ժամանակ հրավիրվում է աշխատակցելու «Փորձին»: Հանդեսի համարներում տպագրված նրա երկու հոդվածները ոչ միայն պարունակում են Բեռլինի պայմանագրի սուրքննադատութիւնը, այլև ուղիներ են նշում արևմտահայութեանը դուրս բերելու համար տնտեսական և քաղաքական այն փակուղուց, որի մեջ գտնվում էր:

Մերենցը ծաղրում է հայերի աղերսաթուղթը և այն կարծիքին է, թե խոշոր տերութիւնները, որ 10 միլիոնանոց բանակ ունեն, պարզապես մեծահոգութիւնից զրոգած է, որ ունկնդրել են հայ «սևագլուխ մուրացկանաց խնդրագրին...»: 40 տարուց ի վեր հայութիւնը խոստումներ է լրսում. այժմ էլ՝ «մի շարք եռանդուն գրիչներ» հորդորում են հայերին՝ հավատալ շրջված 61-րդ հոդվածին և ձեռքերը պարզել՝ «հասուն պտուղը քաղելու համար»: Անգլո-թուրքական դադաճի դաշնագրի հրապարա-

կումից հետո Մերենցը ամեն ինչ պայմանավորում է Անգլիայի դիրքով: Նա գրում է. «Անգլիա բարոյապես և նյութականապես պատասխանատու և գործակից և ամեն անիրավութեանց, որ Ասիո Տաճկաստանի մեջ տեղի ունին 1878 հունիսի 4-են վերջը: Այո՛, այն օրվնե, որ Անգլիա Կիպրոսը օսմանյան տերութիւնեն առնելով յուր սեփականութիւն ընելով, փոխարեն նորա ասիական ստացվածքը կերաշխավորե, աշխարհք զի՛նքը պատասխանատու կճանաչե լինելիք թե լավ, և թե վատ գործունեութեանց»³⁵:

Մերենցը մեկնաբանում է հայկական բարենորոգումների առիթով սուլթանի մեծ վեզիր Քյամիլ փաշայի արտահայտած մտքերը և ըզգաստութեան է կոչում հայ գործիչներին: Մեծ վեզիրի անսքող հարցազրույցներն արտահայտում էին կառավարութեան նոր դիրքորոշումը հայկական հարցում: Տասնամյակներ շարունակ սին խոստումներով խարեչով հայերին, սուլթանի կառավարութիւնը պատերազմից հետո բռուն հալածանքներ է սկսում Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի հայութեան դեմ՝ նրան բնաջնջելու վճռականութեամբ:

Մերենցը հրատարակում է Քյամիլ փաշայի կառավարութեան հեղինակած այդ ահարկու ծրագիրը, որի իրականացմանը նույնիսկ չէր ուզում հավատալ: Թուրքիան ոչ մի օգուտ չտեսավ Ռումիլիային և Մերքիային տված ինքնավարութիւնից, ասում է մեծ վեզիրը, ուստի այդ անհնար է տալ Ասիական Տաճկաստանի հայերին: Նա հայտարարում է. «Խելո՛քությունը ջնջել վերցնել է այն ամեն տարեւեր, որ օր մը կբնար մեզ նույն վտանգը ծնանիլ և օտարին ձեռնամխություն առիք և գործիք լինել»³⁶:

Տաճկաստանի և Անգլիայի համար արդեն Հայաստան անունն անգամ գոյութիւն չունի: Այդ երկրամասը պետք է խնամքով պահպանելի օտարի միջամտութիւնից և միջամտութեան առիթներից... «ուստի, այս սուրբ նպատակին համար,—խորհրդածում է Քյամիլ փաշան,—պետք է, և պետական իրավունք կպահանջե, որ ո՛նիցէ կասկածելի տարտնեհեա ընենք, որպեսզի ապագայն ապահովենք. ուրեմն այդ հայ ազգը վերցնելու, անհետ և անհետ ընելու ենք: Եվ այդ ի դուրս հանելու համար քան չի պակսիր մեզ. ամեն գործիք պատրաստ ունինք—բուրդ, շերքեզ, կուսակալ, դատավոր, հարկահան, օստիկան, վերջապես ամենայն ինչ:

33 «Մշակ», 1878, № 159:

34 «Փորձ», 1879, № 1, էջ 206:

35 Նույն տեղում, էջ 208:

36 Նույն տեղում, № 7—8, էջ 204:

կրօնական պատերազմ մը կհրատարակենք, և դուրսին պատերազմ այնպիսի ազգի մը դեմ, որ ոչ զենք ունի, ոչ զինվորություն և ոչ պաշտպան: «Եվ եթե այդ հայ ազգը բնաջինջ լինի և բրիտանյա Եվրոպա կրօնակից մը փնտրե և չի գտնե տաճկական Ասիո մեջ, կթողու զմեզ հանդիստ և այն ատեն կըբաղինք ներքին գործերով և բարեկարգությամբ»³⁷:

Մերենցը իր ժամանակակիցների մեջ առաջիններից է, որ դրսևորում է արտակարգ խորաթափանցություն, սակայն, սեպ եզրահանգումներ անելուն նրան խանգարում է անտիրապահ համալսող՝ քաղաքակրթության նվաճումների նկատմամբ: «Քյամիլ փաշայի արբանյակները, — գրում է նա, — այսօր Տորոսի լեռանց վրայեն, վաղը Վանա ծովուն եզերքեն, մյուս օրը Մշո դաշտերեն բնաջինջ րնել կմտածեն հայ ազգը և անունը»³⁸: Սակայն մարդկային երևակայությունն անդոր է ընկալել այդ հնարավորությունը: Քյամիլ փաշան ի վրձնակի չէ ջնջել ոչ հայերին, և ոչ Հայաստանն անունը: «Ապագան ճենկիրդներու, կենկթիմուրներու չէ», — ավարտում է նա խոսքը:

Քանի որ Մերենցի համոզմունքով անպզան պատկանում էր քաղաքակրթությանը, հրապարակախոսը մշակում է ազգաշինական իր ուրույն ծրագիրը: Այնինքն բանից առաջ նա հույս է հայտնում, թե կզան լավ ժամանակներ և ավելի խոհեմ քաղաքագետներ կլծորդեն միայնաց տարբեր կրոնների շահերը և հայ ժողովուրդը կիրկվի: Մինչ այդ՝ Մերենցն առաջարկում է կազմակերպել օրինագետ ընկերություններ, որոնք պայքարեն օրենքների խախտումների դեմ և պատժեն օրինազանց պաշտոնյաներին: Առաջարկում է կազմակերպել ընկերություններ, որոնք զինեն ժողովրդին՝ բարբարոսների հարձակումներից պաշտպանվելու համար: Հայ ժողովրդի փրկության գործում Մերենցը վճռական նշանակություն է տալիս լուսավորությանը և եկեղեցուն: Նա պահանջում է անպարեզից հանել սոգետ եկեղեցականներին, անսկզբունք՝ լրագրողներին, «թերուս գործիչներին, ապաշնորհ՝ դրողներին: Անհրաժեշտ է գտնում նպատակ Հայաստանում և Եվրոպայում սովորող հայ երիտասարդությանը, որ նա լիարժեք կրթություն ստանալով, մայրենի հողի վրա հայերի բարոյական և մտավոր արժանավորությունների վրա ավելացնի և զիտության ստացվածքը: Վաշխառուների դեմ պայքարի նպատակով Մերենցը առաջար-

կում է հիմնադրել դրամատներ: Հայ վաճառականներին խորհուրդ է տալիս տաճկական նավահանգիստներում Ռուսաստանի հովանավորությամբ ռուսական վաճառատների հաստատել մրցելու համար եվրոպական առևտրական աների հետ:

Մերենցը մեծ դեր է տալիս և ուսլայ հոգևորականությունը, որը բացի առտնին իր պարտականություններից, ցանկություն դեպքում կարող է զիմազրավել և օտարերկրյա միսիոներների գործունեությունը Հայաստանում: Փորձելով օգտվել ռուսական պետության հովանավորությունից, Մերենցը մի քանի անգ է անցնում: Աշխարհի բոլոր ծայրերից գալիս և Տաճկաստանում հանգրվանում են բազմաթիվ կաթոլիկ և բողոքական միսիոներներ: Նրանք ավերածություն են կատարում տգետ հայության շրջանակներում, իսկ ռուսահայ հոգևոր գործիչները հեռու են մղում ասպարեզից: Ինչու՞ նրանք չեն փորձում ձգտվել հզոր Ռուսաստանի հովանավորությունից և գործունեության հրապարակ իջնել: «Ի՞նչ կարգիլի գիրենք Հայաստանյայց եկեղեցիդ դրոշակը պարզելու ընդդեմ կաթոլիկության և պրոտեստանտության՝ հայրենի երկրին մեջ, ուսմունքով և ուսումնարանով մրցելու այդ օտար քարոզությանց հետ և նույն զգալությունը և համարձակությունը վայելելու, մինչդեռ իրենք մեծ գլուխություն ունին արևելյան և ազգային լեզուներ արդեն դիտալով»³⁹:

Ներսես Վարժապետյանի և Մերենցի ազգաշինական ծրագրերը, բուն Հայաստանում կուլտուր-լուսավորական և տնտեսական զարգացման միջոցառումների մշակման նրանց քաղաքականությունը ինչ-որ չափով ներգաշնակում էր և Գրիգոր Արծրունու հրապարակախոսությունը:

Գրիգոր Արծրունին արձագանքում էր Արևմտյան Հայաստանում տեղի ունեցող բոլոր իրադարձություններին: Ընդունված է Միդհատի ահմանադրությունը: Արծրունին գերթ է պատրանքներից: Այդ փաստաթուղթը նա համարում է «մի ամենախոշոր սուտ, ամենաանաղիմ, ամենակոպիտ, անշնորհ խաբեություն»: Վրա է հասնում 1877—78 թթ. պատերազմը: Արծրունու խորին համոզմունքով «Ռուսաց զորքը հանդես է գալիս պատերազմական բեմի վրա՝ ճնշված ազգերը, բրիտանեությունը, ազատությունը և ընդհանուր մարդկային առաջադիմությունը և լուսավորությունը պաշտպանելու դիտավորությամբ»⁴⁰: Արծրունու ամբողջ հույսերը կապված էին Ռուսաստանի հետ: Նա ներկու կեր էր նախա-

37 Նույն տեղում, էջ 204—205:

38 Նույն տեղում, էջ 206:

39 Նույն տեղում, էջ 209—210:

40 «Մշակ», 1877, №26:

տեսում. կամ Ռուսաստանի օգնությունը հայերը պետք է ինքնավարութիւն ստանային և կամ գոնե հասնեին այն բանին, որ կարողանային միանալ Անգրիովկասին: Պատերազմի ավարտից հետո ևս նա շարունակում էր հուսալ, թե սլավոնական ժողովուրդների ազատագրությունից հետո Ռուսաստանը կհոգա և Փոքր Ասիայի քրիստոնյաների մասին:

Սան-Ստեֆանոյի համաձայնագրի առիթով «Մշակը» բարձրացնում է հայության անելիքների հարցը և պարզաբանում, թե հայերն ինչ պետք է ստանան բարենորոգումների առումով (քրիստոնյա նահանգապետ, քաղաքային և գյուղական վարչություններ, գույքի և անձի ապահովություն, սեփական կամ խտուն դատարաններ և այլն): Քրդերից և չերքեզներից պաշտպանվելու համար հայերին, նրա կարծիքով, անհրաժեշտ էր «սեփական տեղական պահպան զորք ունենալու իրավունք»:

Անգլիայի նկատմամբ որևէ հավատ չտածելով, Արծրունին եթե քրիստոնյաների ազատությունը Ռուսաստանի ավանդական քաղաքականությունն է համարում, ապա Անգլիային համարում է այդ քաղաքականության ավանդական թշնամին: Կոնգրեսի նախօրյակին Արծրունին թեև շատ լավ էր տեսնում Անգլիայի կառավարող շրջանակների քաղաքականության նպատակը, սակայն դեռևս ինչ-որ հույսեր էր կապում Խրիմյանի պատգամավորության և Անգլիայի հասարակական կարծիքի հետ: Կիպրոսի զավթումն անսպասելի մի քայլ չէր. պարզապես Արծրունու կանխատեսումներն իրականանում ևն. «Անգլիան հասավ իր նպատակին, — գրում է նա՝ «Ինչ արավ Անգլիան» առաջնորդողում: — Նրա համար փոքր ազգերի անհատական քաղաքական կյանքը նշանակություն չունի, նրա համար նշանակություն ունի միայն իր սեփական նյութական շահը: Այժմ պարզ երևում է, — ավելացնում է նա, — որ Ռուսաստանի շահերը պահանջում էին քաղաքական կյանք տալ Հայաստանին, իսկ Անգլիայի շահերը պահանջում էին խեղդել հայոց ազգի մեջ ձգտում դեպի քաղաքական կյանքը»⁴¹:

Արևմտահայ գործիչներից Արծրունին պահանջում է ակտիվ գործունեություն ծավալել Հայաստանի տարածքում, գավառներում և Աղբալին ժողովը անապայման տեղափոխել Կարին կամ Վան: Այնուհետև նա հայ մտավորականներին հրահանգում է զարկ տալ լուսավորական գործունեությանը՝ այն հաշվով, որ նրանք ոչ միայն ազգի մեջ տարածեն կրթական քաղաքակրթությունը, այլև ամեն կերպ դեպի իրենց գրա-

վեն շրջապատող վայրենի ցեղերին և նրանց մեջ նույնպես տարածեն այդ քաղաքակրթության արդյունքները: Արծրունին միաժամանակ անհրաժեշտ է գտնում մնացած «թշնամի թափառական ցեղերի դեմ զենքը ձեռքին պաշտպանվել»: Այն բանից հետո, երբ անգլիական կառավարությունը հանդգնում է Կարինի հյուպատոսարանն անվանել Քուրդիստանի հյուպատոսարան, Արծրունին ազատություն է տալիս իր դայրույթին: «Այժմ դուցե բթամիտ անգլիասերները կհամոզվեն, որքան անկեղծ է Անգլիայի սերը դեպի հայոց ազգը... Մենք միշտ հարձակվել ենք Անգլիայի դեմ, միշտ զոհվացրել ենք թուրքաց հացերին մարդասեր Բրիտանիայի նենգավոր և կեղտոտ որոգայթների դեմ... մեզ չէին կամենում լսել և ահա այժմ մեր խոսքերը իրագործվում են»⁴²: Այնուհետև Արծրունին ուշադրությունը հրավիրում է գավառներում ծավալվելիք գործունեության անհրաժեշտության վրա:

«Ազգային ժողովի իդիոտները, — գրում է Արծրունին տիրական ձեռով, — իրանց իդիոտ նախագահի հետ միասին ջեն հասկանում, որ համառությունը մնալով Կ. Պոլսի մեջ, Հայաստանից դուրս, նրանք իրանք անտես են առնում Հայաստանը, իրանք առիթ են տալիս մտածել, որ Հայաստանը Քուրդիստան է անվանվում և ոչ թե Հայաստան»: Նրանց առաջարկելով զնալ գավառները, Արծրունին խորհուրդ է տալիս. «Այնտեղ Ձեր հայրենի հողը մշակեցեք, այնտեղ աշխատեցեք, այնտեղ Ձեզ կառավարեցեք, այնտեղ Ձեր Ազգային ժողովը տեղափոխեցեք և այն ժամանակ կտեսնեք, ո՞ր Բիկոնսֆիլդ, ո՞ր անգլիական կամ եվրոպական պետություն կհամարձակվի Ձեր հայրենիքը Քուրդիստան, կամ Չինաստան անվանել»:

Աստված վկա, դուք արժանի էիք այն խաղին, որ անգլիացիները մեր գլխին են խաղացել»⁴³:

«Մշակի» էջերում պարբերաբար տպագրվում էին Բաֆֆի-Մելլեր-զազեի հորվածները և տեսությունները՝ նվիրված Արևմտյան Հայաստանի խնդրին: «Ի՞նչ կապ կա մեր և Տաճկաստանի հայերի մեջ» հոդվածում Բաֆֆին հակադրվելով Միլասս Չերազին, հայտարարում է, թե «1-րդ հոդվածը իբրև ոսկու հանք՝ չի շլացնում իրենց: Այդ հոդվածը նա որակում է իբրև մեռած ուցեպտ, որը գրվում է այն ժամանակ, երբ զեզերն այլևս չեն գործադրվում հիվանդի վրա: Միակ խելամիտ միջոցը՝

⁴¹ «Մշակ», 1878, № 116:

⁴² Նույն տեղում, № 107:

⁴³ Նույն տեղում:

ապագայում ինչ-որ արդյունքի հասնելու, նա համարում է «անդադար և անընդհատ նախապատրաստությունը»։ Նա կրկնում է Արծրունու հայերը պետք է ջանան պատրաստ դիմադրել ապագա հնարավորություններին։ Կարող է ինչուս և զարկել ազատության ժամը, — գրում է նա Գորոյությունովի ոճով, — «իսկ այդ օրը կկրկնվի և շատ անգամ կկրկնվի... գուցե շատ հեռու չէ մեզանից»⁴⁴։

Մի այլ հոդվածում մշակելով Արևմտյան Հայաստանի վերանորոգումների ծրագիրը, Րաֆֆին լուրջ ուշադրություն է դարձնում հայերի հողատիրական իրավունքի ապահովման, նրանց զինակրության, հայկական դավաճաններում տեղական միլիցիա պահելու հարցերի վրա։ Նա մատնանշում է դատարանային նոր սիստեմ ստեղծելու անհրաժեշտությունը՝ եվրոպական օրենսդրական սկզբունքներով։

Հանուն ազգայնության զաղափարի հաղթանակի, Րաֆֆին պահանջում էր պայքարել կրոնական երկպառակությունների դեմ և միավորել այլադավան հայերին։

Ռուս-թուրքական պատերազմի օրերին Ռիֆլիսում շարունակում էր հրատարակվել Պետրոս Սիմեոնյանի «Մեղու Հայաստանի» թերթը։ «Մեղու Հայաստանի» լրագրի խմբագրությունը հավատում էր պատերազմի ազատագրական մարդասիրական միսիային, հավատում այն բանին, որ եվրոպան հաշվի առնելով հայերի կրած բազմադարյան տառապանքները, նրանց ինքնուրույն ներքին վարչություն կհնորձի մեծ պետություններից մեկի հովանու տակ։ Պատերազմի սկզբում «Մեղու Հայաստանի» թերթի տեսաբանները խոշոր պետություններից նախապատվությունը տալիս էին Ռուսաստանին։ Ավետիք Բաբայանը կոչ էր անում, որ Անատոլիայի հայերը ջլհատվեն, քանի որ Ռուսաստանը զորավիզ պետք է լինի նրանց։ «Թող բոլոր լուսավոր աշխարհը տեսնեն, — գրում է նա, — որ Ռուսաստանը հանել է յուր սուրը և թափում է յուր արյունը, հիրավի, անխտիր Տաճկաստանի բոլոր քրիստոնեից սլիճակի թեթևության և ազատության համար»⁴⁵։

1877-ի օգոստոսի 22-ին սուլթան Աբդուլ Համիդը ընդունում է Ներսես պատրիարքին. բոլոր թերթերը, այդ թվում և «Մեղու Հայաստանին» տարգրում են նրանց միջև տեղի ունեցած զրույցի մանրամասները. այդ նշանավոր հանդիպմանը սուլթանը հավաստիացնում է

պատրիարքին՝ հայ ժողովրդի նկատմամբ իր ունեցած «հայրական» պարտավորությունների անկեղծության մեջ։ Ներսես վարժապետյանը կաշառված էր ընդամենը լուրջությամբ՝ Գում-Գափուի Մայր եկեղեցում պատարադ է տալիս և խոսում սուլթանի սիրազուրկության, սիրալիրության և համեստության մասին։ «Մեղուն» տարակուսանքի մեջ էր։ Այդ ամենից արդյոք որևէ գուշակ պիտի ստանա՞ն «Տաճկաստանի խեղճ հայերը», հարցնում է խմբագրությունը, թե, ինչպես անցյալ բոլոր սուլթանների խոստումները, ամեն ինչ պետք է անհետանա մնա⁴⁶։

«Մեղու Հայաստանին» քննադատաբար է վերաբերվում պատրիարքի գործունեությունը, ակնդետ հետևում նրա յուրաքանչյուր քայլին։ Թերթը դժգոհ է մնում սուլթանին ներկայացված աղերսագրից, որը կոնկրետ պահանջներ չէր պարունակում⁴⁷։ «Մեղվի» տեսարանն այն միտքն է հայտնում, թե սուլթանը ձևականորեն համաձայնություն կտա լուծելու այդ խնդիրները, բայց իրականում ոչինչ չի փոխվի գավառներում։ «Մեր կարծիքով, — գրում է հոդվածագիրը, — Տաճկահայաստանի վարչությունը բոլորովին բաժանելու է ընդհանուր Տաճկաստանի վարչությունից և նրան ինքնավարության կերպարանք տալու է, ընդ հովանավորությունը պաշտպան քրիստոնյա տերությունց, մանավանդ սահմանափակ Ռուսաստանի, որոյ զորաց մի մասը, ինչպես և տաճկացը կարող էին մնալ այնտեղ մինչև տեղական պահպան զորք կկազմվեր և վարչությունը կձևակերպվեր հայ տարրից»⁴⁸։

Ինչպես տեսանք, Բեալինի կոնգրեսում ուսական կառավարության ներկայացուցիչներին չի հաջողվում պահպանել ձեռք բերած նվաճումները։ Անգլիան թելադրում էր իր կամքը. ձևակերպվում է 61-րդ հոդվածը։ «Մեղվի» տեսաբանները բավարարված էին ձեռք բերված արդյունքներով։ Նրանք հավատում էին հաջողությանը, հավատում մեծ պետություններին. «Մի՞թե կարելի է մտքով անգամ անցնել, որ հոր

46 Նույն տեղում, №35:
47 Աղերսագրում ձևակերպված պահանջներն էին՝ աշխատանքի ազատություն և պաշտպանություն, անձի և սեփականություն, ապահովություն, դպրոցների, մենատանների, եկեղեցիների և ազգային կազմակերպությունների երաշխավորություն։ Այնուհետև պահանջվում էր զուլթուն ունեցող ոստիկանական սիստեմի տեղ ստեղծել այնպիսի վարչական կազմակերպություն, որը համապատասխաներ ժամանակի պահանջներին։
48 «Մեղու Հայաստանի», 1878, №10:

44 Նույն տեղում, №126:
45 «Մեղու Հայաստանի», 1877, №31:

մեծ տերութիւնը կարող են խաբել թշվառ և անզոր մի ազգի, որ կարող է պաշտպանութեան: Եվ ինչո՞ւ պետք է խաբեն, ուստի՞ է Վրկյուզը...»⁴⁹: Մի այլ առաջնորդողում Պ. Սիմեոնյանը, գուշակելով հայութեան բարօր ապագան, հայերին հորդորում է այլևս չվախենալ քրդերից և շերքեղներից, քանի որ «Բեռլինի դաշնագրութեանը Տաճկահայաստանի ապահովութիւնը եվրոպայի հովանավորութեան ներքո է դնում և քանի որ Ռուսաստանի երկգլխյա արծիւը նորա սահմանի վերայից սրատես աչքով դիտելու է այնտեղ կատարվող ամեն մի աննշան դեպք և անկարգութեան, բողոքելու և առաջն առնելու համար»⁵⁰:

Կարճ ժամանակից, երբ հրատարակվում է այն հաղորդումը, թե տաճկական հատուկ հանձնաժողովը Շեֆիկ բեյի նախագահութեամբ մեկնել է զավառները՝ ուսումնասիրելու տեղական հանգամանքները, «Մեղու» խանդավառված հայտնում է իր ընթերցողներին, թե հարցը վճռման ճիշտ ընթացքի մեջ է: Թերթի տեսարան Յուլուսը (Սպանդար Սպանդարյան) նույնիսկ այն միտքն է հայտնում, թե հայերին միմիայն բարենորոգումներ են հարկավոր, քանի որ նրանք հասունացած չեն ինքնավարութեան համար (ընդգծումը մերն է—Մ. Մ.): Նա համոզմունք էր հայտնում, թե Անգլիան կօգնի հայերին՝ առաջադիմելու թե՛ տնտեսապես, թե՛ քաղաքականապես⁵¹: Ահա թե ինչու «Մեղու Հայաստանի» թերթի աշխատակիցները, ռուս-թուրքական պատերազմին հաջորդած առաջին տարիներին մերժում էին ազգային-ազատագրական շարժումների նպատակահարմարութեան հարցը: Բեռլինի դեսպանաժողովի նախօրյակին Սիմեոնյանը հայտնում է այն միտքը, թե Ազգային ժողովը «օրինավորութեան սահմաններում», «ոչ իբրև ապստամբ», այլ իբրև «հլու հպատակ», պետք է Բ. Դոան միջոցով խնդրի «յուր արդար իրավունքի պաշտպանութիւնը»: Որովհետև հայերն իրենց ուժերով անկարող են գործ տեսնել, շարունակում է թերթի տեսարանը, պետք է իրենց վիճակի փոփոխութիւնը հուսան «Եվրոպայի մեծ տերութեանց մարդասիրութիւնից և պաշտպանութիւնից»⁵²: Հետաքրքրական է, որ երբ Արժրուհին Սիմեոնյանին մեղադրում է թրքասիրութեան մեջ, «Մեղու» խմբագիրը մի նոր հոգովածում շարունակում է զարգացնել իր հայացքները: Դոնքիշտութիւնն է մի թույլ ժողովրդի գրգռել ուժեղ թշնա-

մու դեմ, գրում է նա. հայերը շունեն զորք, զենք, փող, դիտութիւն... ուստի պետք է գործեն օրինավորութեան և խոհեմութեան սահմաններում, իրենց իրավունքները խնդրեն և՛ տաճիկներից, և՛ օտարներից: Պետրոս Սիմեոնյանն այնուհետև կոչ է անում արևմտահայերին՝ զբաղվել շինարարական խաղաղ աշխատանքներով, չգաղթել Հայաստանից, բարեշինել երկիրը: «Գիրք և դպրոց, ահա տաճկահայերի զենքը»,— գրում է նա այդ օրերին. հայերը պատրաստ չեն ինքնավարութեան համար և եթե անգամ այն ստանալու լինեն, չեն կարողանա իրենց ենթարկել քրդերին ու շերքեղներին: Նրանք չպետք է ոխկի դիմեն, պետք է գործեն գիտակցաբար, պատրաստվեն և ապա միայն ձեռք բերեն իրենց ցանկացածը: Փուլթ չէ, թե այդ օրը կտեսնեն նրանց որդիները կամ թոռները...»⁵³:

1878 թ. տարեվերջին հրատարակելով Մինաս Չերազի «Թե ինչ շահեցանք Պեռլինի վեհաժողովեն» գրքուլի տեսութիւնը (ըստ որի՝ «հայերը ավելին ստանալ ոչ կարող էին և ոչ էլ պետք է ցանկանային»), «Մեղու» խմբագիրը անուղղակիորեն հրատարակում է իր հավատամբը: Նա գրում է, թե իրենք «բոլորովին համաձայն են պ. Չերազի հայեցվածքներին»: Այդ սկզբունքները, շարունակում է Սիմեոնյանը, զրդում են ազգը աշխատութեան՝ յուր օրինավոր բաժինը ձեռք բերելու քնական նախապահով և ոչ յապաղյուն հուսահատութիւն, որպես անում են մամար մեր անհեռատես հրատարակատաներից»⁵⁴:

Մեր պատմական գրականութեան մեջ դեռևս չի լուսարանվել «Փորձ» և «Մեղու Հայաստանի» պարբերականների դիրքորոշումը հայկական հարցում:

Ճիշտ է, Ա. Հովհաննիսյանը, ինչպես և Պետրոս Սիմեոնյանը, պատկանում էին միևնույն՝ ազգային-պահպանողական հոսանքին, սակայն նրանց պարբերականները մի շարք էական հարցերում տարբերվում էին միմյանցից: Մենք ծանոթացանք «Փորձի» ազգային տեսութեան բաժնի նյութերին, որոնք մատնանշում էին այդ հանդեսի քաղաքական ուղեհիշը: Սակայն «Փորձի» ուղղութեան մասին է՛լ ավելի ամբողջական պատկերացում կազմելու համար անհրաժեշտ է ծանոթանալ ևս մեկ փաստաթղթի հետ, որը հրատարակվել է «Փորձի» էջերում, դրա հրատարակութեան վերջին տարին:

49 «Մեղու Հայաստանի», 1878, №26:

50 Նույն տեղում, №35:

51 Նույն տեղում, №32:

52 Նույն տեղում, №5:

53 Նույն տեղում, №42:

54 Նույն տեղում, №45:

1879 թ. մայիսի 17-ին Քիֆլիսի ժողովարանում Ա. Հովհաննիսյանը կարդում է մի հրապարակային դասախոսություն, որը հետադաշում տպագրվում է և՛ «Փորձի» էջերում (1881 թ. № 1, 2), և՛ առանձին գրքով («Հայր և Հայաստանը օտարներին աշքում»): Գասախոսությունը երկու նպատակ էր հետապնդում. նախ՝ ցույց տալ, թե ի՞նչ կարծիք ունեն արտասահմանյան գործիչները հայերի մասին, որքանով օբյեկտիվ են արտացոլվում հայկական իրադարձությունները արտասահմանյան հեղինակներին և ճանապարհորդների կրկերում, ինչպե՞ս է լուսաբանում հայկական հարցը «աշխարհի 6-րդ պետությունը»՝ մամուլը: Երկրորդ խնդիրն էր՝ անհրաժեշտ ճշտումներ կատարել վերը հիշված աշխատություններում, սրբազրեղ զրանց մեջ սպրդած սխալները, այն հաշվով, որ Հայաստանին և հայերին նվիրված աշխատությունների հետագա հրատարակությունները մարսիմալ ճշգրտությամբ ներկայացնեին իրավիճակը Հայաստանում:

Ա. Հովհաննիսյանի վերոհիշյալ ուսումնասիրությունը նրա ստորագրությունը կրող առաջին նշանակալից հրապարակախոսական ելույթն է, և իբրև այդպիսին՝ է՛լ ավելի մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում: Գասախոսությունը նա պատրաստել էր մեծ սիրով և պատասխանատվության զգացումով և ինչպես ներևում է նրա մի անձնական նամակից, այն արժանացել էր ունկնդիրների հավանությանը⁵⁵: Հովհաննիսյանը տիրապետում էր մի քանի օտար լեզուների. այդ նրան հնարավորություն էր տալիս անձամբ հետևելու արտասահմանյան մամուլին և զրական նորույթներին, և հենց այդ հանգամանքն էլ թերևս նրան զրգում է հանդես գալ հիշյալ դասախոսությամբ:

Եվրոպայի և Հայաստանի փոխհարաբերությունների պատմությունը Ա. Հովհաննիսյանը բաժանում է 3 շրջանի. նախազեյրուկյան, երբ հայերը դիտվում էին իբրև մեծ ձիրքեր ունեցող քրիստոնյա ժողովուրդ, որը քաղաքակրթություն էր տարածում Արևելքում: Զեյթունից մինչև ուս-թուրքական պատերազմն ընկած ժամանակները, որ հրապարա-

⁵⁵ Եզյանին ուղղված նամակում Հովհաննիսյանը գրում է, որ այդ «զեղեցիկ նույթը» մշակելու վրա շատ ջանք և բոլոր լնդունակություններն է գործադրել: Ինչ վերաբերում է դասախոսության թողած տպավորությանը, ապա այդ նկարագրում է հետևյալ կերպ. «Երևակայեցե՞ք Քիֆլիսի ամենամեծ դահլիճի մեջ 600 մարդ հայ ունկնդիրները ոգևորված, ոչինչ շարժմանը երկու ժամվա ընթացքում, լավում է միայն դասախոսի ձայնը ու անվերջ ժափահարություններ: Հաջողությունը իմ բոլոր ակնկալությունները գերզանցեց» (տե՛ս ԶՊԿՊ, Եզյանի ֆոնդ, Արզար Հովհաննիսյանի 27.4. 79 թվականի նամակը):

կախույթ կոչում է Բաղա՛վական շրջան և Սան-Ստեֆանույի համաձայնագրին հաջորդած ժամանակաշրջանը, որը պայմանական ձևով միջազգային է անվանվում: Հովհաննիսյանը այս շրջանի վերջնադիժը համարում է այն ժամանակները, երբ միջազգային բարը կղաղարեր սոսկ խոսք լինելուց և Արևմտյան Հայաստանը կղանար ինքնուրույն երկիր՝ միջազգային հասկացողությամբ:

Հրապարակելով Հայաստանի պատմության այս երեք շրջաններում ստեղծված և՛մրոպական հեղինակների աշխատությունների տեսությունը, Ա. Հովհաննիսյանը փորձում է միաժամանակ գնահատել դրանք: Այնուհետև Արզար Հովհաննիսյանը գտնում է, որ հայերն իրենց քաղաքակրթության աստիճանով, դասական լեզվով, բարձրարվեստ գրականությամբ, իրենց ազգային ուրույն դիմագծով, աշխատասիրությամբ և խաղաղուժյամբ մեծ երաշխիքներ են տալիս ապագա գործունեության համար: Նրանք անփոխարինելի միջնորդներ են՝ արևմտյան քաղաքակրթությունը Արևելքում տարածելու գործում: Նա, սակայն, ցավով է նշում, որ Բեռլինի կոնգրեսի մասնակիցները հաշվի չեն առել այս ամենը: Հովհաննիսյանը հիշում է կոնգրեսի հայ պատգամավորներից մեկի՝ խոստովանությունը, թե իրենք նախանձով էին նայում փոքրիկ Մոսկոնեգրոյի պատգամավորին, որը «հզոր՝ յուր իրավունքներով, յուր ազգի՝ պատերազմի դաշտում թափած արյունով, համոզված էր, թե յուր ձայնը լսելի պիտի լինի և Բաղա՛վականությունից պիտի ստանա՛, ի՞նչ որ հայ պատգամավորները զուր սպասում էին ստանալ արդարամիտ ատենի մարդասիրությունից»⁵⁶ (ընդգծումը մերն է—Մ. Մ.):

Հովհաննիսյանն անհրաժեշտ է համարում ապացուցել այդ Բաղա՛վականությանը, որ հայերի պահանջները բնավ էլ չեն հակադրվում որևէ ժողովրդի շահերի: Ավելին, հայկական նահանգներն իրենց բնական և աշխարհագրական դիրքով շատ հարկավոր են հարևան պետություններին: Հայաստանը և՛ ռազմական առումով, և՛ առևտրական, և՛ տնտեսական, շատ նշանակալից հեռանկարներ ունի: Ժողովուրդը խաղաղաբեր է, զրաղվում է երկրագործությամբ և առևտրով և երբեք աշխարհակալական ձգտումներ չի ունեցել: Հայերն, ասում է հեռտորը, ստեղծված են ինքնավարության համար. թույլ տվեք նրանց զարգացնել իրենց անտեսությունը, տվեք ազգային միլիցիա՝ պաշտպանվելու հարևան ցե-

⁵⁶ «Փորձ», 1881, №2, էջ 34:

ղերի հարձակումներից և կհամոզվեք, թե այդ խաղաղ ժողովուրդը որքան օգուտներ կարող է տալ մարդկությանը:

Ստեղծված ճգնաժամային վիճակից դուրս գալու միջոցը Ա. Հովհաննիսյանը համարում է ժողովրդի ազգային գիտակցությունն արթնացնելու անհրաժեշտությունը: Երբ մի ժողովուրդ սկսում է ճանաչել իրեն և ընենլ իր անկման պատճառները, ապա կարելի է ասել՝ նա ձեռք է բերում փրկության ստույգ երաշխիքը: Պատմական սովյալ ժամանակաշրջանում, ասում է Հովհաննիսյանը, հայերը պետք է հետևողական լինեն, լինեն արմենոֆիլ և հաստատամտությամբ պայքարեն իրենց իրավունքների համար: Նա հայտնում է այն միտքը, թե նորագույն ժամանակների պատմության բազմաթիվ օրինակներից հայտնի է, որ փոքր ժողովուրդների «օգնության աղաղակները միշտ արձագանք են գտել բարեբաղիթ աշխարհի մեջ», ընդ որում՝ «որքան նոցա գործ դրած ջանքերը մեծ են եղել, այնքան ավելի համակրության արժանի են եղել, համակրություն, որի մեջ ջերմ խոսքերին հաճախ հետևել է և գործը»⁵⁷: Տվյալ դեպքում, եվրոպական մամուլը կարեկից է հայության տառապանքներին, ասում է նա, օտար հեղինակները, գիտնականները, ճանապարհորդները, շնչին բացառությամբ ամենազրական ձեռք են արտահայտվում հայ ժողովրդի մասին, եվրոպան, մասնավորապես Անգլիան, զորավիզ է հայոց հարցին: Ա. Հովհաննիսյանը չի հուսահատվում այն բանից, որ Բեռլինի կոնգրեսում հայկական հարցը բավարար լուծում չի գտնում: Նրա կարծիքով անգլո-հայկական բարեկամական ընկերության նիստերը, հայության օգտին կազմակերպվող միտինգները, անգլիական պետական քարտուղարների ելույթները՝ այդ հարցին ապադայում բավարար լուծում տալու երաշխիքներ էին: Ի լրումն ամենի՝ Ա. Հովհաննիսյանը հանգամանորեն նկարագրում է հայկական հարցի համերաշխությանը նվիրված միտինգը, որը կազմակերպվել էր Լոնդոնում 1878-ի հուլիսի 1-ին, Բեռլինի կոնգրեսի աշխատանքի օրերին⁵⁸:

Մենք ասացինք, որ Ա. Հովհաննիսյանն իր դասախոսությունը կարդում է 1879-ին, երբ պատերազմի սովարտից հետո հայ գործիչները

գնուս հույսեր էին կապում անգլիական կառավարության գործունեության հետ՝ Փոքր Ասիայում: Անցնում է երկու տարի և «Փորձի» խմբագրությունը վերանայում է նախկին դիրքորոշումը: Անգլիան, գրում է ամառի տեսաբանը, «թեև պաշտոնապես համամիտ ու համակարծիք էր ցույց տալիս իրան մյուս պետություններին, բայց ձեռքի տակից սկսեց Քուրբխայի կարծեցյալ շահերը պաշտպանել և, որ ցավալի է, արևելյան քրիստոնյաների արգարացի պահանջների առաջ խուլ մնալ»: Թվում է այս փաստը բավական էր, որպեսզի խմբագրությունն անհրաժեշտ հետևություն աներ, սակայն Ա. Հովհաննիսյանը հայկական հարցի ձայնտեություն աներ, սակայն Ա. Հովհաննիսյանը հայկական հարցի ձայնտեությունը վերագրում է սոսկ Բիկոնսֆիլդի «երկմիտ ու մասամբ անգործոնյա քաղաքականությանը»: Խմբագրությունը «նշանակալից» հեղաշրջում է անվանում այն փաստը, որ իշխանության ղեկը տորինների (պահպանողականներ) անցնում է վիզերի ձեռքը (ազատականներ) և բարձրաբարբառ հրատարակում է իշխանության նոր ղեկավար Գլադստոնի հետևյալ միտքը. «Արևելք պեոֆ է արևելյան քրիստոնյաներին պատկանի, յուրաքանչյուրին յուր սահմանների մեջ»⁵⁹:

Արգար Հովհաննիսյանը «Փորձի» շրջանն ավարտում է և «Արձագանքի» հրատարակության գործն սկսում՝ շատած մի վերջնական եզրահանգման: Պատերազմի նախօրյակին որոշ ժամանակ արևմտահայության վիճակի բարելավումը նա կապում էր Միդհատի սահմանադրության և, առհասարակ, տերության ներսում կատարվելիք բարեփոխումների հեռանկարի հետ: Պատերազմը փոխում է նրա ծրագրերի ուղին, և 16-րդ հոդվածը արևմտահայության ճակատագիրն ուղիղ գծով կապում է ռուսական պետության հաղթանակների հետ: Կարճ ժամանակից, սակայն, Անգլիայի խարդավանքի հետևանքով այդ հույսերն ի դերև են ելնում և Հովհաննիսյանը Բեռլինի կոնգրեսից հետո թեքվում է դեպի եվրոպական դիվանագիտությունը, որի ընդհանրական հսկողության էր հաճնարարվել բարենորոգումների իրականացման գործը՝ Փոքր Ասիայում:

Հովհաննիսյանի հայացքները որոշակի էվոլյուցիա են ապրում 80-ական թթ. սկզբներին, երբ ոգևորված Արևմտյան Հայաստանում սկսվող շարժումների հեռանկարով, նա ներգրավվում է այդ շարժումներին օժանդակող խմբերի մեջ և զբաղվում թե՛ նյութական միջոցներ

57 Նույն տեղում, №1, էջ 3:

58 Ինչպես նրանում է Ա. Հովհաննիսյանի նամակից, միտինգի ամբողջական նկարագրությունը նրան էր ուղարկել Եղյանը («Այն միտինգի հաշիվը, — գրում է նա, — որ ըստացա Ձեզանից և որ վերջում կարգացի — պսակեց բուր գործը»):

59 «Փորձ», 1881, №2, էջ 135:

րի հանգանակութեան, և թե արևմտահայութեանը զինելու գործով⁶⁰։ Այդ և հետագա շրջանում նա իր պարբերականներում հաճախ է հրապարակում հոդվածներ՝ նվիրված եվրոպական փոքր ժողովուրդների ազատագրական պայքարի փորձին։ Սակայն հայկական հարցի շուրջը մտածելու հետագա երկու տասնամյակներում ևս ստիպում է «Արձագանքը» խմբագրին, շարունակել խնդրի լուծման իր ցավազին որոնումները։

Հայ խմբագիրների դիրքորոշման փոփոխականությունը պայմանավորված էր ժամանակաշրջանի հրամցրած հարցերի բարդությունը և այդ գործիչների զաղափարական հավատամքի սահմանափակությունը։ Վերահաս պատերազմը, ռուսական ղեկի հաղթանակը, 16 և 61-րդ հոդվածների երևան գալը, խոր հուզումների աղբյուր են դառնում։ Հայ գործիչները զիվանագիտական փորձ չունենալով և չկարողանալով խորամուխ լինել հարցերի բազմապիսի տրամաբանության մեջ, դժվարություններ էին կողմնորոշվում ստեղծված իրավիճակում։

Ինչպես տեսանք՝ «Մշակի» դիրքն այդ օրերին ավելի արմատական էր և կայուն։ Բաֆֆին և Արծրունին հավատ էին քննադատում եվրոպական զիվանագիտությանը և անսովորելով Ռուսաստանի ազատագրական միախաչին, միաժամանակ առաջ էին քաշում զենքի ուժով հայերի ազատությունը նվաճելու ծրագիրը։ Ար. Հովհաննիսյանը միջին տեղում էր «Մշակից» աջ և «Մեղվից»՝ ձախ։ Հստակորեն պատկերացնելով արևմտահայերի թշվառության աստիճանը և նրանց վիճակի բարվոքման անհրաժեշտությունը, նա, սակայն, ինչպես տեսանք, հարկադրված էր առաջարկել հարցի լուծման մի բանի տարբերակ։ Ընդ որում, եթե մինչև Բեռլինի կոնգրեսը նա շփման կետեր ուներ Պ. Սիմեոնյանի հետ, ապա կոնգրեսից հետո երկու գործիչների դիրքորոշումները բաժանվում են։

Ամեն բանից առաջ Հովհաննիսյանը դժգոհ էր կոնգրեսի արգելադրանքներից, այն ղեկավարում, հրք Սիմեոնյանը շեղած էր 61-րդ հոդվածով։ Երկրորդ՝ Հովհաննիսյանի համար անընդունելի էր «Մեղվի» խմբագրի այն կարծիքը, թե հայերը պետք է գործեն խոհեմաբար, և ջանան իրենց «օրինավոր բաժինը ձեռք բերելու բնական ճանապարհով»։ Կոնգրեսից

հետո Հովհաննիսյանը ազգը կոչում էր ինքնաճանաչության, համոզված, որ ժողովուրդը որքան լավ պատկերացնի իր ստրկական վիճակը, զըզված լինի դրանից, այնքան հետևողական կլինի լավագույն ապագային հասնելու իր ձգտումների և պայքարի մեջ և այնքան հավանական կդառնա եվրոպայի կամ Ռուսաստանի օժանդակությունը։

Երրորդ հիմնական խնդիրը, որի լուծմանը նրանք մոտենում էին տարբեր ծայրերից, Հայաստանի ապագա վարչական կառուցվածքի հարցն էր։ Սիմեոնյանը պատերազմից անմիջապես հետո հայտնեց այն տեսակետը, թե հայ ժողովուրդը ղեռն պատրաստ չէ ինքնավարության ձևով երկիրը ղեկավարելու համար և նրան հարկավոր են միմիայն բարենորոգումներ։ Մինչդեռ «Փորձի» ամբողջ հրապարակախոսությունը ուղղված էր մեկ նպատակի՝ Արևմտյան Հայաստանի համար ամեն զնով ձեռք բերել երկրի ղեկավարման ինքնավար վարչաձև։

Այն բանից հետո, երբ Բեռլինի կոնգրեսի մի շարք մասնակիցներ հայ պատվիրակության պահանջը համարում են «մի հանդուգն, բողոքական ազդեցության տակ ներշնչված կամ թե թուրքիայի թշնամիներից զրգված զաղափար», Ա. Հովհաննիսյանը վճռում է հակահարված տալ թերահավատներին և նրանց ծանոթացնել հարցի պատմությունը։ 1880 թ. «Փորձի» համար պատրաստվում է մի հոդված՝ «Հակոբ Շահամիրյանի մատենագրական գործունեությունը Հնդկաստանում» խորագրով, որը փաստորեն Հայաստանի ազատագրման և ինքնավարության համար հայ գործիչների մղած պայքարի պատմությունն էր։ Հոդվածագիրն անդրադառնալով կոնգրեսում արտահայտված այն կարծիքներին, թե ինքնավարության զաղափարը հանդուգն միտք է, ներկայացնում է ինքնավարության համար մղված պայքարի 160 տարիների պատմությունը։ Այնուհետև հիշատակվում է այն իրողությունը, որ այդ հարցը ռուսական բարձր ատյաններում քննարկվել է 4 անգամ, և միշտ հեղահայ գործիչների ակտիվ մասնակցությամբ (Պետրոս I-ի, Եկատերինա II-ի, Նիկոլայ I-ի օրերին և ռուս-թուրքական վերջին պատերազմի ժամանակ)։ Հոդվածի վերջին բաժնում խոսվում է Շահամիրյանի գործունեության, մասնավորապես նրա «Ռոտայթ փառաց» աշխատության մասին, ընդ որում հանդամանորեն վերապատմվում են զրքի այն հատվածները, որտեղ խոսվում է հանրապետական կարգերի առավելության մասին և նշվակվում միապետական սիստեմը։

1880-ի մայիսին հոդվածը մերժվում է գրաքննության կողմից։ Ար. խիվում պահպանված ղեկուցագրից պարզվում է, որ 1880-ին «Փորձից»

60. Ազգային-ազատագրական պայքարի հարցում ազգային-պահպանողականների ապրած զարգացումը հաստատում է և Արշ. Մելիքյանը իր «Նյութեր հայ հասարակական կյանքի և մարի» ձեռագիր աշխատության մեջ (էջ 144—145)։

մերժվել է ևս երկու հոգված («Մեծ և փոքր ազգությունները» և գերմաներենից թարգմանված «Արևելյան հարցի ամենահասարակ տարրերը»): Հետաքրքրական է, որ Ա. Հովհաննիսյանը արտասահմանից փերադատնալուց հետո կարողանում է Շահամիրյանին նվիրված այդ հոդվածն, այնուամենայնիվ, տպագրել 1881-ի 2-րդ համարում՝ Սրբուհի երիցյանի ստորագրությամբ: Նույն թվականի առաջին համարում նա գետեղում է մեծ գործիչների ասուլիսները ազգի և հայրենիքի մասին, հավատացած, անշուշտ, դրանց դաստիարակչական նշանակության մեջ⁶¹:

Այս ասուլիսները խորհրդանշում էին Հովհաննիսյան-խմբագրի անցնելիք ուղին՝ «Փորձին» հաջորդող տարիներին: Նույն 1881 թ. «Փորձի» ուղղությունը առանձնահատուկ սրություն է հաղորդում Պարոնյանի քաղաքական հրապարակախոսությունը, որը հետագայում օգնում է Հովհաննիսյանին՝ ուշադրության կենտրոնում պահելու արևմտահայության ազատագրության հարցը և այն քննարկելու առավել լայն շրջանակներում:

61 Հիշենք այդ ասուլիսներից մի բանիսը. «Մարդու առաջին առաջինությունն է՝ դո՛հել չուր անձը հայրենիքին»:

«Անկարելի է տրեկացնել մի ազգ, որ հաստատ կամք ունի ազատ լինելու»:

«Ազգերի բարօրությունը կարող է ծնվիլ միայն յուրյանց հողի վրա»:

«Նույնիսկ հայրենյաց ծուխը քաղցր ու ախորժելի է մեզ»:

«Ստրկացած ազգը երջանիկ օրեր չունի»:

«Ամենայն ազգ, որ ցանկացել է ազատություն, միշտ ազատ է եղել»:

Գ Լ Ո Ւ Ե Չ Ո Ր Ր Ո Ր Գ

«ՓՈՐՁԸ» ԵՎ Ժ.Ա.ՄԱՆԱԿԻ ԼՈՒՍԱՎՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

Ա. ԿՐԹԱԿԱՆ, ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՀԱՐՑԵՐ

XIX դարի 70—80-ական թվականները արևելահայ իրականության մեջ հայտնի են դպրոցաշինության վերելքով: Քաղաքներում և գյուղերում բազմանում են հայ դպրոցները, ավելանում է եվրոպայում և ուստական համալսարաններում կրթություն ստացած մանկավարժների թիվը, հայ մտավորականությունը զարկ է տալիս հրատարակչական գործին: 60—70-ական թվականներից երևում են առաջին մանկավարժական հանդեսները, հրատարակվում են ուսումնական ձեռնարկներ, մանկական գրքեր: Դպրոցների զարգացման հարցը գաղափարական լուրջ հարց էր, որի լինելիությունը «Փորձի» խմբագրությունը լծորդում էր ազգի ամբողջականության պահպանման ծրագրի հետ: «Փորձի» տեսաբան Պալասանյանը հանդեսի գաղափարական ուղղությունն էր հաստատում, հրուշակելով հետևյալ միտքը. «Հայ ժողովուրդը նույնպես սկսում է ըմբռնել, որ լեթև դպրոցը առհասարակ անհրաժեշտ է, մեզ համար նա կյանքի և մահվան խնդիր է, մի խնդիր, որի հետ սերտ կապված է մեծ լեզվի գոյությունը, ազգային կյանքի այս ամենահաստատ սյունը»¹ (ընդգծումը մերն է—Մ. Մ.): Ազգի կենսունակության ապահովման գաղափարը, որին բոլորանվեր ծառայում էր «Փորձը», դպրոցի միջոցով խարսխված էր լեզվի պահպանման հիմնական ծրագրին: Ահա թե ինչու, հրատարակության հենց առաջին տարվանից «Փորձի» էջերը տրամադրվում են

¹ «Փորձ», 1876/77, №4, էջ 90:

դպրոցական գործի լուսարանմանը Կովկասում և Արևմտյան Հայաստանում:

Խմբագրությունը մի քանի հոգովածներով անդրադարձել է Ներսիսյան դպրոցին. տպագրվել և քննարկման է դրվել դպրոցի տեսուչ Մանգինյանի կազմած կանոնադրության նախագծի մեկնությունը, հրատարակվել է Ներսիսյան դպրոցի 56-րդ տարեդարձի առիթով դպրոցի տնօրինության ներկայացրած հաշվետվությունը: Ամսագրի աշխատակիցները ընթերցողներին ուշադրությունը հրավիրել են նաև մանկավարժական կադրերի պատրաստման, գեղարվեստական դրականության հրատարակման, դպրոցի ուսումնական շենքի կառուցման հարցերի վրա:

«Փորձի» էջերում հարց է բարձրացվել ուսումնական խնդիրներում սահմանափակել հոգաբարձուների իրավունքները, նրանց իրավասությունը հանձնելով միմիայն դպրոցների նյութական ու անտեսական գործերը: Բանավիճելով «Փորձի» այս հարցադրման դեմ, Ներսիսյան դպրոցի հոգաբարձու Գ. Սվանգուլյանը հայտարարում է, թե ուսուցիչներին ընտրության գործը միմիայն տեսչին վերապահելով՝ նրան կարելի է դարձնել միասնաբար, իսկ հոգաբարձուների իրավունքների սահմանափակումը կնշանակեր անուղղակիորեն փակել դպրոցի դռները նրանց առաջ: «Փորձի» առաջարկը վիճարկվում է և ժամանակի այլ գործիչներին կողմից:

«Փորձի» խմբագրությունը արձագանքում է Գայանյան օրիորդաց դպրոցի 10-ամյակին, հանգամանորեն շարադրում նոր նախիջևանում հաստատված արհեստագիտական դպրոցի հիմնադրման պատմությունը և հրապարակում դպրոցի կանոնադրությունը:

Ա. Հովհաննիսյանը ընդհուպ մոտենում է գավառական հայ դպրոցների վիճակին և էջմիածնի կողմից այդ դպրոցներին ցույց տրվող օգնության հարցին: «Մեր հոգևորականության պարտականությունները» հոդվածը նվիրված է ժամանակի հայ դպրոցների առջև կանգնած ընդհանուր դժվարություններին: Վերատեսուչների նշանակման կարգը չի արդարացնում իրեն, ասված է այդ հոդվածում: Նրանց աշխատանքը չի գնահատվում ըստ արժանվուն: Հիշատակվում է այն փաստը, որ Խիֆլիսի, Քուվայիսի և Ելիզավետպոլի գավառներում առանց օգնականի մի տեսուչ է նշանակված միայն, այն դեպքում, երբ նույն տեղերի պետական դպրոցներում ծառայում էին երեք նահանգական վերատեսուչ-

ներ՝ իրենց օգնականներով (աշխատավարձի չափը ևս համապատասխանաբար տարբերվում է՝ 800 ուրլի՝ 2500 ուրլու դիմաց):

«Փորձի» թղթակիցները նկարագրելով Թավրիզի ազգային դպրոցի անապահով վիճակը, ցավ են հայտնում, որ էջմիածինը և տեղական եկեղեցիները չեն մտածում նյութական օգնություն հասցնել դպրոցին: Աթոռի անփութությունն է վերագրվում և այն փաստը, որ սինոդի անդամ, հանաչված բանասեր Աբել արքեպիսկոպոսը մեռնում է թշվառության և զրկանքները մեջ: Ամսագրում հաղորդումներ են հրապարակվել, նվիրված առաջիկայում հրավիրվելիք ուսուցչական երկրորդ ժողովին և այլ խնդիրներին:

Կրթական գործի պատկերը ամբողջական դարձնելու նպատակով Ա. Հովհաննիսյանը հանձնարարում է Պալասանյանին՝ կազմել Ռուսաստանի հայկական ժխական դպրոցների վիճակագրությունը:

Պալասանյանը միաժամանակ հրապարակում է ժխական դպրոցների կանոնադրությունը, նշելով նաև դրա ակնառու թերությունները: Այսպես, նա ավելորդ է համարում կրոնագիտության դասերին նախառեսովող աղոթքները, գտնում է, որ անբնական բան է մայրենի լեզուն ուսուցանել զրաբար լեզվով: Հինգ տարի անց Ա. Հովհաննիսյանը «Արձագանքում» ուսուցչական ժողովի նախօրյակին հրապարակում է Ալ. Երիցյանի կազմած վիճակագրական նոր տվյալները, որոնք ցույց էին տալիս կրթական գործի վերելքը հայ իրականության մեջ:

«Փորձ» ամսագրում մեծ տեղ է նվիրվել և մանկավարժական գիտության նվաճումներին եվրոպայում: Բարձրագույն կրթությունը գիտելով իբրև «կյանքի ու մահվան խնդիր», Հովհաննիսյանը այդ հարցի ամբաստանական ուսումնասիրության համար ամսագրում գետեղել է առանձին հոդված՝ գերմանական համալսարանների, իբրև կատարյալ փոստեմի, ներքին կառուցվածքի մասին: Հայկական դպրոցներում օտար լեզուների դասավանդման նոր եղանակները մշակելու համար «Փորձի» էջերում տեղ է գտել այդ հարցին նվիրված արտասահմանյան խոշոր մանկավարժների մեթոդական ուսումնասիրությունների տեսությունը: Տպագրվել են թարգմանական բազմաթիվ հոդվածներ (Հերրարտի՝ «Յկզբունք մանկավարժական», պրոֆ. Բոդրիլեարի՝ «Ժողովրդական պրոգրամներ և դասախոսություններ», էդ. Լաբուլիե՝ «Հրապարակական դասախոսությունների մասին» և «Կրթությունն Ամերիկայում»

ուսումնասիրությունները): Եվրոպայի մանկավարժական մտքի նվաճումները հայ մանկավարժներին ծանոթացնելու նպատակով Հովհաննիսյանը հրատարակել է Փարիզի 1878 թ. աշխարհահանդեսում է. Բերժեի, Բրուարի, է. Լրվաստօրի կարգացած դասախոսությունների բնագրերը՝ մայրենի լեզվի, պատմության և աշխարհագրության առարկաների ուսուցման մեթոդների մասին:

«Փորձում» հրատարակվել են և մի շարք գրախոսություններ, ներվիրված ժամանակի դպրոցական ձեռնարկներին և մանկական գրականությանը: Ս. Մանդինյանը, գրախոսելով Ն. Տեր-Ղևոնդյանցի «Մայրենի լեզու» դպրոցական ձեռնարկը, առաջ է քաշում ազգային ոգով ու մատչելի լեզվով այնպիսի դասագրքերի պահանջը, որոնց մեջ մեծապես օգտագործվեին Աբովյանի, Աղայանի, Բաֆֆու, Սրվանձտյանցի ստեղծագործությունները: Նույն գրախոսը Գամառ-Փափիպայի «Մանկական երգերում» բացահայտում է արվեստական բանաստեղծության և ժողովրդական երգերի տարբերությունները՝ մանկական ընկալումների առումով: Ըիշտ է, Մանդինյանը որոշ հիմքեր ունեւր մերժելու Պատկանյանի մի քանի երգերը, բայց նա ընկնում է ժայրահղությունների մեջ՝ ամբողջ հոգվածը ուղղելով «արվեստական» բանաստեղծությունների դեմ: Մանկական գրականության երկու ճյուղերի բացահայտ հակադրման մեթոդին դիմելով, հողվածագիրը փաստորեն գրողների ուշադրությունը սրում էր միմիայն ժողովրդական երգերի հավաքման զուտ բանասիրական աշխատանքի վրա:

Հայկական դպրոցների հետ անմիջական առնչություն ունեւր Քիֆլիսի հայերեն գրքերի հրատարակության ընկերությունը, որին Ա. Հովհաննիսյանը նկատելի տեղ է հատկացրել «Փորձի» հրատարակության վերջին տարիներին:

1879 թ. մտավորական Գաբրիել Միրզոյանի ղեկավարությամբ մի խումբ երիտասարդներ հիմնադրում են «Հայերեն մանկական գրքեր հրատարակելու ընկերություն» և մշակում այդ ընկերության կանոնադրությունը: Միրզոյանը և նրա ընկերները դպրոցական ձեռնարկների և մանկական գեղարվեստական գրականության հրատարակության միջոցով նպատակ ունեին օգնել հայ դպրոցներին: Առաջին տարին նրանք լույս են ընծայում «Քավամազ մեղու» և «Կարմիր լայտեր»՝ գրքուկները: Ա. Հովհաննիսյանը, նշմարելով այդ խմբի գործունեության օգտակարությունը, համաձայնության է գալիս ընկերության հիմնադիրների հետ, որպեսզի միացյալ ուժերով ընդլայնեն գործի շրջանակները

և ուսումնական ձեռնարկներից ու մանկական գրքերից բացի զարկ տան առհասարակ գեղարվեստական գրականության հրատարակության: Առանձնացված հանձնաժողովը մշակում է նոր կանոնադրության նախագիծ, որը 1880 թ. հունվարի 31-ին հաստատում է Կովկասի փոստաբան:

Ընկերությունն անվանվում է «Քիֆլիսի ընկերություն հայերեն գրքերի հրատարակության», որի հիմնական նպատակն էր կատարելագործել Կովկասում ծավալվող դպրոցաշինական գործը: Այդ ծրագիրը ստանում է հետևյալ ձևակերպումը. «ամեն մի ժողովուրդ, որը ցանկանում է ապահովել իր ապագան, պետք է առողջ հիմքերի վրա բարձրացնի դաստիարակության շենքը: Ուսման ու գիտության ծառը միայն այն ժամանակ կրողջոջի ու գեղեցիկ պտուղներ կտա, երբ խոր արմատներ է ձգել ազգի բարոյական հողի մեջ»⁴:

Ընկերության նախաձեռնությամբ տպագրվում են Ռ. Պատկանյանի բանաստեղծությունների գիրքը, Խորենացու «Հայոց պատմությունը» (Թղմիրլյանի առաջարկով և տրամագրած միջոցներով), Մորիս Բլոկի «Գործնական տնտեսություն» գիրքը (Պալասանյանի թարգմանությամբ), դպրոցական ձեռնարկների շարքից հրատարակվում են Նահապետյանի «Կենդանաբանություն» և Ալ. Քիշմիշյանի «Բուսաբանություն» գրքերը:

«Փորձի» խմբագիրն իր ամսագրի էջերում շարունակաբար լուսաբանում է այս ընկերության գործունեությունը և տպագրում նիստերի արձանագրությունները:

Արևմտյան Հայաստանի մշակութային կյանքում նույնպես այս օրերին մեծ աշխուժություն էր նկատվում: Դեռևս ուսաթուրքական պատերազմի նախօրյակին տեղի հայ մտավորականությունը, զարկ տալու համար ժողովրդի կրթության ու լուսավորության գործին, սկսել էր հիմնադրել կրթական զանազան ընկերություններ: 1870-ին հիմնադրվում է Կարոցասիրաց ընկերությունը, 1876-ին՝ Արևելյան ընկերությունը: Հայաստանի մեջ, մասնավորապես Տարսնի գավառում ազգային կրթությանը նպաստելու նպատակով, այդ ընկերությունները 1878-ին միավորվում են: Կիրիկիայում ազգային կրթությանը զարկ տալու նպատակով Հաճրն քաղաքում, 1871 թ. կազմակերպվում է Վարդանյան ընկերությունը, որը 1879-ին ներսես պատրիարքի հովանավորությամբ վերակազմվում է և ստանում Կիրիկյան ընկերություն անունը: Վասպուրա-

4 «Փորձ», 1880, №3, էջ 122:

կանի շրջանի գյուղերի մանուկ սերնդի ուսման և կրթութեան գործը հոգում էր Արարատյան ընկերությունը:

Ռուս-թուրքական պատերազմից հետո այս ընկերությունների գործունեությունը դառնում է ավելի նպատակասլաց: Լուսավորության ու կրթության ճանապարհով արևմտահայ մտավորականությունը ենթադրում էր ժողովրդին հասցնել ազգային ինքնագիտակցության, նրան բարձրացնել բարոյապես և Եվրոպայի ուշադրությունը հրավիրել այս լուսավորված ու աշխատասեր ազգի վրա: Այդ առիթով «Փորձի» տեսաբանն այն միտքն էր հայտնում, թե Բեռլինի վեհաժողովը հայերին սովորեցրեց, որ «ամենայն ազգ, որ ապրել է կամենում՝ ամենից առաջ հույսն յուր վրա պիտի դնե, և թե չկա արտաքին օգնություն, որ ներքին ինքնօգնության կարողանա հավասարվիլ»⁵: «Փորձի» խմբագրությունը եռանդադին կոչ է անում «ամենայն բանիմաց և գործին հմուտ անձանց», ամեն կերպ օժանդակել Արևմտյան Հայաստանում կազմակերպված կրթական-մշակութային ընկերություններին: Մամուլի օրգաններին խմբագրությունը խորհուրդ է տալիս՝ «անդադար յուր խորհուրդներով ուղղություն ու սնունդ տալ նոցա գործունեությունը, ցույց տալով այն բարվոքումներն ու վերանորոգությունները, որ արևմտյան ազգերը մտցրին ազգային դաստիարակության գործի մեջ»⁶:

1879—1881 թթ. Ա. Հովհաննիսյանը արձագանքում է արևմտահայ իրականության կրթական կյանքի նորույթներին, լուսաբանում վերը հիշված ընկերությունների գործունեությունը: Այսպես, նա հրատարակում է ներսես պատրիարքի կոնդակը՝ Հայաստանում «վարժարաններ հաստատելու, ընկերություններ կազմելու և արդեն կազմածներն քաջալերելու»: Ա. Հովհաննիսյանը ոչ միայն «Փորձում» ղետեղում է Ամբր. վրդ. Ռոբինյանցի հայտարարությունը՝ զավառի երեխաների համար Կարինում երկրագործական դպրոց բացելու մասին, այլև մասնակցում դրա բացման ֆինանսավարձի կազմակերպված հանգանակությանը և խրատում հայերին, օժանդակելու այդ գործին: 1878—79 թթ. «Փորձում» հրատարակվում են 'Կարոցասիրաց-Արևելյան ընկերության առաջին շրջանում ծավալված գործունեության տեղեկագրերը, Կիլիկյան ընկերության կանոնադրությունը, Արարատյան ընկերության եռամյա գործունեության հաշվետվությունը և այլն:

1880-ի հունիսի 1-ին հրատարակվում է այս ընկերությունների միավորումն ազգաբարոյ ծանուցումը: Սա հսկայական քաջ առաջ էր՝ զավառի լուսավորության գործի ասպարեզում: Ծրագրվում էր կրթական միօրինակ սիստեմ ստեղծել զավառներում, ուսումնական ծրագրերը համապատասխանեցնել տեղական պահանջներին, մեծ ուշադրություն նվիրել մանկավարժական կադրեր պատրաստելու և ուսումնական ձեռնարկներ հրատարակելու գործին: Ընկերության բյուջեն տարեկան պետք է կազմեր 5000 ոսկի: «Փորձում» տպագրվել է Միացյալ ընկերության կանոնադրությունը և տնօրեն ժողովի դիմումը հայությունը:

«Փորձը» հայկական դպրոցների զարգացման անհամեմատ բարենպաստ տարիներին օժանդակում էր դպրոցաշինական գործին Կովկասում և Արևմտյան Հայաստանում, օգնում առաջնորդվելու Եվրոպական մանկավարժական գիտության մեթոդներով: Հանդեսի մանկավարժական բաժինը ճանաչողական մեծ արժեք ունի և ցույց է տալիս այդ գիտության զարգացման բարձր մակարդակը՝ նախորդ տասնամյակի համեմատությամբ:

Բ. ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Ազգային զրականական «Փորձ» հանդեսն, ամենայն իրավամբ, կարող էր կոչվել և զիտական բանասիրական պարբերական: Տարիներ շարունակ այն կատարել է հայ իրականությանը դեռևս անծանոթ՝ մասնագիտական, պատմա-բանասիրական ամսագրի դերը և իբրև այդպիսին, մինչև այսօր էլ պահպանում է իր մեծ նշանակությունը: Այստեղ տպագրվել են Մկրտիչ էմինի, Ք. Պատկանյանի, Հ. Գեղամյանցի հոգվածները, Սեն-Մարտենի կենսագրությունը, Պետերմանի ասույթները հայերի մասին: Ամսագրի բանասիրական բաժնի մեծարժեք ուսումնասիրություններից է Վահան վարդապետ Բաստամյանի «Ամուսնությունը ըստ հայոց եկեղեցական իրավաբանության» հետազոտությունը և Մխիթար Գոշի «Իստաստանագրքի» նրա գրած առաջաբանը: «Փորձի» պատմաբանասիրական բաժինը, հիմնականում վարում էին ամսագրի աշխատակիցներ Ալ. Երիցյանը և Ստ. Պալասանյանը:

«Փորձում» տպագրվել են Ալ. Երիցյանի բազմաթիվ ուսումնասիրությունները (Հայերի մասնակցությունը Ռուսաստանի Անդրկովկասում արած տիրապետությունների մեջ, Բողոքականությունը Տաճկական Հա-

⁵ «Փորձ», 1879, №9, էջ 128:

⁶ Նույն տեղում, էջ 129:

Քյան կողմից, իսկ ճանապարհները «հայ Գողթին» տանում են այլ ուղ-
ղություններ:

Իր հետագա գործունեության ընթացքում Գ. Տեր-Ղովհաննիսյանը
(Քաջբերունի) աշխատակցել է ժամանակի գրեթե բոլոր կովկասյան
պարբերականներին («Մեղու Հայաստանի», «Փորձ», «Արձագանք», «Ազ-
գազրական հանդես», «Լուսմա», «Արարատ», «Նոր-գար», «Кавказ», «Ба-
ку», «Труды первого съезда кавказских врачей», «Труды общества
врачей г. Баку», «Протоколы императорского кавказ. мед. обще-
ства», «Кавказское сельское хозяйство» և այլն):

«Փորձ» հանդեսի շորս տարվա համարներում է տպագրվել Քաջբե-
րունու «Ճանապարհորդական նկատողությունը» ուղեգրական նոթերի
առաջին կեսը: Երկրորդ, առավել ծավալուն բաժինը հեղինակը տպա-
գրել է «Արարատ» հանդեսի 1888—1892 թթ. համարներում⁹:

Այս աշխատությունը սոսկ ուղեգրական գործ չէ: Քաջբերունի—գա-
վառական բժիշկը ողջ կյանքը անցկացնելով շրջագայությունների մեջ,
հարկադրված թողնում է գրական աշխատանքը, բայց 1867—98 թթ.
պաշտոնի բերումով ճանապարհորդելով կովկասի բազմաթիվ գավառ-
ներում, ինքնամոռաց կերպով նվիրվում է հայրենի հնությունների,
պատմական հուշարձանների, ժողովրդական բանահյուսության օւտում-
նասիրմանը: Ականատես լինելով այն բանին, որ հին հուշարձաններն
արդեն ավերվում են, և համոզված, որ այդ պրոցեսը հազիվ կարելի
լինի կասեցնել, Գ. Տեր-Ղովհաննիսյանը վճռում է սերունդներին ներկա-
յացնել դրանց ամբողջական նկարագրությունը, «որպեսզի ապագայի
համար մնա զոնե պատմությունը՝ փոխանակ ավերակների, որոնք ար-
դեն անհետանալու վերա են»¹⁰: Պատմական հուշարձանների հետ մեկ-
տեղ երբեմնի «հայ Գողթլը» իր ուղեգրություններում նկարագրում է և
հայ գավառների կյանքը, բնակչության աղքատությունը և հետամնա-
ցությունը, լուսավորության գործի դրվածքը տեղերում, հրապարակում
է ժողովրդական զրույցների, խաղերի, ծեսերի, հավատալիքների բազ-
մաթիվ օրինակներ: Այստեղ մեկ անգամ ևս փայլատակում է
«Տեր Սարգիսն» ստեղծող վիպասանի տաղանդը, որը գեղարվեստական

գործի մակարդակին է հասցնում «Ճանապարհորդական նկատողու-
թյունը» գրքի բազմաթիվ էջեր:

Քաջբերունու ուղեգրությունն սկսվում է Ալեքսանդրապոլից և ընդ-
գրկում Երևանի, Նախիջևանի, Ադուլիսի շրջանները և Վայոց ձորի բոլոր
գյուղերը¹¹: Այս ուղեգրությունը պատկերող աշխատությունը բազկացած
է 51 գլուխներից և ամփոփում է գլխավորապես Վայոց ձորի հին հայ-
կական հուշարձանների նկարագրությունը: Թե որքան լայն էին Քաջբե-
րունու հետաքրքրասիրության սահմանները, այդ երևում է նրա ուշա-
դրությանն արժանացած հնությունների հետևյալ թվարկումից. «խաշ-
քարեր, տապանաքարեր, դերեղմանատներ, մատուներ, հոյակապ եկե-
ղեցիներ, վանքեր, գյուղերի փլատակներ, կամուրջներ, ամրոցներ,
քարվանսարայք»¹²:

Յուրաքանչյուր հնություն Քաջբերունին ներկայացնում է զիտական
բարեխղճությամբ: Տեղագրական անհրաժեշտ ծանոթություններից հետո
նա նկարագրում է հուշարձանի արտաքին տեսքը (պահպանված վիճա-
կում), այնուհետև հրապարակում բոլոր արձանագրությունները, վերծա-
նում դրանց զծվարընթեռնելի հատվածները, ճշտում շիրմաքարերի
պատկանելությունը, ստուգաբանում բնակավայրերի անունները: «Իմ
նկարագրությունս մի լիակատար ուղեցույց է,— գրում է նա,— և կազմ-
ված է այն ձևով, որ ամեն մի վանքի կամ ավերակի պատմություն կա-
րելի է առանձին բրոշյուրով հրատարակել»¹³: Քաջբերունու մեծարժեք
այդ աշխատությունը այսօր ևս պահպանում է իր նշանակությունը, իբրև
մեր հնագիտական գրականության լավագույն աղբյուրներից մեկը:

Վաստակավոր բանասերի մանրակրկիտությամբ Քաջբերունին փոր-
ձում է Շարուր-Նախիջևան ճանապարհին կոահել Տիգրան Ա. Երվանդ-
յանի հիմնադրած Տիգրանակերտի տեղը, վկայակոչում է Խորենացուն,
Ասողիկին, էմինին, Ստ. Օրբելյանին, Շոպենին: Այլևայլ առիթներով նա
հիշում է Բաքրաձեհին, բազմիցս ճշտում իր նախորդ Ս. Զալալյանի թույլ

11 Ռուս-թուրքական պատերազմի կապակցությամբ 1878 թ. Քաջբերունին ուղարկ-
վում է Կարս, տեղի ուսական գործառնակի գլխավոր բժշկի տրամադրությամբ տակ:
Ապրիլից-հունիս, իր Կարսում գտնված միջոցին, Քաջբերունին ուսումնասիրում է շրջա-
կայքի հին հայկական հուշարձանները, որոնք հետագայում նկարագրում է իր «Նշողու-
թյուններում» (տե՛ս «Լուսմա», 1903, № 3, 4, 5, 6 և 1904, № 2, 3, 4, 5):

12 «Փորձ», 1877/78, №4, էջ 321:

13 «Արարատ», 1892, №6, էջ 519:

⁹ Ամբողջ աշխատության ծավալը կազմում է 532 էջ, որից 214 էջը բաժին է բնկե-
նում «Փորձին», իսկ 318 էջ տպագրվել է «Արարատում»:

¹⁰ «Արարատ», 1892, №6, էջ 518:

թյան այն էջերը, որոնք նվիրված են ժողովրդական ավանդույթուններին, ձեռքերի նկարագրությանը, աշուղական երգերին, բանահյուսության նյութերին:

Տարբեր գավառների ժողովրդական երգերի, ավանդույթունների ու ձեռքերի մեջ Քաջբերունին փնտրել է դրանց տարբերակները, դրանք կապել հնագույն պատմական և անդամ նախապատմական կյանքի հետ, ջանացել ավանդույթունների արձագանքը գտնել հայ պատմիչների երկերում: Քննախուզական այդ մեթոդով էր նա պատրաստվում ուսումնասիրել հայ պարարվեստը, փորձելով պատասխանել այն հարցին, թե «այդ բանաստեղծական շարժումներից (պարերից ու կաքավներից) ո՞ր տեսակներն են փոխ առած այլ ազգերից, որո՞նք զուտ հայկական են, և ժառանգութիւն են արդյոք հին, հայկազանց նահապետական դարերից, թե նորա պատկանում են մեզ ավելի մոտ ժամանակներին»¹⁸: 'Իժբախտաբար Քաջբերունուն չի հաջողվել իրագործել բանասիրական ստեղծագործական աշխատանքի իր մեծ ծրագրերը: 1903 թ. «Հայկական սովորութիւններ» ժողովածուի առաջաբանում նա խոստովանում է. «անսահման ցանկութիւններիցս մինն է եղել կարելույն շափ ընդարձակ քննողութիւն և ուսումնասիրութիւն առնել ազգային սովորութիւնները, ավանդութիւնները, երգերը»: Նա ափսոսանքով է հիշում, սակայն, որ «Ճանապարհորդական նկատողութիւնք» ուղեգրութիւններից բացի իրեն չի հաջողվել հրատարակել ձեռքի տակ եղած հսկայաբանակ նյութերը: Նրա ստեղծագործական լաբորատորիան կորսվել է, ի ցավ հայկական բանասիրական գիտության: Հնագիտական-հանքաբանական իր հավաքածուն Քաջբերունին 1894-ին նվիրել է Գևորգյան ճեմարանին:

«Փորձը» մեծ ծառայություն է մատուցել սերունդներին՝ պատշաճ տեղ հատկացնելով հայ բանասիրության բնագավառի մի շարք ծանրակշիռ հետազոտութիւնների: Ստանալով Ա. Հովհաննիսյանի աջակցութիւնը, բանասերներն իրենց հերթին վարձահատույց են եղել նրան և «Փորձը» դարձրել գիտական հանդեսի այն նոր տիպը, որի պահանջն արդեն զգացվում էր հայկական կյանքում՝ հայագիտութիւն աննախընթաց դարգացման շնորհիվ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Հ Ի Ն Գ Ե Ր Ո Ր Գ

ԳԵՂԱՐՎԵՍԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆ ՔՆՆԱԳԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ «ՓՈՐՁԻ» ԷՋԵՐՈՒՄ

Ա. ՀԱՅ ՆՈՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԵԼՔԸ XIX ԴԱՐԻ 70-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ ԵՎ «ՓՈՐՁԸ»

«Փորձը» իր և զրական օրգան՝ բացառիկ երևույթ էր հայ իրակա- նութիւն մեջ: 60-ական թվականների զրական վերելքին հաջորդած համեմատական խաղաղութիւնն ընդհատվում է 70-ական թվականների ազդային կյանքի բուռն իրագործութիւններով, որոնք իրենց կնիքն են գնում այդ օրերի զրականութիւն վրա: «Հյուսիսափայլի» դադարից հետո անցել էր ավելի քան տասը տարի: «Վերք Հայաստանի», «Մեռելահարցուկ», «Տեր-Սարգիս», «Սոս և Վարդիթեր» վեպերը, Պատկանյանի, Նալբանդյանի, Շահազիզի բանաստեղծութիւնները խոր հետք էին թողել հայ հասարակական և մտավոր կյանքում: Վերջին տասնամյակում թեև զրական կյանքը կորցրել էր 60-ական թվականների աշխույժն ու հմայքը, բայց Կովկասի հայ պարբերականները շարունակում էին նրա պատել հայ նոր զրականութիւն զարգացմանը, և ընթերցողներին են հրամցնում իշխան Բագրատունու (Ստեփանե) բանաստեղծութիւններն ու արձակը, Գ. Տեր-Հովհաննիսյանի, Գ. Տեր-Ալեքսանդրյանի կենցաղային պատկերներն ու զրույցները, Հ. Քուչուբեկյանի բանաստեղծութիւնները, մի շարք հետաքրքրական թարգմանական գործեր: Տպագրվում են Գ. Սունդուկյանի առաջին վոդեվիլները:

70-ական թթ. երկրորդ կեսի քաղաքական նոր իրադրութիւն պայմաններում «Մշակ» և «Փորձ» պարբերականները դառնում են այն հիմնական օջախները, որտեղ նոր ուժով սկսում է բորբոքվել հայ զրական

¹⁸ «Փորձ», 1881, №3, էջ 90:

միտքը: Ստեղծվում են արժեքներ, որոնք նոր որակ են հաղորդում տասնամյակի գրական համեստ նկարագրին:

«Մշակի» էջերում երևում է Սունդուկյանի քաղաքացիական հրապարակախոսության նորանշան արգասիքը՝ նրա «Մասլահաթները» շարքը: Այս թերթի էջերում երևում և առնականանում է Բաֆֆու ինքնատիպ արձակը, որը շուտով պետք է իշխեր հայ մտքերի վրա: «Փորձը» ուղի է բացում Պատկանյանի պոեզիայի ամենաժողովրդական շարքի՝ «Ազատ երգերի» հաղթարշավի համար: Թեև դարաշրջանի սոցիալ-տրեստեսական խնդիրներին նվիրված իրենց ստեղծագործություններով Սունդուկյանը, Պոռշյանը, Աղայանը հավատարիմ էին մնում 60-ական թվականների հայ գրականության մեջ սկզբնավորված պեպոստական ուղղությանը և առավել ամրապնդում այն, այդուհանդերձ, 1875—1885 թթ. դարաշրջանի հայ գրականությունը Ս. Սարինյանը բնութագրում է իբրև «դասական ոտմանտիզմի ամենաբուռն վերելքի շրջանը»: Բաֆֆու, Պատկանյանի, Բարխուդարյանի, Մերենցի և ժամանակի այլ գրողների ստեղծագործությունները սոցիոլված էին հայ իրականությունը համակած ազգային-ազատագրական գաղափարներով: Այս շրջանի ոտմանտիզմի առանձնահատկությունը Ս. Սարինյանը համարում է այն, որ «ի տարբերություն նախորդ շրջանի ոտմանտիզմի լուսավորական բովանդակության և շեշտված երազայնության, ավելի որոշ է կանգնում կյանքի վերափոխման, ազգային ու սոցիալական ազատագրության իրական հնարավորությունների ըմբռնման վրա»:

Այս օրերի գրական շարժման մեջ նշանակալից դեր են կատարում «Փորձի» շրջանակի գրողները, որոնց ստեղծագործությունն առավել ամբողջական ձևով, քան ժամանակի որևէ այլ օրգանի էջերում, ներկայացնում է 70-ական թթ. վերջի և 80-ական թթ. սկզբի հայ գրականության զարգացման ամենաբնորոշ ուղղությունները:

Սկսելով «Փորձի» հրատարակությունը, Ա. Հովհաննիսյանը աշխատակցության է հրավիրում՝ «Հյուսիսափայլին» և «Կոունկին» ժամանակին մոտ կանգնած հայ գրողներ Ռ. Պատկանյանին, Պ. Պոռշյանին, Գ. Բարխուդարյանին, Գ. Տեր-Հովհաննիսյանին (Քաջբերունի), ինչպես և իր օրերի արդեն ճանաչված գրողներ Սունդուկյանին, Աղայանին, Բաֆֆուն և ուրիշներին: «Փորձի» խմբագիրն իր հանդեսի հետ է կապում նաև

Մերենցին ու Պարոնյանին, որոնում և տպագրում է Մ. Նալբանդյանի անտիպ երկու ստեղծագործությունները:

Ստեղծագործական այս կուլեկտիվի ջանքերով 1876—1881 թթ. հնարավոր է դառնում հանդեսի էջերում տպագրել հայկական և թարգմանական գրական երկերի պատկանելի մի շարք: Հովհաննիսյանի խոստովանությունում՝ «Փորձը» «ժողովրդի ընթերցանության քաղցը հագեցնելու համար բազմակողմանի նյութեր էր տալիս»²: Այս առումով ուշադրության արժանի է խմբագրի և այն խոստովանությունը, թե մեկ տարվա ընթացքում «Փորձում» տպագրված գրական երկերի ծավալը գերազանցում էր Ռուսաստանում և Արևմտյան Հայաստանում նույն ժամանակամիջոցում ընթերցանության համար տպագրված հայ գրականության ընդհանուր ծավալը³:

«Փորձում» են տպագրվել և կյանքի ուղեգիր ստացել Պերճ Պոռշյանի «Հացի խնդիր», «Կովածաղիկ» և «Շահեն» վեպերը, որոնցից «Հացի խնդիրը» Հովհաննիսյանը հրատարակել է նաև դերմաներեն՝ «Հայկական գրադարան» մատենաշարի V և VI հատորներում:

Բաֆֆին աշխատակցել է «Փորձին» իբրև հրատարակախոս: Հանդեսում տպագրվել են նրա «Պարսկաստան» հոդվածը և «Ճանապարհորդություն Քիֆլիսից մինչև Ազուլիս» ուղեգրությունները: Եթե հաշվի առնելու լինենք քաղաքական այն շիկացած միջոցառումները, որում հրատարակվում էր «Փորձը», ապա հասկանալի կդառնա, թե ինչու Պարոնյանը և Մերենցը նույնպես՝ հանդեսի էջերում հանդես էին գալիս որպես հրատարակախոսներ: Մերենցը «Փորձի» ընթերցողներին ծանոթացնում էր արևմտահայ իրականությունը և օրվա առաջադրած հարցերին: Թերևս հենց սկզբից կանխանշված ծրագրով՝ Պարոնյանը վերակենդանացնում էր Կոմս էմմանուելի «Հիշատակարանների» ավանդույթը, 80-ական թթ. հայ կյանքի ամենակենսական հարցերն ընթերցողին մատուցելով պատմական ժամանակաշրջանի նրբին զգացողությամբ, քաղաքագետի խորաթափանցությամբ և գրական փայլով: Նա միաժամանակ ձայնակցում էր «Փորձի» գրաքննադատական դպրոցի բարձրացրած հարցերին և «Հոսհոսի ձևատեստում»՝ թեկուզ էպիդոդիկ, բայց շատ ուսանելի դիտողություններով ամրապնդում ամսագրի սկզբունքները:

² Տե՛ս «Արձագանք», 1882, №1:

³ Հայկական «Հաստ ամսագրի»՝ «Փորձի» յուրաքանչյուր համարը կազմված էր միջին հաշվով տասներկու մամուլից:

¹ «Հայ նոր գրականության պատմություն», հատ. 3, Երևան, 1964, էջ 85:

Գաբրիել Մունդուկյանը, որ առհասարակ շատ էր կապված «Փորձի» խմբագրության հետ, այդ հանդեսի էջերում տպագրել է իր «Խաթաբալա» կոմեդիան: «Փորձում» է տպագրվել ժամանակին գրական աշխարհին դեռ անծանոթ, երիտասարդ Մուրացյանի պատմական մի հետազոտությունը՝ «Բաղդասար մետրապոլիտ Հասան-Ջալալյանի համառոտ կենսագրությունը»: Չնայած խմբագիրը մեծ հույսեր էր կապում Վ. Աղայանի աշխատակցության հետ, բայց, իրերի բերումով, ընդհարվելով խմբագրության անդամների հետ, «Փորձի» հիմնական գրական աշխատակիցը կարճ ժամանակից հեռանում է:

Ստեղծագործական և բարեկամական ջերմ կապերով էր կապված Բախալի Պատկանյանը Ար. Հովհաննիսյանի հետ: «Փորձի» էջերում տպագրվել են Պատկանյանի երեսուներեք բանաստեղծությունները, «Ծննդանած էի» և «Փառասեր» վիպակները, «Ճանապարհորդական տպավորություններ» ուղեգրությունների երրորդ և չորրորդ հատվածները: Պատկանյանի «Ազատ երգերը» առաջին անգամ տպագրվել են «Փորձի» էջերում և Հովհաննիսյանը հետագայում այն միտքն է հայտնել, թե «Փորձն» է թելադրել նրան երկարամյա լուսնությունից հետո հնչեցնել «այն ազատ երգերը, որոնք այնքան գեղեցիկ ապացուցում էին մեր զգացմունքները, ձգտումներն ու հույսերը, մեր լավագույն «Ծառ»:

Պատկանյանի բանաստեղծությունների մի մասին Ար. Հովհաննիսյանը ծանոթացել էր 1876 թ. սկզբին Պետերբուրգում, Եղյանի տանը: Այն ժամանակ Փիլ. Վարդանյանն արդեն ստացել էր այդ ձեռագրերը, դրանք տպագրելու իր հրատարակելիք «Լուսա» ամսագրում: «Լուսայի» ձախողումից հետո Վարդանյանը Եղյանի հետ մտածում են այդ բանաստեղծությունները տպագրել առանձին գրքով, ապա, թերևս հեղինակի ցանկությամբ, ձեռագրերն ուղարկում են Հովհաննիսյանին՝ հրատարակելու «Փորձում»⁴:

Այնուհետև արդեն Գամառ-Քաթիպայի բանաստեղծությունները սկսում են երևալ «Փորձի» առաջին տարվա 3-րդ համարից (որտեղ տպագրվել են 10 բանաստեղծություն) մինչև այդ ամսագրի հրատարակության վերջը: Հարկավ, իրավացի էին և Փ. Վարդանյանը (Եղյանի ու Սանասարյանի հետ) և Հովհաննիսյանը, որոնք Գամառ-Քաթիպայի բա-

⁴ Առաջին և երկրորդ հատվածները հրատարակվել են «Մշակի» 1879 թ. 121 և 124 համարներում:

⁵ Տե՛ս ԳԱԹ, Ռ. Պատկանյանի ֆոնդ, վավ. 1115—1119, 1121—1123:

նաստեղծություններին հաջողություն էին գուշակում, իբրև օրվա հրատապ հարցերի հաջողված արձագանք: Բանաստեղծությունների մի մասը հեղինակն սկսել էր գրել 1876 թ., այն ժամանակ, երբ արևմտահայության տնտեսական, բարոյական ու քաղաքական դրությունը հուսահատական աստիճանի էր հասել: Պատկանյանը նկարագրում էր Արևմտյան Հայաստանի թշվառ իրավիճակը. ավարառություն, առևանգություններ, սպանություններ, անապահով ու անհեռանկար կյանք («Հազարեն մեկը», «Մերուկ վանեցի», «Երկու պատկեր», «Թալանած գեղ» և այլն):

1876—78 թթ. Պատկանյանի պոեզիան ծնվեց պատմական ժամանակաշրջանի թելադրանքով և նոր դարազույս բացեց հայ գրականության մեջ: Բալկանյան երկրներում սկսված ազատագրական շարժումները ոգեշնչում են բանաստեղծին և նա սլավոնական ժողովուրդների պայքարի օրինակով փորձում է ոտքի հանել արևմտահայերին: Պատկանյանն ստանձնում է փողհարի պաշտոնը. արթնացնել հայերին, սթափեցնել ամենօրյա հաշիվների մեջ մանրացած ու ընդարձացած նրանց հոգիները. զենքի կոշիկ ժողովուրդին և նրա վրա հրավիրել Եվրոպայի ուշադրությունը... Չէ՞ որ դուռը չբախած՝ ոչ ոք չի բացում և ոչինչ չի ստանում նա, ով ցանկացածը չի հայցում:

1876-ին գրած մի նամակում Պատկանյանը այն համոզմունքն էր հայտնում, որ Վանի հարցը «մեր օրերով պիտի լույս աշխարհ ելանեն»: Այդ հարցը, որ կարճ ժամանակից արդեն ընդգրկում էր ողջ Արևմտահայաստանը, Պատկանյանը դիտում է իբրև իր սերնդի առաջնահերթ խնդիրը: «Խոհեմություն, զգաստություն և երկյուղ՝ նվաստ զգացմունքներ են այս դիպվածումը,— գրում է նա:— Միթե մեր կյանքը առավել արդյունք պիտի ունենա, քան թե ազգ սթափեցնողի երախտիքը... Մինչև ցորենը չի մեռնի՝ պտուղ չի տալ, ով որ մեզանից առավել աղնիվ է, թող ցույց տա այլոց նահատակվելու ճանապարհը»⁵:

Այդ օրերի իր բանաստեղծություններում Ռ. Պատկանյանը նշում է հայերի ճակատագրի փոխակերպման նոր ուղեգիծ: Պատկանյանն աղանիվ պայքարի է կոչում ստրկական լծի տակ կրված, բայց բնավ երբեք ազատությունը չմոռացած իր հայրենակիցներին: Մշեցի գեղջուկը արդեն զենք ու զինամթերք է պահանջում մայրաքաղաքի հայերից, վանեցի մայրը որդուն ճանապարհում է մարտի դաշտ և բարեմաղթում: «Շատ բուրկ զրնա՝ արյան դաշտը, վերադարձի՛ր ազատված»: Գեղջուկը թող-

⁶ Ռ. Պատկանյան, երկերի ժողովածու, 1963, հատ. I, էջ 289—290:

նելով վար ու ցանքը, խոփը հանձնում է դարբենին՝ սուր ու սուսեր կոն-
լու: «Ձայն բարբառոյ յանապատի», «Հայերուս բաղձանքը», «Հայերուս
թուրքը» «Ազգասեր» և այլ բանաստեղծություններում Պատկանյանի քա-
ղաքացիական քնարը հնչում է միանգամայն նոր երանգներով:

Պատկանյանն ընդգլգում է եվրոպական դիվանագիտության եսամու
ու անարդար քաղաքականության դեմ: Եվրոպան անտեսում էր հայերի
փառավոր անցյալը, նրանց ծառայությունը քաղաքակրթությանը և հենց
իրենց, եվրոպական երկրներին: Բանաստեղծի ազգային արժանապատ-
վությունը խոցված էր և դրանից էլ թերևս սնունդ է առնում նրա պոե-
զիայի մի նոր ուղղությունը, հայ մարդու խիզախության և ամենակարո-
ղության չափազանցված դրվատումը:

Հայաստանի փրկության անհրաժեշտության և նրա մոտալուս
ազատության գաղափարները, քաղաքակիրթ ազգերի շարքում իր ար-
ժանի տեղը նվաճելու հայերի երազանքը՝ այրող հանգերով բռնկվում են
«Փորձի» էջերում: Դա ազգային ինքնաճանաչության այն նոր աստիճանն
էր, որին ձգտում էին հասցնել ժամանակի ընթերցողներին հայ մտավո-
րականները:

Ինփայել Պատկանյանի պոեզիայում առկա ազատագրման հույսի
մշտավառ շողը և հանկարծահաս վհատությունը, նրա բուռն սերը հայ
շինականի նկատմամբ և հուսահատությունը՝ քանդվող օջախների հան-
դիման, հավատը՝ Գլադստոնի և եվրոպայի նկատմամբ, այլև դրան հա-
ջորդած հուսախաբությունը՝ արտացոլում էին պատմական այդ բարդ
ժամանակաշրջանի առանձնահատկությունները: Պատկանյանի «Ազատ
երգերն» արտահայտում էին ազգային-ազատագրական պայքարի նը-
կատմամբ բանաստեղծի սերնդակիցների ղեղեցիկ պատրանքները և զը-
րանց խորտակման իրողությունը: Եվ այնքանով, որքանով ժամանակի
և՛ լիբերալ, և՛ դեմոկրատական, և՛ ազգային-պահպանողական հոսանք-
ների գործիչները հավասարաչափ տոգորված էին արևմտահայության
ազատագրման գաղափարներով, Պատկանյանի պոեզիան այդ օրերի
համազգային ոգևորության արգասիքն էր և այդ ոգևորության կազմա-
կերպողը՝ միաժամանակ: «Փորձի» էջերում տպագրվող «Ազատ երգերը»
գաստիարակում էին հայ ընթերցողներին, նրանց խանդավառում ազ-
գային-ազատագրական պայքարի մեծ հեռանկարներով:

Ժամանակին այդ բանաստեղծությունները լայն տարածում էին
գտել ոչ միայն Արևելյան Հայաստանում, այլև Արևմտյան Հայաստա-

նում: Իրան մեծապես նպաստել էր Ար. Հովհաննիսյանը, առանձին
ժողովածուով հրատարակելով այդ բանաստեղծությունները: Գրքույկից
հարյուր օրինակ ուղարկելով հեղինակին, Հովհաննիսյանը հաղորդում
է հետևյալ հետաքրքրական փաստը. «Ազատ երգերը» տպել են 8000
օրինակ, 4000 ուղարկել են Տաճկաստան՝ ձրի բաժանելու: Հայ դրա-
կանության պատմության համար պակաս հետաքրքրական չէ և այն
փաստը, որ Հովհաննիսյանն է ընտրում գրքույկի վերնագիրը («Ազատ
երգեր» անվանեցի այս հրաշալի ժողովածուն)»:

«Փորձի» հիմնական աշխատակիցներից էր Գևորգ Բարխուդարյա-
նը: Իրրև բանաստեղծ նա զիջում էր ժամանակի հայ քնարերգուներին,
բայց հավատարիմ «Հյուսիսափայլի» ավանդներին, իր պոեզիայով քա-
ղաքացիական սխրագործության էր կոչում նոր սերնդին: Բարխուդար-
յանի «Վանեցու երգ», «Գարուն Հայաստանի», «Հույս» բանաստեղծու-
թյունները լավատեսական տրամադրություններով են տոգորում ընթեր-
ցողներին: Թեև Հայաստանն ավերված է, հայերը՝ թշվառ, բայց միև-
նույն է՝ ձմռանը գարուն կհաջորդի, վանեցի կտրիճը իր սրով կլուծի
ընտանիքի դժբախտությունների վրեժը...:

«Փորձում» տպագրվել է Բարխուդարյանի «Մ. Նալբանդյանցի հիշա-
տակին» բանաստեղծությունը՝ «XXX-ցի հիշատակին» աղճատված վեր-
նագրով⁷: Հայ հեղափոխական-դեմոկրատին նվիրված այս ներբողը զըր-
ված է նեկրասովի «Իորրոլյուրովի հիշատակին» հայտնի բանաստեղ-
ծության նմանողությամբ: Հարկավ, Բարխուդարյանը չէր նկատում
Իորրոլյուրովի և Նալբանդյանի գործունեության ընդհանուր ակունքը և
նրանցից յուրաքանչյուրին տեսնում էր հերոսացած սեփական ազգի հո-
րիզոնում, բայց երկու մեծ գործիչների ճակատագրերի համանմանու-
թյունը, անկասկած, հուզել և բանաստեղծական ներշնչանք է հաղորդել
Բարխուդարյանին:

Շատ հետաքրքրական է, որ «Փորձի» հենց հաջորդ համարում Բար-
խուդարյանը տպագրում է դարձյալ նեկրասովի շնչով զրված մի բանաս-
տեղծություն՝ ուղղված գրաքննության դեմ: «Ափսո՛ս աշխատանք» խո-
րագիրն է կրում այդ բանաստեղծությունը, որտեղ Բարխուդարյանն ընդ-
գծում է այն իրավիճակը, երբ մտքի մշակը, համակված իր ժողովրդի

7 ԳԱԹ, Թ. Պատկանյանի ֆոնդ, վավ. 842:

8 «Փորձ», 1877/78, №3, էջ 360:

վշտերով, թարգմանում է ճշմարտության ազնիվ սկզբունքները, բայց փորձը՝ ցույց է տալիս, որ՝

Ոչ ամեն գրվածք բարենպաստակ
Կարող է ընկնել միշտ մամուլի տակ:

Արդեն սրբագրված ձեռագիրը պատրաստ է տպագրության, բայց «Մի գրչի շարժվածք մի վայրկյանի մեջ» նրա գոյությունը վերջ է տալիս...

Գևորգ Բարխուդարյանը, սակայն, մեր գրականության պատմության մեջ է մտել ոչ թե իր բանաստեղծական վաստակի մեծությամբ, այլ կատարած թարգմանություններով:

«Փորձի» խմբագիրը մեծ ծառայություն է մատուցել հայ գրականությանը, ամսագրի էջերում հրատարակելով Միք. Նալբանդյանի անտիպ աշխատություններից երկուսը: «Փորձի» 1877—78 թ. 3-րդ համարում Հովհաննիսյանը հրատարակել է Նալբանդյանի «Նկատողությունք» գրախոսությունը, որը Նալբանդյանը գրել էր Պետրոպոլիսյան ամբոցում՝ Մխիթարյանների հրատարակած Վարդան Բարձրբերդցու «Պատմության» առիթով: Ձեռագիրը ձեռք բերելով Նալբանդյանի բարեկամներից, Ա. Հովհաննիսյանը բնագրի տողատակում նշում է. «Տպագրելով հանգուցյալ Միքայել Նալբանդյանցի այս գործը, որ բոլորովին պատահաբար գտնվել է նորա մի բարեկամի թղթերում, պարտավորություն ենք համարում հայտնելու, որ մի առանձին պատիվ կհամարենք մեզ համար, եթե կարողանայինք «Փորձի» էջերը զարգարել այս հեղինակի անտիպ մնացած գրվածքներով»⁹: Նալբանդյանի հողվածից անմիջապես հետո Հովհաննիսյանը ղեկավարել է Գ. Բարխուդարյանի «Նալբանդյանցի հիշատակին» («XXX-ցի հիշատակին») բանաստեղծությունը, որի մասին խոսք եղավ նախընթաց էջերում:

Մի քանի տարի անց Ա. Հովհաննիսյանին հաջողվում է ստանալ Նալբանդյանի «Սատանայի պաշտոնական մեծ հանդեսը» պամֆլետի ձեռագիրը, որը հրատարակում է արդեն «Փորձի» ամենավերջին, 1881 թ. 5—6-րդ միացյալ համարում: Այս ձեռագրին նույնպես «Փորձի» խմբ-

⁹ Փորձ բառը պետք է հասկանալ իրրև բառախաղ. բանաստեղծը նկատի ունի «Փորձ» հանդեսը:

¹⁰ «Փորձ», 1877/78, №3, էջ 247:

բագիրը կցում է շատ ջերմ մի ծանոթություն. «Հրատարակելով այս հողվածը, որ մտաբերումս մեր ձեռքն ընկավ մեր բարեկամներից մեկի շնորհիվ, հարկավոր ենք համարում ավելացնել, որ նույնիսկ Նալբանդյանցի ձեռքով է գրած և տեղ-տեղ սրբագրած է (!) Նալբանդյանցից: Հավանական է, որ յուր ժամանակը լույս չէ տեսել «հեղինակից և խմբագրությունից անկախ պատճառներով»: Ակնարկությունները վերաբերում են ժամանակի անցքերի և անձանց՝ Մխիթարյանց, Մսերին, Այվազյանին, Սարգիս եպիսկոպոսին և վերջապես Ներսես կաթողիկոսին: Ետ հարձակողական ուղղություն ունի կաթողիկոսության նկատմամբ, որ այն ժամանակ Ֆրանսիայի պաշտպանությամբ սպառնում էր երկպառակություն ձգել ազգի մեջ, որսալով հայերին յուր թակադրը:

Երջանիկ ենք, որ մեզ հաջողեցավ կորուստից ազատել մեր ամենահամակրելի հեղինակի այս գրվածքը»¹¹:

Ակնածանքը՝ Նալբանդյանի ստեղծագործության և նրա անվան նկատմամբ, հետագայում պահպանվում է և «Արձագանքի» էջերում:

Բ. «ՓՈՐՁ» ՀԱՆԻԵՍԻ ԹԱՐԿՄԱՆԱԿԱՆ ԿՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲՆՈՒՅԹԸ

«Փորձ»-ը, իբրև գրական պարբերական հայ գրականությանը զուգընթաց ընթերցող հասարակությանը ծանոթացնում էր և եվրոպական գրականության հետ: Տարիներ շարունակ Գևորգ Բարխուդարյանի ջանքերով «Փորձի» էջերը զարդարվել են այնպիսի երկերի թարգմանությամբ, ինչպիսիք էին Շիլլերի «Իոն Կարլոս», «Թրևանի կույսը», «Նիեսկոյի դավադրությունը Ջենովայում» ողբերգությունները, Շեքսպիրի «Վենետիկի վաճառականը», Լեսսինգի «Նաթան իմաստունը», Հայնեի, Գյոթեի, Շիլլերի, Ուլանդի, Մյուլլերի, Լեբմոնտովի, Պետեֆի բանաստեղծությունները: Փիլ. Վարդանյանի թարգմանությամբ տպագրվել է Գյոթեի «Կլավիդո» ողբերգությունը, Գվերացցիի «Նոնցայի բերդը», Հայդեի «Բեաթրիչե» վիպակները:

Եթե եվրոպական դասական հեղինակների հոշակված ստեղծագործությունների թարգմանությամբ Ա. Հովհաննիսյանը և Գևորգ Բարխուդարյանը հայ ընթերցողին հաղորդակից էին դարձնում արվեստի և մտքի աշխարհի խոշոր նվաճումներին, ապա մի շարք ստեղծագործու-

¹¹ «Փորձ», 1881, № 5—6, էջ 156:

Յյունները միջոցով նրանք ուղղակիորեն արձագանքում էին օրվա հարցերին: Բարխուղարյանը թարգմանում է հունգար բանաստեղծ, հեղափոխական-դեմոկրատ Շանդոր Պետեֆի բանաստեղծությունները («Երկու ճանապարհորդ», «Իմ խնդրած մահը», «Հայրենիքի մասին», «Երեք սրտի պատմություն», «Շղթա»): Հայրենիքի երբեմնի փառքի գովերգումն ու նսեմ ներկայի պատճառած տվյատանքները, ստրկության շղթաների ծանրության ու վիրավորանքի գիտակցությունը, ազատության ու անկախության տենչանքը, ազգության ոտնակոխ եղած սուրբ իրավունքների վիշտը, և բաղձանքը՝ փշրված տեսնելու ստրկական շղթաները, մոտիվներ էին, որ կարող էին կոչվել նույնքան հունգարական, որքան էլ հայկական և համամարդկային:

Հայերին հարազատ էին հնչում նաև հույն ժողովրդի ազատագրական պայքարի էջերը դրվատող «Ֆանարիտոր» և «Հույների պատերազմական երգը» բանաստեղծությունները: Առաջինը պատկանում է Վ. Մյուլլերի գրչին, իսկ երկրորդը կրում էր որպես հեղինակ, Ադամանտի Կորախի անունը: «Հույների պատերազմական երգի» հեղինակը միասնության կոչ է անում բուլղարներին, ալբանացիներին, հայերին, հույներին և թուրքական լծի տակ հեծող մյուս ժողովուրդներին, բարձրացնելու համար ազատության դրոշը և փշրելու ստրկության շղթաները: Բանաստեղծը պահանջում է թողնել վեճերը, գտությունները, ներքին պառակտումները, հանուն ավելի մեծ և ազնիվ ազատագրի. չէ՞ որ՝

Ողջ աշխարհում չկա այնքան
Փառավոր մի բան,
Քան թե մահը ազգի համար
Եվ ազատություն:

Վերջերս հայտնի դարձավ, որ Գևորգ Բարխուղարյանը «Հույների պատերազմական երգը» զգալի կրճատումներով, թարգմանել է ուսուսանաստեղծ, հեղափոխական-դեմոկրատ Մ. Միխայլովի թարգմանությունից: Եվ քանի որ ժամանակին, թյուրիմացաբար, ուսական հրատարակության մեջ շփոթվել է բանաստեղծի անունը և երգը վերագրվել Կորախին, Բարխուղարյանը նույնպես այն համարել է նրա ստեղծագործությունը: Իրականում այն պատկանել է հույն ժողովրդի ազատագրական պայքարի հերոս Ռիզաս Վելեստինիսի գրչին (1757—1798): Բանաստեղծությունն սկզբապես կոչվել է «Ռազմական հիմն», ժամանա-

կին մեծ տարածումն է գտել Հունաստանում և երգվել Ռիզասի իսկ հոբինած երաժշտությամբ¹²:

Հայրենիքի ազատության համար զոհված ղինվորի փառքն էր գովերգվում Բայրոնի «Իլյուզանի մահը» բանաստեղծության մեջ, որը թարգմանել էր Գր. Խալաթյանը:

«Փորձ» հանդեսի բանաստեղծությունները՝ Ռ. Պատկանյանի «Ազատ երգերն» են դրանք, թե Ռիզասի մարտաշունչ հիմնը, տպագրվել են խմբագրության մեկ նպատակամղումով՝ հայ ժողովրդի մեջ դաստիարակել ազատասիրական տրամադրությունները, նպաստել արևմտահայերի ազատագրական պայքարի կազմակերպման գործին:

Հարուստ է և բազմազան «Փորձի» արձակի թարգմանական բաժինը: Ասացինք, որ թարգմանվող բանաստեղծություններն իրենց բնույթով ներգաշնակում էին ամսագրի զաղափարական ուղղությանը: Այս սկզբունքը, բնականաբար, պահպանվում էր և արձակի բաժնում: Դասական երկերի թարգմանությամբ հայ գրականությունը հարստացնելու հետ մեկտեղ հանդեսի էջերում զգալի տեղ էր հատկացված և, այսպես կոչված, ծրագրային ստեղծագործությունների թարգմանությանը: Թերևս այդ նպատակով էլ «Փորձի» համարներին կից ստեղծվել էր Հավելվածի ծավալուն բաժինը:

«Փորձի» առաջին տարվա երրորդ համարում զետեղվում են Ալֆոնս Իոզեի «Երկուշաբթի օրվան զրույցներ» գրքից թարգմանված երեք պատմվածքներ: Պրուսական նվաճողների դեմ ֆրանսիացիների մղած կռիվներից առանձին զրվագներ են դրանք, որ դաստիարակչական նշանակություն պետք է ունենային հայ ընթերցողների համար: Պատմվածքներից առաջինը՝ «Վերջին դասը» իր զաղափարական միտվածությամբ այնքան համահնչուն էր հայ իրականությանը, որ տարիներ անց Ա. Հովհաննիսյանն այն տպագրում է և «Արձագանքի» էջերում: Մյուսն էլ պարզ է, շատ հուզիչ: Պրուսացիները գրավված էլզասում արգելում են ֆրանսիական լեզվի դասավանդումը: Երբ արդեն կարգադրված էր ֆրանսերենը հանել դասատախտակից, այդ լեզվի ամենավերջին ժամին ուսուցիչը աշակերտներին պատմում է ֆրանսերենի առանձնահատկությունների մասին. այն, ասում է ուսուցիչը, «աշխարհի ամենագեղեցիկ,

12 Տե՛ս Մ. Հակոբյան, Ռիզասը, նրա ծրագիրը և հայերը («Արաբեր հասարակական գիտություններ», 1971, №8):

ամենապարզ և ամենահաստատուն լեզուն է: Մենք պետք է պահպանենք այդ լեզուն և երբեք չմոռանանք նորան, որովհետև երբ մի ժողովուրդ ստրկանում է, եթե յուր լեզուն պինդ բռնում է, նույնն է, թե յուր բանտի բանալին բռնած ունենար...»¹³: Նա գրատախտակին իբրև վալիլազարուի վրան օրինակներ՝ գրում է Ֆրանսիա, Ալլա... զանգից հետո գրատախտակին մնում են ուսուցչի գրած վերջին բառերը՝ «Կեցցե Ֆրանսիան»:

Անձնական երջանկությունը հայրենիքին զոհաբերելու սրտառուչ մի պատմություն է Գրենվիլ Մյուրբեի «Հայրենասեր օրիորդ» պատմվածքը: Կրկին հայրենիքին նվիրվածության, հավատարմության ու ժողովրդապահության գաղափարներն են շատագուժվում Գվերացցիի «Նոնցալի բերդը» վիպակում: Էրկման-Շատրիանի «Դպրոցական վարժապետի պատմությունը» ամբողջ ազգի կրթության ծրագիրն է, հերձվածի ու պառակտումների, հավատափոխության ու մոլեռանդության պարսավումը: Գրիկկենսի «Սանպիետրինները», «Վաճառականի սիրտը», «Հին կաղնյա պահարան» պատմվածքները ներբողում են մարդապիտանությունը, աշխատանքը, հասարակ մարդու հնարամտությունն ու ազնվությունը, անկաշառ սիրուն՝ անձը և անգամ ազատությունը զոհաբերելու դեղեցիկ խորհուրդը: Արևելյան զրույցներին հատուկ երանգով են գրված Ալբեր Այնոյի «Քուրդի լնան» և «Ֆերիզադեի երգը» զրույցները: Թվում է, թե առաջին զրույցի թարգմանիչը և խմբագիրը կաշառվել են այն իրողությամբ, որ հեղինակը պատմվածքի գործողությունների վայր է բնութեկ Արևմտյան Հայաստանը: Գործող անձերից մեկը հայ է, որ սրբաթի ցավով է նշմարում հայկական գյուղերի թշվառությունը («Նա մշտորում է, թե որքան դժբախտ է իր հայրենիքը՝ ոտնակոխ եղած ոչ միայն թշնամական ցեղերից, այլև իր ազգակիցների կռիվներից քայքայված»):

«Փորձում» զետեղված թարգմանական գործերը շարունակ պատվում են նույն՝ ազգային-ազատագրական պայքարի հարցի շուրջը. այդ գաղափարը առավել շահով արտահայտված է Պոլ դը Մյուսեի «Դոն Ֆասուտո» վիպակի մեջ: Իտալիայի ազգային-ազատագրական շարժումների մի գրվագի նկարագրությամբ հեղինակը զարգացնում է մեկ հիմնական սկզբունք՝ հայրենիքի ազատագրությունը պետք է նվիրել և՛ հարստությունը, և՛ սերը, և՛ անձը... Այս առումով հատկանշական է

իտալացի գրող և քաղաքական գործիչ Մասսիմո դ'Աձելիոյի (1798—1886) պատմական վեպի թարգմանությունը: Իր պատմական այլ վեպերում և «Փորձում» տպագրված «Հեկտոր Ֆիերամոսկա կամ Բարլետտայի մարտակոչը» վեպում Մասսիմո դ'Աձելիոն շոշափել է մեկ հիմնական հարց՝ հայրենիքի ազատագրության գաղափարը: Տարբեր ազգերի միջև ծագած դժտությունները աղետ համարելով, վիպասանը ավելի սրբապիղծ աղետ է համարում ազգի ներսում ծագած պառակտումները: XVI դարի սկզբի Իտալիայի պատմությունից վերցված համանման մի դրվագի վիպական նկարագրությամբ հեղինակը հույս ունի պատմական անցքերը ուսանելի դարձնել Իտալիայի միավորման գործին նվիրված ժողովրդի համար:

Թարգմանիչը¹⁴ իր ծավալուն Առաջաբանում խոսում է այն շարժառիթների մասին, որոնք զրդել են իրեն հայ ընթերցողի ուշադրությանը ներկայացնել իտալացի հայրենասեր, խիզախ զինվորական Հեկտոր Ֆիերամոսկայի կյանքի կարճատև, բայց սխրալից պատմությունը:

«Դ'Աձելիոն թարգմանեցի,— գրում է նա,— որովհետև այն դրությունը, այն ցավերը և այն հույսերը, որ երբեմն Իտալիային էին և նա այնքան հմուտ գրչով և զգայուն ոգով նկարագրած է յուր Հեկտոր Ֆիերամոսկայի մեջ, նման եղած են մերիններին, եթե ոչ բոլորովին՝ զոնե մեծ մասով: Մեր դրությունը տակավին նույնն է: Իտալիան այժմ ժպիտն երեսին է: Դ'Աձելիոնները մխիթարված են. արյուն քրտինք մտան, իրենց արյունով ոռոգեցին ցանած սերմերը՝ երբ հարկը պահանջեց, քաղեցին արդյունքը առատ բարոյությամբ, շտեմարանեցին ապահով, և արդ վայելում են ուրախությամբ»¹⁵:

Թարգմանիչը դ'Աձելիոյի և նրա կնոջ նամակագրությունից բերված քաղվածքներով ցույց է տալիս այն խանդավառ միջոցառումը, որ իշխում էր Իտալիայում, անձնազոհության գաղափարը, որով տոգորված էր ժողովուրդը:

Հայրենասիրության, ազգային-ազատագրական պայքարի թեմատիկան մնում է գերիշխող «Փորձի» հրատարակության բոլոր տարիներին: Անհամեմատ քիչ տեղ է հատկացվում խոհական-փիլիսոփայական

¹⁴ Այս և մի շարք այլ թարգմանությունները տպագրված են առանց թարգմանչի անվան հիշատակության:

¹⁵ «Փորձ», 1880, №6—7, էջ 3 (Հավելվածի բաժնում):

¹³ «Փորձ», 1876/77, № 3, էջ 182:

երկերին: Սակայն բացառիկ ուժով է հնչում անգլիական սատիրիկ էրուարդ Ջենկինսի «Ջինկսի երեխան» քաղաքական պամֆլետը¹⁶:

Աղքատ մի բանվոր, Ջինկսը, նոր ծնված իր 13-րդ զավակին փորձում է նետել գետը: Նրան այդ արգելում են. երեխայի խնամքը հանձնելով է կաթոլիկ միանձնուհիներին. մի առ ժամանակից, սակայն, երեխան թողնվում է բախտի քմահաճույքին: Մինչև 15 տարեկան հասակը մանուկը անցնում է ձեռքից ձեռք, հաստատությունից հաստատություն, ընկնում է ոստիկանատուն, ապա նրան նորից հանձնում են հորը: Վերջինս մանկանը թողնելով լորդերի ակումբի աստիճանների վրա, ընտանիքով դաղթում է Կանադա: Կրկին անապահով վիճակ, մըշտական քաղց, փողոց, ի վերջո գողություն... 15-ամյա պատանին հուսահատության մեջ նետվում է գետը և ազատվում անգլիական իրականությունից:

15 տարի շարունակ անապաստան երեխայի ճակատագրով զբաղվում են զանազան բարեգործական ընկերություններ, կաթոլիկական և բողոքական գործիչներ, լորդերի պալատում տասնյակ ճառեր են խոսվում, բայց ապարդյուն: «Պարոն փիլիսոփանե՛ր, մարդասերնե՛ր, քաղաքագետնե՛ր, պապականնե՛ր և բողոքականնե՛ր, նախարարնե՛ր, աստիճանավորնե՛ր, դուք ի՞նչ բերիք Ջինկսի երեխի գլխին: Մինչ դատեցիք, վիճեցիք, վերացական մտքեր հուզեցիք, օրենքներ գրեցիք, ներգործեցիք ու կարգադրեցիք, ո՛ւր, ողորմած աստված, ո՛ւր կորավ Ջինկսի երեխայն»¹⁷: Ոչնչացնող այս մեղադրականով է ավարտվում վեպը: Հեղինակը բարձրացնում է հարյուր հազար անապաստան և քաղցած մանուկների ճակատագրի հարցը: Չէ՛ որ դա մի ամբողջ սերունդ է ... կարող է հրդեհ բռնկվել, զգուշացնում է Ջենկինսը: Սակայն նա լիբերալիզմի դիրքերից քննադատելով բյուրոկրատական ապարատի դորձողությունները, միաժամանակ ենթադրում էր, թե «խելացի գործունեություն մը, նախատեսություն մը և անհրաժեշտ զոհողություն մը կարելի էր

շենքը անկիզակի դարձնել»¹⁸: Կառավարությանը «խելացի գործունեություն» մղելու նպատակով էլ հեղինակն առաջարկում է լուսավորական մի շարք միջոցառումներ ձեռնարկել:

Հարկավ, Ջենկինսի վիպակի ուժը այդ ծրագրի մեջ չէ: «Ջինկսի երեխան» քաղաքական սուր սատիրայի նմուշ է, որն օբյեկտիվորեն պահակազերծ է անում անգլիական պառլամենտական կարգերի արատավոր-էությունը:

Ամսագրի թարգմանությունների բաժինն ամբողջացնում էր խրմբագրության ընդհանուր ծրագրային աշխատանքը, մի բան, որ խոստովանում է և խմբագիրը: Սկսելով «Արձագանքի» հրատարակությունը, Հովհաննիսյանը հետևյալ գնահատականն է տալիս «Փորձի» գրական քաղաքականությանը: «Եվրոպական կլասիկական հեղինակների այն գեղեցիկ թարգմանությունները, որ Գ. Բարխուդարյանի գրչի տակից դուրս եկան, ինքնուրույն վիպասանական գրվածքները, այն ժամանակակից եվրոպական հեղինակների մատենագրությունները, որոնց հետ «Փորձը» առաջինը ծանոթացրեց հայ հասարակությանը», դրանք այնքան էին «համապատասխանում «Աղատ երգերի» ուղղության»¹⁹:

Եթե «Աղատ երգերն» ընդունենք որպես ազգային-ազատագրական պայքարի երգեր, հետևապես՝ ժամանակի առաջադիմական գրականության ուղղության բնութագրման շափանիչ, ապա «Փորձի» գրական բաժնին տրված վերոհիշյալ գնահատականը ճշմարիտ է, որը հաստատվում է այդ հանդեսի ամբողջ պատմությամբ:

Ինչ-որ չափով թարգմանական բաժնի հետ էին առնչվում և մի բանի հողվածներ ու փոխադրություններ, որոնք ամբողջացնում էին խմբագրության գաղափարների պրոպագանդը՝ ազգային կյանքի վերածնության մարզում:

Այսպես, «Փորձի» էջերում հրատարակվել է Ֆրանկլինի կենսագրությունը, որը լուսավորական գործունեության մղում կարող էր տալ հայ ընթերցողին, Մաձձինիի կյանքի պատմությունը, որը նվիրված էր Քտալիայի «վերածնություն, առաջադիմության և ազատության սկզբունքներին»: Հայ ընթերցողի համար միանշամայն հասկանալի էր և ժամանակին՝ ժորժ Զանդի «Գարիբալդի» հողվածի թարգմանության տպագրությունը 1879-ին: Նույն թվականին հրատարակվում է Կաստելյարի

¹⁶ էրուարդ Ջենկինսը XIX դարի II կեսի անգլիական քաղաքական գործիչ էր. պառլամենտի անդամ, հրատարակախոս: Պայքարում էր գաղութատիրության դեմ: Գրել է սատիրական երկեր, որոնցից մեծ ժողովրդականություն էր վայելում «Ջինկսի երեխան» (1869):

Ջենկինսի ստեղծագործությունները 70-ական թթ. տպագրվել են նեկրասոփի «Отечественные записки» հանդեսում:

¹⁷ «Փորձ», 1879, №12, Հավելված, էջ 29:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 81:

¹⁹ «Արձագանք», 1882, №1:

խտալական ուղեգրություններից մի հատված՝ «Հոռմի գետտուն», որտեղ խոսվում էր հրեաների կրած հալածանքների, խղճի ազատության նրկատմամբ գործադրվող բռնությունների մասին: Հեղինակը դատապարտում է ցեղասպանությունը, խրախուսում ժողովուրդներին՝ ազատորեն պաշտպանելու դավանած հավատը: «Կայրության գերդաստան» գրքի տեսությունը ներկայացնում էր Գարիբալդիի զինվորներ՝ Կայրուլի շոքսեղերայրների հերոսական պայքարի պատմությունը՝ Իտալիայի ազատագրման համար:

Գ. ՍՏ. ՊԱՂԱՍԱՆՅԱՆԸ ԵՎ «ՓՈՐՁԻ» ԿՐԱՔՆՆԱԴԱՏՈՒՅՈՒՆԸ

«Փորձ» հանդեսի հրատարակության տարիներին հայ գրականության աննախընթաց վերելքին ներդաշնակ զարգանում էր և գրաքննադատական միտքը: «Հյուսիսափայլին» հաջորդած տարիներին արդեն բավականաչափ ուսումնասիրվել էին 60-ական թվականների գրաքննադատական մտքի նվաճումները. «Հայկական աշխարհ» և «Մեղու Հայաստանի» պարբերականների գրական տեսաբանները յուրացնելով Նալբանդյանի գրականագիտական սկզբունքները, փորձեր էին անում գրանք զուգակցել ուսական առաջադիմական գեղագիտական դպրոցի գրույթներին և հետևություններ անել հայ գրականության զարգացման հեռանկարների վերաբերյալ: Մեր մամուլի էջերում 60—70-ական թթ. պարբերաբար քննության է ենթարկվել «Մենք գրականություն չունենք»՝ Բելինսկու հայտնի թեզը, որը մատնանշում էր ուսական գրաքննադատական մտքի և ռեալիստական գրականության զարգացման նոր ուղիներին անցնելու անհրաժեշտությունը:

Արդեն հաջորդ տարիներին հայ գրաքննադատական միտքը մղունում է զարգացման իր նոր փուլը: «70—80-ական թվականների գրական շարժումը որոշակիորեն փոխում է քննադատության բնույթն ու կոնկրետ խնդիրները,— գրում է Ս. Սարինյանը: Տեսական գրույթների հետ միասին, նա վերլուծում է քանակական որոշակի մեծության հասած գրական արտադրանքը, ավելի կոնկրետ նյութի վրա հիմնավորում ժամանակի գեղագիտական սկզբունքները:

Կրականության հասունացումը անխուսափելիորեն ծնում է բաղմակի հարցեր՝ գրական փոխազդեցությունների, ոճի, լեզվի, տիպական արվեստի, հասարակական տենդենցի և գեղագիտական այլ ըմբռնում-

ների կոնկրետ հիմնավորումներ, որոնց և պատասխան է տալիս գրական քննադատությունը»²⁰:

Այս հարցերի մի զգալի մասը քննարկվել է և «Փորձ» հանդեսի գրաքննադատական հոդվածներում: Հովհաննիսյանը գեղարվեստական գրականության հետ մեկտեղ մեծ տեղ է նվիրել գրական քննադատությանը, մատենագիտական բաժնում արժեքավորել նոր հրատարակված բաղմաթիվ գրքեր: Հանդեսի գրաքննադատական և մատենագիտության բաժնի հոգսերը նա հանձնել էր ձեռնհաս մի գրականագետի՝ Ստեփաննոս Պալասանյանի տնօրինությանը: Այնուհետև «Փորձի» հրատարակության առաջին տարվանից մինչև հանդեսի դադարումը գրաքննադատական բաժնի և՛ տեսական ծավալուն հոդվածները, և՛ գրախոսությունները գրում է Պալասանյանը՝ Գրիչ գրական կեղծանունով: Քանի որ Պալասանյանն ստիպված էր կատարել բաժնի բոլոր աշխատանքները, ապա այստեղ բաղմակողմանիորեն դրսևորվում են նրա գրականագիտական և լեզվաբանական սկզբունքները, մեծ էրուզիցիան և գեղագիտական ճաշակը:

Ստեփաննոս Պալասանյանը ծնվել է 1837 թ. Ռումինիայի Բոգուշան քաղաքում: Սովորել է Փարիզի Մուրադյան վարժարանում: 1858-ին մանկավարժական աշխատանքի է հրավիրվում Նալիբյան դպրոցը: 1863 թ. փոխադրվում է Քիֆլիս և նվիրվում մանկավարժական և բանասիրական գործունեության: Ներսիսյան դպրոցում նա 18 տարի դասավանդում է հայոց լեզու և գրականություն, ֆրանսերեն լեզու և քնդհանուր պատմություն: Հինգ տարի անվճար պարապում է Գայանյան օրիորդաց դպրոցում: 1881-ին Պալասանյանը հրավիրվում է Գևորգյան ճեմարանը, որտեղ աշխատում է մինչև կյանքի վերջը՝ 1889 թվականը: 1882 թ. իբրև էջմիածնի ներկայացուցիչ մասնակցում է Քիֆլիսի ուսուցչական ժողովին: Նա աշխատակցել է «Կոռնկ հայոց աշխարհին», «Մեղու Հայաստանի», «Վարժարան» և «Արարատ» պարբերականներին, խմբագրել է «Մշակի» բանասիրական բաժինը (1872—1875):

Սակայն էլ ավելի մեծ է Պալասանյանի գիտական վաստակը: Նա գրել է «Քերականութիւն մայրենի լեզուի» ձեռնարկը, գրաբարի «Գործնական քերականութիւն»-ը, «Փորձ քերականութեան դաւառական հայ լեզուին», «Լինդհանուր տեսութիւն արեւելյան նոր գրաւոր լեզուի հայոց»,

²⁰ «Հայ նոր գրականության պատմություն», հատ. 3, Երևան, 1964, էջ 64—65:

«Պատմութիւն Հայոց», «Պատմութիւն Հայոց գրականութեան» (Թեքի) աշխատութիւնները:

Ստ. Պալասանյանը 40—60-ական թթ. ռուսական դասական գեղագիտական դպրոցից և Նալբանդյանից ժառանգած գեղագիտական տեսութեան հիմքի վրա «Փորձի» էջերում բարձրացրել է հայ քննադատական մտքի ուրույն շէնքը: Օգտվելով նոր տպագրվող գրականութիւնը գրախոսելու մեծ հնարավորութիւններից, նա իր բազմաթիվ հոդվածներում արծարծել է ժամանակի հայ գրականութեան դարդացման հետ առնչվող մի շարք անհետաձգելի հարցեր, վեր հանել գրականութեան գաղափարական բովանդակութեան, նրա դաստիարակչական նշանակութեան կարևորութիւնը հայ ժողովրդի կյանքում: Պալասանյանը միաժամանակ ծանոթութիւն է տվել գրական ժանրերի մասին, քննել գրողներին լեզվի և ոճի հետ կապված հարցերը, մշակել գրականութեան, պատմագրութեան, թարգմանական գրականութեան, լեզվաշինութեան հետագա զարգացման հեռանկարները:

Կինելով 70-ական թվականների առաջնակարգ, գրեթէ միակ քնննադատը, Պալասանյանն իր հոդվածները տողորել է հայ գրաքննադատական մտքի զարգացման շահագրգռութեամբ, ձգտելով հասնել այն բանին, որ գրական քննադատութիւնը ոչ միայն կարողանա օրէկետիվորեն գնահատել տպագրվող երկերը, այլև օգնի հայ գրականութեան հետագա զարգացմանը, ընթերցողներին բարձրացնի մինչև գրական երկերը հասկանալու մտկարգակը: Ինչպէս 60-ական թթ. ռուսական հեղափոխական-դեմոկրատական հոսանքի ներկայացուցիչները, Պալասանյանը նույնպէս հնարավորութիւն չունենալով ուղղակիորեն արտահայտվել իր օրերի քաղաքական պրոբլեմների մասին, գրաքննադատական հոդվածները դարձնում էր միջոց՝ արծարծելու այդ հարցերը: Այսպէս, ռուս-թուրքական պատերազմի օրերին գրելով Խրիմյանի «Վանդուլժ» և «Իրախտի ընտանիք» ստեղծագործութիւնների գրախոսութիւնները, Պալասանյանը բնագրից կատարված ծավալուն մեջբերումներով արևմտահայութեանն անուղղակիորեն ակտիվ պայքարի էր կոչում բռնակալութեան դեմ: Նույնը կարելի է ասել նաև Վահան Պարտիզակցու «Նոսք դ՛հայրենեաց» գրքի գրախոսականի մասին, որը հայութեան կողմից իրենց «մարդկային և ազգային իրավունքները» պաշտպանելու մի գեղեցիկ խրախույս էր:

Այս առումով խիստ ուշագրավ է Մերենցի «Թորոս Լեոնի» վեպի մասին գրած Պալասանյանի գրախոսութիւնը: Քննադատն այստեղ ըն-

թերցողին օգնում է հասկանալու պատմական վեպի բուն ոգին, գրաւայժմէական նշանակութիւնը: Հեղինակի նպատակն է եղել, գրում է նա, «նեքիա տաղնապալից ժամանակում» ցույց տալ, «թե ինչպէս անցյալի համանման պարագաներում Թորոսի հայրենասեր ու անվահեր հոգին հայ ժողովրդին կորստյան անդունդից ազատեց և վերակենդանութեան կանչեց»: Հեղինակը ցույց է տալիս, շարունակում է վերը հիշված միաբնամրապնդել Պալասանյանը, «թե ինչպէս մի ափ ժողովուրդ կարող է յուր ընկած տեղից բարձրանալ, որպէս հրաշքներ կարող է գործել նա, եթէ միայն կամք ու հոժարութիւն ունենա Թորոսների ձայնը լսելու, նոցա գեղեցիկ օրինակին հետևելու»²¹:

Ժամանակակիցներին անցյալի հեղափոխական տրագիցիաներով դաստիարակելու նպատակով Պալասանյանը դիմել է և հունգարական հեղափոխութեան ժամանակների հունգարական ազատասիրական պոեզիայի թեմատիկային:

Հաշվի առնելով գրական քննադատութեան մեծ դերը հասարակական կյանքում, Պալասանյանը կշտամբանքի խոսք է ուղղում այն քննադատներին, որոնք ղեկավարվում էին ոչ թե օրէկետիվ շփանիշներով, այլ բարեկամութեան կամ թշնամանքի զգացումների թելադրանքով: «Քննադատութեան այս անվայել ընթացքը,— գրում է նա,— մեծապէս վնասեց գրականութեան առաջադիմութեանը:— Ի՛նչ օգուտ կարելի էր սպասել այն մարդկանց գործունեութեանից, որոնք իրանց անձնական կրքերը ճշմարտութեանից բարձր էին դասում և ամեն բոպի պատրաստ էին իրանց գրիչը անպատվելու»²²:

Առաջնորդվելով իսկական գրականութիւն ստեղծելու սկզբունքներով, Պալասանյանն իր պարտքն է համարում «ամենայն դրութեամբ պատերազմել» գրական խոտանի դեմ, որպէսզի այն ավելի ու ավելի շտարածվի: Նա կոչ է անում և մամուլի օրգաններին՝ անհանդուրժող լինել պատահական գրչակների նկատմամբ: Աբ. Գուլամիրյանի 1878 թ. օրացույցը Պալասանյանը որակում է իբրև «շփաղանց տգիտութեան և շփաղանց հանդգնութեան» արգասիք, որը մնում է անպատիժ, թեև «կա մի մամուլ, որի պարտավորութիւնն է ամեն մի ախտ հրապարակ հանել և հարվածել»²³:

21 «Փորձ», 1879, №2, էջ 136:

22 «Փորձ». 187, յ78, № 1, էջ 337:

23 Նույն տեղում, №3, էջ 343:

Ստ. Պալասանյանը՝ զառանցանք և տխմար ֆանտազիայի ու տգիտության խառնուրդ է համարում ոմն Խ. Տեր-Խաչատրյանի «Մնողասեր Քեկղին» արկածային վեպը: Զավեշտի արժանի այդ գիրքը գրախոսը ոչնչացնում է գրական մի շատ պարզ հնարանքի միջոցով: Խ. Տեր-Խաչատրյանի կիսագրագիտ լեզվով նա վերապատմում է վեպի բովանդակությունը, է՛լ ավելի ցցուն դարձնելով հեղինակի մտածողության ողորմելիությունը և տրամաբանության տկարությունը:

Այս կրքով էլ նա ոչնչացնում է Ալ. Շահազիզյանցի հրատարակած Իրիցփուխովի «Ռուս-հայերեն բառարանը», որը արտատպությունն էր բառարանի 1854 թ. հրատարակության: Առանց որևէ փոփոխության և խմբագրական աշխատանքի, վաղուց հնացած և սխալներով լի բառարանի վերահրատարակությունը զուտ կոմերսանտական գործ էր, որ անողորմ գրչով մերկացնում է քննադատը: Ստ. Պալասանյանը՝ անընդունելի է համարում և Մխիթար Գոշի, Ողիմպիանու և Եղովլուսի ընտիր առակները՝ Խորեն քահանա Միրզաբեկյանի թարգմանությունը (Քաջու, 1878):

Ստեփաննոս Պալասանյանին մեծապես զբաղեցրել է գրականության պատմության ու պատմագրական երկերի ստեղծման խնդիրը: Հարցի հրատապությունը նրան ստիպում է պատմաքննական հայացքով հանգամանորեն վերլուծել Գարեգին Զարբհանալյանի աշխատանքի մեթոդը՝ նրա «Պատմություն հայերեն դպրության» գրքի հրատարակության առիթով: Խոսելով հարցադրումների մասին, Պալասանյանը մերժում է հայ ազգը բացառիկ ազգ և հայոց լեզուն նոյախոս լեզու հռչակելու հեղինակի ժամանակավրեպ թեզերը: Քննադատը գիտական գրականության մեջ անընդունելի է համարում պատմական և գրական երևույթները նեղ դավանաբանական մղումներով զնահատելու ամեն մի փորձ, այդ թվում և Զարբհանալյանի թույլ տված համանման վրիպումները:

Ի վերջո, Պալասանյանը բարձրացնում է հայ նոր գրականության գիտական զնահատականի անհրաժեշտության հարցը և պահանջում ըստ արժանվույն զնահատել նալբանդյանի, Պեշիկիշաշլյանի, Գուրյանի ստեղծագործությունները: «Փորձի» քննադատը առարկում է հայ գրականության պատմության հեղինակին՝ Արսեն Բագրատունու զնահատականի հարցում, որի «Հայկ դյուցազնը» Զարբհանալյանը համարում էր «աղղային նոր մատենագրության դարազրույն կազմող գործերից մեկը»:

Պալասանյանն իր հողվածներում քննարկել է պատմական գիտության զարգացման հարցերը, նշել այն հիմնական ասպեկտները,

որոնք պետք է բնկենին հայ պատմական գրականության հիմքում: Այսպես, ողջունելով հանդերձ Կ. Կոստանյանի «Հյուսիսային ռուսական հրատարակությունը (որը ներկայացնում էր մարդկայության շրջանից մինչև արարական արշավանքներն ընկած ժամանակամիջոցի հայոց երկրի վիճակը)», Պալասանյանը միաժամանակ պահանջում է ստեղծել քննական, գիտական պատմագրություն: «Անկարելի է պատմություն անվանել այն գրվածքները, — գրում է նա, — ուր կյանքի նշանավոր և աննշան իրողությունները խառնիխուռն կուտակվում են միմյանց վրա, առանց նոցա սկզբնապատճառն ու հետևանքները քննության տակ ձեռքելու»²⁴: Գիտական շեն կարող լինել և այն պատմությունները, որոնց մեջ խոսվում է սոսկ թագավորների գործողությունների ու պատերազմների մասին, բայց մոռացության է տրվում ժողովրդի բարոյական և բնկերական կյանքը: Պատմությունը պետք է օգնի հասկանալու ժողովրդի, ազգի անցյալ կյանքի պատմությունը և ներկայի մեջ ցույց տա ապագայի երաշխիքները:

Այս պահանջներն էլ ավելի լուրջ ձևակերպում են ստանում Պալասանյանի «Աղղային պատմության նշանակությունը» հողվածում, որտեղ քննադատվում էր Գ. Աբովյանի «Հայոց ազգի պատմությունը» աշխատությունը: Օգտվելով առիթից, Պալասանյանը ներկայացնում է «Հայոց պատմության» մեկ տասնյակի հասնող ձեռնարկների գիտական տեսությունը, ծրագրային առաջարկներ անում ապագա պատմաբաններին:

Պատմական գրականության համար նա հավասարաչափ անընդունելի է համարում և՛ աղղային սնապարծության երանգները, և՛ ողբասացությունը: Պալասանյանը մի ազգի պատմության ամենաէական կողմը համարում է նրա կենսունակության հիմքը, ժողովրդի ապրելու, ստեղծագործելու, լավատեսության կարողությունը: Այս իմաստով հայոց պատմության համար նա բնորոշ է համարում ոչ այնքան արտաշեսների ու տիրապանների հաղթական արշավանքները, («Փորձով գիտենք, ավա՛ղ, այդ արտաքին շառաշյունների վաղանցուկ փառքը»), որքան Մխարպի լուսավորական գործունեության պատմական խոշոր նշանակությունը: Նա անիմաստ է համարում և հայերի թշվառության նկարագրության օրինակները («բավական է, աստուծո սիրուն, որքան ողբացիք ազգի անմիարբանության և թշվառության վրա»): Ի վերջո ազգությունն ապրում է և հարատևում ո՛չ այդ գործոնների միջոցով: Պատ-

²⁴ «Փորձ», 1877/78, №2, էջ 304:

մարանը պետք է կարողանա վեր հանել ժողովրդի բարոյական զորութեան գաղտնիքը, որի շնորհիվ թշվառութիւնների ու հալածանքների մեջ ժողովուրդը կարողանում է պահպանել իր ազգային ինքնությունը: Պատմաբանը պետք է ժողովրդին կատարյալ հավատ ներշնչի նրա վաղվա օրվա նկատմամբ. «Այս անելով ավելի մոտ կլինիք ձեր մարտության, և ավելի շուտ կհասնիք ձեր նպատակին», — գրում է նա, — քան թե անդադար խլացնեք մեր ահանջները անցյալ փառքերի երեխայական պարծանքներով, կամ եթե շարագուշակ բռի պես շարունակողքս ներկայի ավերակների վրա»²⁵:

Ստեփաննոս Պալասանյանը մեծ ուշադրություն է նվիրել նաև թարգմանական գրականությանը: Հետաքրքրական է, սակայն, որ իր գրախոսությունների մեջ, նա լեզվելով բուն նյութից, հայ ընթերցողներին նախ ծանոթացնում է եվրոպական հեղինակների կյանքի և գործունեության հետ, ապա միայն քննարկում թարգմանության լեզուն, ոճը, համապատասխան հեղինակների գործերի ընտրության նպատակահարմարության խնդիրը: Այսպես, նա իր ծավալուն հոդվածի կեսը նվիրում է ժորժ Զանդի կյանքին և գործունեությանը և ապա միայն անդրադառնում Գ. Մսերյանի և Գր. Չիլինկիրյանի կատարած թարգմանություններին: «Դոն Բիշոտի» թարգմանության առիթով բնութագրում է ողջ ասպետական գրականությունը, հայ ընթերցողին ծանոթացնում Սերվանտեսի կյանքի և գործունեության, «Դոն Բիշոտի» համաշխարհային նըշանակության հետ: Ալֆոնս Դոդեի պատմվածքների տպագրության հետ մեկտեղ զետեղում է Դոդեի կյանքի և գործունեության համառոտ տեսությունը:

Պալասանյանը թարգմանական գրականության սկզբունքային հարցերից է համարում թարգմանվող երկերի ընտրության հարցը, գտնելով, որ նոր ժամանակներում աններելի է թարգմանել «մաշված ու հնացած գաղափարների վրա» ստեղծված երկերը: Գրական ստեղծագործությունը մարդկային բարձր առաքինությունների ոգով զաստիարակելով իր ընթերցողներին, պետք է մեծապես նպաստի հասարակական կյանքի առաջընթացին:

Ստ. Պալասանյանը շարունակելով 60-ական թվականների իր նախորդների ձեռնարկած գործը, գրաքննադատական իր կուլյթներում անդրադառնում է գրական լեզվի մշակման խնդիրներին: Այս առումով

նա գրախոսության ենթակա բոլոր գրքերի առիթներով պրոպագանդում է աշխարհաբարի դարգացման, այն հարստացնելու անհրաժեշտությունը և նշում լեզվի դարգացման մի շարք ուղիներ: Պալասանյանը մեծ նշանակություն է տալիս հայկական գավառաբարբառների հավաքման և ուսումնասիրության գործին: Օգտվելով Օքսֆորդի համալսարանի պրոֆեսոր, բանասեր Մաքս Մյուլլերի այն ասույթից, թե գավառաբարբառները առուներ են, որ լցվում են գրական լեզվի ծովի մեջ, Պալասանյանը դարգացնում է այդ միտքը. «Գրականական լեզվի կենդանությունն ու գոյությունն անգամ կախված են գավառական բարբառների մշակությունից և այս վերջինների հարստությունները առաջինի մեջ մտցնելուց»²⁶, Անդրադառնալով այն հեղինակներին, որոնք ուզում էին գրաբարյան ձևերով սրբագրել ու «մաքրել» աշխարհաբարբ, Պալասանյանն անգիշում պայքար է հայտարարում այդ գործիչներին: Նա իրավամբ հիշում է 60-ական թվականների գրապայքարի փորձը և գրաբարի նոր տեսարաններին համեմատում ճաքաղյան գործիչների հետ: Այդ հեղինակներին նա ուսուցանում է լեզվի օրինաչափ դարգացման տրամաբանությունը. գրաբարի վերականգնումը «անիրագործելի երազ է, մի ցընորք, որի օրինակը ոչ մի գրականություն չէ ներկայացնում մեզ և միայն այն օգուտն ունի, որ նոր լեզուն յուր բնական սահմանից հանում և նորա կանոնավոր դարգացումը ընդհատում է»²⁷:

Հայ գրականությունը, սակայն, տալիս էր և մի այլ, գրաբարը աշխարհաբարի հետ հաշտեցնելու անբնական օրինակը. էդուարդ Հյուրմուզյանը «Նոստեցեալք» վեպի թարգմանությունը կատարում է այդ քսկըզբունքով — երկխոսությունները գրում է աշխարհաբարով, իսկ նկարագրությունները և հեղինակի խորհրդածությունները՝ գրաբար: Մի ժամանակ եթե Մխիթարյանները սկզբունքորեն ցանկանում էին գրաբարը խոսակցական լեզու դարձնել, ապա հետագայում համոզվեցին, որ «այդ ցնորքը անիրագործելի է», գրում է Պալասանյանը: Հետագայում նրանք աշխարհաբարը մշակում էին՝ այն դեպի գրաբարը տանելու գիտավորություններ: Այս սկզբունքը ևս Պալասանյանը համարում է այլանդակի և Լերեմի Ի՞նչն է ստիպում Հյուրմուզյանին դիմել մի երրորդ, առավել «չտեսնված ուղղություն»:

Լեզվի հարցում Պալասանյանը հակադրվում է և Մինաս Զերադի

25 «Փորձ», 1877/78, №3, էջ 308:

26 «Փորձ», 1876/77, №2, էջ 357:

27 «Փորձ», 1876/77, №3, էջ 321:

լեզվական տեսութայանը, մերժում լեզվաշինական նրա դրույթները: Այսպես, նրա «Գրական փորձեր» աշխատության մասին գրված գրախոսության մեջ քննադատելով Չերազի ինքնահնար լեզվաձևերը, Պալասանյանն այդօրինակ լեզուն համեմատում է ավազի վրա բարձրացրած շենքի հետ. դրան զուգընթաց նա սխալ է համարում հայոց լեզուն եվրոպական լեզուների կաղապարին հարմարեցնելու արևմտահայ որոշ գործիչների ջանքերը: «Այս փորձերը, — գրում է նա, — լեզուն յուր բնական սահմանից դուրս հանելու և քմածին ու կամայական ձևերով պատվաստելու՝ դեռևս շարունակվում են Բոսֆորի ափերում, շխրատվելով ամենևին այն հանգամանքից, որ այդ տղայական փորձերը մեկ կողմից երևում են, մյուս կողմից մոռացության անդունդն են գնում»²⁸:

Պալասանյանը մեծ վերադասություններ էր քննարկում և Մինաս Չերազի առաջարկը՝ արևելահայ և արևմտահայ լեզուների միավորություններ մեկ ընդհանուր գրական լեզու ստեղծելու մասին: Ազգի մտավոր և գործնական միության համար այդ ցանկությունը համարելով զեղեցիկ և օգտակար, Պալասանյանը դրա իրագործումը գտնում է զրեթե անհնար և շատ վաղածամ:

Քննադատելով գրական լեզվի մշակման մի շարք ձևերը, որ առաջադրում էին հայ մտավորականները, Պալասանյանն առաջարկում է լեզուն հնարավորին շափ գերծ պահել օտարամուտ ազդեցություններից, և ջանալ մշակել այն երկու հիմնական աղբյուրները, որոնք սննդի հարատև աղբյուրներ են արդի լեզվի համար՝ գավառական բարբառները և գրաբար լեզուն: Այնուհետև արդեն, երբ լեզվի հարուստ գանձերը երևան կգան և լեզուն կմշակվի գիտականորեն, «մնացած գործը կկատարեն ազգային բանաստեղծությունը», — հայտարարում է Ստ. Պալասանյանը:

Հայ նոր գրական լեզվի մշակման գործում բարձր գնահատելով Ստ. Պալասանյանի վաստակը, էդ. Աղայանը նրա «Ընդհանուր տեսություն արևելյան նոր գրաւոր լեզուի հայոց» աշխատությունը համարում է «գարազուխ կաղմող գործ», իսկ Պալասանյանին՝ «ժամանակակից հայոց լեզվի գիտական ուսումնասիրության հիմնադիրը»²⁹:

Հայ գրական կյանքում իրագործություն էր Ալեքսանդր Երիցյանի «Ստեփաննոս Նազարյանց և նորա գրական գործունեությունը» հոդվածը:

Սյն գրված էր Նազարյանի մահվան առիթով, բայց իր ողով միանգամայն շեղվում էր նման պարագաներում գրվող հոդվածների ավանդույթից: Երիցյանը պատմական հայացքով քննելով փաստերը, փորձում է գիտական և անաշառ գնահատական տալ հայ մեծ հրապարակախոսի գրական ստեղծագործությունը: Ծավալուն այս հոդվածում Երիցյանը բանասերի մանրակրկիտությամբ անդամահատելով Նազարյանի գրական ժառանգությունը, ջանում է ցույց տալ դրանց գրական ակունքները եվրոպական գրականության մեջ³⁰: Ու թեև նրա «հետադուրական» կիրքը եզրահանգումները հասցնում է չափազանցությունների, Նազարյանին գրեթե զրկում ինքնուրույնությունից և օրյեկտիվորեն արժեքավերկում Նազարյան-հեղինակի ամբողջ վաստակը, բայց տվյալ դեպքում էականն այդ չէ: Երիցյանն իր հոդվածով տալիս էր գրական երկերի պատմա-քննական տեսության մի համարձակ օրինակ, աշխատելով հայ գրաքննադատական միտքը բարձրացնել ժամանակի ռուսական և եվրոպական գրականագիտական մտքի մակարդակին: Այդ հոդվածն աղմուկ է բարձրացնում. հայտնի է, թե Նազարյանի աշակերտ Սմբատ Շահազիզն ինչպիսի վրդովմունքով է պատասխանում Երիցյանին³¹: Վերջինս, սակայն, իր երկրորդ հոդվածում համառորեն հիմնավորում է իր գիրքերի արգարացիությունը³²:

Այսօր, մեկ դար հետո այդ բանավեճից, կարելի է հաստատապես ասել, որ Երիցյանն անձնական անբարյացակամության հետքերով ընկել էր ծայրահեղության մեջ և դավաճանել «Փորձի» գրաքննադատական բաժնի օրյեկտիվության սկզբունքին: Բայց միաժամանակ պատմականորեն մոտենալով խնդրին, այդ փաստի մեջ չի կարելի շտեմանել քննական մոտեցման այն երևույթը՝ որը 80-ական թվականների ըսկըզբին երևան եկավ հայ գրականագիտական մտքի մեջ:

«Փորձ» հանդեսի գեղարվեստական գրականության և գրականագիտության բաժնի պատկերը ամբողջական չէր լինի, առանց այդ հանդեսի գրաքննության պատմության:

Կ. ԿՐԱՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ «ՓՈՐՁ»

1877 թ. «Փորձում» տպագրելու համար գրաքննության է ներկայացվում «1848—1849 թթ. պատերազմի ժամանակաշրջանի հունգարա-

30 Տե՛ս «Փորձ», 1879, № 11 և 1880, № 1:

31 Ս. Շահազիզ, Հրապարակախոս ձայն, Մոսկվա, 1880:

32 Տե՛ս «Փորձ», 1881, № 5—6:

28 «Փորձ», 1876/77, № 2, էջ 363:

29 Է. Ք. Աղայան, Հայ լեզվաբանության պատմություն, Երևան, 1958, հատ. 1, էջ 228:

կան պոեզիան» հոդվածը, որը հավանաբար թարգմանել էր Պալասանյանը՝ ֆրանսիական «Revue des deux Mondes» հանդեսի 1872 թ. օգոստոսի համարից: Գրաքննական կոմիտեն ղեկտեմբերի 20-ին այն մերժում է՝ հետևյալ պատճառաբանությամբ. «Այլ ժողովուրդների [ապստամբական] ելույթների անալոգիայով հեղինակը նպատակ ունի բնթեքող հայերի մեջ առաջացնել հակապետական գաղափարներ՝ հայերի ապագա քաղաքական վերածնության մասին»: Հովհաննիսյանը բողոքում է կոմիտեի որոշման դեմ և քանի որ սկզբնապես չէր նշել, թե հոդվածը թարգմանական է, իր դիմումի հետ մեկտեղ ներկայացնում է և «Revue»-ի համապատասխան համարը, որը գրաքննության թույլտվությամբ ժամանակին տարածվել էր Ռուսաստանում: Շահագրգռված լինելով հոդվածի տպագրությամբ, նա միաժամանակ դիմում է կովկասի փոխարքայության քաղաքացիական գործերի գլխավոր վարչության պետին, խնդրելով դրականորեն լուծել հարցը: Գրաքննության կոմիտեն նորից է անդրադառնում նրա հոդվածին և հանձնարարում գրաքննիչ Ս. Մելիք-Մեհրաբովին՝ ղեկուցել այդ հարցի մասին: Հենվելով Մելիք-Մեհրաբովի նոր ղեկուցադրի վրա, գրաքննական կոմիտեն փոխարքայությանն ուղղած ծավալուն մի բացատրությամբ հիմնավորում է հոդվածի մերժումը: Փոխարքայության վարչության պետը քննելով և՛ դիմումը, և՛ գրաքննական կոմիտեի եզրակացությունը, հայտնում է հետևյալը. «Փորձ» հանդեսի խմբագրի՝ մեծ իշխան փոխարքային ուղղված դիմումի և գրաքննական կոմիտեի բացատրության առիթով հայտնում ենք, որ նորին արքայական մեծությունը հաշվի առնելով գրաքննական կոմիտեի ներկայացրած բացատրության հանգամանքները, որոնք րստիպել են կոմիտեին մերժել այդ հոդվածը, այլև գտնելով, որ հոդվածն իր բովանդակության պատճառով չի կարող թույլատրվել տպագրության, բարեհաճեց կարգադրել՝ Հովհաննիսյանի բողոքը թողնել առանց հետևվանքի:

Այս մասին հարկ ենք համարում հաղորդել գրաքննական կոմիտեին՝ հետագա կարգադրությունների համար»³³:

Գրության լուսանցքում կոմիտեի աշխատակցի ձեռքով գրված է. «Հայտնել «Փորձի» պարոն խմբագրին»: Մի փոքր ներքև՝ «կարդացի և ընդունեցի ի գիտություն. Աբգար Հովհաննիսյան»:

Գժբախտաբար մեզ չհաջողվեց համապատասխան ֆոնդի գործնքում հայտնաբերել այդ հոդվածը, սակայն հենվելով գրաքննական կոմիտեի ղեկուցադրի վրա, կարելի է ընդհանուր գծերով գաղափար կազմել դրա մասին:

Ղեկուցադրում շեշտվում է, թե հոդվածում ակնհայտորեն աշխույժ հետաքրքրություն է նկատվում ինչպես մեջ բերվող ազատասիրական և ազգային անկախության գաղափարները դրվատող երգերի, այնպես էլ հունգարական ապստամբության նկատմամբ, որի նպատակն էր տապալել երկրի գերագույն իշխանությունը: Ընդգծվում է հոդվածի այն հատվածը, որտեղ ասված էր, թե նոր ազատագրված ժողովուրդների վերածնության գաղափարը կարող է սքանչելի օրինակ լինել փոքրոգի անձանց համար, որոնք այլևս ոչ մի սպասելիք չունեն ապագայից: Առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձվում բնագրում տեղ գտած հետևյալ կոչի վրա. «Մինչև ե՛րբ պետք է շարունակվի այս փոքրոգությունը. ժամանակն է արթնանալ, ժամանակն է»:

Ղեկուցադրում նշվում է նաև, թե թարգմանիչը բավմիցս շեղվում է բնագրից, իր կողմից ավելացնելով մտքեր և արտահայտություններ, որոնք ավելի են միտումնավոր դարձնում հոդվածը: Այսպես, երբ խոսվում է 1848 թ. ապստամբության մասին, թարգմանիչն ավելացնում է. «Գժբախտաբար այն բարեհաջող ելք չունեցավ». կամ կասկածելի է համարվում «հունգարացիների և այլ նոր ժողովուրդների վերածնության օրինակը...» արտահայտությունը: Ֆրանսիական բնագրի այն մասում, որտեղ ասվում է, թե հունգարացիները ձեռք բերեցին իրենց պահանջների մի մասը, ավելացված է, թե ի՛նչ ստացան. «Սեփական ազգային ժողով, որը պաշտպանում է նրանց ազգային շահերը, հոգում ժողովրդի կրթական գործը և այլ հոգսերը: Սեփական զորք՝ երկրի սահմանները պաշտպանելու համար» և այլն: Երրորդ գլխում, որտեղ խոսվում է հունգարացիների անձնագոհության և հաղթանակների մասին, հիշատակվում է խիզախ Իորդոյի անունը (որը փախուստի ժամանակ սպանում է կնոջը, որպեսզի վերջինս թուրքերի ձեռքը չընկնի):

«Այն հանգամանքը, — այնուհետև նշվում է ղեկուցադրում, — որ հոդվածը թարգմանություն է ֆրանսիականից, բնավ էլ չի փոխում դրա բնույթը, որը արտահայտված է հունգարացիների հուզումների նկարագրության մեջ՝ իրենց օրինական կառավարողների դեմ. հուզումներ, որոնց ճնշման գործին, ինչպես հայտնի է, մեր կառավարությունը գործուն մասնակցություն ունեցավ»: Ապա ասված է. «Առանձնահատուկ

33 ՎկղղԱ. ֆ. 480, ց. 1, գ. 333:

ուշադրութիւնն են գրավում հոգւածի վերջին էջերը, որտեղ խոսւում է այն մասին, թե հունգարական ապստամբութեան ճնշման ժամանակ Ռուսաստանի օգնութիւնը ավարտիական կառավարութեանը, նրա դեմ թշնամանք առաջացրեց հունգարացիների մեջ: «Այս մեներ,— եզրափակում է ղեկուցագրի հեղինակը,— հոգւածը ավելի ևս անհարմար են դարձնում հաշկական մամուլում հրատարակելու համար, եթե մանավանդ հաշկի առնելու լինենք զրա [նոր] խմբագրութիւնն ու հավելումները»:

Ինչ վերաբերում է այն փաստին, թե հոգւածի բնագիրն ի սկզբանե թույլատրւած է՝ եղել ցարական գրաքննութեան կողմից, ապա ղեկուցագրում վկայակոչւում է գրաքննական կանոնագրութեան 18-րդ անհեթեթ հոգւածը, որի համաձայն ժամանակին գրաքննութեան թույլտւութեամբ տպագրւած նյութերի արտատպութիւնները ենթակա էին առավել խիստ ստուգման³⁴:

1879 թ. աշնանը Ա. Հովհաննիսյանին մի նոր անախորժութիւն էր սպասում գրաքննական կոմիտեում: Նա պատրաստում և թույլտւութեան է ներկայացնում «Փորձ» հանդեսի 10-րդ համարը, որը կազմւած, պատրաստ էր հրատարակութեան: Համարում ղետեղւած էր հայ գրող Ա. Քիշմիշյանցի «Հայի կորուստը» պատմվածքը՝ մեկ և կես մամուլ ծավալով: Գրաքննիչ Մելիք-Մեհարբոզը արգելում է այդ պատմվածքի տպագրութիւնը և կասեցնում համարի լույս ընծայումը: Ա. Հովհաննիսյանը պետք է քանդեր կազմված համարը և ողջ տպագրանակի համար պատրաստեր նոր շապիկներ, քանի որ ցանկի մեջ հիշատակված էր Քիշմիշյանցի պատմվածքը: Հովհաննիսյանը փորձում է շրջանցել գեթ նյութական վնասը: Իր դիմումներից մեկում խնդրելով լույս ընծայման իրավունք, նա հիշեցնում է, որ նման դեպքեր անցյալներում եղել են տեղի ուսական և վրացական օրգաններում: «Ես չեմ կարող նորից տպագրել տալ շապիկը,— գրում է նա,— քանի որ գրա համար անհրաժեշտ գունավոր թուղթ չունեմ պահեստած, իսկ թիֆլիսում ձեռք բերել գրանից՝ չեմ կարող: Ի վերջո, այդ թուղթը սաստիկ թանկ է, որպեսզի ևս նման անարտադրողական ծախք անեի՝ ի հաճույս

գրաքննիչի քմահաճութեան»³⁵: Դիմումների շնորհիվ նրան հաջողւում է պահպանել արդեն տպագրված շապիկը, որի ցանկում թեև նշված է «Հայի կորուստը» պատմվածքի վերնագիրը, սակայն ամսագրի 117 էջից թռիչք է կատարված մինչև 139 էջը: Հանված պատմվածքի շարվածքը (էջ 118—138) պահւում է գրաքննական կոմիտեի գործերում³⁶:

Ի՞նչ հարցեր էին արժարծված այդ պատմվածքում: Իրադարձութիւնները տեղի են ունենում Ալաշկերտի գյուղերից մեկում: Ռուս-թուրքական պատերազմի նախօրյակին գյուղը բաժանվում է երկու խմբակցութեան. նրանցից առաջինը, նկատի ունենալով ցարական կառավարութեան դիտավորութիւնը՝ տաճկական լծից ազատագրելու քրիստոնյա ժողովուրդներին, առաջարկում է խաչ ու խաչվառով ընդառաջել Տեր-Ղուկասովի զորաբանակին և նյութական օժանդակութիւն ցույց տալ նրան: Երկրորդ խումբը, վախենալով թուրքական կառավարութեան հաշկահարկից, գերադասում է ձեռնպահ մնալ: Սկսւում է պատերազմը: Ալաշկերտի հայութիւնը օգնում է Տեր-Ղուկասովին թե՛ նյութապես թե՛ բարոյապես: Նահանջի ծանր օրերին գյուղը կրկին կանգնում է երկընտրանքի առաջ... մի քանի ընտանիք միայն վճռում են շթողնել պապենական հողը: Քիշմիշյանցը նկարագրում է գաղթի ճանապարհի ահաւոր սարսափները... մեկ տարի անց, գաղթականներից մի քանի ընտանիք վերադառնում է տուն... նրանք զարմանում են՝ տեսնելով, որ թուրքերը ձեռք չեն տվել գյուղում մնացածներին: Գաղթականները, սակայն, մեկ տարվա տառապանքների միջոցին բազմաթիվ զոհեր էին տվել և վճռել, այնուամենայնիվ, դառնալ հայրենիք: Այժմ նրանք ձեռնամուխ են լինում իրենց օջախների վերանորոգմանը, հանգելով այն համոզմունքին, թե չպետք է օտարութեան մեջ երջանկութիւն փնտրել («Մեր երջանկութիւնը հոս պիտի փնտրենք. մարդիկ ամեն տեղ մեկ են»):

Ալեքսանդր Քիշմիշյանցի պատմվածքը, որ աչքի չի ընկնում գեղարվեստական որևէ արժանիքով, ծրագրային ստեղծագործութիւն է, որի միջոցով հեղինակը մեկ անգամ ևս արեւմտահայերին կոչ էր անում ապրել սեփական հողի վրա, չլքել հայրենի օջախը: Գրաքննութիւնը արգելում է պատմվածքի տպագրութիւնը, հավանաբար հաշկի առնելով Արևելյան Հայաստանում հայ գաղթականների ապրած տառապանքների անսրող նկարագրութիւնը:

³⁴ Եթե «Փորձ» էջերում Ա. Հովհաննիսյանին չի հաջողւում տպագրել այդ հոգւածը, ապա «Արձագանքի» 1892 թ. 17—19 համարներում, այնուամենայնիվ, տպագրւում է համանուն մի հոգւած՝ «Հունգարացոց ազգային բանաստեղծութիւնը 1848—49-ի պատերազմի ժամանակ (Ստեփաննո Պալասանյանի ձեռագիրներից)» խորագրով:

³⁵ ՎԿՊՊԱ, ֆ. 480, ց. 1, գ. 388:

³⁶ Նույն տեղում, գ. 379:

Հետագայում Աբ. Հովհաննիսյանի «Արձագանք» թերթի հրատարակության գործը նույնպես ընթանում է գրաքննական կոմիտեի հետ անվերջանալի բախումների և պայքարի ճանապարհով:

1881 թ. հուլիսին Հովհաննիսյանը ժամանակավորապես ընդհատում է ամսագրի հրատարակությունը: Նրան ստիպում էր սիրած գործն ընդհատել հայ խմբագիրներին բաժին ընկած դրամական ճգնաժամը: «Փորձի» հրատարակության ընթացքում Հովհաննիսյանը կրում է 14 հազար ուրբու վնաս, որը նրան կանգնեցնում է անանկության շեմին: Նա համոզված էր, որ կկարողանա կարգավորել ֆինանսական գործերը և կարձ ժամանակից վերսկսել «Փորձի» հրատարակությունը:

«Փորձ» ամսագիրը մեծ նպաստ է բերել ժամանակի գրական շարժմանը, իր հարուցած հասարակական-քաղաքական հարցերով լայն ճանաչում գտել երկու հատվածների հայ իրականության մեջ:

Ճշմարտության հարկը պահանջում է ասել նաև, որ ամսագրի խմբագրությունը չի հաջողվել նույնպիսի խորությամբ լուսաբանել արևելահայերի կյանքը, ինչպիսի ուշագրության արժանացել է Արևմտյան Հայաստանը: «Փորձը» անհրաժեշտ չափով խորամուխ չի եղել արևելահայ իրականության սոցիալ-տնտեսական հարցերում և տեսադաշտից դուրս է թողել հայության կյանքը՝ Անդրկովկասի գավառներում: Այդուհանդերձ անհերքելի է մի բան: Օրակարգում էր արևմտահայության ազատագրման հարցը և Ա. Հովհաննիսյանը ամեն ինչ ծառայեցնում էր այդ մեծ նպատակին: Նա հայ գործիչներից պահանջում էր օտար երկրների մամուլի էջերում նույնպես «արծարծել և մշակել տաճկական Հայաստանի ինքնավարության գաղափարը», ցույց տալ նրա անցյալը, ներկա վիճակը և նրա հերոսական ջանքերը՝ «չուր վայել տեղը բռնելու լուսավոր ազգերի շարքում»³⁷: Աբգար Հովհաննիսյանն շտապում էր և շտապեցնում: Պատեհ առիթն ստեղծված է, ասում էր նա և հրահանգում ազգի բախտով զբաղվող գործիչներին, որ «այդ հանգամանքները ձեռքից չիողնեն» և հարմար պահին օգուտ քաղեն ազգային նպատակների համար: «Լոկը այս ճակատագրական օրերին, հանցանք է, որի համար մեր որդիքը խստությամբ կդատեն մեզ»³⁸,— գրում է Ա. Հովհաննիսյանը: Ահա թե ինչու մամուլի պատմաբանը ձեռնամուխ լինելով «Փորձի» ուսումնասիրությանը, այն առաջին հերթին պետք է քննության առնի իբրև «ճակատագրական օրերի» պարբերական:

37 «Փորձ», 1877/78, №4, էջ 433:

38 նույն տեղում:

Ե Ր Կ Ի Ո Ր Դ Մ Ա Ս

«Ա Ր Ձ Ա Գ Ա Ն Ք»

(1882—1898)

«ԱՐՁԱԳԱՆՔ» ՊԱՐԲԵՐԱԹԵՐԹՐ ԵՎ ԱՐԵՎԵԼԱՇԱՅ
ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿՅՍՆՔԸ

Ա. ՀԻՄՆԱԴՐՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

1881 թ. հուլիսին հարկադրված լինելով դադարեցնել «Փորձ» ամսագիրը, Արգար Հովհաննիսյանը նույն տարվա վերջին կրկին ձեռնամուխ է լինում մի նոր պարբերականի՝ «Արձագանք» շաբաթաթերթի հրատարակությանը: Նա ենթադրում էր համապատասխան թույլատրվությունն ստանալուց հետո միաժամանակ վերսկսել «Փորձի» հրատարակությունը, քանի որ հայ իրականությունը տվյալ պահին հավասարաչափ անհրաժեշտ էին և՛ ամսագիրը, և՛ թերթը: Եթե «Փորձի» խնդիրն էր «ժողովրդի ընթերցանության քաղցը հագեցնելու համար բազմակողմանի նյութեր տալ նրան», ապա շաբաթաթերթը այլ պարտականություններ ուներ. (օրական հարցերը, որոնց մեզանում մի ամսագիր կարող է միայն մի ընդհանուր պատասխան տալ, «Արձագանքի» գլխավոր բովանդակությունը կլինին)¹:

1881-ի դեկտեմբերի 17-ին Ա. Հովհաննիսյանը Կովկասի փոխարքայության գլխավոր վարչության պետին է ուղղում հետևյալ դիմումը. «Ցանկանալով առաջիկա 1882 թվականի հունվարից իմ խմբագրությանը, Թիֆլիսում, կից ներկայացվող ծրագրով հրատարակել «Արձագանք» շաբաթաթերթը, պատիվ ունեմ խոնարհարար խնդրել Ձերդ գերազանցությունը, որ հաճեք միջնորդել՝ ստանալու Կովկասի փոխարքայի թույլտվությունը:

¹ «Արձագանք», 1882, №1:

Կից պատիվ ունեմ ներկայացնել թերթի ծրագիրը, հայտարարելով, որ «Արձագանքի» բոլոր բաժինների պատասխանատվությունը վերցնում եմ ինձ վրա: Ինչ վերաբերում է իմ ինքնուրույն մասին օրենքով պահանջվող փաստաթղթին, ապա ես այն ներկայացրել եմ, երբ միջնորդություն էի հայցում «Փորձ» ամսագրի թույլտվությունն ստանալու համար²: Հովհաննիսյանը միաժամանակ ստորագրություն է տալիս այն մասին, որ պարտավորվում է ղեկավարվել գրաքննական կանոններով և ոչ մի դեպքում չհնուանալ դրանցից: Նա ներկայացնում է նաև «Արձագանքի» ծրագիրը, որը կազմված էր հետևյալ 11 բաժիններից. պաշտոնական լուրեր, հրապարակախոսական հոդվածներ՝ նրվիրված հասարակական կյանքի կարևորագույն հարցերին, տնտեսական հարցեր, ժող. կրթության հարցը, մամուլի տեսություն, արտասահմանյան կյանքի տեսություն, քննադատություն և մատենագիտություն, դատական խրոնիկա, ֆելիետոն (գրախոսություն), այլ և այլք, հայտարարություններ:

Փոխարքայության գրասենյակի հարցմանն ի պատասխան գրաքննական կոմիտեից ղեկտեսմբերի 23-ին հայտնում են, որ Ա. Հովհաննիսյանի ներկայացրած ծրագրի նկատմամբ առարկություններ չկան: 1882 թ. հունվարի 22-ին փոխարքայության գլխավոր վարչության պետը № 216 գրություն հայտնում է գրաքննության կոմիտեին, թե փոխարքան թույլատրում է Հովհաննիսյանին՝ ներկայացված ծրագրով հրատարակել «Արձագանք» շաբաթաթերթը, սակայն պայմանով, որ Կովկասյան գրաքննական կոմիտեի անմիջական հսկողության տակ ճշտությամբ կատարվեն մամուլի և գրաքննության մասին օրենքով հաստատված կանոններ³:

«Արձագանքը» սկսում է լույս տեսնել 1882 թ. փետրվարի 21-ից, կիրակի օրերը, երկու մամուլ ծավալով⁴: Թերթին աշխատակցում էին Ալեքսանդր Երիցյանը, մանկավարժ Նիկողայոս Տեր-Ղևոնդյանը, հրապարակախոս Հարոն (Նիկողայոս Տեր-Հարությունյան), Գաբրիել Սունդուկյանը, Գևորգ Եվանզուլյանը և ուրիշներ:

Սունդուկյան-Հադիդը «Արձագանքի» առաջին համարում հրապարակված իր «Մասլահաթով» շնորհավորում է թերթի մուտքը և փոր-

«Արձագանք» շաբաթաթերթի առաջին համարի առաջին էջը:

2 ՎԿՊՊԱ, ֆ. 480, գիրք Ա, գործ 457;
 3 Նույն տեղում, գործ 457:
 4 «Արձագանքի» առաջին հոդուրը Ա. Հովհաննիսյանին հնարավորություն չեն տալիս իրականացնել նրա ծրագրի երկրորդ մասը՝ վերսկսել «Փորձի» հրատարակությունը:

ձում բնութագրել «Արձագանքի» ուղղութիւնը: Նա հույս է հայտնում, որ թերթը կկարողանա դառնալ հայ կյանքի արձագանքը: «Ինչ անիս, մի ր ասկի շոու ու ցավը շատ է,—գրում է Հաղիզը,—մի ր վայ վազախին հեսար չկա, մի ր ախարտանց լացն ու տանջանքը վիրշ չունե... յիդ ասա միդ դիփ էստունք, դիփ մետի յիդ ասա... էնդուր որ ծածկած ու թաքցրած յարին դարման չկա... ամա անդճնիրդ լավ սրե «Արձագանք», չի ըլի որ էսդադա շոու ու ցավի համա, էսդադա վայ վազախի համա, էսդադա լաց ու տանջանքի համա արարած աշխարքի քունջ ու պուճախներումը մէ մէ փրկութենի ձեն էլ է չիմանաս խանդիսխան ու էս փրկութիւնն էնենց բղավի, որ ձէնդ երգինքը հասնի»⁵: Թե ինչպես էր շարաթաթերթը արձագանքում հայ կյանքի օրվա հարցերին, ցույց է տալիս «Արձագանքի» պատմութիւնը:

«Արձագանքը» իբրև շարաթաթերթ ունի հետաքրքրութիւնների անհամեմատ մեծ ընդգրկում: Հայկական հարցի հետ կապված տագնապներին հաջորդել էր անորոշ սպասումների մի ծանր ժամանակաշրջան: Այժմ Ար. Հովհաննիսյանը ուշադրութիւն կենտրոնում է պահում արևելահայերի առօրյան, քննութիւնն առարկա դարձնում նրանց տնտեսական, բարոյական ու մտավոր կյանքի հետ կապված հոգսերն ու ակնկալութիւնները:

80-ական թվականների սկիզբն էր. Կովկասում արագորեն դարձանում էին բուրժուական հարաբերութիւնները. երկիրը թևակոխել էր կապիտալիստական դարգացման ոլորտը: Տեղի ազգային բուրժուազիան առաջընթաց քայլեր է կատարում, փորձելով ուժերը շափել եվրոպական ֆիրմաների գործարար ներկայացուցիչների հետ: Հայ լրագրողները խրախուսում են այդ քայլերը, միաժամանակ նրանց խորհուրդ տալիս հրաժարվել երբեմնի հետամնաց արդյունագործութիւնն եղանակներից և զինվել ժամանակակից տնտեսական գիտելիքներով: Գյուղական տնտեսութիւնները ռեֆորմներին հաջորդած տասնամյակներում կապիտալի հարվածների տակ անդառնալիորեն քայքայվում են, բանվորական ուժ մատակարարելով արդյունաբերական կենտրոններին:

Հայ մտավորականութիւնը նախկին եռանդով շարունակում է ընդլայնել դպրոցական ցանցն ու բարելավել կրթական գործը երկրում: Վերելք են ապրում հայ ազգութիւնն համախմբմանը նպաստող

կրթական ու մշակութային հաստատութիւնները՝ դպրոցները, թատրոնը, հրատարակչական կազմակերպութիւնները, բարեգործական ընկերութիւնները: Գեմոկրատական, ազգային-պահպանողական և լիբերալ հոսանքների գործիչները, թեև ոչ համատեղ, բայց միևնույն նպատակին ուղղված գործունեութիւն են ծավալում՝ հայ գրականութիւն, թատրոնի, բանասիրութիւն, պատմագիտութիւն, ազգագրութիւն, բանահյուսութիւնն զարգացման ուղղութիւնը: Գիտական մշակման է ենթարկվում և արագորեն հարստանում գրական լեզուն:

Հայ հասարակական կյանքում շարունակում է պահպանվել կենդանի հետաքրքրութիւնը արևմտահայութիւնն վիճակի և նրա ճակատագրի նկատմամբ: «Արձագանքը» պետք է արձագանքեր այս ամենին և, ինչպես բարեմաղթում էր Սունդուկյանը, երբեմն նաև փրկութիւնն էլք մատնանշեր:

Հովհաննիսյանի թերթը 80-ական թթ. և հաջորդ տասնամյակում հետևողականորեն լուսաբանում է Կովկասի հայ հասարակութիւնը հուզող ուսումնական և մշակութային կյանքի նշանակալից երևույթները, ընթերցողներին հրամցնում ժամանակի հայ գրողների նոր ստեղծագործութիւնները, հրատարակում հայագիտութիւնն բնագավառի նորույթները, քննութիւնն առնում արևմտահայութիւնն վիճակը: Հայ գյուղը և գյուղացին, հողային հարցը, քաղաքային արհեստավորութիւնն և Բաքվի նավթարդյունաբերութիւնն բանվորների ճակատագիրը նույնպես զբաղեցրել են «Արձագանքի» խմբագրութիւնը:

Համառոտակի ծանոթանանք շարաթաթերթի հարցադրումներից կարևորների հետ:

Բ. ՍՈՑԻԱԼ-ՏԵՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

«Արձագանքի» խմբագրութիւնը մեծ տեղ է նվիրել սոցիալ-տնտեսական հարցերին, փորձել է լուսաբանել ժողովրդի ազգատացման և հողազրկութիւնն երևույթը հայ գյուղում: 1861 թ. ռեֆորմին հաջորդած ժամանակաշրջանն էր այս, երբ «տնտեսական դարգացման ուժը Ռուսաստանին քաշում էր դեպի կապիտալիզմի ուղին»: 1861-ի ռեֆորմը Վ. Ի. Լենինը համարում է առաջին քայլը՝ «զուտ ճորտատիրական ինքնակալութիւնը բուրժուական միապետութիւնն վերածելու ուղիով»⁶:

⁵ «Արձագանք», 1882, №1:

Ռեֆորմը մեծապես խթանում է երկրի տնտեսական զարգացմանը, կապիտալիզմը սկսում է զարգանալ այնպիսի արագությամբ և երկրում կատարվում են «այնպիսի փոփոխումներ, որպիսիները եվրոպական մի քանի հին երկրներում տեղի էին ամբողջ հարյուրամյակներ»⁷:

Հետոնեֆորմյան շրջանում կապիտալիզմի զարգացումը Ռուսաստանում արագացնում է «ծայրամասերի, այդ թվում նաև Անդրկովկասի և Հայաստանի տնտեսական յուրացումը»⁸: 1870 թ. Հայաստանում և Ադրբեջանում՝ անցկացված գյուղացիական ռեֆորմը ի տարբերություն 1861-ի ռեֆորմի, ուներ այնպիսի սահմանափակումներ, որոնց հետևանքով Անդրկովկասի գյուղացիության և կալվածատերերի միջև եղած փոխհարաբերությունները գրեթե մնում էին նախկինը: Այսպես, ունենալով հանգրվ հողի հետգնման իրավունք, գյուղացիները իրականում ոչ մի հնարավորություն չունեին իրենց տրված հողակտորը հետ գնելու, իսկ փոխառության այն սխտեմը, որը կիրառվում էր Ռուսաստանում, չէր նախատեսված Անդրկովկասի համար: Սրան զուգընթաց հողի մեծ կարիքի մեջ էին պետական գյուղացիները, որոնք սևփականատեր չեն դառնում: Հողերի սահմանագծման աշխատանքները և էտ գնման արարողությունները արհեստականորեն ձգձգվում և ավարտվում են միայն 1912 թ., կր Ռուսաստանում այն վերջացել էր 1880-ին⁹:

Կապիտալիստական հարաբերություններն արագացնում են գյուղի շերտավորումը. կուլակության և վաշխառուների անարգել գործունեությունը, հողի վաճառքի և վարձակալման իրավունքը հողազրկման են դատապարտում գյուղացիներին, արագացնում նրանց արտագնացը դեպի քաղաքները¹⁰: Մյուս կողմից, կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացումը արագացնում է գյուղական համայնքների վերջնական քայքայումը:

«Արձագանքի» էջերում հրատարակվել են բազմաթիվ նյութեր,

⁷ Նույն տեղում, էջ 132:

⁸ Ս. Զուրաբյան, Հայ տնտեսագիտական մտքի զարգացման ուղիքներ, Երևան, 1959, էջ 255:

⁹ Այս մասին հանգամանորեն տե՛ս Վ. Ռչտունի, Հայ հասարակական հոսանքների պատմությունից, Երևան, 1956, Ս. Զուրաբյան, Հայ տնտեսագիտական մտքի զարգացման ուղիքներ, Երևան, 1959, Կ. Գանիկյան, Հայ գյուղագրությունը 19-րդ դարում, Երևան, 1973:

¹⁰ Ս. Զուրաբյան, Հայ տնտեսագիտական մտքի զարգացման ուղիքներ, էջ 25:

որոնք գրեթե համակողմանիորեն արտացոլում էին գյուղի քայքայման օրհասական իրադարձությունները: Մի շարք թղթակցություններում խոսվում էր հայ գյուղացիության հողազրկության պրոբլեմի մասին:

Այսպես, 1883-ին Շիրակում գրությունն այնքան լարված էր, որ գյուղացիները իրենց շրջանն այցելած կառավարչապետ Գոնդուկով-Կորսակովից թուշտվություն են խնդրում դաղթելու Կարսի նահանգը: Վիճակը շատ ծանր էր Զանգեզուրում, որտեղ 1884 թ. հաջողվում է նոր հողաբաժանում անց կացնել (ժառանգական հողատիրության փոխարեն անցնում են համայնական հողատիրության): «Արձագանքի» թղթակիցներից Հ. Խ.-ն՝ Գանձակի, Երևանի, Բաքվի և Քիֆլիսի նահանգների օրինակներով ցույց է տալիս, որ գյուղատնտեսությունն Անդրկովկասում, թեև ավելի զանդաղ, քան Ռուսաստանում, բայց դարձյալ անկում է ապրում. «գյուղացին դեպի քաղաք է դիմում, յուր օրական պարենը հայթայթելու համար»: Մեծ Ղարաքիլիսայի թղթակիցը նույնպես բողոքում է գյուղացիների սակավահողությունից. «Միջին և ստորին դասակարգերը թաղված են պարտքի մեջ,— գրում է նա,— և անազորուն հարստի անգթությունը այդ հասնում է մինչև կոկորդը»¹¹:

Ծաղկածորից, Ախալքալաքից, Երևանից, Նուխից, Ղազախից ուղարկված նամակներում վաշխառուների աշխուժացումը դիտվում է իբրև հողազրկությանն ու սովին համարժեք պատուհաս: Շատ պերճախոս է Խաչենի Ղշաղ գյուղից ստացված մի նամակ, ուր ասված էր, թե «գյուղացիների տնտեսական քայքայվելու զլխավոր պատճառներից մեկն էլ վաշխառուների անսանձ հարստահարությունն է»: Գյուղացիները տգետ են, որից օգտվելով՝ վաշխառուները կողոպտում են նրանց. իբրև օրինակ հիշվում է մի գյուղացի, որը 4 տարվա ընթացքում իր ունեցած 6 ու պարտքի փոխարեն վաշխառուին վճարում է 22 ու 40 կ. և դարձյալ մնում պարտք՝ 26 ուրլի: «Տարիների ընթացքում,— շարունակում է նամակի հեղինակը,— ոչ օրենքը յուր բոլոր խստությունները և ոչ մամուլը յուր անխնա հարվածներով չեն կարողացել արմատախիլ անել այդ շարիքը գյուղացիների միջից»¹²:

Բարձրացնելով այս հարցերը, «Արձագանքի» նամակագիրներից յուրաքանչյուրն իր առաջարկներով փորձում է օգնել գործին: Այսպես, Երևանի թղթակիցը խորհուրդ է տալիս գյուղացիներին օժանդակելու

¹¹ «Արձագանք», 1885, №6:

¹² «Արձագանք», 1897, №105:

համար ստեղծել ցորենի շտեմարաններ և դրամագլուխ: Շիրակի թրդ-թակիցը՝ համապատասխան ապահովագրական ընկերություններից պահանջում է կապիտալ ներդրումներով օգնել գյուղացիներին («կապիտալ մտցնել հողի մեջ»): Մեկ այլ հոդվածագիր (Զ. Խ.) վերլուծելով գյուղություն ունեցող ծանր իրավիճակը, գտնում է, որ այդ հետևանք է գյուղական ինքնավարությունների անբավարար աշխատանքի և «գյուղական պաշտոնյաների ու գավառական ոստիկանության ստորին գործակալների կատարյալ անասնձ կամայականության»¹³: Քանի որ այս հոդվածը գրված էր ներքին գործոց մինիստրության այն նախագծի առիթով, որը նախատեսում էր գյուղացիների բաժանումը գյուղական հասարակությունների (сельские общества) և գավառակների (волость), ապա հոդվածագիրն անվերապահ հավատ է տածում գործի հաջողության նկատմամբ: Նա առաջարկում է խմբագրությունը, բացահայտել գյուղական ժողովների իրավունքները, վեր հանել հողաբաժանման սկզբունքները, ինչպես և լուսաբանել գյուղական ինքնավարությունների աշխատանքի թերությունները:

«Արձագանքի» էջերում բազմիցս խոսվել է Ղազախի, Շուլավերի, Գանձակի և այլ գավառներում տարածված ավաղակության մասին: «Ով ուշադրությամբ հետևել է այսպես անվանված «Վովկասյան ավաղակությանց» խնդրին, — գրում է թերթի հոդվածագիրը, — նա կտեսնի, որ շատ անգամ մեր երկրի ավաղակությունները կապված են հողի հարցի հետ: Մեկը հողային վեճի պատճառով սպանում է մյուսին, ապա իրրե մարդասպան, հանցավոր, դառնում է փախստական և ըստիպված ավաղակություն է անում, խմբելով յուր կողմը բազմաթիվ ազգակիցներ և ընկերներ»¹⁴: Մեղավորն այս դեպքում պաշտոնատար անձինք են և հողաչափները, որոնց անբարեխիղճ աշխատանքի հետևվանքով հողային վեճերում շարունակ հաղթում են բեկերն ու հզորները:

Պայքարելու համար ավաղակության դեմ, «Արձագանքի» հոդվածագիրն առաջարկում է գյուղացիներին բավարարել հողով, աշխատանքով, լայնացնել դպրոցական ցանցը, փոխել ոստիկանական կազմը և այլն¹⁵:

«Արձագանքի» աշխատակից Ալ. Երիցյանը լրջորեն հավատում էր «Շինական-հողային» բանկը բացելու մասին կառավարական հրահանգի հաջողությանը, որի նպատակն էր փոխարինաբար փող տրամադրել գյուղացիներին՝ հող գնելու համար: Ժողովուրդը այն ժամանակ հասնի բարօրության, երբ աղքատությունը վերանա, գրում է Երիցյանը, «իսկ աղքատությունը վերջ տալու համար կարևոր է, որ ամեն մեկը ունենա յուր ապրելու համար պետք եղած հողը»¹⁶: Քանի որ ուսական թագավորը ցանկանում է ուսու շինականներին կալվածատեր դարձնել, շարունակում է Երիցյանը, ապա «Երկրիս բարձրագույն վարչությանը կմնա ջանալ տարածել կայսեր շնորհը նաև Անդրկովկասի վերա»:

1893 թ. «Արձագանքի» խմբագրությունը ծավալուն մի հոդվածով մեկնաբանում է պետական նոր օրենքը, վաշխառուների դեմ պայքարելու մասին: «Հայ երկրագործի այժմյան դրությունն անտանելի է, — գրում է խմբագրականի հեղինակը, — հարկավոր է բարեփոխել նորա առօրյա պարապմունքը, տարածելով գյուղերի մեջ այգեպանություն, բանջարանոցապահություն և արհեստներ: Մյուս կողմից, գյուղացուն պիտի օգնել և խնայողական-փոխատու գյուղական զանձարաններ հիմնելով, որոնց պաշտոնական կանոնադրությունը վաղուց հրատարակել է ուսական կառավարությունը, բայց սրտ իրագործելու մասին հայ գյուղորայքում դեռ մտածող չկա»¹⁷:

Վերը նշված նյութերից դժվար չէ տեսնել այն իրողությունը, որ «Արձագանքի» խմբագրությունը գիտակցելով գյուղացիության վիճակի անելանելիությունը, այդ դրությունից դուրս գալու հիմնական միջոցն է համարում ռեֆորմի սկզբունքների և կառավարական զանազան միջոցառումների անշեղ իրագործումը, խնայողական-փոխատու զանձարանների, հասարակական շտեմարանների, շինական-հողային բանկի հաստատումը, այլև հայ գյուղի լուսավորումը՝ գրողների և մտավորականության միջոցով:

Երկրորդ ուղին, որը մատնանշվում էր գյուղի փրկության համար, համայնքի պահպանման ծրագիրն էր, որը դարավերջի հայ մամուլի էջերում մեծ եռանդով զարգացնում էին լիբերալ-նաբոգնիկության ներկայացուցիչները: Այս հարցի մասին «Արձագանքի» էջերում հոդվածներ

¹³ «Գյուղական ինքնավարության խնդրի առիթով» (տե՛ս «Արձագանք», 1897, №77, 79):
¹⁴ «Արձագանք», 1897, №147:
¹⁵ Նույն տեղում, №110:

¹⁶ «Շինական-հողային» բանկը (տե՛ս «Արձագանք», 1882, № 18—19):
¹⁷ «Արձագանք», 1893, №81:

են զետեղել թերթի զլիսավոր աշխատակից, 80-ական թթ. նարողնիկական «Գործ» հանդեսի խմբագիր Ս. Հախումյանը, Մոսկվայի Պետրովյան ակադեմիայի ուսանողներ Ն. Արեւյանը և Գ. Ենգիբարյանը: Սբրանց մասնակցությունը «Արձագանքին»՝ խոսում է ազգային կյանքի նյութական ու բարոյական հիմքերի ամրապնդման մարզում «Արձագանքի» խմբագրության համերաշխության մասին ժամանակի դեմոկրատական շրջանակների գործիչների հետ: Օգտվելով այն առիթից, որ Անդրկովկասի պետական գյուղացիության վիճակը հատուկ հանձնաժողովի կողմից ուսումնասիրվել էր և հրատարակի վրա էին «Նյութեր անդրկովկասյան երկրի պետական գյուղացիների տնտեսական կացության ուսումնասիրության համար» հրատարակության շորս հատորները (ուսեհեն), ներսես Արեւյանն սկսում է պարբերաբար «Արձագանքում» հրատարակել հայ գյուղացիությանը վերաբերող վիճակագրական տվյալները¹⁸: Վիճակագրական այս տվյալների համաձայն Անդրկովկասի հայ բնակչության մեծ մասն զբաղվում էր հողագործությամբ և արքունական, կալվածատիրական, վանքական ու սեփականատեր գյուղացիների մեջ մեծ թիվ էր կազմում: Արեւյանն անուղղակիորեն բանավիճում է այն հեղինակների հետ, որոնք հայերին գերազանցորեն վաճառականական ազգ էին համարում: 1875-ի վիճակագրական տրվյալներով ցույց տալով, որ քաղաքային բնակչությունը կազմում է միայն 12 տոկոս, իսկ գյուղականը՝ 88 տոկոս, Արեւյանը հայտարարում է. «Ուրեմն մի բազմահայ կենտրոնի համար ոչնչանում է այն շրջիկ կարծիքը, թե հայերը զլիսավորապես քաղաքաբնակ վաճառականներ են»¹⁹: Նա վկայակոչում է 1885-ի վիճակագրական տվյալները, որոնց համաձայն հայ գյուղացիների թիվը հասնում էր 478.809-ի, (ամբողջ արքունական գյուղացիների 28.10 տոկոսը)²⁰: Ն. Արեւյանը որևէ ընդհանրացում չի կատարում և մնում է ենթադրել, թե հաստատելով հայ ազգաբնակչության գյուղական դիմագիծը, Մոսկվայի հայ ուսանողների «Հայրենասերների միություն» խմբակի անդամ Արեւյանը պնդում էր նարողնիկական այն կարծիքը, թե ազգի հիմքը գյուղացիությունն է:

18 Տե՛ս «Արձագանք», 1887, № 2, 5, 7—9, 11, 30, 44, 46—48, 1888, № 6, 7, 9, 10, 45:

19 «Արձագանք», 1887, №11:

20 Երևանի նահանգում արքունական հայ գյուղացիների թիվը 60, 56 տոկոս էր կազմում, Ելիզավետպոլի նահանգում՝ 37,00 տոկոս, Թիֆլիսի նահանգում՝ 22,03 տոկոս, Իարվի նահանգում՝ 3,52 տոկոս: -

Այն օրերին, երբ դեռևս չէր ավարտվել Ն. Արեւյանի կոմպիլյատիվ աշխատության տպագրությունը, «Արձագանքում» երևում է թերթի Մոսկվայի թղթակից Գ. Ենգիբարյանի «Ի՞նչ է հողային համայնքը» ժավալուն հոդվածը: Սա նույնպես կոմպիլյացիա էր (թարգմանորեն մշակեց՝ Գ. Ե.) վերը հիշատակված Անդրկովկասի պետական գյուղացիների վիճակն ուսումնասիրած հանձնաժողովի նյութերից (հեղինակներ՝ Երիցյան, Զելինսկի, Խանաղյան):

Հայ ժողովրդի տնտեսական կյանքի առանձնահատկությունները հանգամանորեն ուսումնասիրելու համար, Ենգիբարյանը ցանկանում է պարզաբանել մեկ հարց՝ որքանո՞վ է գյուղերում պահպանվել համայնական հողատիրությունը: Նա գրում է, թե համայնական հողատիրության սկզբունքը թեև դարերի ընթացքում աղարտվել է և վեր ածվել մասնավոր սեփականության, այնուամենայնիվ դրա հետքերը դեռևս պահպանվել են Հնդկաստանի հյուսիս-արևմտյան նահանգներում, Ռուսաստանի արևելյան և միջին նահանգներում, Կովկասի գավառներում («Թեպետ այստեղ համայնական սկզբունքը տիրապետող ազգերի դանազան օրենքների և կառավարիչների ազդեցության տակ այլանդակվել է և շատ տեղ կորչելու վերա է»)՝²¹: Համայնական հողատիրությունները Գ. Ենգիբարյանը թեև պարտադիր չի համարում հայ իրականության համար, բայց և այնպես իր ընթերցողներին ծանոթացնում է դրանց հետ: Հոդվածում ցույց է տրվում հողի համայնական օգտագործման երեք տիպ. առաջին դեպքում ամբողջ հողը պատկանում է գյուղի բնակչությանը, հողը մշակվում է կոլեկտիվի կողմից, իսկ բերքը հավաքվում և բաշխվում է հավասարապես: Երկրորդ ձևի դեպքում հողը պատկանում է համայնքին, բայց ամեն ոք մշակում է իրեն հատկացված կտորը: Այս բաժանումը պայմանական է, որովհետև հողերը ժամանակ առ ժամանակ նորից բաժանվում են ծխերի վրա: Համայնական հողատիրության երրորդ տիպը նա բնորոշ է համարում Կովկասի համար. այստեղ հողի մի մասը անհատների սեփականությունն է. «Տան տեղերը, բանջարանոցները, այգիները՝ սեփականություն են կազմում, իսկ խոտատեղերը, արոտատեղերը՝ պատկանում են համայնքին»:

Մամուլի գավառական թղթակիցներին և հայ ուսուցիչներին Ենգիբարյանն առաջարկում է մի շարք հարցեր, որոնց պատասխաններն

21 «Արձագանք», 1887, №27:

անհրաժեշտ էին նրա հետագա ուսումնասիրությունների համար: Այսպես, նրան հետաքրքրում էր այն, թե Հայաստանի շրջաններում համայնական հողատիրությունն ո՞ր ձևերն են պահպանվել, հողերն ի՞նչ սկզբունքով են բաժանվում, կա՞ն արդյոք հողի մշակման և գյուղատնտեսական այլևայլ բնագավառների կոլեկտիվ աշխատանքի երևույթներ, գոյություն ունե՞ն համայնական շտեմարաններ, խնայողական գանձարան և այլն, և այլն: Հարկավ, նկատի ունենալով հետոնֆորմյան ժամանակները, Ենգիբարյանը հարցնում էր, թե վերջին 20 տարում գյուղացիության վիճակն արդյոք լավացե՞լ է, թե վատացել:

Թեև «Արձագանքում» հրապարակվում է նրա հարցաթերթը, հետագայում խմբագրությունը չի ամփոփում այս հարցը. հավանաբար Ենգիբարյանին չի հաջողվում ստանալ անհրաժեշտ նյութեր՝ իր ուսումնասիրությունն ավարտելու համար:

Դարավերջի գյուղը զրաղեցրել է և «Արձագանքի» գլխավոր աշխատակից Միմենոն Հախումյանին: Նա տազնապով է խոսում այն փաստի մասին, որ գյուղերը դատարկվում են: Վաշխառուններից և նրանց կալվածքների կառավարիչներից կախված գյուղացիները այնպես են ճրջմրված ծանր հարկերի տակ, որ «նրանց սպառնում է սնանկությունը և գաղթը, եթե ժամանակին նրանց սեփական կամ համայնական հողատերերը դարձնելու հոգս չտարվի»: Հախումյանը մեծ հույսեր է կապում կառավարական հողային նոր կարգադրության հետ, որը, նրա կարծիքով, հիմնական նշանակություն ունի «գյուղացիների հողային իրավանց մասին, շատ մեծ շահով ապահովում է այդ իրավունքները և միևնույն ժամանակ արգելք պիտի լինի գյուղական գաղթականության, որի հետևանքը երկրի տնտեսական անկումն է կառաջացնի»²²:

Հախումյանն առաջարկում է ստեղծել հասարակական շտեմարաններ և զբամազուլաներ, որոնք նյութապես կարող էին ապահովել գյուղացիներին և աղբյուր դառնալ հասարակական երջանկության ստեղծման համար: Ազատվելով առօրյա հոգսերից, գյուղացին, ըստ Հախումյանի, միջոց կստանար «խաղաղ սրտով մտածելու և մասնակցելու երկրի քաղաքակրթության գործին»²³: Նա մտավորականներից և գյուղատնտեսներից պահանջում էր սերտ կապեր հաստատել գյուղական շրջանների հետ և օգնել գյուղացիությանը՝ վերակառուցելու իր

տնտեսությունը: Մասնագետ գյուղատնտեսների խնդիրն է համարում՝ զարկ տալ շերամապահության, խաղողագործության և դաշտավարական աշխատանքների զարգացմանը գյուղում, խորհել գյուղատնտեսական աշխատանքները մեքենայացնելու հարցի շուրջ:

Գյուղացիական հարցի «Արձագանքի» տեսարանների նարողնիկական հայացքներն արտահայտվել են և նրանց զբաբնադատական հողվածներում, այնքանով, որքանով գյուղափրկիչ նրանց ծրագրերը մեծ շահով խարսխվում էին նաև գրականությանը պարտադրվող՝ նրանց հանձնարարականների վրա: Այսպես, Գ. Ենգիբարյանը պահանջում է կյանքի ճշմարտացի արտացոլմամբ գյուղական հասարկությանը հասցնել սոցիալական ինքնաճանաչության և նրան ոտքի հանել պայքարելու հարստահարությունների դեմ: Ս. Հախումյանը կրկնում է իր վաղեմի պահանջը՝ ժողովրդի կյանքին հաղորդակցվելու՝ ժողովրդի վշտերի պոեզիան ստեղծելու վերաբերյալ: Հ. Ճաղարբեկյանը ղեկավարվելով 80—90-ական թթ. լիբերալ նարողնիկության ժողովրդասիրական հայտնի քարոզներով, վճռական նշանակություն էր տալիս դեպի գյուղ գնացող երիտասարդության միսիային:

Եվ այսպես, «Արձագանքի» խմբագրությունը մտահոգված էր հայ գյուղի և գյուղացիության խնդրով և մտավորականության ուշադրությունը բևեռելով գյուղացիների հողադրկության և համայնքի քայքայման փաստերի վրա, անկեղծորեն փորձում էր փրկել կապիտալիզմի զարգացման ճանապարհին փլուզման դատապարտված գյուղական տնտեսությունները: Սակայն թերթի նարողնիկ տեսարանները և խմբագրության գործիչները հեռու էին հարցի ռեալ ըմբռնումներից: Նրանք կրկնում էին ռուս նարողնիկներին, որոնք Վ. Ի. Լենինի բնութագրության մեջ՝ իդեալականացնելով համայնքը, «ծայրահեղ թեթևամտությամբ էին վերաբերվում գյուղացիության այն իրական կարիքներին, որոնք բխում են տվյալ տնտեսական զարգացումից»²⁴: 90-ական թթ. վերջնականապես ապացուցեցին լիբերալ-նարողնիկության կտրվածությունը կյանքից և նրանց ծրագրերի իրականացման անհնարինությունը:

Հայ գյուղը քայքայվում է արագ թափով: Հողազուրկ գյուղացիները մասսայաբար մեկնում են արդյունաբերական Բաբու և մշակներին աշխատանք երաշխավորող Թիֆլիս կամ կիսաքաղց գոյություն քարշ

22 «Արձագանք», 1897, №84:

23 Նույն տեղում, 1896, №48:

24 Վ. Ի. Լենին, երկեր, հատ. 2, էջ 663:

տալիս՝ գավառական վաշխառուների, պետական հարկերի, տարերա-
լին աղետների և ավազակների դեմ մղվող ամենօրյա պայքարում:

Կովկասի կենտրոնական քաղաքներում սկսվել էին ուժեղ տեղա-
շարժեր. արագ թափով զարգանում էր արդյունաբերությունը: Բաբուն
իբ վրա էր հրավիրում եվրոպական գործարար կապիտալիստների
ուշադրությունը: Մուտք գործելով Կովկաս և իրենց դիրքերն ամրա-
պնդելով Բաքվում, նրանք հսկայական միջոցներ էին ներդնում՝ շահա-
գործելու Անդրկովկասի նաև այլ վայրերի բնական հարստությունները:

«Մեր տնտեսական կյանքը» առաջնորդողում «Արձագանքի» խում-
բագրությունը 1886-ին ահազանգում է սպասվող վտանգի մասին: Տե-
ղական արդյունաբերողներն ու առևտրականները աստիճանաբար շար-
քից դուրս են գալիս և իրենց տեղը զիջում օտար դրամատերերին, զը-
րում էր առաջնորդողի հեղինակը, հավանաբար Շիրվանզադեն: Այդ
երևույթը խորհրդանշում է նոր ժամանակների ոգին, դրա անողոք
խորհուրդն է՝ «հալածել հետզհետե տնտեսական ասպարեզից բազմա-
թիվ մանր դրամատերերին և նոցա տեղը անդառնալի կերպով հանձ-
նել զորեղ դրամատերներին»²⁵:

Հողվածագիրը ներկայացնում է օտարամուտ կապիտալիստներին.
բելգիական ընկերությունները հարստահարում են վրաստանի անտառ-
ները, Սիմենսը՝ Գանձակի պղնձի հանքերը և 10.000 դեսյատին պետա-
կան անտառ: Եվրոպական մի քանի ընկերություններ շահագործում են
Քուլթալիսի նահանգի մարգանցի հանքերը: Ռոտշիլդը հաստատվել է
Բաքվում և մտածում է մուտք գործել նաև գինեգործության ասպարե-
զը. ոչ մի երաշխիք չկա, որ այդ անկոչ գործարարները չեն մխրճվի
տնտեսության այլ բնագավառները ևս: Հողվածագիրը խրախուսում է
Գանձակի մի խումբ գինեգործների նախաձեռնությունը՝ բաժնետիրա-
կան ընկերություն հաստատելու ճանապարհով դիմադրելու օտարներին
և զարկ տալու տեղական գինեգործության զարգացմանը: «Արձագան-
քը» կոչ էր անում «ոչ միայն խրախուսել գանձակեցիների ձեռնարկու-
թյունը, այլև աշխատել, որ նոցա օրինակը գրավե մեր տեղային ար-
դյունաբերողների բոլոր շրջանները»:

«Արձագանքի» աշխատակից Ալ. Երիցյանը նույնպես հոռետեսու-
րեն էր դիտում Եվրոպայի կապիտալիստների ներխուժումը Կովկաս,
հետևում էր նրանց ձեռներեց գործակալների պաուլտներին երկրի ծայ-

քամասերում: Երիցյանը հասկանում էր, որ թեև երկիրն առատ է բնա-
կան հարստություններով, բայց տեղական արդյունաբերողների անո-
թակ արտադրանքը չի կարող բավարարել միջազգային շուկայի պա-
հանջարկը: «Թիֆլիսը օրեցօր ընկնում է նյութապես, — գրում է նա, —
և այդ բոլորը զգալի է նախ և առաջ սորա վարչական կառավարու-
թյան համար: Առևտրի բացակայությունը, արհեստների անկումը և
հետադիմությունը առաջ են բերում ընդհանուր շքավորություն և աղ-
քատություն — այնպիսի մի ախտեր, որոնց հետ պիտի մաքառի ամեն մի
քրտացավ քաղաքացի: Հարկավոր է կենդանացնել քաղաքը, զարկ տալ
սորան, կենդանության հրավիրել և այդպես ապագա շարիքի առաջն
առնել»²⁶: Հետաքրքրական է, որ Երիցյանը արդյունաբերության զար-
գացման հեռանկարներ չէր տեսնում Թիֆլիսում: Նա քաղաքի բարօրու-
թյան երաշխիքը փնտրում է նրա բարոյական և նյութական նշանակու-
թյան բարձրացման մեջ: Նման մի ճանապարհ էր Թիֆլիսում գյուղա-
տնտեսական աշխարհահանդես կազմակերպելու գյուղատնտեսական
ընկերություն նախաձեռնությունը, որը խրախուսում է Երիցյանը:

1890 թ. նախաշեմին, նոր տարուն նվիրված հողվածում Ա. Հով-
հաննիսյանը խոսում է սեփական միջոցներով երկրի բնական հարս-
տությունները շահագործման հանձնելու միջոցառումների մասին: «Ժա-
մանակ չէ՞ արդյոք, — գրում է նա, — որ հայ երկրագործը և հողատերը
գիտենային օգուտ քաղել իրանց հողի հարստությունից և ներս մուծ-
վող օտարազգիների օգնությանը կամ դրամին կարոտ չլինեին: Ժամա-
նակը չէ՞, որ երկրիս հարստությունը մշակվեր նույնիսկ տեղացիների
ձեռքով, որ մեր գործավորը և արհեստավորը ձեռքը ծոցին քաղցած
չմնային: Պակաս բարեմազթուությանց կարոտ չէ նաև մեր առևտրական
կամ վաճառականական դասը, որին հատուկ է օր առաջ դուրս գալ
յուր գործունեության նեղ շրջանից և մի պատվավոր դիրք բռնել յուր
հետ հաջողությամբ մրցող զանազան ազգությունց մեջ»²⁷: Մի այլ հող-
վածում Աբգար Հովհաննիսյանը ավելի հստակորեն է բարձրացնում
սեփական նախաձեռնության և երկրի բնական հարստությունները տե-
ղական միջոցներով շահագործման հանձնելու հարցերը: Նա անուղղա-
կիրեն զգում է և հայրենի երկրի տնտեսական զարգացման հեռանը-

25 «Արձագանք», 1886, №42:

26 «Արձագանք», 1886, №38:

27 Նույն տեղում, 1889, №49:

կանները, ժամանակակիցների ուշադրությունը հրավիրում մեծ ծրագրերի և երկրի ապագան վերափոխելու հարցերի վրա:

«Պիտի գա ժամանակ,— գրում է նա,— երբ Երևանի նահանգը ծանրաբեռնած նավերով ուղարկե Եվրոպային գեղեցիկ ապակի և հայկիներ, գեղեցիկ անոթներ և արձաններ— և այդ բոլորը յուր դարմանալի առատ գույնզգույն վանակատի (օբսիդիան) քարահանքերից, որ այսօր միմիայն անցորդ եվրոպացիներն զարմանք են պատճառում խրճուղվո վերա իրանց բացած հարուստ երակներով: Այս երկրում շկալեռնային մի տափարակ առանց գալլախազի, առանց շեշաքարի: Բայց ի՞նչ օգուտ:

Եվ այդպես ահա, մենք տակավին չգիտենք օգուտ քաղել մեր երկրի հարստությունից»²⁸:

Հետևողականորեն զարգացնելով այս միտքը, «Արձագանքի» խմբագիրն առաջարկում է գործունեության մաքսիմում ծրագիր՝ նահապետական արդյունագործության փոխակերպումը մեքենական արդյունագործության: Դեպի այդ նպատակը գնալու միևնույն ծրագիրը կբրթության ճանապարհն էր, սկսելով այդ՝ սկզբնական, տարրական աստիճանից:

Եթե 1882—83 թթ. շաբաթաթերթի աշխատակից Ա. Երիցյանն այն կարծիքին էր, որ արհեստները մեծ դեր ունեն կատարելու երկրի տնտեսական կյանքում, ապա 90-ական թթ. սկզբին խմբագրությունն առաջ է քաշում առևտրական մասնագիտական դպրոցներ հաստատելու հարցը: Այդ դպրոցները խմբագրությունն անհրաժեշտ էր համարում՝ բարոյապես և մտավորապես զարգացած առևտրական կազմեր դաստիարակելու համար, որոնք պետք է զարկ տային երկրի արդյունաբերության վերելքին:

Արդյունաբերությունը գիտական հիմքի վրա զարգացնելու պահանջները առաջադրել էր Շիրվանզադեն դեռևս 1885-ին «Արձագանքում» տպագրված իր «Բարու» ակնարկաշարում²⁹: Նա այդ ուսումնասիրությունները ցույց էր տալիս, թե ինչ նյութական և բարոյական նշանակություն ունի Բաքվի արդյունաբերությունը Անդրկովկասի և, մասնավորապես, անդրկովկասյան հայության համար:

Շիրվանզադեն նկարագրում է նավթաշխարհի ծնունդը և աճը 40

աարինների ընթացքում, ընթերցողներին ծանոթացնում Բաքվի բարեկարգման պատմությունը: Նա ներկայացնում է Սարունջի և Բալախանի նավթային հրապարակների արդյունագործության նախնական եղանակները, ինչպես և դրանց մոդեռնացումը: Վիճակագրական տվյալները խոսում են նավթաշխարհի հարստության անբավ պաշարների, հանույթի հսկայական աճի մասին: Շիրվանզադեն, սակայն, «Արձագանքի» դիրքերից բարձրացնում է գլխավոր հարցը, այն, թե ո՞ւմ ուժերով է արդյոք զարգանում նավթային արդյունաբերությունը— տեղական, թե արտասահմանյան արդյունաբերողների...

Հոգվածագիրը դատափետում է տեղական արդյունաբերողներին նրանց հետամնացության համար, որի պատճառով նավթային արդյունաբերությունն աստիճանաբար կենտրոնանում էր օտարերկրյա ֆիրմաների ձեռքում:

Այնուհետև նա կանգ է առնում տեղական արդյունաբերողների բարոյական նկարագրի վրա. արդյոք այդ դասակարգը ի վիճակի՞ էր բուսանձնել նրան հանձնարարվող ծանր պարտականությունը. «Երեկվա հասարակ կոշկակարը, ջրկիրը, մշակը, գործակատարը... մի քանի տարվա ընթացքում դառնալով նշանավոր հարստության տեր, այսօր արմատապես փոխվելով, բարոյական կետից ներկայացնում են մեր ժողովրդի մեջ մի անմխիթար դասակարգ»³⁰ (ընդգծումը մերն է—Մ. Մ.):

Շփվելով մուսաստանի արդյունաբերողների հետ, նրանք ընդօրինակել են միայն արատավորն ու խոտելին: Շոալում են հարստությունը, առանց խորհելու ապագայի մասին: Նրանց կյանքի ներքին և արտաքին բովանդակությունը տխուր է... «Բաքվի տեղացիները,— եզրակացնում է Շիրվանզադեն,— նամանավանդ սոցանից երիտասարդները, վերջին տասնյակ տարիների ընթացքում բացի անբարոյականությունից, շոալությունից, ոչինչ չեն կարողացել օտարներից ընդունել իրանց կյանքի մեջ»³¹: Առավելապես երիտասարդությունը, շեշտում է հոգվածագիրը, իրենից «ներկայացնում է բարոյապես ընկած և ֆիզիկապես քայքայված մի դասակարգ, որը նշանավոր շարիքներ է սպասում մեր ապագա սերնդին»:

Շիրվանզադեն փորձում է դաստիարակել այդ «անմխիթար դասակարգի» ներկայացուցիչներին, ջանում հասկացնել նրանց՝ իրենց

28 Նույն տեղում, 1883, №32:

29 Նույն տեղում, 1885, №4, 5, 6, 9:

30 Նույն տեղում, №9:

31 Նույն տեղում:

շահերը և պատասխանատվությունը՝ հայրենի երկրի առաջ: Այդ կարգի ելույթներին է «Հսկա և թղուկներ» անստորագիր հոդվածը³²: Նկատի ունենալով այն անխոհեմ խանդավառությունը, որով Բաքվի նավթարդյունաբերողները ընդունել էին Ռոտշիլդի մուտքը Բաքու, Շիրվան-ղաղեն կրկին անգամ նախազգուշացնում է տեղացիներին. «Ռոտշիլդի ֆիրման բարեգործական ֆիրմա չէ. նա նավթային արդյունաբերության մեջ մատ է խառնում ոչ թե երկրին կամ տեղացիներին օգնելու, այլ շահվելու նպատակով»: Շիրվան-ղաղեն այնուհետև ցույց է տալիս այն ուղիները, որոնք տեղացիներին կարող էին փրկել կործանումից:

Սակայն որքան էլ «Արձագանքը» զգաստության և շրջահայեցության կոչեր էր անում, միջազգային շուկայում տեղացիները հետ էին մնում ամերիկյան մոնոպոլիստներից: Թեև Բաքվի նավթն ավելի որակյալ և էժան էր, արդյունահանության քանակով՝ այն տեղը զիջում էր ամերիկականին: Բաքվի նավթարդյունաբերողների անհաջողությունը միջազգային շուկայում, «Արձագանքի» տեսաբանը բացատրում է նրանց անկազմակերպվածությամբ, անփութությամբ և տգիտությամբ:

«Արձագանքի» խմբագրությունը, որ կոչ էր անում թողնել մանրավաճառությունն ու կալվածատենչությունը և ձեռնարկել արդյունաբերության զարգացման գործին, բոլոր հնարավոր միջոցներով օժանդակում է այդ ծրագրի իրագործմանը: Այսպես, հրապարակում է Ափշերոնյան թերակղզու 1889 թ. նավթային արդյունաբերությանը վերաբերող վիճակագրական տեղեկությունները, հրապարակում է հաղորդումներ ու հոդվածներ՝ երկաթուղիների սակագների, կառուցվող խճուղային ճանապարհների, Սևանա լճի վրա շոգենավի շահագործման և այլ հարցերի մասին: Խմբագրությունը խրախուսում է Բաքվի գործարանատերերի կողմից կազմակերպված միությունը և հարց բարձրացնում փոխադարձ վարկի սակավարյուն ընկերությունից բացի Բաքվում ըստեղծել Բաքվի բանկի առանձին բաժանմունք:

Բաքվում արդյունաբերության զարգացումն ընթանում է ամբողջ ճակատով, սակայն այդ իրողությունն իր հետ բերում է և անխուսափելի հետևանքներ: Հրապարակի վրա էր մի ամբողջ դասակարգ՝ բան-

³² Անկախ այն բանից, որ հոդվածի լեզուն, ոգին և ոճը անվերապահորեն պատկանում են Շիրվան-ղաղենի, հոդվածի հենց սկզբում նա անուղղակիորեն հաստատում է, որ խնք է հեղինակը (որպես իր հոդվածները՝ նա վկայակոչում է նախորդ տարվա ստորագրված ակնարկաշարը՝ նվիրված Բաքվին):

վորությունը («Բաքվի մշակները»), որն իր զարհուրելի վիճակով՝ ոտքի է կանգնեցնում «Արձագանքի» խմբագրությունը:

1897 թ. լրագրի էջերում ղեկավարված հոդվածները խոսում են այդ դասակարգի կյանքի անմարդկային պայմանների մասին, առաջավոր մտածողների ուշադրությունը հայկական հարցից հետո հրավիրելով Բաքվի մշակների ճակատագրի վրա:

Բանվորական հարցի հիմնական տեսաբաններն էին Ա. Բալայանը, Արշարունին և Ափշերոնցին³³:

Ափշերոնցին կանգ է առնում բանվորների հանգստի իրավունքի հարցի վրա: Նրանք թեև նվաճել են կիրական օրյա հանգստի իրավունքը, բայց այն շեն կարող օգտագործել: «Մտել եք ծառայության և այդ բավականաչափ փաստ է, որ դուք վաճառված եք, — գրում է նա: — Այստեղ կուլ գնացած պիտի համարեք և՛ ձեր եսը, և՛ ձեր բարոյականը, մտավորը, հոգեկանը և այլն: Դուք կատարյալ ստրուկ եք. և ի՞նչ է այս բոլորի վարձատրությունը — քայքայված մարմին, սպառված ուժեր, ցնցված նյարդեր, ֆիզիկական, հոգեկան և մտավոր կատարյալ սրնանկություն, զրկանք, վիշտ, դառնություն, կսկիծ»³⁴: Արշարունին նրկարագրում է Բաքվի նավամատուցներից մեկը. մշակը՝ համետը մեջքին, շտապում է այնտեղ՝ երկու սև կոպեկ աշխատելու... նրա իղբալն է փողը. և առհասարակ, Բաքվում այդ հիմնական հարցն է, որին հրպատակվելով մարդիկ մոռանում են, որ մարդ են: Ըստ գրպանի փողի քանակության միայն՝ այստեղ որոշվում են մարդու արժանիքները: Սա քաղաք չէ, այլ դժոխք, որի ճակատին Դանտեի հանճարն արձանագրել է. «Իմ միջով անցնում են դեպի վշտի կացարանը, իմ միջով անցնում են դեպի հավիտենական տանջանքները, անցնում են դեպի անդարձ կորածները... Ամենեքյան, որ մտնում եք այստեղ, թողեք ձեր բոլոր հույսերը»³⁵:

«Յոթն օր Բալայանում» թղթակցության մեջ Արշարունին պատմում է, որ բանվորների վիճակը զնալով ծանրանում է. 8—9 ժամի փոխարեն նրանք աշխատում են 15 ժամ: Չոր հացն է միայն նրանց ուտելիքը, բնակարան շունեն, շունեն ազատ օր, լողանալու, հանգստանա-

³³ Արշարունի գրական կեղծանունով գրում էր Մեսրոպ Ղազարյանը: Ափշերոնցու ֆեբուսությունը հայտնի չէ մեզ:

³⁴ «Արձագանք», 1896, №71:

³⁵ Նույն տեղում, №78:

լու, եկեղեցի գնալու հնարավորություններ: Ինժեներները ևս անտարբեր են նրանց նկատմամբ և գոնե չեն փորձում ընդօրինակել օտարերկրացիների գործարաններում հաստատված կարգ ու կանոնը: Կովկասցի ձեռնարկատերերը առաջնորդվում են միմիայն մեկ մղումով. հնարավորին շափ ձգվել մշակներին, մի քանի կուպեկ ավելի շահելու համար: Նրանք չեն զգում իրենց վարմունքի տմարդի, զծուծ և ստոր լինելը³⁶: Արշարունու վրդովմունքը ծայր աստիճանին է հասնում նրա «Ստորերկրյա բնակիչներ» թղթակցության մեջ: Բանվորներն զբաղեցնում են միմիայն նկուղային հարկերը՝ առասպելական վարձ վճարելով դրանց համար: Այդ նկուղները խոնավ են, անուշա, զուրկ ամենատարական հարմարություններից: «Տոկուն մշակը, տարիներ շարունակ ապրելով այդտեղ, հյուծվում է, մաշվում, այլանդակվում... «որու փուլթ,— բացականչում է թղթակիցը,— նա ստորերկրյա բնակիչ է»: Չկա մեկը, որին կարողանար դիմել բանվորը, շարունակում է Արշարունին, չկա մեկը, որին նա համարձակ ասեր՝ «Լույս, խարխափում ենք խավարի մեջ»: «...Ո՞վ է նա, ինչացո՞ւ է... անբան անասուն և ավելի ոչինչ, իսկ անասունի տեղը մթին գոմն է միայն. ուր թագավորում է մշտական խավարը, ուր շնչում են աղբի հոտով, ուր նեխված է օդը, ուր անասունները նստում և վեր են կենում իրանց աղբի վրա...»: Մինչդեռ այդ «ստորերկրյա բնակիչները» բնական արարածներ են, մեղմաման մարդիկ: Ավելին, «նրանք են այդ հսկայական շինությունների հիմնաքարը, նրանք են մարդկանց բարօրության մշտական և անըսպառելի աղբյուրը, նրանց կորուլի բազուկների ուժն է, որ առաջ է մղում կյանքի հսկա մեքենան, կառքը, որի վրա մարդկության մի ուրիշ դասակարգ միայն բազմել զիտե և ականատես է, թե ինչպես նրանք հերթով ընկնում են կես ճանապարհին շնչասպառ. որո՞ւ փուլթ, չե՞ որ ստորերկրյա արարածներ են նրանք...»³⁷: Գործարանատերերը չեն այցելում նրանց՝ կենդանի թշվառությունը սեփական աչքերով չտեսնելու վտանգին չեն թարկվելու համար: Սակայն՝ «...Նայեցե՛ք այդ ողորմելիների գրությունը,— դիմում է գործարանատերերին Արշարունին,— ինչո՞վ են դանդաղանվում նրանք անբան անասուններից: Սոսկացե՛ք նրանց կրած տանջանքներից, թողեք ձեր զարհուրելի անտարբերությունը, դո՛ւրս եկեք ձեր մեհյաններից, մտեք ձեզ շրջապատող

կյանքի մեջ և այն ժամանակ միայն կհամոզվեք, որ ձեր ամբողջ բարօրությունը բացառապես կառուցել էք ձեր պատկերը կրող միլիոնավոր կենդանի դիակների վրա»³⁸:

Արշարունին, հիրավի, ամենառեալ գույներով է նկարագրել բանվորների աշխատանքային անմարդկային պայմանները և նրանց ահավոր իրավադրկությունը: Սակայն, զարմանալի կերպով բանվորների վիճակի բարվոքումը նա կապում է միմիայն գործարանատերերի բարի ցանկությունների հետ: Մենք տեսանք, որ «ստորերկրյա բնակիչներին» անհավատալի դառն կյանքը նկարագրելուց հետո նա, այնուամենայնիվ, ինչ-որ հավատով դիմում է գործարանատերերին. «Թողե՛ք ձեր զարհուրելի անտարբերությունը, դո՛ւրս եկեք ձեր մեհյաններից, մտեք ձեզ շրջապատող կյանքի մեջ»... նրան թվում է, թե Բարվի կապիտալիստները կուշաբերվեն, երբ հասկանան, որ իրենց հարստությունը ձեռք են բերել իրենց պապկերը կրող անհատների ջանքերով: Այս է պատճառը, որ Արշարունին մի հոգվածով ողբում է բանվորների համար բնակելի շենքեր կառուցելու որոշումը, նույնիսկ խանդավառությամբ է խոսում Բալխանիում և Բիրի-Շեյրաթում ծառայողների երկխանների համար ձրի գույրոցներ բանալու որոշման մասին և այլն: Նա գոհ է, որ արդեն ուշադրություն է նկատվում բանվորների կյանքի նկատմամբ, մի կյանք, «որ կարող ենք հավատացնել,— գրում է նա,— առժամակիր աշխատանքներից ոչնչով չէ զանազանվում»³⁹ (ընդգծումը մերն է—Մ. Մ.):

Գարավերջին «Արձագանքում» թղթակցություններ են տպագրվել Ալավերդու պղնձահանքերի աշխատանքների, Խաչենի Ղշլաղ գյուղի մետաքսագործարանում կանանց ու երեխաների աշխատանքի դաժան շահագործման, Անդրկովկասի մետաքսագործության վիճակի, դրա զարգացման հեռանկարների մասին: «Արձագանքի» աշխատակիցները անվերապահորեն ընդունելով հանդերձ կապիտալիզմի զարգացման անհրաժեշտությունը, այդ հարցի մեջ երկու կողմ են տեսնում: Նախ, ինչպես արդեն նկատեցինք, Կովկասի արդյունաբերության զարգացման հեռանկարների մեջ նրանք մեծ նշանակություն են տալիս ազգային բուրժուազիայի զարգացմանը (տեղական) և նրա ձեռներեցությունը՝ ժամանակի պահանջների առումով: Այնուհետև միայն, նկատելով այդ

36 Տե՛ս նույն տեղում, № 116:

37 նույն տեղում, №83:

38 նույն տեղում:

39 նույն տեղում, №122:

բուրժուազիայի ոչ ազգային (քաղաքացիական), այլ միջազգային-էգո-
իստական առանձնահատկությունները, անխնայորեն մերկացնում են նը-
րա գիշատչական էությունը:

Այս առումով մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Շիրվանզա-
ղեի ելույթը հայ վաճառականության դեմ: Նրա «Հայ ազգի կատաղի
թշնամին» հոդվածը մեծ աղմուկ է բարձրացնում վաճառականության
շրջաններում⁴⁰: Հոդվածն անստորագիր էր և սկզբում վերագրվում էր
Աբգար Հովհաննիսյանին: Վերջինս Շիրվանզաղեի հոդվածի ոգով և
նույն խորագրով մի քանի հոդված է դետեղում «Արձագանքում» (ար-
դեն իր ստորագրությամբ)⁴¹, և ինչպես Շիրվանզաղեն է հիշում իր մե-
մուարներում՝ «ալեկոծված ճահճի վրա» յուզ է թափում...

Շիրվանզաղեն հստակորեն գծում է միջազգային շուկա դուրս
եկած հայ վաճառականների բարոյական նկարագիրը: Այդ մարդիկ,
գրում է Շիրվանզաղեն, «մի իրականացած զղվանք են»: «Սրտի դա-
տաստանը և խղճի օրենքը վաղուց հետև նորա համար գոյություն չու-
նին», գրում է նա: Նրանց համար ոչ կրոնի, ոչ ազգության խտրություն
չկա: Վաճառականը իր շահի համար կարող է հարստահարել մերձա-
վոր բարեկամին և հարազատ եղբորը: Նրանք ընդունակ են ամենա-
ստոր գործերի, շարունակում է գրողը, անբարոյականության, կեղծ սը-
նանկության... սակայն ամենանողկալին այն է, որ շփվելով օտար ազ-
գերի հետ, անխիղճ կերպով արատավորում և ոտնակոխ են անում հա-
յի անունը: Օտարները հայերի մասին չեն կարող գաղափար կազմել
ազգության մաքուր տարրի՝ գյուղացիության և արհեստավորների մի-
ջոցով: Հայ ժողովրդի քաղաքական, տնտեսական և մտավոր-բարոյա-
կան վիճակի մասին նրանք պատկերացում են կազմում այն դասա-
կարգի միջոցով միայն, «որի կյանքի նպատակը լոկ նյութականն է»:
Նման ներկայացուցիչ ունենալը՝ կատարյալ դժբախտություն է, ասում
է Շիրվանզաղեն: Ավելին, «Հայ վաճառականը հայ ազգի կատարյալ
թշնամին է,— գրում է նա,— և մենք կասենք, որ չկա ավելի վտանգա-
վոր, ավելի անխիղճ և ավելի բարբարոս թշնամի, քան թե նա: ...Նա
յուր ժողովրդի կատարյալ ցեցն է»⁴²:

Շիրվանզաղեն այդ ցեցերին պատկերում է և «տանը», իրենց հայ-
րենիքում: Հասարակական խնդիրներ չկան այդ մարդկանց համար: Նը-
րանք օտար են հայ կյանքին և խուլ՝ նվիրատվությունների ժամանակ:
Իր «Բարեգործություն և առևտուր» հոդվածում Շիրվանզաղեն զար-
գացնում է վերահիշյալ մտքերը: Նա ցանկանում է ընդհանուր քննարկ-
ման առարկա դարձնել այս հարցը. չէ՞ որ հասարակությունը նույն-
պես մեղավոր է՝ այդ բարոյազուրկ մարդկանց հասարակական կյան-
քի առաջին աստիճանների վրա տեղ տալով: Մեղավոր է ծախս մա-
մուլը, որը ներբողում է նրանց նվիրատվությունները...

Եվ այսպես, «Արձագանքի» զխավոր աշխատակիցը ազգ հասկա-
ցողությունը կապում է միմիայն գյուղական հասարակության և ար-
հեստավորության հետ, վաճառականության և բուրժուազիայի դասա-
կարգը դիտելով իրեն ազգության թշնամի, ժողովրդի ցեց: «Շիրվան-
զաղեն հարցը դնելով սոցիալական-քաղաքական հիմքի վրա,— այս առի-
թով նկատում է Հր. Քամրազյանը,— Միք. Նալբանդյանի պես ազգու-
թյան հաստարանն ու լծակը համարում է բուն ժողովրդին, աշխատա-
վորությանը, տեսնում է սոցիալական ներհակությունները, որ գոյու-
թյուն ունի հայ վաճառականության և բուն ժողովրդի միջև, ազգային
երազանքների ու վաճառականության նյութամուղության միջև»⁴³:

Անացինք արդեն, որ Ա. Հովհաննիսյանը ամբողջացնում է Շիր-
վանզաղեի հոդվածաշարը: Նա նույնպես հաստատում է, որ պատմու-
թյան մեջ շտեմնված անարդարություն է՝ վաճառականներին հատուկ
ախտերը վերագրել ողջ ազգին: Վաճառականներն առհասարակ կրթու-
թյուն չունեն և ծանոթ չեն վաճառականական արվեստին. գոյության
կռվից հաղթող դուրս գալու համար նրանք դիմում են ամեն մի անաղ-
նիվ միջոցի: Փողը նրանց գերագույն նպատակն է: Վաճառականի
համար «խանութը դառնում է նորա եկեղեցին, դադան-նորա սեղանը,
զավթարը նորա ավետարանը, սընդուկը-սուրբ սրբոցը, ոսկին-նորա
ստվածը և վարկը-նորա դավանությունը»⁴⁴:

«Արձագանքի» տեսարանները հետագայում ևս խորամուխ լինելով
գարաշրջանի հիմնական խնդիրների մեջ, անդոր գտնվեցին լուծել
տնտեսական կյանքի առաջադրած՝ դարի առեղծվածը: Կապիտալիզմի
գարգացման անհրաժեշտության գաղափարը և կապիտալի գործիչների

40 Տե՛ս «Արձագանք», 1887, №39—40:

41 Տե՛ս «Արձագանք», 1887, №41—42, 46:

42 «Արձագանք», 1887, №39:

43 Հր. Քամրազյան, Շիրվանզաղեի կյանքը և գործը, էջ 66:

44 «Արձագանք», №46:

այլասերման փաստը՝ անուղղակիորեն փակուղու առաջ են կանգնեցնում ազգային-պահպանողական հոսանքի զաղափարախոսներին: Մի բան ակնհայտ է, սակայն, որ «Արձագանքի» հրատարակախոսները հատակորեն տեսնում էին երկու դասակարգերի միջև առկա հակամարտությունը, տեսնում էին հայ ազգի «կատաղի թշնամիներին», վաճառականության բարոյական նողկալի դեմքը, Բաքվի միլիոնատերերի արգահատելի նկարագիրը, նրանց զավակների այլասերումը: Տեսնում էին և ջանում... վերադաստիարակել կապիտալիստներին, նրանց սրտերում գուժ շարժել և առաջացնել մարդասիրական զգացումներ՝ նրանց համար իսկ նյութական բարիքներ ստեղծող դասակարգի՝ բանվորների նկատմամբ:

Դարավերջին Արևմտյան Եվրոպայում բանվոր դասակարգի շարժումները, հակամարտությունը պրոլետարիատի և բուրժուազիայի միջև ակնառու փաստեր էին, որոնք նույնպես նկատում էին «Արձագանքի» աշխատակիցները: Շաբաթաթերթի արտասահմանյան կյանքի տեսությունները դրում էին Կ. Յաղուբյանը և Հ. Տիգրանյանը: Վերջինս ավարտել էր Պետերբուրգի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետը և սկսած 1884-ից՝ մի շարք հոդվածներում քննության էր առնում Արևմտյան Եվրոպայի քաղաքական կարգերը, մատնանշում աշխատանքի և կապիտալի միջև ծագած սուր հակասությունների և սոցիալիստական շարժումների փաստերը: Այս առումով հետաքրքրական են նրա մի քանի հոդվածները, որոնց վրա նկատվում է ժամանակի ուսական առաջադիմական մտքի և մարքսիստական գրականության ազդեցությունը:

«Արևմտյան Եվրոպայի քաղաքական կարգերի արդի ճգնաժամը» հոդվածաշարում Տիգրանյանը քննության է առնում 80-ական թթ. եվրոպական քաղաքագետներին հուզող պրոբլեմները՝ Եվրոպայում սրվող քաղաքական ճգնաժամի հարցը և օրավուր ծավալվող հասարակական շարժումների երևույթը⁴⁵:

Տարբեր երկրների պետական սիստեմաների հետազոտությամբ Տիգրանյանը ցույց է տալիս այն իրավիճակը, որ անցյալի հեղափոխություններին հաջորդած ոչ մի կառավարություն (մանավանդ Ֆրանսիայում), չի կարողացել բավարարություն տալ «հասարակական անթիվ պահանջներին»: Ներկա ժամանակներում նույնպես անհրաժեշտ ուշա-

ղքություն չի նվիրվում օրինականություն արմատավորմանը և հասարակական ապահովության ստեղծմանը, որը Տիգրանյանը համարում է երկրի քաղաքական կարգերի բարորության չափանիշ: Նա անբավարար է գտնում նաև ժողովրդի ունեցած քաղաքացիական ազատությունը: Ժամանակի եվրոպական երկրներից յուրաքանչյուրը գտնվելով ճշգրտաժամի մեջ, յուրովի է բավարարում իր ժողովրդի պահանջները, ուստի և ամեն մի տերության առջև ծագում են քաղաքական բարենորոգումների առանձնահատուկ հարցեր: Սրան զուգընթաց այդ երկրներում աճում են և «տնտեսական» ու «ընկերական» (սոցիալիստական) շարժումներ, որոնք հետևանք են պետությունների հոռի քաղաքականության: Իր այդ հոդվածաշարում հեղինակը հարցի լուծումը առկա է թողնում:

Եվրոպական քաղաքագետների օրինակով նա ամեն ինչ պայմանավորում է պետությունների հետագա քայլերով. «Պիտի կարողանա՞ն արդյոք ազգերի այժմյան քաղաքական կարգերը դարմանել ժողովրդի վշտերը և գոհացուցիչ կերպով բավականություն տալ նորա անթիվ պահանջներին, թե՞ հին կարգերը պետք է անհետանան՝ թողնելով ասպարեզը նորանոր պետական ուժերին»⁴⁶:

Իր հաջորդ հոդվածաշարը («Ընկերական շարժողությունը Արևմտյան Եվրոպայում»⁴⁷) Տիգրանյանը նվիրում է այն կոնկրետ ընկերական-հասարակական շարժումներին, որոնցից սարսափած, եվրոպական պետությունները դիմում էին զինված ուժերի օգնությանը: Փարիզի կոմունայի ստեղծումը, իռլանդական բանվորների հուզումները և գերմանական ընկերավարականների գործունեությունը հուզում են մտքերը: Մագում է նույն հարցը. կկարողանա՞ն ժամանակի քաղաքական կարգերը «առաջավոր ազգերի ընկերական շարժողությանց իրավացի պահանջներին բավականություն տալ» և կանխել նրանց հեղափոխական միտումները:

Հաշվի առնելով բանվոր դասակարգի ունեցած մեծ կշիռը, Տիգրանյանը շարադրում է նրա առաջացման պատմությունը: XVIII դարի լուսավորիչները մերժում էին արսուլյուտիզմը. նրանք մարդկային բռնական իրավունքների պաշտպանության շահախնդրությամբ վերաբերնում էին «հին հասարակական կազմվածքը», որը հիմնված էր տարբեր

45 Տե՛ս «Արձագանք», 1884, №13, 15, 17, 19, 21:

46 նույն տեղում, №13:

47 նույն տեղում, №33, 40:

դասակարգերի անհավասարության և դրանց մի մասի ունեցած իրավական արտոնությունների վրա: Նոր կարգերը պետք է վերացնեն անհավասարությունները և ազգերի համար ստեղծեն հավասարություն և ընկերական ազատություն: «Այսպես էին հասկանում մեծ հեղափոխության ղեկավարներն իրանց թելադրած քաղաքական նորոգությանց նշանակությունը, որ պիտի ջնջեն ազգերի մեջ նաև տնտեսական և ընկերական կյանքի բոլոր շարիքները»:

Տիգրանյանը ծանոթացնում է այդ ծրագրի հետ, որը հասարակական կյանքում ենթադրում էր նյութական հարստության արտագրության, դրա բաշխման և փոխանակության կատարյալ ներդաշնակության պահպանումը: Մինչդեռ կապիտալիզմի զարգացումը առավել հիմնավոր և նոր ձևերով է երևան բերում «հին դասակարգային խտրությունները»: «Նոր ձեռնարկողների դասակարգը, — գրում է Տիգրանյանը, — նույն առավելությունն ստացավ ստորագրյալ բանվորների դասակարգի վերաբերությամբ, ինչ որ հնումն էլ կար, միմիայն ուրիշ ձևով»: Կապիտալիզմի զարգացման բնական հոսանքը՝ «ամբողջ տնտեսական աշխարհը երկու թշնամի բանակների բաժանեց, խոռովություն սերմանելով բանվորների և ձեռնարկողների մեջ», գրում է Տիգրանյանը՝ մարքսիստական գրականության իրազեկությամբ⁴⁸: Հիրավի, ամենայն հավանականությամբ նկատի ունենալով Մարքսի և էնգելսի գործունեությունը և «Կոմունիստական մանիֆեստի» գոյությունը, Տիգրանյանը գրում է, թե բանվորական խնդրի լուծման «նպատակին են ձգտում նույնպես և Արևմտյան Եվրոպայի ընկերավարականը, որ ունին իրանց կազմակերպված կուսակցությունները զանազան երկրներում, ունին իրանց վարդապետությունը և ընկերական կյանքում գործելու նախագիծը»⁴⁹ (ընդգծումը մերն է—Մ. Մ.):

«Արձագանքի» տեսարանը այսուհանդերձ՝ մերժվող հարաբերությունների տեղ չի կարողանում նշմարել որևէ «նոր կարգ» կամ «նոր կազմակերպություն», որը կենսունակ լիներ և փոխարիներ հին սիստեմին: Տիգրանյանը պատմագետի լավատեղյակությամբ էքսկուրսներ է կատարում անցյալ և ներկա ժամանակներում, իբրև դրական ձեռքբերում շեշտում իրավական և քաղաքական կարծեցյալ ազատությունների իրականացումը Անգլիայում, իսկ սոցիալ-տնտեսական անհավա-

«արության փաստի հետ հաշտվում է հեղորեն, այդ համարելով քաղաքակրթության անխուսափելի ուղեկիցը: Նա դուստրում է՝ ժողովրդին պետական վարչական օրգաններին մոտեցնելու իդեալի վրա կառուցված լիբերալ-ոեֆորմիստական աշխարհայացքը:

Այս ամենով հանդերձ Տիգրանյանն օբյեկտիվորեն պատկերելով Արևմտյան Եվրոպայում ստեղծված քաղաքական իրավիճակը, հանգում է խիստ ուշադրավ հետևությունների: Ազատության, տնտեսական, բարօրության և հավասարության խոստումները նոր շրջանում մոռացված են: «Այս ամենի տեղ՝ շորս կողմից զանգատներ են լսվում Եվրոպայում, որ աշխատավոր ամբոխի ընդհանուր կացությունը հուսահատական նշաններ է կրում իր վերա թե՛ տնտեսական անապահովության վերաբերությամբ, և թե՛ բարոյական ապականության նկատմամբ, որ գործարանն ստրկացնում է բանվորին, ճնշելով նորան տնտեսականապես և ապականելով նորան բարոյապես, որ ամենայն մի տնտեսական ձեռնարկություն բացառապես ծառայում է դրամատերերի շահերին, հանձնելով աշխատավոր մեծամասնության շահերը առաջինների կամայականությանը, որ արդի հասարակական կարգերը վերջապես՝ անգոր են տնտեսական շահերի ներդաշնակություն ստեղծելու և ընկերական համեռաշխության ծառայելու»⁵⁰ (ընդգծումը մերն է—Մ. Մ.):

Հողվածագիրը հետևեցնում է, թե այժմ բանվորական հարցը զարձակ է օրվա հարց, «որի լիակատար լուծումը կխված է՝ թե՛ նպատակահարմար տնտեսական կարգեր սահմանելուց, և՛ թե ընկերական գորեղ ձևեր և կազմակերպություններ հաստատելուց»:

Հաջորդ տասնամյակում «Արձագանքում» հրապարակվել են հողվածներ միջազգային զանազան կազմակերպությունների ժողովների, մայրամեկյան բանվորական ցույցերի մասին և այլն: Այդ հողվածների մի մասը արդելվել է գրաքննության կողմից: Այսպես, 1888-ին մերժվել է Կ. Յաղուբյանի՝ «Բանվորների կյանքի պետական ապահովություն» հողվածը, որտեղ հեղինակը քննարկում էր եվրոպական երկրներում բանվորների աշխատանքի ու կյանքի անմարդկային պայմանները: Խոսելով նրանց կյանքի անապահովության, ամենօրյա վթարների և դժբախտ դեպքերի մասին, Կ. Յաղուբյանը նշում էր, թե ստեղծված մասնավոր ապահովագրական ընկերությունները շեն կարող փրկել

48 Նույն տեղում, №40:

49 Նույն տեղում, №33:

50 Նույն տեղում, №40:

դրութիւնը, իսկ պետականորեն քիչ բան է արվում բանվորների համար⁵¹։

1892-ին մերժվել է Յուրիխում կայացած սոցիալիստների ժողովի մասին շարված հոդվածը։ 1893 թ. գրաքննութիւնն արգելել է Փարիզից ստացված մի հաղորդում, որտեղ խոսվում էր «Կանանց ազատութեան դաշնակցութիւն» կազմակերպութեան ժողովի և այնտեղ ընդունված որոշումների մասին⁵²։

«Արձագանքի» խմբագրութիւնը 15 տարի շարունակ քննարկել է Անդրկովկասի ժողովուրդների տնտեսական ու բարոյական վիճակը, փորձելով հուսալի ուղիներ գտնել աշխատավորութեան կյանքի բարվոքման համար։ Գյուղական տնտեսութիւնների կայունացման նրա առաջարկած միջոցները չէին կարող դիմանալ կապիտալիզմի բուռն զարգացման ժամանակների փորձութեանը, բանի որ խմբագրութիւնն ի վիճակի չէր ընկալել իրերի դրութեան պատմական անխուսափելիութիւնը։

Ընդառաջելով հանդերձ կապիտալիզմի զարգացմանը Անդրկովկասյան երկրամասում, «Արձագանքի» տեսարանները աշխատում էին նպաստել բանվորութեան վիճակի թեթևացմանը, դարձյալ չհասնելով այն գիտակցութեանը, որ կապիտալիզմի զարգացման երևույթն ինքնին՝ անհամատեղելի էր ինչպես գյուղական տնտեսութիւնների ամրապնդման, այնպես էլ բանվորութեան կացութեան բարելավման ծրագրերի հետ։ Այդուհանդերձ, չպետք է անգիտանալ «Արձագանքի» մատուցած պատմական ծառայութիւնը ժամանակի սերնդին։ Թերթի տեսարանները և թղթակիցները պաշտպանելով իրավազուրկ գյուղացիութեան և գործարանային բանվորների դատը, դեմոկրատական հնչելութիւն են տվել իրենց պահանջներին և օբյեկտիվորեն նպաստել և՛ բանվորութեան դասակարգային ինքնագիտակցութեան հասունացմանը, և՛ գյուղացիութեան բարոյական կշռի բարձրացմանը։

Գ. ԳՊՐՈՅԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅԸ

Կովկասի հայ դպրոցը 80-ական թվականներին դարձել էր հայ իրականութեան նշանակալից գործոններից մեկը։

Անդրկովկաս մուտք գործած բուրժուական հարաբերութիւնները

մի կողմից սասանում էին տնտեսական հին կացութեանը, մյուս կողմից պարտադրում դիտութեան և առաջընթացի նորանոր պահանջներ։ «Արձագանքի» հրատարակախոսները ապավինելով դպրոցին, ենթադրում էին հավասարակշռութիւն ստեղծել տնտեսական հեղաբեկումների շեմին գտնվող ժողովրդի նյութական և բարոյական ուժերի միջև։ Խոսելով այդ օրերի իրավիճակի մասին, Ա. Հովհաննիսյանը նշում էր, թե հասարակութեան և անհատի կենսապայմանները բոլոր առ բոլոր ժանրանում են, նյութական ապրուստը դժվարանում է, «հողագործութեան, արհեստների և վաճառականութեան նորագույն պահանջներին չհետևողը, վաղը սովամահ պիտի լինի»։ «Հայ ուսուցիչն է միայն, — շարունակում է նա, — որ պետք է ծանոթացնի մանուկին բնութեան հարստութեանց և նոցա հետ խոհեմ ու տնտեսաբար վարվելու եղանակի հետ»⁵³։

Բարոյական ճակատում նույնպես հարցերը հրատապ էին։ Կյանքի և մահվան քայլ է անում հայ ժողովուրդը, գրում է Հովհաննիսյանը, մտավոր վերածնութեան, ազատ շնչելու փորձ և այդ քայլի պատասխանատուն հայ ուսուցիչն է։ Ուսուցիչների պարտականութիւնն էր օգնել հայ ժողովրդին՝ հասնելու քաղաքակիրթ ժողովուրդներին, պայքարել հայ հասարակական կյանքում բռնակալական ժամանակներից մնացած վատ սովորութիւնների դեմ, հայ կանանց ուսուցանել հողևոր հարստութիւնները պահպանելու զաղտնիքը։ «Արձագանքի» հրատարակութեան առաջին տարին համընկնում է հայ իրականութեան համար հիշարժան մի իրադարձութեան, Հայոց ընդհանուր ուսուցչական ժողովի կազմակերպման ժամանակի հետ։ Հրավիրվող ուսուցչական ժողովը հայ մրտավորականութեան բարոյական ուժերի յուրատեսակ հաշվեկշռի միջոց էր, որը պետք է ընդհանուր հայտարարի բերեր հայ մտավոր կյանքի հաջողութիւնները և առավել կազմակերպված հունի մեջ դնէր դրա հետագա զարգացումը։ Ժողովի նախօրյակին «Արձագանքի» աշխատակից Նիկ. Տեր-Ղևոնդյանը հրատարակում է հոդվածներ մի շարք, որոնց մեջ քննարկում է կյանքի ու դպրոցի փոխհարաբերութեան և կրթական բնութի մի շարք հարցեր։

Անկախ այն բանից, որ ժամանակի հայ դպրոցները հիմնվում էին Կեկեղեցիներին կից, Տեր-Ղևոնդյանը կրթութեան միակ շափանիչը համարում է դրանց մասսայականութիւնը, իսկ դպրոցի ուղղութեան հիմ-

51 Տե՛ս ՎԿՊՊԱ, ք. 480, գիրք Ա, դ. 871։

52 Տե՛ս ՎԿՊՊԱ, ք. 480, գիրք Ա. գործ 1122, 1188։

53 «Արձագանք», 1882, №27։

նական ելակետը՝ ազգային ոգին: Այն պարագաներում, երբ հայերի մտավոր զարգացումը գտնվում է ստորին աստիճանի վրա,— գրում է նա,— երբ ժողովուրդը խարխուփում է նախապաշարունակների մեջ և հարկադրված է ապավինել տգետ քահանաներին, կենսական անհրաժեշտություն է, որ զգրոցը լինի ազգային: «Ճշմարիտ ուսումնարանի նպատակակետը պիտի լինի ընդհանրության, բազմության, ամբողջի առաջադիմությունը,— շարունակում է Տեր-Ղևոնդյանը,— նորա օր առաջ ազատվելը դարևոր նախապաշարունակներից, տգիտությունից առաջացած բյուր շարիքներից, դեպի յուր սեփական ուժերն ունեցած սովետահայությունից»⁵⁴: Այդ ամենի համար մի գլխավոր դարձան կա՝ ճշմարտապես զարգացուցիչ և կրթողական ուսումն, իսկ դորան ավանդելու մի միջոց՝ մայրենի կենդանի լեզուն»⁵⁵: Այնուհետև քննարկելով արդի հայերենի զարգացման հեռանկարների հարցը, Տեր-Ղևոնդյանը գտնում է, որ դպրոցական ուսուցման լեզուն անվերապահորեն պետք է լինի աշխարհաբարը: «Աշխարհաբարը պիտի լինի հիմք, ուսանելի լեզուն,— գրում է նա,— իսկ գրաբարը և նորա հետ էլ գավառական բարբառների ուսումնասիրությունը պիտի երկրորդական տեղը բռնեին և գլխավորին ծառայեին: Ահա՛ սորա մեջն է ուսումնարանի զորությունը լեզվի կազմակերպության և աճման վերաբերությունը»⁵⁶:

Այս հոգովածների միջոցով «Արձագանքի» խմբագրությունը հրապարակում էր իր վերաբերմունքը օրվա առաջադրած հիմնական հարցի նկատմամբ. հայկական դպրոցները պետք է լինեին ազգային, ժողովրդական և երիտասարդ սերնդին կրթեին կյանքի համար: «Արձագանքի» աշխատակիցները, հարկավ, մենակ չէին, ներկայացնում էին 80-ական թվականների հայ առաջավոր մտավորականության համոզմունքները և ժողովի աշխատանքների ամբողջ ժամանակամիջոցում, նրանց հետ միասին, օժանդակում էին այդ մեծ միջոցառման հաջող անցկացմանը:

Ուսուցչական ժողովը (առաջին մասսայական կազմակերպված հավաքը հայ մտավոր կյանքում) սկսվում է 1882-ի գոստոսի 20-ին:

⁵⁴ Հեղինակի հայացքների համար խորհրդանշական է այն, որ նրա հոգովածի սրտ մտքեր բառացիորեն համընկնում են ուսա խոշոր մտածող Պիսարևի «19-րդ դարի սոսոլապիական» հոգովածի համապատասխան հատվածին (տե՛ս «Արձագանք», 1882, № 10):

⁵⁵ Նույն տեղում, № 10:

⁵⁶ Նույն տեղում № 11:

Ա. Հովհաննիսյանը օգոստոսի 22-ի փոխարեն «Արձագանքի» հերթական համարը հրատարակում է 20-ին և 100 օրինակ ուղարկում ժողովի մասնակիցներին: Շարաթաթերթի առաջնորդողը ողջունում էր ժողովի հրավիրումը և մի քանի գծերով վեր հանում դրա բարոյական նշանակությունը: Մինչդեռ Արևելքը և Արևմուտքը քաղաքական շահերին հետամուտ վիճում են ուժի և զենքի լեզվով, ումբեր են պայթեցնում, գրված էր առաջնորդողում, «հայը պարապած է այն սրբազան գործով, որ օրհնել է երկինքը-քաղաքակրթությունը, առաջադիմությունը...»:

Հանրագումարի բերելով ուսուցչական ժողովի աշխատանքները, «Արձագանքի» խմբագրությունը, հետագայում մեծ հետևողականությամբ լուսաբանում է կովկասի դպրոցական կյանքը: Թերթի էջերում մեծ ուշադրություն է նվիրվել ներսիսյան դպրոցին՝ իբրև ազգային դպրոցի տիպարի: Հայտնի է, որ այդ դպրոցում ուսուցանում էին ազգի պատմությունը, անցյալ քաղաքական և կրոնական կյանքը, մայրենի լեզու և կրոն: «Ներսիսյան դպրոցը մի կոթող է մայրենի լեզվի, մի կոթող, որի վրա արտաքին հարվածները դժվար կազդեն և կարող է միայն ներսից վտանգվել», գրում է Հովհաննիսյանը և տարիներ շարունակ խոսում «ներքին վտանգի», այն է՝ կազմակերպչական մի շարք հարցերի մասին: Քանի որ Հովհաննիսյանը ներսիսյան դպրոցը համարում էր եվրոպական մանկավարժական սիստեմով ղեկավարվող առաջին դպրոցը հայ իրականության մեջ, ապա պահանջում է, որ այն օրինակ ծառայի հայկական մյուս դպրոցների համար՝ թե՛ իր կանոնադրությունները, թե՛ ուսումնական ծրագրերով, և՛ թե՛ մանկավարժական ոեժիմով:

Նա այնուհետև կանգ է առնում կադրերի հարցի վրա, հաստատելով այն վիճակի անպատեհությունը, որ ուսուցիչների ընտրությունը կատարվում է անմտածված, բարձրորակ մանկավարժները չեն կապվում դպրոցների հետ և մշտական հոսունությունը կործանում է դպրոցները: Նա պահանջում է կադրերի ընտրությունը կատարել լրջությամբ և այնպես ապահովել ուսուցիչներին, որ նրանք ամբողջովին նվիրվեն իրենց գործին: Այս առումով նա օրինակելի է համարում Հովնանյան դպրոցի ղեկավարության մտքած կարգը, որի համաձայն դպրոցում 10 տարուց ավելի աշխատած մանկավարժների աշխատավարձը բարձրանում էր 10 ռուբլով: Առհասարակ դպրոցական գործի մասին խոսելիս, Ա. Հովհաննիսյանը հաճախ է վկայակոչում Հովնանյան օրիորդաց դպրոցը, որը ներսիսյանից հետո համարվում էր կրթական լավագույն

հաստատութիւնը: Հիրավի, եթէ 60-ական թվականներին միայն առաջին քայլերն էին կատարվում օրիորդաց դպրոցներ ստեղծելու ուղղութիւնով, ապա 1882-ին ուսահայ իրականութեան մեջ արդեն գործում էին իդական 83 դպրոցներ՝ 4300 աշակերտուհիներով: Հովնանյան զբոսայրոցի 8 դասարաններում սովորում էին 240 աշակերտուհի: Գպրոցներ 21 ուսուցիչ-ուսուցչուհիներ, որոնք աշխատում էին փոքր աշխատավարձով (դպրոցի տարեկան բյուջեն կազմում էր 9000 ռուբլի):

«Արձագանքի» էջերում տարիներ շարունակ քննարկվում են ուսուցիչների կրթական ցենզի ապահովման, նրանց բարոյական վիճակի կայունացման, դիտական պատրաստութեան խնդիրները: Այս առումով առաջին հարցը, որին բախվում էին հրապարակախոսները, ուսուցչի բախտը տնօրինող հոգաբարձուներն էին: «Գավառական հոգաբարձուք» հոդվածը (Ն. Գ.-ի) լուսաբանում է իրերի դրութիւնը հայկական զբոսայրոցներում, ընդ որում պարզվում է, որ նույնիսկ հայկական դպրոցների ծաղկման էտապում, 1884 թվականին, հաջողութիւնները ձեռք էին բերվում մեծամեծ դժվարութիւնների հաղթահարման զնով: Գավառական հոգաբարձուները մեծ մասամբ տգետ մարդիկ էին, որ ոչ մի կապ չունենալով մանկավարժութեան հետ, տնօրինում էին մանկավարժի ճակատագիրը, ուսուցիչներ էին ընտրում և արձակում, վանքապատկան գումարները ծախսում էին ցանկացած ձեռով և այլն: Նրանց կամայականութեան վերաբերյալ հիշատակվում է մի փաստ. երբ զբոսայրոցներից մեկում ուսուցիչները պահանջում են բնագիտութեան ուսուցիչ հրավիրել, հոգաբարձուն բացականչում է. «Ի՞նչ հարկավոր է բնագիտութիւնը, բնագիտութիւնը ի՞նչ բան է, որ ներս եք մտցրել հարկավոր չէ»: Այս հոդվածին կցած տողատակի ծանոթութեան մեջ խմբագիրը հաստատում է, որ հոգաբարձուների դասի գլխին հարկավոր է ունենալ մի զորեղ զեկավար մարմին, հանձին որի նա տեսնում էր թեմական վերատեսչին: «Արձագանքի» խմբագրութեան բարձրացրած տազնապը տեղին էր: Այդ ուսումնական տարվա վերջին իրենց վիճակից անբավական լինելով՝ ստանձնած պարտավորութիւններից հրաժարվել էին Երևանի, Շուշիի, Թավրիզի և Ագուլիսի հայ դպրոցների ուսուցչական կոլեկտիվները: Սակայն, եթէ թեմական վերատեսուչները ինչ-որ շահով կայունացրին դպրոցի վիճակը, 1885 թ. ճգնաժամից հետո այդ պաշտոնը վերացվեց: Խուլ մի բողոքով ընդգծելով այդ փաստը, խմբագրութիւնը 1888 թ. հայկական դպրոցների նոր կանոնադրութեան առիթով արձանագրում է. «Հայ ուսուցչի դրութիւնը երբեք

չավ եղած չէ, բայց, երբ վերջացավ թեմական տեսչութիւնը, ուսուցչի միակ ձեռնահաս պաշտպանը, նորա դրութիւնը ավելի վատթարացավ, և գրեթէ անտանելի դարձավ»⁵⁷: Հայ ուսուցիչները նորից ընկնելով տրգետ հոգաբարձուների իշխանութեան տակ, հուսահատված երբեմն թողնում են դպրոցը, շկարողանալով զոհել իրենց մարդկային արժանապատվութիւնը:

Ուսուցիչների բարոյական և նյութական ապահովութեան հարցերը մնում էին թերթի օրակարգում նաև հետագա տարիներին:

«Արձագանքի» խմբագրութիւնը բազմիցս քննարկել է ծխական դպրոցների ուսուցիչների կրթական վկայականների ձեւակերպման հարցը, քանի որ ցարական կառավարութիւնն այդ պատրվակը կարող էր օգտագործել՝ հայկական դպրոցների ուսուցիչներին արձակելու իր դիտավորութիւնն իրականացնելու ժամանակ: Կաթողիկոսի ուշադրութիւնը հրավիրելով այդ հարցին, խմբագրութիւնը խորհուրդ է տալիս ծավալել նաև վանական դպրոցները, կատարելագործել դրանց ծրագրերը: Հովհաննիսյանը մեծ ուշադրութիւն է նվիրել և թեմական զբոսայրոցներին, որոնք կազմեր պատրաստելու հիմնական օջախներն էին: Այդ դպրոցների դիտա-մանկավարժական մակարդակը բարձրացնելու շահախնդրութեամբ նա առաջարկում է դասական լեզուների փոխարեն ծրագրերում մտցնել ժամանակակից օտար լեզուներ:

Արգար Հովհաննիսյանին զբաղեցնում էր ոչ միայն ընդհանուր, այլև մասնագիտական կրթութեան հարցը: Նա առաջարկում է մայրենի լեզվի ուսուցիչներ ուղարկել Ստոկհոլմ, Էջմիածին, Թիֆլիս, որպէսզի Ն. Բյուզանդացու և մյուս հայագետների ղեկավարութեամբ նրանք խորանան իրենց մասնագիտութեան մեջ:

«Արձագանքում» տպագրվել են նաև նեղ մասնագիտական բնույթի հոդվածներ, որոնց հեղինակները քննարկում էին ուսման հետ կապված մի շարք խնդիրներ (բնագիտական առարկաների դասավանդման մակարդակի բարձրացումը, աշխատանքային դաստիարակութեանը նըպաստող ձեռնարկների հրատարակման անհրաժեշտութիւնը, ծնողների մասնակցութիւնը դպրոցականի դաստիարակութեան գործին, մարմնամարզութեան նշանակութիւնը ֆիզիկական դաստիարակութեան մեջ, մանկական խաղեր, պատիժ և այլն):

57 Նույն տեղում, 1888, №49:

Գիդակտիկական, դաստիարակչական հարցերին զուգընթաց «Արձագանքի» խմբագրությունը լուսարանել է հայ դպրոցների ընթացիկ աշխատանքները, տպագրել դպրոցների տարեկան հաշվետվությունները և քննությունների արդյունքները: Խմբագրությունն ուշադրության կենտրոնում է պահել գավառական դպրոցների վիճակը: Հոգվածներ են նվիրվել և արտասահմանյան երկրների ու Ռուսաստանի դպրոցների պատմությանը (Ռուսաստանի հոգևոր-ժխական դպրոցների տեսությունը, կանանց բարձրագույն կրթությունը Ամերիկայում և Եվրոպայում, Գերմանիայի բարձրագույն դպրոցները, ժողովրդական կրթությունը Ավստրիայում և այլն): Միաժամանակ թերթը կապ էր պահպանում Արևմտյան Հայաստանի, Պարսկաստանի, Բուլղարիայի և հայկական զանազան գաղութների հայ դպրոցների հետ, պարբերաբար լուսարանում դրանց վիճակը և աշխատանքների ընթացքը:

Հայ ժողովրդի վերածնության հաջողության երաշխիքներից մեկն էր երիտասարդ սերնդի մասնակցությունը հասարակական կյանքին, ուստի Հովհաննիսյանը երբեմնապես հոգվածներ է նվիրել և հայ ուսանողության անելիքների հարցին: Նա դժգոհ էր համալսարանական կրթություն ստացած հայ երիտասարդներից, որոնք կյանք մտնելուց հետո հեռու էին մնում ազգային հարցերից: Ուսանողների մի անշան մասն էր կապվում գիտության և հրապարակախոսության հետ, մինչդեռ, Հովհաննիսյանի համոզմունքով, նրանք հասարակությանը շատ օգտակար կարող էին լինել այդ բնագավառների աշխատանքներին ունեցած իրենց մասնակցությամբ⁵⁸:

«Արձագանքի» հրատարակության գրեթե բոլոր տարիներին այդ պարբերականին աշխատակցել է հայ նշանավոր մանկավարժ, ժամանակին լայն տարածումն գտած «Մայրենի լեզու» հայտնի դասագրքի հեղինակ Նիկողայոս Տեր-Ղևոնդյանը: Նա կենտրոնական գրավաճառանոցի իրավատերն էր և «Արձագանքի» հրատարակության սկզբնական շրջանում միաժամանակ հանդես էր գալիս իբրև շաբաթաթերթի հիմնական աշխատակիցը: Գրում էր առաջնորդողներ, հայ հասարակական կյանքի տեսությունները, բարոյա-դաստիարակչական հոգվածներ և այլն:

1882 թ. ամռանը, երբ Թիֆլիսում տեղի էին ունենում ուսուցչական ժողովի աշխատանքները, Տեր-Ղևոնդյանի հոգվածները ողողում

էին ամբողջ համարներ: Այդպես էր և 1883—84 թթ. կաթողիկոսական ընտրությունների նախապատրաստական շրջանում, երբ Տեր-Ղևոնդյանը հանգամանորեն վեր էր լուծում ընտրության հետ կապված պարագաները, բանավիճում Պ. Միմեռնյանի, Հ. Իփեքճյանի և Ծերենցի հետ: 1886 թ. նոր հարցեր է բերում իր հետ: Անհրաժեշտ էր ամրապնդել վերաբացված ժխական դպրոցների հիմքերը, ուշադրություն դարձնել մանկավարժական կարգերի պատրաստման հարցին: Տեր-Ղևոնդյանը մեծ նշանակություն է տալիս այն փաստին, որ Ներսիսյան դպրոցում մտցվում է աշխարհաբար լեզվի դասավանդումը. «վստահացնում ենք հուսալ,— գրում է նա,— որ այդ ուսուցումը ձևական չի լինիլ, այլ նույնքան հիմնական ու պարտավորեցուցիչ, որքան գրաբարի ուսումը»: Նա ափսոսանք է հայտնում, որ ժխական դպրոցների համար ուսուցիչներ պատրաստող ճեմարանում այդ առարկան չէր դասավանդվում:

Նիկողայոս Տեր-Ղևոնդյանի հոգվածներից ուշադրության արժանի է «Վարդանանց նահատականության հիշատակը» հոդվածը, որը, սակայն, մերժվել է գրաքննության կողմից: Գայանյան դպրոցում ներկա գտնվելով Գեղամյանի զեկուցմանը, որը նվիրված էր Վարդանանց պատերազմին, Տեր-Ղևոնդյանը ողջունում է ճառախոսի նոր թեզը, ըստ որի նոր որակում էր տրվում Վարդան Մամիկոնյանի և նրա զինակիցների սրբացման խնդրին: Հայերը եղել են մեծ հայրենասերներ, գրում է Տեր-Ղևոնդյանը այդ առիթով, և հայ պատմիչները պարզապես տուրք են տվել ընդհանուր մտայնությանը, հայերի կոիվները վերագրելով նրանց կրոնական մոլեռանդությանը:

«Եթե հայի հայրենասիրությունը շատ անգամ կրոնասիրության կերպարանքի տակ է մտնում, այդ ոչ թե զաղափարի պակասության կամ թուլության պետք է տալ, այլ այն բացառիկ հանգամանքին, որ մեր ազգի պատմությունը գրվել է հոգևորականների ձեռքով» և այդ այնպիսի ժամանակ, երբ հոգևորականը որքան էլ զարգացած լինի, չէր կարող շեղվել յուր ուղղությունից, չէր կարող թողնել յուր կղերական տեսակետը (այս սխալից չի խուսափել անգամ Եղիշեն)⁵⁹: Հետա-

59 Գեղևս 1880 թ. Տեր-Ղևոնդյանն այս հարցին նվիրված մի հոդված է հրատարակել «Փորձում»: Նա նկարագրում է Վարդանանց տոնակատարության հանդեսը Երևանի հոգևոր դպրոցում և ամբողջությամբ մեջ է բերում այդ հանդեսում արտասանած իր ճառը: Այսպիսով, առաջին անգամ ոչ թե Գեղամյանը, այլ Տեր-Ղևոնդյանն է վերանայում այն հարցը, թե Վարդանանց տոնը կրոնական պետք է համարել, թե ազգային: Նա պատմական հայացքով քննում է պատերազմի պատճանները և բնույթը, նշում, որ այդ պայթյալ

58 Տե՛ս «Համալսարանականներ» առաջնորդողը («Արձագանք», 1889, №42—43):

գայում միայն, երբ «պատմական ամենադառն հանգամանքների շը- նորհիվ» հայերը ցրվում են երկրից-երկիր, հայրենասիրական գաղա- փարները տեղի են տալիս ազգասիրականին:

Իր հողավածներում Տեր-Ղևոնդյանը երկու հատվածի հայ ժողովըր- դի մտավոր վերածնության գործում դպրոցներին զուգընթաց մեծ նը- շանակություն էր տալիս հայ նոր գրականությանը, թատրոնին, պար- բերական մամուլի գործունեությանը: Նա բանավիճում էր Սովորինի «НОВОЕ ВРЕМЯ» թերթի հետ, հաստատելով հայերի իրավունքը՝ նրանց մտավոր դարգացման մարզում⁶⁰:

Մանկավարժական բազմաթիվ հողավածների հեղինակ է ներսիս- յան դպրոցի գրականության պատմության ուսուցիչ, բանասեր Նիկո- ղայոս Քարամյանը:

1882 թ. ներսիսյան դպրոցի հոգաբարձությունը Քարամյանին ուղարկում է արտասահման՝ լեզվաբանություն ուսանելու և մասնա- գիտանալու հայագիտության մեջ: Նա կանխավ պայմանագիր է ստո- բագրում այն մասին, որ ավարտելուց հետո 6 տարի պետք է աշխա- տի ներսիսյան դպրոցում: Քարամյանը կրթությունն ստանում է Գեր- մանիայում, 6 ամիս մասնագիտանում վենետիկի Մխիթարյանների մոտ և 1887 թ. աշնանը վերադառնում Թիֆլիս: Ներսիսյան դպրոցում 3 տարի աշխատելուց հետո հրավիրվում է Գևորգյան ճեմարան, բայց այստեղ աշխատում է միայն 1890—91 ուսումնական տարում. «Ճեմա- րանի նոր տեսչությունը անհամապատասխան գտնելով ինձ յուր ուղ- ղության, ազատ կացույց ինձ ճեմարանի ուսուցչությունից»,— գրում է նա հետագայում: Այնուհետև իր խնդիրքով Քարամյանը կրկին ուղար- կվում է ներսիսյան դպրոց: Ծիրվանզազեի վկայությամբ Ա. Հովհան- նիսյանը Քարամյանին հրավիրել է «Արձագանքում» աշխատելու 1887-ի աշնանն իսկ, երբ երիտասարդ մանկավարժը հենց նոր վերադարձել էր արտասահմանից: Հովհաննիսյանի որդու՝ Ռուբեն Հովհաննիսյանի խոսքերով Ն. Քարամյանը «Արձագանքի» հիմնական աշխատակիցն էր և նկատելի դեր էր կատարում խմբագրական աշխատանքներում. նա

ցում էր նաև հողավածներ, նվիրված հայ հասարակական կյանքի բազ- մազան հարցերին:

Սկսած 1888 թ. «Արձագանքում» երևում են անհայտ մի գործչի, Ն Ն-ի հողավածները: Բանասիրական որևէ փաստարկ չունենալով Ն Ն-ի ինքնության վերաբերյալ, մենք, այնուամենայնիվ, եկել ենք այն եզրակացության, որ այդ գրական կեղծանունով ստորագրել է Նիկ. Քարամյանը: Այս վարկածի օգտին է խոսում այն իրողությունը, որ Ն Ն-ը «Արձագանքում» երևում է Քարամյանի հետ միաժամանակ և, ինչպես նա, այդ թերթին աշխատակցում է մինչև դրա դադարումը: Ուշագրավ է այն երևույթը, որ նրա հողավածները խիստ պակասում են 1890—91 ուս. տարում, երբ Քարամյանը պաշտոնավարում էր էջ- միածնում:

Թերևս անուղղակիորեն, բայց այդ վարկածն է հաստատում նաև՝ երկու հեղինակների ունեցած բացառիկ արտոնյալ դիրքը խմբագրու- թյան մեջ: Ինչպես երևում է նրա հողավածների բնույթից, Ն Ն-ը սուկ թղթակից չէր, այլ թերթի հիմնական աշխատակիցներից մեկը, որը հաճախ գրում էր և առաջնորդող հողավածներ, խմբագրության կողմից մասնակցում բանավիճերին և զանազան հարցեր բարձրացնում՝ դրանց վրա հրավիրելով հայ հասարակության ուշադրությունը: Նրա ոճը ինք- նավստահ է, հրապարակախոսի «կեցվածքը»՝ առնական և անկախ: Ն Ն-ը ունի լեզվական բարձր կուլտուրա, հրաշալի է կողմնորոշվում մանկավարժական, հասարակական, իրավագիտական խնդիրների մեջ: Ինչպես Ն. Քարամյանի, այնպես էլ նրա ստորագրությունը կրող հող- վածներն ունեն ընդհանուր լուսավորական, առաջադիմական ուղղվա- ծություն: Սակայն, կայուն քաղաքական սկզբունքներ, որոշակի և հստակ հարցադրումներ, որոնք բնութագրելին երկու հեղինակների քա- ղաքական հավատամքը, չեն երևում նրանց հողավածներում:

Այնուհետև Ն Ն-ի հողավածների մեջ սպրդած կենսագրական ժլատ տեղեկություններից հայտնի է դառնում, որ նա գերմանական կրթու- թյուն ունի, եղել է Մխիթարյանների մոտ, գրականագետ է: Այն օրե- բին, երբ գործում էր Ն Ն-ը, «Արձագանքի» հիմնական աշխատակից- ներն էին Ծիրվանզազեն, Գյուտ Աղանյանը և Քարամյանը: Հայտնի է, որ առաջինը հեռանում է խմբագրությունից և 1891-ից այլևս չի աշ- խատակցում «Արձագանքին», իսկ Աղանյանը արտասահմանյան կրթ- թություն չունի և, բացի այդ, Քարամյանից տարբերվում էր հարցա- տիրությունների նեղ, բանասիրական շրջանակով:

էր քաղաքական կյանքի, մայրենի լեզվի և հավատի պահպանման համար: Եղիշեն թեև փորձում է «այս մեծ և ազգային սխրագործության» լսի կրոնական պատերազմի տեսք տալ, չի հաջողվում: Նրա մոտ նույնպես դուրս է պոսթվում «ազգայնության ոգին», անկախու- թյան վեհմ գաղափարը, շատ անգամ կրոնական գաղափարի հետ աջակցված և բազ- միցս նորա անթափանցիկ վերաբերման մեջ կոչված» (տե՛ս «Փորձ», 1880, № 4, էջ 129):
60 ՎԿՊՊԱ, ֆ. 480, գ. Ա, գործ 593:

Եվ այսպես, N N-ի՝ մեզ հայտնի կենսագրական տվյալներին համապատասխանում են միմիայն Քարամյանի կյանքի փաստերը, լրագրողի նրա առանձնահատկություններին՝ Քարամյանի լեզուն, ոճը, հասարակական, գրական և գիտական հարցերի ասպարեզի նրա ունեցած նախասիրությունները:

N N-ի ստորագրությունը կրող հոդվածներում նույնպես քննարկվել են ուսումնական ծրագրերի, դպրոցների տիպերի, ուսուցչական կադրերի ընտրության, նրանց նյութական ապահովության հետ կապված բազմապիսի հարցեր: Նրա ծրագրային ելույթներից մեկն է «Ինչպես պետք է օգնել» բանավիճային հոդվածը: Ընդունելով հանդերձ, որ բուրժուազիայի դարգացման ժամանակաշրջանում անհրաժեշտ է կատարելագործել արհեստների ձևերը և տարածել տեխնիկական գիտելիքներ, նա սխալ է համարում «Մշակի» այն տեսակետը, թե տարրական ու սկզբնական դպրոցներում պետք է արհեստներ ավանդվեն: Վիճակագրական տվյալներով ցույց տալով, որ կրթական մակարդակով կուլկասը շատ հետ է մնում Ռուսաստանից և եվրոպական երկրներից, նա գտնում է, որ ամեն բանից առաջ պետք է տարրական նորմալ կրթություն տալ աճող սերնդին: Այս առիթով նա գրում է. «Եթե մենք մեր երկրում տեխնիկական գիտություն տարածելու համար հերքենք տարրական կրթությունը, դորանով ոչ միայն չենք հասնիլ մեր նպատակին, այլ քանդելով առաջինը, մենք չենք շինած լինիլ երկրորդը, որովհետև առաջին տիպարի ուսումնարանը միակ հաստատ հիմք է երկրորդի ծաղկման և առանց տարրական կրթության անկարելի է արհեստագիտական կրթություն»⁶¹:

«Հին ցավ» հոդվածում N N-Քարամյանը շոշափում է քահանաների և մանկավարժների ընտրության հարցը: Նա պահանջում է բարձր րացնել հասարակության գիտակցությունը, կազմակերպվածություն մտցնել հասարակական գործերում և ընդհանուր ժողովներում նախապես քննարկել քահանաների թեկնածությունները: Այնուհետև նա կանգ է առնում ուսուցչական կադրերի ընտրության հարցի վրա և պահանջում լավ մանկավարժներին վարձատրել այնպես, որ նրանք անկարող ապրեն⁶²:

Իր «Գավառական ուսուցիչներ և ժողովրդական գրականություն» ծավալուն հոդվածում Քարամյանը գավառական ուսուցիչներին կոչ է

անում միաժամանակ զբաղվել գրական, ստեղծագործական աշխատանքով: Նա խորհուրդ է տալիս հավաքել և գրի առնել հայ ժողովրդական բարբառները և հայ բանավոր գրականության նմուշները, այն ամենը, ինչ ներկայացնում է ժողովրդի կյանքը, նորա բազմաթիվ կողմերը, նորա լեզուն-ժողովրդական բարբառները, նորա երեակայության աշխատությունը, որ նորա առասպելական-լեգենդական գրականությունով է արտահայտվում, նորա կյանքի զգայական կողմը, նորա սրտի ձգտումները, նորա ուրախությունն ու տխրությունը, որ ժողովրդական բանաստեղծությունով է արտահայտվում»⁶³: Այս ասպարեզում Քարամյանը ուսուցչի դերն անփոխարինելի է գտնում:

Ն. Քարամյանը (Ն. Ք.) մի հանգամանալից ուսումնասիրություն է նվիրել արևմտահայ դպրոցներին («Տաճկահայ դպրոցական վիճակը»): Արևմտյան Հայաստանի կրթական գործի ուսումնասիրությունը ներգաշնակում էր Ա. Հովհաննիսյանի գործունեության ընդհանուր միտվածությունը. այդ սոսկ հարևանի հետաքրքրասիրություն չէր, այլ հայկական դպրոցների վիճակի քննությունը՝ այն բարելավելու հաստատուն նկատառումներով: Հոդվածի բնաբանը, որ առնված է ժյուլ Սիմոնից, մեկ անգամ ևս հաստատում է այն նշանակությունը, որ տալիս էր «Արձագանքի» խմբագրությունը դպրոցական կրթությանը («Այն ազգը, որ լավագույն դպրոցներ ունի, առաջին ազգն է, եթե նա այսօր առաջինը չէ, անշուշտ վաղը կլինի»):

Այդ հոդվածում Ն. Քարամյանը քննում է պոլսահայ դպրոցների նպատակը, ներքին և արտաքին կազմակերպությունը, մանկավարժական ուղղությունների հարցը, նշում է ծրագրի թերությունները և այլն: «Արձագանքի» խմբագրությունը, ինչպես քննադատում էր արևելահայ դպրոցների հոգաբարձական սիստեմը, այնպես էլ անողք է արևմտահայ դպրոցների ուսումնական խորհուրդների նկատմամբ: Ն. Քարամյանը այն միտքն է հայտնում, որ դպրոցները կառավարվում են ոչ թե ուսումնական խորհրդի, այլ նրան ենթակա թաղական խորհրդի կամ սրա մի ճարպիկ անդամի կողմից, որ «միահեծան տերն է թե՛ դպրոցի, թե՛ եկեղեցու և թե՛ ազգային բոլոր գործերի»: Այդ մարդիկ ազդեցիկ անձնավորություններ են, որ ուսուցիչների վրա նայում են իբրև ծառաների, նրանց անպատվում են, զրկում, վռնդում և ուսու-

61 «Արձագանք», 1889, №45:

62 Տե՛ս «Արձագանք», 1890, № 22:

63 Տե՛ս «Արձագանք», 1888, № 49:

ցիշները պաշտպաններ շունեն: Եզրակացությունն անմխիթարական է, բայց զգաստացնող, արևմտահայերի մեջ «գպրոցները դեռ չեն կազմակերպվել և չի մտել մի որոշ մանկավարժական ուղղություն, իսկ զբարոցական վարչությունը դեռ շատ և շատ թերութուններ ունի»⁶⁴:

«Արձագանքի» աշխատակից N N-ը դպրոցի գաղափարից անբաժան է համարում գրադարանների ստեղծումը: Նա խրախուսում է Կովկասի բարեգործական ընկերության գավառական ճյուղերից 6-ի նախաձեռնությունը՝ գավառական գրադարաններ հաստատելու ուղղությամբ: N N-ը խոսելով արտասահմանյան երկրների բազմաթիվ կրթական-մշակութային օջախների մասին, նշում է, թե Կովկասում այդ հիմնարկների աշխատանքը կոչված են կատարել միայն գրադարանները: Հայ իրականության մեջ դրանք միաժամանակ մատենադարանի (ձեռագրատան) դեր պետք է կատարեն, ուստի նա հայ հասարակությանն ուսուցանում է ամբողջ խորությամբ զիտակցել գրադարանային հիմնարկների նշանակությունը:

Բազմազան էին Նիկողայոս Քարամյանի հետաքրքրասիրությունները: Նա գրել է գրաքննադատական և գրականագիտական հոդվածներ, բանավիճել է ռուսական ռեակցիոն լրագրողների հետ, իբրև «Արձագանքի» հատուկ թղթակից, ծավալուն հաղորդումներ է տպագրել Ներսիսյան Հայրիկի ժամանման և դահակությունից հանդեսների մասին («Ուղեկորություն Ամենայն հայոց վեհափառ Հայրապետի Քիֆլիսից մինչև Ս. Էջմիածին»):

80-ական թթ. վերջին թեև հայկական ծխական դպրոցները վերարացվել էին, բայց դրանց զարգացման հնարավորությունները խաթարված էին և կրկին անգամ փակվելու վտանգը Դամոկլյան սրի պես շարունակում էր ճռձվել օդում⁶⁵: Հայ հրապարակախոսներից յուրաքանչյուրը՝ դպրոցը փորձում էր պաշտպանել աներևույթ, բայց միշտ առկա այդ վտանգից: Այսպես, 1886 թ. հոկտեմբերին «Արձագանքի» խմբագրությունը Ալեքսանդր III-ի 1884 թ. հունիսի 13-ի հրովարտակի մեկնաբանման պատրվակով քննարկում է ծխական դպրոցների հեռանկարների հարցը: Այդ հրովարտակը ենթադրում էր ընդլայնել օրթոդոքս եկեղեցուն կից գործող հոգևոր-ծխական դպրոցների ցանցը: Թեր-

թի տեսարան Ալ. Երիցյանը (Համբո) առաջնորդող հոգևածում հենվելով այդ հրովարտակի վրա, հայտարարում է, թե «Ռուսիո հպատակբար ազգությունցը կմնա հետևիլ այն օգտակար քայլերին, ինչ որ բարձրագույն իշխանությունը գործում է այսօր յուր բուն, տիրապետող ժողովրդի համար»⁶⁶: Այնուհետև վկայակոչելով նաև Պրոտեկտիոնի հանգեղեցուն տրված իրավունքները, Երիցյանը ներկայացնում է Կովկասի ազգությունների եկեղեցական դպրոցների առկա վիճակը: Մի կողմ թողնելով հայկական դպրոցների առանին հոգսերն ու թերությունները, հոգվածագիրը կարևորություն է տալիս հարցի սկզբունքային լուծմանը՝ եկեղեցու հովանու տակ մանուկների սկզբնական կրթության ապահովմանը, որի երաշխիքը նա համարում է 1884-ի կայսերական հրովարտակը:

Ալեքսանդր Երիցյանը հենվելով հրովարտակի այն հոգվածի վրա, որի համաձայն ծխական դպրոցների ծախքը պետք է հոգար և ժողովուրդը (զեմստվոնները), փորձում է նման դրությունը վավերացնել և հայ իրականության համար: Նա գրում է. «Երբ տերություն այս ցանկությունը կիրազործիլ իբրև օրենք, ասել է, թե պիտի հանդիսավոր հավանություն գտնե և այն իրողությունը, որ բոլոր հայ դպրոցները պահվել ու պահպանվում են միմիայն հայ ազգի առատաձեռնությամբ և համակրությամբ»⁶⁷: Երիցյանը, իհարկե, չէր կարող գուշակել, որ Ալեքսանդրի հրովարտակով նախատեսվող այս իրողությունը մեկ ասանամյակ հետո պետք է դառնար հայկական դպրոցների փակման պատճառը:

Եթե Երիցյանն այդ հոգվածով փորձում էր անուղղակիորեն ամբաստանել ծխական դպրոցների գոյության իրավական հիմքերը, ապա Ա. Հովհաննիսյանին զբաղեցնում էր ցարիզմի ռուսականացման քաղաքականությանը դիմակայելու ընդհանուր խնդրի երկրորդ կողմը, ազգային լեզվի իրավունքների անձեռնմխելիությունը: Նիկ. Քարամյանի օգնությամբ նա գիմում է բացառիկ հետաքրքրություն ներկայացնող մի միջոցի, որով պաշտպանում է մայրենի լեզվի և ազգային դպրոցների դատը: N N-ը «Մայրենի և պետական լեզուներ» մեծարժեք հոգվածում «Новое обозрение» թերթից գրեթե արտատպում է փոքր ազգությունների դպրոցների համար հրատարակված վոլյայերի ռուսաց

64 «Արձագանք», 1889, №49:

65 Այս հարցի զարգացման ընթացքը՝ հանգամանորեն տե՛ս Վ. Երկանյան, Պայթար հայկական նոր դպրոցի համար Անդրկովկասում (1870—1905), 1970:

66 «Արձագանք», 1886, № 39:

67 Նույն տեղում:

վարութեանը և ահադանգ յորայիններին, Հովհաննիսյանը զետեղում է Կովկասյան ուսումնական շրջանի հոգաբարձու Յանովսկու հաշվետու-
վութիւնը, հայկական ծխական դպրոցները փակելու մասին⁷¹:

Հայկական դպրոցները կառավարչապետութիւնը փակում է այն-
պատրվակով, որ գրանք պահւում էին ոչ թե եկեղեցիների միջոցներով,
ինչպես նախատեսված էր Պոլոժնիեի համապատասխան հոգւածով,
այլ հայ հասարակութիւնից գանձվող գումարներով: Իր հաշվետու-
թյան մեջ Յանովսկին հրապարակում էր կառավարչապետութեան կող-
մից անցկացված ստուգման արդյունքները, որից պարզվել էր, որ հայ-
կական դպրոցներից միմիայն 22-ն են պահւում եկեղեցիների հա-
սույթներով: Հրահանգի համաձայն կաթողիկոսը պետք է կարգադրի
վիճակներին, դպրոցները հանձնելու ուսումնական իշխանութեան իրա-
վասութեանը: Այդ կարգադրութիւնը չի արվում և գրեթե բոլոր դպրոց-
ները փակվում են:

Հրապարակելով այս պաշտոնական հաղորդումը, Ա. Հովհաննիս-
յանը ամենավերջին, անուղղակի ելույթն ունեցավ հայ հասարակու-
թյան առաջ. ելույթ, որը մատնանշում էր հայ մտավոր կյանքի, դպ-
րոցների և պարբերական մամուլի օրհասական վիճակը՝ ցարական
ռեակցիայի օրերին:

Գ. ԹԱՏՐՈՆ

Հայ հասարակական կյանքի կենսունակութեան հիմնական տար-
րերից էր և թատրոնը, որը սկսած 60-ական թվականներից, շարունա-
կաբար գտնվել է հայ մտավորականութեան և պարբերական մամուլի
ուշադրութեան կենտրոնում: 60-ական թթ. սկզբին սիրողների կողմից
հայ կյանքում մտցված աշխույժը 70-ական թվականներին առաջ է
տարվում առավել կազմակերպված հունով և թատերական ներկայա-
ցումները մտնում են հայ հասարակութեան կենցաղի մեջ: Մի խումբ
թատերասեր գործիչների ջանքերով ստեղծված հայկական թատրոնի-
վարչութիւնը կարողանում է ստեղծել ազգային թատերական բեմա-
ցանկ. միաժամանակ թարգմանվում են ժամանակի եվրոպական և դա-

սական հեղինակների պիեսները: Կ. Պուլից Թիֆլիս են հրավիրվում
առաջին հայ դերասանները և 70-ական թվականների վերջին Թիֆլիսի
հայ բեմից հնչում է Ադամյանի խոսքը: Ա. Հովհաննիսյանը իբրև վար-
չութեան անդամ և նորաստեղծ թատրոնի ղեկավարը՝ շատ է նպաստում
թատրոնի հիմքերի ամրապնդմանը: Նա ֆրանսերենից և գերմաներե-
նից անձամբ թարգմանում է մի շարք պիեսներ, օգնում Ադամյանին՝
թողնելու ֆրանսիական մեղոգրամաները և կապվելու դասական հեղի-
նակների հետ: Հովհաննիսյանի ջանքերով է իրականացվում Գրիբոյեդո-
վի «Խելքից պատուհասի» բեմադրութիւնը Թիֆլիսում⁷²:

«Փորձի» էջերում նա տպագրել է Գ. էրիսթովի հոդվածը, նվիրված
այդ բեմադրութեանը⁷³: էրիսթովը 1881-ի հունվարի 8-ը համարում է
նշանավոր օր, երբ հայ դերասանների մշտական խումբը բեմ է բարձ-
րացնում Գրիբոյեդովի անմահ կոմեդիան: «Այդ գրվածքի ներկայաց-
նելը մեծ պատիվ է բերում հայկական թատրոնի վարչութեան, ըստ
որում մինչև այժմ աշխարհիս և ոչ մի բեմի վրա ներկայացրած չեն
այդ կոմեդիայի թարգմանութիւնը»⁷⁴:

Սակայն, 80-ական թվականների կեսերին հայ իրականութեան մեջ
սկսված թատերական կյանքը ծաղկում չի ապրում և 1882-ին ստեղծ-
ված «Հայկական դրամատիկական ակումբ» կազմակերպութիւնը չի
արդարացնում իրեն: Կենտրոնացած թատերական խումբը տարրալուծ-
վում է և ներկայացումներ են տալիս առանձին գործիչների կազմա-
կերպած խմբերը: «Դրամատիկական ակումբը» չի մտահոգվում կայուն
դերասանական խումբ ստեղծելու և թատրոնի նյութական միջոցները
բարելավելու հարցերով:

⁷² Ա. Հովհաննիսյանի հին ձեռագրերի հավաքածուի մեջ էր և «Խելքից պատուհաս-
ի» ձեռագրի տարբերակներից մեկը, որը նա տրամադրում է վրացի բանասեր և լրագ-
րող Իվալիթ էրիսթովին: Վերջինս հրատարակում է այդ ձեռագիրը՝ իր հարուստ ծանո-
թագրութեաններով:

⁷³ Իշխան Գալիթ էրիսթովը Գրիբոյեդովի մասնագետ էր, ուսումնասիրողն էր հայանի՝
հայ հարցի մասին գրած իր մի շարք հոդվածներով: Տպագրելով նրա հոդվածը՝ Ա. Հով-
հաննիսյանը որոշ հավելումներ է կատարում բնագրում (մասնավորապես թարգմանու-
թյան լեզվի մասին), քանի որ գրախոսը հայերեն չգիտեր: Հովհաննիսյանի համար կա-
րևոր էր, սակայն, մասնագետի խոսքը: Ինքը, էրիսթովն էլ կարծում էր, որ «մի անա-
րևոր էր, սակայն, մասնագետի խոսքը: Ինքը, էրիսթովն էլ կարծում էր, որ «մի անա-
չառ գիտողի ձայնը, որ կուսակցութիւններից դուրս է կանգնած, որին թանկ է ազգա-
յին թատրոնի զարգացումը Կովկասում, ինչ լեզվով և լինի այդ, զուցե ավելորդ չի լսել»
(տե՛ս «Փորձ», 1881, № 2, էջ 142):

⁷⁴ «Փորձ», 1881, № 2, էջ 142:

⁷¹ «Հաշիվ՝ Կովկասի հայոց փակված դպրոցների վերաբերյալ» (տե՛ս «Արձագանք»,
1898, № 6):

Շիրվանզադեն՝ Օղեսայի ուսական թերթերից քաղվածաբար մեջ բերելով Աղամյանի հյուրախաղերին նվիրված հաղորդումները, մեծ ցավով է խոսում այն մասին, որ հայ հասարակությունը չի կարող նույնիսկ մի համեստ թատրոն պահել, Աղամյանին հնարավորություն տալու, որ հանդես գա իր հասարակության մեջ և կրթի սրա ճաշակը⁷⁹:

Շիրվանզադեն զգալի ծառայություն է մատուցել հայ թատրոնին և իր մեծարժեք թատերախոսականներով: Նրա հոգովածները՝ նվիրված «Համլետի» բեմադրությանը, մինչև այժմ էլ պահպանում են իրենց գեղադարձական մեծ նշանակությունը: Շիրվանզադեն ըստ արժանվույն է գնահատել «Պեպո»-ի բեմադրությունը, վերլուծել դերասանների խաղը, խրախուսել երիտասարդ Հասմիկի մուտքը բեմ: Նա քննադատել է Չմշկյանի «Վարժուհի» պիեսի տրամաբանական կառուցվածքը (թեև բեմական առումով այն հաջողություն ուներ), Մուրացանի «Ռուզանի» թերթի կողմերը:

Շիրվանզադեի թատերախոսականները մեկ ելակետ ունեին՝ օգնել հայ ռեալիստական թատրոնի ամրապնդմանը և սեփական թատերացանկի ստեղծմանը: Այսպես, նա կանգ չի առնում «Արյան բիծ» դրամայի բեմադրության վրա, քանի որ այնտեղ չկային «մարդկային ճշմարիտ զգացմունքներ և կենսական հարաբերություններ», այլ միայն՝ սուր, ատրճանակ, թույն... Հայ թատրոնի զարգացման և թատերացանկի ընտրության գործում մեծ դեր խաղաց Շիրվանզադեի թատերախոսականը՝ գրված ժողովուրդի «Իարբնապետ» պիեսի բեմադրության առիթով: Ֆրանսիական գրականության մեջ ժամանակին ազմուկ հանած բուրժուական հեղինակի անարժեք գործերի ռեալ գնահատականը ճիշտ կողմնորոշում էր տալիս հայ թատերական գործիչներին:

Շիրվանզադեն կանգ է առել դերասանական վարպետության հարցի վրա, նշելով, թե «առանց խելքի և զարգացման դերասանը ծաղրածու է, առանց աշխատության ամենայն մի տաղանդ կարող է թուլանալ և հետզհետե ոչնչանալ»: Նա իր հոգովածներում մեծ նշանակություն է տվել և պիեսների թարգմանությունների լեզվին:

1889-ի աշնանը «Արձագանքի» խմբագրությունը կրկին անդրադառնում է թատրոնի աշխուժացման հարցին: Այս անգամ թերթի նոր աշխատակից NN-ը քննադատում է «նախկին թատրոնական խմբի» մի քանի անդամների կազմակերպած ներկայացումները, որոնց մա-

կարգակը չէր համապատասխանում թատրոնի լավագույն ավանդույթներին:

Հիմնականում քննադատվում է այդ խմբի ճաշակը, թատրոնը զավեշտի վայր դարձնելու ջանքերը, ներկայացումները գոեհկաճաշակ տեսարաններով և ցինիկ քառատողերով համեմելու պրակտիկան: Այդ հարվածում է հասարակության զգացումներին և վիրավորում նրա ճաշակը, գրում է NN-ը: Էժանագին զվարճալիքը վնասակար է, շարունակում է նա, «Մենք ոչ միայն ժամանակ չունենք լուկ զվարճանալու, այլև վերին աստիճանի անբարոյական է թատրոնի սուրբ գաղափարը արվեստը, որ վայր է գահավիժում, չի ընդունվում կրթված հասարակության կողմից և մեռնում է: Սակայն թողնել այս ասպարեզի ամուլությունը, անկարելի է. «Թատրոնը մեղ համար մեր հասարակական կյանքի նշանավոր և անփոխարինելի (չեշտում ենք) գործոնն է»:

Թիֆլիսի հասարակությունը սիրեց թատրոնը, գրում է NN-ը: Կըսելով Աղամյանի, Մնակյանի, Սիրանուշի, Աստղիկի սքանչելի հայերենը, Թիֆլիսեցի սիրեց և իր մայրենի լեզուն: Սակայն թատրոնը դրանով չի ավարտել իր անփոխարինելի դերը. հայ հասարակությունն օտարանում է թատրոնին և մտավորականությունն այդ պետք է կանխի: «Արձագանքի» տեսաբանը առաջարկում է գեթ սիրողների ուժերով ներկայացումներ տալ, միջոցներ կուտակել մի մշտական խմբի համար և ջանալ 1890-ին թատրոնը ոտքի կանգնեցնել: Նա պահանջում է նոր ուժեր ներարկել և կենդանացնել ծնվելուց ի վեր մեռած «Գրասարակության առաջավոր կողմած հատվածի դատավճիռը: «Եթե մի հասարակության առաջավոր դասը անհամապատասխան է ներկայահասարակության առաջավոր դասը անհամապատասխան է, — գրում է նա, — դա նույն ժամանակի պահանջին և անպարտաճանաչ, — գրում է նա, — դա եղևոնագործությունների վատթարագույնն է, դա հասարակության առաջավոր դասակարգի եղևոնագործությունն է հասարակության շահերի և առաջադիմության դեմ»⁸¹:

1891—93 թթ. բանաստեղծ Հովհ. Հովհաննիսյանը «Արձագանքի» էջերում անստորագիր և Հոմո գրական կեղծանունով պարբերաբար գրել է հայկական թատրոնի բոլոր ներկայացումների թատերախոսա-

⁸⁰ Նույն տեղում, 1889, № 36:

⁸¹ Նույն տեղում, № 37:

⁷⁹ Նույն տեղում, 1889, № 14:

կանները, միաժամանակ հանգամանալից ծանոթութեամբ հայ ընթերցողին ներկայացրել՝ եվրոպական խոշոր հեղինակների ստեղծագործությունները (Շիլլեր, Զուգերմանն, Իբսեն)։

2. Հովհաննիսյանը դերասանների խաղի անաշուտ վերլուծութեամբ նպաստել է նրանց արվեստի կատարելագործմանը, հասարակական կարծիք ստեղծել տաղանդավոր դերասանների մասին։ Նա իր դիտողություններով ճիշտ կողմնորոշում է տվել թատերական հանձնաժողովի աշխատանքներին։ Առավել մեծ էր 2. Հովհաննիսյանի ծառայությունը՝ հայկական բեմադրությունների լեզվական կուլտուրան բարձրացնելու գործում։ Նա հաճախ է իր թատերախոսականներում հայ թատերական գործիչների ուշադրությունը հրավիրել թարգմանական պիեսների «բարբարոսական» լեզվի վրա։

Գրավերջին հայ թատրոնը գտնվում էր շատ ծանր վիճակում։ Նյութական անապահովությունը, թատրոնի սեփական շենք շունենալը մտահոգող խնդիրներ էին։ 1893 թ. 4. Յաղուբյանը նշում էր, թե 35 տարվա ընթացքում հայերը չեն կարողացել կայունացնել թատրոնի վիճակը։ Նա առաջարկում է ստեղծել թատրոնական խորհուրդ, որը ապահովեր նրա գոյությունը, ճշտեր և՛ բեմացանկի, և՛ նյութական հարցերը։ Թատրոնի գործունեության բարելավումը Յաղուբյանը հայ հասարակության պատվի գործն էր համարում։

Հետագա տարիներին նույնպես «Արձագանք»-ում հաղորդումներ են տպագրվում հայկական թատրոնի ներկայացումների, Սիրանուշի խաղի մասին։ 1892-ին տպագրվում են Քաջբերունու «Հայկական ներկայացումներ Ալեքսանդրապոլում» հոդվածը, ինչպես նաև հաղորդումներ՝ Իտալիայում երաժշտական կրթություն ստացած Ներսես Շահամյանի հյուրախաղերի մասին։ 1893-ից հաղորդումներ են երևում, նվիրված Նադեժդա Պապայանի ելույթներին։ «Արձագանքի» հրատարակության վերջին տարիներին տպագրվում են օր. Մարգարիտի հոդվածները՝ Թիֆլիսում կազմակերպվող երաժշտական երեկոների, ներկայացումների և համերգների մասին։ 1897-ին հրատարակվում են Գ. Տեր-Դավթյանի թատերական գործունեության 25-ամյակին նվիրված նյութերը, Բարդուղիմեոս վարդապետի հոդվածը՝ Թավրիզում հայ թատրոնի հիմնադրման պատմության վերաբերյալ։

1895—96 թթ. պարբերաբար հրատարակվում են թերթի տեսաբան Ճաղարբեկյանի հոդվածները։ Նա թատերախոսական է գրել էմին Տեր-Գրիգորյանի «Բարեգործության դիմակի տակ» պիեսի և Սունդուկյանի

«Խաթաբալայի» մասին։ «Խաթաբալան» 30 տարվա ընթացքում չի կորցրել իր հնչողությունը, քանի որ այդ պիեսը հայ իրականության ունալ արտացոլումն է. «էս աշխարհը դիմի մեկըս մեկու ուտելու է ստեղծած» բարոյականությունը դիշատիչ դազանի բարոյականությունն է, որը, սակայն, հաստատուն կերպով իշխում է հայ իրականության մեջ։ Նոր զամբախովները, թեև արտաքուստ քաղաքակրթված, առավել վտանգավոր են, գրում է նա և ափսոսում, որ նոր, երիտասարդ գրողներ չըկան, որոնք շարունակեին Սունդուկյանի գործը⁸²։ Ճաղարբեկյանը «Արձագանքի» էջերում «Հայ արձակագիրներ» գրքից հրատարակում է Յուրի Վասիլովսկու ահնարը՝ նվիրված Սունդուկյանին և նրա «Պեսպո» կոմեդիային։ Նրա տեսական հոդվածներում արժարժվում են հայ թատրոնի նյութական հիմքերի ամրապնդման, դերասանական կադրերի պատրաստման հետ կապված հարցերը։

«Արձագանքը» հայ թատրոնի զարգացման հետ կապված մի շարք խնդիրների վրա է հրավիրում հասարակության ուշադրությունը, ցույց տալիս, որ պետականությունից զուրկ ժողովրդի ազգային ամբողջական նկարագիրը պահպանելու, քաղաքակիրթ ժողովուրդների շարքում տեղ նվաճելու համար որքան կարևոր է սեփական թատրոնի մշտական գոյությունը։ «Այսօր քաղաքակիրթ ազգերի մեջ թատրոնը մի մեծ գործոն է կրթիչ հիմնարկությունների թվում,— գրում է թերթի տեսաբանը։— Դպրոցում ուսուցած, գրականության և մամուլի քարոզած գաղափարները հաղթանակ են տանում, երբ բեմի վրա կենդանանում են»։ Թատրոնը ժողովուրդներին ծանոթացնում է միմյանց հետ, բարեկամացնում նրանց, մշակում մայրենի լեզուն։ «Նա թե դպրոց է և թե գրականություն»⁸³։

«Արձագանքը» ժամանակի մյուս պարբերականների հետ դարավերջին նշանակալից գործ է կատարել հայ հասարակությանը թատրոնի հետ կապելու, նրա մեջ գեղարվեստական ճաշակ պատվաստելու հարցում, թատերախոսականների միջոցով օգնել է դերասանական կադրերի գնահատմանը և նրանց վարպետության բարձրացմանը։

⁸² Նույն տեղում, 1895, № 41։

⁸³ Նույն տեղում, 1891, № 25։

«Արձագանքը» մեծապես նպաստել է հայ իրականության մեջ գիտական մտքի աշխուժացմանը և մասնավորապես խթանել բանասիրական գիտության զարգացմանը: Թերթի էջերում լուսաբանվել է հայագիտության վիճակը Եվրոպայում և Ռուսաստանում, քննարկվել են հայ բանասերների բազմաթիվ աշխատությունները, հրապարակվել ժողովրդական բանավոր ստեղծագործության նմուշները:

Անկախ այն բանից, որ «Արձագանքը» պարբերաբար հոդվածներ էր զետեղում գիտական նվաճումների, արտասահմանյան խոշոր գիտնականների կյանքի և գործունեության մասին, միաժամանակ ծավալուն հոդվածներով հայ ընթերցողին էր ներկայացնում եվրոպական հայագետների գործունեության հետ կապված մի շարք նյութեր: Այսպես, հրապարակվել են էդ. Մայերի «Հնադարյան պատմությունից» աշխատության հայոց պատմությանը առնչվող հատվածը, Կարրիերի «Մ. Խորենացին և նահապետների ազգաբանությունը» ուսումնասիրությունը, Հյուբշմանի կարծիքը հայերենի արտասանության մասին, Լեմանի ուսումնասիրությունը՝ վանի նախահայկական պետության մասին, հաղորդում՝ Կարրիերի «Նորենացու մեկ նոր աղբյուրը» ուսումնասիրության վերաբերյալ, հոդվածներ՝ պրոֆ. Ֆելիքս Նելի «Հին Հայաստանը և նորա գրականությունը» գրքի մասին, անգլիական գիտնական Ֆարրարի «Հովհան Ռսկերբան» աշխատության շուրջ, հայագետ Ֆետտերը և հայ հին ազգային երգերը հարցի մասին և այլն:

Տպագրվել են և բազմաթիվ քաղվածքներ եվրոպական հայագետների ճանապարհորդական տպավորություններից, որոնք առնչվում էին պատմական Հայաստանի հետ: Դրանցից են՝ Դը Բրունի «Ճանապարհորդությունից» քաղված «նյութեր հայոց պատմության համար» ակնարկը, Ժորժ Պիսսոնի և Ալբեր Դավլըի «Ճանապարհորդություն գեպի Հայաստան» ուղեգրությունից առնված հատվածը, Ջեյմս Բրայսի «Վերելք յԱրարատ» գործի նկարագիրը, Ժյուլ Լըկլերկի, Մյուլլեր-Սիմոնի, էդմոնդ Նաումանի և այլ հեղինակների Հայաստանում կատարած ճանապարհորդությունների ուղեգրական նոթերից հատվածներ և այլն: Միաժամանակ «Արձագանքում» զետեղվել են և արևելագետների միջազգային կոնգրեսների նյութերը, հայ և եվրոպական գիտնականների կարգացած զեկուցումների թեզերը, ինչպես և մի շարք բանավիճակին հոդվածներ՝ կապված այս կամ այն հայագետի արանձին ուսումնա-

սիրության դրույթների հետ: Ռուսաստանի հայագետներից տպագրվել են Ք. Պատկանյանի «Վրաց հին քրոնիկոն» ծավալուն ուսումնասիրությունը, բժիշկ, ճանապարհորդ և գիտնական Ա. Ելիսեևի զեկուցումը՝ Հայաստանի պատմական դերի, հայերի հայրենասիրության և նրանց միախալի մասին (1886-ին Փոքր Ասիա և Միջագետք կատարած ճանապարհորդության առիթով): Տպագրվել են՝ հաղորդում Անիում Մառի պեղած հուշարձանների մասին և Յուրի Վեսելովսկու ուսումնասիրությունը նոր նախիջևան քաղաքի վերաբերյալ (կենցաղը, սովորույթները, ծեսերը):

«Արձագանքի» տեսաբաններից Ստ. Մալխասյանը թարգմանաբար հրապարակել է Պ. Վ. Ստասովի գրախոսությունը՝ Ֆրանսիացի Ժան Մուրիեի «Հայոց ձեռագիրներ և նոցա ծաղկանկարները» հրատարակության վերաբերյալ (1885): Գրախոսը նշում է, որ Ժան Մուրիեն փաստորեն թարգմանել է կոմս Ուլարովի «էջմիածնի գրադարանը» հայտնի հոդվածի թեզերը և այդ ոչ միայն ներկայացրել է իբրև սեփական ուսումնասիրություն, այլև նույնիսկ որոշ կետերում Ուլարովի իսկ առաջաբանի նյութերով առարկել հեղինակին⁸⁴: Քննադատելով Ժ. Մուրիեի անբարեխղճությունը, Ստասովը ցանկություն է հայտնում «տարազգի գիտունների համար դառնար վստահելի ուղեցույց և ձեռնարկ, և միևնույն ժամանակ ծանոթացներ աշխարհին էջմիածնի Մատենադարանի անբավ, դեռ չգնահատված դանձերին, որովհետև մինչև այսօր ոչ եվրոպայում և ոչ Ռուսաստանում ոչ ոք դեռ չէ ձեռնարկել այն աշխատության, որ Ուլարով կոմսը կատարեց այնքան հմտությամբ»⁸⁵: Թե ինչպիսի ակնածանքով էր վերաբերվում հայ պարբերականի խմբագրությունը Ուլարովի վաստակին, այդ երևում է այն բանից, որ Ստասովի հոդվածը, որը նախատեսված էր տպագրվելու «Журнал министерства народного просвещения» ամսագրի 7-րդ համարում, հեղինակի թույլտվությամբ նախ հրապարակվում է «Արձագանքում»⁸⁶:

«Արձագանքի» բանասիրության բաժնում պարբերաբար տպագրը-

⁸⁴ Տե՛ս А. С. Уваров, «Эчмиадзинская библиотека» («Пятый археологический съезд в Тифлисе», М., 1879).

⁸⁵ «Արձագանք», 1886, № 29:

⁸⁶ Տե՛ս «Արձագանք», 1886, № 25, 27, 29:

վել են Ալ. Երիցյանի, Մ. Շովրյանի, Գյուտ քահանա Աղանյանի, Կ. Եզյանի, Փ. Վարդանյանի, Գ. Խալաթյանի, Ս. Եղիազարյանի առանձին ուսումնասիրությունները, հոդվածները, հաղորդումները և գրախոսությունները: Այսպես, «Արձագանքի» խմբագրության մշտական աշխատակից, Գյուտ քահանա Աղանյանը տպագրում է իր ուսումնասիրությունները՝ հայ գրչագիրների, հմայիլների, միջնադարյան տաղարանների մասին, առանձին հոդվածներ՝ նվիրված հնդկահայերի վիճակին, Կարնո գաղթի պատմությանը, Ներսես V-ի և Սիմոն կաթողիկոսի գործունեությանը և այլն: Տպագրվել են Կ. Կուսիկյանի «Փալատու Բյուզանդացի» հոդվածը, Կ. Եզյանի «Բոնի միություն հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հոովմայ» ժամանակակից հիշատակարանների առաջաբանը, Մալխասյանի հոդվածը՝ «Վահագնի ծնունդի» տաղաչափության մասին, Փ. Վարդանյանի, Ն. Քարամյանի գրախոսությունները և հոդվածները, Ս. Եղիազարյանի՝ Երևանի նահանգի քրդերի ազգագրական նկարագիրը, հայոց գաղթականության հետքը Կիևի արևելում հոդվածը, Գարգելի «Ժամանակագրություն հայոց» աշխատության գրախոսությունը և այլն:

Բեղմնավոր էր հնագետ գիտնական, Լազարյան ճեմարանի պրոֆեսոր Խաչատուր Հովհաննիսյանի գրիչը: Նա և՛ իր ազգանունով և՛ Մ. Շովրյան գրական կեղծանունով բազմաթիվ բանասիրական, պատմական, հնագիտական հոդվածներ, ուսումնասիրություններ, գրախոսություններ է հրատարակել «Արձագանքի» էջերում, առանձին թղթակցություններով լուսարանել Մոսկվայի մշակութային կյանքի նշանակալից երևույթները, Լազարյան ճեմարանի անց ու դարձը, Ռուսաստանի հայագիտության վիճակը: Նրա հոդվածներից հիշատակության արժանի են «Վանի արձանագրությունները և նոցա նշանակությունը առաջավոր Ասիայի պատմության համար», Քերովրե Պատկանյանի «Վրաց Քրոնիկոնի» ամբողջ թարգմանությունը, «Հայկական ոճը ճարտարապետության մեջ», «ԺԳ դարու մի ավետարան», «Մի ձևագիր երգարան», «Հայության բեկորներ Ռուսիայի հարավ-արևմտյան նահանգներում» և այլն:

«Արձագանքի» խմբագրությունը, խոսելով եվրոպական հայագիտության նվաճումների մասին, հայագիտական լավագույն աղբյուրների շարքում է դասում և «Armenische Bibliothek»-ի հատորները, որոնք տարածված էին Գերմանիայից մինչև Ամերիկա: Ն. Քարամյանը իր «Գրական նշմարներ» հոդվածաշարում ներկայացնելով եվրոպա-

Armenische Bibliothek.

Herausgegeben von

Abgar Joannissiany.

I.

Drei Erzählungen

von

Raphael Petkants.

Aus dem Armenischen übertragen

von

Arthur Keist.

Leipzig,

Verlag von Wilhelm Fricke & Co.

K. B. Hoffmann & Co.

«Հայկական գրագրան» մատենաշարի առաջին հատորի տիտղոսաթերթը:

կան հայագետներին, գտնում է, որ պատմական Հայաստանից բացի կա և նրան շղթայված ներկա օրերի Հայաստանը, որի գոյությունը՝ զբրական երկերի միջոցով հավաստում է «Armenische Bibliothek» մատենաշարը: Նա իրավացի էր, երբ գրում էր, թե «Ոչ մի կերպ չէինք կարող համոզել եվրոպացուն, որ մենք էլ քաղաքակրթության ընդունակ ժողովուրդ ենք, եթե նրա առաջ չդնեինք մեր հոգու և մտքի արգասիքը: Այս տեսակետով մի փայլուն միտք էր այն, որ տասը տարի առաջ հղացավ «Արձագանքի» խմբագիրը և Դրագործեց մի քանի տարվան ընթացքում»⁸⁷:

Չպետք է մոռանալ, որ այդ մատենաշարի հրատարակությունը նաև քաղաքական երևույթ էր: Արդեն ասել ենք, որ Ա. Հովհաննիսյանը խնդիր էր դրել հայ մշակույթի նվաճումները ներկայացնել քաղաքակիրթ աշխարհին և ստեղծել որոշակի ու նպաստավոր կարծիք՝ իր դատի պաշտպանությունն սպասող ժողովրդի մասին:

«Փորձի» և «Արձագանքի» մշտական աշխատակիցներից էր և Աբգար Հովհաննիսյանի գաղափարակիցը, հռչակված հայ բանասեր Ալեքսանդր Երիցյանը (1842—1902): Երիցյանը սովորել է նախ ներսիսյան դպրոցում, ապա Քիֆլիսի գիմնազիայում: Նա թեև համալսարանական կրթություն չի ստանում, բայց զբաղվելով ինքնակրթությամբ, դանում է իր օրերի զարգացած մարդկանցից մեկը: Ալ. Երիցյանը գործուն մասնակցություն է ունեցել հայ հասարակական, մշակութային կյանքին: Գ. Տեր-Ալեքսանդրյանցի հետ 1866—67 թթ. խմբագրել է «Վաճառական» շաբաթաթերթը, կազմել «Ընթերցարան» ձեռնարկը: Երկար տարիներ աշխատել է Կովկասի հնագիտական հանձնաժողովի կազմում, մասնավորապես խորացել է Կովկասի պատմության հարցերի մեջ և դարձել առաջնակարգ հեղինակություն այդ մարզում: Գրել է բազմաթիվ աշխատություններ: Նրա գրչին է պատկանում արեվելահայ ժողովրդի XIX դարի պատմության լավագույն սկզբնաղբյուրներից մեկը՝ «Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի հայք XIX դարումը» երկհատոր մենագրությունը, «Պատմություն 75-ամյա գոյության ներսիսյան դպրոցի» աշխատությունը, «Վենետիկի Մխիթարյանք» ուսումնասիրությունը, «Ներսես կաթողիկոսի կենսագրու-

թյունը», բազմաթիվ ուսումնասիրություններ՝ հայերեն և ռուսերեն լեզուներով⁸⁸:

1872—73 թթ. Երիցյանը խմբագրել է «Кавказская старина» պատմական, հնագիտական, ազգագրական և մատենագիտական ամսագիրը, որի 8 համարներում հրատարակել է մի շարք ուշագրավ հետազոտություններ: Ալ. Երիցյանը զբաղվել է նաև գրական, թարգմանական աշխատանքներով, գրել է «Արուսյակ» ողբերգությունը, ավելի ուշ՝ «Գրավաճառ Գասպար» պիեսը: Կհհերենից թարգմանել է «Սլավ հաշիվ» կոմեդիան, որը բեմադրվել է 1892-ին:

«Արձագանքի» էջերում տպագրվել են թերթի հրատարակության տարիներին Երիցյանի գրած գրեթե բոլոր աշխի ընկնող ուսումնասիրությունները: Այսպես, 1882-ին, նա հրատարակում է «Բարեգործությունը հայոց մեջ» թեմայով կարդացած հրատարակային դասախոսությունը (որից ստացված գումարները տրամադրում է ուսուցչական ժողովի աշխատանքները կազմակերպող հանձնաժողովին): Սա մեծարժեք մի ուսումնասիրություն է, նվիրված դպրոցական գործի պատմությանը Ռուսաստանում⁸⁹: Երիցյանը հայոց դպրոցների բարգավաճումը Ռուսաստանում համարում է «պտուղ հայոց բարեգործության»: Սակայն, թեև անցյալի համեմատությամբ հայ դպրոցի զարգացումը վերելք էր ապրում, Երիցյանն արտասահմանյան երկրների կրթական մակարդակի շահանքի շուրջում այն շատ անբավարար է գտնում: Հայկական ուսուցչական ժողովի նախօրյակին հրատարակված այդ ուսումնասիրությունն, անշուշտ, ծրագրային նշանակություն ունի:

«Արձագանքի» էջերում շարունակում են տպագրվել Երիցյանի բանասիրական, պատմական, բանավիճային ուսումնասիրությունները, Կովկասի կրթական կյանքը, տնտեսական զարգացումը, կենցաղային դանաղան հարցեր լուսաբանող հաղորդումները («Ս. Երուսաղեմը և հայք», «Վենետիկի Մխիթարյանք», «Ղ. Փարպեցին և Պ. Խալաթյան», «Պատմական տեսություն հայ պարբերական հրատարակությունների»): 1884-ին, արձագանքելով կաթողիկոսական ընտրությունների նախապատրաստմանը, Երիցյանը հրատարակում է «Համառոտ տեսություն

⁸⁸ «История армянской сцены» (Т., 1873), «Историческое и современное положение армянской женщины в связи с нравственностью армян» (Т., 1874), «Опыт статистического очерка народонаселения Турецкой Армении» (Т., 1881).

⁸⁹ Տե՛ս «Արձագանք», 1882, № 11, 14, 15:

⁸⁷ «Արձագանք», 1893, № 89:

ներկա տաճկահայոց» հողվածը, որով ծանոթացնում էր Պատրիարքա-
րանի, Ազգային ժողովի, Ազգային կենտրոնական վարչության կառուց-
վածքի հետ: Կաթողիկոսական թեկնածուների առիթով բանավիճում է
Սպանդարյանի հետ, առանձին հողվածներով հանդես գալիս կաթո-
ղիկոսական ընտրությունների կարգի մասին: Նա հողվածներ է գրել
ուսական ինքնակալների օժման ավանդույթի, էջմիածնի սինոդի եր-
կու դատախազների գործունեության մասին, «Համբո» գրական կեղ-
ծանունով տպագրել է «Մոսկվայի աշխարհահանգեսը», «Ս. Ավետա-
րանի թարգմանելու խնդիրը», «Հանդես թագադրության», «Առտնին
արհեստագործությունը Կովկասում» հողվածները, «Հին զինվոր» գրա-
կան կեղծանունով՝ «Զինվորական ծառայություն և հայեր» թղթակցու-
թյունը և այլն⁹⁰:

Երիցյանը հրապարակել է մի շարք բանասիրական նյութեր, կապ-
ված Ն. Աշտարակեցու, Խ. Աբովյանի, Ստ. Նազարյանի, աշուղ Ալվան
օղլիի (Թիֆլիսեցի Խոսրոհեց Գասպար) կյանքի և գործունեության հետ:
Սայաթ-Նովայի մահվան 100-ամյակին նվիրված ծավալուն հողվածում
Երիցյանը վեր է հանել նրա վաստակի մեծությունը և թերևս առաջինը
հայ իրականության մեջ՝ հայտարարել, թե սեպտեմբերի 12-ին Սա-
յաթ-Նովան իրավունք ունի մի համեստ զերեզմանաքար պահանջելու
հայ ժողովրդից՝ «Սայաթ-Նովա» մակագրությամբ⁹¹:

«Հայր և գիտությունը» հողվածում Երիցյանը բարձրացնում է հա-
յագիտության զարգացման անհրաժեշտության հարցը: Նա վկայակո-
չում է հայագիտական դպրոցների առկայության փաստերը Եվրոպա-
յում և Ռուսաստանում, և հաշվի առնելով հայոց լեզվի ուսումնասի-
րության հետ կապված դժվարությունները, հայ մտավորականներին
խորհուրդ է տալիս օգնել ուսուս և եվրոպացի հայագետներին: Երիցյանը
կոչ է անում Կովկասի 400 բարձրագույն կրթություն ունեցող գործիչ-
ներին և մտավորապես 1500 հայ մտավորականներին՝ ուսումնասի-
րել հայ ժողովրդի անցյալն ու ներկան՝ ի մի բերել հայագիտական և
ազդագրական նյութերը և դրանք տրամադրել աշխարհագրական ըն-
կերության Կովկասի բաժանմունքին:

⁹⁰ Մատենադարանի գրադարանին պատկանող «Արձագանքի» հավաքածուի մի շարք
համարների վրա պահպանվել են Երիցյանի բազմաթիվ նշումները: «Համբո» և «Հին
զինվոր» ստորագրությունների մոտ նա փակագծերում ավելացրել է՝ «Ազ. Երիցյան»
(տե՛ս «Արձագանք», 1886, № 39. հավաքածուի գրադարանային թվահամարն է՝ 650):

⁹¹ «Արձագանք», 1895, № 87:

«Արձագանքի» 1890—91 թթ. մի քանի համարներում տպագրվել
է Երիցյանի «Ուղևորություն ՚ի Տաճկա-Հայաստան» (քաղվածներ)
աղբյուրական ակնարկաշարը, որը ոչ միայն մեծ հետաքրքրություն է
ներկայացնում իբրև 1877—78 թթ. պատերազմի օրերին ուսական
բանակի նվաճած բնակավայրերի ժողովրդի կացության նկարագրու-
թյունը, այլև իբրև զեղարվեստական ստեղծագործություն⁹²:

1877 թ. վերջին ուսական բանակի հրամանատարությունը կազ-
մում է էրզրումի նահանգը, որի մեջ մտնում էին Բայազետ, Դիազին, Դա-
րաբաթիլիսա, Ալաշկերտ, Խամուր, Ստորին և Վերին Բասեն, Խնուս,
Պլիթ, էրզրում-Մամախաթուն զավառները: էրզրումի զինվորական նա-
հանգապետ է նշանակվում նախ զեներալ Բ. Շելիովնիկյանը, իսկ սրբա-
մահից հետո՝ զեներալ Դուխովսկոյը: Ալ. Երիցյանը ուղարկվում է էր-
զրում և որպես առանձին հանձնարարությունների պաշտոնյա՝ ուսում-
նասիրում է էրզրումի նահանգը: Ռուսական բանակի էրզրումից դուրս
նախորդում է էրզրումի նահանգը: Ռուսական բանակի էրզրումից դուրս
գալուց հետո նա իբրև հյուպատոսարանի աշխատակից, մնում է այս-
տեղ: Երիցյանը մեկ տարի ուսումնասիրում է նահանգի տեղագրությու-
նը, թուրքաց վարչական կազմակերպությունը և այդ նյութերի հիման
վրա գրում «Материалы для описания Турецкой Армении», Эрзерум-
ский вилает ուսումնասիրությունը (1884 թ.): Հավանաբար այդ նյու-
թերի տպավորության տակ էլ Երիցյանը շարագրել է իր ուղեգրական
տպավորությունները՝ «Իբրև ճանապարհորդական նկարագրությունը և
հիշողությունը, նամանավանդ և այն հուսով, որ գուցե ընթերցողներից
մոմանք կարող կլինեն ուղղել բազմաշխատ Հ. Ալ. Ալիշանի «Այրարատ»
աշխատասիրության մեջ յակամայիցս սպրդած մի քանի տեղագրական
սխալները»⁹³:

Ալ. Երիցյանը նկարագրում է 9 հոգուց բաղկացած իրենց խմբի
ճանապարհորդությունը Կարսից մինչև Արաքսի նորակառույց կամուր-
ջը: Երիցյանից բացի խմբի մեջ էին մայրներ Կոստանդին Կամսարա-
կանը (հետագայում Կարինի, ապա Վանի փոխհյուպատոս), Թադևոս
Տիգրանյանը և 6 պաշտոնյաներ, որոնք պետք է աշխատանքի անցնե-
ին Կարինի նահանգական ուսական վարչությունում: Երիցյանը պատ-
մում է Կարսում, Բեզլի-Ահմեդ, Ղըրխ-Բունդար, Ալի-Սոֆի, Մեջիդլի
գյուղերում անցկացրած դիշերների, տեղացի հայ և քուրդ բնակչու-

⁹² Տե՛ս «Արձագանք», 1890, № 36—39 և 1891, № 2—4:

⁹³ «Արձագանք», 1890, № 36:

թյան հյուրասիրությունների մասին: Մեջիդի գյուղում հյուրընկալված Երեցյան-բանասերը չի կարողանում անտարբեր մնալ հովիվ Ամոյի «Բրին-դարե» («Կոտորած սիրտ») երգի նկատմամբ և այն ամբողջությամբ թարգմանելով, մեջ է բերում իր ուղեգրական ակնարկներում⁹⁴:

Այ. Երեցյանի ուղեգրությունների տպագրությունը մնացել է անավարտ: Կովկասի գրաքննական կոմիտեի նյութերից պետք է ենթադրել, որ աշխատության շարունակության տպագրությունը չի թույլատրվել⁹⁵: Հեղինակը 1891-ի առաջին համարում տպագրելու համար կոմիտե է ներկայացնում հերթական՝ հինգերորդ հատվածը («Մեր տան տերը և յուր փլավը» խորագրով): Այն մերժվում է հունվարի 2-ին՝ հետևյալ պատճառաբանությամբ. «Քանի որ հողվածը ենթակա է զինվորական գրաքննության, տպագրությունը արգելել»⁹⁶: Հատվածի մերժումից հետո Երեցյանը շարունակում է իր պատմությունը՝ մի պարբերությամբ փոքրիկ կամուրջ ստեղծելով նախորդ և հետագա զլուխների միջև (տան պատը փլվելու, բքի և ձյան տեսարանները): Շաբաթաթերթի 1891 թ. 2—4 համարներում տպագրվում են հաջորդ զլուխները, բայց ուղեգրությունների տպագրությունն, այնուամենայնիվ, չի ավարտվում:

«Արձագանքում» տպագրված Երեցյանի աշխատությունները օգնել են ստեղծելու Կովկասյան հայագիտական դպրոցը, որի հետ հաշվի էին նստում աշխարհի հայագետները⁹⁷: Նրա արժեքավոր ուսումնասիրություններն երբևէ էլ հիմնականում պայմանավորված է «Փորձի» և «Արձագանքի» գիտական-բանասիրական բաժինների մակարդակը:

«Արձագանքի» խմբագրությունը ըստ արժանվույն է զնահատել ժամանակի հայագետների գործունեությունը: Այսպես, տարբեր ժամանակներում հողվածներ են նվիրվել Մկրտիչ էմինի կյանքին, գիտական գործունեությանը, թողած վաստակին: Խմբագրությունը արտակարգ ջերմությամբ է արտահայտվել Ղևոնդ Ալիշանի գործունեության հայրենասիրական նշանակության մասին, կազմակերպել է մեծ բա-

նասերի աշխատությունների բաժանորդագրությունը, օգնել դրանց տարածմանը Արևելյան Հայաստանում: 1885-ին ծանուցելով «Միտունի» հրատարակության լուրը, խմբագրությունն այն գնահատում է իբրև «հոյակապ ու հայոց գրականության մեջ աննման աշխատություն»: 1889 թ. «Այրաբատի» տպագրության առիթով մի շարք հողվածներ են նվիրվում այդ աշխատությանը: 1890-ին «Արձագանքի» խմբագրության և մասնավորապես, Ա. Հովհաննիսյանի ջանքերով մեծ շուքով կատարվում է Ալիշանի գրական-գիտական գործունեության 50-ամյա հոբելյանը:

«Արձագանքի» խմբագրությունը մեծ գործ է կատարել հայ ժողովրդի բանավոր ստեղծագործության նմուշների հավաքման և առանձին ուսումնասիրությունների հրատարակման ուղղությամբ: Միաժամանակ զգալի աշխատանք է տարվել և տարբեր զավաններում ապրող հայ ժողովրդի հավատալիքների, ծեսերի և սովորույթների նկարագրության և հրապարակման գործում: Տպագրվել են ուսումնասիրություններ՝ Պանդխտությունը ժողովրդական երգի մեջ, Ախալցխայի և Շամախու ժողովրդական երգերը, Ս. Սարգսի տոնը Մշո հայերի և բրդերի մեջ, Մշեցոց երգեր, Մշո հարսանիք, Վարդավառի տոները, Սասունցի Գավիթ, Նիժեցոց կյանքը, նշանդրերը և հարսանիքը, և այլն:

1895 թ. տաղնապալից օրերին «Արձագանքում» տպագրվում է Ն. Բարամյանի «Ժողովրդական գրականության նշխարներ» ուսումնասիրությունը:

Այն ծրագրային մի հողված էր, որով խմբագրությունը մի կողմից խրախուսում էր բանավոր ստեղծագործության հավաքման ազնիվ գործը, մյուս կողմից ապացուցում հայ ժողովրդի գոյության փաստը կասածի տակ առնող քաղաքագետներին, թե անկախ նրանց շարամիտ ջանքերից՝ հայը կա և կմնա՝ իր կենսունակության շնորհիվ: Թեև տառապած ու արյունվա, աշխարհին պարզելով իր հոգեկան հարստությունը, նա կապացուցի արևմուտքին իր ուժը, քանզի «որևէ ազգի վախճած մտավոր կյանքը ամենալավ առհավատչյան է նորա կենսունակության»⁹⁸: Հողվածագիրը մասնավորապես կանգ առնելով Բաղրևանդին նվիրված Հայկունու աշխատության վրա, անհրաժեշտ է գտնում Արևմտյան Հայաստանի այն զավանների բանավոր ստեղծագործության

⁹⁴ «Բրին-դարե» երգը հրատարակել է Հաջին Ջեղին (տե՛ս «Հայ և քուրդ ժողովուրդների բարեկամության արտաշուումը բանահյուսության մեջ», Երևան, 1965, էջ 100—101):

⁹⁵ Տե՛ս ՎԿՊՊԱ, ֆ. 480, գիրք Ա, գ. 1052:

⁹⁶ Այդպիսի բաժանմունք Կովկասի կոմիտեին չուներ:

⁹⁷ Այնքանազր Երեցյանի կյանքին, գիտական գործունեությանը և նրա աշխարհայացքի մեկնաբանությանը առանձին հողված է նվիրել Ազատ Համբարյանը («Պատմաբանասիրական հանդես», 1960, № 1):

⁹⁸ «Արձագանք», 1895, № 89:

ուսումնասիրությունը, որոնց բարենորոգումների հարցը հոլովվում էր այդ օրերին:

2. Ճաղարեկյանը վեր է հանում 2. Ճանիկյանի «Հնությունք Ակնա» աշխատության պատմա-ձանաշողական նշանակությունը և խրատում այդպիսի գրքերի հրատարակությունը: Նա գտնում է, որ արևմտահայերի վիճակը աշխարհին ներկայացնելու համար թվերն ու վիճակագրական տվյալները շատ ավելի թույլ կգտնվեն, քան անտունիները: Խմբագրությունը հարց է բարձրացնում օտար լեզուներով թարգմանել հայ ժողովրդի բանավոր ստեղծագործության նմուշները, հոգված է հրատարակում, նվիրված բանավոր ստեղծագործության դրական մշակման եղանակներին:

Բանավոր գրականության հարցին զուգահեռ խմբագրությունը մեծ ուշադրություն է նվիրել և տեղագրական նյութերի հրատարակմանը. այդ արվում էր պատմական Հայաստանի արդեն մասամբ ոչ հայաբնակ վայրերի պատմությունը կորստից փրկելու նպատակով: Այս խնդիրը խմբագրին զբաղեցրել է առավելապես 1894—1896 թթ., երբ սուլթան Աբդուլ Համիդը սկսել էր դատարկել պատմական Հայաստանի դավառները: Ծանոթանանք «Արձագանքի» հրատարակած տեղագրական նյութերի ցանկին:

Այսպես, Արևմտյան Հայաստանը ներկայացված է հետևյալ նյութերով. Տիգրանակերտ և յուր բնակիչները, Հին Բայազետ, Տուրուբուրան, Կիլիկիա և Ջեյթուն, Քանդավաժ քաղաք մը (Ակնա մասին), Ուրմի գավառ, Սասուն, Վանի պատմությունը, տեղագրությունը, ժողովրդի լեզուն, կյանքն ու կենցաղը, Մուշ-Տարոն և այլն:

Արևելյան Հայաստանը և Ռուսաստանի հայաբնակ քաղաքները և ներկայացված են բազմաթիվ հոդվածներով (Լոռի, Հաղբատ, Զալալ-օղլի, Ապարան, Շիրակ, Շամշադին, Բորչալու, Ախալքալաք, Մոզզոկ, Ղրիմ, Անդրկասպյան երկիր և այլն):

«Արձագանքում» հոդվածներ են երևում, նվիրված հայ մատենագիրների երկերի տպագրության և դրանց ուսումնասիրության հարցերին: Թերթի տեսարան Լորդը (Իս. Հարությունյան), խոսելով հայերի անտարբերության մասին, բարձրացնում է հայ հին գրականության ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը («Գոնե օտարից սովորենք հարգել այն, ինչ որ մեզ կարևոր է»): Նիկողայոս Քարամյանը գրախոսում է Սամվել Անեցու «Ժամանակագրության» նոր հրատարակությունը (1893):

Հայ ձեռագրական արվեստի, մատենագրության գիտական նշանակության և ձեռագրերի պահպանման մասին «Արձագանքում» տրգազրվել են մի շարք հոդվածներ: Առաքել Բաբախանյանը (Լեո) հիշատակելով այն ուշադրով փաստը, որ դարբարաղցի (Թաղավարդ գյուղ) Գրիգոր քահանա Գաղյանի ժառանգները վճռել են իրենց հորից մնացած 33 ձեռագրերը նվիրաբերել էջմիածնի թանգարանին, առիթն օգտագործում է և մի հոդված նվիրում հայ ձեռագրերին: Նա նկարագրում է այդ արժեքավոր ավանդների ստեղծման պատմությունը, անցած ճանապարհը, գրիչների կրած տառապանքները...:

1889 թ. Թիֆլիսի հայոց բարեգործական ընկերության խորհրդի նիստում ի վերջո որոշվում է ստեղծել կենտրոնական գրադարան: «Արձագանքը» մի խմբագրական հոդվածով շնորհավորում է այդ նախաձեռնությունը, ընթերցողին ծանուցում, որ խմբագրության հուզած ձեռնությունը, ընթերցողին է ստանում: Գրականությունից և ձեռագրերից հարցը ի վերջո լուծում է ստանում: Գրականությունից և ձեռագրերից բացի Երիցյանը անհրաժեշտ է գտնում Թիֆլիսում ստեղծվելիք հայագիտական գրադարանում կենտրոնացնել փաստաթղթերի ու նամակների հավաքածուները: Նա պատմում է, թե վերջին 30 տարում ինչ թանկարժեք արխիվներ են կորսվել Թիֆլիսում (Հովհ. Ղորղանյանի հայ ձեռագրերի, նամակների և կոնդակների ժողովածուն, բժշկապետ Ալեքսի Տեր-Ղուկասյանի հնությունների ժողովածուն և նամականին, գրնդապետ Արտ. Տեր-Ղուկասյանի պատմական և հնախոսական փաստաթղթերի արխիվը (որի «մի մասը, — գրում է Երիցյանը, — ևս բազում գնեցի, ընդամենը քսան կոպեկ վճարելով»):

1891-ը նշանակալից տարեթիվ էր հայ գիտական աշխարհի համար: Գիտա-հետազոտական աշխատանքներ կատարելու նպատակով Թիֆլիս և էջմիածին են ժամանում նախ հայագետ Մեյնն, ապա՝ Կոնիբերը: «Արձագանքում» դետեղվում են բազմաթիվ թղթակցություններ, նվիրված անվանի գիտնականների գործունեությանը և, մասնավորապես էջմիածնում նրանց կատարած աշխատանքներին: Այդ ժամանակ՝ նիկ. Քարամյանն աշխատում էր Գևորգյան ճեմարանում և Մեյնն նրա օգնությամբ Եվսեբիոս Կեսարացու ձեռագրի միակ օրինակը համեմատում է Ավգերյանի հրատարակության հետ, հաստատելով այն փաստը, որ Ավգերյանի հրատարակության սկզբնօրինակը եղել է էջմիածնում պահպանվող բնագիրը: Հովհաննիսյանն այդ առիթով գրում է. «Գաղղիացի գիտնականը շատ դժգոհ էր էջմիածնի գրատան ցուցակ-

ներից, որոնց անձնությունը և խառնակությունը բացատրելու խոսք չէր գտնում»⁹⁹:

Մի քանի ամիս անց Թիֆլիս է ժամանում Կոնիբերը: «Արձագանքի» աշխատակցի հետ ունեցած զրույցում նա պատմում է իր տպավորությունները Հնդկաստանից և ցավով նշում, թե ինչպես են ոչնչանում հայ հին ձեռագրերը՝ գաղթականների ծանր կյանքի ճանապարհին... նիկ. Քարամյանը «Արձագանքում» տպագրում է իր զրույցը Կոնիբերի հետ, ապա օրեր անց՝ մի այլ հոդվածով ծանուցում նրա վերադարձը էջմիածնից: Ողջ հայ մտավորականության հասցեին հանդիմանություն անուղղակի խոսք էր այն փաստի հիշատակումը, թե ինչպես իր նախորդ այցի ժամանակ Կոնիբերին չէր հաջողվել գտնել Գավիթ Անհաղթի հրեանազուն ձեռագիրը, այնպես էլ 1891-ին նա չէր գտել Փիլոն Աղեքսանդրացու գործերի և Աստվածաշնչի հավելվածների իրեն անհրաժեշտ ձեռագրերը: «Մենք ժամերով շարշարվում ենք այստեղ, գրքերը գտնելու համար», — հարում է տիկին Կոնիբերը և հայտնում ամուսնու դիտավորությունը՝ կազմելու էջմիածնի ձեռագրերի ցուցակը¹⁰⁰: Հատկանշալի է, որ հենց այս օրերին Ն. Քարամյանը «Արձագանքում» դիտեղում է մի առաջնորդող հոդված («Հայագիտության գրատան կարևորությունը»), որի հիմքում ընկած էր «չկա առաջագիմություն, առանց անցյալի ճանաչողության» թեզը: Հին հայերը և՛ գրադարաններ ունեին, և՛ գիտեին ձեռագրերի հարգը, գրում է Քարամյանը: Նրանք ձեռագրեր էին պատվիրում, դրանք հավաքում և պահպանում էին, իսկ երբ ձեռագրերը թշնամու ձեռքն էին ընկնում, այդ սրբությունները ազատում էին գերությունից: Ձեռագրերի պաշտամունքը պահպանվում է Եվրոպայում, որտեղ Փարիզի աղգային մատենադարանը, Լոնդոնի Բրիտանական թանգարանը, Բեռլինի Արքունի գրադարանը աղգային պարծանքներ են և ունեն ձեռագրերի արժեքավոր հավաքածուներ¹⁰¹: Եվրոպական աղգերը պարծենում են իրենց գրադարաններով, իսկ հայկական հնատիպ մեծարժեք գրքերը շուկաներում վաճառվում են շնչին կոպեկներով, վանքերը գրադարաններ չունեն, էջմիածնի ձեռագրատան վիճակն անմխիթար է... «Այս վիճակը մեր կար-

թիքով ամոթաբեր է հայերիս համար, — գրում է Քարամյանը, — և ժամանակ է վերջապես, որ այդ մասին մտածենք»¹⁰²: Այդ օրերին «Արձագանքում» հանդես է գալիս և Լորդը: Նա հիշեցնում է 1888-ին տրպազրած իր մի հոդվածը, որտեղ առաջարկել էր կազմել աշխարհում սփռված հայ ձեռագրերի ցուցակը: Իս. Հարությունյանը ընթերցողների ուշադրությունը կրկին հրավիրում է այդ հարցի վրա: Նա հայտնում է, թե արդեն կազմվել են Մխիթարյանների, Պետերբուրգի, Անգլիայի, Կեոլա քաղաքի և այլ վայրերի ձեռագրերի ցուցակները: «Մնում է մի-կես սուրբ էջմիածինը: Արդյոք ժամանակ չէ՞ այդ թանկագին Մատենադարանի անգին հարստությանց ընդարձակ ցուցակը հրատարակել մի գործին տեղյակ և հմուտ անձի միջոցով»¹⁰³:

1893-ին Ալ. Ապաճյանը Լոնդոնից ուղարկած իր թղթակցության մեջ նկարագրում է Բրիտանական թանգարանում պահվող մի շարք երկրների արձանագրությունների և հայ հին ձեռագրերի բաժինները¹⁰⁴:

«Գրականական նշխարների պահպանությունը» առաջնորդողում Ա. Հովհաննիսյանը խոսում է ոչ միայն հին, այլև նոր շրջանի ձեռագրերի պահպանման հարցի մասին: Նա նույնպես բարձրացնում է հայ ձեռագրերի դիտական ցուցակներ կազմելու հարցը, ինչպես այդ ընդունված է քաղաքակիրթ ժողովուրդների մոտ: «Պետերման հայագետն, որ է քաղաքակիրթ ժողովուրդների մոտ: «Պետերման հայագետն, որ էրուսաղեմ էր գնացել հատկապես հայ ձեռագիրներ տեսնելու, — գրում է Հովհաննիսյանը, — ստիպված էր ձեռնունայն դառնալու, որովհետև գրատան բանալին չգիտեին Երուսաղեմ է, թե Պոլիս»: Ապա՛ շարունակում է. «Ե՞րբ արդյոք մեր վանքերի փոշիների տակից կհանվեն հայ ձեռագիրները և նրանց մասին տեղեկություն կստանա աշխարհն, դժվար է ասել, որովհետև չգիտենք «աշխարհիս եկեալ աղետան ողբալ, եթէ զապագայիցն ականալութիւն»¹⁰⁵:

Հետագայում «Աններելի անհոգություն» խմբագրականում Հովհաննիսյանն անդրադառնում է պատմական հուշարձանների պահպանմանը: Առավել լրջություն տալով հարցին, Գյուտ ք. Աղանյանը պահանջում է հիմնադրել Հայոց հնագիտական ընկերություն, փրկելու համար

⁹⁹ «Արձագանք», 1891, № 19:

¹⁰⁰ Տե՛ս «Արձագանք», 1891, № 31:

¹⁰¹ Ն. Քարամյանը կազմել էր Բեռլինի գրադարանի հայ ձեռագրերի ցուցակը (99 անուն) և այն հրատարակել Բեռլինում: 1888-ին:

¹⁰² «Արձագանք», 1891, № 46:

¹⁰³ Նույն տեղում, № 50:

¹⁰⁴ «Արձագանք», 1893, № 110:

¹⁰⁵ «Արձագանք», 1891, № 34:

«այն, ինչ որ աղգի գոյութիւնն անհուշ արձան ու վկա է մնացել: Դորա
նն, որ անցյալ փառքի հիշատակ են մեզ համար գիտնական աշխարհի
առջև»: Հողվածագիրը պահանջում է ուղղութիւն և ընթացք տալ երկ-
րում կատարվող հայագիտական աշխատանքներին¹⁰⁶:

Եթե նույնիսկ այդ օրերին նշանակալից գործ չի կատարվում Ձե-
ռագրատան վիճակի բարելավման, հայագիտական գրադարան հիմնա-
դրելու և կամ Հայոց հնագիտական ընկերութեան հաստատման ուղղու-
թեամբ, «Արձագանքի» էջերում բարձրացված հարցադրումը ապա-
ցուցում է հայագիտական դպրոցի ապրած վերելքը արեւլահայ իրա-
կանութեան մեջ: Դրա ցայտուն դրսևորումն էին հնագիտական, տեղա-
գրական, հայագիտական, ժողովրդական բանահայտութեան հետ կապ-
ված այն բազմաթիվ նյութերի հրատարակումները, որոնք «Արձագան-
քը» դարձրին հայագիտական լավագույն օրգաններից մեկը՝ Միսիթար-
յանների պարբերականներից հետո և «Արարատից» առաջ:

¹⁰⁶ «Արձագանք», 1892, № 71:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Կ Ր Ո Ր Գ

ԳԵՂԱՐՎԵՍԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ԳՐԱԿԱՆ
ՔՆՆԱԳԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ «ԱՐՁԱԳԱՆՔԻ» ԷԶԵՐՈՒՄ

«Արձագանքը» հրատարակութեան առաջին իսկ տարվանից, գե-
ղարվեստական գրականութեան զարգացմանը խթանելու առումով, շա-
րունակում է «Փորձի» ավանդները: Սակայն, ի տարբերութիւն «Փորձի»
ժամանակների, «Արձագանքի» հրատարակութեան շրջանում հայ գը-
րականութեանը մտել էր զարգացման նոր փուլի մեջ և գրողների թիվը
գուրս էր գալիս գրական մեկ հանդեսի շրջանակներից: Խմբագիրները
այժմ պետք է ճաշակ և համութեամբ ունենային՝ իրենց թերթի հետ կա-
հերթին, արդեն գրողի բարձր արժանապատիւթեամբ, ոչ միայն տը-
պագրվելու հնարավորութեամբ էին որոնում, այլև իրենց հայացքների
ազատութեան պայմանով ընտրում էին համապատասխան հոսանքի
օրգանը: Մամուլը հայ իրականութեան մեջ մնում էր բարոյական այն
համախումբ ուժը, որը հոգում էր գրողների նյութական ապահովութեան
հարցը, անուն ստեղծում նրանց համար, բարոյական սատար դառնում
գրականութեանը: Այս իմաստով նշանակալից է «Արձագանքի» մատու-
ցած ծառայութեանը հայ մշակութիւն: Իր հողվածներից մեկում Աբգար
Հովհաննիսյանը հետևյալ կերպ է մեկնաբանում հայ հասարակական
կյանքում գրականութեան դերի մասին՝ իր ըմբռնումները. «Մենք մի
գանձ ունինք,— գրում է նա,— որ մեր ամենագեղեցիկ տիտղոսն է
Եվրոպայի առաջ, որ մեզ քաղաքացիութեան անժխտելի իրավունք է
տալիս լուսավորչալ աշխարհում, որ մեր ընտիր ձիրքերի ամենափայ-

թերթի առաջին տարվա համարներում տպագրվել են Փափաղյանի «Կաֆլանքում», «Հաշմ», «Խաղողի գողություն» և «Մուրադ աղայի ըսպանումը» պատմվածքները:

Ժամանակի այլ արձակագիրներից «Արձագանքում» տպագրվել են Բ. Այվաղյանի մի շարք պատմվածքները և «Աշոտ Երկաթ» պատմավեպը, Մ. Քամալյանի պատմվածքները և զրույցները, Կրպեի (Կարապետ Հովհաննեսյան) զրույցները, Ալ. Քիշմիշյանցի, Հ. Գեղամյանցի, Գաբրիել-Մաճկալի (Գաբրիել Մնացականյան-Քարկենց) արձակ էջերը, Մարգարիտի փոքրիկ պատկերները և այլն:

1892 թ. մինչև «Արձագանքի» հրատարակության վերջը Ա. Հովհաննիսյանի լրագրի էջերում պարբերաբար տպագրվել են Հովհաննես Հովհաննիսյանի բանաստեղծությունները, որոնցից շատերը արտատրույություն էին «Արարատից»: Եթե «Արձագանքում» տպագրված սկզբնական շրջանի նրա բանաստեղծությունները սիրային և բնապաշտական երգեր էին կամ կրոնական տոների հետ կապված հավուր պատշաճի ոտանավորներ, ապա 1896 թ. Հովհաննիսյանի քնարի համար բնորոշ է դառնում քաղաքացիական պաթոսը: Նրա երգերն ասեք շառաչում են ցավից, ցասումից, անզորությունից... Հովհաննիսյանն ամբողջ խորությամբ վերապրում է իր ժողովրդին բաժին ընկած մեծ ողբերգությունը և հուսախաբույությունը: 1896—97 թթ. տպագրվում են նըրա «Սգո օրեր», «Մայրս», «Եվ եկավ գարուն և անցավ ամառ», «Մարնի վեր», «Նոր տարի», «Ա՛խ, ևս գիտեմ, թվա՛ն եղբայր», «Նոր գարուն» բանաստեղծությունները: 1898-ի առաջին համարը բացվում է «Որբի տոնական երգը» բանաստեղծությամբ:

Գեվորգ Բաբխուղարյանի թարգմանական գործերից բացի «Արձագանքում» տպագրվել են «Տ. Մկրտիչ ամենայն կաթողիկոս հայոց», «Ներսես հինգերորդ» բանաստեղծությունները, «Նվեր իմ կրիտիկոսին» բանավիճային ոտանավորների շարքը¹¹:

Ա. Հովհաննիսյանը տպագրել է «Քաջ եվրոպական գրականագետ» Արշակ Զոպանյանի հոդվածները և բանաստեղծությունները, իսկ 1898 թ. նա դարձել է «Արձագանքի» Փարիզի մշտական թղթակիցը: Դժբախտաբար լրագրի դադարեցման պատճառով արևելահայ ընթերցողներին

¹¹ Այս ոտանավորները, որ ի դեպ երգիծական երանգ ունենալով հանդերձ սրամիտ չեն, գրված են Գ. Բաբխուղարյանի բանաստեղծությունների ժողովածուի մասին Ս. Մանգինյանի գրած գրախոսության առիթով (տե՛ս «Արձագանք», 1897, № 80, 93—97):

բախտ չի վիճակվում կարդալու Զոպանյանի թղթակցությունները Փարիզից¹²: «Արձագանքի» 3-րդ համարում տպագրվում է Փարիզի թղթակցի առաջին և վերջին հոդվածը՝ «Ամբոխը» խորագրով: Այն գրված է Ամանորի տխուր խորհրդածությունների ձևով:

Հովհաննիսյանը տպագրել է Գրիգոր Զոհրապի հոդվածները և «Տալիլան» նովելը:

Հակոբ Պարոնյանին Ա. Հովհաննիսյանը, ամենայն իրավամբ, համարում է «Փորձի» և «Արձագանքի» աշխատակիցը: Հիրավի, Պարոնյանը 1880-ի երկրորդ կեսին կանոնավորապես աշխատակցում է «Փորձին» և այնուհետև, 1881-ի հունվար-հունիս ամիսներին թղթակցում Մսերյանների «Փարոս Հայաստանի» հանդեսին: Պետք է ենթացում Մսերյանների «Փարոս» խմբագիրը դրամական ճգնաժամի մեջ ընկնելով, զբերել, որ «Փորձի» խմբագիրը դրամական ճգնաժամի մասին: Սա իր թղթակցին զգուշացրել էր ամսագրի վերահաս դադարի մասին: Սակայն, սկսելով «Արձագանքի» հրատարակությունը, մեր կարծիքով, նա Պարոնյանին կրկին աշխատակցության է հրավիրել: Հակոբ Պարոնյանը «Արձագանքի» խմբագրությանն է ուղարկում «Միծաղներ» նոր յանը «Արձագանքի» խմբագրությանն է ուղարկում «Միծաղներ», որը գրվել է ակնարկաշարի երկու հատվածները: Դրանցից առաջինը, որը գրվել է 1882-ի հունվարի 8-ին, մնում է անտիպ, իսկ «Արձագանքի» առաջին համարում տպագրվում է հունվարի 25-ի թվակիր երկրորդ թղթակցությանը: Մինչև այժմ առեղծվածային է մնում այն փաստը, որ Հակոբ Պարոնյանի աշխատակցությունը «Արձագանքին» դրանով ավարտվում է:

Ի՞նչը կարող էր լինել այդ լուծված պատճառը: Բանն այն է, որ հունվարի 8-ի երգիծական ակնարկում Պարոնյանը գերազանցապես կանգ է առնում առօրյա հարցերի վրա և իբրև օրվա շարիք՝ քննարկում է ներսես պատրիարքի հերթական հրաժարականի հարցը: Խոսելով այն է ներսես պատրիարքի հերթական հրաժարականը, մասին, թե ժողովրդի վրա որքան թանկ է նստում այդ հրաժարականը, Հակոբ Պարոնյանը վճռական հետևություններ է անում: Նա ծաղրում է ազգային թերթերի խմբագիրներին, որոնցից ոչ մեկը քաջություն է չունենք հրապարակավ ասել, թե եթե իրոք պատրիարքը ցանկանում է

¹² 1898 թվականին լսելով «Արձագանքի» փակվելու լուրը, Զոպանյանը հետևյալ նամակն է ուղղում Հովհաննիսյանին. «Անհուն ցավով իմացա «Արձագանքին» չնջման լուրը: Գրեցի արդեն պ. Փափաղյանին՝ տխրությունս հայտնելու համար: Չեք կարծեք գոնե, որ ունե կերպով շնորհ մը ըլլուի և վճիռը ետ առնվի: Կովկասի միակ գրական թերթը, որ ունե կերպով շնորհ մը ըլլուի և վճիռը ետ առնվի: Կովկասի միակ գրական թերթը կորսված կմնա այսպիսով: Պիտի կրնա՞ք ուրիշ organe մը ստեղծել: Կմաղթեմ, որ հնարավոր ըլլար այդ բանը» (տե՛ս ԳԱԹ, Աբգար Հովհաննիսյանի ֆոնդ, վավ. 45):

հրաժարվել ամբողջ, թող նա զնա և այդ ամբողջ զբաղեցնի ավելի աշխատունակ մեկը: Ինչ վերաբերում է իրեն, ապա Պարոնյանը հայտարարում է. «Իմ կարծիքս այն է, որ եթե անկեղծ է սրբազան պատրիարք հոր այն հայտարարությունը, թե յուր հրաժեշտն ազգին համար օգտակար է, և անկեղծ շլինելուն վրա տարակուսելու հանդգնությունը չունինք, հարկ է ընդունիլ այդ հրաժարականը և թույլ տալ նորին սրբազնությունն, որ քիչ մը հանգիստ առնու և յուր տկարությունն դարմանեն»¹³: Թվում է, թե հենց այս կարծիքն էլ դարձել է պատճառ, որ Հովհաննիսյանը թղթակցությունը չուղարկեր տպարան:

Երկրորդ ակնարկի հիմքում նույնպես ընկած է այդ հարցը և առավել խորությամբ՝ է լուսաբանվում պատրիարքի հրաժարականի ծանր հետևանքները: Սակայն ողջ գաղտնիքը նրանում է, որ երգիծաբանի հետևություններն արդեն ընդունելի էին. «Հարկ անհրաժեշտ է, որ երեսփոխաններն միանան և ազգին պատրիարքն բարձրացնեն վերստին յուր ամբողջ վրա, Միծաղներուն թողլով այս խնդրոյն պատճառաւ ազգին կրած վնասներուն պատասխանատուն դառնել և ազգին ցույց տալ»¹⁴:

Ներսես Վարժապետյանը մեծ հեղինակություն էր Հովհաննիսյանի համար, ուստի նա ցավազին էր ընդունում նրա հասցեին ասված ամեն մի անփույթ արտահայտություն: Հնարավոր ենք գտնում ենթադրել, որ առաջին երկու թղթակցություններն ստանալուց հետո Հովհաննիսյանը խորհուրդ տար Պարոնյանին՝ շրջանցել պատրիարքական հարցը: Կարծում ենք, Պարոնյանը չի համաձայնվել իրեն կաշկանդել որևէ պայմանականությամբ և այլևս չի ուղարկել իր թղթակցությունները:

Եթե հիշենք և այն, որ «Արձագանքի» հրատարակության հենց սկզբից Հովհաննիսյանի դրամական գործերը շատ խառը վիճակում էին, ապա պետք է ենթադրել նաև, որ նախկին շափերով հոնորար վրձարել Կ. Պոլսի իր տաղանդավոր թղթակցին, նա, հավանաբար, չի կարողանում: Այդ բանից իսկույն օգտվում է Զ. Մսերյանը, որն շտապում է Պարոնյանին կապել իր «Փարոս Հայաստանի» շաբաթաթերթի հետ: Պարոնյանի երեք թղթակցություններն այնուհետև տպագրվում են «Փարոսում»՝ Լուսարար գրական կեղծանունով:

Անկախ այս ամենից, Աբ. Հովհաննիսյանը շարունակում է ակնա-

ծանքով խոսել Պարոնյանի մասին, իսկ նրա հիվանդության օրերին և մահվանից հետո տպագրում է Կ. Պոլսի իր թղթակցի մի շաբթ հոդվածները «հայ Մուլիերի» հիվանդության ընթացքի և նրա մահվան մասին¹⁵:

«Արևիկի» մի հոդվածի կապակցությամբ Հովհաննիսյանը հարց է բարձրացնում հայ մտավորականության առաջ, հանդանակություն բացել կովկասում՝ Պարոնյանի անօգնական ընտանիքին օժանդակություն ցույց տալու համար: «Արձագանքի» խմբագիրը հետագայում «Մասիսից» արտատպում է Պարոնյանի աֆորիզմները, Հրանտ Ասատուրի հոդվածը՝ նվիրված Պարոնյանի խմբագրական գործունեությանը, ինչպես և մեծ երգիծաբանի անավարտ մնացած «Պուլյոզ» պիեսից մի պատկեր, որի տպագրության առիթով հույս է հայտնում, որ այդ նշխարը՝ իբրև «մեր միակ անզուգական երգիծաբանի գրչի արդյունք, ամենքին կհետաքրքրեն»¹⁶:

Պարոնյանի մահվանից հետո Հովհաննիսյանը հրապարակում է նրա երկու անտիպ հոդվածները: Առաջինը՝ Հոսհոսի ձեռատետրի ըստ կիզբն է, որը ժամանակին խմբագրությունն էր հասել մեծ ուշացումով, այն ժամանակ, երբ Ձեռատետրի տպագրությունն ընթացքի մեջ էր և ընթերցողներին ծանուցված, թե «սկիզբը չէ հասել խմբագրության»: 1891-ի հոկտեմբերին հրապարակելով անտիպ այդ հոդվածը, Հովհաննիսյանը գրում էր, որ եթե ժամանակին հարմար չի եղել ուշացված հատվածը տպագրել, ապա «այժմ, երբ նշանավոր երգիծաբանի ամեն մի տողը առանձին արժեք ունի, հրատարակում ենք խնամքով պահած այդ հոդվածը: 11 տարի առաջ գրված այդ հիշատակարանը, — շարունակում է նա, — այսօր ևս թարմ տպավորություն է թողնում և ցույց է տալիս մեր գրականության՝ Պարոնյանի մահվամբ կրած մեծ կորուստը»¹⁷:

Ավելի ուշ, 1892-ի հունվարին, նա հրապարակում է 1882-ին «Արձագանքի» համար նախատեսված Պարոնյանի «Միծաղների» առաջին հոդվածը, որը թեև Հովհաննիսյանը չէր տպագրել ժամանակին, բայց դարձյալ խնամքով պահել էր¹⁸:

¹⁵ Տե՛ս «Արձագանք», 1891, № 7, 14, 15, 19, 30:
¹⁶ «Արձագանք», 1892, № 66:
¹⁷ Նույն տեղում, 1891, № 30—31:
¹⁸ Նույն տեղում, 1892, № 12:

¹³ «Արձագանք», 1892, № 12:
¹⁴ «Արձագանք», 1882, № 1:

«Արձագանքի» հրատարակության բոլոր տարիներին Հովհաննիսյանը առանձնահատուկ սիրով, գրեթե երկյուղածությամբ է հիշատակել Պետրոս Գուրջանի անունը, հրապարակել նրա մասին խմբագրության ստացած մի շարք նյութեր: Նա արևմտահայ թերթերից արտատպել է Գուրջանի նորահայտ բանաստեղծությունները, հոդվածներ և հուշեր՝ նվիրված նրա ստեղծագործությանը և կյանքի վերջին տարիներին¹⁹:

Ինչպես «Փորձի» հրատարակության շրջանում, Ա. Հովհաննիսյանը մեծ ուշադրություն է նվիրում հայ գրականության նշխարների հավաքմանը: Այսպես «Արձագանքում» հրատարակվել են Սայաթ-Նովայի երկու անտիպ խաղերը, Բաֆֆու շորս նամակները, Նազարյանի մի անտիպ նամակը (արտատպված «Հանդես գրականական և պատմականից»), և այլն: Հայ բանասիրության պատմության համար կարևորություն է ներկայացնում մի այլ փաստ. «Արձագանքի» 1885 թվականի 26-րդ համարի հետ խմբագրությունը իր բաժանորդներին է ուղարկում Հովհաննես ավագ քահանա Մկրյանի «հատկապես «Արձագանքի» համար պատրաստված» Մեսրոպ Թաղիադյանի մանրամասն կենսագրությունը:

Այս ամենը նկատի ունենալով խմբագրությունը, երբ 1892 թ. տարեվերջի առաջնորդողում («Միամյա հաշվեկշիռ»), խոսելով իր կատարած այլևայլ գործերի մասին, նշում էր. «Մոռացության և փոշու տակից հանեցինք մեր հին և նոր գրականության փշրանքներն այն շափով, որ շափով հնարավոր էր մեզ»:

Դեպի հավիտենականություն սլացող հայ հանճարների հիշատակը վառ պահեցինք միշտ և նրանց մտքի ծնունդն ամենայն կերպով մատչելի անել աշխատեցինք հասարակության»²⁰:

«Արձագանքի» հրատարակության օրերին նույնպես Հովհաննիսյանը

¹⁹ Իրրև Գուրջանի անվան սրբացման արտահայտություն պետք է նկատել այն փաստը, որ Հովհաննիսյանը Պատկանյանի մահվանը նվիրված «Արձագանքի» առաջնորդողին գնում է հետևյալ բնաբանը.

Ինձի կրսեն.— «Միշտ տխուր ես»—

«Ինչպե՞ս ըլլամ. մեկիկ, մեկիկ

Թո՞ք փեղցան զլիտու աստղիկը.

Արշալույս մը շանցավ սրտես»:

յանը բացառիկ ջերմ վերաբերմունք է ցուցաբերել Նալբանդյանի նըկատմամբ: Հայ իրականության մեջ Նալբանդյանի ստեղծագործության առաջին հրապարակային գնահատականը տալիս է Շիրվանզադեն՝ «Արձագանքում» տպագրված իր մի հոդվածում: Նա գրախոսելով «Հանդես գրականական և պատմականի» երկրորդ գիրքը, շատ բարձր է գրեցնահատում «վաթսուհինյակի թվականների մի հոշակավոր բանաստեղծահրապարակախոսի բանաստեղծությունները լեզվի հարստության և ըզգացմանց բարդության տեսակետից», որոնք «սիրով և հաճությամբ են կարդացվում ոչ միայն հեղինակի թանկ անվան, այլև իրանց ներքին արժանավորության շնորհիվ»: Շիրվանզադեն խրախուսում է «Հանդեսի» այս հատորում դետեղված՝ Նալբանդյանի «Երկու խոսք» և «Հառաջաբան» գործերի հրապարակման երևույթը²¹: Տարիներ անց, 1895-ին, «Արձագանքի» խմբագրությունը կրկին գրախոսում է «Հանդեսի» հերթական վեցերորդ գիրքը և ընդգծում այդ հատորում հրապարակված Նալբանդյանի «Ծառի» մեծ կարևորությունը:

1893 թ. Ա. Հովհաննիսյանը «Արձագանքում» տպագրել է Արշակ Թումանյանի «Կաղնի» բանաստեղծությունը, նվիրված Մ. Նալբանդյանին²²: Ինքը, Հովհաննիսյանը, սիրում էր՝ իբրև թևավոր խոսք օգտագործել Նալբանդյանի ասույթները և՛ բանավիճային պայքարում, և՛ իր հրապարակախոսական հոդվածներում:

Ժամանակի հայ գրողների ստեղծագործություններից բացի՝ «Արձագանքի» էջերում տպագրվել են և Աբ. Հովհաննիսյանի երգիծական պատկերները և ֆելիետոնները: Ամեն ինչից երևում է, որ Հովհաննիսյան-ֆելիետոնիստը լրջորեն ուսումնասիրել է Պարոնյանի և Պատկանյանի երգիծական արվեստը, գրել ֆելիետոնների շարք, որը կազմում է արևելահայ լրագրային երգիծանքի ուշագրավ էջերից մեկը:

Բ. ՄԱԽԱՍԻ ՖԵԼԻԵՏՈՆՆԵՐԸ

Ա. Հովհաննիսյանի ֆելիետոնները «Մախլաս» գրական կեղծանունով տպագրվել են «Արձագանք» թերթում, դրա հրատարակության բոլոր տարիներին: Մախլասի շոշափած թեմաները բազմազան են: Ներսիսյան դպրոցի հոգաբարձական ընտրությունները, բարեգործական ընկերության ժողովները, քաղաքային դումայի և քաղաքազլխի ընտ-

²¹ «Արձագանք», 1889, № 47:

²² «Արձագանք», 1893, № 63:

²⁰ «Արձագանք», 1892, № 152:

բությունները, թատերական որոշ ներկայացումները և այլ իրադարձություններ նրա գրչի տակ ստացել են երգիծանքի համապատասխան արտահայտչաձև և ավելի դիպուկ դարձրել հրասարակախոսի ասելիքը:

Մշակութային ու հասարակական հարցերից բացի, որոնք Ա. Հովհաննիսյանը քննարկել է քաղաքացիական բուռն կրթով, նա մեծ հաճությամբ արձագանքել է և լրագրային բանավեճերին: Մախլասի բանավեճային հոդվածները հիմնականում ուղղված են «Մշակ» և «Մեղու Հայաստանի» թերթերի դեմ: Պայքարը «Մշակ» և «Արձագանք» թերթերի միջև անհաշտ էր և տևական: Թե՛ Արծրունին, և՛ թե՛ Հովհաննիսյանը հաճախ մոռանում էին շափի զգացումը և բանավեճային հոդվածներում դուրս գալիս լրագրային էթիկայի սահմաններից: Այդ իմաստով եթե որոշ հոդվածներ գրված են սուրբկտիվ դիրքերից և գրական առանձին արժեք չեն ներկայացնում, երկուստեք գրվել են և ֆելիետոններ, որոնք զուրկ չեն գրական փայլից և հնարամտությունից: Հովհաննիսյանը սիրում էր ծաղրել «Մշակի» խմբագրի ինքնավստահ ոճը, նըրա և աշխատակիցների փոխհարաբերությունները: Այս թեմային նվիրված ֆելիետոններից ուշադրության են արժանի «Անվերջ վոդեվիլ»-ը, Արծրունու 25-ամյա հոբելյանին նվիրված ֆելիետոնը, Ռուբինշտեյնի հյուրախաղերի առիթով գրված պարոդիան:

«Անվերջ վոդեվիլը» (Չուանը կտրածը) ֆելիետոնում նկարագրված է «Մշակի» խմբագրության առօրյան: Ռուբինշտեյնի հյուրախաղերին նվիրված պարոդիայում Մախլասը զավեշտի է վերածում Ասիացու մի ֆելիետոնը: Շատ սրամիտ է կառուցված Արծրունու հոբելյանի առիթով գրված ֆելիետոնը:

Հովհաննիսյան-Մախլասը չբավարարվելով ֆելիետոնի ավանդական ձևով, որոնում և գտնում է երգիծանքի այլևայլ ձևեր ու միջոցներ: Այս առումով մեծ հետաքրքրություն է առաջացնում Թիֆլիսի քաղաքային դումայի նորընտիր անդամներին տված նրա երգիծական բնութագիրը: Գրական այդ հնարանքը պատկանում էր նրա ժամանակակիցներից մեկին, որը Թիֆլիսում հրատարակվող «Новое обозрение» թերթին աշխատակցում էր «Бедный Макар» գրական կեղծանունով:

1891 թ. սկզբին «Новое обозрение» թերթի խմբագիր Ուսպենսկին տպագրում է դումայի անդամների կենսագրությունները: Հունվարի 1-ի համարում «Бедный Макар»-ը ռուսական պոեզիայից քաղված տողերով բնութագրում է դումայի 17 անդամներին և մեկ հավաքական խում-

բի: Հունվարի 6-ի, 9-ի և 11-ի համարներում նույն թերթում լույս է տեսնում Մախլասի «Новая Тифлисская дума в характеристике русских писателей» երգիծական բնութագրությունների շարքը:

Ռուս դասական գրականության փայլուն իրադեկությունը հնարավորություն է տվել երգիծաբանին դիպուկ տողերով բնութագրելու քաղաքային դումայի 72 անդամներին: Այս բնութագրերի համար օգտագործված են Գրիբոյեդովի, Ժուկովսկու, Լերմոնտովի, Կոխլովի, Պուշկինի, Դերժավինի, Գոգոլի, Բատյուշկովի, Դմիտրիևի, Կուրոչկինի, Կոզլովի, Կուլցովի, Նեկրասովի, Վյազեմսկու և այլ գրողների ստեղծագործությունները: Մի ճաշակ տալու համար երգիծական այս հնարանքի մասին, դիմենք երգիծաբանի ստեղծած պորտրետներին²³:

Др. С. Б. Халатов

«Поросенок есть?»

— Есть.

«С хреном и со сметаной?»

— С хреном и со сметаной.

«Давай его сюда!»

(Гоголь, «Мертвые души»)

Н. Я. Николадзе

Напрям, ударим, поразим!

(Дмитриев)

Г. Г. Шахбудагов

Осторожность! осторожность!

Осторожность, господа!..

(Некрасов)

А. Ф. Придонов

Нет у нас денег на дело,

На безобразие есть.

(Жулев)

А. А. Иоаннисиани

Будет буря — мы поспорим,

и поборемся мы с ней!

(романс Языкова)

²³ «Новое обозрение», 1891, № 2423, 2425, 2427.

Անցնում է երեք տարի: Քաղաքային գումայի հերթական ընտրութ-
յուններին հետո Ա. Հովհաննիսյանը վճռում է կրկնել հին փորձը և
գումայի անդամներին բնութագրել՝ այս անգամ հայ սոցեղիայի ընձե-
ռած հնարավորություններով: Հետաքրքրական է, սակայն, որ բոլոր իր
հերոսների համար նա սպառիչ նյութ է գտնում բանաստեղծ Ռ. Պատ-
կանյանի սողեծագործություններում: Եվ այսպես, Ա. Հովհաննիսյանը
Ռ. Պատկանյանի տողերով ընթերցողներին է ներկայացնում Քիֆլիս
քաղաքի «հայրերին» և նրանց «աշխարհայեցողությունը»²⁴: Բերենք մի
բանի օրինակ.

Իսահակ Մովհանյանց

Չէ, չէ, թեև դու բորսայի ես զարդ
Բայց քեզ շեմ ասիլ տակավին մեծ մարդ:

Բժ. Խուդադյանց

Տումային մեջն ալ լիպեռալ իմ ես
«Քաղաքս ծաղկեցնունք», կը կանչվի թեզ թեզ:

Բարսեղ Կանդուրայան

Հալխին մեջ սուս-փուս բանքս կը նայեմ:

Կ. Կ.

Որդյակ, թե քեզի շատերն նըմանին,
Շուտ իզը մնալու չէ Հայաստանին²⁵:

Արգաթ Հովհաննիսյան

Անգութ ոռոնեց, մի՞թե չես տալ
Աղետալի բախտս սգալ:

Ա. Հովհաննիսյանը Հակոբ Պարոնյանի «Ազգային ջոջերի» նմանո-
ղությունը ստեղծել է արևելահայ ջոջերի շորս դիմանկար (Ներսիսյան
դպրոցի 12 նորընտիր հոգաբարձուները): Այս շարքի առաջին ակնար-
կը նվիրված է նորընտիր հոգաբարձու, բժիշկ Իվան Զախարիչ Լորիս-Մե-
լիբովին: Ակնարկը կառուցված է ինքնին զավեշտական մի քանի դր-
վագների վրա, որոնք վեր են հանում հերոսի կեցվածքի և էություն մի-

չե եղած լաղաղակող հակասությունները, մերկացնում՝ կարիերայի
հասնելու նրա տենչը: Այսպես, երիտասարդ բժիշկը ներկայանում է
էթեր հայազգի զորավար, պետական գործիչ Մ. Լոռու-Մելիքյանի եղ-
բորդին, մինչդեռ հայտնի է դառնում, որ նրանց միջև անգամ հեռա-
ժողովրդականություն չկար: Զորավարի մահվանից հետո բժիշկը Փա-
վոր բարեկամություն չկար: Զորավարի «օրինակելի ճշտությամբ» սուգ է պահում,
բիզում մի ամբողջ տարի «օրինակելի ճշտությամբ» սուգ է պահում,
անելով այն ամենը, ինչ պատշաճ է մերձավոր ազգականի հիշատակը
հարգելու համար (գլխարկի վրա սև ժապավեն է կրում, այցեքարտը
զատվիրում է սև շրջանակով, պատեհ անպատեհ առիթներով լալա-
վայն ասում է՝ «իմ հանգուցյալ հորեղբայրը»): Գալով Քիֆլիս, նա
զարձյալ ճանաչված անունների շուրջն է պտտվում և ժողովրդականու-
թյուն է ստանում Արծրունու հիվանդության առիթով: «Բժշկում էր,
ինչպես մեր շատ վաղամեռիկ հայ գործիչներին, ինքը գոկտոր Գաս-
պարյանը, իսկ բժիշկ Լորիս-Մելիքովը խնամում էր հիվանդին, չէր հե-
ռանում նորա անկողնից. հուղարկավորության միջոցին բժիշկը սգա-
մից դեմքով, սև ձեռնոցներով, ճիշտ ինչպես defunt oncle-ի մեռած ժա-
մանակ, թև տված առաջնորդում էր այրիին»²⁶:

Հասարակական կյանքում նա ցուցադրաբար ծայրահեղ առաջա-
դիմական կուսակցությանն էր հարում (իմա՝ մշակական), բայց Մախ-
լասը ծաղրում է նրան, հրապարակելով բարեգործական նպատակնե-
րով կազմակերպված միջոցառումներին նրա... համեստագույն մաս-
նակցությունը: Լորիս-Մելիքովի կարիերիզմը երգիծաբանը ներկայաց-
նում է ոչնչացնող սարկազմի միջոցով: Վախճանվում է բժշկի մայրը,
զեռես մորը շթաղած, որդին շտապում է հոգաբարձական ընտրությու-
նների՝ իր թեկնածուության համար ագիտացիա կազմակերպելու.

«Արդ՝ ի՞նչը, այո՛, ի՞նչը, եթե ոչ քաղաքացիական պարտաճանա-
չությունը կարող էր թելադրել փափկասիրտ բժշկին, որ մի ամբողջ
տարի սուգ պահեց Փարիզում իր հուշակավոր oncle-ի համար, գլխար-
կին սև քող կրելով և այցետոմսը սև շրջանակով զարդարելով, — թող-
նել իր հարազատ մոր անշնչացած դիակը սեղանի վրա և անձնատուր
լինել ընտրողական պայքարին...»

Չէ, թշվառ չէ Հայաստան,
եթե որդիք այսպես ե՛ն»²⁷:

²⁴ Տե՛ս «Արձագանք», 1894, № 1, 3:

²⁵ Գումայի որոշ անդամների Մախլասը նրբանկատորեն անվանում է Մ. Մ.,

²⁶ «Արձագանք», 1894, № 80:

²⁷ Նույն տեղում:

Սա Մախլասի կարապի երգն էր: Երկու շաբաթ անց «Արձագանքը» դադարեցվում է:

Ժամանակակիցներից շատերն են խոսել Մախլասի ֆելիետոնների ժողովրդականության մասին: Այլ Շիրվանզադեն իր մեմուարներում անկեղծորեն խոստովանում է, թե «նա տաղանդավոր ֆելիետոնիստ էր և ամենասրամիտը, որ երբևէ ունեցել է հայ մամուլը: Նա կլինեք երեկվելի երգիծաբան, եթե իրան շմանրացնեք»³⁹: Ինչո՞ւ է բացատրվում Ա. Հովհաննիսյանի ֆելիետոնների համայնքը: Ամեն բանից առաջ՝ ինչպես նրա հրապարակախոսական ելույթները, երգիծական ստեղծագործությունները ևս օժտված են ժամանակի նուրբ զգացողությամբ: Հովհաննիսյանը բազմաթիվ թելերով կապված լինելով հայ հասարակական կյանքի հետ, կարողանում էր ժամանակին արձագանքել կյանքի առաջագրած կենսական հարցերին: Այնուհետև Հովհաննիսյանի երգիծական ստեղծագործություններն աչքի են ընկնում իրենց տրամաբանական ուժով: Հովհաննիսյան-երգիծաբանի հաջողությունը մեծապես նըպաստում է հայ երգիծական գրականության հմտալից օգտագործումը (Պարոնյան, Պատկանյան): Հայ դասական գրականության նրա կողմից օգտագործված օրինակները ներդաշնակություն կազմելով հեղինակային խոսքի, տրամադրության և գաղափարախոսության հետ, ստեղծում են երգիծանքի մի նոր որակ:

Սակայն հարուստ է և Ա. Հովհաննիսյանի երգիծանքի սեփական զինանոցը: Նա ստեղծում է սրամիտ բառախաղեր (հրեա Ռոզենֆելդին կոչում է «Թափառական խմբագիր»), հակադրություններ (բժիշկ Լորիս-Մելիքովի ազգանվան հնչյունները փափկացնում է, այն դեպքում, երբ զորավարին կոչում է Լոու-Մելիքյան), համապատասխան ոճի միջոցով անձնավորում է իր հերոսներին և այլն:

Մախլասի ֆելիետոնների անսպասելի, նովելի ժանրին հատուկ վերջաբանը շատ տպավորիչ է դարձնում ստեղծագործությունը: Սակայն, միշտ չէ, որ նրան հաջողվել է ստեղծել լիարժեք գրական գործեր: Ընդհանրապես, նա խուսափել է կենցաղային մանրուքից և շանացել լուսաբանել հասարակական նշանակություն ունեցող խնդիրներ, բայց երբեմն էլ գրել է հավուր պատշաճի պարզունակ ֆելիետոններ: Այն տարիներին, երբ ստեղծագործում էր Հովհաննիսյանը, երգիծանքի ժանրը հայ լրագրության մեջ մեծ կշիռ ուներ: Իրենց ֆելիետոններում հասար-

ակական կյանքի օրվա հարցերն էին շոշափում Արծրունի-Ասիացին, Միմոնյան-Քաղցրին, Հովհաննիսյան-Մախլասը: Հայ լրագրողները, բնականաբար, միշտ չէ, որ ղեկավարվում էին ֆելիետոնի ժանրին առաջադրված գրականագիտական պայմանականություններով: Նրանք երբեմն բանավեճի մեջ մտնելով միմյանց դեմ, հրապարակում էին ընդհանուրապես կոչված գրված իրենց հերթական ֆելիետոնը և ընկնում էին ծայրահեղությունների մեջ: Այս դեպքում էական նշանակություն էր ստանում փոփոխանություն հարցը և հասցվող հարվածի դիպուկությունը:

Գրականության պատմաբանին է մնում հանգամանորեն ուսումնասիրել անցյալ դարի վերջին քառորդի արևելահայ լրագրային երգիծանքի ժանրի գործերը և ճշտել դրանց պատմական ու գեղագիտական արժեքը: Ինչ վերաբերում է Ա. Հովհաննիսյանին, ապա նրա ֆելիետոններն անպայման նպաստել են դարասկզբի արևելահայ երգիծական ժամույի հրապարակ գալուն:

Գ. ԹԱՐԳՄԱՆԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

«Արձագանքի» մշտական բաժիններից էր թարգմանական գրականության բաժինը: Ընթերցողն այստեղ հնարավորություն է ունեցել պարբերաբար ծանոթանալու ոչ միայն ռուս և եվրոպական գրականության ուշագրավ էջերի, այլև բազմաթիվ դասական հեղինակների կյանքի ու գործունեության հետ: Ա. Հովհաննիսյանը, որ քաջ ծանոթ էր ժամանակի ռուս և եվրոպական գրականությանը, հայ ընթերցողներին է ներկայացրել դրանց լավագույն օրինակները: «Արձագանքում» տպագրվել են Տուրգենևի «Հաղթական սիրո երգը» պատկերը, Լեմոնտովի «Երեք արմավենիներ»՝ Պատկանյանի թարգմանությամբ և «Արևմուտքը բորբոքվում է բոցավառ» ու «Վեճ» բանաստեղծությունները՝ Գ. Բարխուդարյանի թարգմանությամբ, Պլեշնեի «Հառաջ» բանաստեղծությունը, Նեմիրովիչ-Պանչենկոյի «Կույր երաժիշտներ», Բայլմոնտի «Ստվերներ», Իվան Նիկոլաևսկու «Հասարակաց բարիքի համար կամ գյուղական վարժուհի» ստեղծագործությունները:

Տարբեր առիթներով հոգվածներ են նվիրվել Գրիբոյեդովին, Սալտիկով-Շչեդրինին, Պլեշնեին: «Արձագանքի» խմբագրությունը բարձր է գնահատել Սալտիկով-Շչեդրինի ստեղծագործության քաղաքացիա-

³⁹ Շիրվանզադե, Երկերի լիակատար ժողովածու, 1951, հատ. 8, էջ 150:

կան միտվածությունը, հասարակության շահերին նրա նվիրվածությունը: Ռուս անվանի գրողի մահախոսականում հետևյալ կերպ է բնութագրվում նրա դիմագիծը: «Մոտ 25 տարի ամենայն հաստատակամությամբ նա հետևում էր ուսուցիչ կյանքի առաջադիմական հոսանքին և վերջին տարիները հասարակական մտքի պարագլուխ դարձավ:

Նրա գեղարվեստական տաղանդը նվիրված էր հասարակական հարցերի. նա ուսուցիչ-գլխով հրատարակախոս էր և կարծում էր, որ ինչպես ամեն մի գիտություն, նույնպես և արվեստը պիտի ծառայի հասարակական շահերին, հասարակության առաջադիմության, որից դուրս նա անօգուտ և աննպատակ էր համարում արվեստի գոյությունը»⁴⁰: Շատ հատկանշական է, որ Հովհաննիսյանը և նրա աշխատակիցները բազմիցս դիմում են Շչեգրինի ստեղծագործությանը («Пропала совесть»), օգտագործում են նրա ասույթները և վկայակոչում նրա մեկնացնող ուղղության պատմական մեծ նշանակությունը⁴¹: «Արձագանքի» աշխատակիցները օգտագործել են Կոխլովի առակները, Գոբբոլյուբովի թևավոր խոսքերը («Մի ճառագայթ՝ խավարի թաղավորության մեջ»), Նեկրասովի բանաստեղծություններից առանձին տողեր և այլն: Իբրև բնաբան՝ օգտագործել են Պլեշչեևի բանաստեղծությունից առնված մի բառատող:

Փիլիպոս Վարդանյանի շնորհիվ «Արձագանքի» ընթերցողները ծանոթանում են Պլեշչեևի գործունեության հետ: Բանաստեղծի մահվան առիթով խմբագրությունը տպագրում է Վարդանյանի հուշերը և Պլեշչեևի «Հառաջ» բանաստեղծությունը՝ Հ. Հովհաննիսյանի թարգմանությամբ:

Հառաջ աներկյուղ, առանց վարանման,
Եղբայրք դեպի գործ դիմենք սխրալի,
Երկնքումն արդեն մեր սուրբ փրկության
Ես այդք տեսա վառված, լուսալի...

Բանաստեղծը կոչ է անում գիտության գրողին ապավինած՝ ձեռք-

⁴⁰ «Արձագանք», 1889, № 17:

⁴¹ Այլ նրիցյանն իր «Գրավաճառ Գասպար» պիեսում ստեղծում է մի ուշադրավ հակադրություն: Մինչդեռ մի ուս աիկին գրավաճառից խնդրում է Սալախիով-Շչեգրինի «Գավառական ակնարկները» (որն, իհարկե, չկար խանութում), երկու հայ կանայք խնդրում են տխրահուշակ Գենովափեն: Այդ պատմական գիրքը՝ գրավաճառ Գասպարը խոստանում է իսկույն բերել նրանց համար:

ձեռքի տալ և ընթանալ ճշմարտության ճանապարհով, պայքարել շարիքի ու կեղծիքի դեմ, մաքառել ազնիվ գաղափարների համար»⁴²:

Փիլիպոս Վարդանյանը Պլեշչեևի հետ ծանոթացել էր 1863-ին: Նրա տանը ծանոթանում է ուս մի շարք գործիչների և ակնավոր դերասաններ Սաղովսկու և Ֆեդոտովայի հետ: Այդ օրերին էլ նա Մեծ թատրոնի բեմում դիտում է հուշակավոր Լեբեդևայի խաղը: 1864-ին, Պլեշչեևի կնոջ եղբրական մահից հետո Վարդանյանն ավելի է մտերմանում բանաստեղծի հետ և օգնում նրա գրական աշխատանքներին: Հայնեի «Փարիզի նամականին» թարգմանելու ժամանակ Պլեշչեևը թելադրում էր, ասում է Վարդանյանը, «և գրիչս հաղիվ էր հասնում նրա ետևից: Շատ բան նա բաց էր թողնում բնագրից, ասելով, թե ավելորդ է թարգմանել, քանի որ գրաքննիչը չպիտի թույլ տա այդ կտորները տպագրել: Եվ դրանք իհարկե գրքի ամենալավ հատվածներն էին, որ նա թարգմանում էր ինձ համար բերանացի»⁴³:

Ա. Ն. Պլեշչեևը անցյալ դարի կեսերի ուսական պայծառ մտածողներից մեկն էր, որն իբրև Պետրաշևցիների խմբակի անդամ Գոստոսևսկու և Շևչենկոյի հետ 1849-ին քստրվել էր Սիբիր և վերադարձել միայն 1859-ին: 1863—64 թվականներին իբրև վկա՝ նա երբեմն հրավիրվում էր Չերնիշևսկու դատավարությունը և իր հայ բարեկամին պատմում ուս ակնավոր հրատարակախոսի մասին: Փ. Վարդանյանն իր հերթին Պլեշչեևին է ներկայացնում Նալբանդյան-բանաստեղծին և հասարակական գործչին:

«Արձագանքի» խմբագրությունը մեկ անգամ չէ, որ զանազան առիթներով արտահայտել է իր անվերապահ ակնածական վերաբերմունքը ուս զասական գրականության նկատմամբ և անգամ բանավեճի մտնել ցարական ռեակցիոն թերթերի դեմ, որոնք անհարգալիր արտահայտություններ էին թույլ տալիս ուս մեծ գրողների հասցեին: «Զանազան» բաժնի տակ խմբագրությունը հրատարակում է մի հաղորդում այն մասին, որ խարկովում՝ Տուրգենևի մահվան 10-ամյակի առիթով, նրա անվան դպրոց կառուցելու համար հավաքված գումարներից քաղաքային խորհուրդը վերցրել է 3000 ռուբլի: Այդ գումարով որոշված էր նոր բնակարան կառուցել ուստիկանապետի համար և հիմքից վերանորոգել ուստիկանատունը: «Արձագանքի» խմբագրությունը հա-

⁴² «Արձագանք», 1893, № 129:

⁴³ «Արձագանք», 1893, № 129, 130:

զորգմանն ավելացնում է միմիայն մեկ նախադասություն, բայց որ-
քան զգացումներ էր արտահայտում այն. «Այսպիսով մոտավոր ապա-
գայում Խարկովը կզարգարվի փոխանակ Տուրգենևի անվան դպրոցի, և
հիմաջ նորոգված ոստիկանատնով»⁴⁴:

Հովհաննիսյանն իր թերթում զգալի տեղ է նվիրել նաև եվրոպա-
կան գրականությանը: Սակայն, քանի որ «Արձագանքը» շունեթ «Փոր-
ձի» հնարավորությունները, այստեղ տպագրվել են միմիայն փոքր ծա-
վալի գործեր: Դասական հեղինակներից «Արձագանքի» էջերում հրա-
պարակվել են Մոպսանի 10-ից ավելի նովելները, Իբսենի «Նորան»,
Դոգեի, Տվենի, Վաշինգտոն Իրվինգի, Սենկևիչի, Ժյուլ-Վերնի պատ-
մելածքները, հատվածներ Վոլտերի, Մոլիերի, Հայնեի, Զիլովանիովի
երկերից: Տպագրվել են Շիլլերի «Ջանգալի երգը», Հյուգոյի «Արշա-
լույսին», Պետեֆրի «Իմ կինը և իմ սուրը», «Որդու ծնունդին», «Եր-
կաթուղի» «Իմ սիրտը» և «Երջանիկ մարդ» բանաստեղծությունները:
Պետք է նկատել, որ արտասահմանյան գրականությունից Հովհաննիս-
յանի կատարած ընտրությունները միշտ չէ, որ կատարյալ են: Այս
բաժնում հանդիպում են երկրորդական հեղինակներ, որոնք մոռացվել
են: Տպագրվել են զրույցներ և պատմվածքներ, որոնց թեմատիկան
առնված է սենտիմենտալ փոխհարաբերությունների, վիրավորված ար-
ժանապատվության, վրեժխնդրության և առհասարակ մարդկային կըր-
քերի այլևայլ ոլորտներից: 16 տարվա կյանք է ունեցել «Արձագանքը»,
նյութական և բարոյական ճգնաժամերով լի մի կյանք, որի ընթացքում
խմբագիրը հաճախ պետք է գնար թույլ դիմադրության ճանապարհով
և տպագրեր այն, ինչ թարգմանած ունեին Փ. Վարդանյանը, Հարոն
կամ այլ աշխատակիցներ: Բոլոր դեպքերում հիմնականում թարգմա-
նական գրականությունը իր ոգով և ուղղությամբ համապատասխանում
էր ամսագրի գաղափարական ուղեգծին և օգնում էր խմբագրության
ծրագրային հարցերի արծարծմանը: Այսպես, 1896 թ., երբ ժամանակն
էր գեղարվեստական գրականության միջոցով արտահայտելու խմբա-
գրության տրամադրությունը արևմտահայ ժողովրդի ճակատագրի նը-
կատմամբ, Հովհաննիսյանը «Փորձից» արտատպում է Ալֆոնս Դոգեի
հայրենասիրական «Վերջին դասը» պատմվածքը: Սլավոնական գրա-
կանությունից նա թարգմանել է հայ իրականությանը հարազատ մի
շարք երկեր (Սվյատոպլով Զեխից՝ «Գյուղի սուրբը», «Կոմսուհի Բոմե-

նա» և «Միստեր Պլումպուդինգը Պրագայում» պատմվածքները, էլիզ
Օժեշկոյի «Ավանդություն», Բոլեսլավ Պրուտի «Մի հիմար դեպք» և
«Ներկայական առասպել» պատմվածքները և այլն):

Հայ գրականագետները և թարգմանիչները «Արձագանքի» ընթեր-
ցողներին ծանոթացրել են արտասահմանյան նշանավոր գրողների
կյանքին և գործունեությանը: Տպագրվել են ակնարկներ, նվիրված
էմիլ Զոլային, Վաշինգտոն Իրվինգին, Ժան Մասեին, Շելլին, Բիչեր
Ստոունին, Մոպսանին, Ալֆոնս Դոգեին, Գեորգ Բրանդեսին, Սլավեյ-
կովին և այլն:

«Արձագանքում» տպագրվել են նաև վրացական բանաստեղծ Ա.
Մերեթելու «Օ՛հ, թե թռչնիկ լինեի» բանաստեղծությունը, մի շարք
եզրիպտական, պարսկական, հնդկական և արաբական զրույցներ:

«Արձագանքի» թարգմանական գրականության բաժնում Հովհան-
նիսյանը մեծ տեղ է նվիրել և խոհական, փրիլոգիայական գործերին,
որոնց մեջ քննարկվում են արվեստի, գիտության, կյանքի հավերժու-
թյան, սիրո և բարեկամության թեմաները, ցույց է տրվում արվեստի
աշխարհի մեծ վարպետների կյանքը, նրանց ապրած տառապանքը:

Այս ստեղծագործությունները հայ հասարակությանը խանդավա-
ռել են հայրենասիրության ու ազգային-ազատագրական պայքարի գա-
ղափարներով: Հայ դասական գրականության հետ մեկտեղ թարգմա-
նական երկերը զարգացրել են ժողովրդի գեղագիտական ճաշակը, նոր
թափ հաղորդել երիտասարդ սերնդի ստեղծագործական աշխատանքին:

Գ. «ԱՐՁԱԳԱՆՔԻ» ԳՐԱԿԱՆ ՆՅՈՒԹԵՐԻ ԳՐԱՔՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

«Արձագանքի» հրատարակության տարիները (1882—1898) համ-
ընկնում են Ալեքսանդր III-ի թագավորության, երկրի մտավոր կյանքի
ղեմ նրա ձեռնարկած ռեակցիոն միջոցառումների ժամանակներին: Թա-
գավորը իր խորհրդատու, մոլի ռեակցիոններ Պրեբոդնոսցևի օգնությամբ
բուռն կրքով ջարդ էր սկսել գրքերի աշխարհի և պարբերական մամուլի
ոլորտներում: Այդ հարվածները կրում են և հայ պարբերականները:
Այս պայմաններում առանձնապես դժվարանում է «Արձագանքի» հրա-
տարակության գործը: Թերթը հենց սկզբից էլ իր վրա է հրավիրում գը-
րաքննական կոմիտեի ուշադրությունը, մի բան, որ շարունակվում է
մինչև «Արձագանքի» հրատարակության վերջը:

⁴⁴ Նույն տեղում, № 112:

1882 թ. սկսելով «Արձագանքի» հրատարակությունը, Արզար Հովհաննիսյանը գրաքննության կոմիտե է ներկայացնում հունգարական բանաստեղծ, հեղափոխական-դեմոկրատ Շանդոր Պետեֆիի «Սեր և ազատություն» փոքրիկ բանաստեղծությունը: «Փորձում» արդեն տպագրվել էին նրա ազատասիրական բազմաթիվ երգերը և խմբագիրը ցանկանում էր շարունակել հաստատված ավանդույթը: Այս նոր բանաստեղծությունը Գևորգ Բարխուդարյանի թարգմանությամբ հնչում էր իրրև ազատասիրական պայքարի բուռն կոչ, արթնացնում քաղաքացիական վսեմ զգացումներ:

1882 թ. փետրվարի 25-ին բանաստեղծությունը մերժվում է «տենդենցիոզության պատճառով»: Փետրվարի 14-ին մերժվում է Գ. Բարխուդարյանի «Արձագանք» բանաստեղծությունը, որն անուղղակիորեն արտահայտում էր թերթի հավատամքը: Քնարական հերոսը խոր գիշերով քայլում է և խորհում, թե արդյոք՝ «կլինի՞» վերջ Հայոց ազգի տառապանքին»:

Նա կցանկանար լսել իրեն հուզող հարցի պատասխանը.

Ինչ է սպասում խեղճ հայ ազգին,
Մի՞թե կորուստ, ոչ փրկություն.
Արձագանքը որոտագին
Պատասխանում է. «Փրկություն»:

Հետաքրքրական է, որ գրաքննիչը վերն ընդգծած բառերը ջնջել և փոխարինել է «տաճկահայի» և «տաճկահային» բառերով, ապա, արգելել է տպագրությունը⁴⁵: Նույն թվականի մարտի 12-ին մերժվում է Գ. Բարխուդարյանի երկրորդ բանաստեղծությունը՝ «Զմեռը», որը, ի դեպ, ստորագրություն չունի: Այս բանաստեղծության մեջ նույնպես պատկերված են արևմտահայության անհեռանկար կյանքը, նրա տառապանքները, բռնության շղթաները, որոնք գեղարվեստական մարմնավորում են գտել կենդանի կյանքը կաշկանդած ձմռան կերպարանքով:

1884 թ. հոկտեմբերին Ա. Հովհաննիսյանը պատրաստվում է հրատարակել լազարյան ճեմարանի ուսուցիչ Խ. Քուչուկ-Հովհաննիսյանից ստացած Մ. Նալբանդյանի բանաստեղծությունների տետրից երեք բա-

նաստեղծություն: Շարվում են «Մուսայից մուսային», «Ուսանող ու մեծատուն», «Մարգարե» (Լեմմոնուվից) բանաստեղծությունները և Հ. Գյուրջյան քահանային ուղղած նալբանդյանի նամակը, բայց գրաքննությունը մերժում է դրանց տպագրությունը⁴⁶: Ինչպես հայտնի է, նալբանդյանի վերոհիշյալ տետրի 15 բանաստեղծությունները մի քանի տարի անց հրատարակվում են Մ. Բարխուդարյանի «Հանդես գրականական և պատմական»-ի երկրորդ և երրորդ գրքերում:

1884 թ. նոյեմբերի սկզբին «Արձագանքը» ութ ամսով դադարեցվում է: Երբ հաջորդ ամսանը Արզ. Հովհաննիսյանը գրաքննության կոմիտե է ներկայացնում շաբաթաթերթի առաջիկա համարների նյութերը, ավագ գրաքննիչ Ս. Մելիք-Մեհրաբովը ոչ միայն մերժում է այդ նյութերի մեծ մասը, այլև հատուկ ղեկուցագրով գրաքննության կոմիտեի ղեկավարության ուշադրությունն է հրավիրում նորաբաց «Արձագանքի» ուղղության վրա⁴⁷: Անբարեհուսության պատճառաբանությամբ նա մերժել էր Գամառ-Քաթիպայի «Կարապի երգս» բանաստեղծությունը, Զախեր-Մազոխի «Հենրիկա Լիստևսկա» պատմվածքը, Գարրիել-Մաճկալի (Բաբկենց) «Գեղը կանգնի-գերան կկտորի» զրույցը, «Վարջավյան օրագիր» թերթից արտատպված քաղաքական մի հոդված, «Հունաստանը 1821 թվականի հեղափոխության նախօրյակին» թարգմանական հոդվածը և մի թղթակցություն Կ. Պոլսից, նվիրված Բուլղարիայի միավորմանը:

Մանոթանանք մերժված նյութերի հետ:

Ռուս-թուրքական պատերազմը ոչինչ չէր տվել արևմտահայությանը: Հայկական հարցի արժարժումները դիվանագիտական շրջաններում ոչ մի հետևանքի չեն հասցնում: Արևմտահայ հատվածի ստորկական լուծը գնալով ծանրանում էր, ուստի Հովհաննիսյանի համար թե՛ ժողովրդի վիճակի պատկերումը, և թե՛ ազատագրական պայքարի թեման շարունակում էին օրակարգի հարցեր մնալ: Այս էր պատճառը, որ Բուլղարիայի միավորման վերաբերյալ թղթակցություն ստանալով Կ. Պոլսից և դրա մեջ գտնելով ազգային-ազատագրական պայքարի մասին իր համոզմունքների արտահայտությունը, նա փորձում է իր ծանոթագրություններով հրատարակել այդ հոդվածը: Առաջնորդվելով

⁴⁵ «Արձագանք» բանաստեղծությունը ստորագրված է Վանեցի, որը Գ. Բարխուդարյանի՝ մինչ այժմ բանասիրության անհայտ (թերևս և չօգտագործված) գրական կեղծանուններից է:

⁴⁶ Այս բանաստեղծությունների գրաքննական պատմությունը հրատարակել է բանասիր Իվանի Բեղլարովը (տե՛ս «Արշավ», 1940, № 3):

⁴⁷ Տե՛ս ՎԿՊԱ, ք. 480, ց. 1, գ. 673:

բաղաբական նույն մղումներով, Հովհաննիսյանը տպագրութեան է ներկայացնում «Հունաստանը 1821 թվականի հեղափոխութեան նախօրյակին» թարգմանական հոդվածը: Սա անուղղակիորեն պետք է հայտնեբնթերցողներին, թե ոչինչ չի փոխվել Արևմտյան Հայաստանում և հույների նախկին ճակատագիրը շարունակում է պահպանվել հայկական նահանգներում: «Վարչական օրագրից» թարգմանված հոդվածը շոշափում էր ցարական կառավարութեան ազդային բաղաբականութեան հարցը և հաստատում:

Գամառ-Քաթիպայի «Կարապի երգս» բանաստեղծութիւնը արտահայտում էր արևմտահայութեան ազատագրութեան հետ կապված պատրանքների խորտակման վիշտը, անհույս ներկայի պատճառած տվախտանքները և մեծ բանաստեղծի մշտաբորբոք հայրենասիրութիւնը: Այդ բանաստեղծութիւնը մերժվում է, թեև արդեն 1884 թ. լույս էր տեսել «Մասիս» թերթում:

«Հենրիկա Լիստևկա» պատմվածքի սյուժեն վերցված է 1846 թ. լեհական ապստամբութեան դրվագներից: Ռուսաստանի, Գերմանիայի և Ավստրիայի դեմ լեհական ազգային մասնաժողովի որոշմամբ նախապատրաստվում է մեծ ապստամբութիւն: Պատմվածքում նկարագրված են այդ ապստամբութեան ժամանակ զոհված լեհ ազգային հերոսներ Դոմբովսկու և Հենրիկա Լիստևկայայի սխրանքները:

Հայրենիքի ազատութեան համար անձնազոհ պայքարի մի դրվագի պատմութիւնն էր պարունակում այդ օրերին մերժված «Սեպի հայրիկը» ֆրանսիական զրույցը:

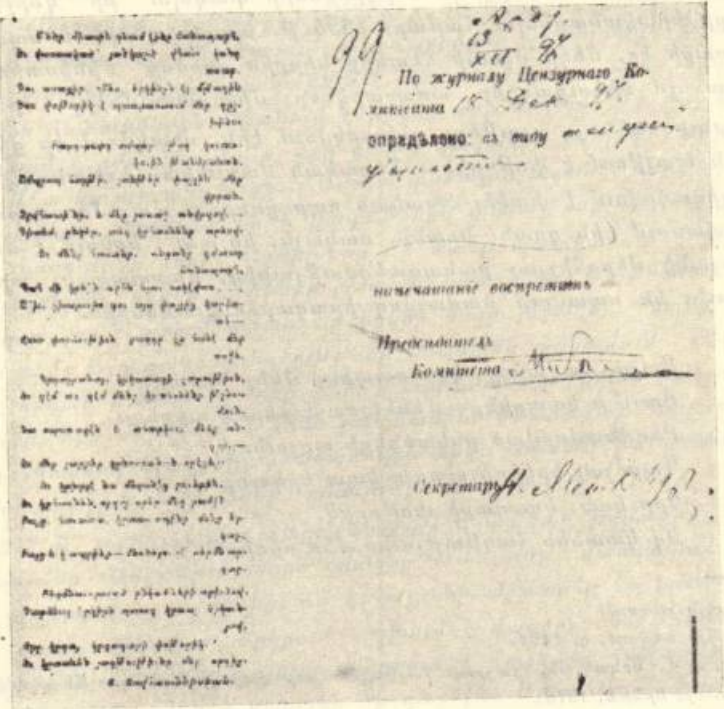
Սոցիալական բովանդակութիւն ունեբ Գարրիել-Մաճկալի «Գեղբ կանգնի-գերան կկոտրի» պատմվածքը, որի տպագրութիւնը նույնպես արգելվում է «Արձագանքի» էջերում⁴⁸:

Հովհաննիսյանի համար սկսվում են պայքարի և մաքառումների առավել դժվարին ժամանակներ, բայց հրապարակախոսը չէր մտածում ընկրկել ընտրած ճանապարհից: Նրա թերթը ամեն գնով պետք է արձագանքներ կենդանի կյանքի բարձրացրած հարցերին, այլապես անիմաստ կդառնար դրա գոյութիւնը:

1885 թ. փակվում են հայկական դպրոցները: Քանի որ գրաբնական կոմիտեն վճռականորեն արգելում է հայ դպրոցներին վերաբերող

հոդվածների և անգամ փոքրիկ հաղորդումների տպագրութիւնը, Ա. Հովհաննիսյանը դիմում է գեղարվեստական գրականութեան օգնութեանը: Նա գրաբնութեանն է ներկայացնում բանաստեղծ Արշավիր Մխիթարյանի «Հոտ և հովիվ» բանաստեղծութիւնը: Այլաբանական մի ողբ էր դա, որը պատկերում էր հայ ժողովրդին հասած աղետը: Հովիվը էր դա, որը պատկերում էր հոտը, սրինգ է նվագում, փաղաքում գտնահոգ արածացնում է իր հոտը, սրինգ է նվագում, փաղաքում գտնաներին: Նա գոհ է աշխարհից, աստծուց... Բայց հանկարծ նա կորցնում է ամեն ինչ և «խելագարի պես, լալով՝ հուսահատ» որոնում է հոտը: Բանաստեղծութիւնը մերժվում է⁴⁹:

1892 թ. արգելվում է Ս. Քամալյանցի «Նվեր հայ վարժապետին»

2. Հովհաննիսյանի՝ գրաբնութեան կողմից մերժված «Սենք միասին գնում էինք ճանապարհ» բանաստեղծութեան շարվածքը:

⁴⁸ Գարրիել-Մաճկալի այդ պատմվածքը հետագայում տպագրվում է «Մուրճ» ամսագրում (1894, № 5):

բանաստեղծությունը, որը խրախուսանքի ջերմ խոսք է՝ ուղղված նյութապես անապահով, իր վաղվա անհեռանկար օրվա նկատմամբ ոչ մի երաշխիք չունեցող աղգանվեր գործչին⁵⁰:

Հովհ. Հովհաննիսյանի «Մենք միասին գնում էինք ճանապարհ»⁵¹ բանաստեղծությունը, որը մերժվել է 1897 թ. դեկտեմբերի 18-ին, դարձյալ շոշափում է նույն հեղինակի հանրածանոթ «Մարն ի վեր» բանաստեղծության մոտիվը: 1886 թ. հայկական տարրական (ծխական) դպրոցները բացվում են և հուլիսի ինչ-որ շող է փայլում հայ իրականության մեջ: Այդ խաբուսիկ վիճակ էր և դրուժյունը չի փոխվում դեպի լավը: Ցարական կառավարությունը հետեղականորեն պայքարում էր Կովկասում հայկական դպրոցները փակելու իր վերջնական ծրագիրը իրականացնելու համար: 1895 թ. տազնապնների և սպասունների տարի էր. մեկը մյուսի հետևից ներքին գործոց մինիստրություն էին սլանում գեկուցագրեր, առաջարկներ, միջոցառումների ծրագրեր: Պետերբուրգում այդ նյութերը քննարկվում էին, մշակվում էր վճիռը և 1896-ին պայթում է փոթորիկը: Տեղական վարչական իշխանություններին կարգադրվում է փակել ծխական դպրոցները⁵²: Հայ մտավորականներն սպասում էին դրան: Նրանք, սակայն, ինչպես երևում է Հ. Հովհաննիսյանի վերոհիշյալ բանաստեղծությունից, մարտական տրամադրությամբ են սպասում ծավալվող իրադարձություններին.

Բայց, հավատա, կտառապինք մենք երկար,
Բայց և կապրինք—մեռնելու չէ սերմն արգար:
Բեղմնավորված ընկածների արյունով,
Դարձյալ երկիրն պտուղ կտա երկունքով,
Օրը կգա, կդադարի փոթորիկ,
Եվ կտանեն հաղթությունը մեր որդիք⁵³:

⁵⁰ Նույն տեղում:

⁵¹ Նույն տեղում, գ. 1404:

⁵² Տե՛ս Վ. Նրկանյան, Պայքար հայկական նոր դպրոցի համար Անդրկովկասում (1870—1905), Երևան, 1970:

⁵³ Հ. Հովհաննիսյանի բանաստեղծությունների վերջին հրատարակության երկրորդ հատորի ծանոթագրության համաձայն՝ այս բանաստեղծության պահպանված ինքնագիրը «ուղարկված կամ նախատեսված է կղզի «Վտակ» ծոցովածուխ համար, որտեղ և սպազրվել է առաջին անգամ 1901 թ.»: Ինչպես տեսնում ենք, բանաստեղծության «կենսագրություն» ավելի հարուստ է, քան կարծվում էր:

1893 թ. արգելվում է Հ. Հովհաննիսյանի մեկ այլ բանաստեղծությունը՝ «Նամակ արժանապատիվ հ. Սահակ ք. Սահակյանին (Ավետաբան)» խորագրով: Ունեճգությունն այս բանաստեղծության դեմ, որտեղ հեղինակը շատագուցում է սոսկ հումանիզմի և աստվածաշնչյան գաղափարները, ինքնին խոսում է 90-ական թվականներին երկրում ստեղծված դրաքննական ծայրահեղ անբարենպաստ պայմանների մասին:

Հայ հրապարակախոսներին 90-ական թթ. շարունակում էր զբաղեցնել արևմտահայության վիճակը: Հայկական հարցի հետ կապված հույսերն ի դերև են ելնում և պարբերական մամուլում սկսում են երկվալ մեկը մյուսից ցնցող թղթակցություններ...

1888 թ. Հովհաննիսյանը գրաքննության կոմիտե է ներկայացնում Միրվանի (Արշավիր Սուլախյան) «Անձրևի կաթիլներ» բանաստեղծությունը: Անձրևում է: Ի՞նչ ծագում ունեն անձրևի կաթիլները: Դրանցից մեկը մի փոքրիկի արցունքի կաթիլն է. դա ընկնում է այն երկրում, ուր ոսոխը մանուկներին սպանում է իրենց մոր գրկում: Մի այլ կաթիլ պատկանում է ղժբախտ մորը, որի գրկից զավակին խլելով՝ խոշտանգել են: Ահա կուլիսի արցունքը... Աղջկա փեսային սպանել են, իսկ իրեն նետել հարեմ... Ընկնում են և վաղամեռիկ փեսայի արյան կաթիլները. դրանք ոտոցում են հողը: Կաթիլների մի մասը պատկանում է զբաղմունք: Բաժնոր մշակներին, որոնց քրտինքը խոսպանը պտղաբեր է զարձնում: Բանաստեղծը կոչ է անում անարդար երկրի հողը շմշակել, ոտքի ելնել արտասուքը, չլսել մարդկանց հառաչը⁵⁴:

1893 թ. արգելվում է «Արձագանքի» մշտական թղթակից Արշակ Թումանյանի «Առյուծի երազը» զրույցը⁵⁵: Առյուծը վանդակում է: Մի՞թումանյանի «Առյուծի երազը» զրույցը վանդակում է նրա զավակ-ծան իր երգով նրան հիշեցնում է հայրենի աշխարհը և նրա զավակների՝ դառն վիճակը: Երկրում իշխում է վագրը: Նա հալածում է առյուծի կորյուններին: Առյուծը խնդրում է հայտնել զավակներին, որ նրանք չհուսահատվեն և սպասեն իր դարձին: Այնուհետև կատարվում

⁵⁴ ՎկՊՊԱ, ֆ. 480, ց. 1, գ. 871:

⁵⁵ Նույն տեղում:

⁵⁶ Նույն տեղում, գ. 1188:

է անսպասելին. կորյունները ծիծառի հետ գալիս են, առյուծին աղա-
տում վանդակից և դառնում հայրենիք: Սկսվում է նոր կյանքի ծնունդը
ավերված հայրենիքի փլատակների վրա: Սիմվոլիկ այս զրույցով.
Ա. Հովհաննիսյանը և նրա թղթակիցը համբերության կոչ էին անում
արևմտահայ եղբայրներին, փայփայելով այն հույսը, թե նոր կյանք
կծագի Արևմտահայաստանի հողի վրա: Այդ երազներին վիճակված չէր
իրականանալ: Մեկ տարի հետո Թուրքիայում սկսվում է սպանդը:
Ավերվում են հայկական գյուղերն ու շրջանները, ժողովուրդը սրի է
քաշվում թուրքական զորքերի կողմից: Ինչո՞վ պետք է վերջանար այդ
ամենը: Հովհաննիսյանը պատրաստվում է տպագրել Լեռնցի (Ավե-
տիս Նազարբեկյան) «Արյո՛ւն, արյո՛ւն ամենայն կողմ» բանաստեղծու-
թյունը, որն արգելվում է գրաքննության կողմից⁵⁷:

1896 թ. «Արարատ» հանդեսի առաջին համարում տպագրվում է
Նեկրասովի «Նոր տարի» բանաստեղծությունը: Ա. Հովհաննիսյանն ըշ-
տապում է այն ներկայացնել գրաքննության: Սակայն, եթե նախնական
գրաքննությունից ազատ «Արարատի» էջերում այդ բանաստեղծությունը
հաջողվել էր տպագրել, ապա արտատպել այն գրաքննության ենթակա
թերթում՝ չի հաջողվում: Փետրվարի 14-ին բանաստեղծությունը մերժ-
վում է տեղեկացիոգություն պատճառաբանությամբ⁵⁸: Նեկրասովի ստեղ-
ծագործությունը հայ իրականությանը հարազատ մի գործ էր, որ Հովհ.
Հովհաննիսյանի թարգմանությամբ հնչում է գրեթե բնագրի ուժով:

1888 թ. «Արձագանքում» սկսում են տպագրվել Շիրվանզադեի
«Հաղթատ-Սանահին» ուղեգրությունները, որտեղ նա նկարագրում է Լոռ-
վա գավառից ստացած իր տպավորությունները: Ծանապարհորդական
նոթերի երկրորդ գլուխը, ուր հեղինակը խոսում է գսնդցի Զոփուռի
հինգ որդիների խիզախ արարքների մասին, գրաքննությունը արգելում
է: Այդ հատվածի մի մասը Շիրվանզադեն մտցնում է յոթերորդ գլխի
մեջ, և երկու պարբերությամբ միայն խոսում երկրորդ՝ արգելված գլխի
փաստերի մասին (Լոռվա գյուղացիները հարստահարիչներից և ավա-
ղակներից գիտեն պաշտպանվել): Երկրորդ գլուխը ամբողջությամբ
դուրս է մնում այդ ուղեգրություններից և, հավանաբար, կորսվելով, չի
մտնում Շիրվանզադեի երկերի 1929—34 թթ. հրատարակության հա-

մապատասխան հատորի մեջ: 1951 թ. Շիրվանզադեի երկերի նոր հրա-
տարակության առիթով մենք խմբագիրներին տրամադրեցինք գրաքն-
նության կողմից արգելված այդ հատվածը, որը տպագրվեց ծանոթա-
գրություններում, իսկ 1961 թ. հրատարակության՝ IX հատորի բնագր-
քում:

1891 թ. Շիրվանզադեն «Արձագանքում» տպագրելու համար պատ-
րաստում է իր նոր պատմվածքը՝ «Արհամարհվածը»: Պատմվածքը զը-
քաքննության կողմից մերժվում է մարտի 30-ին⁵⁹: 1892 թ. այն տպա-
գրվում է «Տարազի» էջերում՝ «Շրջանից արտաքսվածը» նոր խորագր-
քով: «Արձագանքի» համար շարված պատմվածքի առաջին գլխի և հե-
տագայում տպագրված բնագրի համեմատությունները երևան են
հանում մի շարք տարբերություններ: Այսպես, պատմվածքի հերոս
Պետրոս Մարգանյանը առաջին տարբերակում կրել է Պետրոս Բարզան-
յան անունը: Ֆիլոլոգ Գալումյանը՝ առաջին տարբերակում հանդես է
եկել իբրև մաքեմատիկոս Գալումյան: Բնագետ Բարգամյանը եղել է
ինժեներ Մարգարյան: Երկրորդ տարբերակում Շիրվանզադեն կատարել
է լեզվաոճական մի շարք փոփոխություններ, որոնք վկայում են գեղար-
վեստական խոսքի նկատմամբ հեղինակի բծախնդրությունը և պա-
հանջկոտությունը:

«Արձագանքի» գրաքննության պատմությունը ցույց է տալիս, որ
քարական գրաքննությունը («Ռոզնեցը») չափազանց զգոն էր Պատկան-
յանի ստեղծագործությունների նկատմամբ:

«Արձագանքում» տպագրելու համար նախատեսված առաջին նյու-
թերից էր Պատկանյանի (Սյուլուկ) «Մեր տեղի ծակլարունները» քաղա-
քական պարսավազիրը, որի առաջին մասի շարվածքը մերժվում է 1883
թ. ապրիլի 1-ին⁶⁰: «Կարապի երգս» բանաստեղծությունը մերժվում է
1885 թ.: Նույն թվականին գրաքննությունը մերժում է Սյուլուկի «Յձը
և աշուխ» առակը⁶¹, 1887 թվականին՝ «Մենամարտություն», «Մշակներ
և շուն» բանաստեղծությունները⁶²: 1887 թ. մերժվում է «Սատանայի
օջիխ» պամֆլետի շարունակությունը (և վերջը)⁶³: Հաջորդ թվականին՝

⁵⁹ Նույն տեղում, գ. 1052:

⁶⁰ Նույն տեղում, ֆ. 480, ց. լրացուցիչ 1, գ. 104:

⁶¹ Նույն տեղում, ց. 1, գ. 862:

⁶² Նույն տեղում, գ. 803:

⁶³ Նույն տեղում:

⁵⁷ Նույն տեղում, գ. 1273:

⁵⁸ Նույն տեղում, գ. 179:

«Հայ հրատարակատուին» բանաստեղծությունը⁶⁴ և 1891-ին՝ «Կլատս-
թոնին» բանաստեղծությունը⁶⁵:

Ռաֆայել Պատկանյանի երկերի ակադեմիական հրատարակու-
թյան ծանոթագրությունները, կազմված լինելով առանց գրաքննական
արխիվի նյութերի ամբողջական ուսումնասիրություն, վերահիշյալ բս-
տեղծագործությունների տպագրության պատմությունը երբեմն լուսա-
բանում են միակողմանի:

Այսպես, «Մեր տեղի ծակլարունները» պամֆլետի ծանոթագրողը
նշում է, թե այդ գործը, որ նախատեսված էր «Փորձի» համար, 1882
թ. վերջին հեղինակը ուղարկել է «Փորձի» խմբագրին: Պատկանյանը
1881 թ. իրոք կարող էր իր պամֆլետը նախատեսել «Փորձի» համար,
բայց 1881 թ. վերջին «Փորձը» զաղարել էր և 1882-ի սկզբից Ա. Հով-
հաննիսյանը հրատարակում էր «Արձագանք» շաբաթաթերթը: Բնակա-
նաբար, Պատկանյանն իր աշխատանքն ուղարկում է ոչ թե «Փորձի»,
այլ «Արձագանքի» խմբագրություն: Այնուհետև ծանոթագրողը գրում
է. «1883—1884 թթ. մի շարք նամակներից պարզվում է, որ երկի տը-
պագրության գործը ձգձգվել է, չնայած թերթում հրատարակվել է
«Շուտով՝ կհրատարակենք մեր աշխատակից Սյուլուկի «Մեր տեղի ծակ-
լարունները» (Трущобы): Իրականությունը, սակայն, այն է, որ Պատ-
կանյանն իր աշխատանքն սկսելով «Փորձի» համար, այն ավարտել է
1882-ի վերջին, երբ «Փորձը» արդեն չկար: 1883-ի մարտի 23-ին պամ-
ֆլետը «Արձագանքում» տպագրելու համար ներկայացվում է գրաքնն-
նական կոմիտե, բայց դրա առաջին մասի շարվածքը մերժվում է ապ-
րիլի մեկին: Այդ բանից հետո հեղինակը, հավանաբար, վճռում է այն
տպագրել մի այլ պարբերականում և ընտրում է «Նոր-գարը», որտեղ
թեև հայտարարություն է հրատարակվում այդ մասին, բայց գործը չի
տպագրվում⁶⁶: Այն առաջին անգամ տպագրվել է 1909 թ.՝ «Հացի կը-
տոր Զեյթունցուն» ժողովածուում (ինչպես նշում է և ծանոթագրողը):
Պամֆլետի համեմատությունը շարվածքի հետ երևան է հանում մի նը-
շանակալից տարբերություն. այդ առաջին տարբերակի բնաբանն է, որը
վերցված է կրմոնտովի «Журналист, читатель и писатель» բանա-
ստեղծությունից: Բնաբանը հեղինակի մասից հետո հանվել է, հավա-

նաբար գրաքննական անախորժություններից խուսափելու նկատառում-
ներով:

Այնուհետև Պատկանյանի երկերի ծանոթագրողները հենվելով
Պատկանյանի, Սունդուկյանի և Շիրվանզադեի նամակների վրա, պար-
զել են, որ գրաքննությունն արգելել է Պատկանյանի «Մշակներ և շուն»,
«Մենամարտություն» բանաստեղծությունները և «Սատանայի օջիլ»
պամֆլետի շարունակությունը (և վերջը): Գրաքննության արխիվում
պահպանվող այդ բանաստեղծությունների շարվածքները հնարավորու-
թյուն են տալիս պարզել նաև, որ դրանք արգելվել են 1887 թ. նոյեմ-
բերի 4-ին, և որ «Մենամարտությունը» նվիրված է եղել Մ. Թավադ-
յանին («նվիր բարեկամական Մ. Թավադյանին»):

«Յո՛ւ աշուխ» բանաստեղծության ծանոթագրության մեջ նշվում է,
թե պահպանվել է մեկ ինքնագիր. «Գրություն թվականն անհայտ է:
տպագրվում է առաջին անգամ»: Պահպանվող շարվածքից, սակայն,
պարզվում է, որ բանաստեղծությունը գրվել է 1885 թ. և մերժվել նույն
թ. հոկտեմբերի 16-ին: Սկզբում այն վերնագրված է եղել «Յո՛ւ և
աշուխ», առակ ենթավերնագրով (և ո՛չ հեքիաթ, ինչպես խմբագրվել է
հետագայում): 1888 թ. հունվարի 7-ին մերժվում է «Հայ հրատարակա-
տուին» բանաստեղծությունը, որն ուղղված էր Սպանդար Սպանդարյա-
նի դեմ և մինչև օրս մնացել է անտիպ⁶⁷: Ահա այդ բանաստեղծության
բնագիրը.

ՀԱՅ ՀՐԱՊԱՐԱԿԱՆՈՍԻՆ

Ճշմարիտ խոսելն ամենի բան չէ՛,
Ստի հետ կովելն էլ դյուրին բան չէ.
Բայց որ մի անգամ հիշտ բան ասացիր,
էլ ե՛տ մի կենար, խոսքեդ մի՛ քաշվիր.
Հաղար վերք ստանալ ու չի ընկճվել—
Ա՛յս է ահա մարդ իսկական կոշվել.
Հաստատե՛ որ հայ հանդես գպրության
Բնավ լինելու չէ՛ սպանդ արյան,

⁶⁴ Նույն տեղում, գ. 871:
⁶⁵ Նույն տեղում, գ. 1052:
⁶⁶ Տե՛ս «Նոր-գար», 1884, № 24:

⁶⁷ Գրաքննիչը մերժումը պատճառաբանում է այն բանով, որ «բանաստեղծությունը
փրավորական բառախաղ է պարունակում «Նոր-գարի» խմբագիր Սպանդարյանի դեմ»
(տե՛ս «սպանդ արյան» արտահայտությունը բնագրում):

Այս պիղծ սոփեստի զլխին տո՛ւր սոփան—

Այս է խրատում քեզ Գամառ-Քաթիպան⁶⁸։

Թե ինչու Պատկանյանի «Կլատսթոնին» բանաստեղծությունը և Շիրվանզագեի ու Մաճկալ-Գևոյի պատմվածքները կարող էին հրապարակ դալ հայ պարբերական մամուլի այլ օրգաններում, մինչդեռ հետևողականորեն արգելվում էին «Արձագանքի» համար, այդ, անշուշտ, հետաքրքրության արժանի երևույթ է։ Անցյալ դարի երկրորդ կեսի ցարական գրաքննության պատմությունից հայտնի են մի շարք փաստեր, կրթ մի ստեղծագործություն մերժվելով «Современник», «Отечественные записки» կամ «Дело» պարբերականների համար, տպագրվում էր մի այլ օրգանում։ Խմբագիրների տարակուսական հարցերին ի պատասխան, ասվում էր, թե այդ գործերը այլ հանդեսներում որևէ բանով աչքի չեն բնկնում, բայց առանձնահատուկ քաղաքական հնչեղություն են ստանում վերոհիշյալ պարբերականների էջերում։

«Արձագանքի» գրաքննության պատմությունը կասկած չի թողնում, որ Ա. Հովհաննիսյանի թերթը նույնպես համարվում էր հույժ անբարեհույս օրգաններից, ուստի և ենթադրվում էր, թե Գամառ-Քաթիպայի ստեղծագործությունը «Արձագանքի» էջերում քաղաքական առանձնահատուկ երանգով կարող է հնչել։ Այդ է ապացուցում և հետևյալ փաստը. 1897 թ. Պետերբուրգում տեղի է ունենում հանդիսավոր նիստ, նրվիրված Տարաս Շևչենկոյի հիշատակին։ Նրա մասին կարգացված զեկուցումը այնպես է գրավում Հովհաննիսյանին, որ նա իսկույն մայրաքաղաքի թերթերից թարգմանում է և՛ հանդեսին նվիրված հաղորդումը, և՛ երեկոյին արտասանված ճառը։ Շարագրելով ճառախոսի՝ ազգային լեզուների ինքնուրույն զարգացման անհրաժեշտության մասին գրույթը, Հովհաննիսյանն իր կողմից ավելացնում է. «Մայրենի, մանավանդ ժողովրդական-մայրենի լեզվի իրավանց խնդիրը ազգերի քաղաքակրթության և մտավոր զարգացման ասպարեզում նույնքան կարևոր է», որքան հացն հանապազօրյա։ Հետևապես նա, ով մերձենում է ազգության լեզվին, և բարբարոսաբար փորձում խլել այն, նման է մարդու առօրյա սնունդը խլողին։ Ոմանք այս ճշմարտությունը չհասկանալով, լեզուն փորձում են զո՛հ բերել քաղաքական, «եթե շասենք, բարբարոսական միտումներին»։ Ուստի և բոլորը առանձին հարգանքով են գնա-

հատում այն անհատներին, որոնք «կարողանում են իբրև ժողովրդական հանճարներ հրապարակ հանել ժողովրդական մայրենի լեզուն իր բոլոր սքանչելիքով, յուր բոլոր վեհափառությամբ, սիրելի դարձնել նրան ոչ միայն այն ժողովրդին, որին հատուկ է այդ լեզուն, այլև բոլոր քաղաքակրթված մարդկությունը⁶⁹»։ Այս առումով Ա. Հովհաննիսյանը քաղաքակրթված մարդկությունը հետ մեկտեղ արգելվում է։

Այս ոգով էր գրված և ներսես Աշտարակեցու մահվան տարելիցին նվիրված մի թղթակցություն, որը նույնպես մերժվում է (1888)։ Հոգվածագիրն ընդգծում էր Աշտարակեցու գործունեության ամենափայլուն կողմը՝ ներսիսյան դպրոցի հիմնադրության երևույթը։ Գրաքննությունն արգելում էր և այն հոգվածները, որտեղ հիշատակվում էր Նալբանդյանի անունը։ Այսպես, Վասակ Պապաջանյանի «Պսակ» թերթի 1883 թ. 7-րդ համարում տպագրվում է մի հոդված, որի հեղինակը «Եղբայր անկախ եկեղեցու հովանու տակ և կազմել ազգային մի սերտ միության։ Այս հոգվածի առիթով «Արձագանքը» պատրաստում է պատասխանակախ եկեղեցու հովանու տակ և կազմել ազգային մի սերտ միության հոգված, որտեղ մեջ էր բերվում Միքայել Նալբանդյանի «Մամիկոնյան մեծ Վահանի պատասխանը» բանաստեղծությունից մի հատված։

Մ. Նալբանդյանի անունը հիշատակվում է նաև «Հայուհյաց բարեգործական ընկերության» 10-ամյակի տոնակատարության առիթով։ Ռիգայի հայ ուսանողները 1892 թ. ընկերությանն ուղղած իրենց ուղերձում իբրև բնաբան ընտրել էին Նալբանդյանի հանրահայտ տողերը.

«Բայց մեր կանայք, ո՞ւր եղիշե,

Ուր մեր տիկնայք փափկասունք...

Միք. Նալբանդյան. - 1861 թ. »։

Ուղերձում գրված էր նաև. «Երեսուն տարի սրանից առաջ մեր անմահ բանաստեղծը ողբում և լալիս էր տեսնելով, որ այլևս չկան գործի և զաղափարի կանայք։ Նայում էր յուր շուրջը, փնտրում էր հասարակ

⁶⁸ «Հայ հրապարակախոսին» բանաստեղծությունը հրապարակել ենք «Բանբեր երկվանի համալսարանի» պարբերականի 1968 թ. 3-րդ համարում։

⁶⁹ ՎԿՊԱ, ֆ. 480, գ. Ա, գ. 1404։

Շիրվանզադեն ոչ միայն ստեղծագործում էր հայ իրականության մեջ 60-ական թվականներից սկզբնավորված քննադատական ռեալիզմի մեթոդով, այլև իր հոդվածներում վեր հանելով այդ մեթոդի կենսունակության դադարի քննարկը, հետևողականորեն պայքարում էր 80-ական թթ. մոդայիկ դարձած ռեալիզմի ուղղության զանազան աղավաղումների դեմ: Պոռչյանի «Ցեցեր» վեպի մասին գրած իր գրախոսությանը նա ստեղծում է սկզբունքային, «անկաշառ և անկեղծ քննադատության» այն օրինակը, որի անհրաժեշտությունը մեծ կրթով հիմնավորում էր «Արձագանքում»: Իր մի այլ հոդվածում նա խրախուսել է երիտասարդ Մանուրյանի մուտքը գրականության ասպարեզ, մեկ անգամ ևս ընդգծել Պատկանյանի առնական քնարի թարմությունն ու վարակիչ ուժը, նկատել Հ. Հովհաննիսյանի պոեզիայի ինքնատիպությունն ու գեղարվեստական արժանիքները:

Հաշվի առնելով մասնագիտացված գրական մամուլի դաստիարակչական մեծ դերը, Շիրվանզադեն ողջունում է Գուլամիրյանի «Արաքս» և Բարխուդարյանի «Հանդես գրականական և պատմական» պարբերականների երևան գալու երևույթը:

«Արձագանքի» էջերում տպագրված Շիրվանզադեի գրաքննադատական հոդվածներից կարևոր նշանակություն են ստանում ժորժ Օնեի «Գարբնապետ» պիեսի մասին գրած թատերախոսությունը և «Իմ կրիտիկոսներին» բանավիճային հոդվածը: Գրական այս ելույթներում է, որ Շիրվանզադեն առավել ցայտունությամբ լուսաբանում է քննադատական ռեալիզմի մեթոդի հետ կապված հարցերը: Ֆրանսիական գրականության մեջ ժամանակին մեծ հաջողություն գտած ժորժ Օնեին իր շահավոր տաղանդով զիջում էր ժամանակի խոշոր ռեալիստ գրողներին, բայց քանի որ նա գունազարդում էր բուրժուական իրականությունը և ստրկահաճորեն մարդկային բարձր առաքինություններով օժտում բուրժուական աշխարհի հզորներին, սրանք վարձահատույց էին լինում գրողին, նրա համար ապահովելով և՛ գրական հաջողություն, և՛ փառք: Իրականության ճշմարտացի արտացոլումը դիտելով իբրև արվեստի գործերի հիմնական արժանիքը, Շիրվանզադեն նշավակում է գործարար այն հեղինակներին, «որոնք գիտեն հարստահարել մեծամասնության և ժամանակի թույլ կողմերը»⁷⁵:

Նշնելով այն իրողությունից, որ Շիրվանզադեն ղեկնս «Արձագան-

քում» աշխատելու տարիներին համաշխարհային գրականության մեջ հստակորեն նշմարում էր երկու հակադիր ուղղությունների առկայությունը, որոնք ունեին սոցիալական տարբեր համակրանքներ և հասարակական-քաղաքական հակադիր գաղափարներ էին դավանում, Հր. Քամրաղյանը գրում է. «Համաշխարհային գրականության մեջ դրսևավորված այս ուղղությունների գաղափարաբանության ճիշտ ըմբռնումով էլ պայմանավորված էին ռեալիստական մեթոդի հետևողական կիրառումը և արմատական պաշտպանությունը Շիրվանզադեի ստեղծագործության և քննադատական ժառանգության մեջ»⁷⁶:

«Իմ կրիտիկոսներին» հոդվածում Շիրվանզադեն հանգամանորեն վեր է լուծում ռեալիստական գրականության առանձնահատկությունները: Քննադատելով դրամատիկական երկերի համար Արծրունու ըստեղծած մտացածին սխեման, նա արվեստի գործերի համար կրկին առաջնահերթ է համարում իրականության ճշմարտացի, տիպական, բայց ոչ մի դեպքում՝ պարզունակ, լուսանկարչական արտացոլումը: Այնուհետև նա գտնում է, որ իրականության հետ սերտորեն կապված ռեալիստական գրականությունն է միայն, որ տողորված ժամանակի առաջավոր գաղափարներով, կարող կլինի ցույց տալ կյանքի արատները և ընթերցողին մղել դեպի պայքար՝ հանուն առավել արդար ու երջանիկ կյանքի ստեղծման⁷⁷: «Նա պաշտպան է կանգնում հասարակական մեծ բովանդակություն բերող արվեստին,— գրում է Հր. Քամրաղյանը,— որն անտարբեր չէ դեպի կյանքն ու մարդկանց ճակատագիրը, որն ընդհանրացումների ու պատկերների մեջ բերում է կյանքի ախտերը վերացնելու ձգտումը, իր ճշմարտացիությամբ ու խորությամբ հասարակական-քաղաքական ակտիվության է մղում ընթերցողին»⁷⁸:

Քաղաքացի-գրողի այս հավատամքն էլ դրդում է Շիրվանզադեին՝ կշտամբել արևմտահայ լրագրողներին ու գրողներին, որոնք իրենց ժողովրդին վիճակված սոցիալ-քաղաքական ծանր պայմաններում խուսափում էին խոսել ոչ միայն գավառահայության, այլև պոլսահայերի կյանքի մասին: «Պոլսեցի գործիչների ուղղությունը այնպես է,— գրում է նա,— որ նոքա նույնիսկ Հայաստանի սրտումն էլ եթե ապրեն, շեն զգալ այդ սրտի բարախումը: Այնտեղ ևս նոքա, թողնելով կյանքը,

⁷⁵ Հր. Քամրաղյան, Շիրվանզադե, կյանքը և գործը, Երևան, 1961, էջ 77:

⁷⁷ «Արձագանք», 1890, № 58:

⁷⁸ Հր. Քամրաղյան, Շիրվանզադե, կյանքը և գործը, էջ 85—86:

⁷⁵ «Արձագանք», 1889, № 19:

իրականությունը, կշարունակեն «երկնից համաստեղութեանը ներբողներ ձոնել»⁷⁹:

Շիրվանզագին նույնպես, ինչպես նրա նախորդ Պալասանյանը, անողոք էր գրական խոտանի նկատմամբ: Իր հոգիվածներում նա ամենայն խստութեամբ քննադատում էր հայ գրականության ասպարեզի տհաս երևույթները («Կողոպտված հեղեղեցի»): Ավելին, անհրաժեշտության դեպքում, գրական որոշ գործերի նկատմամբ հասարակական կարծիք ստեղծելու նկատմամբ նա նույնիսկ դիմում է և այլ քննադատների օգնությանը: Այսպես, հատվածաբար մեջ է բերում Աբիսողոմ Հովհաննիսյանի «Ռուսահայ բառարանի» մասին Ստ. Մալխասյանի գրախոսության գնահատականը: Այդ բառարանը Մալխասյանը համարում էր «խիստ պակասավոր, ժամանակի պահանջներին չհամապատասխանող, վատ, ուրեմն և վնասակար մի շարագրություն, որի երևան գալը ամոթ պետք է համարվի ինչպես մեր գրականության, նույնպես և հասարակության համար, որ կարող է այդպիսի գրվածք յուր մեջ հանդուրժել»⁸⁰:

Շիրվանզագինի մասնակցությունը «Արձագանքին» չի սպառվում հոգիվածների այն շարքով, որոնք կրում են նրա ստորագրությունը: Երաբաններին խմբագրատանն աշխատելու տարիներին նա տպագրել է բազմաթիվ անստորագիր խմբագրական հոգիվածներ և մատենախոսություններ: Մեր կարծիքով գրանցից են՝ «Հայ ուսանողություն», «Պ. Գ. Չմշկյանի քսանհինգամյակը», «Պ. Գ. Չմշկյանի քսանհինգամյակի հանդեսը» հոգիվածները, հայ թատրոնին նվիրված մի տեսություն, Թիֆլիսում ազգային գրադարան ստեղծելու հարցին նվիրված բանավիճակին խմբագրական մի հոգիված, մի քանի մատենախոսություն⁸¹, Բաֆֆու մահախոսականը և նրա կենսագրությունը⁸²:

Մեր խորին համոզմունքով Շիրվանզագինն է պատկանում և «Հանդես գրականական և պատմական» պարբերականի առաջին գրքին նրվիրված մատենախոսական ծավալուն հոգիվածը⁸³: Հոգիվածի լեզուն և ոճը, գրական հարցերի քննարկման գրականագիտական բարձր մա-

կարգակը, Պատկանյանին, Հովհաննիսյանին, Մատուրյանին տրված ինքնատիպ և ճշմարտացի գնահատականները խոսում են այն մասին, որ մատենախոսության հեղինակը գրականագիտության ասպարեզի առաջնակարգ դեմքերից է: Շիրվանզագին այս հոգիվածը չի ստորագրել, ելնելով հավանաբար գրական էթիկայից, քանի որ գրական գնահատական էր տալիս «Հանդեսի» առաջին գրքում տպագրված Գար. Ենգիբարյանի գրախոսությանը՝ իր «Օրիորդ կիզա» վիպակի մասին:

«Արձագանքում» տպագրված Շիրվանզագինի գրաքննադատական հոգիվածների նշանակությունը դուրս է գալիս մի շարաթափերթի սահմաններից: Իր այդ վաստակով Շիրվանզագին ժամանակի գրականագիտական միտքը հարստացրեց գեղագիտական կայուն սկզբունքներով:

Շիրվանզագինի ազդեցությամբ «Արձագանքի» տեսարան Գար. Ենգիբարյանը հայ գրողներից պահանջում է հարազատ մնալ կյանքի ճշմարտությանը և գրական երկերում փորձել բացահայտել «հասարակական ծայրահեղ շարիքների բնական պատճառները»⁸⁴: Նա նույնպես իբրև ղեկավար սկզբունք ընդունում է ռուս գրականության լավագույն ավանդույթները, վկայակոչում այն իրողությունը, որ ռուսական հասարակական կյանքում գրականության անմիջական ներգործությամբ է հասունացել ժողովրդի ազատության գաղափարը: «Այսօր իսկ,— գրում է նա,— ռուս գրականության ընտիր ներկայացուցիչները, ինչպես Շչեգրին, Տոլստոյ, Ուսպենսկի, և շատ ուրիշները, միշտ նկարագրելով կյանքը, ցույց են տալիս ավելի արդարացի, ավելի մարդավայելի, ավելի ճշմարիտ կերպով ապրելու կարելի լինելը: Սոքա բուրն էլ իդեալներ են տալիս և ստեղծում ապագայում նոր ժողովուրդ»⁸⁵:

Ենգիբարյանը հանգամանալից վերլուծության է ենթարկում Սունգուկյանի «էլի մեկ դոհ» պիեսը, նշելով հեղինակի ստեղծագործության արժանիքներն ու փոքրիկ վրիպումները: Իրավացիորեն նկատելով, որ փոքր պատմական ժամանակաշրջանի իշխող ուժն է, որը տիրել է բոլոր դասակարգերի հոգուն ու զգացմունքին», Ենգիբարյանը, սակայն, այդ տխուր իրողությունը համարում է հայ հասարակական կյանքի աղքատության և ժողովրդի մտավոր հարցասիրությունների բացակայության հետևանքը⁸⁶:

⁷⁹ «Արձագանք», 1889, № 30:

⁸⁰ Նույն տեղում, № 31:

⁸¹ Տե՛ս «Արձագանք», 1886, № 10, 14, 15, 28, 34—36:

⁸² Տե՛ս «Արձագանք», 1888, № 16:

⁸³ «Արձագանք», 1888, № 44—46:

⁸⁴ «Արձագանք», 1888, № 50:

⁸⁵ «Արձագանք», 1887, № 45:

⁸⁶ «Արձագանք», 1889, № 2:

Հետաքրքրական է Պոռշյանի «Ցեցեր» վեպի մասին գրած նրա գրախոսությունը: Քննադատը նախ խոսում է սոցիալական այն փոփոխությունների մասին, որոնք կատարվել են գյուղում՝ «Սոս և Վարդիթեր» վեպի ժամանակներից հետո: Այս շրջանի բնորոշ գիծը Ենգիբարյանը համարում է այն, որ համայնքի օրենքները խախտվում են. ցեցերը «ի շարն են գործ դնում գյուղական համայնքի օգտի համար եղած օրենքները»: Նրանք կեղեքում են ժողովրդին, խախտում ավանդական սովորությունները, ոչնչացնում բարոյական գաղափարները: Պոռշյանի վեպի արժանիքները քննադատը պայմանավորում է կյանքի երևույթների ճշմարտացի իմացությունը: «Միմիայն գեղարվեստի համար գրող հեղինակը այժմ գոյություն ունենալ չի կարող, եթե նա բանաստեղծ է, այսինքն՝ եթե արդարև տեսնում է կյանքը»: Տեսնել կյանքի միայն գեղեցիկ կողմերը և նկարագրել անհոգ մարդկանց, անվայել բան է տաղանդավոր գրողի համար, շարունակում է Ենգիբարյանը. «Բանաստեղծի կոչումն է զարթեցնել յուր հասարակության գիտակցությունը, անկեղծորեն նկարագրելով նորա իսկական կյանքը»⁸⁷: Այս առումով նա գլուխ գործոց է համարում «Հացի խնդիր» վեպը:

Գ. Ենգիբարյանը ժամանակի գյուղական կյանքի լավատեսականությամբ հանդերձ հեռու էր պատմական օրինաչափությունների բուն ընթացքը հասկանալուց: Մի բան նա ճշմարիտ էր նշմարում, որ սոցիալական տեղաշարժերը ընդհանուր էին հայ և ռուս իրականության համար, և որ Բալասան աղան նոր շինովնիկի և կարիբրիստի տիպ է, հարազատ՝ Գոգոլի և Շչեգրինի կերտած շինովնիկների հիմնական տիպերին: Սակայն, Ենգիբարյանի կարծիքով, գյուղացիների տգիտությունն էր պատճառը, որ գյուղական ցեցերը արձակ-համարձակ իրենց շահատակություններով էին զբաղվում: Գյուղացին, բուն ժողովուրդը, կրավորական դեր է կատարում, որովհետև «յուր տգիտության պատճառով դեռ գիտակցաբար չէ բողոքում օրենքի անունով կատարվող հարստահարությունների դեմ»⁸⁸:

Նուրդոնների և գյուղական այլ փաստաբանների գոյության պատճառը ևս՝ «ժողովրդի տգիտությունն է և վարչության անհոգությունը»: Ավելին, ցեցերն իբրև մասնավոր երևույթ՝ աղարտում են ստեղծված ընդունելի կարգ ու կանոնը, նրանք «ի շարն են գործ դնում գյուղական

համայնքի օգտի համար եղած օրենքները» կամ նսեմացնում են «դատաստանական մեծ բարենորոգումների պատիվը և նշանակությունը»⁸⁹:

Գ. Ենգիբարյանի լիբերալ-նարոդնիկական հայեցակետը չի խանդարում, որ նա նշմարեր Պոռշյանի սոցիալական վեպերի հնչեղության երևույթը՝ ժամանակի հայ իրականության մեջ և զեղազիտական հետաքրքրական դիտողություններով օգներ հեղինակին: Այսպես, Ենգիբարյանն ընդգծում է կերպարների հոգեկան աշխարհի մակերեսայնությունը, նշում այն փաստը, որ ազգագրական նյութի առատությունը թուլացնում է զեղարվեստական երկի կառուցվածքը և այլն: Այս ամենով հանդերձ Ենգիբարյանը կրկին շեշտում է Պոռշյանի վարպետությունը՝ ժողովրդական կյանքի ռեալ պատկերների ստեղծման, հայ իրականության բազմազան երևույթների ճշմարտացի ընկալման գործում: Քննադատը մասնավորապես խոսում է այն հսկայական ծառայության մասին, որ մատուցում է Պոռշյանը հայ գրականության պատմությանը՝ օգնելով «մեր նորածնունդ գրականական լեզվի ապագա մշակմանը»:

1885 թ. հայ իրականության մեջ աղմուկ է բարձրացնում Մակար վարդապետ Բարխուդարյանցի կիսավիպական-կիսապատմական «Գաղտնիք Ղարաբաղի» գիրքը: Բանն այն է, որ ընթերցողների հետաքրքրությունը շարժելու նպատակով Մ. Բարխուդարյանցը խորհրդավոր մի պատմություն էր հորինել: Գրքի հեղինակը, մտացածին Ապրես Բեկնազարյանը, իբր թե ողջ կյանքն անց կացնելով արկածների և շրջազայությունների մեջ, 1881-ին Ղարաբաղում հանդիպում է Բարխուդարյանցին, գրքի ձեռագիրը (որը պահում էր կրծքի վրա) հանձնում նրան, իսկ ինքը՝ անհայտանում: Չորս տարի անց Բարխուդարյանցը զբաբարից թարգմանելով, այն տպագրում է, իսկ ձեռագիրը հայտարարում կորսված: Արցախի պատմությանը նվիրված իր կիսաֆանտաստիկ (և ոչ մի գեպքում գիտական) աշխատությունը նա հռչակում է իբրև պատմական սկզբնաղբյուր:

Առաջինը Լեոն է արձագանքում այս արտառոց գրական շաղկապանության փաստին: Վրդովված այն բանից, որ «Մեղվի» տեսաբան Հայկունին խանդավառ մի ներբող էր տպագրել, Լեոն գիտական հիմնավոր փաստարկներով մեկ առ մեկ հերքում է հեղինակի «թեզերը» և նրա դիրքը համարում «մի պատմության արհեստական կմախք, դրած

⁸⁷ Նույն տեղում, № 27:

⁸⁸ Նույն տեղում, № 29:

⁸⁹ Նույն տեղում:

վիպական աստառի վերա»⁹⁰։ Առավել հիմնավոր էր Բաֆֆու ելույթը։ Մեծանուն գրողը, որ հռչակված էր իբրև Արցախի պատմության մեծ գիտակ, «Արձագանքի» 35—46 համարներում տպագրում է մի հողվածաշար, որն աչքի էր ընկնում շատ կուռ կնոռացվածքով, փաստերի հարստությամբ և գիտական տրամաբանությամբ⁹¹։

Մանրամասնորեն քննարկելով «Գաղտնիք Ղարաբաղի» գիրքը, Բաֆֆին բացահայտում է կատարված գրական խարդախությունը, պատմական գրականության մեջ անհանդուրժելի համարելով նման գայթակղության երևույթը։ Նա, ցույց տալով զրքի արտառոց սխալները, ապացուցում է, որ աշխատության հեղինակը Մակար Բարխուդարյանն է։ Վերջին հողվածում Բաֆֆին շարադրել է իր եղբորակցությունները, դրանք սուր են, անխնա, խորապես դիտական։ Մ. Բարխուդարյանցի կատարած գրական կեղծիքը, որ նա համարում է «գրական նենգավոր ավազակություն», մերժվում է հայագիտության կողմից։

«Արձագանքի» էջերում նույնատիպ հողվածներ են տպագրել և Գյուտ քահանա Աղանյանը (Գ. Զարբհանալյանի «Հայկական մատենագիտությունը» աշխատության մասին)⁹² Ստ. Մալխասյանը (Շերմաղանյանի «Նյութեր ազգային պատմության համար» աշխատության մասին) և ուրիշներ։

«Արձագանքում» 1895 թ. գրախոսություններ է տպագրել Հ. Ճաղարբեկյանը։ Նա գրախոսել է ոչ միայն նոր տպագրվող հայ գրական երկերը, այլև, լավատեղյակ լինելով եվրոպական գրականությանը, մի շարք թարգմանական գործեր (Բյուրնսոն, Օժեհյո)։

Իր նպատակասլացությամբ աչքի է ընկնում Ճաղարբեկյանի զբախոսությունը նվիրված Ն. Մամիկոնյանի «Հաղարից մեկը» վիպակին։ Մի քանի խոսքով նշելով Մամիկոնյանի վիպակի խոցելի կողմերը (կերպարների սխեմատիզմը, գրվածքի մեկոդրամային հենքը և այլն), Ճաղարբեկյանը գրախոսության միջոցով փորձում է քննարկել հայ գյուղի վիճակը և ուղիներ նշել գրությունը փրկելու համար։ Հայ գյուղը կողոպտվում է, գրում է նա. ինչպես տասնամյակներ առաջ Միկիտան Սաքոն, այնպես էլ 90-ական թվականների վերջին գործող վաշխառուները, թագավորում են գյուղում, թալանում աղնիվ մարդկանց, թշվառացնում

բազմաթիվ ընտանիքներ... Եվ այդ վիճակը չի փոխվում, հույսի ոչ մի նշույլ չկա, թե գյուղի բարոյական ու սոցիալական դրությունը կարող է գրադեցնել մեկն ու մեկին։ Գյուղն ապրում է ինքն իրմով, իսկ «ոչ ոք չի ուզում քաղաքի quasi հանգիստ կյանքը թողնել և մի ճրագ ձեռքին գյուղը մտնել»։

Ո՞վ պետք է ճրագը ձեռքին գյուղ գնար։ Ճաղարբեկյանը հեռու է գյուղացիության վիճակի սոցիալ-քաղաքական պատճառները հասկանալուց։ Նրա համոզմունքով հայ կրթված երիտասարդությունը ցանկություն դեպքում շատ բան կարող էր փոխել։ Սակայն Ճաղարբեկյանը թերահավատ է այդ ուժի նկատմամբ. «Մեր մեծախոս ու սակավարժերահավատ է այդ ուժի նկատմամբ. «Մեր մեծախոս ու սակավարժ գյուղն նոր սերունդը ամբոխին դիտակցաբար ծառայելու գաղափարով չի ոգևորված։ Դա կրիտիկայի է ենթարկում ամենքին, հաշիվ է պահանջում ամենքից, բայց միայն իրեն չէ քննում, իրենից չի հաշիվ պահանջում»⁹³։ Այս հարցադրման մեջ զգվար չէ տեսնել նարոդնիկական աշխարհայեցողության ազդեցությունը գրախոսի հայացքների վրա։ «Արձագանքի» աշխատակիցներն, այսպիսով, փորձել են պատասխանել օրվա առաջադրած սոցիալական սուր հարցերին, որոնք են ինչ-որ տեսություն, ազդու միջոց, և ապավինել նարոդնիկական գաղափարախոսությանը, շտեմնելով այդ գաղափարախոսության հայեցական հիմքերը։

Նույն հայացքներն է վարձացնում և «Արձագանքի» վերջին տարիների գլխավոր աշխատակից Սիմեոն Հախումյանը, որը շարունակում էր հավատալ մտավորականության ունենալիք ազդեցությանը տնտեսական կյանքի վրա։

Հախումյանն իր հողվածներում զգալի տեղ է հատկացրել գրականության զարգացման հարցերին։ Նա գրել է մի շարք գրախոսություններ, մասնակցել գրական բանավեճերին, փորձել ռուս գրականության զարգացման օրինաչափություններով բացատրել հայ նոր գրականության առաջընթացի ուղղությունը։ Հախումյանը զբաղվել է նաև հայ նոր լեզվի զարգացման, այսպես ասած, լեզվի մաքրության հարցերով։

Իր «Պոեզիա չկա» հողվածում նա մերձենում է այն հարցին, թե հայ գրողները որքանով են մոտ կանգնած գրականության զարգացման խնդիրներին։ Կենցաղային հարցերի ոլորտներում սպառնալիք, նրանք

⁹⁰ «Արձագանք», 1885, № 14։

⁹¹ «Արձագանք», 1886, № 35—46։

⁹² «Արձագանք», 1885, № 7։

⁹³ «Արձագանք», 1895, № 110։

չեն մոտենում կոնկրետ գրականության պահանջներին, չեն տեսնում կյանքի, հոգսերի, վշտի պոեզիան⁹⁴:

«Արձագանքում» 1897 թ. գրաքննադատական հոդվածներ էր հրատարակում Սեդրակ Մանդիկյանը: Գեորգ Բարխուդարյանի բանաստեղծությունների գրքի, Հ. Խան-Մասեհյանի Շեքսպիրից կատարած թարգմանությունների, «Գուլիվերի ճանապարհորդությունը» վեպի՝ Ղ. Աղայանի թարգմանության մասին նրա գրած հոդվածները անաչառ քննադատության լավագույն օրինակներից են:

1891—93 թթ. «Արձագանքում» հայ գրականությանը նվիրված մի շարք հոդվածներով և գրախոսություններով հանդես է եկել բանաստեղծ Հովհ. Հովհաննիսյանը: Նրա հոդվածներից հատկապես արժեքավոր է Մրինգի (Արշակ Մեհրաբյան) գրքերի մասին գրած գրախոսությունը⁹⁵: Գրականությանը ներկայացված «Արձագանքի» շափանիշի բարձրակետից Հովհաննիսյանը հեզուսթյուն է համարում բանաստեղծություն անունն իսկ, որ տրված է «մի շարք թխած, աղքատիկ հանգերով մի կերպ իրար հետ կապած, անշափ, անհոտ ու անլի տողերի»: Նա ամստում է, որ ժամանակի քննադատները բանաստեղծի մեջ ամեն բանից առաջ չեն որոնում «այն սրբազան հուրը», գրական տաղանդը, որը միայն կարող է ճշմարիտ բանաստեղծություն ստեղծել: Ցավ է հայտնում, որ ժամանակի մամուլի օրգանների մի մասը խրախուսում է գրական խոտանք, «առանց ուղղարձնելու գեղարվեստական մշակման, լեզվի մաքրության ու գեղեցկության, զգացմունքի անկեղծության ու խորության վրա»⁹⁶:

Հովհաննիսյանը անստորագիր մի հոդվածով արևելահայ ընթերցողներին ծանոթացրել է Արշակ Չոպանյանի «Արշալույսի ձայներ» ժողովածուի հետ, հեղինակի համար գուշակելով փայլուն ապագա: «Ո՛րքան լույս,— գրում է նա,— ո՛րքան ջերմություն, ի՛նչ գարուն է, որ բուրում է այս գիրքը: ...Ամենայն ինչ այստեղ ինձ համար մարդկային է և իմ սրտին մոտ ու հասկանալի»: Հետաքրքրական է, որ Չոպանյանը այս առիթով շնորհակալական նամակ է ուղարկում «Արձագանքի» խմբագրին՝ հոդվածագրին հանձնելու համար: Հարմար չգտնելով իս-

կույն պատասխանել, Հ. Հովհաննիսյանը միայն 1906-ին է հիշեցնում Չոպանյանին, թե ինքն է գրախոսել նրա գիրքը⁹⁷:

Ստեփանոս Մալխասյանի գրախոսությունները նույնպես աչքի են ընկնում արտակարգ խոտապահանջությամբ: Նա գտնում էր, որ հայ հասարակությունը նոր է սկսում զարգանալ, ճաշակ կազմել գրականության տեսակների մասին, ուստի նրան հարկավոր է տալ «ընտրենությունների ժողովածուն» (Մոսկվա, 1891), Մալխասյանն այդտեղ չի գտնում «ոչ միտք, ոչ արվեստ, ոչ երևակայություն, ոչ իդեալ, այլ միայն տգեղ տողեր»⁹⁸: Մալխասյանը մեծ նշանակություն է տվել տաղաչափական արվեստի հարցին, բանաստեղծներից պահանջելով հարգել տաղաչափության կանոնները: Տաղաչափությունը ոչ միայն պետք է կանոնավոր լինի քերականական և ոճաբանական տեսակետից, գրում է Մալխասյանը, «այլև պետք է պարունակե համաչափություն՝ շեշտի, հանգերի և վանկերի մեջ, մի կողմ թողնելով այն ճարտասանական արվեստական բազմաթիվ միջոցները, որոնք խոսքին կենդանություն և գեղեցկություն են տալիս և որոնք ուրեմն պարտավորիչ պետք է լինին տաղաչափին»⁹⁹: Սակայն առանց ուսանելու այս կանոնները, գրում է նա, «մեր անիշխան գրականության մեջ դուրս են ընկնում «բանաստեղծներ», որոնց գրածները բանաստեղծություն չլինելուց զատ՝ տաղաչափություն էլ չեն»: Այս առումով Բալուղյանի գիրքն ամենատիրուր օրինակն էր տալիս, քանի որ տաղաչափական կանոնների մարզում այդ փոքրիկ գրքում «հազարավոր սխալներ և մեղանշումներ» կային:

«Արձագանքի» գրաքննադատական բաժնի հոդվածները հիմնականում պատասխանում էին ժամանակի գրականագիտական մտքի պահանջներին և օգնում ընթերցողներին՝ ճիշտ պատկերացում կազմելու գրական նորությունների արժանիքների մասին:

Հայ գրականության մասին խոսելիս «Արձագանքի» աշխատակիցները նկատի ունեին թե՛ արևելահայ, և թե՛ արևմտահայ հատվածների գրականության ներդաշնակ զարգացման ծրագիրը: Ընդ որում, արևմը-

⁹⁴ «Արձագանք», 1894, № 86:

⁹⁵ Հոդվածն անստորագիր է: Հեղինակի ինքնությունը վերականգնել են Հովհ. Հովհաննիսյանի «Երկերի ժողովածուի» կազմողները:

⁹⁶ «Արձագանք», 1891, № 46:

⁹⁷ Հ. Հովհաննիսյան, Երկերի ժողովածու, հատ. 3, Երևան, 1965, էջ 561:

⁹⁸ «Արձագանք», 1891, № 14:

⁹⁹ Նույն տեղում, № 13:

թյունները¹⁰⁵։ Շուտով խմբագրությունն ստանում է զրբի հեղինակի բաց նամակը՝ Մ. Բարխուդարյանին, որտեղ նա կշտամբում էր արժանաշուքան մեջ նստողին, որը շփոթեր, թե դժոխքի մեջ ապրողի վիճակն ինչ է։ Միրախորյանն իր նամակում պատմում է, թե գրաքննությունն ինչպես է աղճատել իր աշխատությունը։ Հանված հատվածները ինքը հարկադրված է եղել փոխարինել կախման կետերով, որոնք Բարխուդարյանն իր հոդվածում հեղինակար անվանում է «խոսեցողավոր կետադրություն»¹⁰⁶։ Միրախորյանն այնուհետև նշում է, որ ինքն էլ դիտեր, թե որքան անհրաժեշտ է հայերի կողքին բնակվող այլազգի տարրի կյանքի պայմանները նույնպես նկարագրել, ապա բաղդատել միմյանց հետ, ներկայացնել երկրի բնական հարստությունները և այլն. «Բայց ի՞նչ կրնայի ընել, — գրում է նա, — երբ տեղվոյս ցենզուրն, որպես վերև դիտել տվի, իմ ծրագիրն յուր հաշվոյն կը հարմարեցնեն, հապավելով այնպիսի կարևոր կտորներ, որոնք Ձեր ցույց տված փափազն թերևս մեծագույն մասամբ պիտի կարենային գոհացնել»¹⁰⁷։

Այսպես ուրեմն, «Արձագանքի» խմբագրության համար կար մեկ ժողովուրդ, որն ուներ իր ամբողջական գրականությունը։ Արևմտահայ, թե արևելահայ հատվածների գրականության թերությունները ընդհանուր մտահոգության առարկա էին, այս կամ այն թևի նվաճումները պատկանում էին բոլորին։ Արևմտահայությանը բաժին ընկած քաղաքական ծանր պայմանները և դրանցից բխող բազում հոգսերը, «Արձագանքը» շոշափում էր իբրև ընդհանուր ազգային հոգսեր, ողջ ազգի մտավորականության ուշադրությունը հրավիրելով դրանց վրա։

«Արձագանքի» էջերում հայ գրողների գրական երկերին զուգընթաց գրախոսվել են և բաղմամբով թարգմանական ստեղծագործություններ։ Հայ քննադատներին, սակայն, ամեն բանից առաջ մտահոգում էր գրականության այդ ճյուղի ցածր մակարդակը։ Նրանք ցավով էին արձանագրում, որ թարգմանում է ամեն ոք, ով միայն այդ ցանկանում է, առանց տարրական լեզվական գիտելիքների, առանց գաղափար ունենալու ընթերցողների մտավոր զարգացման պահանջների և ճաշակի մասին, ի վերջո, առանց լեզվական անհրաժեշտ կուլտուրայի։ Այդ պատճառով էլ Շիրվանզադեն և այլ գրախոսներ թարգմանական

գործի առաջին արժանիքը համարում են դրա գաղափարական հագեցվածությունը, ընտրված երկի համապատասխանությունը հայ ժողովրդի օրվա պահանջներին։ Ալ. Շիրվանզադեն արտահայտում էր թերթի դեկավար սկզբունքը, երբ գրում էր, թե թարգմանվելիք գործը պետք է ընտրվի մեծ զգուշությամբ։ «Կարող ենք պահանջել, — գրում է նա, — որ նա (թարգմանիչը) թարգմանի այն, ինչ որ լավերի մեջ լավագույնը և դեղեցիկների մեջ գեղեցկագույնն է»¹⁰⁸։

Սակայն թարգմանվելիք երկի ընտրության, դրա գաղափարական բովանդակության հարցը թարգմանական աշխատանքի հաջողության մեկ կողմն է միայն ապահովում։ Էական է և այն, թե ինչպիսի լեզվով և ինչ ոճով է թարգմանվում գեղարվեստական գործը։ «Ոճը ոչ միայն գրվածքի արտաքին զարդն է, — գրում է Շիրվանզադեն, — այլև, այդպես պսած, նորա իմաստը և գաղափարը ձևակերպող, դորացնող, ուժ և հյութ տվող տարրն է»¹⁰⁹։

Մեր կարծիքով Շիրվանզադեն է պատկանում «Համլետի» թարգմանության առիթով գրված անստորագիր մի գրախոսություն։ Թարգմանիչը, Ս. Արծրունին, ասես պարծենում էր, հայտարարելով, թե այդ աշխատանքը կատարել է 9 տարի առաջ, 23 օրում և հիվանդ վիճակում։ Նա ավելացնում էր նաև, թե այժմ իր այդ ձեռագիրը տպարան է ուղարկել՝ առանց վերանայելու։ Գրաքննադատը հենց միայն այդ դայրացուցիչ հայտարարության համար կշտամբելով թարգմանիչին, նրա աշխատանքը խայտառակություն է համարում. չէ՞ որ թարգմանիչը գեթ մի պահանջ պետք է բավարարի, գրում է նա, այն է՝ հասկանա այն լեզուն, որից թարգմանում է և մտքերը քերականորեն ճիշտ արտահայտի թարգմանվող լեզվով։ Այնինչ այս տարրական պահանջների դեմ անգամ մեղանչել էր Ս. Արծրունին։ Հիշատակելով թարգմանության մեջ առկա բազում սխալները, Շիրվանզադեն բուռն ցասումով եզրափակում է.

«Այսպիսի պատրաստությամբ և այս ձևով «Համլետ» թարգմանելն մենք համարում ենք քրեական հանցանք և ինչպես մի նոր քննադատ ասում է, «սեփական ազատության ի շարն դործ դնելու հանցանք», որի համար թե ինչքա՞ն պատիժ պիտի որոշել, այդ պ. Ս. Արծրունին ավելի ճիշտ և լավ կիմանա իբրև հին իրավարան»¹¹⁰։ Հայ իրականությունը

¹⁰⁵ «Արձագանք», 1886, № 25։

¹⁰⁶ Նույն տեղում, № 32։

¹⁰⁷ Նույն տեղում։

¹⁰⁸ «Արձագանք», 1888, № 45։

¹⁰⁹ Նույն տեղում, № 29։

¹¹⁰ «Արձագանք», 1889, № 19։

80—90-ական թթ. ուներ իր հռչակված թարգմանիչը, որը տասնամյակներ շարունակ կատարում էր այդ շնորհակալ գործը: Փիլիպոս Վարդանյանն էր դա, «Արձագանքի» մշտական աշխատակիցը: Եվրոպական դասական հեղինակների երկերի նրա թարգմանությունները մեծ տպաքանակով տարածված էին հայ իրականության մեջ և սպիտակ նրա թարգմանությունները ևս «Արձագանքում» քննվում էին անաչառ կերպով: Շիլլերի «Ավագակների» թարգմանության առիթով գրախոսը (N N) պահանջում է կատարելագործել թարգմանական արվեստը և հրատարակվող դասական յուրաքանչյուր գործին կցել ծանոթագրություններ և մատենագիտական տեղեկություններ¹¹¹:

Ստ. Մալխասյանը, քննարկելով Պաուլ Հայզելից կատարած նրա թարգմանությունները, Վարդանյանին կրկին զգուշացնում է մեծ պատասխանատվությամբ ընտրել թարգմանվելիք երկերը, քանի որ «լավագույն և օգտակար գրվածքների սով է տիրում մեր մեջ»: Մալխասյանն այնուհետև հանգամանորեն խոսում է Վարդանյանի թարգմանությունների լեզվի մասին, նրան կշտամբում հնացած բառերի գործածումով, մեռած բառերը՝ մաքառում է իսկապես լեզվի ընդհանուր օրենքի դեմ): քննադատում է օտարաբանությունների և ռուսական լեզվաձևերի համար, որոնք խճողում են նրա հայերենը: Առհասարակ թարգմանչից պահանջում է ուշադրություն դարձնել ոճի կենդանության վրա («նորա թարգմանություններին մեջ բառերը, ինչպես մաթեմատիկական նշանակներ՝ կատարում են լուկ իրանց պաշտոնական դերը, առանց հուզելու, շարժելու ընթերցողին»)¹¹²: Ստ. Մալխասյանը միաժամանակ բացատրում է, թե պահանջիտությունը Փ. Վարդանյանի նկատմամբ բնական է, «որովհետև նա արդյունավոր թարգմանիչ է, որի գրվածքները տասնյակ հազարներով են կարդացվում»¹¹³:

Սկզբից Մանդինյանը շատ բարձր է գնահատում Հովհաննես-խան Մասեհյանի արվեստը: Մասեհյանը ո՛չ միայն հայացնում է Շեքսպիրին, գրում է Մանդինյանը, այլև «մեր գրականությանը տալիս է ընտիր թարգմանության սակավագույն օրինակ: նրա թարգմանությունը և՛ հայերեն է, և՛ հասկանալի, երկու էական հատկություններ, որոնց բա-

ցակայությունը հերոսաբար փայլում է մեր այլ թարգմանությունների մեծագույն մասը» (ընդգծումները հեղինակինն են)¹¹⁴:

«Արձագանքի» քննադատները, առաջնորդվելով վերոհիշյալ պահանջներով, տարբեր ժամանակներում կյանքի ուղեգիր են տվել էդ. դե Ամիշիսի «Սիրտ» գրքի, Ուլանդի, կեմպտոլի, Նադսոնի բանաստեղծությունների թարգմանություններին: Լավ է ընդունվել լեհ գրող էլիզա Յոնովսկայի «Գյուղական փաստաբան» վիպակի թարգմանությունը: Մաթեմատիկի «Գյուղական փաստաբան» վիպակի թարգմանությունը ևս Գոգոլի կայն, «Արձագանքի» գրախոսները խստորեն քննադատել են Գոգոլի «Վերաքննիչը» կոմեդիայի, Մոպսասանի մի քանի նովելների, Մակլիշի «Մերուհի Մարկոն» վիպակի թարգմանությունների խոցելի կողմերը: «Մերուհի Մարկոն» վիպակի թարգմանությունների գրախոսը (Ա. Բ.—Պրոֆեսոր Ինգրամի «Ադինայի նամակները» գրքի գրախոսը (Ա. Բ.—Պրոֆեսոր Ինգրամի) նշում է, թե դա մեկն է այն աշխատություններից, Ավ. Բարայան) նշում է, թե դա մեկն է այն աշխատությունը կորուստ չի որոնք եթե անգամ շարգմանվեն, հայ գրականությունը կորուստ չի տեսնեն¹¹⁵: Թարգմանիչ Հովսեփ քահանա Տեր-Պետրոսյանցի ազավաղված հայերենը գրախոսին հիմք է տալիս խորհրդածելու. «Ասենք թե հայոց լեզուն մի անտեր լեզու է. ամեն մի տեղից վեր կացողն իրավունք է համարում իրեն՝ յուր ձեռքն ունեցած կացնով ու մուրճով մի ռեստորանտ անել նրա մեջ: Բայց այդ բարբարոսական ավերածին մի վերջ պիտի լինի», թե ոչ¹¹⁶: «Արձագանքի» ուղղության համար շատ հատկանշական է, որ գրական լեզվի օրենքների դեմ թույլ տրվող մեղանշումները և կամայականությունները նույնպես բացատրվում են քննադատության թուլություններով:

«Արձագանքի» գրաքննադատական բաժնի նյութերը հաստատում են անցյալ դարի 80—90-ական թթ. հայ քննադատական մտքի առնականացման իրողությունը:

Հավատարիմ մնալով Մ. Նալբանդյանի ջանքերով ստեղծված քննադատական ոեալիզմի տեսությունը, հայ գրականագետները 80—90-նադատական ոեալիզմի տեսությունը, հայ գրականագետները 80—90-ական թթ. ղեկավարվում էին այդ սկզբունքներով, գրական նորանոր փաստերով հաստատում գեղարվեստական գրականության հսկայական դերը հայ հասարակական կյանքում: Հայ քննադատական ոեալիզմի նաև ղեկավարվում էին 40—60-ական թթ. քննադատական ոեալիզմի

¹¹⁴ «Արձագանք», 1897, № 94—95:

¹¹⁵ Քրիստոնեական ուսմունքի լավատեղյակությամբ հրեա Ադինայի նորագեղեցիկ ուղարկած նամակներում պատմում է Քրիստոսի ծննդի, գործունեության, մահվան մասին:

¹¹⁶ «Արձագանք», 1897, № 43:

¹¹¹ «Արձագանք», 1890, № 7:

¹¹² «Արձագանք», 1891, № 8:

¹¹³ նույն տեղում:

հրատարակելով¹¹: Խմբագրությունը հավանորեն ընդառաջելով այս և նման ցանկություններին, տպագրում է Ալ. Երիցյանի «Համառոտ տեսություններ կա տաճկահայոց» հոդվածը¹²: Այն նախատեսված էր նրանց համար, ովքեր ծանոթ չլինելով Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդի նյութական ու բարոյական դրության հետ, կարող էին դժվարությունների հանդիպել՝ Քուրքիային նվիրված հոդվածներն ընթերցելիս¹³:

1882—83 թթ. Ա. Հովհաննիսյանն առանձին հոդվածներ է նվիրել «Միացյալ ընկերության» գործունեությանը: Հրատարակվել են վիճակագրական տվյալներ՝ այդ ընկերության ղեկավարությամբ գործող դպրոցների վերաբերյալ¹⁴:

1883 թ. ընթացքում կաթողիկոսական նոր ընտրությունների կապակցությամբ «Արձագանքի» խմբագրությունը լայնորեն լուսաբանում է նախընտրական պայքարը Կ. Պոլսում, որն ընթանում էր բավականաչափ բարդ իրադրության մեջ:

80-ական թվականների սկզբին «Արձագանքը» մի շարք հոդվածներ է նվիրում և արևմտահայության քաղաքական կյանքի վերլուծությանը: Ռուս-թուրքական պատերազմի ավարտից հետո անցած տարիները հայերին ցույց էին տվել 61-րդ հոդվածի իսկական արժեքը: Հույները՝ կապված Գլադստոնի հետ, շարդարացան: Անգլիացի ղեկավարները 1880-ին անցնելով իշխանության գլուխ, նախ Անգլիայի օգտին կարողացավ ավարտել անգլո-աֆղանական պատերազմը և Աֆղանստանին պարտադրեց անգլիական խնամակալությունը, ապա 1882-ին օկուպացրեց Եգիպտոսը: Հայկական հարցի ասպարեզում նա կատարեց մի քանի քայլ. Կ. Պոլսից հետ կանչեց թուրքամոլ Լեյադին, նրան փոխարինելով Գոշենով: 1881-ին Գոշենի փոխարեն Պոլիս է

ուղարկվում նոր դեսպան լորդ Դյուֆերինը, որը հետագայում կատարում է ղեկավանդիտական նույն քայլերը, ինչ՝ իր նախորդները:

Գլադստոնի հանձնարարությամբ 1880-ին խոշոր պետություններ Կ. Պոլսի 6 դեսպանները նախապատրաստում և սուլթանին են ներկայացնում հավաքական մի հուշագիր, որով պահանջում էին նրանից իրականացնել 61-րդ հոդվածից բխող պարտավորությունները: Բ. Դուռը նախ ձգձգում է իր պատասխանը և ապա՝ մերժում պահանջը: Այս հուշագրին հետևում են սուլթանի եռանդագին ջանքերը՝ հայկական հարցը իբրև այդպիսին, գործնական ճանապարհով ջնջելու ուղղությամբ: Այս շրջանի հետ է կապվում քուրդ ազգաբնակչության մեջ սկսված բացատրական աշխատանքը, որի նպատակն էր նրանց վախեցնել հայկական թագավորության ուրվականով: Հայտնի է, որ վանի առաջնորդ Խրիմյանի ահազանգումներն այս ուղղությամբ ոչ մի ներգործություն չեն ունենում անգլիական ղեկավանդիտության վրա, իսկ թուրքական կառավարությունը հետագայում համոզվելով իր ընտրած քաղաքականության «էֆեկտիվության» մեջ, մեկ տասնամյակ անց արգեն հրատարակավ ստեղծում է քրդական «Համիդիե» կոչվող զինված գնդերը: Գլադստոնը լուր էր, բայց շատ պատկառազու էր բուլղարների պաշտպանի՝ նրա հմայքը. և ամեն անգամ, երբ նրա դեսպան Դյուֆերինը այցելում էր Բ. Դուռն պաշտոնատար անձանց՝ արևմտահայերի սիրտը թունդ էր առնում մի պահ: Բայց միայն մի պահ: Հայ լրագրողները բավականաչափ փորձ ունեին՝ կանխատեսելու համար իրադարձությունների վախճանը: Եվ լրագրողները զգաստացնում էին ընթերցողներին: Այսպես, «Արձագանքի» Կ. Պոլսի թղթակիցը 1883-ի զարնանը լորդ Դյուֆերինի Կ. Պոլիս կատարած այցից հետո գրած մի հոդվածում («Նամակ Պոլսից») ծաղրում է ստեղծված իրավիճակը: Սուլթանը ընդառաջելով դեսպանի արած հիշեցմանը, թուրք պաշտոնյաներից մի մասնաժողով է կազմում, որը պետք է ուսումնասիրի բարենորոգումների հարցը. հավանաբար այդ ընթացքում հարկ կլինի ստեղծել մի հանձնախումբ ևս, ապա մի հանձնաժողով, որը կպահանջի մասնախումբ կազմել, և այլն, և այլն: Ու մինչդեռ այս քաղաքակրթ կշարունակվի, հարցը կպաղի, բարենորոգումները կմոռացվեն, մինչև որևէ դեսպանի նոր հիշեցում: Այնժամ «ղարձյալ թուրքերը գոհունակության ժպիտով մը՝ Աղեկ մտքերնիս ձգեցիք, մենք այդ բանը ընդհանուր երկրին համար կուզեինք» կ'ըսեն և շուտ մասնաժողով մը կ'ընտրեն, որ փութա հանձնախմբի մը միջոցով խնդիրը

¹¹ «Արձագանք», 1883, № 41:

¹² «Արձագանք», 1884, № 8—9:

¹³ Հատկանշական է, որ դեռևս 1886 թ. բնութագրելով Կովկասի հայ պարբերականները, Պ. Տոնայետյանը Հովհաննիսյանի շաբաթաթերթի մասին գրում էր. «Արձագանքը» հույժ կհետաքրքրվի թուրքի և մասնավորապես Կ. Պոլսո հայոց կյանքով, այս պատճառով «թուրքի հայոց լրագիր» տիտղոսն ստացել է ժողովուրդեն» (տե՛ս «Մասիս», 1886, № 3808, էջ 657):

¹⁴ Ընկերությունն ուներ 26 արական և 9 իգական դպրոց, որտեղ աշխատում էին 79 մանկավարժներ և 5 տեսուչներ: Այդ դպրոցներում սովորում էին 2512 աշակերտ և 800 աշակերտուհի:

ուսումնասիրելու համար, և այլն, և այլն: Եվ այսպես, մինչև ի լրումն ամաց կամ մինչև այն ժամանակ, որ ամեն համբերություն սպառի և հարստահարյալը «իր ձեռքովը տեսնի իր գլխուն ճարը»¹⁵:

Հողվածագիրը քննադատում է Ազգային վարչության նվաստացուցիչ քաղաքականությունը, որը հանգում էր կառավարությունը սիրաշահելուն: Կարինի դեպքերի տպավորության տակ նա զգաստացնում էր հայերին և նրանց հրահրում կենդանի գործունեության, անզիջում բողոքի:

Որ հայ հասարակությունն արդեն իրեն չէր հանգստացնում հույսերով, այդ մասին է վկայում ևս մեկ ուշագրավ փաստ: 1884-ին վանի անգլիական հյուպատոսը ճաշկերույթ է տալիս Խրիմյան Հայրիկի պատվին և բաժակաճառում, ի դեպ, այն միտքն է հայտնում, թե լորդ Գլուֆերինը, անկասկած կլուծի բարենորոգումների հարցը: Անդրադառնալով ճառախոսի այն մտքին, թե այդ բանի համար, այնուամենայնիվ, շատ ժամանակ է պետք և հայերը պետք է դիմանան, Խրիմյան Հայրիկն իր պատասխան խոսքում ասում է. «Ժամանակները վարմանալի կերպով փոփոխված են, և ինչպես ամեն տեղ, Տաճկահայաստանում էլ ժողովուրդը զգալի և տեսանելի մեծամեծ փոփոխություններ կրած և հետզհետե էլ կրելու ենթակա է: Հայ ժողովուրդը ասկե շորս կամ հինգ հարյուր տարվա առաջվանը չէ: Այն ատենին ընդհանրացած գաղափար մ'էր հայոց մեջ, թե իրենք քրիստոնյա լինելով, պես պես հալածանքներ և շարժարանքներ պարտ էին կրել իրենց այլակրոն դրացի ազգերի կողմեն ի փառս Աստուծո և քրիստոնեական կրոնին: Այո, նրանք կհավատային ճակատագրի և նախասահմանության, և այս կերպով կկարծեին, թե իրենք աշխարհ եկած են միայն հարստահարություն, նեղություն և տանջանք քաշելու, ուստի գերմարդկային համբերությամբ կտանեին և կհանդուրժեին մինչև անգամ ամենադառն լուծը, բայց այդ ամենը անցած է այժմ. ժողովուրդը քիչ շատ գիտակցություն և բարօրություն ստացած է»¹⁶:

«Արձագանքում» տպագրած իր երկու թղթակցություններում Հ. Պարոնյանը նույնպես ծաղրում է բարենորոգումները ձախողելու Բ. Դոան քաղաքականությունը և հայտնում այն միտքը, թե թուրքա-

կան կառավարությունը «ավելի սիրով կհոծարի» իր երկրները ուրիշներին տալ, քան «յուր երկրին մեջ բարեկարգություն մուծանել»:

1883 թ. «Արձագանքի» արևմտահայ թղթակիցները իրենց որոշակի կարծիքն ունեին և Անգլիայի դիվանագիտության մասին: Երբ այդ թվականի աշնանը անգլիական դեսպանը տեսնվում է սուլթանի հետ, Կ. Պոլսի թղթակիցը գրում է «Արձագանքում». «Ես չեմ կրնար շատ լավատես լինել, և կարելի, և հավանական իսկ կնկատեմ, որ Անգլիան վերստին Տաճկահայաստանի խնդիրն յուր ձեռք գործիք ընե յուր մեկ մասնավոր խնդիրն առաջ քշելու համար: Վերջապես պետք չէ մոռանանք, թե անգլիական շահերն յաշս Անգլիոյ գերազանցություն ունին ուրիշ ամեն շահուց վրա, և թե Տաճկահայաստանի խնդրոյն մեջ ևս արդեն փորձով տեսած ենք, թե Անգլիա յուր մասնավոր շահուց ևեթ առաջացման հետամուտ է, և ո՛չ թե հայոց խեղճ ժողովրդյան ի նպաստ բաց մ'դնելու»¹⁷:

Մի քանի օր անց, «Արձագանքի» Պոլսի թղթակիցներից Նորայրը մի հարցազրույցի միջոցով պարզում է, որ Գլադստոնի կարինետը քանի որ «ծանր խնդիրներ ունի կարգադրելիք», Գլուֆերինին հանձնարարված չէ ռեֆորմների հարցում ճնշում գործադրել սուլթանի վրա: Ես պետք է միայն քաջալերի և խրախուսի՝ այդ ուղղությամբ Բ. Դոան ձեռնարկելիք քայլերը: Եթե այդպես է, հեզնում է Նորայրը, պետք է հուսալ, որ անգլիական դեսպանը բոլորովին չէ, որ պետք է լքի հայկական հարցը, այլ պիտի քաջալերի Բ. Դոան բարի տրամադրությունները, խորհուրդներ ու խրատներ տա, «բայց չպիտի ստիպե, ճնշում չպիտի րանցնե, բուրքերը չպիտի նեղե, վշտացնե Տաճկահայաստանի առիթով...»¹⁸ (ընդգծումը՝ Նորայրինն է):

Շատ հետաքրքրական է, որ միանգամայն լրջորեն այս միտքը հաստատում է անգլիական դեսպանատան օրգան «Eastern Express»-ի թերթում զետեղված «Օսմանյան հայք» հոդվածը: Այնտեղ ասված էր, թե քանի որ Բ. Դոան և հայ հպատակների մեջ փոխըմբռնում է նկատվում, պետությունները պետք է ուրախանան դրա համար: Ինչ վերաբերում է Անգլիային, ապա հողվածագիրը նշում է, թե փափագելով հանդերձ, որ հայերը հանգիստ և ապահով ապրեն, Անգլիան կուղենար ազատ լինել պատասխանատվությունից և նախադասելի է համարում, որ «Բ. Դոանը ինքը լինի հայոց պաշտպանը և որ հայերը Բ. Դոան

¹⁵ «Արձագանք», 1883, № 21 (հողվածն անստորագիր է):

¹⁶ «Արձագանք», 1884, № 2:

¹⁷ «Արձագանք», 1883, № 41:

¹⁸ Նույն տեղում, № 43:

պաշտպանութեան մեջ գտնեն իրանց սրտի բաղձանքը: «Արձագանքի» խմբագրութիւնը արտահայտում է իր վերաբերմունքը քննարկվող հարցի մասին¹⁹: «Հետաքրքիր է դիտենալ,— գրում է խմբագրական հոդվածի հեղինակը,— թե մինչև օրս ի՞նչ ազդ աշխարհիս երեսին «Բ. Դռան պաշտպանութեան մեջ» կարողացել է գտնել յուր բաղձանքների գոնյա ամենափոքրիկ մասի իրագործումը: Սակայն անզլիական դեսպանատան օրդանը բոլորովին անհույս չէ թողնում Տաճկաստանի հայերին. նա բոլոր մեծ պետութիւնների կողմից դեսպանագիտաբար խոսելով ասում է հետևյալը.

«Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածը բոլոր մեծ տերութեանց վերա պարտականութիւն է դնում ապահովելու այդ հոդվածի գործադրութիւնը: Բայց գործադրութիւնը Թուրքիային է պատկանում և տերութիւնները այն ժամանակ միայն գործի կիսառնվին, երբ Թուրքիան չգործադրէ»:

Հոդվածագիրը եզրափակում է. «Արդարև, քանի որ բոլոր պետութիւնները աչքով տեսնում են, որ Թուրքիան ահա այսքան տարի շարունակ գործադրում է 61-րդ հոդվածը, ինչ կարիք կա գործին խառնելու»²⁰ (ընդգծումը հեղինակինն է):

1882—83 թթ. Աբ. Հովհաննիսյանն զգալի տեղ է նվիրել և Կարինի իրադարձութիւններին: Հավանաբար այդ շրջանում սեփական թղթակից շունենալով Կարինում, «Արձագանքի» խմբագիրը վերը հիշված դեպքերը լուսարանում է «Մշակից», «Մասիսից» և ժամանակի այլ թերթերից կատարած արտատպութիւնների միջոցով: «Կարնո շարժումը» մշտական խորագրի տակ հանդամանորեն ներկայացվում է քաղաքական այն իրադրութիւնը, որը ծնունդ է տվել շարժմանը. խոսվում է շարժման նպատակի մասին, մեջ են բերվում կազմակերպութեան անդամների երգման բնագիրը, նրանցից ոմանց տված համարձակ պատասխանները հարցաքննութեան ժամանակ²¹: «Արձագանքի» խմբագրութիւնը միաժամանակ մեկնաբանում է այդ իրողութիւնը, հույս ունենալով, թե եվրոպական պետութիւնները գոնե այս

¹⁹ Հոդվածի լեզուն և երգիծական ոճը մեզ իրավունք են տալիս ենթադրել, որ այն պատկանում է Ա. Հովհաննիսյանի գրչին:

²⁰ «Արձագանք», 1883, № 45:

²¹ «...Այո, մենք կազմել ենք այդ ընկերութիւնը մեր տառապալ եղբայր օգնելու համար, որոնք Թուրք պաշտոնատարներու և ավազակաց խմբերու հարստահարութեանց տակ կճնշվին» (տե՛ս «Արձագանք», 1882, № 45):

առիթով կզգաստանան և կհիշեն 61-րդ հոդվածի նկատմամբ իրենց հանձնարարված պարտավորութիւնը:

«Ի՞նչ է Կարնո բանտի և Ազիզիէ կոշված ամբոցի մեջ բանտարկվածների հանցանքը,— հարցնում է շաբաթաթերթի տեսաբանը,— լսիր և սարսափիր, Եվրոպա: Նոցանից մի քանիսի տների մեջ գտել են մի մի ռևոլվեր, մի մի հրացան և horrible dictu բորբոքոցունց տանը... դանակներ: Ի՞նչ, թուրք կառավարութիւնը ձգտում է վերադառնալ անդառնալի կերպով անցած ժամանակներին, նա զրկում է հային ինքնապաշտպանութեան իրավունքից և դավադրութիւն է համարում տանը մեջ զենք ունենալ այն ավազակների դեմ պաշտպանվելու համար, որոնց կառավարութիւնը ուժ կամ կամք չունի զսպելու»²² (ընդգծումը մերն է— Մ. Մ.):

1883 թ. նոր տարու առաջնորդողը («Թուրքիայի խոստումները») նույնպես նվիրված է Կարինի շարժմանը:

1882 թվականի վերջին Ա. Հովհաննիսյանը «Արձագանքի» էջերում զետեղում է Կարինից ստացված մի նամակ, որտեղ խոսվում էր այդ նահանգի հյուսիսային գավառների հայ գյուղերի կողոպուտների ու անապահովութեան մասին: Նամակագիրը ցավով ու ափսոսանքով է հիշում, որ հուսահատութեան քնից իրենց արթնացրած «Կարնո հայոց ընկերութիւնը» դժբախտ վախճան է ստացել. «Մեր անպոչ ու անզրուխ ընկերութիւնը ոչնչացավ ու գնաց, թողելով մի քանի թշվառներու քանտին խոնավութեան մեջ, բայց թուրքաց 10—12 տարի առաջ կազմված համախմբութիւն մը, զոր կորսված կհամարեինք պատերազմենք ի վեր, նորից սկսավ ցույց տալ յուր վիշապային զլուխները...»²³:

1884 թ. Կ. Պոլսից ստացված թղթակցութիւններն առավելապես կապված էին կաթողիկոսական ընտրութիւնների հետ: Տեղական նյութերը նույնպես լուսարանում էին նախընտրական պայքարի հետ կապված հարցերը: Ա. Հովհաննիսյանը մեծ եռանդով պայքարում էր ներսես վարժապետայնի թեկնածութիւնն անց կացնելու օգտին: Նրա ջանքերը հաջողութեամբ են պսակվում և զարնանը տեղի ունեցած ընտրութիւններում ներսես պատրիարքը ընտրվում է իբրև կաթողիկոսութեան առաջին թեկնածու: Սրան հաջորդում են «Արձագանքի» համար անբարենպաստ ժամանակներ: 1884-ի նոյեմբերից մինչև 1885-ի հունիսը

²² «Արձագանք», 1882, № 45:

²³ Նույն տեղում, № 46:

շաբաթաթիվը փակվում է ութ ամսով: Սակայն հուլիս ամսից իսկ, երբ «Արձագանքը» սկսում է հրատարակվել, Ա. Հովհաննիսյանը կրկին անդրադառնում է արևմտահայության առօրյային, լուսաբանելով այդ հատվածի կյանքը՝ ներսես Վարժապետյանի մահվանը հաջորդած տաղնապալից ժամանակներում: Նա միջամտում է պատրիարքարանի գործունեությանը, զգաստացնում նորընտիր Հարություն Վեհապետյանին՝ նրա թույլ տված քաղաքական վրիպումների ժամանակ: Այսպես, մի առիթով, երբ լուր է տարածվում այն մասին, թե պատրիարքը ձոնդոնում հանձնարարել է մեկին զրազվելու Հայաստանի մեջ բարենորոգումներ մտցնելու գործով, Վեհապետյանը հրապարակավ հերքում է այդ լուրը, հայտարարելով միաժամանակ, որ հայոց ազգը երջանիկ է տաճկաց տիրապետության ներքո: Ա. Հովհաննիսյանը Հյուսիսային գործակալության հրապարակած այս մտահոգիչ լուրը տպագրում է առանց մեկնաբանումների: Իր վերաբերմունքը նա արտահայտում է միմիայն հաղորդման վերնագրի մեջ, որն ստացել է «Երջանիկ ազգ» երգիծական ձևակերպումը²⁴:

Իրականում ի՞նչ վիճակում էր գտնվում այդ «երջանիկ ազգը»: «Արձագանքի» էջերում 80-ական թվականների կեսերին ավելի հաճախ են երևում գավառի հայության անապահով կյանքն արտացոլող թղթակցություններ: Առանձին շրջաններում քուրդ ավազակապետերը շքավարարվելով ամենօրյա կողոպուտներով, հայկական գյուղերի նկատմամբ իրենց իշխանավորի իրավունքներն էին օրինականացնում: Երկու ավազակներ, Կարինի շրջակա հայ գյուղերի վրա իշխելու հարցում վիճում են և մեկը վտարում է մյուսին՝ «իբ հայերի» սահմաններից: «Արձագանքի» թղթակից Վաղինակը (Պետրոս Տոնապետյան) պատմում է Տիգրանակերտի գավառում կատարված բռնաբարության և ուճրագործությունների փաստի մասին, կովկասահայերի ուշադրությունը հրավիրում է նիկոմեդիայի գավառի Արսլան բեկ գյուղի հրդեհից տուժածներին օգնելու հարցի վրա: Սովորական պատմություն էր պանդրխտությունից տուն դարձող մշակ հայերի կողոպուտը «հայրենիքի» սահմաններից ներս: Կ. Պոլսից Վան դառնալու ճանապարհին 80 պանդուխտ հայեր կողոպտվում և նետվում են ձյունների մեջ: Ալաշկերտի սահմանի վրա կողոպտվում են Թիֆլիսից Բուլանըխ դարձող 120 մշակներ, որոնցից 6-ը սպանվում է: «Կարնո գավառը ոչ մի ժա-

մանակ այսպես ազատ թատր դարձած չէր հրոսակախմբերու սանձարձակ ավարառությանց, ինչպես այս տարի», գրում է թղթակիցներից մեկը: «Մեր վայնասուն ճիչերը լեռները կթնդացնեն, մերայնոց սրբտերն արյամբ կլեցվին», բացականչում է երկրորդը: «Ժողովուրդը կճնշվի հարստահարությանց և տրոց ծանրության տակ,— ազդարարում է Կորյունի թղթակցությունը Վանից²⁵:— Պանդխտությունը և գաղթականությունը կամայացուցանեն մեր երկիրը: Թուրքը կուզե հազարավոր տարիներ ապրող հայ ազգը բնաջինջ անել աշխարհիս վրայն: Անձնապաշտպանությունը բացարձակապես կարգելի»²⁶:

Հետագայում «Արմենիա»-ից արտատպված մի հոդվածից հայտնի է դառնում, որ Պողոս եպիսկոպոսի և նրա արբանյակների ջանքերով հալածվում են Կեղրոնական վարժարանի ուսուցիչները և աշակերտներից ոմանք, որոնք դպրոցը փակվելուց հետո կիրակնօրյա դասընթացներ էին ստեղծել: Նրանցից վեց հոգի ձերբակալվում են: Նույն հոդվածում ասված էր նաև. «Գյուղացոց վիճակն արդեն անտանելի եղած է ամեն կերպով: Կհարստահարվին թուրք կառավարութենեն, վաշխառու հայ հարուստներեն, քուրդերեն և թուրքերեն: Պանդխտության դիմողներու թիվը սկսած է շատանալ և օրըստօր է կվերջանա հայ տարրը Հայաստանի մեջ»²⁷:

«Տաճկական Հայաստանի ներկա վիճակը» առաջնորդողում հետևյալ ընդհանրացումն է կատարվում. «Վերին աստիճանի սրտամաշ տեսարան է ներկայացնում այժմ Տաճկահայաստանը...»: Այնուհետև մեկ առ մեկ նշվում են այն աղետները, որոնք ծայրահեղ թշվառություն էին հասցրել ժողովրդին²⁸: Հայ հրապարակախոսները ստեղծված վիճակի համար պատասխանատու էին համարում և Ազգային ժողովին, ենթադրելով, թե Ազգային սահմանադրության հետևողական կիրառմամբ, ինքնավարության սկզբունքի պաշտպանությամբ, պատրիարքարանի նպատակասլաց գործունեությամբ կարելի կլիներ ինչ-որ շահով ամրապնդել հայության քաղաքական կյանքը, ակտիվացնել ազգի ներքին ուժերը: Եվ, սակայն, Ազգային ժողովը չէր արդարացնում

²⁵ Կորյունը Վանի Կեղրոնական վարժարանի մաթեմատիկայի և բնական գիտությունների ուսուցիչ Գալուստ Ասլանյանն էր (տե՛ս Մ. Փորթուգալյանի 7. 8. 84 թվակիր հանձնարարական նամակը. ԳԱԹ, Ա. Հովհաննիսյանի ֆոնդ, վավ. 52):

²⁶ «Արձագանք», 1884, № 40:

²⁷ «Արձագանք», 1886, № 48:

²⁸ Նույն տեղում, № 9:

²⁴ «Արձագանք», 1885, № 5:

իրեն: Մի շարք թղթակցություններում քննադատվում է պատրիարքարանի գործունեությունը և Ազգային ժողովի անպատասխանատու ընթացքը:

1887 թ. հուլիսին Զեյթունում բռնկված մեծ հրդեհի հետևանքով կործանվում է անհամեմատ բարվոք վիճակում գտնվող հայության այդ հատվածի տնտեսությունը: Այրվում են 1000 տուն, 300 կրպակ, մի շուկա, 7 եկեղեցի, 5 դպրոց: 6000 հայեր մնում են անօթևան: Խրիմյան Հայրիկը դիմում է արևելահայ լրագրողներին, խնդրելով տեղի հայերի օգնությունը: Ողջ հայության գործուն մասնակցությամբ հսկայական միջոցներ են հավաքվում և Զեյթունում կրկին վերանորոգվում են ճանապարհները, կառուցվում են եկեղեցիներ, բնակելի և դպրոցական շենքեր: Սակայն եթե արևմտյան հայության այդ հատվածի վիճակը սկսում է մի փոքր ամրանալ, ողջ Արևմտյան Հայաստանում տնտեսական և քաղաքական վիճակն ավելի է ծանրանում: 1888-ին Շատախում ձերբակալվում է Արսեն վարդապետ Թոխմախյանը: Չերբակալվում են «Արմենիային» բաժանորդագրված պոլսահայ մի քանի վաճառականներ: Արգելվում է «Միացյալ ընկերությունը» կազմակերպությունը, որի անդամները մանկավարժական աշխատանքով էին զբաղված: Հայ հրապարակախոսներն այս խճճված պարագաներում մեծ հույսեր էին կապում նորընտիր պատրիարք Խորեն Աշրգյանի հետ, որը, ենթադրում էին, պետք է ջանար սերտ կապեր հաստատել գավառահայության հետ և օգներ նրա օրվա հոգսերին:

Աշրգյանը, սակայն, 1890-ին Գում-Գափուի նշանավոր ցույցից հետո հրաժարական է տալիս: Մի առ ժամանակից թեև նա սուլթանի պահանջով կրկին անցնում է իր պարտականությունների կատարմանը, բայց կառավարության հարուցած արգելականների շնորհիվ խանգարվում է Ազգային ժողովի աշխատանքը: 1891-ից արդեն Ազգային ժողովի նիստերը չէին թույլատրվում. կասեցվում է Սահմանադրության գործադրությունը: Աշրգյան պատրիարքը մեկուսացվում է. այդ օրերին գործում էին միայն կրոնական և քաղաքական ժողովները: «Արձագանքը» «Կ. Պոլսո պատրիարքությունը» առաջնորդողում բացահայտելով Ազգային ժողովի և պատրիարքարանի վերջին տարիների երկդիմի, հաշտվողական քաղաքականությունը, կոչ է անում այդ օրգաններին՝ հետևել ժամանակի պահանջներին և ընթանալ ազնիվ ճանապարհով:

1889 թ. իր հետ բերում է մի նոր արհավիրք: Ազատ ու անպատիժ՝ Մուշի հայ գյուղերում սրարշավ թափառում էր ավազակաբարձ Մուսա բեկը, իր անցած ճանապարհին թողնելով դիակներ, մոխիր, արյուն ու արտասուք: Հայ թիրթիրը լցվում են անդուստլ ավազակի տերազորությունների պատմություններով: «Արձագանքի» գլխավոր աշխատակից Շիրվանզադեն կշտամբում է հայերին՝ աղետալի այդ օրերին ներքին պայքարով զբաղվելու համար. «Պետք է մի ժողովուրդ շատ թշվառ լինի բարոյապես և շատ տկար մտավորապես,— գրում է նա «Տաճկահայերը» առաջնորդողում,— որ այն տազնապալից բուպեին, երբ յուր գոյությունը անխնա հարվածում են զանազան մուսա բեկեր, ավազակապետներ, բարբարոս թշնամիներ, հենց այդ բուպեին սկսի զբաղվել ներքին խռովություններով»²⁹: Նա հիշում է Վանի Պողոսյան և Ապողոսյան կուսակցություններին, որոնք միմյանց հարվածելու համար դիմում էին կառավարության միջամտությանը և անուղղակիորեն նպաստում արտաքին բռնությունների զորանալուն:

«Տաճկահայաստանի դեպքերի առիթով» առաջնորդողում Շիրվանզադեն արևմտահայության ուշադրությունը հրավիրում է ինքնապաշտպանության կազմակերպման հարցի վրա: Մուսա բեկի դատավարության առիթով մի շարք հայ վկաներ մեկնում են Պոլիս: Մի ճանապարհորդ իմանալով նրանց առաքելության նպատակը, զարմանք է հայտնում, որ իրենց հողի վրա ավազակին պատժելու հեշտ գործը թողած, այդ հայերը հսկայական ճանապարհ են կտրում՝ հուսալով ստանալ տաճկական դատարանի ողորմածությունը:

Շիրվանզադեն ցավով նշում է, որ հայերին անհասկանալի է մնում այդ հանդիմանության իմաստը: «Նոքա չեն հասկանում ճանապարհորդի պարզ բացատրությունը, ավելի՛, նոքա խելագար են համարում այդ տեսակ միտք հայտնողին,— գրում է Շիրվանզադեն:— Ահա տաճկահայերի հենց այս վրդովեցուցիչ անդիտակցությունն է, որ նախ և առաջ մենք կցանկանայինք ոչնչացված տեսնել: Այնուհետև վերոհիշյալ հարցի պատասխանը ինքնուրուիքյան կպարզվի, և ժողովուրդը բնականաբար կհասկանա, թե ինչ է պարտավոր անելու յուր գոյությունը որոշ չափով ապահովելու համար: Նա կզգա, որ յուր ճակատագրի վիճակը իրանիցն է կախված և բնավ յուր փրկությունը չափտի սպասի առաջավոր, թեկուզ հայ, աղաներից...»³⁰:

²⁹ «Արձագանք», 1889, № 29:

³⁰ Նույն տեղում, № 31:

1889 թ. Աբգար Հովհաննիսյանի դրամական գործերը սաստիկ վատանում են: Այդ վիճակից դուրս գալու համար, հավանաբար, նա վճռում է շաբաթաթերթը դարձնել պատկերազարդ: 1890 թ. և 1891-ի առաջին կեսին «Արձագանքը» հրատարակվում է իբրև պատկերազարդ շաբաթաթերթ՝ մի փոքր փոփոխված ծրագրով: Թվում է՝ դարձյալ դրամական ճգնաժամով պետք է բացատրել այն, որ խմբագիրն այդ տարիներին թղթակից շուներ Արևմտյան Հայաստանում և այդ հատվածի հայության առօրյան ներկայացնում էր ոչ պարբերաբար և այն էլ՝ պոլսահայ թերթերից կատարված արտատպությունների միջոցով: Այս ամենի հետևանքով 1890—91 թթ. Ա. Հովհաննիսյանն օբյեկտիվորեն հնարավորություն չունի ակտիվ միջամտություն ցույց տալու պոլսահայ գործերին:

1891 թ. հրկորդ կեսից «Արձագանքը» հրատարակվում է իբրև հրկորյա լրագիր և այդ թերթի հիմնական բաժիններից մեկն է դառնում «Տաճկական Հայաստանը»: Ա. Հովհաննիսյանը կրկին կապեր է հաստատում Կ. Պոլսի բարեկամների հետ և հանգամանալից հողվածներում քննարկում Արևմտյան Հայաստանի առօրյան: Քանի որ Կ. Պոլսի թղթակից Վաղինակը ձեռքակալվել էր թուրքական կառավարությանը կողմից, 90-ական թթ. «Արձագանքին» թղթակցում է Արմենը:

1892 թ. սկսվում էր նոր ակնկալություններով: 1886-ին պաշտոնաթող եղած Գլադստոնը կրկին անցնում է կառավարության զուլխ: Ա. Հովհաննիսյանը բազմաթիվ աղբյուրներից բաղված մի մեծածավալ հոդված է տպագրում, նվիրված Գլադստոնին³¹: Հոդվածում ներկայացվում էր Գլադստոնի կյանքը և գործը, մասնավորապես հիշատակվում էր նրա գործունեությունը բուլղարական շարժումների օրերին: Եթե կոմս Բիկոնսֆիլդի քաղաքականությունը հետապնդում էր «Ռուսաստան կամ Տանկաստան» նպատակը, ապա Գլադստոնն առաջնորդվում է «ճշգրիտ ազգություններ կամ Տանկաստանը» նշանաբանով, ուսկիսմում էր «Արձագանքը»³²:

³¹ «Արձագանք», 1892, № 94—119:

³² Հետաքրքրական է, որ 1891-ին Ռ. Պատկանյանը նույնպես հուսահատության մեջ հայացքը հասնում է դեպի Գլադստոնը: Նրան ուղղած իր անձնական նամակում նա թախանձում է փրկել հայերին, որոնք հավատացած են, թե Գլադստոնի հոնքի մի շարժումը կերպանկացնի իրենց, ինչպես բուլղարներին: «Կապանք, կապանք, կապանք», պարտավորեցնում է հայ բանաստեղծը և ապա բանաստեղծի փրկվածքով կշտամբում. «... և մի՞թե բու այս վերջին պարտք չի տված պիտի հանդիսանաս ահավոր դատավորի աթոռի» (տե՛ս ԳԱԹ, Ռ. Պատկանյանի ֆոնդ, վավ. 303):

Սակայն, որքան էլ «Արձագանքի» խմբագրությունը որոշ ակնկալություններ ունենար կապված Գլադստոնի հետ, նրա առաջնահերթ խնդիրն էր լուսաբանել Արևմտյան Հայաստանում տեղի ունեցող իրադարձությունները: 1892—93 թթ. լրագրում տպագրվում են մեկը մյուսից ցնցող թղթակցություններ, որոնք ներկայացնում էին գավառների բազմապիսի հոգսերն ու վշտերը. սով, հիվանդություններ, ավարառություն և սպանություններ և ի լրումն այդ ամենի՝ մասսայական գաղթ («անմարդանում է Մուշը, ամայանում է Տարոնը...»)³³: Որոշ վայրերում ժողովուրդը փորձում էր կազմակերպել դիմադրական շարժումներ, բայց այդ փորձերը ձախողվում էին. «Արձագանքը» «Մաղիկ» պարբերաթերթից արտատպում է «Էնկյուրիի դատապարտյալը» հաղորդումը, որտեղ նկարագրված էր թուրքական լծի դեմ ըմբոստացած 53 հայերի դատական պրոցեսը³⁴:

Բազմաթիվ թղթակցություններում խոսվում է այն մասին, որ սուլթանն արգելել էր Ազգային ժողովի հրավիրումը, անուղղակիորեն հայերից խլելով 1860 թ. նրանց տրված իրավունքները³⁵: Խմբագրությունը բարձրաբարբառ խոսում է այդ ապօրինության մասին. «Տաճկաստանը նվրոպայի առաջ, բայց մանավանդ Ռուսաց մեծազոր պետության առաջ խոստումն է տվել ապահովել քրիստոնյաների կյանքն ու գույքը. նրանց ու մուսուլմաններին հավասար համարել օրենքի առաջ: Ո՛ր է այդ հավասարությունը:

Դեռ ավելի ևս. ռուսաց զինքից ընկճված՝ տաճիկները խոստացել են բոլոր մեծ պետություններին, որ հայարնակ գավառներում պիտի բարենորոգումն մտնեն:

Ո՛ր են այդ բարենորոգումները:

Մի՞թե հին և սրբագործված օրենքներն ու արտոնությունները á la turque վերացնելը կարող է բարենորոգումն համարել»³⁶:

Այս օրերին «նվրոպական մեծ պետությունները և Թուրքիայի քրիստոնյաները» ծրագրային հողվածով Հովհաննիսյանն անուղղակիորեն դիմում է ռուսաց կառավարության օգնությանը: Խոսելով Արևմտյան Հայաստանում սկսված կեղեքումների, հալածանքների ու հափշտակության նոր ալիքի մասին, որը դուռ էր բացել արտագաղթի

³³ «Արձագանք», 1893, № 130, 131, 142:

³⁴ Նույն տեղում, № 94:

³⁵ «Արձագանք», 1892, № 17, 26, 1893, № 94, 133:

³⁶ «Արձագանք», 1893, № 133:

համար, խմբագրությունն այդ բացատրում է նրանով, որ հայերն անպաշտպան են թուրքիայում: Օրթոդոքս քրիստոնյաներին այդ երկրում պաշտպանում է Ռուսաստանը, կաթոլիկները գտնվում են Ֆրանսիայի հովանավորության տակ, իսկ բողոքականները՝ Անգլիայի: Մինչդեռ՝ «տաճիկ ամբոխի և կառավարող պաշտոնյաների աշքում հայ քրիստոնյաները պաշտպան չունին»³⁷:

Խորամուխ լինելով հայերի իրավունքների պաշտպանության հարցի պատմության մեջ, խմբագրությունն ասոսանք է հայտնում, որ երբ Ռուսաստանը 1878-ին «իր ավանդությանը հավատարիմ մնալով, այն է, օգնելու տաճիկահայտակ քրիստոնյաներին, կամեցավ գործել հօգուտ հայերի» և ձեռք բերեց 16-րդ հոդվածը, նրան խանգարեցին: «Եվրոպան, նմանապես հավատարիմ չուր քաղաքականության, շկամեցավ ուսաներին տալ առանձին իրավունքներ հայերի վերաբերությամբ» և 16-րդ հոդվածը վերափոխեց 61-ով: «Հայտնի է, թե ինչ արդյունք ունեցավ հայ քրիստոնյաների համար 61-րդ հոդվածը»³⁸, ավարտում է խոսքը հոդվածագիրը:

Այս օրերին, երբ Երուսաղեմից էջմիածնի իր նստավայրն էր գալիս Խրիմյանը, թերթում միաժամանակ տպագրվում է Երիցյանի մեծածավալ հոդվածը («Նորընտիր կաթողիկոսների ուղևորությունը դեպի ս. էջմիածին և ուստեղծության մատուցած հարգանքները» պատմական տեսություն ներկա դարուս վերաբերությամբ)³⁹: Դժվար չէ նկատել, որ «Արձագանքի» խմբագրությունը մատնանշելով ուսական կառավարության բարեհաճ վերաբերմունքը հայ կաթողիկոսների նկատմամբ, հայցում էր կառավարության հովանավորությունը՝ նաև զրսի աշխարհում ցրված հայության համար:

1893 թ. խմբագրությունը ելույթ է ունենում Թիֆլիսի թուրքական հյուպատոսի մի հայտարարության դեմ⁴⁰, ինչպես և բանավեճի մեջ մտնում այդ հայտարարության ոգին պաշտպանող հունգարական եր-

կու թերթերի հետ: Այսպես, նա զավեշտի է վերածում Սազվարի եղբայրների շաբաթաթերթի մի առաջնորդողը, որի հիմնական իմաստն այն էր, թե քանի որ հայերը երջանիկ են ապրում թուրքիայում, պետք է հավատարիմ լինեն տերությունը և «ազդեն իրանց զրսի եղբայրների վրա, որ նրանք հանգիստ կենան»⁴¹:

Հաջորդ բանավեճային հոդվածի հեղինակ Ստ. Կանայանը հիմնավորապես շարդում է արևելագետ Վամբերիի մի հոդվածի թեզերը, որը նա գրել էր ի պաշտպանություն թուրքական հյուպատոսի՝ վերը հիշված բողոքի: «Տաճիկահայոց նոր գաղթը» ծավալուն իր հոդվածում Կանայանը տրամաբանության մեծ ուժով և փաստերի միջոցով հերքում է մամուլի էջերում հերյուրված այն կեղծիքը, թե իբր հայերի գաղթը «ոչ մի կերպով կարելի չէ վերագրել... կառավարչության վատ վարմունքին և կամ քրդերի տված նեղություններին»: Նա հաստատում է, որ սկսված նոր գաղթը պետք է անպայմանորեն վերագրել «և՛ կառավարչության վատ վարմունքին և՛ քրդերի տված նեղություններին», ընդ որում, նշում է նա, «վերջինը բխում է առաջինից»⁴²:

Կանայանը գատապարտում է օսմանյան կառավարության հայակործան քաղաքականությունը՝ Բեռլինի վեհաժողովից հետո: Բ. Դուռը անում է ամեն ինչ՝ հայ բնակչության թիվը կրճատելու համար. և՛ շրջանների բնակեցումը հայաբնակ գավառներում, և՛ Համիդի հեծելազորների ստեղծումը, և՛ բարենորոգումների ծրագրի վիժեցումը մի նպատակ են հետապնդում միայն. թշվառության աստիճանին հասցնել հայերին և բարոյապես նվաստացնելով, զրկել բողոքի իրավունքից կամ ստեղծել գաղթի պայմաններ և այդ կերպ կրճատել նրանց թիվը երկրում: «Արձագանքի» առաջնորդողը, խոսելով վիճակագրական տրվյալները կեղծելու մասին, այդ տրամաբանությամբ հայկական հարցը ձախողելու փորձը համարում է վրիպված: Ի՞նչ նշանակություն ունի այն, թե հայ ժողովրդի թիվը 3 միլիոնից իջեցված է 900.000-ի. կապետությունների քաղաքականության զնահատման բանական ա՛յլ շահանիշ. «կարծես բե, եթե հայերն այդքան էլ շիկեին, իբրև մարդ և հպատակներ, իրավունք չպետք է ունենային պատվի, կյանքի և գույքի պահովություն պահանջել»⁴³ (ընդգծումը մերն է — Մ. Մ.):

³⁷ Տե՛ս «Արձագանք», 1893, № 94, 98:

³⁸ Նույն տեղում, № 98:

³⁹ Նույն տեղում, № 98 և հետո:

⁴⁰ Հանդես գալով «Նոր-գարի» էջերում, հյուպատոսը բողոքում էր «Արձագանքի» խմբագրության դեմ, որը մի քանի հոդված էր նվիրել Արևմտյան Հայաստանից սկսված գաղթին՝ դեպի Ռուսաստան: Հյուպատոսը նշում էր, թե «Արձագանքի» խմբագիրը մի «առանձին նպատակով»՝ «հասարակության մտքերը պղտորելու համար» մեծացնում է եղած «չնչին գաղթականության» երևույթը (տե՛ս «Արձագանք», 1893, № 109):

⁴¹ «Արձագանք», 1893, № 91:

⁴² Տե՛ս «Արձագանք», 1893, № 138—140:

⁴³ Նույն տեղում, № 140:

Նվ այսպես, արևմտահայ ժողովուրդը ոտք էր դնում 1894 թ. շեմին՝ նյութապես և բարոյապես խոշտանգված և ապագայի նկատմամբ առանց որևէ հեռանկարի:

Բ. «ԱՐՁԱԳԱՆՔԸ» 1894—1897 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

1893 թ. արգելվում է Ազգային Սահմանադրության օրվա՝ մայիսի 24-ի տոնախմբությունը, չի թույլատրվում անց կացնել Ազգային ժողովի ընտրությունները: Աշրջանը անընդմեջ բողոքներից հետո որևէ արդյունքի չհասնելով, ընդունել է տալիս իր հրաժարականը և, արևմրտահայության համար շատ ծանր ժամանակներում, 1894-ի դեկտեմբերին, պատրիարք է ընտրվում Մատթեոս Իլմիրլյանը: Օգտվելով այն իրավիճակից, որ եվրոպական տերություններն զբաղված էին իրենց հաշիվներով և հազիվ թե անհանգստացնեին իրեն, սուլթան Աբդուլ Համիդը 1894-ի ամռանը կազմակերպում է Սասունի կոտորածները:

Սասունի կոտորածի փաստն անհնարին էր հերքել, ուստի միջազգային կարծիքն ստիպում է օսմանյան կառավարությանը համաձայնվել Մուշի գավառը քննիչ հանձնաժողով ուղարկելու մտքի հետ⁴⁴: Կարճ ժամանակից հանձնաժողովը մեկնում է Մուշ և սկսում ուսումնասիրել կատարված ողբերգության մանրամասները⁴⁵: Հանձնաժողովին տրամադրվում են բազմաթիվ նյութեր, որոնք հաստատում էին թուրքական բանակի կողմից 36 գյուղերի ավերման և 30.000 հայերի սպանության փաստերը: Թեև այդ օրերին թղթակիցների մուտքն արգելվում է Սասուն, բայց քննության ընթացքը, վկաների ցուցմունքները, ոճբազոր-ծուխյան վայրերի զննության արդյունքները պարբերաբար հրապարակվում էին եվրոպական բոլոր թերթերում: Սասունի իրադարձությունները և քննիչ հանձնաժողովի աշխատանքի հետ կապված մի շարք հարցեր լուսաբանվում են նաև «Արձագանքում»: Այստեղ տպագրվում են

⁴⁴ Որ 1894—96 թվականների հայկական ջարդերը Բ. Դոան կողմից կանխապես նախապատրաստված պետական ծրագրի իրականացումն էին, այդ հաստատում է Աբդուլ-լահ փաշան՝ «Դեյլի նյուսի» Հոտմի թղթակցի հետ իր ունեցած զրույցում: Նա ցինիկորեն հայտարարում է. «Ոստիկանների նախարարն ինձ հայտնել է, թե նա այնպիսի հրամաններ է ստացել սուլթանից, որ պատմությունը պիտի հիշատակե, թե ժամանակավ կար մի հայ ազգ, սակայն մի քանի ժամվա մեջ աշխարհի երեսից ջնջվեցավ մի մարդու ձեռքով, որ կոչվում էր Աբդուլ Համիդը» (տե՛ս «Արձագանք», 1896, № 152):

⁴⁵ Հանձնաժողովի կազմում էին երեք թուրք և երեք հյուպատոս. Մեծ Բրիտանիայի ներկայացուցիչը Շիպլինը, Ռուսաստանից՝ Պրժեկալսկին և ֆրանսիացի Վիրբերտը:

և սեփական թղթակիցների նամակները, և՛ արտասահմանյան ու ուսական թերթերում հրապարակված նյութերը: Առանձնապես ուժեղ էին և ազդեցիկ Արմենի ուղարկած հոդվածները Պոլսից⁴⁶: Նա ներկայացնում էր ոչ միայն փաստերը, այլև գրանցից կատարում հետաքրքրական հետևություններ: Խոսելով Բ. Դոան այն հայտարարության մասին, թե հայ ավազակներ կան, որոնց հետապնդում են, Արմենը գրում է, թե գրանք թրքական հարստահարություններից և վայրագ բռնություններից խույս տված գինված հայերն են, որոնք այլևս անկարող են հաշտվել ստեղծված վիճակի հետ: Քրդերը հրացաններ են ստանում և անվանվում համիդյաններ, թուրքերը շքանշանների են արժանանում վայրագության համար, իսկ հայերը հալածվում են: Սակայն սրանք ի վերջո համոզվելով, որ ժողովուրդը «չգիտե ուր պահե յուր գլուխը, հասել են ինքնաճանաչության աստիճանի և փորձում են պաշտպանել իրենց իրավունքները»:

Սասունի ողբամայանի զրվագներն էր պատմում «Արձագանքի» Կարինի թղթակից Ռեհվի Քուին, որը հետագայում զոհվում է Կարինի կոտորածների ժամանակ⁴⁷:

1894 թ. վերջին սկսվում է Անգլո-հայկական ընկերության գործունեության ակտիվ շրջանը: Դեկտեմբերին կոնդոնում տեղի են ունենում միտինգներ, որոնց մասնակիցներն անգլիական կառավարությունից պահանջում էին ճնշում գործադրել Բ. Դոան վրա: Ընդունված որոշումներն անգլիական կառավարությանը պարտադրում էին զբաղվել 61-րդ հոդվածի իրականացման գործով՝ հայերի «կյանքը, պատիվն ու ստացվածքը ապահովելու համար»: Արևմտյան մամուլը տպագրում էր տարբեր երկրներում տեղի ունեցած ժողովների որոշումները, աշխարհասփյուռ հայության աղերսագիրը՝ «Անգլո-հայկական միության» նախագահ Ստիվենսոնին, հաղորդումներ՝ քննիչ հանձնաժողովի աշխատանքների մասին և այլն: «Դեյլի տելեգրաֆի» էջերում հրապարակվում է «Սասուն և սասունցիք» հոդվածաշարը: Այդ թերթի հատուկ թղթակից էմիլ Դիլոնը շարունակաբար տպագրում է իր նամակները, որոնք մերկացնում էին հայերին բնաջինջ անելու թուրքական քաղաքականությունը⁴⁸:

⁴⁶ Այդ օրերին Կ. Պոլսում Արմեն անունով մի քանի հայեր են ձերբակալվում, որոնց կասկածում էին «Արձագանքի» թղթակիցը լինելու «հանցանքի» մեջ:

⁴⁷ Մեզ չի հաշտվել պարզել Կարինի թղթակցի ինքնությունը:

⁴⁸ Էմիլ Դիլոնը 1895-ին 41 տարեկան էր, փիլիսոփայական գիտությունների դոկ-

Թեև Մուշի հանձնաժողովը դեռևս չէր ավարտել աշխատանքները, Սասունի կոտորածների փաստերն արդեն հաստատված էին: Մեծ Բրիտանիայի, Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի լիազոր դեսպանները մայիսի 11-ին Հայաստանում անհրաժեշտ բարենորոգումներ անցկացնելու ծրագիր են ներկայացնում Բ. Դուռը: Այդ ծրագիրը հանձնվում է և հայոց պատրիարքին՝ այն քննարկելու խառը ժողովում: Ամենուր տարածվում է «Մայիսյան ռեֆորմների» լուրը: Կովկասի գործիչները հարցի լուծումը գրեթե ավարտված էին համարում: Հեռագրերը Կ. Պոլսից հաջորդում էին միմյանց՝ խանդավառության մթնոլորտ ստեղծելով Կովկասում: Հանդիսավոր պահը շփոխցնելու համար Ա. Հովհաննիսյանը՝ Ս. Հատումյանին իբրև թերթի հատուկ թղթակից շտապ գործուղում է Պոլիս: «Ուրախ լուրեր, ուրախ լուրեր գրեցեք, բարի ճանապարհ», Թիֆլիսի կայարանից մինչև Կ. Պոլիս Հատումյանին ուղեկցում էր Սունդուկյանի մտահոգ ձայնը...:

Սուլթանը չէր պատասխանում դեսպաններին. Բ. Դուռը տենդագին պատրաստություններ էր տեսնում խուսանավելու ստեղծված վիճակից: Մայիսի 27-ին ավելի լիբերալ Զեվադ փաշայի փոխարեն մեծ եպարքոս է ընտրվում փորձառու դիվանագետ, հայատյայց Սայիդ փաշան, որը մայիսի 31-ին այցելում է անգլիական դեսպան Ֆ. Կերրիին և խնդրում երկարաձգել պատասխանի ժամկետը: Պետերբուրգում մայիսի 27-ին թուրքական դեսպանը դիվանագիտական շրջանակներում ճաշկերույթ է տալիս ռուսաց արտաքին գործերի մինիստր Լոբանով-Ռոստովսկու պատվին: Այդ օրերին սուլթանը՝ արտաքին գործերի մինիստր Թուրխան փաշայի նախագահությամբ ընտրում է մի հանձնաժողով, որը պետք է ռեֆորմների ծրագիր մշակեր՝ Թուրքիայի բոլոր վիլայեթների համար: Դիվանագիտական այդ տրյուկը ապշեցուցիչ էր նենգություն իր մաշտարներով: Վերջապես, հունիսի 8-ին, Բ. Դուռը պաշտոնապես հայտնում է դեսպաններին, թե սկզբունքորեն ընդունում է բարենորոգումների ծրագիրը, «բայց կամենում է, որ առաջարկված

ռեֆորմներից մի քանիսը կրկին քննության ենթարկվեն և որ սուլթանի իրավունքներն ու հեղինակությունը անխախտ մնան»⁴⁹:

Հունիսի 24-ին սուլթանին ուղիմատում է ներկայացվում, 10 օրվա ընթացքում բարենորոգումների ծրագիրը վավերացնելու համար: Հունիսի 9-ին Բ. Դուռը մերժում է դեսպանների պահանջը, հայտարարելով, թե անհրաժեշտ աշխատանքներ են տարվում բարենորոգումներ անցկացնելու տեղուրյան բոլոր վիլայեթներում: «Մնաք բարով, ռեֆորմների ծրագիրը», մնում էր արձանագրել Ս. Հատումյանին: Այնուհետև ամեն ինչ սկսվում է սկզբից: Կ. Պոլսում մոլեզմում է ռեակցիան: Հայության վիճակը դառնում է սպառնալից: Պատրիարքը մի կողմից բանակցում է սուլթանի հետ, մյուս կողմից միջոցներ հայթայթում գավառի սովալուկ հայության համար: Հայկական, ռուսական և անգլիական թերթերի մուտքը՝ Կ. Պոլիս, արգելվում է:

Անգլիայում կառավարության ղեկը հուլիսին Ռոզբերիից անցնում է պահպանողական կուսակցության պարագլուխ Սուլբերիի ձեռքը: Վերջինս, ինչպես և Ռոզբերին, Լոնդոնում տեղի ունեցող միտինգներում ճառեր է արտասանում հայկական դատի պաշտպանության օգտին: Եվ այնքան հուսադրող էին կառավարության պարագլուխների ճառերը, որ հայ հրապարակախոսները շարունակում էին ապրել մոլորության մեջ: «Արձագանքի» աշխատակից Փիլիպոս Վարդանյանը, որ այդ օրերին Անգլիայում էր, Ա. Հովհաննիսյանին ուղղված մի նամակում պատմում է հետևյալը: Ալբերտ հոլլի միտինգում, երբ Ռոզբերին հայտնում է այն միտքը, որ անկախ այն բանից, թե կառավարությունն ու՞մ ձեռքը կանցնի, Անգլիան պետք է զբաղվի ռեֆորմների հարցով («Եթե չէ կամենում, որ Անգլիան պարտավանջ լինի և Անգլիայի անունը իրավամբ անարգվի ամբողջ աշխարհում»), «մոտ 10.000 ունկնդիրների հավանության ձայներից հսկայական թատրոնի որմերը թնդացին: Ես դողալով լսում էի բազմության որոտագին աղաղակները, ծափահարություններից ճայթյունները, տեսնում էի հազարավոր գլխարկների ու թաշկինակների ճոճվելը և անասելի հուզմունքից լոկկ լաց էի լինում՝ շապոս աչքերիս առջև բռնած... Արդ մի՞թե անկեղծ չէ անգլիական ազգի համակրանքը դեպի մեզ, մտածում էի ես: Եթե ամբողջ ազգն էլ այդպիսի զգացմունք չնվիրե մեզ, չէ՞ որ այդ ազգի մի մեծ մասը մեզ բարիք կամեցող է: Եթե այդ իրավ է, հետևաբար մի՞թե Սուլբերին

տոր, արևելյան լեզուների մագիստրոս (Պետերբուրգ), համեմատական լեզվաբանության մագիստրոս (Եսթոնիա): Հայոց լեզվի մեջ հմտացել էր Մխիթարյանների մոտ: Հեղինակ էր երկու գրքի՝ «Հայերենի հարաբերությունը իրանական լեզվախմբի նկատմամբ» և «Նեղիշի «Հայոց պատերազմը»: Հայկական ջարդերի տարիներին անձամբ մեկնում է դեպքի վայրերը և հուզիչ նամակներ հրատարակում մամուլում: Նա աչքի է ընկել իբրև հայոց դատի ջերմ պաշտպան:

⁴⁹ «Նոր-գար», 1895, № 103:

կուզենա արհամարհել յուր ազգի արտահայտած այդ տրամադրությունը և ուրանալ խեղճ հայերին օգնելու պարտքը»⁵⁰։ Վարդանյանի լավատեսությունը սնվում էր և՛ այն բանից, որ էմիլ Դիլլունը Սուլթերիին ներկայացրել էր իբրև ավելի անկեղծ բարեկամ հայերի համար, քան Ռոզբերին էր։ Փ. Վարդանյանի պաշտոնակից Ս. Հախումյանը, սակայն, որ մեկ տարի անց կոնդոնում դարձյալ հուզվում է հայության օգտին կազմակերպված միտինգում, չէր հավատում այդ ցույցերին։ Ավիլին, 1895-ի աշնանը գրած իր ֆելիետոններից մեկում նա դառնորեն ծաղրում էր և՛ միտինգները, և՛ ինքնապաշտպանության գործից հեռու կանգնած հայերին⁵¹։

Օգոստոսի 13-ին, Սասունի կոտորածների տարեդարձին, համոզվելով արդեն, որ բարենորոգումների ծրագիրը չի իրականանում, հայերը որոշում են խաղաղ ցույց կազմակերպել Կ. Պոլսում։ Սուլթանը կանխում է ելույթը, խոստանալով իր գահակալության տարեդարձին՝ օգոստոսի 19-ին, առանձնաշնորհումներ տալ հայ ժողովրդին։ Խոստումը չի կատարվում և սեպտեմբերին հայերը, այնուամենայնիվ, փողոց են դուրս գալիս։ Չլսելով պատրիարք Իզմիրլյանին, որը խնդրում էր շանել այդ քայլը, բազմությունը հնչական գործիչների առաջնորդությամբ Գում-Գափուի եկեղեցուց ճանապարհվում է դեպի սուլթանի պալատը. նրան հանձնելու իր պահանջները՝ ռեֆորմների ծրագիրը վավերացնելու մասին։ Կառավարությունը, որ մինչ այդ Կ. Պոլսից արդեն արտաքսել էր բոլոր օտարահայատակներին, զինված զորք է դուրս բերում խաղաղ ցուցարարների դեմ։ Սպանվում են 92 հոգի, 400 հայ քաղաքացիներ տուն շեն վերադառնում։ Հայկական հիվանդանոցը լցվում է խոշտանգված դիակներով ու վիրավորներով։

Այս դեպքերից անմիջապես հետո սուլթան Աբդուլ Համիդը հայ-

տարարում է, թե վավերացնում է ստացած բարենորոգումների ծրագիրը և այն իրագործելու նպատակով Շաքիր փաշային ուղարկում է հայկական նահանգները։ Մի անձնական նամակով դիմելով Սուլթերիին, նա գրում է. «Ես ցանկանում եմ իրագործել ռեֆորմները։ Ես ռեֆորմների գրավոր ծրագիրը կդնեմ իմ առաջ և ինքս կհետևեմ, որ յուրաքանչյուր հողվածն իրագործվի։ Դա իմ անդրդվելի վճիռս է և ազնիվ խոսք եմ տալիս, որ նա պիտի կատարվի»⁵²։ Սուլթանն այնուհետև խնդրում է Սուլթերիին, որ վերջինս, ելնելով նոր իրադրությունից, բարեհաճի մի այլ ճառ արտասանել, որը հարմար լիներ նրա բարեկամական հարաբերություններին դեպի ինքը և իր երկիրը։ Սուլթերին իսկույն ընդառաջում է սուլթան Համիդի ցանկությանը և հանդես գալիս բարեկամական ճառով։ Այն պսակվում է անզլիական հասարակության բուռն ծափահարություններով և խորհրդանշում անզլիական նոր կառավարության ու Թուրքիայի միջև հաստատվող անխափան դաշինքը⁵³։

Մեծ մարդասպանի ձեռքերն ազատ են արձակվում։

Կ. Պոլսի դեպքերը սկիզբն էին մեծ ողբերգության։ Այնուհետև կոտորածներ են կազմակերպվում Ալաշկերտում, Բիթլիսում, Բայբուրդում, ավերվում են Կարինի և Տրապիզոնի նահանգների բոլոր գյուղերը, աղետին զոհ են գնում վանի նահանգի բազմաթիվ գյուղերի բնակիչները⁵⁴։

Բ. Դուռը խառնվում էր և՛ պատրիարքարանի գործերին։ Նախկինի նման արգելվում էր Ազգային ժողով գումարել. թեև խառն ժողովի անդամները ըստ Սահմանադրության պետք է վերընտրվեին յուրաքանչյուր տարի, բայց 1894—95 թթ. ընտրություններ չէին անցկաց-

⁵⁰ ԳԱԹ, Ա. Հովհաննիսյանի ֆոնդ, վավ. 50։

⁵¹ Նապաստակների որսը թուլատրվում է ողջ տարին, — գրում է Ահրիման-Հախումյանը, — ուստի աշխարհի շահագրգռված կողմերը վճռում են համաշխարհային միտինգ կազմակերպել՝ նապաստակների օգտին։ «Հայերի համար կազմված միտինգներից հետո այդ միտինգն ամենանշանավորը կլինի և ամեն ազգերի բոլոր կուսակցություններն էլ կմասնակցեն այդ միտինգին և այդ միտինգի սկզբում՝ Դուռատոնի նամակից առաջ կկարդացվի ուսա նշանավոր հեղինակ Շչեդրինի «Անձնազոհ նապաստակ» գրվածքը։ Այդ միտինգին ներկա կլինին աշխարհիս երեսին գտնված բոլոր նապաստակային համայնքների ներկայացուցիչները։ Կարող են լսել բայթ ոգևորված ճառեր, լալ, կոծել, արժաստով քափել, արժան կուզեն, և հետո կրկին վերադառնալ իրանց տեղերը և սպասել որսողներին» (տե՛ս «Արձագանք», 1895, № 147)։

⁵² «Արձագանք», 1895, № 133։

⁵³ Նույն տեղում։

⁵⁴ Ի դեպ, 1896 թ. հունիսի 4-ից 14-ը վանում տեղի ունեցած կոտորածների ժամանակ տեղի հայերին հսկայական օգնություն է ցույց տալիս պարսից հյուպատոս Միրզա Հյուսեին խանը։ Նա այդ օրերին փրկում է 2000 վանեցիների, ոչ միայն նրանց նապաստան տալով իր հյուպատոսարանում, այլև առանձին բնակելի տների վրա բարձրացնելով իր երկրի գորշակները։ Այնինչ, հենց նույն օրերին անզլիական հյուպատոսը և միտինգները, թշնով նապաստան խնդրող հայ երիտասարդներին, նրանց կորստյան են մատնում։ Երբ 1897-ին Միրզա Հյուսեին խանը գալիս է Թիֆլիս, հայ գրական գործիչները նրան ընդունում են անկեղծ մեծարանքի ցույցերով։ Այդպիսի ջերմ ընդունելություն նա գտնում է և Բաքվում (տե՛ս «Արձագանք», 1897, № 121, 122, 127)։

վել: Թե՛ կրոնական, թե՛ քաղաքական ժողովի անդամները վաղուց հրաժարական էին տվել, իսկ նախարարությունը չէր բարեհաճում ընթացք տալ հարցին: Գրա փոխարեն Բ. Գուռը ինքնակամորեն շեղյալ է հայտարարում Սսի նորընտիր կաթողիկոս Ալեքսանդրյանի ընտրությունը և կաթողիկոս հաստատում պատրիարքի կողմից պաշտոնանկ հայտարարված Հովհաննես Գաղանջյանին: Վերջինս երկու այլ դավադիր առաջնորդների հետ հավատարմության երդում էր տվել տաճկական կառավարությանը և կաշառվելով նրանից, պետք է մեկներ Կիլիկիա՝ կատարելու Բ. Գուռն հանձնարարությունները⁵⁵: «Արձագանքի» Կ. Պոլսի թղթակիցը հայտնում է, որ Կ. Պոլսում վիճակը ծանրանում է, լրտեսները վստում են ամենուր, անգամ եկեղեցիներում. բացի այդ, եկեղեցիների դռների մոտ ոստիկաններ էին կանգնում՝ «կարգը պահպանելու համար»:

Բ. Գուռը գիտակցաբար անելանելի պայմաններ էր ստեղծում պատրիարքի համար. այսպես, 1896 թ. կեսերին ոստիկանության նախարարը Ազգային ժողովի անդամներին հայտնում է, թե առաջիկայում որևէ խռովություն լինելու դեպքում պատասխանատվությունը պետք է ընկնի նրանց վրա: Աբգուլ Համիդն իր կողմից ճնշում էր գործ դնում Իզմիրլյանի վրա, նրանից գոհունակության կոնդակ ստանալու համար: Պատրիարքը հետևողականորեն պայքարում էր այս բռնությունների դեմ և հապաղում կատարել սուլթանի պահանջը՝ հրաժարական տալու վերաբերյալ: Թուրքական կառավարությունը, ազատվելու համար անցանկալի գործչից և միաժամանակ մոլորության մեջ դցելու համար դիվանագիտությանը, դիմում է կեղծիքի: Ֆիլիպպոպոլում հրատարակվող «Ղեյրամ» թերթում տպագրվում է մի նամակ, ուղղված պատրիարքին, իբր գրված Պեշտի «Հայկական ակումբի» անդամների կողմից: Նամակի հեղինակները պահանջում էին պատրիարքից՝ հրաժարական տալ և հեռանալ քաղաքական գործունեության ասպարեզից: «Եվրոպան չսիտի միջամտի մեր ազգության գործերին, — ասված էր նամակում, — մեր հույսը միայն տաճիկ բարձրագույն կառավարության գթության վրա է»⁵⁶: Կեղծիքն ակնհայտ էր. պատրիարքը դիմում է երեք պետությունների դեսպանների օգնությանը, բայց նրանք հրա-

ժարվում են խորհուրդ տալ. 1896-ի հուլիսի 23-ին նա հարկադրված հրաժարական է տալիս:

Ռուսական հեռագրական գործակալությունը հաղորդելով այս լուրը, Իզմիրլյանի այդ քայլը բացատրում է նրանով, որ «Բ. Գուռը բավական չափով չէ պաշտպանում նրա հովվական գործունեությունը»: «Արձագանքի» հոդվածագիրն այս առիթով գրում է, թե վերը բերված միտքը սխալ է, որովհետև Բ. Գուռը ոչ միայն բնավ չի պաշտպանել, այլ «ուղղակի արգելի է եղել նրա գործունեությանը, չէ հարգել նրա պահանջները և խնդրները»⁵⁷ (ընդգծումը հեղինակինն է): Պատրիարքին չեն օժանդակել և եվրոպական պետությունների դեսպանները, որոնց նա դիմում էր հաճախակի: Այդ օրերին «Արձագանքի» խմբագրությունը մի առաջնորդող է նվիրում Իզմիրլյանին: Հոդվածի հեղինակ Հախումյանը խոսում է նրա ժողովրդանվեր գործերի և աշխատանքի օրինակելի ոճի մասին⁵⁸:

Իրադարձությունները Արևմտյան Հայաստանում շիկանում էին, և, սակայն, միջազգային դիվանագիտությունը հեռու էր վճռական քայլ կատարելուց: Որքան էլ Սասունի դեպքերը ցնցող էին և ոճրագործության փաստերն ապացուցված, երեք պետությունների դեսպանները ռեֆորմների ծրագիրը ներկայացնելով սուլթանին, այլևս չեն մտահոգվում, որ այն կիրառվի կյանքում: Աբգուլ Համիդը շատ լավ կռահելով պետությունների անձնական շահախնդրությունները և նրանց միջև առկա հակասությունները, կարողանում է հեշտությամբ շրջանցել իր համար անցանկալի հարցը: Նա պատասխանատվությունից ազատվում է բարենորոգումների ծրագիրը վավերացնելու վերաբերյալ միմիայն բանավոր հայտարարությամբ և անձնական նամակի միջոցով Սուլթանի մոտ արգելադրություններով: Այնուհետև հայության դահիճ Շաքիր փաշան մեկնում է հայկական վիլայեթները՝ իրեն հատուկ «արվեստով» բնաշնչելու հայությանը, իսկ Աբգուլ Համիդը 1895-ի աշնանը Կ. Պոլսի ցույցի պատրվակով սանձազերծում է հայկական կոտորածների երկրորդ մղձավանջային շրջանը: Դեսպանները լուռ էին: Կառավարություններն զբաղված էին սեփական հաշիվներով: Ֆրանսիան ապագայի որոշակի ծրագրերով բարեկամություն էր խաղում սուլթանական կառավարության հետ: Արդեն հաստատված բարեկամական հարաբերու-

⁵⁵ Իզմիրլյան պատրիարքի կտրուկ բողոքներից հետո Բ. Գուռը հետագայում ստիպված էր հետ վերցնել Գաղանջյանի կաթողիկոսության մասին տված հրամանը:

⁵⁶ «Արձագանք», 1896, № 63:

⁵⁷ Նույն տեղում, № 86:

⁵⁸ Նույն տեղում, № 87:

Յյունները Տաճկաստանի հետ շփաշարելու համար ցարիզմը հետապնդում էր արևմտահայ ազատագրական շարժումներին համակիր գործիչներին⁵⁹։

«Արձագանքի» խմբագրությունը դարձյալ փորձում է գրավել կառավարության ուշադրությունը։ Նիկոլայ II-ի թագադրության առիթով Հովհաննիսյանը ծավալուն մի հոդված է ղեկավարում թերթում, որում հավաստելով հայերի ուսական կողմնորոշումը, հիշատակում է բազմաթիվ դրվագներ հայ ժողովրդի պատմությունից, երբ հայերն իրենց արյունը չեն խնայել ուսական ղեկի հաղթանակի համար և՛ 1812 թ. հայրենական պատերազմում, և՛ Արևելքում։

Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրով Ալեքսանդր II-ը խոստանում է «տաճկահայոց համար ծագեցնել նոր կենաց այն արշալույսը, որ Մեծն Պետրոսից սկսած երկու դար շարունակ խոստացվում էր ուսական դահակալներից՝ մահմեդական լծի տակ տոշորվող քրիստոնյաներին»։

Մեկ միլիոն հայեր՝ «բուն ուս ազգից ոչ պակաս նախանձախորնդություններ» ցանկանում են կայսրության բարօրությունը։ Թագադրության տոնական այդ օրերին նրանց է միանում և հեռու Հայաստանի խորքում ապրող «հարստահարյալ տաճկահայր, խաչի համար նահատակվող ժողովուրդը», որը նույնպես մտնում է իր կիսախարխուլ եկեղեցին աղոթելու⁶⁰։

«Արձագանքի» խմբագրությունը շարունակում էր հուսալ և սպասել։

1896 թ. մայիսին թուրքական բռնապետության դեմ ապստամբության դրոշ է բարձրացնում Կրետեն։ Ապստամբությունը զլխավորում էր Հունաստանը, որից 1829-ին պոկված Քեսալիան, Կրետեն և այլ հունարնակ տերիտորիաներ տառապում էին թուրքական լծի տակ։ XIX դարի II կեսին Կրետեում բազմիցս ազատագրական շարժումներ էին բռնկվել, բայց հույն ժողովրդի ստրկական վիճակը մնում էր անփոփոխ։ Ինչպես նախորդ, այնպես էլ 1896 թ. շարժման նպատակն էր՝ միավորվել Հունաստանի հետ։ Թուրքիան պատերազմ է հայտարարում Հունաստանին, որը պարտվում է։ Ամբողջ երկու տարի եվրոպական զինվանագիտության և մամուլի ուշադրությունը սեռված էր այս իրա-

դարձությունների վրա. Կրետեն ասպարեզից վանում է հայկական հարցը։ Հիրավի, այնպիսի օրերի, երբ եվրոպական տերությունների համար նոր հնարավորություններ էին բացվում միջամտելու Քուրդիստանի գործերին՝ նոր երկրամասերի տիրապետելու ակնկալությամբ, արժե՞ր արդյոք սուլթանին հուզել 61-րդ հոդվածի հետ կապված անախորժ հիշողություններով։ Չարժե՞ր։ Եվ չէին հիշեցնում։

1896 թ. օգոստոսի 14-ին Եվրոպայի ուշադրությունը հայկական հարցի վրա հրավիրելու նպատակով դաշնակցական մի խումբ գործիչների կողմից կազմակերպվում է օտոմանյան բանկի միջազեպը։ Սուլթանը, որ շատ լավ տեսնում էր եվրոպական պետությունների ուժերի՝ իր համար նպաստավոր տեղաբաշխումը, վերոհիշյալ միջազեպի առիթով Կ. Պոլսում ոչնչացնում է 6000 հայ բնակիչ։ Դիվանագիտությունը չի խառնվում սուլթանի «ներքին գործերին», իսկ Վիլհելմ կայսրը ջարդերից անմիջապես հետո Աբդուլ Համիդին իբրև եղբայրական ընծա, ուղարկում է իր պատկերը՝ զարգարված թանկարժեք քարերով⁶¹։ Սուլթանը խրախուսված էր։ Գերմանիան ստանում է Բազդազի երկաթուղու կառուցման կոնցեսիան, իսկ Անգլիան 1897 թ. կարողանում է ձեռք գցել Կրետեն։ Իրականում այն օկուպացվում է անգլիացիների կողմից, բայց ձևականորեն հռչակվում է իբրև ավտոնոմ պետություն՝ սուլթանի գերիշխանությամբ։ Կրետեն այժմ ընկած էր կրկնակի լծի տակ։ Հայկական հարցը մտցվում է փակուղի։

Հայ մամուլը տագնապով էր հետևում իրադարձությունների ընթացքին։ Ճիշտ է, ցարական գրաքննությունը սահմանափակում էր Կովկասի հայ խմբագիրների իրավունքները հայկական հարցի լուսաբանման մարդում, բայց «Արձագանքի» խմբագրությունը ուսական և արտասահմանյան թերթերից կատարած արտատպությունների միջոցով դարձյալ ամբողջական պատկերացում էր տալիս արևմտահայության վիճակի մասին։ Ավելին, Ա. Հովհաննիսյանը երբեմն նույնիսկ փորձում էր ուղղություն տալ տեղի մտավորականությանը, օգնել պատրիարքաբանի երբեմնի տրադիցիաների պաշտպանությանը։ Այս առումով հետաքրքրական է հիշել «Արձագանքի» հուլիսից մեկը։ Մ. Իզմիրլյանի հրաժարականից անմիջապես հետո Բ. Գուռը կամայականորեն խառն ժողով է կազմում (այն լուծված էր) և կարգադրում պատրիար-

⁵⁹ Առ, Անցյալից, էջ 113։

⁶⁰ «Արձագանք», 1896, № 54։

⁶¹ Տե՛ս Առ, Անցյալից, էջ 121։

քական տեղապահի պաշտոնում ընտրել Բրուսայի առաջնորդ, թուրքամոլ Բարդուղիմեոս արքեպիսկոպոս Չամիչյանին:

Ռուսական և արևմտահայ թերթերից քաղված լուրերի հիման վրա «Արձագանքի» խմբագրությունը հրատարակում է մի քանի հոդված, որոնց մեջ ընդգծվում էր այդ ընտրության ապօրինության երևույթը⁶²: Այս փաստը էլ ավելի ծանրակշիռ նշանակություն էր ստանում այն բանից հետո, երբ պարզվում է, որ սուլթանին հանդիմանալու համար Բարդուղիմեոսը իրեն վարկաբեկում է հայ պատրիարքին անվաշել քայլերով: Հայ մտավորականությանը մասնավորապես զայրացնում է նրա հարցադրույցը «Виржевые ведомости» լրագրի թղթակցի հետ և սուլթանի հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ արտասանած ճառը: Հարցադրույցի ժամանակ հայկական ջարդերի պատասխանատվությունը հայ պատրիարքական տեղապահը զցում էր հայերի վրա, նշելով միաժամանակ, թե ջարդերի մասին տարածված լուրերը մամուլն է չափազանցնում⁶³: Ինչ վերաբերում է սուլթանի պալատում նրա արտասանած ճառին, ապա Ա. Հովհաննիսյանը ռուսական թերթերից ամբողջությամբ արտատպում է այդ «ստրկաշունչ ճառը», սուլթանի խոսքը և Բարդուղիմեոսի վերջին պատասխանը:

Ի լուր աշխարհի հրատարակելով այդ ճառը, և այն՝ «Սուլթանը և յուր ստրուկը» խորագրի տակ, «Արձագանքի» խմբագիրը հասարակական կարծիք է ստեղծում մի անարժան գործչի մասին, որը 1896-ի ճակատագրական օրերին իրեն թույլ էր տալիս ստորանալ մեծ բռնակալի առաջ: Պետք է ենթադրել, որ այս ելույթները քիչ դեր չեն կատարում պատրիարքական ընտրությունների ժամանակ, երբ Բարդուղիմեոսի ակնկալությունները ի դերե են ելնում և պատրիարք է հաստատվում Մաղաքիա Օրմանյանը:

Առտնին հարցերից բացի «Արձագանքի» խմբագրությունն ինչ-որ ձևով կարողանում էր շոշափել հայերի քաղաքական ազատության հարցը, 61-րդ հոդվածի հետ կապված արևմտահայության սպասումների և ակնկալությունների տրամադրությունները: 1894—97 թթ. լրագրի էջերում առանձնակի կրթով է հնչում հրատարակախոս Սիմեոն Հախումյանի ձայնը: Կարելի է առանց չափազանցության հայտարար-

ել, որ նա ներկայացնում էր «Արձագանքի» ուղղությունը հայկական հարցում: 1895 թ. գարնանը, երբ ամենքը սպասում էին ռեֆորմների իրականացմանը, Հախումյանը բնավ հույսեր չէր կապում թուրքական կառավարության հետ: Այն բանից հետո, երբ սուլթանը հայտարարում է, թե բարենորոգումների հարցի իրականացումը հանձնարարում է Շաքիր փաշային, մի մարդու, որը «համիդի» հեծելազնդի կազմակերպիչն էր, Հախումյանը գրում է. «Եթե այդպես է, նախագծի մյուս բոլոր հոդվածները չեն արժիլ անգամ այն թղթին, որի վրա գրված է: ...Եթե ենթադրված բարենորոգումների գործադրությունը հանձնվի իրեն, տաճիկ կառավարության կամ տաճիկ պաշտոնյաներին,— շարունակում է Հախումյանը,— այդ կնշանակե մեռած տառ թողնել հայտադիրը և կորստի մատնել Փոքր Ասիայի հայերին: Ռեֆորմների գործադրությունը և նրանց իրականացումն անպայման հնարավոր է միայն եվրոպացիների և քրիստոնյա պաշտոնյաների ձեռքով»⁶⁴:

«Հարկավոր է անհասկառու ուսումնասիրել» հոդվածում Հախումյանը գրում է, թե տաճիկական կառավարությանը պետք է հարկադրել, որպեսզի կատարի իր պարտավորությունները: Լուրջ արդյունքի հասնելու համար հոդվածագիրն առաջարկում է, որ եվրոպական պետությունների համապատասխան ներկայացուցիչները հայ գործիչների և պատրիարքարանի օգնությամբ հանգամանորեն ուսումնասիրեն երկիրը, նրա աշխարհագրական դիրքը, ժողովրդի տնտեսական ու բարոյական վիճակը և այլն: Միայն այդ ուսումնասիրությունը հնարավոր կդարձնի պարզել, թե ինչ ձևով պետք է մտցնել ռեֆորմները, «որ կարողանան նրանք աճել, զարգանալ և միջոց տալ երկրի քրիստոնյա ազգաբնակչությանն ապրել ինքնուրույն և երջանիկ կյանքով»⁶⁵:

Հախումյանը միաժամանակ պահանջում է ուշադրություն դարձնել ուսումնասիրության կարոտ այն հարցի վրա, թե որքանով են թուրք և քուրդ տարրերը ևս ձգտում ազատագրվել տաճիկական պաշտոնյաների կեղեքումներից:

1895 թ. հունիսին իրրև «Արձագանքի» հատուկ թղթակից՝ Սիմեոն Հախումյանը մեկնում է Պոլիս, անձամբ շփվելու այն միջնորդներին, որը, թվում էր՝ հղի է բարենորոգումների ծրագրի իրականացման մոտալուտ իրադարձությամբ: Կ. Պոլսում թագավորում էր ռեակցիան: Այն-

⁶² «Բարդուղիմեոս եպիսկոպոսի պատրիարքական տեղապահ ընտրվելը (՝)», «Ազգային (թե՛ հակազգային) լուր», «Ընտրություն (՝) տեղապահի»:

⁶³ Տե՛ս «Արձագանք», 1896, № 100:

⁶⁴ «Արձագանք», 1895, № 55:

⁶⁵ «Արձագանք», 1895, № 56:

տեղ կասկածով էին նայում և՛ դրսից եկող պարբերականներին (որոնց մուտքը, ի դեպ, արգելված էր Կ. Պոլիս), և՛ լրագրողներին: Հենց մաքսատանը բռնագրավվում են Հախումյանի գրքերը և ոստիկանությունը ոտքի է կանգնում, հավատացած, թե բռնել է «մի շատ վտանգավոր հեղափոխական-սոցիալիստ, որ գալով Լոնդոնից, մտադիր է Կ. Պոլսում վնասակար կոմիտեաներ և ընկերություններ հիմնելու»⁶⁶: Միջադեպը հարթվում է և Հախումյանն անցնում է իր պարտականությունների կատարմանը: Թղթակցությունները նա ուղարկում էր դեսպանատան փոստով, իսկ քաղաքական լուրերը հեռագրով ուղարկելու հնարավորություն չունեն, որովհետև համոզվում է, որ սուլթանի պաշտոնյաները դրանք հեռագրատնից վերադարձնում են ... պալատ: Ս. Հախումյանի ճանապարհորդական տպավորությունները («Երկու ամիս Կ. Պոլսում») սկսում են տպագրվել «Արձագանքում» և լրագրի ընթերցողները ծանոթանում են Կ. Պոլսի հայության և գավառների ժողովրդի կյանքի ճշմարտացի նկարագրությանը:

Երկու ամիս անց, վերադարձի ճանապարհին կանգ առնելով Պետերբուրգում, նա մայրաքաղաքի թերթերից մեկում նկարագրում է Կ. Պոլսում իր տեսած մղձավանջային պատկերները⁶⁷: Կ. Պոլսում անկողնին գամված մահվան էր սպասում Մուշի հայոց դպրոցների նախկին տեսուչ Գամադյանը: 24-ամյա երիտասարդին զարհուրելի բանտախցում տանջելուց հետո թուրք ոստիկանները քարերով ջարդել էին նրա ոտքի ոսկորները, որպեսզի իրր թե չփախչի: Նրա մայրը և քույրը խելագարվում են, իսկ փոքր քույրը անձնասպան է լինում: Մուշի թեմական առաջնորդ Ղարախանյանի ատամները հանված էին, մարմինը ծածկված էր սպիներով, իսկ ձեռքերի և պարանոցի վրա մնում էին շղթաների հետքերը: Ս. Փրկիչ հիվանդանոցում Հախումյանը տեսնում է Մամբրե քահանային, որի ողնաշարը կոտրված էր 4 տեղից, տեսնում է ցնորված գեղջկուհի Հերոնին, որը կորցրել էր հորը և 6 զավակներին...

Հախումյանը ուշադրություն էր հրավիրում և այն հարցի վրա, որ Արզուլ Համիդը խաբել էր հասարակական կարծիքը և դիվանագետներին: Նա խոստացել էր ներումն շնորհել հայ կալանավորներին և ազատ էր արձակել միմիայն նրանց, ում առանց պատճառի կալանավորել

էին սուլթանի ներումից մի քանի շաբաթ առաջ: Արաբիայի Աբիա արտավայրի հայ մտավորականները դեռևս մնում էին իրենց կապանքներում: Հախումյանը Կ. Պոլսից առավել հավաստիության մեջ հայտարարում է, թե «եվրոպական դիվանատիան կեղծում է և խաբում հասարակական կարծիքը»: Եթե նա գործեր ազնիվ, գրում է «Արձագանքի» տեսաբանը, հարցերը հեշտությամբ կլուծվեին. այնինչ դիվանագիտությունը թուլացնում է այն ուժերը, որոնք ի վիճակի էին ներգործել տաճկական կառավարության վրա: Շարագրելով եվրոպական դիվանագետներից մեկի հետ իր ունեցած դրույցի բովանդակությունը, Հախումյանը փորձում է նշել ստեղծված դրությունից դուրս գալու ելքը: Նրա դրույցակիցը ասում է, թե Անգլիան հայերի համար արել է ամեն հնարավորը, բայց սպասվող ռեֆորմները հաղիվ թե փրկություն չեն: Քանն այն է, ասում է նա, որ բուլղարացիները պայքարելով և արյունով էին պահանջում իրենց իրավունքները, ուստի և ոգևորեցին ռուսներին: Այնինչ Եվրոպան դրույցազնություն չի տեսնում հայերի մեջ: «Ինքնուրույնությունը չի տրվում, այլ ձեռք է բերվում համառ, խելացի աշխատությունով», ավելացնում է նա: Հախումյանը հանգում է այն եզրակացություն, որ եթե ռեֆորմները չհասան նպատակին, դրանում մեղավոր չեն ոչ Անգլիան, ոչ Տաճկաստանը. «այլ այն ազգը, որ միայն հաշիվ է պահանջում և ինքը ոչինչ չէ ուզում անել»⁶⁸:

Թուրքական կառավարությունն սկսում է անհանգստության նշաններ ցույց տալ: Ոստիկանական նախարարը բողոքում է ռուսական դեսպանին, թե իրր «Արձագանքի» թղթակիցը շատ է լինում տեղի հայ թերթերի խմբագրատներում⁶⁹, տերությունը հակառակ մտքեր է տարածում և այլն: Այնուհետև, առանց հերքել կարողանալու Հախումյանի հրապարակած փաստերից մեկն ու մեկը, նախարարն, այնուամենայնիվ, դեսպանից պահանջում է Հախումյանին իսկույն հեռացնել իրենց երկրից: Ռուսաց դեսպանը Ս. Հախումյանին առաջարկում է ռուսական առաջին իսկ շոգենավով դուրս գալ Կ. Պոլսից («Տաճիկ կառավարությունը պահանջում է Ձեզ դուրս զրկել Կ. Պոլսից և ես պարտավոր եմ պաշտպանել Ձեզ: Ձեր կյանքն այստեղ ապահով չէ») ⁷⁰:

⁶⁶ Նույն տեղում, № 81:

⁶⁹ Այս առիթով Հախումյանն «Արձագանքում» գրում է, թե ինքը չէր մտնում հայկական խմբագրությունները, որովհետև այն համոզմունքն ունի, թե պարբերի մասին առաջնորդողները գրող հայ խմբագիրներն ավելի տաճիկ են, քան իրենք՝ տաճիկները:

⁷⁰ «Արձագանք», 1895, № 103:

⁶⁶ Նույն տեղում, № 72:

⁶⁷ «Новое время»-ի օգոստոսի 28-ի համարում լույս տեսած այդ հոդվածը նույնպես հրապարակվում է «Արձագանքում»:

«Արձագանքի» թղթակիցը օգոստոսի կեսերին թողնում է սուլթանի մայրաքաղաքը:

Հախումյանը Քիֆլիսում շարունակում է քննարկել հայկական հարցի հետ կապված խնդիրները: «Անհրաժեշտ է» հոդվածում նա Կովկասի հայերին հորդորում է նյութական օգնություն հասցնել արևմտահայերին, որոնց մեծ մասը տառապում էր քաղցից և կամ փախչում իր երկրից: Բարենորոգումների վիճակով հետաքրքրվող հայերին նա ուսուցանում է. «Հայկական խնդիր չկա և չի կարող լինել առանց հայ ժողովրդի, իսկ այդ ժողովրդին սովամահից և զաղթից ազատելու համար պետք է անհապաղ օգնություն հասնել: Դա է այժմ ամեն մի հայի սրբազան պարտականությունը»⁷¹:

Այն բանից հետո, երբ 1896 թ. գարնանը սկսվում են Կրետեի շարժումները, մամուլի օրգանները խոսում են հիմնականում այդ հարցի շուրջը: «Արձագանքի» խմբագրությունը նույնպես լուսաբանում է հույն ժողովրդի ազատագրական պայքարի հետ կապված խնդիրները: Այդ օրերին, 1896-ի ամռանը, Ս. Հախումյանը դարձյալ իբրև «Արձագանքի» հատուկ թղթակից՝ մեկնում է այս անգամ Անգլիա: Հավանաբար թերթի խմբագրությունը հույս ուներ իր թղթակցի միջոցով անձնական կապեր հաստատել Անգլիայի պետական գործիչների հետ՝ պարզելու համար 61-րդ հոդվածով նրանց պետությունը բաժին ընկած պարտավորության կատարման երաշխիքները⁷²:

«Արձագանքի» խմբագրությունը դեռևս ինչ-որ սպասելիքներ ուներ Սպասելիքներ ուներ և Հախումյանը: Նրան մասնավորապես կաշառում է հասարակ անգլիացիների ուշադրությունը հայկական հարցի նկատմամբ: «Արձագանքի» հատուկ թղթակիցը ներկա է գտնվում հայության հետ անգլիական աշխատավորության համերաշխության ցույցին և հուզվում ի սրտե: Սակայն Հախումյանը միաժամանակ խորհրատեսություն է ապրում: Կրետեի դեպքերը կլանել էին անգլիական գործիչների ուշադրությունը և վերջնականապես մոռացնել տվել հայկական հարցը: Այժմ հրապարակի վրա մեկ այլ հարց էր քննարկվում. ո՞ւմ կանցնի Կրետեն: Անգլիան անում է ամեն հնարավորը՝

խանգարելու համար Կրետեի միացմանը Հունաստանին: Թուրքիան պատերազմ է սկսում Հունաստանի դեմ, իսկ Եվրոպան բացահայտորեն օգնում է Թուրքիային՝ ջարդելու համար Կրետեի ժողովրդին: «Արձագանքի» աշխատակիցները ցնցված էին. «Անհավասար ուժով կովողների մեջ քրիստոնյա Եվրոպան անցավ ուժեղ բարբարոսի կողմը՝ հանուն ընդհանուր խաղաղության և խոստումներ շոյվելով Թուրքիայի հպատակ քրիստոնյաներին»⁷³, — գրում է Հախումյանը: Ազատ ամեն մի պարտավորությունից՝ Թուրքիան մի տեղ բնաջնջում է հայկական տարրը, շարունակում է Հախումյանը, մյուս տեղ՝ տեղորոշ և բթացնող սարսափի ենթարկում ժողովրդին: Նա անարգել բորբոքում է մահմեդականների ֆանատիկոսությունը և ինքնավստահության գիտակցությունը: «Արձագանքի» գլխավոր աշխատակիցը ամփոփում է մտքերը. սխալվում էին մարդիկ, երբ ենթադրում էին, թե Դուռը բարենորոգումների ծրագիրը չի իրականացնում՝ վախենալով իր զինվորականներից և հոգևորականության մոլեռանդությունից: «Վերջին և նախկին անցքերը տեսնելով, մեղ թվում է, որ ճիշտ կլինեք ասել, թե սուլթանը ոչ մի միջոցառումներ չէ անում, ոչ մի ռեֆորմներ չէ ընդունում՝ քաջալերվելով Եվրոպայից»⁷⁴: Որ Եվրոպան նյութական ուժ և զինվորական հզորություն ուներ, այդ վեր էր կասկածից: Հախումյանը, սակայն, դիտեր, որ նա մինչև կոկորդը խրված է յուր «շահերի» կեղտի մեջ և «գրանց համար պատրաստ է զոհել» ամբողջ աշխարհը⁷⁵:

«Ահա և վերջը» հոդվածը ոչ միայն Հախումյանի, այլև «Արձագանքի» խմբագրության վերջին խոսքն էր՝ արևելյան հարցում: «Ո՞վ է դեկավարում Եվրոպայի քաղաքականությունը, ո՞վ է կարգադրում Արևելքի գործերը: Թող թեորեսիկները դեռ հուսան, թե այդ կարգադրող Եվրոպան է, բայց փաստերի օղակը ցույց է տալիս և ազադակում, որ հրապարակի տերը Թուրքիան է, որից եվրոպական ամեն մի պետություն սպասում է յուր բաժինը...

Հայոց երկիրն ավերվեց, հարյուր հազարավոր աշխատասեր, քրիստոնյա, քաղաքակրթության ընդունակ ժողովուրդ ցիր և ցան եղավ աշխարհի բոլոր կողմերը, ենթարկվելով վատասերվելու սոսկալի վտանգին: Կրետեն ավերվեց, Հունաստանն ստորացավ, Թեսալիան

⁷¹ Նույն տեղում:

⁷² Հայանի է, որ 1895-ի մայիսի վերջին իրիմյան Հարիկի առաքելությունը Չմեռային պալատ՝ կատարյալ անհաջողությամբ էր ավարտվել: Լորանով-Ռոստովսկին արեւելք ամեն ինչ՝ արևմտահայության ազատագրելու վերաբերյալ կաթողիկոսի ակնկալությունները փշրելու համար (տե՛ս Ան, Անցյալից, էջ 107):

⁷³ «Արձագանք», 1897, № 87:

⁷⁴ Նույն տեղում, № 77:

⁷⁵ Նույն տեղում, № 84:

ավերակները և մոխրի կույտ դարձավ և այդ բոլորը Եվրոպայի, քրիստոնյա Եվրոպայի բարեհաճ համաձայնություններով «բաղաբար կրթված» Եվրոպայի, որ ահա տարիներ շարունակ ծրագրեր է կազմում Քուրքիայի բարենորոգմանը համար, խոսում է Քուրքիան բնաջինջ անելու մասին, ծրագրեր է կազմում Քուրքիայի բաժանման մասին և այլն, և այլն: Եվ այդ ծրագրերից ո՞րն իրականացավ: Եվ ոչ մեկը»⁷⁶:

Արևելյան հարցի շարքը Հախումյանն ավարտում է մի թարգմանական ծավալուն աշխատանքով, որն ինչ-որ չափով պատասխանում էր նրա հարցասիրությունը: Նա ուսերենից թարգմանում է կանոնիկոս Մալբուլմ Մակբուլի «Սուլթանը և պետությունները» աշխատությունը, որը 1897-ին ուսերեն լեզվով տպագրվել էր Պետերբուրգում՝ հայ մեկինաս Առաքել Մատուրյանի ծախքով: Գրքի 20 գլուխների հաջորդականությամբ Հախումյանը տալիս է դրանց ամփոփ շարադրանքը:

1897 թ. երբ խաղաքարտերը լիովին բացված էին, «Արձագանքի» խմբագրությունն այլևս պատրանքներ չուներ: Պատրանքներ չուներ ոչ բարենորոգումների ծրագրի, ոչ եվրոպական դիվանագիտության և ոչ էլ ցարական կառավարության նկատմամբ: Հայ մտավորականությունը երես առ երես կանգնած էր դաժան փաստի հանդիման: Ազգը սպանվում էր: Ազգի մնացորդները քայլում էին գաղթի ճանապարհներով և պղտոր առավակներով հոսում դեպի Թիֆլիս, Բաքու, Գանձակ, Ռոստով... Հովհաննիսյանը փոխում է հրապարակախոսության ուղղությունը: «Արձագանքի» հոդվածներում այլևս չեն խոսում եվրոպական դիվանագիտության մասին: Գլադստոնի և Ստիվենսոնի անունները իջնում են բեմից: «Արձագանքը» վերջնականապես երես դարձնելով ժամանակի քաղաքակիրթ գիշատիչների դիվանագիտությունից, իր ընթերցողների հետ սկսում է հիմնականում զրուցել հայրենասիրության և ազգային անկախության գաղափարների գեղեցկության շուրջը: Ամեն ինչ դեռ կորած չէր: Խմբագրությունը լիահույս էր, որ սեփական արժանապատվությամբ լի հայ ժողովուրդը վերջնականապես ճանաչելով իր երբեմնի «հովանավորներին», անձամբ պետք է լուծեր կյանքի ու մահվան, հայերի լինել-չլինելու հարցը:

90-ական թթ. կեսերին Ա. Հովհաննիսյանին լրջորեն զբաղեցնում է եվրոպական փոքր ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարի փորձը: Իր թերթի էջերում բազմաթիվ նյութեր նվիրելով այդ

հարցին, նա անուղղակիորեն մատնանշում էր հարցի լուծման ազգային-ազատագրական պայքարի ուղին. այդ գաղափարն առավել հրատակությամբ էր ձևակերպվում նրա աշխատակից Հախումյանի հոդվածներում:

Մեր կարծիքով ազատագրական պայքարի պրոպագանդից բացի, Հովհաննիսյանը 90-ական թթ. կապված էր արևմտահայ շարժման որոշ գործիչների հետ, որոնք անմիջականորեն գտնվում էին պայքարի ոլորաներում: Այս ենթադրության օգտին են խոսում երկու առերևույթ աննշան թվացող փաստեր, որոնք, սակայն, մեր կարծիքով, շատ խորհրդանշական են:

Ա. Հովհաննիսյանը երկար տարիներ բարեկամական կապերով կապված էր Կ. Պոլսի իր թղթակցի՝ Վաղինակի հետ (որի գործունեությունը կանդրադառնանք սույն աշխատության վերջին գլխում): Վաղինակը 1892-ին ձերբակալվում է սուլթանական կառավարության կողմից և իբրև խիստ վտանգավոր հանցագործ՝ արքունիքում Աքիա: Նա մեղադրվում էր սուլթանի վրա ումբ նետելու զավաղության մեջ: Ի դեպ, ինչպես երևում է որոշ նյութերից, Վաղինակը 1888—1891 թթ. Կ. Պոլսից մի քանի անգամ եկել է Պետերբուրգ, Մոսկվա և Թիֆլիս: Արդյոք Կ. Պոլսում ծավալած իր քաղաքական գործունեությունը նա չէ՞ր համաձայնեցնում մայրաքաղաքի որոշ գործիչների, իսկ Թիֆլիսում՝ Հովհաննիսյանի հետ. կամ գուցե հրահանգներ էր ստանում հնչակյան կուսակցությունից, որին, ինչպես պարզվում է՝ անդամագրված էր նա⁷⁷:

Ինչ էլ որ լիներ, Ար. Հովհաննիսյանը չէր կարող սոսկ անտարբեր դիտողի դերում լինել, երբ Վաղինակը լայն մասշտաբի գործունեություն էր ծավալում թուրքական կառավարության սահմաններում:

Հաջորդ փաստը կապված է Ս. Հախումյանի հետ: Մեր կարծիքով խմբագրությունը 1895 թ. նրան գործուղելով Կ. Պոլիս, թերևս հետապնդում էր նաև տեղի որոշ գործիչների հետ կոնկրետ կապեր ստեղծելու նպատակը: Ահա թե ինչ է երևում Եղյանին ուղղված մի նամակից, որը, դժբախտաբար, առայժմ հնարավոր չէ ավելի հիմնավոր ձևով վերծանել: Գևորգ Եվանզույանը 1897 թ. գրում է. «Քանի մի ժամանակ առաջ «Արձագանքի» խմբագրության մեջ պարապում էր մի ոմն Եզնիկ մականունով երիտասարդ, որին վաղուց ուստիկանությունը

⁷⁶ Նույն տեղում, № 87:

⁷⁷ Տե՛ս Պետրոս Տեհապետյան, Ձայն տառապելոց, Փարիզ, 1922, էջ 414:

փնտրում է տաճկական կառավարության խնդրանք, մեղադրելով նա-
րան զանազան հանցանքների մեջ, որ նա կատարել է տաճկական կա-
ռավարության դեմ: Նա մշեցի է: Եզնիկին չեն կարողացել գտնել,
ասում են նա արտասահման է փախել: Մի շաբաթ ձերբակալված էր
«Արձագանքի» աշխատակից Ս. Հախումյանը, որից հարցնում էին, թե
ն՛ր է Եզնիկը: Հետո Հախումյանին բաց թողեցին: Երեկ նորից կանչել
է ժանդարմայի մեծավորը և ասել, թե 3 օր ժամանակ է տալիս, որ
ասե, թե որտեղ է Եզնիկը, որի նամակները ցույց են տվել՝ Թիֆլիսում
գրած, և ասել են, եթե չասեք որտեղ է, նորից կձերբակալենք և ապա
կզիմենք ձեր խմբագրին... Հախումյանը նորից ասել է, թե չգիտե ուր
է Եզնիկը»⁷⁸:

1896 թ. Ա. Հովհաննիսյանը «Փորձից» արտատպում է խոշոր գոր-
ծիչների ասույթները հայրենիքի մասին («Իմաստներ» խորագրով)⁷⁹:
Նույն շրջանում «Արձագանքի» էջերում երբեմնապես գետեղվում են և
ճանապարհորդական նկարագրություններ, բանասիրական ու ազգա-
գրական նյութեր, որոնք ինչ-որ չափով կարող էին վերականգնել հայ-
կական կործանվող նահանգների կյանքը, առօրյան, պատմությունը
(«Վանից մինչև Թիֆլիս», «Հիշողություն անցյալից», «Վան»):

1895—97 թթ. «Արձագանքում» տպագրված գեղարվեստական
գործերը հիմնականում անչվում էին հայկական կոտորածների հետ:
Այսպես, 1896-ին տպագրվում է Մուրացանի «Գևորգ Մարզպետունի»
պատմավեպը (№ 35—150), 1897—98 թթ. արևմտահայության կյանք-
ին և հայ մտավորականության անելիքներին նվիրված՝ Փափազյանի
«էմմա» վեպի I-մասը, նույն հեղինակի պատմվածքները, պատկեր-
ները և պարսիկ լեռնականների ազատագրական պայքարը գրվատող
«Ասի» վիպակը⁸⁰: «Արձագանքում» տպագրվել են հայկական ջարդերի
անմիջական տպավորության տակ գրված Հովհ. Հովհաննիսյանի բա-
նաստեղծությունները: Այս ստեղծագործություններից բացի, որոնց մեջ
կատարված են պատմական ժամանակաշրջանի ոգին մեկնաբանող
լուրջ ընդհանրացումներ, «Արձագանքում» հրատարակվել են և ժամա-
նակի մի շարք գրողների ու հրատարակատեսների պատմվածքները:
գրույցները, ակնարկները:

«Արձագանքին» երկար տարիներ աշխատակցում էր արձակագիր
Բաղրատ Այվազյանը: 1893-ին նա այդ թերթի էջերում հրատարակում
է «Աշտ երկաթ» պատմական վեպը: Հայկական ջարդի տարիներին
Այվազյանը կրկին անգրագանում է հայ ժողովրդի ճակատագրին և իր
պատմվածքներում արտացոլում արևմտահայության պայքարի ու ողբեր-
գությունների, քուրդ բարեկամների անձնադժոխությունը՝ հա-
յերին փրկելու համար («Երկու մահ», «Երջանիկ րուպե» և այլն)⁸¹: Ժա-
մանակի աչքի ընկնող կին լրագրող Մարգարիտի պատմվածքների թե-
մաները նույնպես նվիրված էին հայերի օրհասական ճակատագրին ու
գաղթականների տունդարձին:

1894—97 թթ. «Արձագանքի» գեղարվեստական գրականության
բաժնում սկսում է հաճախակի երևալ բանասեր և բանահավաք Ս. Քա-
մալյանի անունը: «Աստված չճանաչող» իր գրույցում վկայակոչելով
մշեցի Աբրահամի և նրա որդու սխրագործությունը, հեղինակն անուղ-
ղակորեն ակտիվ գործունեության էր կոչում իր ժամանակակիցներին
(«Հիմի ո՛ւր են այնպիսի ուժեղ, ազգի պաշտպան մարդիկ...»)⁸²: «Սև
օրերից մինը» և «Մասնո իշխան Թոռնիկը» պատմվածքներում Քամալ-
յանը նկարագրում է Սասունի հերոսական ժողովրդի և Պարսկաստանի
հայ գյուղերից մեկի վարած ազատագրական պայքարի առանձին գրք-
վազները: Ս. Քամալյանը գրել է և մի քանի այլաբանական գրույցներ,
որոնց միջոցով ծաղրել է հվրոպական դիվանագիտության ունայն շա-
ղակրատանքները և ցույց տվել այդ երկրների հովանավորությանը
հանձնված երկրի եղերական կորուստը:

Եվրոպական դիվանագիտության անփառունակ գործունեությունը
Քամալյանը ծաղրել է «Պառավի այծը» այլաբանական գրույցում,
որով բացվում էր «Արձագանքի» 1897 թ. առաջին համարը: Մի ծեր
կին, պատմում է հեղինակը, իր միակ այծը արտոի ուղարկելուց առաջ
նրա ապահովությունը շարունակ հանձնարարում էր սրբերից մեկնու-
մեկին, որոնք բարեխղճորեն կատարում էին իրենց պարտքը: Կինում
է այնպես, որ մի անգամ ծեր կինը այծի պաշտպանությունը միաժա-
մանակ հանձնարարում է բոլոր սրբերին: Այդ օրն էլ հենց գայլը հո-
շոտում է այծին: Վշտահար պառավի տարակուսանքը փարատում է
հրեշտակը: «Այն օրը, որ դու այծդ բոլոր սրբերի հսկողության հանձ-

⁷⁸ ՀՊԿՊԱ, Եզնիկի ֆոնդ, Գ. Եվանգուլյանի 15. 1. 96 թվադիր նամակից:

⁷⁹ «Արձագանք», 1896, № 116:

⁸⁰ ՏԷՍ «Արձագանք», 1886, № 108—124:

⁸¹ ՏԷՍ «Արձագանք», 1895, № 55 և № 74:

⁸² Նույն տեղում, № 26:

նեցիր, — ասում է նա, — նրանք իսկույն ժողով արին, խորհուրդ կազմեցին, որ վճռեն, թե այդ օրը ո՞վ պիտի պահապան լինի: Սրբերից ամեն միևն ուզում էր այդ ծառայությունն անի: Վե՛ճ բացվեց այդ մասին, որ երկար ու երկար շարունակվեց: Իրիկնադեմ դեռ հարցն անորոշ էր, այդ ժամին գայլը դաշտով անցնելիս այժիդ անապահով գրտնելով տարավ և կերավ»⁸³:

1897 թ. և 1898-ի սկզբին «Արձագանքում» երևում է պատկերների և պատմվածքների մի շարք, որը նվիրված էր մի նոր հարցի, հայ գաղթականների վիճակին՝ Կովկասում (Փափազյանի «Կաղանդի երգը», Մուրացանի «Երեկ և այսօր» պատկերները, Արշարունու «Փշրված պատկեր», Շ-ի «Փոմա Արկադևիչ» պատմվածքները և այլն): Գեղարվեստական գործերից բացի այդ օրերին Կովկասի հայ մամուլի էջերը լցվում են նույն հարցին նվիրված բազմաթիվ թղթակցություններով: Հարց է բարձրացվում չբավարարվել մասնավոր նպաստներով ու հանգանակություններով և կազմակերպված բնույթ տալ գաղթականների օգնությունը: «Շատ շուտ մոռացան» առաջնորդողում քննադատվում է Գաղթականության օգնության կոմիտեի անգործունեությունը: Խմբագրությունը պահանջում է կազմել նոր հանձնաժողով: «Թշվառները փողոցում» առաջնորդողում նկարագրված է գաղթականների մի նոր, սովոր խմբի մուտքը Թիֆլիս: Խմբագրությունը առաջարկում է Բարեգործական ընկերությանը՝ արտակարգ նիստ գումարել և միջոցառումներ մշակել թշվառների վիճակը թեթևացնելու համար: «Արձագանքի» խմբագրությանը կից կազմակերպվում է ձրի ճաշարան, որտեղից օգտավոր էին բազմաթիվ կարոտյալներ: Խմբագրությունը կազմում է և մի հանձնաժողով (Վ. Փափազյանի, Ն. Աղբալյանի և Ս. Զուրաբյանի անդամակցությամբ), որի խնդիրն էր ի մոտո՝ ծանոթանալ Թիֆլիսի դանադան թաղամասերում ապաստանած գաղթականների կյանքին և պաշտոնական զեկուցագրեր հրատարակել լրագրի էջերում:

Հանձնաժողովը բարեխղճորեն կատարում է իր պարտականությունը և ընթերցողներին պարբերաբար ծանոթացնում ստուգման արդյունքներին: Այդ արդյունքները հուսահատական էին: Մարդիկ տառապում էին կեղտի ու նկուղային հարկերի խոնավությունից, մեռնում էին քաղցից ու հիվանդություններից, շատերն ապարդյուն աշխատանք էին որոնում: «Արձագանքի» նյութերի հետքերով քաղաքային վարչու-

թյունը մասնագետ բժիշկներ է ուղարկում գաղթականների տները: Նրանց եղբակացությունները նույնպես հրատարակվում են մամուլում: Զեկուցագրերը հաջորդում են իրար, վիճակագրական տվյալներ են հրատարակվում գաղթականների մասին, «Արձագանքը» տպագրում է «С.-Петербургские ведомости» թերթի առաջարկը՝ իշխանություններից պահանջելու և ըստ նպատակին գործադրելու հայ թշվառների օգտին հանգանակված գումարները: Թղթակցություններ են հրատարակվում Բաքվի աղքատանոցներում պատսպարված հայերի վիճակի մասին, խոսվում է Արևմտյան Հայաստանում հիմնադրված որբանոցների և առհասարակ պատրիարք Օրմանյանի ձեռք առած միջոցառումների շուրջը: «Արձագանքում» հաճախակի հրատարակվում են ամփոփագրեր՝ Ռուսաստանի բազմաթիվ երկրամասերում և քաղաքներում կազմակերպված նվիրատվությունների արդյունքների մասին (Գաղստան, Բեսարաբիա, Եկատերինոսլավ, Արխանգելսկ, Սամարա, Ռյազան, Տամբով, Օրենբուրգ, Պենզա, Ակմոլինսկ և այլն):

Զգայուն վերաբերմունք ցուցաբերելով զեպի տարաբախտ հայերը, Ա. Հովհաննիսյանը, սակայն, չէր մտածում նրանց առմիշտ կապել Կովկասի հողի հետ: Նրանք ունեին իրենց սեփական երկիրը, որը ոչ մի զեպում չէր կարելի գատարկ թողնել. իր հողածններում Հովհաննիսյանը հետևողականորեն դարգացնում էր ամայացած Հայաստանը վերաշինելու անհրաժեշտության գաղափարը:

«Գաղթականների մասին մեր ասածը վերջացրած կլինենք, — գրում են Վ. Փափազյանը, Ն. Աղբալյանը և Ս. Զուրաբյանը՝ «Թուրքահայ գաղթականները Թիֆլիսում» հոդվածում, — եթե ասենք, որ վերջնական նպատակը՝ նրանց հայրենիք ուղարկելը պիտի լինի: Պանպանել գաղթականներին կյանք և աշխատել հարմար դեպքում նրանց հայրենիք ուղարկել... Այս է մեր ասելիքի ծուրը»⁸⁴ (ընդգծումը հեղինակներինն է):

Ա. Հովհաննիսյանը մինչև վերջ հավատարիմ էր ազգային-պահանջողական հոսանքի գաղափարներին և «Արձագանքի» հրատարակության նախավերջին տարում գրեթե կրկնում էր «Փորձի» առաջին տարվա իր հավատամքը: Այն ժամանակ, խորհրդածելով արևմտահայության վիճակի բարվոքման հարցի շուրջը, հանդեսի տեսաբանը գրում էր, թե հայերի բարօրության մասին պետք է հոգալ միմիայն

⁸³ «Արձագանք», 1897, № 1:

⁸⁴ «Արձագանք», 1897, № 127:

Հայաստանում: Ընդ որում՝ «Հայաստան ասելով մենք շենք հասկանում հայերի բնակած այն տեղերը, ubi bene⁸⁵ նոցա համար, այլ հասկանում ենք աշխարհագրական Հայաստանը: Այդ երկրի վրա պիտի դառնա բոլոր հայերի ուշադրությունը, — շարունակում է՝ ազգային տեսություն հեղինակը, — նորա բնակիչների համար պիտի մտածեն խոհական հայերը, նոցա դուրսնուցնելով պիտի աշխատեն բարվոքել: ... Այն ազգը, որ յուր երկիրը շունի (մանավանդ թուրքիայում), նա ազգ չի համարվում»⁸⁶:

«Արձագանքի» հրատարակության շրջանում նույնպես Հովհաննիսյանը խորհում էր միմիայն հայրենիքը պահպանելու հարցի մասին: Այդ էր պատճառը, որ հայերին հասած մեծագույն աղետից հետո անգամ նա պահանջում էր անել ամեն ինչ՝ հայերին հայրենիք վերադարձնելու համար:

Ա. Հովհաննիսյանը դարավերջին գաղթականներին վերադարձնելու հաստատակամ պահանջով արտահայտում էր իր ժողովրդի պայքարելու և տոկալու կամքը, նրա հարատևման նկատմամբ ունեցած իր անսասան հավատը:

Գ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅՈՒ «ԱՐՁԱԳԱՆՔԻ» ԳՐԱՔՆՆԱԿԱՆ ԱՐԽԻՎՈՒՄ

«Արձագանքի» էջերում 1894—97 թթ. տպագրված նյութերը մի մասն են միայն այն հոդվածների և թղթակցությունների, որոնք խրմբագրությունը պատրաստել էր տպագրության համար: Ելնելով ժամանակի քաղաքական իրադրությունից և դիվանագիտական նկատառումներից, Կովկասի կառավարչապետությունը և գրաքննական կոմիտեն տեղական թերթերի համար սահմանել էին առանձնահատուկ կարգ, որը խմբագիրներին արգելում էր խոսել հայկական շարժումների, Փոքր Ասիայում տեղի ունեցող կոտորածի փաստերի մասին:

Չնայած դրան, Ա. Հովհաննիսյանը համառորեն կապ էր պահպանում Արևմտյան Հայաստանի հետ և պայքարի գնով տպագրում էր

թղթակիցներից ստացած հոդվածների և արտասահմանյան թերթերից կատարած թարգմանությունների մի մասը: Տպագրության համար գրաքննությունը ներկայացված նյութերի մի պատկանելի բաժինը մերժվում էր և նետվում գրաքննական կոմիտեի արխիվը:

«Արձագանքի» գրաքննական արխիվում պահվող նյութերն իրենց բնույթով կարելի է դասակարգել մի քանի խմբի: Ամեն բանից առաջ մերժվել են արևմտահայության կյանքի անապահովությունը հավաստող, իսկ վերջում՝ կոտորածներին նվիրված թղթակցությունները: Տպագրության ներկայացված նյութերից մերժվել են և այն փաստաթղթերը, որոնք մերկացնում էին սուլթանի և եվրոպական դիվանագիտության քաղաքականությունը հայկական հարցում: Գրաքննությունը արգելել է հրատարակել եվրոպական հասարակության բողոքի միտինգների նկարագրությունը, ռուսական և եվրոպական մամուլի և հասարակական գործիչների բողոքի խոսքերը՝ կատարվող եղեռնագործության դեմ: Բնականաբար արգելվել են նույն հարցին նվիրված «Արձագանքի» խմբագրական և բանավիճային հոդվածները: Վերջին հարցը թողնելով հաջորդ բաժինն, փորձենք տալ հայկական հարցին նվիրված նյութերի համառոտ տեսությունը:

1894 թ. արգելված թղթակցությունների հեղինակները պատմում են. Կարինի, Երզնկայի, Բալուի և Մուշի գավառների 60 հայաբնակ գյուղերում անարգել իշխում են ավազակները: Սերաստիայում տաճիկ իշխանավորները կեղծիքի ու մատնության ճանապարհով բանտերը լցնում են հայ բնակիչներով: Բուլանըխում սով է: 6000 հայեր գաղթում են Ռուսաստան: Խնուսում՝ բանտարկություններ և տաղնապ: Ապահույնի բռնություններ, սարսափ: Կարինում սով է, լավում են առաջին լուրերը ձերբակալությունների, սպանությունների և զորքերի տեղաշարժի մասին: Բաբերգում խուճապ է, փողոցները լի են խուժանով, խանութներն ու դպրոցները փակ են: Աքիսարի գյուղում մասսայական կոտորած է տեղի ունեցել... Սասունում հայերը դիմադրում են քրդերի հարձակմանը: Նրանք թեև թողել են իրենց Տավրոսի ավանը՝ «Սասնա դուռը», բայց ապավինած «Ֆոֆո քարի» բարձունքներին, իրենց «սեփական աղբատիկ միջոցներով պահպանում են ցանկալի անկախությունը»: Թուրքերը Սասունի Սեմալ գյուղում ձերբակալում են Մուշի հայկական դպրոցների տեսուչ Միհրան Դամադյանին և հայի-

⁸⁵ «Ubi bene, ibi patria» (որտեղ լավ է, հայրենիքն այնտեղ է) լատինական առածի սկիզբը:
⁸⁶ «Փոքր», 1876/77, № 2, էջ 406:

րից պահանջում մի հանրագրով ամբաստանել նրան: Հայերը մերժում են: Կաղզվանում սով է ... և այլն, և այլն⁸⁷:

1895 թվականին բոլոր արտասահմանյան թերթերը և «Արձագանքի» թղթակիցները լուսարանում են Սասունի հայկական գյուղերի ողբերգությունը: Կարսից ուղարկված նամակում նկարագրված է Սասունի Գեղիեգուզան գյուղի կործանումը: Քարդամանված է «Դեյլի Նյուս» թերթի «Սոսակլի կոտորած» հոդվածը, որի հեղինակը Սասունի դեպքերը նկարագրում է թուրք զինվորների պատմածով: Նույն թերթից թարգմանված է ավելի ծավալուն մի հոդված, որտեղ դարձյալ դեպքերի մասնակիցների միջոցով թղթակիցը պատմում է Սասունի կոտորածների բոլոր մանրամասները, շեշտելով այն իրողությունը, որ այդ նախաձիրը խնամքով ծրագրված է եղել Բ. Գոան կողմից⁸⁸:

1895—1896 թթ. թղթակցությունները գուժում են կոտորածների բոլոր ողջ Արևմտյան Հայաստանում: Այսպես, Կաղզվանից գրում են ժերուհի Հովհաննեսի պատմածները Բասենի, Բուլանջիսի և Ալաշկերտի մասին. «Կըսեն էլ հայ շմնաց, կոտորեց անօրենը ամենքին», իսկ Կարինի մասին՝ «Աստված սիրես, մի հարցնի, Արզրումու կոտորած պատմելու բան չէ... ա՛խ, վայ, ա՛խ, վայ, հա՛յ շմնաց, շմնաց, կորավ մեր երկիր, կորավ»⁸⁹: Կարինի կոտորածները նկարագրվում են մի շարք փաստաթղթերում. դրանք նախօրինակը շունեցող ոճի բնույթի փաստեր են⁹⁰:

Գրաքննության կողմից արգելված հոդվածների մի մասը նվիրված է սուլթանի քաղաքականության մերկացմանը. «Տաճիկ կառավարության անվերջ խոստումները» հոդվածի հեղինակը, հակադրվելով անգլիական գործակալության այն հաղորդագրությանը, թե իբր սուլթանի կազմած հանձնաժողովը պետք է քննի կատարված բարբարոսությունների հարցը, նշում է, թե վերջին մեկ դարում հայերի վիճակը շարունակաբար ծանրացել է, այնինչ կառավարությունը բնավ չի միջամտել նրանց գործերին: Սուլթանի նոր խոստումները ծխի արժեք ունեն, քանի որ այնտեղ, ուր կոտորածները կազմակերպվում են կանոնավոր գործի միջոցով, հասարակությանն անհնար է խաբել քրը-

դերի ստվերով⁹¹: Մի այլ հոդվածագիր օրինաչափություն է տեսնում կոտորածների և սուլթանի քաղաքականության մեջ: Եթե մի տիրակալ հրապարակորեն իր հպատակ ժողովրդին անվանում է հակառեուսական ժողովուրդ («որ դժբախտապես նորա հպատակների մեջ ամենահավատարիմը և մինչև անգամ ամենատիրասերն է եղել և է»), ապա հետևանքները բնական են⁹²:

Եվրոպական լրագրողները մեծ հույսեր էին կապում քննիչ հանձնաժողովի աշխատանքների հետ, սակայն հայ գործիչներից մեկը մի հարցազրույցում պսակագրեց է անում Աբդուլ Համիդի սարքած այդ խաբկանքը: Նա ասում է. քանի դեռ Ջաբի փաշան և Բիթլիսի նահանգապետ Քասիմ փաշան գրավում են իրենց հին պաշտոնները, անկարելի է, որ նրանց նահանգների բնակիչները վկայություն տան նահանգապետների դեմ: Ավելին, նրանց դեմ չեն համարձակվի արտահայտվել և հանձնաժողովի թուրք անդամները, որոնք ցածր են նրանցից՝ իրենց աստիճաններով: Այդ հանձնաժողովը ևս կձախողվի, ինչպես 1860-ին կազմված Սիրիայի և 1876-ին՝ Բուլղարիայի հանձնաժողովները⁹³: Մի շարք հոդվածներում այն միտքն է հայտնվում, թե այս անգամ ևս օգտվելով եվրոպական երկրների հակասություններից, սուլթանը հեշտությամբ կխուսանավի և կազատվի պատասխանատվությունից: Այնինչ միասնական լինելու դեպքում՝ եվրոպական երկրները կկարողանային զսպել նրան. չէ՞ որ 1894-ի հոկտեմբերի 5-ից մինչև 1895-ի հոկտեմբերի 5-ը, երբ եվրոպական պետությունները ինչ-որ շափով զբաղվում էին հայերի ճակատագրով, ավելի քիչ կոտորած եղավ, քան հոկտեմբերի 5-ին հաջորդած 15-օրում⁹⁴:

Խոսելով այդ միևնույն հարցի մասին, «Сын отечества» թերթի տեսաբանը զուգահեռ է անցկացնում Քուրքիայի, Չինաստանի և Լյուդովիկոս XI-ի քաղաքականության միջև. «ստիպողական դեպքում խոստանալ ամեն բան, ինչ որ պահանջեն, և առաջին հարմար դեպքում հետ կանգնել բոլոր պարտականություններից: Այսպես են վարվում Բոսֆորում»: Այնուհետև դիմելով եվրոպական երկրներին, հոդվածագիրը զգուշացնում է. «Հաշվի առնելով անցյալի դասերը, զիջանել թուր-

⁸⁷ Տե՛ս վկայություն, ֆոնդ 480, գիրք Ա, գործ №1236:

⁸⁸ Տե՛ս նույն տեղում, գործ № 1273:

⁸⁹ Նույն տեղում:

⁹⁰ վկայություն, ֆ. 480, գիրք լրացուցիչ Ա, գործ № 179:

⁹¹ վկայություն ֆ. 480, գիրք Ա, գործ № 1236:

⁹² Նույն տեղում, գործ № 871:

⁹³ Նույն տեղում, գործ № 1273:

⁹⁴ Նույն տեղում:

քիային, նշանակում է ամենավատ կրքերին ասպարեզ տալ և ամբողջ աշխարհի խաղաղության ու հանգստության համար վտանգավոր նոր պայթյուն առաջացնել»⁹⁵:

Ռուսական «НОВОСТИ» լրագիրը, որ դեռևս 1888-ին ռուսական դիվանագիտությանն առաջարկում էր զսպել թուրքիային, որպեսզի նա վերջ տա հայերին հալածելու քաղաքականությանն ու կամայականություններին՝ Հայաստանում⁹⁶, 1895 թ. կրկին անդրադառնում է այդ հարցին: Նա համոզմունք է հայտնում, թե հանուն քաղաքակրթության մեծ իդեալի և քրիստոնեական կրոնի, Եվրոպան կթողնի իր շահագիտական հաշիվները և կօգնի հայերին⁹⁷:

Ցարական զրաքննությունը ընթերցող հասարակությունից խնամքով թաքցնելով թուրքական հրոսակախմբերի կատարած ոճրագործությունների փաստերը և թ. Դոան վարկաբեկիչ քաղաքականությունը մերկացնող հողմածները, հետևողականորեն մերժել է և այն հաղորդումները, որոնք եթե մի կողմից վեր էին հանում եվրոպական ազնիվ քաղաքացիների մարդասիրական ելույթների բովանդակությունը, մյուս կողմից խարազանում էին դիվանագիտության խայտառակ վարքագիծը: Այսպես, արգելվում է այն հաղորդումը, թե 1887 թ. Ֆրանսիացիներից, իտալացիներից, իսպանացիներից և պորտուգալացիներից կազմված «Ազատ կյանք և արդար վաստակ» միությունը իր հերթական նիստերից մեկը նվիրում է հայոց դատին⁹⁸:

1894 թ. Վառնայում կազմակերպված 3000-անոց միտինգը որոշում է ընդունում սուլթանից պահանջել կատարելու 61-րդ հոդվածով ստանձնած պարտավորությունները: «Դեյլի նյուսը» Ռուշուկից հաղորդում է հայ-մակեդոնական քաղաքացիների 6000-անոց միտինգի մասին, որը բողոքում էր Սասունի կոտորածների և Մակեդոնիայում տիրող ավազակության փաստերի դեմ⁹⁹: Արգելվում է և այն հաղորդումը, որ Ուելսի մեթոդիստների նահանգական ժողովը որոշում է ընդունել հայոց դատի պաշտպանության հարցով դիմել անգլիական թագուհուն:

1897-ի մայիսին Լոնդոնում համաժողով է հրավիրվում, նվիրված

⁹⁵ Նույն տեղում, գործ № 1404:

⁹⁶ Նույն տեղում, գործ № 871:

⁹⁷ Նույն տեղում, գործ № 1273:

⁹⁸ Նույն տեղում, գործ № 803:

⁹⁹ Նույն տեղում, գործ № 1236:

հայկական հարցին: Մասնակցում էին Ֆրանսիայի ներկայացուցիչ Շարմտանը (որի ջանքերով 2 հատորով հրատարակվել էր 1895-ի հոկտեմբերից 1896-ի դեկտեմբերն ընկած ժամանակաշրջանում հայկական կոտորածների փաստերը պարունակող «Դեյլին գիրքը»), հայերին օժանդակող գերմանական կենտրոնական հանձնաժողովի ներկայացուցիչ Լեփսիուսը, հայերից՝ Մինաս Չերազը, թումայանը և այլք: «Անգլո-հայկական ընկերություն» հիմնադիր Ջեյմս Բրայսը խոսում է ընկերության խնդիրների մասին, այնուհետև ելույթներից հետո ներկաներին հաշիվ են ներկայացնում նպաստների հավաքման ընթացքի վերաբերյալ¹⁰⁰: Մայիսի 10-ին կազմակերպված մեծ միտինգում ելույթ են ունենում Անգլիայի, Գերմանիայի, Ֆրանսիայի, ԱՄՆ-ի, Շվեյցարիայի, Բելգիայի ներկայացուցիչները: Լոնդոնում ունեցած իր ելույթներում Լեփսիուսը շեշտում էր այն միտքը, որ շնայած անգլիական ժողովուրդը անկեղծորեն մտահոգված է հայության ճակատագրով և զարշանքի զգացումով է տոգորված «մեծ մարդասպանի» նկատմամբ, անգլիական կառավարությունը չի ուզում ոխակի դիմել: Լեփսիուսը ընդգծում է, որ եվրոպական երկրներում հայկական հարցով անկեղծորեն զբաղվում են ոչ թե պետական, այլ քրիստոնեական շրջանները, որոնք, սակայն, փոքրամասնություն են կազմում¹⁰¹:

1897 թ. Ֆրանսիացի պատմաբան, ակադեմիկոս Վանդալը Սորբոնում արտասանած իր ճառում ասում է, թե եվրոպան կամ չիմացավ կամ չուզեց իմանալ, թե ինչ է կատարվում Հայաստանում. «Լոռիցիան և ստուլյան մի սոսկալի դավակցություն է կազմակերպվել,— ասում է նա: ... Եվրոպան և ամենից ավելի Ֆրանսիան, յուր անտարբերությամբ գործակից եղավ թուրքիային: Նույնանման արհավիրքներ պիտի կրկնվին, եթե ուժեղ ձեռնարկություն չլինի: «Հիվանդ մարդը» վաղուց է մեռել և պետք չէ երկար սպասել, մինչև նորա դիակը օդը թունավորե»¹⁰²:

Եվրոպական դիվանագիտության քննադատությունն է տրված նորայր Բյուզանդացու՝ Ստոկհոլմի բազմամարդ միտինգում արտասանած ճառում: Հայերի անլուր կոտորածները կատարվում են քաղա-

¹⁰⁰ Եվրոպայում և Ամերիկայում երկու տարվա ընթացքում հավաքվել էր 6 միլիոն մարկ:

¹⁰¹ ՎկՊՊԱ, ֆ. 480, գիրք Ա, գործ № 1404:

¹⁰² Նույն տեղում:

քակրթութեան մի դարում,— ասում է Բյուզանդացին,— երբ նույնիսկ անասունների պաշտպանութեան ընկերութիւններ գոյութիւն ունեն: Մինչև վեց պետութիւնների համաձայնութեան գալը, իսկ հայտնի չէ դեռևս համաձայնութեան պիտի դա՞ն արդո՞ք, «ամենքն ականատես» եղան տաճկին ծրագրին՝ որուն միակ նպատակն է բնաջինջ ընել հայերը տաճկական բոլոր երկրներուն մեջ»: Ելքը միութեան մեջ է, ասում է հոնտորը. «Միացե՛ք, տիկնայք և տյարք, մյուս երկրներու քրիստոնյաներուն, վճռաբար ըսելու համար եվրոպական դիվանագիտութեան, թե իր քաղաքակրթիչ դերը պարտք կդնե իր վրա նվաճել վագրը, փոխանակ թողնելու, որ շարունակե ան իր նախճիրներն ամենայն ազատութեամբ: Ապա թե ոչ, արտասվաց ու արջան այսքան հեղեղներու պատասխանատուութիւնը Եվրոպիո վրա պիտի ծանրանա»¹⁰³:

1897 թ. «Դեյլի քրոնիկլի» էջերում տպագրված իր հոդվածները ամփոփելով մի գրքում¹⁰⁴, անգլիական հոգևորական, կանոնիկոս Մալքոլմ Մակքոլը մտածում էր օգնել հայկական հարցին: Նա դատապարտում է անգլիական ազատամիտ կուսակցութեան վարքագիծը և հայտնում այն միտքը, թե միայն Ռուսաստանը կարող է փրկել հայերին, առանց մի որևէ դժվարութեան իր համար: «Մի՞թե Ռուսաստանը թույլ կտա հայերի անէացումն, քանի որ բավական է նորա հզոր ձայնը՝ մարդասպանի ձեռքը բռնելու համար»: Հայկական աղետը ըստ նրա չէր լինի, եթե Անգլիան անշահախնդիր կերպով արգելեր Քուրթիային, մինչդեռ ամենքն իրենց շահն ի նկատի ունեն: «Այդ շահը,— գրում է նա,— որ ամենքն էլ ուզում են ստանալ Տաճկաստանի քայքայվելուց հետո, պատճառ է դարձել, որ այսօր բոլոր քրիստոնյա հպատակները հեծում են տաճկի բռնակալութեան տակ»:

1897 թվականին Վիլյամ Հարկոբորը ստիպված էր դավելջախի եղանակով ներկայացնել իրերի գրութիւնը: Սուլսերին հրավիրում է եվրոպական պետութիւնների ներկայացուցիչներին և ասում. «Ափսոսում եմ, որ հայերի համար ոչինչ չենք անում, չե՞ք կարծում, որ մենք պարտավոր ենք մի բան անել հայերի համար»: Պետութիւններն ասում են. «Սիրելիս, ավելի լավ կլինի չհիշես այդ բանը, քանի որ եթե մի

քան անենք, անշուշտ պիտի մե՛նք կովենք»: Սուլսերին ասում է, լավ, եթե չեք ուզում, շխտենք այդ մասին, բայց թերևս մեր դեսպանները Կ. Պոլսում «մի քիչ խոսակցե՞ն այս խնդրի վրա»: Կոնֆերանսն ասում է. ոչինչ, դրանից վնաս չկա, մանավանդ ոչինչ չի ստացվելու¹⁰⁵:

Երբ ռուս լրագրող Նովիկովան իր հոդվածներում բացահայտում է անգլիական դիվանագիտութեան անփառունակ դերը հայկական հարցում, «Դեյլի Նյուսի» էջերում պատասխան խոսքով հանդես է գալիս պաշտոնից հեռացած Գլադստոնը: Նա խոստովանում է. «Ողորմելի սուլթանը, որ աստված մարդկութեան համար իբր պատուհաս է ստեղծել, իր հաղթական դրոշը ծածանեցնում է և իր հակառակորդները՝ Ռուսիան, Ֆրանսիան և Անգլիան իր ոտքի ներքև են:

Այդ նախատինքը նրանց մեջ բաժանելիս ես իմ մասին երկյուղ չունիմ: Հույս ունիմ, սակայն, որ մեր երկիրը նույն իսկ իր սեփական շահի սիրուց բավական խղճահար պիտի լինի և ցույց պիտի տա աշխարհին իրեն ընկած բաժինը (նախատինքից), ինչ էլ որ լինի այն:

Աստված ողորմելով մի շուտափութի վախճան տա թուրք վարչութեան և նորա արարքներին»¹⁰⁶:

Քուրթերի անգլութիւնների մերկացման, ինքնախարազանման և հայերին մխիթարելու ոճեր Գլադստոնը շատ ուներ: Սակայն, նույնիսկ նրա ոչինչ շատող այս նամակը զայրացնում է Սուլսերիին, որն իր ճառերից մեկում, ի դեպ, ասում է. «Իզուր է Գլադստոնը գրգիռ պատճառում այն խնդրում, որ պիտի վճովի համբերութեամբ»: Այս նշանակում էր, հարկավ, որ Գլադստոնի անխոհեմութիւնը կարող էր զայրացնել քարեկամ Քուրթիային:

Հայկական հարցի պատմութիւնը դարավերջին ակնառու դարձրեց երկու Եվրոպայի գոյութեան փաստը: Կար ժողովրդի, ազնիվ հրապարակախոսների, հումանիստ հոգևորական գործիչների Եվրոպան, որը ձայնը բարձրացնում էր բռնութեան դեմ, հանգանակութիւններ կազմակերպում, մեկնում աղետի վայրերը, մամուլի էջերում հրապարակում կատարված փաստերը: Բայց և կար պետական գործիչների Եվրոպան, որը մեծ հաշվենկատութեամբ շափում ու ձևում էր աշխարհի քարտեզը և այդ հաշվարկներից ելնելով միայն կատարում իր հերթական քայլերը:

¹⁰³ Նույն տեղում:

¹⁰⁴ Խոսքը վերաբերում է «Սուլթանը և պետութիւնները» աշխատութեանը, որի համառոտագրութիւնը Ս. Հախումյանի թարգմանութեամբ 1897-ին տպագրվում է «Արձագանքում»:

¹⁰⁵ ՎԿՊՊԱ, ֆ. 480, գործ № 1404:

¹⁰⁶ Նույն տեղում:

«Արձագանքի» աշխատակիցները, խորապես ըմբռնելով ստեղծված վիճակը, եթե արժանին էին հատուցում հայկական դատի պաշտպաններին, միաժամանակ և կարողանում էին ունալ գնահատական տալ եվրոպական դիվանագիտության ծեփծեփումներին: Այսպես, «Մալխայան օնֆորմների» շուրջ սկսված խոսակցությունների շրջանում թերթի աշխատակից Պ. Սիմեոնյանը, ոչ մի հույս չկապելով դրանց իրականացման հետ, գրում է. հավանաբար ավելի ճիշտ են նրանք, ովքեր հայտնում են, թե նա (սուլթանը) ասել է. ինքը բարենորոգումներ կմտցնի, բայց Հայաստանում էլ հայ չի մնա: Նա, հարկավ, կատարում է այս երկրորդ կետը: «Տաճիկ կենտրոնական կառավարությունը շարունակում է յուր 18-ամյա քաղաքականությունը յուր հայ հպատակների վերաբերությամբ, այն է՝ ջնջելով հայ բնակչությունը, լուծել Տաճիկ-Հայաստանի բարենորոգությանց խնդիրը»¹⁰⁷:

1896-ի սեպտեմբերի ցույցը Կ. Պոլսում և հայերի ջարդը լցնում են համբերության բաժակը: «Արձագանքի» թղթակիցը գտնում է, թե շպետք է այլևս համբերել և հանդուրժել: Առաջարկում է չհավատալ եվրոպական պետությունների սին խոստումներին, քանի դեռ նրանք գոհացում չեն տա ակզի պահանջներին: Կոչ է արվում՝ փակել խանութները, զենքով դիմադրել խուժանին, քանի որ կառավարությունը չի պաշտպանում իրենց¹⁰⁸:

«Արձագանքի» խմբագրությունը, չվհատվելով միմյանց հաջորդող մերժումներից, հերթական հողվածն է ներկայացնում գրաքննությանը, որտեղ խոսվում էր սուլթանի կառավարության մի նոր քայլի մասին: 1897 թ. թուրքական հյուպատոսը Քիֆլիսի հայ գաղթականներից հարկ է ժողովում՝ Հունաստանում սպանված թուրք զինվորների ընտանիքների օգտին: Սա բխամտություն է, թե ծաղր՝ հայոց ժողովրդի նկատմամբ. գուցե ծաղր է Եվրոպայի նկատմամբ, բացականչում է հողվածի հեղինակը: Եվ սակայն, այս իրողությունը որքան էլ արտաոռոց, հողվածագրի կարծիքով անկասկած պետք է սրբագործվեր եվրոպական մամուլի կողմից:

Այս հարցում նա գտնում է, որ առաջին տեղը կբռնի գերմանական կառավարությունը և նրա մամուլը: «Զէ՞ որ այնպիսի ասպետական ջենտլմեն և ազնիվ ազգն, որպիսին է օսմանցին, — գրում է հեղինակը

վր, — որ ամբողջ Թեսալիան լուսավորեց այրված գյուղերի ու քաղաքների բոցերով և արտերի լուսավորությամբ, արժանի է լուսավոր Գերմանիայի համակրության: Գերմանիան անշուշտ կհոգա հանգանակությունամբ՝ սպանված տաճիկ զինվորների գերգաստանները և բարի սուլթանն էլ անշուշտ կվարձատրի առատապես նրան նորաբուր արտոնություններով, հայ արյան գնով» (ընդգծումը մերն է — Մ. Մ.):

Գրաքննությունը մերժել է և մի շարք հողվածներ, որոնք մերկացնում էին դիվանագիտության վարքագիծը Կրետեի հարցում: Երբ թուրքիան կոչում էր Հունաստանի դեմ, ասված է այդ հողվածներից մեկում, եվրոպական պետությունները միասնաբար թուրքիայի կողմն էին: Բայց ահա հարկավոր է քննել հաշտության հարցը. պետությունները տարաձայնությունների մեջ ընկնելով, այդ խնդրի լուծումը թողնում են իրեն՝ թուրքիային: «Դարձյալ Կրետե» հողվածում, որը մեք կարծիքով պատկանում է Մ. Հախումյանի գրչին, ասված է. թուրքերը պահանջում են Կրետեի բարենորոգումների իրավունքն իրենց տալ, թուրք նահանգապետներ ընտրել այնտեղ և ավելացնել զինված ուժերի թիվը: Այնինչ, հալածված ու կողոպտված Կրետեի քաղաքացին, զայրությամբ համակված՝ «Պատրաստ է իր առամներով պատառոտել այն կեղտոտ, անպիտան փալասը, որ անվանվում է եվրոպական դիպլոմատիա, ու որի սովերի տակ այնքան զագրելի շարագործություններ տեղի ունեցան»¹⁰⁹ (ընդգծումը մերն է — Մ. Մ.):

Հախումյանի ստորագրությունը կրող հողվածներից է «Դահճի դեմ լեզու, զոհի դեմ սուր և կրակ» հրապարակախոսական ուշագրավ ելույթը («Լույս և սովերներ» շարքից), որը մերժվել է 1897-ի փետրվարին: Դա բողոքի ու ցասման խոսք է՝ ուղղված եվրոպական երկրների գործելակերպի դեմ: Ժանտախտի և զանազան համաճարակների դեմ ոտքի է կանգնում ողջ մարդկությունը, միջոցառումներ են մշակվում աղետը կանխելու, այն կանգնեցնելու, ոչնչացնելու համար: Սակայն ահա անզեն մարդկանց հետապնդում է, թալանում, կոտորում բիրտ ու գազանային ուժը: Այն չի կարելի զսպել, որովհետև այդ ուժը քաղաքականության հետ է կապվում, հովանավորվում է նրանից: Հայկական կոտորածներին հաջորդեցին հունական դեպքերը. հույները ոտքի ելան՝ «վերջ դնելու գազանի քայլերին», — գրում է Հախումյանը, իսկ քրիստոնյա Եվրոպան երկու տարի թշվառներին քաղաքականությամբ կե-

¹⁰⁷ ՎկՊՊԱ, գործ № 1273:
¹⁰⁸ Նույն տեղում, գործ № 1404:

¹⁰⁹ Նույն տեղում:

բակրելուց հետո համաձայնվեց կրակ բացել, բայց՝ «զոհների դեմ, ի պաշտպանություն դահճին»։ Դա XIX դարի ամենամեծ բարբարոսությունն էր, մի հակաբանական երևույթ, գրում է Հախումյանը, երբ «Եվրոպան սկսեց ուժեղանալ այն պաշտպանյալներին, որոնց պաշտպանության անունով շարել էր յուր նավերը սուլթանի շրեքում»¹¹⁰։

Հախումյանը նույնպիսի կրքով դատապարտում է տաճկական կառավարությանը, որն իր կազմած հուշագրում իրերի գրությունն այնպես էր ներկայացնում, որ կարծես Կ. Պոլսի 1896-ի դեպքերի համար մեղավոր էին հայերը, որոնք իբր թե հարձակվել էին տաճիկների վրա։ «Տաճկական մեմորանդումը գլուխգործոց է տաճկական խարդախության», գրում է Հախումյանը. և մենք չենք կարող երևակայել, որ մարդկային միտքը և խիղճը դրանից ավելի մեծ անբարեխղճության հասնեն։ Սակայն դա օրինաչափ է այդ կառավարության համար. «Այդքան հետևողականություն խարդախության մեջ, պատմությունը յուր սկզբից մինչև այսօր չէ հիշում»¹¹¹։ Հախումյանը հիշատակում է և այն փաստերը, որ Բ. Գուռը ճարպկությամբ կարողանում է իր տիրապետության տակ գտնվող տարբեր ազգերի ներկայացուցիչներին լարել միմյանց դեմ և նույնիսկ հայտարարել, թե «հայերը հարձակվում են տաճիկների վրա»։ Մի բան է մնում միայն, ասում է Հախումյանը, որ «տաճիկ կառավարությունը համոզե Եվրոպային, բոլոր հայերին ժողովել ՚ի միասին և միանգամայն կոտորել նրանց իբրև Եվրոպայի խաղաղությունը վրդովողների և երևի այդ էլ կհաջողվի անել, որովհետև անմեղ նահատակների դատավորները անիրավ են և ավելի անիրավ, քան տաճիկը...»¹¹² (ընդգծումը մերն է — Մ. Մ.)։

Ռուս-թուրքական պատերազմին հաջորդած ժամանակաշրջանում թուրքական կառավարությունը, որքան էլ քուրդ ազգաբնակչությանը տրամադրում է հայերի դեմ և նրանց դարձնում պայքարի կույր զենք՝ իր նենգադավ ծրագրերի իրականացման համար, սակայն հարևան ժողովուրդների մեջ եղած բարեկամական կապերը բոլորովին չէ, որ նրան հաջողվում էր խաթարել։ Համընդհանուր մղձավանջի այդ տարիներին պահպանված բարեկամության առանձին արտահայտությունների վերաբերյալ մի քանի փաստեր ձեռք բերելով, Ա. Հովհաննիսյանն շտա-

պում է դրանք հրապարակել մամուլում։ Օսմանյան կառավարության հետ բարեկամություն խաղացող ցարիզմը զարմանալի հետևողականություն մեծ պաշտպանելով Բ. Գուռն շահերը, մամուլի օրգաններից վտարում է քուրդ և հայ ժողովուրդների վաղեմի բարեկամությունը հավաստող այդ փաստերը։ Գրաքննության կողմից արգելված «Քրդ-դերը» հոդվածը տպագրության է պատրաստվել 1885-ի հոկտեմբերին, այն բանից հետո, երբ Արևելյան Ռումելիայի հեղափոխության օրերին թուրքական կառավարության դեմ ապստամբում են Ղուլիչանի և Բուլանլիսի գավառների քրդական ցեղերը։ «Արձագանքի» թղթակիցը մեծ հույսեր էր կապում այդ շարժման հետ։ Նրա կարծիքով բուլղարական ապստամբների դեմ կովի ելած թուրքական բանակը հաղիվ թե կարողանար հաղթահարել թիկունքում բորբոքված քրդական շարժումները, որոնք ծավալվելով կարող էին «մեծ հրդեհ հարուցանել Հայաստանի մեջ»¹¹³։

Հոդվածագիրը ներկայացնում է շարժման պարագլուխ «հուշակավոր և հանդուգն ցեղապետ» Հյուսեին բեյին, որին ենթարկվում էին Կարինի, Երիզայի, Նարբեբդի և Բալուի շրջանների 360 գյուղեր։ Նրանցում ապրում էին բազմաթիվ հայ ընտանիքներ, որոնք, հոդվածագրի վկայությամբ, «թե՛ լեզվով, թե՛ քաջությամբ և թե՛ բնավորությամբ բնավ տարբերություն չունին քուրդերեն և նոցա հետ կապրին եղբոր պես»։ Հյուսեին բեյը ատում էր թուրքերին և չէր ընդունում նրանց գերիշխանությունը։ Թուրքերն իրենց հերթին խուսափում էին նրա սահմաններից։

Անդրադառնալով ռուս-թուրքական պատերազմի օրերին, հոդվածագիրը պատմում է, որ Հյուսեին բեյը հայերին առաջարկել է թուրքական բռնապետության դեմ պայքարի համար միավորել իրենց ուժերը։ «Դուք կաշխատիք Ձեր ազատության գործի համար, սակայն չգիտեք գործելու եղանակը,— դիմել է նա հայերին։— Ազատությունը կմուրաք, բայց մուրալով ազատություն ձեռք բերել կարելի՞ է։ Հավատացած եղեք, որ ոչինչ պիտի կրնաք շահիլ այդպիսով։ Ձեր Պոլսո պատրիարքի մարդիկ փոխանակ Բեռլին երթալու և անդ աղաչելու այս կամ այն տերության ներկայացուցիչին, որ բարվոքում մտցվի Հայաստանի մեջ, թող գային իմ մոտ և միասին խորհրդակցելով շատ բան կրնանք ընել։ Եվրոպա ահանջ չպիտի դնե Ձեր խնդրանաց, որովհետև

110 նույն տեղում։

111 նույն տեղում։

112 նույն տեղում։

113 ՎկՊՊԱ, ք. 480, գիրք Ա, գործ № 693։

թեև խելք ունիք, բայց ուժ չունիք: Եթե մենք ևս խնդրենք, մեզ ալ ուշք չպիտի դարձնե, վայրենի և բարբարոս համարելով զմեզ: Եվրոպա կօճնի անոր, որ ունի և ուժ և խելք»¹¹⁴: Հյուսիսին բեյն այդ օրերին իր տրամագրութեան տակ ունեւ 30.000-անոց զինված քրդական մարտիկներ և ենթագրում էր անհրաժեշտութեան դեպքում զենքի կոչել ևս 50.000 հոգի: Հայերը, հարկավ, ոգևորված պատերազմական իրադարձութիւնների բարեհաջող ընթացքով, շեն օգտվում քուրդ ցեղապետի առաջարկից, իսկ նա, ժամանակները աննպաստ գտնելով իր ծրագրերի իրականացման համար, հետաձգում է դրանց կատարումը: Քանի որ Արևելյան Ռումելիայում ծագած ապստամբութիւնը հաղթանակով չի պսակվում բուլղարների համար, թուրքական կառավարութիւնը զբաւում է և քրդական շարժումը:

«Արձագանքում» տպագրվելու համար զրաքննական կոմիտեին է ներկայացվում Պոլսից ստացված մի նամակ, հավաստի փաստաթուղթ հայերի և քրդերի սրտառուչ բարեկամութեան մասին: Հողվածք մերժվում է: Սասունի ճեպրանցի և հասանանցի քրդական ցեղերը մեծ բարեկամութեամբ կապված էին տեղի հայերի հետ: 1894 թ. Սասունի կոտորածների նախօրյակին նրանք գրութիւն են ստանում, թե ձիւվորների բազմութեամբ պարտավոր են զնալ Սասունի հայերի վրա և կոտորել նրանց: Որովհետև, պատմում է քրդերից Տրպուլի տղա Աղան, նրանց ասում են՝ «Թագավորեն հրաման եկեր է և եթե չգաք, համիդետներն պիտի իյնաք, ձեր տները պիտի թալանվի, դուք բանտերում եջ պիտի մաշիք: Բայց մենք երբեք կարևորութիւն չտվինք և չզնայինք»: Սպառնալիքն իրականացվում է. երկու ցեղերի քրդերը խումբ-խումբ ձերբակալվում և բանտերն են նետվում: Վերոհիշյալ նամակի հեղինակն այնուհետև պատմում է, թե ինչպիսի եղբայրական գիթաութեամբ էին նրանք վերաբերվում տարաբախտ հայ բանտարկյալներին և ինչպես էին պաշտպանում նրանց Մհե չավուշի, ոստիկանների և Մուսա բեյի քրդերի հալածանքներից: Այդ ընդհարումներից մեկի ժամանակ հայերի պաշտպանները ծեծում են խութեցի քրդերին: 40 ըմբոստ քրդերի շղթայակապ լցնում են երկու բանտասենյակ, ծեծում, ծաղրում և փակ դռների հետևից շարունակ շարախնդում. «Հայերը կպաշտպանեք»¹¹⁵:

¹¹⁴ Նույն տեղում:

¹¹⁵ Վկողմ, ֆ. 480, գիրք Ա, գործ № 1273:

Այս և նախորդ փաստերը շեն հրապարակվում հայ մամուլում: Կովկասի զրաքննական կոմիտեն դարավերջին համառորեն ստիպում էր հայ խմբագիրներին՝ շրջանցել հայկական հարցը: Սակայն շրջանցել Արևմտյան Հայաստանի ողբերգութիւնը և Կովկասի ժողովուրդների նկատմամբ կիրառվող քաղաքականութիւնը, հրապարակախոսները չէին կարող: Նրանք դիմում են նորանոր միջոցների՝ զրաքննական արգելքների պայմաններում խոսելու ամենակարևորի, ազգի ֆիզիկական գոյութիւնը պահպանելու և նրա բարոյական կենսունակութիւնն ապահովելու հարցերի մասին:

Գ. ՃՆՇՎԱՍԾ ԺՈՂՈՎՈՒՐԳՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ԳԱՍԵՐԸ

Դեռևս անցյալ դարի 60-ական թվականներին, երբ Կարապետ Եղյանը իր պանսիոնի աշակերտների հետ քննարկում էր հայ ժողովրդի ապագայի հետ կապված հարցերը, նա առանձնահատուկ նշանակութիւն էր տալիս զանազան փոքր ազգութիւնների պատմութեան, զրականութեան, մշակույթի ուսումնասիրութեանը: Եղյանը և նրա համախոհները, ձեռնարկելով «Լուսա» հանդեսի հրատարակութեան գործը, ենթադրում էին զրա միջոցով վեր հանել և հայ ժողովրդի պատմութիւնը, ժողովրդին սիրելի դարձնել այն, ինչը անհայտ էր շատերի համար: «Կարծում եմ, որ միայն մեր պատմութեան ուսանելումն է մեր ազգութեան պահպանելու միակ միջոցը», գրում էր այդ օրերին Եվանգոլյանը: Հայտնի է, որ «Լուսայի» հրատարակութեան ծրագիրը ձախողվում է: Ազգային-պահպանողականները վերը հիշված պահանջներն առաջադրում են Ա. Հովհաննիսյանի «Փորձին»: Երբ վրա է հասնում ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակաշրջանը, Ա. Հովհաննիսյանը առաջին հերթին ուշադրութիւն է դարձնում Բալկանյան ժողովուրդների մոտակա անցյալի պատմութեանը, որը թուրքական բռնապետական լծի դեմ պայքարի ուսանելի դասեր էր պարունակում հայերի համար: Հետադաշում նույնպես, 90-ական թվականներին, «Արձագանքի» էջերում Հովհաննիսյանը հրապարակում է սլավոնական ժողովուրդների և այլ փոքր ազգութիւնների ազատագրական շարժումների պատմութեան արժանահիշատակ զրվագները: Այս ամենը հայերին քաղաքական ինքնաճանաչութեան հասցնելու միջոց էր, բունակալութեան դեմ պայքարելու և անկախութիւն ձեռք բերելու կամքի մշակ-

ման հիանալի մի դպրոց: Միաժամանակ ճնշված ժողովուրդների ազատագրական պայքարի թեմատիկան այլաբանական լեզվի յուրատեսակ քանալի էր՝ ցարական գրաքննության խոչընդոտներից անցկացնելու արևմտահայության ազատագրության հետ կապված հրապարակախոսների խորհրդածությունները, ծրագրերը, հետևությունները:

«Արձագանքում» տպագրված մի շարք հոդվածներում լուսարանվել է բուլղարական ժողովրդի պայքարը թուրքական լծի դեմ, ինչպես և մեծ տեղ է հատկացվել Արևելյան Ռումելիայի ապստամբությանը: 1887-ին Ա. Հովհաննիսյանը ծավալուն մի հոդված է հրապարակել, նվիրված բուլղարական հասարակական գործիչ և բանաստեղծ Սլավեյկովիին: Առանձին մի հոդվածով քննարկվել է այն հարցը, թե տաճկական ստրկական լծի տակ հույներն ինչպես են պահպանել իրենց լեզուն և կրոնը և չեն մոռացել իրենց պատմությունն ու վաղեմի փառքի հիշատակները: «Արձագանքի» էջերում արձակագիր Կրայեն (Կարապետ Հովհաննիսյան) տպագրում է իր պատմվածքները՝ նվիրված բուլղարների և հույների հայրենանվեր գործերին («Վերջինը բուլղարներից», «Յուր փոխարեն»)՝¹¹⁶: Խոսելով հույների անձնվիրության մասին, Կրայեն ղեղումների մեջ է ընկնում. «Ծրանի՛ այդ ազգին, որի մեջ ապրում է ինքնաճանաչության, պատվասիրության զգացումը և գիտակցության ու մեծության ոգին»:

1894-ին Փ. Վարդանյանի թարգմանությամբ հրապարակվում է մի հոդված, նվիրված Իուլանդիայի ազատության կարապետներ Թոմաս Մուրին և Ռոբերտ էմմեթին (նյուիթը քաղված էր Գ. Բրանդեսի «19-րդ դարի գրականության գլխավոր հոսանքները» գրքից): Այստեղ ներկայացված էր իուլանդական ժողովրդի դիմադրական շարժման պատմությունը՝ անգլիական տիրապետության դեմ¹¹⁷:

1897 թ. «Արձագանքի» աշխատակիցները ֆրանսիական «Revue des Revues» հանդեսից թարգմանում և հրապարակում են «Կրետացվոց հերոսներն ու ժողովրդական երգերը» հոդվածը: Քննարկվող երգերում արտացոլված էր Կրետի հերոս զավակների վարած կռիվների պատկերը՝ XVIII դարի կեսերից մինչև XIX դարի վերջը: Այդ երգերը «Արձագանքի» խմբագրության ուշադրությանն էին արժանանում այն պարզ պատճառով, որ դրանց մեջ արտահայտություն էր գտել կրետացիների «բուռն սերը դեպի ազատությունը, նոցա բոցավառ ատելությունը օտարի բռնության դեմ, նոցա մոլեգին սերը առ զենքերը»¹¹⁸:

Ա. Հովհաննիսյանը մի քանի պատմվածքների և հոդվածների միջոցով «Արձագանքի» ընթերցողներին ծանոթացրել է խորվաթական ու սերբական ժողովուրդների հետ, վեր հանել սերբ ժողովրդի ազգային վերածնության գործիչ Վուկ Ղարաճիչի գործունեությունը:

«Արձագանքի» խմբագրությունը մեծ ջերմությամբ է խոսել նաև իտալական ժողովրդի ազատագրության պայքարի հերոս Գարիբալդիի ու նրա զինակից Հայր Գավաղցիի մասին: Թերթը պատմում է, թե ինչպես է նշվել Գարիբալդիի մահվան 14-րդ տարեդարձը՝ նրա արձանի մոտ: Ամբողջությամբ մեջ է բերվում «երիտասարդության պաշտելի պրոֆեսոր» Ջովաննի Բովիոյի ճառը, որի բնութագրումներն անկասկած ներդաշնակում էին թերթի համակրանքներին: Համագրելով Նապոլեոնին և Գարիբալդիին, հետտորն ասում է. մեկը ներկայացնում էր պատերազմ, մյուսը՝ մրցումն, մեկը — աշխարհակալություն, մյուսը՝ ազատություն: Նրան չպետք է փնտրել մեծ զորավարների և ծովակալների շարքում: «Նա մնում է միակ առաջնորդ ժողովրդի: Միակ նա է ժողովել յուր մեջ այս դարու ոգին: Մաճձիկից — ազգի միության զաղափարը, Կատտանեոյից — ազգերի ֆեդերացիան, Ֆերրարիից — տեղական ինքնավարություն, Կարլ Մարքսից — աշխատանքի ազատություն, պոետներից — նախագուշակություն, ժողովրդից — ոգևորություն, հավատ, անձնուրացություն»: Հոդվածում մեծարական խոսքերով է գնահատվում և Մաճձիկին¹¹⁹:

«Արձագանքի» խմբագրությունը բազմիցս դիմել է և հունգար ժողովրդի ազատագրական պայքարի զրվագներին: Նախընթաց գլխում մենք հիշատակեցինք այն փաստը, որ ժամանակին Կովկասյան գրաքննական կոմիտեն մերժում է Պետեֆիի «Ազատությունն ու սերը» բանաստեղծությունը և ֆրանսերենից թարգմանված «1848—1849 թվականների պատերազմի ժամանակաշրջանի հունգարական ժողովրդական պոեզիան» հոդվածը: Տարիներ անց, 1892 թ. երբ հայկական հարցը դարձյալ իր լուծմանն էր սպասում, Ա. Հովհաննիսյանը կարողանում է «Արձագանքում» հրապարակել «Փորձի» համար մերժված հոդվածի ողուն համապատասխան մի այլ հոդված՝ «Հունգարական ազ-

¹¹⁶ «Արձագանք», 1895, № 93, 1897, № 60:

¹¹⁷ «Արձագանք», 1894, № 121—124:

¹¹⁸ «Արձագանք», 1897, № 47:

¹¹⁹ «Արձագանք», 1896, № 68:

գային բանաստեղծությունը 1848—1849-ի պատերազմի ժամանակ՝ խորագրով: Խմբագրության կողմից արված նշումից երևում է, որ այս հոդվածը պատկանում էր Ստ. Պալասանյանի գրչին: Առաջին հոդվածից զրաքննչի բերած մի շարք մեջբերումներից և Պալասանյանի հոդվածի համեմատությունից երևում է, որ դրանք նույնը չեն: Պետք է հենթադրել, որ օտար լեզուների գիտակ Պալասանյանը իր հոդվածի ստեղծագործական մղումն ստանալով նախորդից, հետագայում անձամբ ծանոթացել է հունգարական բանաստեղծությունների ֆրանսիական և գերմանական թարգմանություններին և ստեղծել մի նոր ուսումնասիրություն:

Պատմա-քննական հայացքով մոտենալով խնդրին, Ստ. Պալասանյանը հունգարական ժողովրդական երգերը գնահատում է իբրև այդ ժողովրդի կյանքի նշանակալից էտապների «կենդանի վկաները», որոնք ավելի շատ բան են ասում ապագա սերունդներին, քան պաշտոնական արձանագրությունները և անդամ պարբերական մամուլը: Հիրավի, ասում է հոդվածագիրը, «ի՞նչ կարող է ավելի ստույգ, ավելի հավատարիմ լինել, քան երբ մի ժողովուրդ ինքը երգում է յուր կյանքի փառավոր կամ դժբախտ բոպենները»: «Փառավոր կամ դժբախտ բոպեններն» էլ ընտրում է հոդվածագիրը՝ հունգար ժողովրդի պատմությունից: Այս դեպքում երգերը հանդես են գալիս իբրև ժամանակի հեղափոխական միջոցների գաղտնիքների մեկնության բանալի: Հայ ընթերցողին Պալասանյանը ոչ միայն, կամ ոչ այնքան ներկայացնում է այդ երգերի բնագրերը, որքան պատմական ժամանակաշրջանի հերոսական պաթոսը, որի կենդանի ծնունդը կամ, Պալասանյանի արտահայտությամբ, կենդանի վկաներն էին այդ երգերը:

1848—49 թթ. հերոսական ժամանակների ամենաբնորոշ առանձնահատկությունները Պալասանյանը համարում է «հոգեկան հափշտակությունը, անընկճելի արիությունը, հաստատուն կամքը և անպայման հայրենասիրությունը»: Պալասանյանը հունգար ժողովրդի հերոսական պայքարի ծնունդը պայմանավորում է հունգարացի գիտնականների և բանաստեղծների կենդանի ջանքերով՝ հայրենիքի անցյալ փառքը վերահաստատելու ուղղությամբ: Այդ ջանքերն էին «մի անպայման վստահություն թելադրում հայրենասերներին՝ ապագայի վերաբերմամբ և մի անսահման հպարտությամբ ոգևորում նոցա», — գրում է նա: Պալասանյանը վկայակոչում է Կոշուտի «եռանդավառ պերճախոսությունը», ազգային կյանքում առաջացած վերելքը, որը երկրի քա-

ղաքական կյանքը փոխում էր հեղափոխականի և իրավունք տալիս հայրենասերներին՝ «փոխանակ համբերությամբ և զրավոր իրավունքների անունով հին ազատությունների գործադրությունը պահանջելու, բնական իրավունքների հիման վրա բացարձակ ազատություն պահանջել» (արևմտահայության ճակատագիրը հայ հրապարակախոսներին ապացուցել էր, թե ինչ է նշանակում խոսել զրավոր իրավունքների անունից):

Եվ այսպես, երկիրը մտնում է հեղափոխական շարժումների ոլորտները: Պալասանյանը հիշատակում է հունգարական բանաստեղծ, հեղափոխական-գեմտկրատ Շանդոր Պետեֆիի, հեղափոխության օրերի սիրված բանաստեղծներ Ա՛րանի, Գարայիի և այլ երգիչների անունները, որոնք իրենց ազգասիրական երգերով ոգեշնչում էին ժողովրդին: Նրանք ազատությունը աստվածացնում էին ինչպես հայրենիքը, գրում է Պալասանյանը: Չանդորգառնալով Պետեֆիի ստեղծագործությանը, քանի որ «Փորձի» էջերից հայ ընթերցողն արդեն ծանոթ էր այդ մեծ բանաստեղծին, Պալասանյանը ներկայացնում է հունգարական մյուս բանաստեղծների ստեղծագործությունները և այն երգերը, որոնք ծընվել էին մարտի բոցերում՝ զինվորների կողմից: Պալասանյանի համոզմունքով այդ երգերը ներկայացնում էին «մի կենդանի պատկեր այն ձգտումների, որ այնպիսի զորավոր կերպով արտահայտվեցան 1848—49-ի շարժողության ժամանակ, բայց զժրախառաբար անհաշոգ ելև ունեցան»¹²⁰,

Այնուհետև Պալասանյանը 1848—49 թթ. հունգարական հեղափոխության պատմական իրադարձությունների ֆոնի վրա ներկայացնում է օրերի ոգին արտահայտող, մարտի դաշտում ծնված բանաստեղծությունները:

Վտանդի պահին Կոշուտի ելույթները զորացնում էին մարտիկների հավատը: Պալասանյանի համոզմունքով «քաղաքական, և ո՛չ կրոնական» այս հավատն էլ «մեծ կշիռ ունեցավ հունգարացոց անպայման վստահության վրա այս անհավասար կռվի սկզբնավորության ժամանակ»: Պալասանյանը մեջ է բերում բանաստեղծ Չո՛ւրի մի երգը, որը տողորված էր այդ մեծ հավատով դեպի իրենց գործը («Մենք ազատ ազգ էինք, դարձյալ ազատ կլինինք»): Ժողովրդական բանաստեղծու-

¹²⁰ Նախընթաց բաժիններից մեկում մենք առիթ ունեցանք հիշելու, որ այս արտահայտությունը «Փորձի» թարգմանչի (Պալասանյանի) կողմից ավելացված էր նաև «Փորձի» համար, ներկայացված ու մերժված հոդվածում:

Քյունններից Պալասանյանը հիշատակում է մարտական մի երգ. «Վե՛ր կաց, մաշառ,— ասված էր այդ երգում,— տես ինչպե՛ս է փայլում պատերազմի կրակը. մեր հոգին ես է գալիս բոցավառ կրակի միջում: Թ՛նչ ավելի գեղեցիկ երազ կա մեզ համար, քան մահը գրկել»:

Եթե հարցնեք նոր զինվոր գրվողին, թե ո՞րն է այն գերագույն բարիքը, որի համար նա պատրաստ է յուր և ուրիշների արյունը թափել, նա կպատասխանե ձեզ — ազատությունը, և նա մի տարօրինակ և շարագուշակ բացատրություն կտա այդ ազատության մասին. «Դա մի արյունագույն վարդ է, որ ծաղկում է պատերազմական դաշտերի վրա»: Ավելի գեղեցիկ է բանաստեղծի մի այլ մեկնաբանությունը, գրում է Պալասանյանը. «Ազատությունը մի երկնային ծաղիկ է, որ պատկանում է ազգերին. ի՛նչ գործ ունին նորա հետ թագավորներն ու կայսրերը»:

Նոյեմբերի 24-ը: Կոշուտի զխավորած կառավարությունը բարձրացրել է հեղափոխության դրոշմը: Ազգային բանաստեղծություններն արտացոլում են զինվորների տրամադրությունը, աղջիկների թախիծն ու կամքի մեծ ուժը: Նրանք շնն վհատեցնում իրենց քաջերին: «Այդ հակառակ կլիներ մի երկրի ավանդությանը,— գրում է Պալասանյանը,— ուր կանայք քաջասրտության միշտ հավասար են եղել այր մարդկանց, թե՛ ամուր բերդերը պաշտպանելով, ինչպես էլրավի կանայքը կամ Եղիսաբեթ Ռակոշին, թե շարունակ և խաղաղ ճանապարհով ազգային լեզվի ու սովորությունների սրբազան ավանդը պահպանելով»:

Վրա են հասնում ծանր ժամանակներ: 1849-ի ձմռանը հունգարացիները նահանջում են խորվաթների և ցարական բանակի առաջ. հունգարական տերիտորիան նվաճվում է և Եվրոպան կարծում, թե «Հունգարիայի հեղափոխությունը բոլորովին ճնշվեցավ, ինչպես որ միևնույն ժամանակները ճնշվել էր իտալական ապստամբությունը»: Այս կարծիքն անժամանակ էր, ասում է Պալասանյանը. «հունգարացիք այդպես շուտ անձնատուր չէին լինելու»: Այդ դժբախտ օրերի մասին քիչ նրբեր են հյուսվել, գրում է նա, որովհետև ողջ ժողովուրդը, աղքատ ու հարուստ, ծերեր և երեխաներ՝ զինվորագրված էին: Հասնելով մինչև Հունգարիայի բուն կենտրոնը, շարունակում է հողվածագիրը. «...այն Ալֆեոլդը, որ այնքան անգամ երգել է Պետեֆին, ազգային գործի պաշտպանները նոր ուժեր էին ստանում այնտեղ: Կարծես թե այս արգավանդ Նրկիրը՝ զինվորված մարդիկ, հերոսներ ծնելու ձիրքն ունե-

նար, որի շնորհիվ պիտի կատարվեր հպարտ Պոմպեոսի երբեմն հայտնած հրաշքը, այսինքն, թե բավական է երկրին ոտով խփել, որ լեզեռններ ծնվեն»¹²¹:

1894 թ. մարտի 21-ին վախճանվում է հունգարական հեղափոխության առաջնորդ Լյուդվիգ Կոշուտը: Ա. Հովհաննիսյանը ապրիլի 6-ին հրապարակում է հունգարացի գործիչ, Կոշուտի ժամանակակից Մորիս Յոկայի գրած մահախոսականը: Այն անվերապահ զրվատանքի խոսք էր «ազատության հավատքի մարգարեի» հասցեին: Կոշուտի տիտանական կերպարն այս հողվածում իր արժանի զնահատականն է ստանում իբրև հունգար ժողովրդի ղեկավարի, իբրև մի առաջնորդի, որի քաբողած «մեծ ու վսեմ գաղափարներին» նվիրվել է ժամանակի ողջ սերունդը: Ա. Հովհաննիսյանը «Արձագանքի» հաջորդ երկու համարներում տպագրում է իր թերթի թղթակից Բաբայանի՝ նույն հարցին նվիրված ծավալուն հոդվածը (կայացրիցից):

Բաբայանը Կոշուտին համարում է մի մարդ, որի անունն անմահացել է տիեզերական պատմության մեջ: Նա իր ողջ կյանքում պաշքարել է «Հունգարիայի սուրբ գործի, ազատության համար»: Այնուհետև հողվածագիրն ընդգծում է մեծ գործչի հետևողականությունը, հավատարմությունը՝ ընտրած գաղափարներին, խոր ատելությունը՝ Հաբսբուրգյան տան նկատմամբ: Հունգարիայի ղեմոկրատական կուսակցությունը,— գրում է Բաբայանը, «ի դեմս Կոշուտի միշտ տեսել է երկըրպագության արժանի այն մարտիրոսին և քաղաքագետ մեծ մարդուն, որի միակ նպատակը իր հայրենիքի ազատությունը և զրա ապագայում ունեցող բարեկամ գրությունն է եղել»: Այս նախաբանին հաջորդում է Կոշուտի կյանքի և հեղափոխական գործունեության մանրակրկիտ պատմությունը: «Կոշուտի մահով հունգարացիները կորցնում են իրենց ամենամեծ և ամենասիրելի հայրենասեր և քաղաքագետ մի անձնավորություն, որ Հունգարիայի երջանկությունը միայն նրա ազատության մեջ էր տեսնում»¹²²:

1896 թ. մայիսին, երբ Արևմտյան Հայաստանում անցկացվելիք բարենորոգումների հարցը լիովին ձախողված էր և հայ ժողովուրդը բնաջնջվում էր թուրքական կառավարության ձեռքով, Ա. Հովհաննիսյանը կրկին դիմում է հունգարական հեղափոխության օրինակին: Օգ-

¹²¹ «Արձագանք», 1892, № 17—19:

¹²² «Արձագանք», 1894, № 38:

տրվելով այն առիթից, որ այդ օրերին լրանում էր Հունգարիայի հազարամյակը, «Արձագանքի» խմբագրությունը պատրաստում է մի ծավալուն հոդված և ներկայացնում գրաքննությանը: Հոդվածը կրում էր «Հունգարիայի ազատությունը» խորագիրը: Գրաքննիչը ամեն բանից առաջ փոխում է հոդվածի վերնագիրը, այն դարձնելով՝ «Հունգարիայի հազարամյակի առիթով», ապա որոշ փոփոխություններ մտցնելուց հետո, այնուամենայնիվ, մերժում է՝ «տենդենցիոզության» պատճառաբանությամբ¹²³:

Պետք է ենթադրել, որ Ա. Հովհաննիսյանը շատ մեծ նշանակություն է տվել այս հոդվածին և չհաշտվելով գրաքննական կոմիտեի վճռի հետ, պայքարել է այն փոխելու համար: «Արձագանքի» խմբագրի ջանքերը պսակվում են հաջողությամբ և մայիսի 29-ին արգելված հոդվածը հրատարակվում է սեպտեմբերի 11-ի համարում: Երկրորդ տարբերակը կրում է թերթի աշխատակից Հ. Ծաղարբեկյանի ստորագրությունը, այն դեպքում, երբ առաջին տարբերակի տակ զրված էր «Մյունի» գրական կեղծանունը:

Հարցադրման առումով շատ հետաքրքրական է, որ թեև հոդվածը նվիրված էր Հունգարիայի 1000-ամյակին, Ճաղարբեկյանն այն կառուցում է, հենվելով միմիայն հունգար ժողովրդի ազատագրական շարժումների և, գերազանցապես 1848—49 թթ. հեղափոխության փաստերի վրա: Հոդվածագիրը հանգում է այն մտքին, թե «Մարդկային կյանքի մեջ չկա գրություն, որ հավիտենական լինի»: Հունգարիան հիսուն տարի առաջ տառապում էր, իսկ այժմ հասել է խաղաղ հանգրվանի... Նա վերհիշում է 1848 թ. իրադարձությունները: Հայ ընթերցողին անհրաժեշտ էր հաղորդակից դարձնել Հունգարիայի մոտավոր անցյալի այն փոթորկահույզ մթնոլորտին, երբ ողջ ժողովրդին առաջնորդում էր ազգային մեծ երգիչ Վերեշմարտիի հրաշալի «Կոչը»: Այն մեջ է բերվում ամբողջությամբ:

«Անդամաճան սե՛ր և հավատարմություն պահպանիր դեպի հայրենիքդ, մաջա՛ո, նա՛ է քո օրբանը. նա է քո գերեզմանը: Նա ծնում, փայփայում է քեզ, և երբ մեռնում ես, յուր գիրկն է առնում:

... Այս այն երկիրն է, ուր այնքան հաճախ թափվել է քո նախնայաց արյունը. այս այն երկիրն է, որի վրա հանգչում են հազարավոր տարիների հիշատակները:

... Ազատություն՝, քո դրոշակն այստեղ շատ է ծածանել և քեզ համար մղված կովի մեջ այստեղ ընկել են մեր հայրենիքի լա՛վ լա՛վ որդիքը:

Եվ շնայելով խիստ ճակատագրի այդ հարվածներին, թեպետ խոնարհած, բայց շեւ խորտակված, այլ կենդանի ես, մեր ա՛զգ թանկագին»¹²⁴...

Ժամանակի ոգին գրգռում, հուզում էր հունգարացիների ազգային զգացմունքները, գրում է Ճաղարբեկյանը: Փրանսիական հեղափոխությունը, հավասարության և ազատության կրակոտ քարոզները չէին կարող ազդեցություն չունենալ նրանց վրա: Հուզվում էր և Իտալիան ու իր որդիներին վրեժի կոչում... Կոչուտը և Պետեֆին նախապատրաստում էին հունգարական ապստամբությունը: Ապա «Արձագանքի» աշխատակիցը ներկայացնում է այդ երկու գործիչներին, նրանց, որոնք աներկյուղ զլխավորեցին հեղափոխական շարժումը: «Կոչուտը յուր հայրենիքի մեծ մարզն է. նա մարմնացած հայրենասիրություն էր. նա նուրբ քաղաքագետ էր և խիզախ գործիչ. պատահարների և փորձությունաց դեմ աննկուն՝ որպես քարածայո, մրրիկների ժամին՝ անվրդով, անայլալլ, նպատակին դիմելիս՝ արագ ու անվրեպ, որպես լարից արձակված նետը և ճակատագրի ու շարություն դեմ՝ ամպրոպ: Նա իշխում էր Հունգարիայի մտքի վրա. նա էր ուղղություն տալիս ամենի քայլերին:

Ուրիշ էր Պետեֆին: Դա ևս մարմնացած հայրենասիրություն էր. բայց յուր ուղմական ու մարգարեական երգերով ազդում էր յուր հայրենակիցների զգացմունքների վրա, թե ու թուրք էր տալիս նրանց հայրենասիրությունը: Քաղաքներում ու գյուղերում, երիտասարդ ու ծեր, այր ու կին, զշխո ու աղախին նրա երգերն էին երգում: Եվ 1848—49 թվականների հունգարացի ավատրիական զորաց թնդանոթների առջևը կանգնած՝ նրա երգերովն էր ոգևորվում»¹²⁵:

Հոդվածագիրը հանգամանորեն պատմում է հունգարական հեղափոխության ընթացքը, վերելքն ու պարտության հանգամանքները: Ճաղարբեկյանը հոդվածն ավարտում է իր ընթերցողներին ուղղված խորիմաստ մի հետևությունից հետո՝ Հունգարիան ընկերձված էր, բայց ո՛չ խորտակված: «Նա կենդանի էր. նա դեռ երգում էր

¹²⁴ «Արձագանք», 1896, № 100:

¹²⁵ Նույն տեղում:

պատերազմի դաշտում գնդակի համբույրով մահացած Պետեֆիի երգերը»։ Տարիներ անց այդ դեպքերից, իրերի պատմական ընթացքն ստեղծում է Ավստրո-Հունգարական միացյալ պետությունը։ Հունգարիան անկախություն է ստանում, գրում է ճաղարեկյանը, և նա այսօր աշխարհին «ուզում է ցույց տալ, թե ո՛րպիսի բարեբաւ ազդեցություն է ունեցել այն վիճակը, որ Հունգարիան ձեռք է բերել յուր ընտիր որդոցը գոհելով» (ընդգծումը մերն է— Մ. Մ.)։ Սա, հարկավ, ծրագիր էր հայության համար. Արևմտյան Հայաստանը կործանվում էր՝ ինչպես ժամանակին Հունգարիան։ Հունգարիան ազատագրվեց՝ «յուր ընտիր որդոցը գոհելով»։ Ի՞նչ ճանապարհ պետք է ընտրեն հայերը. մի բան պարզ էր. «Արձագանքի» հրապարակախոսները այդ ճանապարհն արդեն անջատում էին դիվանագիտական դավադիր խաշուղիներից։

Գարավերջին վիճակը ծանրացել էր և Արևելյան Հայաստանում։ 1896-ին, երբ Ա. Հովհաննիսյանը պայքարի գնով «Արձագանքում» ղեկեղում է «Հունգարիայի հազարամյակը» հոդվածը, ցարիզմը վերջնականապես փակել էր հայկական դպրոցները և հետապնդում էր ազգային-կրթական հիմնարկների գործունեությունը։ Մետերնիխի անվան հիշատակությունը, թե նա «ձգտում էր ոստիկանական միջոցներով ճնշել ազգերի հոգին, մեռցնել ամեն մի ազատական ձգտումն», հասցեագրված էր ցարիզմի քաղաքականությանը¹²⁶։ «Արձագանքի» ուղղության համար դարավերջին հատկանշական է պայքարի երկու ճակատի առկայությունը։ Հունգարիայի ազգային-ազատագրական պայքարի օրինակներով իր արևմտահայ ընթերցողներին դաստիարակելուն զուգընթաց՝ Հովհաննիսյանը միաժամանակ հնարներ է տրոնում արծարծելու արևելահայությանը հուզող օրվա խնդիրները։ Հայկական դպրոցների փակումը (նախ 1885-ին, ապա 1896-ին), կուլտուր-կրթական հաստատությունների գործունեության արգելումը դարավերջին, մայրենի լեզվի սահմանափակման վտանգը՝ հարցեր էին, որոնք իսկական հրապարակախոսը չէր կարող շրջանցել։ Բայց քանի որ դրանց քննարկումը մամուլի էջերում բացառվում էր, Ա. Հովհաննիսյանը կրր-

կին դիմում է եվրոպական ժողովուրդների պատմության օգնությանը։ Ազգային լեզվի պահպանման և ժողովրդին ազգային ինքնաճանաչության հասցնելու ծրագիրը նա լուսաբանում է զխավորապես չիս ժողովրդի պայքարի համանման զրվագների վկայակոչումով։ Փոքր ժողովուրդների ազգապահպանման հարցին Հովհաննիսյանը անդրադարձել է դեռևս «Փորձի» էջերում, երբ նրան խորապես մտահոգում էր սուլթանական լծի տակ հեծող արևմտահայության ճակատագիրը։ Այսպես, նա անգլերենից թարգմանել է տալիս և հրատարակում «Հունգարիայի ազգությունները» հոդվածը, որտեղ քննության էր առնվում երկրում ազգային լեզվի վիճակն ու ազգությունների ձուլման պրոցեսը¹²⁷։

«Փորձ» հանդեսում է տպագրվել «Վյաչեսլավ Հանկա» ծավալուն հոդվածը, նվիրված չիս ազգային շարժման ականավոր գործիչ, գրող և լեզվաբան Վյաչեսլավ Հանկայի կյանքին և գործունեությանը¹²⁸։ Խմբագիրը չի թաքցնում հոդվածը տպագրելու իր նկատառումները. «Հանկայի ջերմ ազգասիրությունը և նորա կատարած ծառայությունը յուր ազգի նոր գրականության մեջ կարող է մի ամենագեղեցիկ օրինակ լինել»։ Բնորոշ է այն, որ հոդվածն սկսվում է մի պատմական ակնարկով, 1620 թ. Բելոգորյան ճակատամարտի նկարագրությամբ, երբ Չեխիան վերջնականապես զրկվում է անկախությունից և երկրում սկսում է մոլեգնել հաբսբուրգյան անսանձ ոռակցիան։

Հանկան իր գործունեության առաջին իսկ քայլերից նվիրվում է ժողովրդի վերածնության գործին։ Նրա համար կողմնորոշող նշանակություն են ստանում ժամանակի նշանավոր գիտնական և հասարակական գործիչ Յունգմանի խրախուսական խոսքերը. «աշխատեցեք, միայն առաջվա պես լուռ և առանց աղմուկ բարձրացնելու, ուր և ինչպես միայն հարկավոր է, որպեսզի մեր ազգությունը շկորչի. գալոց սերունդները շնորհակալ կլինեն ու կօրհնեն ձեզ ձեր աշխատության համար»։ Ոչ առանց որոշակի նպատակի է, որ Ա. Հովհաննիսյանն, այնուհետև, մեջ է բերում հետևյալ ծրագրային միտքը. «այն ժամանակ հասկացավ նա յուր գործի քաղաքական նշանակությունը. լեզվի պաշտպանությունը դարձավ միանգամայն և ազգության պաշտպանություն»։ Մրան հետևում է Հանկայի գործունեության, չիս ժողովրդի

¹²⁶ Գեռես 60-ական թվականներին Չերնիշևսկին և Գորբուլյուբովը ցարիզմի քաղաքականությունը քննադատելու համար դիմում էին ավստրիական իրականության փաստերին, քանի որ ժամանակի եվրոպական երկրների մեջ ամենից շատ ավստրիական բռնապետություն էր համապատասխանում ցարական Ռուսաստանում հաստատված ոռակցիային։

¹²⁷ «Փորձ», 1877/78, № 4, էջ 206։

¹²⁸ «Փորձ», 1876/77, № 4, էջ 252—255։

մշակութային կյանքի, նրա հոգևոր վերածնության հանգամանալից պատմությունը: Վեր են հանվում Հանկայի և ժամանակի չեխ մտածողներ Շաֆարիկի, Կոլլարի, Յունգմանի, Չելակովսկու հայրենանվեր գործունեության հետ կապված բազմապիսի փաստեր:

«Արձագանքի» հրատարակության տարիներին Աբգար Հովհաննիսյանը բազմիցս դիմում է չեխական նյութերին: Նա հրապարակում է չեխերի մշակութային կյանքի առանձին երևույթներն արտացոլող մի շարք հոդվածներ, որոնք անուղղակիորեն օգնում էին խմբագրին՝ վերլուծելու հայ իրականության համանման երևույթները¹²⁹: Այսպես, հայ ընթերցողների համար ինքնին ուսանելի կարող էր լինել այն հաղորդումը, որ ժողովրդից հանգանակված միջոցներով Պրագայում ազգային թատրոնի շենք էր կառուցվել¹³⁰: Հաղորդման վերջին հատվածը շեշտում էր դրա տպագրության նպատակը: «Չեխական թատրոնի բացումը Պրագայում, ազգային նվիրատվության շնորհիվ, մեծ նշանակություն ունի չեխերի համար. սա մի արձան է չեխերի վերակենդանության: Չեխ ազգասերները, թոթափելով արխիվներում մոռացված իրանց ազգային զգեստների փոշին, հիշել տվին ազգին իրան անցյալը, գրվանի տակից հանեցին նրա հին գրականությունը: Չեխերի առաջին գիտնականները անցյալ դարի վերջերում և ներկա դարի սկզբներում իրանք էլ չէին հավատում, որ կարելի է կենդանացնել չեխական լեզուն գրականության համար և ազատել իրանց ազգը կատարելապես գերմանացի դարձնելուց: Բայց չի անցել $\frac{3}{4}$ դար և այժմ չեխերն ունին իրանց համալսարանը, իրանց ժողովրդական թատրոնը, իրանց բավական հարուստ գրականությունը, համեմատաբար հարուստ գիտությունները, և մինչև անգամ խոշոր հեղինակություն վայելող գիտնականներ, որպիսին է, օրինակ, Շաֆարեկան»¹³¹:

Սակայն չեխ մշակութային կյանքի առավել նշանակալից երևույթը

¹²⁹ Չեխերեն նյութերը գլխավորապես թարգմանություններ էին ուսական պարբերականներից: Որոշ նյութերի աղբյուրները չեն նշվում: Բնականաբար, այս դեպքում ոչ այնքան կարևոր են աղբյուրները, որքան նյութերի ընտրության նպատակաւարացության երևույթը:

¹³⁰ Ի դեպ թատրոնի 1868 թ. կառուցված շենքը 1881-ին հրդեհի ճարակ է դառնում, բայց ժողովուրդը երկրորդ անգամ հանգանակություն կազմելով՝ կառուցում է նոր շենք, որը շահագործման է հանձնվում 1883-ին:

¹³¹ «Արձագանք», 1883, № 50:

նրանց ազգային «Չեխական դպրոցական Մատիցա» ընկերության գործունեությունն էր, որին մի քանի հոդված է նվիրել «Արձագանքը»:

«Մատիցան» համասլավոնական մշակութային ընկերություն էր, որն իր մասնաճյուղերն ուներ առանձին երկրներում և որի ստեղծումը կապված էր այդ ժողովուրդների ազգային վերածնության զաղափարի հետ: «Արձագանքը» հանգամանորեն ծանոթացնում է սերբո-լուծիցյան ազգային վերածնության գործիչ, պատմաբան, ազգագրագետ, հրասարակախոս Յան էրնստ Սմոլեարի և մյուս հայրենասերների նախաձեռնությամբ 1847 թ. հիմնադրված «Մատիցա» ընկերության գործունեության կեսդարյա պատմությունը¹³² և լուծերի ազգապահպանման ուղղությամբ ընկերության ձեռք առած միջոցառումներին¹³³: Այնուհետև Ա. Հովհաննիսյանը ծավալուն մի հոդվածով հայ ընթերցողներին է ներկայացնում 1880 թ. հիմնադրված «Չեխական դպրոցական Մատիցա»-ի գործունեությունը: Ավստրիական նվաճողներին դիմադրելու համար, չեխ հայրենասերները վճռում են օգտագործել նրանց իսկ ղենքերը՝ մամուլը, դպրոցը, գրականությունը: «Դպրոցական Մատիցան» կարճ ժամանակում հսկայական միջոցներ կուտակելով՝ Չեխոսլավակիայում հիմնադրում է մեկ գիմնազիա, 33 դպրոց, 33 մանկական ապաստարան: Այս հոդվածն, անկասկած, ազգասիրական-լուսավորական գործունեության մի անուղղակի կոչ էր հայ ժողովրդին¹³⁴: «Արձագանքն» անդրադառնում է և այն բանավեճին, որը 1897-ին ծավալվում էր Ավստրո-Հունգարիայում՝ տեղական սլավոնական լեզուները վերաբերյալ հրատարակված օրենսդրության առիթով¹³⁵: Մլադոչեխերի պարազլուխ Գրեգորը իր ճառում անդրադառնալով չեխերի ազգային պաշտպանության հարցին և Բոհեմիայում իշխող հարկային լեզվի պաշտպանության հարցին և Բոհեմիայում իշխող հարկային դաժան քաղաքականությունը, առաջացրել էր ավստրո-գերմանական, հունգարական ու գերմանական մամուլի որոշ օրգանների զայրույթը:

¹³² «Արձագանք», 1897, № 53:

¹³³ Լուծերը սլավոնական ծագում ունեն. նրանց լեզուն շատ մոտ է չեխերենին և չեխերենին: Ակաժ X դարից, լուծերը գտնվել են գերմանական նվաճողների լծի տակ և ամենաբունի միջոցներով ենթարկվել գերմանացման: Ներկայումս ապրում են ԳՊՀ տարածքում: 1945 թ. ԳՊՀ Սահմանադրությամբ նրանք ստացել են ազգային լեզվի և մշակույթի զարգացման լիակատար հնարավորություններ:

¹³⁴ «Մատիցայի աշխարհում» (տե՛ս «Արձագանք», 1896, № 18):

¹³⁵ «Ավստրո-Հունգարիա» (տեղական մայրենի լեզուների իրավունքը և նրա թըշնամիները), «Կրկին չեխերի պայքարը գերմանացիների դեմ լեզվի վերաբերմամբ» (տե՛ս «Արձագանք», 1897, № 52, 57):

«Ներկայումս ավստրիական պետական գաղափարը ոչ այլ ինչ է, բայց եթե՝ մի ձգտումն գերմանացնելու, ճնշելու, ավերելու սլավոն ազգությունները», հայտարարել էր Գրեգորը: Կրկնելով Լասսալին, նա ասում է, թե «Պետություն պարտականությունը և կոշումն է նպաստել ժողովրդի քաղաքակրթության զարգացմանը: Այս է պետության պարտքը, սորա համար միայն նա գոյություն ունի»: Այնինչ, պետությունն իր պարտքը չի կատարում չեխերի նկատմամբ: Վերջիններս դժբախտ են և իրենց զգում են գերության մեջ: Ավստրիական պետությունը չեխերի աչքում վաղուց է կորցրել իր գոյության իրավունքը: «Ուստի մի զարմանաք, — ասում է հետո, — եթե այդ գերությունից ազատվելու ցանկությունը շատ խորն է թափանցել արդեն ժողովրդի մեջ»¹³⁶:

Նոր օրենսդրության հիման վրա չեխերն իրավունք էին ստանում վարչական հիմնարկներում և դատարաններում օգտագործելու մայրենի լեզուն: Ավստրիական պաշտոնական գործիչների մի սովոր խումբ ռայսստագի նիստերում, Վիեննայի պառլամենտում և քաղաքային խորհրդում այդ որոշումը դիտում է իբրև «գերմանական ողջ ազգը ստորացնող» փաստաթուղթ: Կայսեր ուղղած իրենց դիմումով նրանք ահազանգում էին, թե իբր «չեխերեն լեզվին արտոնություններ տալը սպառնում է գերմանական լեզվի տիրապետությանը»: Նրանք պահանջում էին չեղյալ հայտարարել Չեխիայում և Մորավիայում մտցված կարգադրությունը չեխերեն լեզվի մասին: Հունգարական մամուլը, խոսելով «ավստրիական գերմանացիների այդ խաշակրաց արշավանքի» մասին, բարձրացնում է «ստրկացած, կողոպտված, ճնշված մաջառական ազգերի» իրավունքների պաշտպանության հարցը: Հատկանշական է այն բազմիմաստ վերջաբանը, որ կցում է հոգվածին «Արձագանքի» հրատարակողը: Նկատի ունենալով ավստրիական գերմանացիների պահանջը՝ օրենսդրական ճանապարհով չեղյալ հայտարարելու չեխերեն լեզվին տրված արտոնությունները և այն անվանելով «անարդազիտացիա», նա գրում է. «Հասկանալի է, իհարկե, թե ի՞նչ հետևանքներ կարելի է սպասել, եթե ավստրիական կառավարությունը այդպիսի մի սխալ քայլ աներ, որովհետև Հունգարիան Տանկաստան չէ, որ կարելի լինի անպատիժ ազգերի լեզուները կարելի»¹³⁷ (ընդգծումը մերն է — Մ. Մ.):

Չեխական հոգվածների շարքն «Արձագանքում» ամփոփվում է «Չեխերի պետական իրավունքը» հոգվածով, որը թեև գրվել է ավելի վաղ, 1890 թ., բայց արգելվելով գրաքննության կողմից, մնացել է Կովկասյան գրաքննական կոմիտեի արխիվում¹³⁸:

Հեղինակն իր հոգվածում անդրադառնալով ավստրիական բռնապետության քաղաքականությանը, ընդգծում է այն փաստը, որ 1848 թ. հեղափոխությունից հետո ավստրիական կայսրությունը հարկադրված եղավ փոխել վերաբերմունքը իր տիրապետության տակ գրտնրվող ազգությունների նկատմամբ: Տարբեր ազգերի ներկայացուցիչներին գծտեցնելու, նրանց միմյանց հակադրելու նախկին քաղաքականությունը փոխարինվում է «փոխադարձ սեր» և «համերաշխություն» բարոյներով: 1867 թ. սահմանադրությամբ Խորվաթիան, Սլովակիան, Գալիցիան տեղական ինքնավարություն են ստանում: Հունգարիան ինքնուրույն է դառնում, իսկ այդ ժողովուրդների լեզուները պետական — պաշտոնական լեզվի իրավունք են ձեռք բերում:

«Սակայն, հինգ միլիոն չեխական ազգաբնակչություն ունեցող Բոհեմիան չի բավականանում դորանով: Չեխերը հետզհետե ցանկություն են հայտնում, որ 1620 թ. Բելոգորյան ճակատամարտում իրանց կորցրած, իրանց ներքին պետական անկախությունը վերականգնի և կապված լինելով ընդհանուր պետության հետ հավիտենական միությունով (union reelle), այժմյան Հունգարիայի նման ունենա յուր առանձին պետական հիմնարկությունը, և իբրև դորա հետևանք հաբսբուրգյան կայսրերը պսակեցնել բոհեմական թագով: Այդպես չեխեր կելու և կես դար իրանց անկախությունը կորցնելուց հետո նորից հույս են տանում իրանց ընդհատված պետական իրավունքը վերականգնեցնելու: Եվ նոցա այդ հույսը պարզյուն չէ»¹³⁹ (ընդգծումը մերն է — Մ. Մ.):

Ակներև է, որ հատկապես հոգվածի վերջին պարբերությունը, որն ազգարարում է ազատագրված չեխ ժողովրդի անկախությունը վերստանալու հեռանկարի հնարավորությունը, ուղիղ գծով կապվում էր հայ իրականությանը հուղող հարցերին և, հետևապես, զգաստացնում

¹³⁶ Հոգվածը կրում է Կ. Յ. ստորագրությունը և, մեր կարծիքով, պատկանում է Կարապետ Յաղուրյանի գրչին, որը 1888 թ. վարում էր «Արձագանքի» արտաքին տեսություն բաժինը:

¹³⁹ ՎԿՊՊԱ, ֆոնդ 480, գիրք Ա, գործ № 994:

¹³⁶ «Արձագանք», 1897, № 52:

¹³⁷ «Արձագանք», 1897, № 56:

ցարական գրաքննության աստիճանավորներին: Քեկ ընթերցողների լայն շրջանների համար նախատեսված այս հոդվածը չի հասնում նպատակին, բայց, այդուհանդերձ, ուշագրավ է իբրև երևույթ:

Իրենց պատմությունները և ազատասիրական ավանդներով հայ ժողովրդին մոտ կանգնած սլավոնական ժողովուրդների և հունգարացիների պայքարի ու ազատագրական շարժումների օրինակով «Արձագանքի» հրատարակատեսակները դաստիարակել են հայ ժողովրդին՝ նրա համար ճակատագրական 1880—90-ական թվականներին:

1898 թ. սկզբին ավարտվում է «Արձագանքի» կյանքը, ավարտվում է և Ա. Հովհաննիսյանի հրատարակատեսակական գործունեությունը: Գրեթե քառորդ դար Հովհաննիսյանը ծառայում է հայ հասարակության առաջընթացին և ծանր վայրիվերումներով ուղիներ որոնում հայ ժողովրդի ազատագրման համար: «Արձագանքի» էջերում դրսևորված մերթ տազնապալից, մերթ հուսավառ այդ որոնումները, սակայն, չեն հանգում ազգային-ազատագրական պայքարի մի ռեալ ծրագրի: Ծըշմարիտ էր միայն այն գնահատականը, որ «Արձագանքի» խմբագիրը տալիս է հայկական հարցի տապալմանը. Եվրոպան լաբեց հայերի հույսերը: Ցարիզմը՝ նույնպես: Ի՞նչ էր մնում անել հայերին, ի՞նչ էր սպասում նրանց: Ա. Հովհաննիսյանի վերջին եզրահանգումները դառն էին, բայց և՛ մարգարեական: Հայերը՝ «հարյուր հազարավոր զոհեր տալուց հետո իսկ, մնում են իբրև պահեստի զոհեր տանկական արյուն-որշուքյան և գազանություն»¹⁴⁰ (ընդգծումը մերն է— Մ. Մ.): Ազգային-պահպանողական հոսանքի աշխարհայացքի դասակարգային սահմանափակությունը նրան խանգարում էր տեսնել ազգային-ազատագրական պայքարի հաջորդ էտապի հեռանկարները նույնիսկ այն պարագայում, երբ վաղուց արդեն շրջանառության մեջ էր «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» աշխատությունը: Հարկավ՛ր քաղաքական տարբեր հոսանքներին պատկանելու իրողությունն էր պատճառը, որ գրական-մշակութային հարցերում անվերապահորեն պաշտպանունք դարձնելով նախանդյանին, Ա. Հովհաննիսյանը որևէ կերպ չի անդրադառնում «Երկրագործություն» մեջ արտահայտված, բայց իր

կողմից շրջակալվող գաղափարներին: Այնինչ, հայ մեծ հեղափոխական-ղեկավարաց 60-ական թվականների հեղափոխական մտքի բարձրակետից թեկզբում էր հայ գործիչների անելիքները ազգային-ազատագրական պայքարում: «Առաջին անգամ 60-ական թվականների հայ ղեկավարությանի ղեկավար Մ. Նալբանդյանն է, որ հայ ժողովրդի սոցիալական ու քաղաքական ազատագրման գլխավոր երաշխիքը նշմարեց ցարիզմի տապալման հեռանկարի մեջ,— գրում է Աշ. Հովհաննիսյանը:— Ծորտերի ազատագրման, կապիտալիզմի զարգացման, բանվորական շարժման արժարժման, բանվորական ղեկավարություն պարտիայի կազմավորմանը ղուզընթաց պայմաններ ստեղծվեցին Անդրկովկասի և Ռուսաստանի ժողովուրդների ղեկավարություն համագործակցության համար: Անդրկովկասի տնտեսական զարգացումը ոչ միայն նոր թափ հաղորդեց հայերի ազգային կոնսոլիդացման պրոցեսին, այլև առաջ քաշեց սոցիալական նոր այն ուժը — հայ բանվոր դասակարգը — որը ռուս պրոլետարիատի գլխավորած ղեկավարություն շարժման հետ լծորդեց նաև հայ ժողովրդի ազգային ազատագրման հեռանկարը»¹⁴¹:

Այս առումով ժամանակի գործիչների համար շափազանց ուսանելի եղան Ֆրիդրիխ էնգելսի խոսքերը հայ ժողովրդի, մի ճնշված ժողովրդի մասին, որը դժբախտություն ունի ստիպված ապրելու թուրքական բռնակալության Սցիլայի և ռուսական բռնակալության Խարիբ-դայի արանքում: Հովսեփ Աթաբեկյանին ուղղած 23.11.—1894-ի թվակիր նամակում էնգելսը Հայաստանի ազատագրումը հնարավոր էր համարում այն ժամանակ միայն, երբ կտապալվեր ռուսական ցարիզմը¹⁴²:

Գարսակզբին հայ սոցիալ-ղեկավարներին իրենց ողջունի խոսքն ուղղելով արևմտահայերին, խրախուսում են նրանց պայքարը սուլթանական լծի դեմ և «Պրոլետարիատի կոիվը» թերթի էջերում հրատարակում էնգելսի վերոհիշյալ նամակը: Ինչ վերաբերում է ցարիզմի դեմ արևելահայերի մղած պայքարին, ապա նրանք այդ հարցի վերաբերյալ հետևյալ պարզաբանումն են տալիս. «Ցարիզմի դեմ մյուս ազգությունների պրոլետարիատի հետ մեկտեղ հայ պրոլետարիատի մղած

¹⁴¹ Աշ. Հովհաննիսյան, Գրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրքերկրորդ, Երևան, 1959, էջ 640:

¹⁴² Տե՛ս Խ. Բաբսեղյան, Մարքսիզմի տարածումը Հայաստանում, Երևան, 1967, գիրք I, էջ 209—210:

¹⁴⁰ «Արձագանք», 1897, № 14:

համերաշխ պայքարը, որի դեմ ծառանում են դաշնակները¹⁴³, ոչ միայն չի վնասում արևմտահայերի ազատագրման գործին, այլև իրոք հնարավոր է դարձնում ամբողջ հայ ժողովրդի սոցիալական ու ազգային ազատագրությունը¹⁴⁴:

Շատ հետաքրքրական է, որ Կովկասում 1902-ին ստեղծված «Հայ սոցիալ-դեմոկրատների միություն» «Պրոլետարիատ» թերթի նյութերին ծանոթանալով, Վ. Ի. Լենինը ողջունում է Միություն մանիֆեստը, «մասնավանդ ազգային հարցի ճիշտ դրվածքը տալու նրա ուշագրավ փորձը»¹⁴⁵: Վ. Ի. Լենինը հետագայում մի անգամ չէ, որ նշում է, թե ազգային հարցի լուծումը պայմանավորված է պրոլետարական հեղափոխության հաղթանակով: Պրոլետարիատի մեծ առաջնորդը հրապարակում է մարքսիզմի ծրագիրը՝ ազգային հարցում. «Ազգերի լիակատար իրավահավասարություն, ազգերի ինքնորոշման իրավունք, բոլոր ազգերի բանվորների միաձուլում» («Ազգերի ինքնորոշման իրավունքի մասին»)¹⁴⁶: Մի այլ հոդվածում նա գրում է. «Մարքսիստ չէ նա, անգամ դեմոկրատ չէ նա, ով չի ընդունում և չի պաշտպանում ազգերի ու լեզուների իրավահավասարությունը, ով չի պայքարում ամեն մի ազգային ճնշման կամ անիրավահավասարության դեմ»¹⁴⁷:

Հայ մարքսիստներն իրենց հոգվածներում հավատարիմ էին ազգային հարցի լուծման լենինյան դրույթներին և հայ ժողովրդի փրկությունը կապում էին ուսական հեղափոխության հաղթանակի հետ: Թե՛ Ստ. Շահումյանը, թե՛ Ամիրյանը, և թե՛ Տերյանը քննադատելով ազգայնական կուսակցությունների վարած քաղաքականությունը՝ հայկական շարժումը մեկուսացնելու և իմպերիալիստական դիվանագիտության նկատմամբ նրանց ունեցած կողմնորոշման համար, հայերին

համերաշխության կոչ էին անում հարևան ժողովուրդների հետ¹⁴⁸: Վահան Տերյանն այս առիթով գրում էր. «Մենք, հայ սոցիալ-դեմոկրատներս (բուլճարիկներս), հաստատ դիտենք, որ միայն բանվորա-գյուղացիական հեղափոխությունը և բանվորների ու աղքատ գյուղացիների կառավարության ստեղծումը կարող է ազատություն բերել սահմանի այն կողմը գտնվող մեր տաճկահայ եղբայրներին և բուժել նրանց վերքերը»¹⁴⁹:

Այդ բանի ցայտուն ապացույցն եղավ Սովետական Միության ժողկոմխորհրդի ընդունած դեկրետը՝ «Հայաստանի մասին», որը ողջունեց Խորհուրդների համառուսական 3-րդ համագումարը¹⁵⁰: Սակայն, եթե իրերի պատմական ընթացքի բերումով արևմտահայ հատվածի ազգային-ազատագրական շարժումները ձախողվեցին, ապա Հոկտեմբերյան հեղափոխության հաղթանակը Ռուսաստանում հաջողությամբ պսակեց արևելահայ ազգային-ազատագրական շարժումը, և երկրում վերջնականապես լուծեց ազգային հարցը: Խոսելով երկու հատվածների հայ ազատագրական շարժումների ընթացքի և ճակատագրի մասին, Աշ. Հովհաննիսյանը հետևյալ ընդհանրացումն է կատարում¹⁵¹: «Հայ ազգային-ազատագրական շարժման երկփեղկումը պատահական երկվույթ չէր, այլ հետևանք այն իրողության, որ շարժումը ծավալվում էր պատմական տարբեր միջավայրերում և իր վրա կրում քաղաքական ու գաղափարական տարբեր կողմնորոշումների և ուղղությունների կնիքը:

Մինչդեռ Ռուսաստանի կալվածատիրության ու բուրժուազիայի դեմ պայքարող ազգությունները դրական վերաբերմունք ու աջակցություն էին գտնում երկրի բազմազգ դեմոկրատիայի և նրա բանվորական առաջապահ կողմից, արևմտահայ ազատագրական շարժումը դեմ էր առ-

¹⁴⁸ Տե՛ս Հ. Վարդանյան, Արևմտահայերի ազատագրության հարցը, Երևան, 1967, էջ 335—343:

¹⁴⁹ Վ. Տերյան, Երկրի ժողովուրդ, հատ. IV, Երևան, 1925, էջ 400:

¹⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 406—407:

¹⁵¹ Աշ. Հովհաննիսյանը պարզաբանում է մտցնում և «հայ ազգային-ազատագրական շարժում» հասկացողության մեջ: Նա նշում է, թե սովորաբար այդ տերմինի տակ հասկացվում է միայն արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժումը, այնինչ, մինչև Արևելյան Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատումը, հայ ազգային-ազատագրական շարժումները ծավալվել են երկու ճակատում՝ Արևմտյան Հայաստանում և Արևելյան Հայաստանում:

¹⁴³ Դաշնակցականները սոցիալ-դեմոկրատներին մեղադրում էին այն բանում, որ նրանք բանվորներին քաղաքական պայքարի կոչելով, իրը թե վնասում էին արևմտահայերի ազատագրական պայքարին, կռիվ հայտարարում «թուրքահայ դատին» (տե՛ս «Հայաստանի Կոմունիստական կուսակցության պատմության ուրվագծեր», Երևան, 1967, էջ 49):

¹⁴⁴ Նույն տեղում:

¹⁴⁵ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 6, էջ 411:

¹⁴⁶ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 20, էջ 569:

¹⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 15:

նում թուրք բռնատիրության բիրտ ուժին և համադեմոկրատական պայքարի համար չհասունացած հարևան ժողովուրդների կասկածամտությանն ու թշնամանքին: Ի վիճակի չլինելով ազատություն նվաճել սեփական ուժերին ու բախտակից ժողովուրդների գործակցությանը հեցած՝ արևմրտահայ շարժումը դատապարտվում է մեկուսացման և ջախջախման»¹⁵²:

¹⁵² Աշ. Հովհաննիսյան, Երկու շարժում, երկու տարբեր ընթացք ու ելք (տե՛ս «Սովետական Հայաստան», 1967, № 259):

«ԱՐՁԱԳԱՆՔԸ» ԲԱՆԱՎԻՃԱՅԻՆ ՊԱՅՔԱՐՈՒՄ

Հայ մեծ հրապարակախոս նալբանդյանը, խոսելով բանավիճալի պայքարի անհրաժեշտության մասին, ցանկություն է հայտնում միայն, որ խոսքի սահմանում կատարվող հասարակական պատերազմը «ամենայն տեղ ընդունե վայելուչ ձև»: «Մեր ազգի մեջ այժմ կան հայացքներ, — գրում է նա, — կան ուղղությունք, կան ուրեմն և դրոշակներ, կա պատերազմ: Օտարոտի մի բան էր հերքել այս: Նույնպես օտարոտի էր ցանկանալ մի տեսակ միավորություն հակառակորդ բաժինների: Այդ վնասակար էր մեր ազգին: Պատերազմը հետևանք է շարժողության, իսկ շարժողությունը — կյանք է»¹: Գարավերջի հայ իրականությունը բարձրացնում էր բազում խնդիրներ, որոնց լուծման համար պայքարում էին հասարակական հոսանքները՝ իրենց հրատարակությունների միջոցով: Հայ հրապարակախոսները ուղղություն ունեին, ունեին որոշակի ծրագրեր և իջնելով գործունեության ասպարեզ, պետք է ընդունեին հայ դեմոկրատական հրապարակախոսության ավանդական նշանաբանը. «օրհնյա՛լ է պատերազմը. թո՛ղ լինի նա հզոր, անխնա, աղնիվ և բարեխիղճ»:

«Արձագանքի» հրատարակության 16 տարիների ընթացքում Հովհաննիսյանը հրատարակչական գործից բացի մեծ ուշադրություն է նվիրել ժամանակի մամուլի օրգանների գործունեությանը և բանավիճել ինչպես հայ հրապարակախոսների, այնպես էլ ռուսական ռեակցիոն օրգանների խմբագիրների հետ: Այս առումով մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում «Արձագանքի» բանավեճի բաժինը, որի ուսումնասիրու-

¹ Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. 2, Երևան, 1948, էջ 253:

Քյունը ուրվագծում է ժամանակի հասարակական կյանքի կենդանի պատկերը:

Հովհաննիսյանն իր բանավիճային ելույթներով հիմնականում նպատակ ուներ պաշտպանել հայ մամուլի բարոյական սկզբունքները, ընթերցողների, այլև գրողների գիտակցությունը հասցնել այն մեծ և պատասխանատու դերը, որ կոչված էր կատարել մամուլը: Նա ամեն բանից առաջ ընդգծում է քննադատության նշանակությունը մամուլի էջերում. «Օրագրության անձեռնմխելի իրավունքն է քննել և քննադատել ամեն բան, որ վերաբերում է հասարակության և հասարակական գործիչներին, հայտնել դրանց մասին ամեն տեսակ թեր ու դեմ, մինչև անգամ ծայրահեղ կարծիքներ, միայն թե անկեղծ և խորին համոզմունքից բխած լինին այդ կարծիքները»²: Ոչ մի գործիչ կամ գործ չեն կարող խուսափել քննադատությունից և բացառություն կազմել, ահա սրա մեջ է մամուլի ուժը, եզրափակում է խոսքը Հովհաննիսյանը: Ինչ վերաբերում է բանավեճին, ապա նա այդ համարում է ամենալավ միջոցը՝ «խնդիրներ պարզելու և հասարակությանն առաջնորդելու համար»: Սակայն հայ լրագրության մեջ միշտ չէ, որ բանավեճը տարվում էր պատշաճ կերպով: Ա. Հովհաննիսյանը այն միտքն է հայտնում, թե ասպարեզից դուրս մղելով կովարար ճամարտակողներին և տգետ «գիտուններին», բանակովին կարելի էր տալ ազնիվ և բնական ուղղություն և այդ դարձնել «օրագրական քննադատության մի սուր գործիք»: Կանոնավորել բանակովիք, գրում է նա, — կնշանակեք «մի քայլ ևս առաջ տանել օրագրական գործը»³: Սկզբունքայնություն բանավեճում, օրյակտիվություն և հարցերի գիտական մեկնաբանություն, ահա թե ինչ էր պահանջում Ա. Հովհաննիսյանը՝ լրագրողներից:

«Արձագանքի» հրատարակության տարիներին Աբ. Հովհաննիսյանը բանավիճել է ինչպես լիբերալ ուղղության պատկանող «Մշակի», այնպես էլ ազգային-պահպանողական «Մեղու Հայաստանի» և «Նոր-դար» թերթերի խմբագրությունների հետ: Եթե հակամարտությունը «Մշակի» հետ ինչ-որ շահով հասկանալի է, ապա առաջին հայացքից կարող է տարօրինակ թվալ նույն հոսանքին պատկանող թերթերի միջև տարված բանակովի իրողությունը: Համառոտ գծերով ծանոթանալ մամուլի հայ օրգանների բանավեճերին, որոնք օգնում են ավելի հզու-

տակ պատկերացում կազմելու հայ հասարակական մտքի պատմության այդ ժամանակահատվածի անցուղարձերի մասին:

Անցյալ դարի 70-ական թթ. վերջին Պետրոս Սիմեոնյանը մի փոքր շեղվելով իր հոսանքի ղեկավարների սկզբունքներից, հայտնում է այն միտքը, թե մամուլն իրավասու է զբաղվելու հոգևորականության վարքագծի հարցով և որ այդ խավը ըստ է դուրս մնա քննադատության ոլորտներից: Սույն աշխատության համապատասխան գլխում արդեն խոսք եղավ այն մասին, որ իր թերթում հրատարակելով «Սոցիալ-Քոմոր» ալլարանական զրույցը, որտեղ քննադատվում էին էջմիածնի բարքերը, Սիմեոնյանն առաջացնում է ազգային-պահպանողականների անբավականությունը: Հետագայում նույնպես երբեմնապես խախտելով էթիկական այդ կարգը, Սիմեոնյանը բանավեճի առիթներ էր ստեղծում իր հոսանքի ղեկավարների հետ:

«Արձագանքի» հրատարակության երկրորդ տարին համընկնում է կաթողիկոսական ընտրությունների հետ կապված անցուղարձին: Այժմ արդեն Պ. Սիմեոնյանը և Ա. Հովհաննիսյանը սկսում են բանավիճել ընտրությունների և դրան առընչվող մի շարք հարցերի առիթով (կաթողիկոսի պարտականությունները, Արևմտյան Հայաստանում և Եվրոպայի հայ գաղութներում նրա ունենալիք դերն ու իրավունքները և այլն): Վիճելի հարցերի թվում էր և Ազգային ժողովի նկատմամբ ունենալիք վերաբերմունքի հարցը: «Արձագանքի» խմբագիրը մեծ նշանակություն էր տալիս Ազգային ժողովի ակտիվացմանն ընտրությունների շրջանում և նրա որոշումներն ընդունում էր իբրև օրենք, մինչդեռ Սիմեոնյանն անընդունելի էր համարում կաթողիկոսական թեկնածուների ընտրության ձևը Արևմտյան Հայաստանում: Եթե կաթողիկոսին անցյալներում ընտրում էին պարսից շահերն ու Երևանի խաները, գրում է նա, «այժմ ընտրում է նորան Կ. Պոլսի Ազգային ժողովի կամայականությունը», որին հարկադրված են գլուխ խոնարհել արևելահայերը⁴: Այս օրերին երկու թերթերի կարծիքները բաժանվում էին նաև կաթողիկոսության թեկնածուի հարցում. «Արձագանքը» հասարակական կարծիք է ստեղծում Մ. Խրիմյանի և Ն. Վարժապետյանի անունների շուրջը, իսկ Պ. Սիմեոնյանի համակրանքները արևելահայ եպիսկոպոս Մակարի կողմն էին:

² «Արձագանք», 1893, № 134:

³ Նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս «Արձագանք», 1883, № 50:

Այս պայքարը նրանց հեռացնում է իրարից այնպես, որ կարճ ժամանակից Ա. Հովհաննիսյանը և Պ. Սիմեոնյանը առանց խնայելու իրար, մամուլի էջերում ծաղրում են միմյանց և անվանարկում: Կռիվները բորբոքվում են հատկապես այն բանից հետո, երբ «Արձագանքում» քննադատական հոդված է երևում Ներսիսյան դպրոցի 1882 թ. ամսագրի քննությունների վերաբերյալ: Սիմեոնյանը, որ այդ ժամանակ Ներսիսյան դպրոցի տեսուչն էր, հիվանդագին է ընդունում քննադատությունը և 1883-ի ձմռանը հրաժարական է տալիս: Երբ տեսչի պաշտոնում ժամանակավորապես ընտրվում է դպրոցի հոգաբարձու Ար. Հովհաննիսյանը, Սիմեոնյանն ազատություն է տալիս իր դայրույթին: Նա, որ ընթերցողներին ձանձրացրել էր իր միօրինակ, անդեմ և գորշ ֆելիետոններով, հանկարծ աշխուժանում է: Սիմեոնյան-Քաղաքցու ֆելիետոնների մեջ երևում է մի թարմ երակ—«Արձագանքի» քննադատությունը: Անպատեհ սրամտություններով և կոպիտ ածականներով Քաղքցին վիրավորում է «Արձագանքի» խմբագրին և նրա աշխատակիցներին: «Արձագանքը» «Մեղվին» չի ուզում զիջել՝ անտակություն, կոպտություններ և վիրավորական արտահայտություններ շռայլելու մեջ: Շուտով ստեղծվում է մի վիճակ, երբ այլևս ձեռնարկ են դառնում և՛ Ար. Հովհաննիսյանի, և՛ «Մեղվի» աշխատակից Սպանդար Սպանդարյանի դիտականորեն հիմնավորված պահանջները՝ բանավեճի կորեկտության և մամուլի վարկը բարձր պահելու մասին: Բանն այնտեղ է հասնում նույնիսկ, որ երբ 1887 թ. նյութական գծվարությունների պատճառով Սիմեոնյանը դադարեցնում է իր 29-ամյա թերթի հրատարակությունը, «Արձագանքի» ֆելիետոնիստը Նոր տարվա համբավներում իրեն թույլ է տալիս մի երգիծական մահախոսական հրատարակել:

Սակայն, այս ամենով հանդերձ, երկու խմբագիրներին անդառնալիորեն միացնում էր ազգային-հասարակական կյանքի վերաբերմամբ նրանց ունեցած ազգային-պահպանողական աշխարհայացքը: Այս պարագաներում նրանց հետագա մերձեցման գործում վճռական դեր է կատարում ժամանակը:

Անցնում են տարիներ: Մակար կաթողիկոսի հրավերով Պ. Սիմեոնյանը մեկնում է Էջմիածին, որտեղ աշխատում է 1888-ից 1891 թվականները: Կաթողիկոսի հանձնարարությամբ նա թարգմանական աշխատանք էր կատարում ռուսական և եվրոպական թերթերից ու գրականությունից և միաժամանակ խմբագրում «Արարատ» հանդեսը:

Ա. Հովհաննիսյանի և Պ. Սիմեոնյանի միջև եղած անձնական գծառնության շարժառիթները վերացված էին արդեն և նրանք դարձյալ ներկայացնում էին ազգային-պահպանողական հոսանքի միևնույն ճակատը: Այդ էր պատճառը, որ երբ Արժրունին «Մշակում» ծաղրում է «Արարատում» տպագրված Սիմեոնյանի մի հոդվածը, Ա. Հովհաննիսյանը սիրահոժար տեղ է տալիս Սիմեոնյանի պատասխան ելույթին: Հաշտությունը կայացված էր: Հետագայում Սիմեոնյանը երբեմնապես թղթակցում է «Արձագանքին», իսկ 1896—97 թթ. դառնում լրագրի հիմնական աշխատակիցներից մեկը և Հովհաննիսյանի բացակայության ընթացքում 1897-ի օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսներին խմբագրում է թերթը:

1884 թ. հունվարից սկսում է հրատարակվել Սպանդար Սպանդարյանի «Նոր-դար» քաղաքական-գրականական ամենօրյա թերթը: «Նոր-դարի» հրատարակության ծանուցումը, որ տարածվում է դեռևս օգոստոսին, բարյացակամորեն է ընդունվում «Արձագանքի» խմբագրության կողմից: Ա. Հովհաննիսյանն «առանց կանխակալ կարծիքների» «Նոր-դարին» բարեմաղթում է օգտակար գործունեություն, բայց կարճ ժամանակից «կանխակալ կարծիքները» երկուստեք զգալ են տալիս:

Ի՞նչն էր բաժանում երկու խմբագիրներին, որոնք ներկայացնում էին միևնույն հոսանքը: Հիմնականում՝ կաթողիկոսության թեկնածուների հարցում ունեցած տարբեր համոզմունքները, Ազգային ժողովի նշանակությանը տրվող գնահատականի հարցը, սուլթանական կառավարության նկատմամբ ունենալիք տակտիկան՝ օրվա հրապարակախոսական ելույթներում:

Այսպես «Նոր-դարի» առաջին համարում Սպանդարյանը հայտարարելով հանդերձ, թե ասպարեղ է իջնում գործելու հայերի մեջ և նրանց համար, հայ իրականությունը ներկայացնում է իբրև խավարի, ավերածությունների և բարոյական անդամալուծության մի ասպարեղ: Այլաբանական պատկերների օգնությամբ նա հայերին համարում է կիսավայրենի մի ժողովուրդ, որն իջնելով լեռներից, վրա է պրծել քաղաքակրթության պարտեզներին, ջարդել դռները, խուժել ներս և ուտում է, ինչ ձեռքն է ընկնում. «էլ ով է ջոկում պտուղը կճեպից, տերևը խոտից, ծաղիկը փուշից, ամեն բան կուլ է գնում»⁵:

⁵ «Նոր-դար», 1883, № 1:

Հասկանալի է, իհարկե, որ Սպանդարյանը հայերին լուսավորության կոչելու ճանապարհին, նրան զգաստացնելու համար դիմում էր հրապարակախոսական ուրույն միջոցների և նույն այդ հասարակությանն օգնելու անկեղծ շահախնդրությամբ խտացնում էր գույները: Սակայն «Արձագանքի» շրջանակի գործիչները ավելի զուսպ էին և ժողովրդի մասին արտահայտվում էին ազգային արժանապատվությամբ: Այդ էր պատճառը, որ նրանք չեն ընդունում ո՛չ Սպանդարյանի հրապարակախոսական ձևերը և ո՛չ էլ ներում են հայ իրականության հասցեին նրա ասած՝ արդեն միանգամայն լուրջ դատապարտության խոսքը: Հետևենք այդ պայթարին:

Թերթի առաջին համարում քննության աննելով կաթողիկոսական ընտրությունների հարցը, Սպանդարյանը կրկին իր վրա է հարավիրում «Արձագանքի» ուշադրությունը: Նա մերժում է առաջիկա ընտրությունների վերաբերյալ Ազգային ժողովի ընդունած կարգը և անարգար ու հակաժողովրդական համարելով այն, նշում է, թե Ազգային ժողովը բռնաբարում է ազգի կամքը: Նա այնուհետև մեղադրական է կարդում, այս անգամ «վերջին կաթողիկոսների» հասցեին: Սպանդարյանը գրում է. «Մեր վերջին կաթողիկոսները աշխատել են իրենց նախորդների հիշատակը ջնջելու և մեր ժողովրդի լուսավորության գործը հարյուր տարով հետ են ձգել: Ի՞նչ դրություն մեջն են մեր եկեղեցին, մեր հոգևորականությունը և եկեղեցապատկան կալվածները: Ի՞նչ դրության մեջ են մեր դպրոցները...» և վերջապես, գրում է նա, ի՞նչ պետք է լինի խեղճ հայ ժողովրդի վիճակը, եթե կաթողիկոսական գահ բարձրանա «մի անձն, որը ոչ թե կաթողիկոսությանն է ուզում ծառայել, այլ կաթողիկոսությունը յուր անձին և յուր փառամոլությունն է ուզում ծառայեցնել»: Ա. Հովհաննիսյանը հանդես է գալիս պատասխան հոդվածով: Նա, վկայակոչելով փաստերը, ցույց է տալիս, որ XIX դարի վերջին երեք կաթողիկոսները զգալի գործ են կատարել դպրոցաշինության ասպարեզում: Այսպես, եթե 1830-ին հայկական դպրոցների թիվը Ռուսաստանում 14 էր, ներսեսի օրով դառնում է 32, Մատթեոսի օրով՝ 98, իսկ Գևորգ կաթողիկոսի գահակալության շրջանում, 1870-ին՝ 138: 1881-ին հայերն ունեին 330 դպրոց՝ 17000 աշակերտներով. այդ զրպրոցների բյուջեն կազմում էր կես միլիոն ուրբի:

Վիճելի երկրորդ հարցը՝ ապագա կաթողիկոսի անձնավորության հարցն էր. գաղտնիք չէր, որ թե՛ Ազգային ժողովի անդամների մեծամասնությունը և թե՛ Կովկասի գործիչները պայքարում էին ներսես

Վարժապետյանի թեկնածության օգտին: Սպանդարյանն իր անփույթ արտահայտություններով ոչ միայն վիրավորում էր հայ գործիչներին, այլև սովեր էր նետում բոլորի համակրանքը շահած պատրիարքի վրա: Հովհաննիսյանի հոգվածը դրությունը չի փոխում և «Նոր-դարի» յուրաքանչյուր համար իր հետ բերում է նոր մտահոգություններ: Իր առաջնորդողներում և հոգվածներում Սպանդարյանը դատափետում էր ներսես Վարժապետյանին և պրոպագանդում Մելքիսեդեկ Մուրադյանի բարեմասնությունները, նախկին կրթով դատապարտում էր Ազգային ժողովի բռնած դիրքը և ընդունած վճիռները: Երբ նրա համար պարզ է դառնում, որ բոլոր հոսանքների ներկայացուցիչները իրենց քվեները պետք է տան ներսես պատրիարքին, «Հավաքական կեղծավորություն» հոդվածում նա գրում է. «Մեր բոլոր հաստատությունների և մեր բոլոր գործերի մեջ տիրապետողը՝ կեղծավոր ոգին է: ... Այժմս մեր մեջ գործում են և հանդես են դուրս գալիս հավաքական հիմարությամբ, հավաքական ստրկությամբ, հավաքական կեղծավորությամբ»⁶ և այլն: Ներսես պատրիարքի մահից հետո Սպանդարյանը թեև մի մեծարական հոդվածով հարգում է հանգուցյալ գործչի հիշատակը, բայց ընդվզում է այն մտադրության դեմ, որի համաձայն Կովկասում պետք է հանգանակություն բացվեր՝ Պոլսում ներսիսյան վարժարան հիմնադրելու նպատակով: «Արձագանքի» աշխատակից Նիկ. Տեր-Ղևոնդյանը, անդրադառնալով այս փաստին, նշում է, թե այդ դիրքորոշումը տապալում է ազգային գործերը. արևելահայ և արևմտահայ հատվածների մշակութային ձեռնարկումների մեջ «իմը» և «քոնը» բանդում է ազգի առանց այն էլ խարխուլ տունը. «սա մի՞թե պատվաբեր մի գործունեություն է»⁷:

Սպանդարյանը «Արձագանքի» դեմ հախուռն հարձակումներ է ձեռնարկում 1887-ին, երբ Աբգար Հովհաննիսյանը հրապարակում է Շիրվանզադեի և իր գրած հոդվածաշարը հայ վաճառականների մասին: «Նոր-դարի» խմբագիրը իր և մի շարք թղթակիցների բանավիճային հոդվածներով դատապարտում է Հովհաննիսյանի ելակետը, հայտարարելով, թե վաճառականների դասին վատբանելով ազգի ախտերը չեն բուժվի: Այվելին, Սպանդարյանը հարցն ավելի է լրջացնում, նշելով, թե արևելահայերի հասցեին ուղղված այդ քննադատությունը եվրոպացի-

⁶ «Նոր-դար», 1884, № 56:

⁷ «Արձագանք», 1886, № 2:

ները կարող են վերագրել նաև արևմտահայերին և հիասթափվել նրանցից⁸։

Մակար կաթողիկոսի մահից հետո տաք բանավեճ է բացվում «Մշակի» և «Արձագանքի» միջև՝ Սինոդի նախանդամի իրավունքների սահմանների շուրջը։ Բանավեճը զբաղվում է նաև Սպանդարյանի ուշադրությունը և նա «Մշակի» դեմ հանդես է գալիս Հովհաննիսյանի հետ դաշնակցած։ Այնուհետև այդ կապը սրբագործվում է թեմական պատգամավորի ընտրության ժամանակ, երբ երկուստեք իրենց թերթերի էջերում պրոպագանդում էին միմյանց թեկնածությունը, ապօրինի համարելով Արծրունու՝ թեմական պատգամավոր դառնալու հավակնությունը։ Ընտրության օրը, ապրիլի 22-ին, Սպանդարյանը նույնիսկ հրաժարվում է քվեարկվելուց, որպեսզի իր համախոհները նույնպես քվեարկեն Հովհաննիսյանի օգտին։ Խրիմյանի ընտրությանը մասնակցելու համար «Նոր-դարի» և «Արձագանքի» խմբագիրները միասին են մեկնում էջմիածին։

Սակայն, տարիներ անց նրանց փոխհարաբերությունները կրկին վատանում են՝ կապված խմբագրական առօրյա հոգսերի հետ։ Մագոմ են՝ աշխատակիցներ «խլելու», բաժանորդագրության օրերին հարևան թերթի վարկը գցելու, «Նոր-դարի» արտասահմանյան թղթակիցների ուղարկած լուրերն օգտագործելու մասին մանրիկ մեղադրանքներ, որոնք փշաջնում էին խմբագիրների նյարդերը և նրանց մղում ոչ այնքան «մանրիկ» անտակտությունների։

Անհամեմատ հետաքրքրական էին և իրենց բնույթով բազմազան՝ «Արձագանք» և «Մշակ» թերթերի միջև ծավալված բանավեճերը, որոնց ընթացքում քննության էին առնվում ամենատվորական, առտնին հարցերից մինչև դիտական լուրջ պրոբլեմներն ու հասարակական-մշակութային խնդիրները։

Պայքարը երկու հոսանքի միջև շեղմանում ոչ միայն այն պատճառով, որ մի շարք հարցերում դրանց պարագլուխների ելակետերը չէին ներդաշնակում, այլ նաև այն բանի համար, որ Արծրունին սիրում էր իր ուղղությունը հակադրել ազգային-պահպանողականների զազափարախոսությանը։ Տարիներ շարունակ նա իր հակառակորդներին համարում էր խավարամիտ, իրեն վերապահելով ազատամիտ կոչվելու իրավունքը։ Որ ազգային-պահպանողականներին Արծրունին անվա-

նում էր «ավանդապահ» կամ «կղերական», սա դեռևս շարիթի փոքրագույնն էր, բայց նա իր հետևություններում շատ ավելի հեռուն էր գնում, առաջացնելով հակառակ հոսանքի արդարացի դայրույթը։ Այսպես, հայտնելով, թե եկեղեցու վերանորոգության իր պահանջներով ինքն արգեն ապացուցել է, որ «այդ հաստատության անկեղծ բարեկամն» է, նշում է, թե «խավարամիտները» տարիների ընթացքում «ջանք են թափում պահպանել եկեղեցու բարոյական, մտավոր և նյութական շենքը մշտապես քայքայված դրության մեջ, որպեսզի իրանք շահվեն, իրանք ավելի հեշտ կերպով օգտվեն հաստատության մշտական խառնաշփոթ դրությունից և այդ միշտ շարունակվող ընդհանուր ավարտության ժամանակ իրանք էլ իրանց բաժինն ունենան, իրանք էլ կողոպտվածի մի մասն անուշ անեն»⁹։

«Խավարամիտների» և «ազատամիտների» շուրջն ստեղծված այս կարծիքները և անվանումները դուրս գալով հայկական շրջանակներից, երևում են նույնիսկ տեղական ուսական մամուլի էջերում, առավել սրելով այդ հոսանքների գործիչների փոխհարաբերությունները և բորբոքելով բանավեճի կրակը՝ մամուլի նրանց օրգանների էջերում։

Նախքան բանավեճի նյութերին ծանոթանալը՝ ծանոթանանք Արծրունու լուսավորական, կրոնական և քաղաքական հավատամքին։ Մահվան նախօրյակին նա հանրագումարի է բերում կատարածի արդյունքները և նշում հետագա ծրագրերը։ Նա գրում է, թե առաջիկայում նույնպես պետք է շարունակի մաքառել «տգիտության, խավարի, նախապաշարմունքի, հնապաշտության, անազնվության, այլ և այլ զեղծումների դեմ, միշտ և միշտ, մինչև կյանքի վերջին շունչը առաջ մղելով առաջադիմության, լուսավորության և ընդհանուր մարդկային քաղաքակրթության զազափարը։ ... Հայերեն հրատարակվող ազնիվ, իր պարտքը ճանաչող մամուլի նպատակը պիտի լինի՝ դուրս բերել հայերին իրանց կյանքի հնավանդ նեղ շավղից դեպի համամարդկային քաղաքակրթության լայն ճանապարհը»։

Ի՞նչ հայացքներ էր դավանում Արծրունին եկեղեցու հարցում։ Հրաժարվում էր դրանից։ 1892-ի սկզբին, երբ Թիֆլիսում կաթողիկոսական ընտրություններին մասնակցելու համար նախապատրաստվում էին թեմական պատգամավորի ընտրությանը, Արծրունին հրապարակավ առաջադրում է իր թեկնածությունը։ «Մշակի» էջերում խոսելով

⁸ Տե՛ս «Նոր-դար», 1887, № 186, 189 և հետո։

⁹ «Մշակ», 1892, № 5։

ապագա առաքելության մասին, նա գրում է, թե իբրև եկեղեցու բարեկամ, իր խնդիրը պետք է լինի՝ քվե տալ այնպիսի կաթողիկոսի, որը կարողանա եկեղեցին բարեփոխել ժամանակի պահանջներին համեմատ, վերացնի եկեղեցականների կաշառակերությունը, բարձրացնի հոգևորականության բարոյական կշիռը և մտավոր մակարդակը, բարելավի նրանց նյութական վիճակը: Եկեղեցու բարեփոխությունը հարցի առիթով Արծրունին որոշակիորեն հայտարարում է. «Բարեփոխության կամ վերանորոգության պահանջը չէ վերաբերում ամենևին եկեղեցու հավատական, դավանաբանական մասին, որ անփոխարինելի և անձեռնմխելի է: ... Ավանդապահ պետք է անպատճառ լինել եկեղեցու դավանաբանական, վարդապետական, հավատին վերաբերյալ խնդիրների մեջ, իսկ այն խնդիրների մեջ, որոնք անշուքյուն ունեն հոտի սոցիալական պայմանների հետ, այստեղ ավանդապահ չպետք է մնալ, այլ ընթանալ ժամանակի ոգու և պահանջների համաձայն»¹⁰: Զարմանալի չէ, որևէ, որ լսելով նրա այս բացատրությունը, կաթողիկոսական ընտրությունների առիթով էջմիածնում գտնվող պոլսահայ պատվիրակները Արծրունուն ասում են. «Եթե այդ է Զեր պահանջը, որին կատարելապես ձայնակից ենք և մենք՝ Թուրքիայի հայերս, մեզ մնում է միայն հանուն ազգի մաղթել, որ այդ տեսակի բարեփոխությունները որքան կարելի է շուտով իրագործվեն»¹¹:

Ինչ վերաբերում է Արծրունու քաղաքական հայացքներին, ապա նա բազմիցս ցարական միապետական սիստեմի հետ համերաշխության ապացույցներ է տվել: 1861-ի ռեֆորմի 30-րդ տարեգարծի առիթով նա գրում է, թե Ալեքսանդր II-ը դրել է ազգի բարօրության հիմքը: Նրա անունը՝ «ոչ թե միայն ուսաց պատմության, այլև ընդհանուր մարդկային պատմության էջերի վրա կարձանագրվի ոսկյա տառերով, որպես համամարդկային ամենամեծ վերանորոգիչներից միևի անունը»¹²: Առհասարակ շեղվելով լիբերալիզմի դիրքերից, Արծրունին շեղ հակադրվում ցարիզմի գործունեությունը և ըստ արժանվույն գնահատվում էր նրա կողմից:

Կարծում ենք՝ այդ հոսանքները ներկայացնելով բուրժուական լիբերալիզմի միևնույն զաղափարական գիծը, իրարից տարբերվում էին

հարցերի լուծման տակտիկական ուղիներում: Ընդ որում, եթե եկեղեցուն տված նշանակության և դրա գնահատականի հարցում «Մշակի» գործիչները ձախ թևում էին, իսկ «Արձագանքը»՝ աջ, ապա ազգային լեզվի պաշտպանության և դպրոցների ու մշակութային հաստատությունների պահպանման մարզում «Արձագանքի» հակացարական դիրքորոշումը անվերապահ անաջադիմական-դեմոկրատական միտվածություն ուներ, այն դեպքում, երբ «Մշակի» հաշտվողականությունը կրում էր աջ լիբերալության կնիքը: Այսուհանդերձ, հարցադրման առումով ճիշտ չէր լինի անցյալ դարի վերջին քառորդի լուսավորական շարժման մեջ պատենշյներ դեմոկրատիկ կրկու հոսանքների գործունեության ասպարեզում: Ժողովրդին լուսավորելու, ազգը ինքնաճանաչության հասցնելու, նրա մտավոր և բարոյական մակարդակը ժամանակի քաղաքակիրթ ազգերին հասցնելու իրենց ջանքերում թե՛ լիբերալ, թե՛ ազգային-պահպանողական հոսանքների և թե՛ դեմոկրատական խավերի գործիչներն աշխատել են մեծ ինքնանվիրումով:

«Արձագանքի» և «Մշակի» գործիչները հաշտ էին ցարական միապետական սիստեմի հետ և բնավ չեն տեսել արմատական հեղաշրջումների ճանապարհով ժողովրդի սոցիալական ազատությունը ձեռք բերելու հեռանկարը: Նրանք հավասարապես զբաղվել են արևմտահայ ժողովրդի ազգային-ազատագրության խնդրով, բայց երկու թերթերից ոչ մեկի առաջադրած ծրագիրը չի տվել սպասված արդյունքները:

«Մշակի» և «Արձագանքի» բանավեճերը հասել են ծայրահեղ լարվածության՝ եկեղեցու հարցում. ու թեև ամբողջ մի դար նրանց տարակարծություններն այս հարցում ուռճացվել և հասցվել են երևակայական շփերի, մեզ թվում է այդ ասպարեզում ևս նրանց շփման կետերն ավելին են, քան անջատող հանգամանքները: Գրիգոր Արծրունին չի մերժել եկեղեցին և իրեն հայտարարել է «այդ հաստատության բարեկամը»: Եթե նա մերժում էր եկեղեցուն տրված ազգապահպան դերը, մյուս կողմից գտնում էր, որ պետք է ավանդապահ լինել եկեղեցու դավանաբանական, հավատին վերաբերող հարցում: Սակայն, թեկուզ և բարեկամի դիրքերից՝ եկեղեցին բարեփոխելու նպատակով նրա առաջ քաշած պահանջները անկասկած շատ ավելի արմատական էին և առաջադիմական, քան «Արձագանքի» գործիչների համեստ նկատառումները՝ եկեղեցու տնտեսական կառավարությունը կանոնավորելու, հոգևորականության կրթությունը և դաստիարակությունը կատարելու:

¹⁰ «Մշակ», 1892, № 54:

¹¹ Նույն տեղում:

¹² «Մշակ», 1891, № 23:

րելագործելու, «եկեղեցական ձեռնադրույթյունների պայմանների մեջ» անհրաժեշտ փոփոխություններ մտցնելու վերաբերյալ¹³:

Մեզ թվում է, թե այդ երկու հոսանքների ազգակցական կապերի առկայությունն է անուղղակիորեն հաստատում Սպ. Սպանդարյանը, որն իր թերթի ուղղությունը բնութագրում էր հետևյալ կերպ: «Նոր-դարը» պահպանողական (կոնսերվատիվ) է, երբ պետք է պահպանել մայրենի լեզուն, կրոնը, ազգային հիշատակները, ավանդությունները: ... «Նոր-դարը» արմատական (ռադիկալ) է, երբ պետք է արմատախիլ անել, հարվածել, ոչնչացնել այն ամենը, որ դեմ է ազգի, հասարակական շահերին, որ թունավորում է ժողովրդի մտավոր և բարոյական զարգացումը: ... «Նոր-դարը» ազատամիտ (լիբերալ) է, ուստի նա կարող չէ պահպանել անպիտանը, որովհետև մերն է, և կարող չէ շրջադառնալ պիտանին, որովհետև օտարինն է»¹⁴:

80-ական թվականների վերջին «Մշակ» և «Արձագանք» թերթերի միջև ծայր է առնում մի բանավեճ՝ կապված լեզվաշինության հարցի հետ: Այս օրերին գրական հայերենը հիմնականում կազմավորված լինելով հանգերձ, դեռևս մշակվում էր, հղկվում, օրեցօր հարստանում: Մամուլի էջերում շարունակվում էին քննարկվել լեզվի զարգացման օրինաչափությունների և նոր էտապում լեզվի հարստացման հետ կապված հարցերը: 1888 թ. «Մշակում» տպագրված «Հայոց աշխարհաբար լեզվի մշակությունը» հոդվածում Արծրունին զարգացնում է այն տեսակետը, թե հայոց լեզուն ինչպես հնում զարգացել է հունարենի և լատիներենի ազդեցության տակ, նոր շրջանում ևս պետք է զարգանա նույն սկզբունքով և համակերպվի «իր ազգակից հնդեվրոպական լեզուների ձևերին»¹⁵: Ի պատասխան այս ելույթի, «Արձագանքում» տպագրվում են «Հայոց աշխարհաբար լեզուն» խմբագրական հոդվածը

¹³ Մեր կարծիքով արժանի է ուշադրության այդ բանավեճերի ժամանակակից և հայ հոսանքների պայքարի պատմության շարադրող Ն. Մելիք-Քանդյանի տված գնահատականը՝ եկեղեցու բարենորոգումների մարզում Արծրունու տեսակետին: «Արծրունու ասածը սուրբ հարց հակառակ, կամ հայոց եկեղեցու դավանության հակառակ, կամ հայոց եկեղեցին ինքնուրույն ազգայնությունից հեռացնող, կամ հայոց եկեղեցին քանդող է, թե ոչ. իհարկե, ո՛չ, որովհետև մեր սուրբ հայրերի արածների շարունակությունն է» (Ն. Մելիք-Քանդյան, «Մշակ» և «Նոր-դար», կուսակցություններ և մի քանի խնդիրներ, Մոսկվա, 1894, էջ 80):

¹⁴ Տե՛ս «Նոր-դարի» հրատարակության «Ծանուցումը» (17/8. 83 թ.):

¹⁵ Տե՛ս «Մշակ», 1888, № 66:

և Քարամյանի «Լեզվի զարգացումը» առաջնորդողը¹⁶: Արծրունին մի հոգվածաշարում քննարկում է Քարամյանի առարկությունները:

Ամեն բանից առաջ Արծրունին մերժում էր հայոց լեզվի զարգացման ճանապարհին գրաբարին դիմելու անհրաժեշտության թեզը: Հանրամասն արտաբերական հայտարարում է, թե անհնար է «գրաբարից վերցնել հին լեզվական կոնստրուկցիան և այդ մեռած լեզվի օրենքները պարտադրել ապրող լեզվին», անհնար է մտածել հինգերորդ դարի եղանակով: Նոր գրական լեզուն մշակելու համար նա պարզապես առաջարկում է կանոնավորել «ժողովրդական անկանոն, անկարգ, անմշակ, հում, բայց կենդանի բարբառները», հարմարվելով այդ բարբառների ոգուն և առանձնահատկություններին «և օգտվելով այդ մշակության գործում արդեն մշակված, հիշյալ լեզվի հետ ազգակից, ուրիշ լեզուների ձևերից»¹⁷:

Երկրորդ առարկությունը վերաբերվում էր լեզվի մշակման հարցում մամուլի ունեցած դերին: Հաշվի առնելով այն, որ հայ գրողների երկերը հիմնականում տպագրվում են մամուլի էջերում, նա այն համոզմունքն էր հայտնում, թե «նոր հայերեն աշխարհաբարը մեր պարբերական մամուլն է մշակում, և ավելի ոչ ոք»:

Արծրունու երրորդ հոգվածը նվիրված էր լեզվի զարգացման պրոցեսում փոխառությունների ազդեցության ճշտմանը: Կրկին անգամ վկայակոչելով գրաբարի օրինակը, որը ժամանակին դիմում էր հունարենի և լատիներենի լեզվաձևերին և բառապաշարին, Արծրունին առաջ է քաշում եվրոպական լեզուներից և ռուսերենից արվելիք փոխառությունների նպատակահարմարությունը: Նա ասում է. եթե հունարենից կարելի էր վերցնել հյուսպառուս և տոկոս բառերը, ապա ինչո՞ւ չի կարելի վերցնել նաև կոնսուլ ու պրոցեսոս բառերը: Այն պարզ պատճառով, պատասխանում է Քարամյանը, որ եթե մեկ անգամ արդեն այդ բառերը վերցվել են այլ լեզվից և օրինականացվել, այլևս չպետք է դիմել նոր փոխառության: Արծրունին սակայն այս դիմադրության մեջ նեղմատություն է նշմարում և է՛լ ավելի ծավալվելով՝ մեկ անգամ ևս հաստատում է հայկական լիբերալիզմի հայացքների հիմնական տար-

¹⁶ Մեր կարծիքով խմբագրական հոգվածը նույնպես պատկանում է Քարամյանի գրչին:

¹⁷ «Մշակ», 1888, № 71:

քերիչ գիծը ազգային-պահպանողականներից: Արծրունին ազգային կյանքի, տվյալ դեպքում՝ լեզվի զարգացումը կապում է եվրոպական քաղաքակրթության, եվրոպական լեզուներից առնելիք փոխառությունների հետ, այն դեպքում, երբ «Արձագանքի» լեզվի տեսաբանները լեզվաշինության հիմնական նյութերը որոնում էին գրաբարի և բարբառների գանձարանում: Նրանք այս հարցում ևս մնում էին կապված ազգային ավանդական տարիքի, ավանդական սեփականության հետ: Այս առումով շատ պերճախոս է Արծրունու հանդիմանական խոսքը, որը միաժամանակ արդարացումն էր նրա տեսակետի: «Եթե ուզում եք ոչ թե նեղ, սահմանափակ, այլ ընդհանուր մարդկային մտավոր, քաղաքակրթական կյանքով ապրել, պետք է հաշտվեք այն մտքի հետ, որ և ձեր կենդանի աշխարհաբար ազգային լեզուն էլ մշակվի եվրոպական քաղաքակրթ, առաջադեմ լեզուների զարգացման համեմատ»¹⁸:

«Արձագանքի» տեսաբանը մասնագիտական, լեզվաբանական կրթություն էր ստացել գերմանական համալսարանում և Ներսիսյան զբոսայգում մայրենի լեզու և գրականություն էր դասավանդում: Արծրունու հասիտուն, «քաղաքակրթական» կոչին նա հակադրում է լեզուների զարգացման օրինաչափությունները և իր հետևությունները կառուցում է այդ հիմքի վրա: Քարամյանը համակողմանիորեն քննարկելով այս հարցերը, պնդում է գրաբարի խոշոր դերը՝ աշխարհաբարի մշակման և հարստացման գործում: Այնուհետև նա գրաբարի իմացությունը պարտադիր է համարում՝ իբրև անցյալի մշակութային մեծ ժառանգության յուրացման բանալի («կարելի՞ է առանց դորան ինքնաճանաչություն, գիտակցություն, պարտաճանաչություն»): Սակայն, ընայած Արծրունու մեղադրանքներին, Քարամյանը գրաբարի ուսումնասիրությունը չէր համարում հայոց լեզվի հետագա զարգացման միակ նախապայմանը: Լեզվի զարգացման գործում նա միաժամանակ վճռական նշանակություն էր տալիս ժողովրդական բարբառներին: Գրական լեզվի ձևավորումը նա համարում է գիտակցական աշխատանք, երբ մշակողը հավաքելով ժողովրդի ստեղծածը և «գիտակցորեն մշակման ենթարկելով, պարզում է նորա ընդհանուր օրենքները, որոնք ամենքի համար պարտավոր են»¹⁹:

Ն. Քարամյանը հերքում է Արծրունու և այն տեսակետը, թե հիմնականում պարբերական մամուլն է մշակում լեզուն: Լրագրական լեզուն ենթակա է կրճատումների և համառոտագրության պայմանականություններին, ուստի չի կարող կատարել այն դերը, ինչ կատարում է գրականությունը: Քարամյանը նույնպես ընդունում է փոխառությունների դերը լեզվի զարգացման հարցում:

Այսպիսով, իր օրերի գրական լեզվի հարստացման աղբյուրները Քարամյանը համարում է գրաբարը («անցյալից ժառանգած մեր հարստությունը»), շրջապատող հանգամանքները (ժողովրդական բարբառները) և մասամբ էլ՝ փոխառությունները օտար լեզուներից:

Շիրվանզադեն, խառնվելով բանավեճին, մեծ հմտությամբ օգտագործում է Ստ. Նազարյանի «Հայոց ժողովուրդը, նորա այժմյան լեզվի և մատենագրության վիճակը Ռուսաստանում» հոդվածը: Հենվելով այդ հոդվածի վրա, նա մերժում է Արծրունու այն թեզը, թե գրաբարը չի կարող ազդեցություն ունենալ աշխարհաբարի զարգացման վրա: Ինչ վերաբերում էր այն բանին, որ Արծրունին իր մտքերը հաստատելու համար վկայակոչում էր Նազարյանին (որի աշակերտն էր համարում իրեն), ապա Շիրվանզադեն այդ երևույթը հանդգնություն է համարում: Նազարյանի հոդվածից նա քաղվածաբար մեջ է բերում երկու հատված և վերջնականապես զինաթափ անում Արծրունուն²⁰: Մի քանի տարի անց այդ բանավեճից, «Արձագանքի» տեսաբանները ողջունում են Նալբանդյանի «Ցաղազս հայկական մատենագրութեան ճառ» հոդվածի տպագրության երևույթը և անվերապահորեն ուսանելի համարում մեծ հրապարակախոսի տեսակետները աշխարհաբար լեզվի մասին²¹:

Գրական հայերենի զարգացման հարցին նվիրված բանավեճը առավել թեժ մարտերից մեկն էր, որ վարել են «Մշակի» և «Արձագանքի»:

²⁰ Այդ հոդվածում, որը գրված էր 1876-ին, Նազարյանը մամուլի գործիչներից շատերին կշտամբում է այն բանի համար, որ նրանք մտածում են ուսերեն, ապա միայն իրենց մտքերը զգեստավորում անկանոն հայերենով: «Հայաստանի Մեղվի», որպես և «Մշակի» պատվելի հրատարակողը երկուքը ևս չգիտեն հայերեն, — ասված է այդ հոդվածում, — այլ յուրյանց համար շինած են մի հասարակաց նորահնար լեզու, ամենեկին օտար թե ընդհանուր ժողովրդական բարբառից, և թե ուղիղ հայախոսության կանոններից» (տե՛ս «Արձագանք», 1888, № 46):

²¹ «Եթե ինձ հարցնեն, թե ինչով կարելի է բուժել մեր դպրոցների հայկարանության ակարությունը, — գրում էր «Արձագանքի» գրախոսը, — ևս կպատասխանեմ. լավ ուսումնասիրեցեք Նարեկյանի «Ճառը» (տե՛ս «Արձագանք», 1892, № 143):

¹⁸ Նույն տեղում, № 73:

¹⁹ «Արձագանք», 1888, № 28:

քի» խմբագիրները: Այս ծանր բանավեճում երկու հոսանքի հրապարակախոսներն էլ ընկել են ծայրահեղութիւնների մեջ, շինաչելով միմյանց: Մասնավորապես Արծրունին և նրա աշխատակից Մալումյանը, մոտանալով գրական էթիկայի նորմերը, իրենց հոգովածները համեմտում էին «անշարժականներ», «նուտինականներ», «բթամիտ», «իդիոտ» և այլ արտահայտութիւններով:

Առաջին հայացքից թվում է, թե բանավիճողները գտնվում էին հարցադրման հակառակ բեկոններում և պատրաստ էին ժխտել միմյանց վաստակը առհասարակ: Բայց երբ հարցերը դիտում ենք ութ տասնամյակի հեռավորութիւնից, պատկերը փոխվում է: Երկու թեկ հրապարակախոսները հավասարաշափ համոզված են, որ զբարարն ավարտել է իր դերը և անհրաժեշտ է ամեն կերպ արագացնել նոր ժամանակների պահանջներին համապատասխանող գրական լեզվի ձևավորումը՝ դիտական հիմունքներով: Ուրեմն, այդ հարցի լուծման որ ճանապարհն էր առավել նպատակահարմար... և մտքերը բախվում էին: «Արձագանքի» ելակետը որքան էլ հիմնավորված էր գիտականորեն, չէր կարող միանգամից ղեկավար սկզբունք դառնալ բոլոր մասնագետների համար: Հնարավոր չէր ամբողջապես ընդունել և «Մշակի» ուղղադիտ առաջարկները: Հարցի լուծումը կարոտ էր ժամանակի և, իհարկե, պայմանավորված էր նաև հայ նոր գրականութիւնի հարաճուն զարգացման հետագա աստիճանով: Այս առումով շի կարելի արժանին չհատուցել «Արձագանքի» աշխատակից Գյուտ Աղանյանին, որն անկարելի էր համարում գրական կատարյալ լեզու ստեղծելու գործը ավարտի հասցնել՝ անհատների ջանքերով: Այդ պատասխանատու և շատ ծանրակշիռ հարցը նրա կարծիքով ձեռնհաս կարող էր լինել լուծելու միմիայն գիտական մի կոլեկտիվ կամ գիտութիւնների ակադեմիա, որի ստեղծումը մոտ ապագայում Աղանյանը դեռևս չէր տեսնում²²: Ինչ վերաբերում է «Մշակի» և «Արձագանքի» հարցադրումների գնահատականին, ապա այդ թերթերը օբյեկտիվորեն կատարել են հնարավորը՝ գրական հայերենի հետագա հարստացման և հղկման առումով:

Բանավեճի երկրորդ խնդիրը եկեղեցին էր: Օգտագործելով այն հանգամանքը, որ Ա. Հովհաննիսյանը մամուլի էջերում չէր հակադրվում կաթողիկոսին, Արծրունին սիրում էր նրան հանդիմանել՝ «Արձագանքը» Մակարի «կաստատյական, միապետական ձգտումների» օրգանը դարձնե-

լու համար: Իր կյանքի վերջին շրջանում, սակայն, նույն ինքը Արծրունին «Մշակը» ծառայեցնում էր էջմիածնի բարձրաստիճան որոշ հոգևորականների նպատակներին:

1891-ի ապրիլի 16-ին մեռնում է Մակար կաթողիկոսը: Վարչական իշխանութիւնն անցնում է Սինոդին, որի ավագ անդամ Երեմիա եպիսկոպոս Գալստյանը, որ ստանում է տեղապահի պաշտոն և սինոդի ազդեցիկ անդամ Արիստ. Սեղրակյանը մշակականներ էին: Կարճ ժամանակից էջմիածնում ժամաւած նրանց գործունեութիւնը առաջացնում է ազգային-պահպանողականների դժգոհութիւնը: Աշխատանքից ազատվում է պ. Սիմեոնյանը, տեղապահը պատրաստվում է փոփոխութիւններ մտցնել ճեմարանի ուսուցչական կազմում և ընտրել Սինոդի նոր անդամներ: «Մշակը» խրախուսում էր այդ միջոցառումները: Գրիգոր Արծրունին իր թերթի էջերում այն միտքն էր հայտնում, թե տեղակալը ժամանակավոր կաթողիկոս է և կարող է օգտվել վարչական նույն իրավունքներից, ինչ կաթողիկոսը: Տեղակալը կարող է նշանակել և արձակել ճեմարանի ուսուցիչներին, կառավարութիւնը ներկայացնել Սինոդի անդամութիւնն նոր թեկնածուներին և այլն: Նա միայն չի կարող օգտվել կաթողիկոսի կրօնական իրավունքներից²³, «Արձագանքի» շրջանակի գործիչները վճռում են հակահարված տալ կատարվող գործողութիւններին: Գ. Եվանգուլյանը և Կ. Բեհբուզյանը «Մշակի» դեմ տպագրում են բանավեճային 4 հոդված, որոնց մեջ վճռականապես մերժում են տեղակալին տրված ժամանակավոր կաթողիկոս և Արծրունու ստեղծած ազմիխուտատիվ կաթողիկոս տերմինները: Նրանք պնդում են, որ Սինոդի անդամների ընտրութիւնը և ճեմարանի ուսուցչական կազմում արվելիք փոփոխութիւնները միայն կաթողիկոսի պարտականութիւնն են: Պոլոժենիից բերված քաղվածքներով նրանք միաժամանակ փորձում են ապացուցել, որ Արծրունին սխալ էր մեկնաբանում ոռուսաց օրենսգրութիւնի համապատասխան հոդվածը²⁴: Այս բանավեճում նույնպես լրագրողները կորցնում են շափի զգացումը: Նախահարձակ է լինում «Մշակը»: Իր թերթի մի քանի համարներում Արծրունին զետեղում է զանազան զավեշտական հայտարարութիւններ, երգիծական պատկերներ ու կալամբուրներ, որոնց միջոցով ծաղրում էր Հովհաննիսյանին, Եվանգուլյանին, Հարոյին և Բեհբուզյանին:

²³ «Մշակ», 1891, № 54, 70:

²⁴ «Արձագանք», 1891, № 14—17:

²² Տե՛ս «Արձագանք», 1896, № 1:

Անկախ այս բանավեճից, դեպքերը ընթանում են բնական հունով: Մինողի նոր ղեկավարությունը գործում է «զանասիրաբար» և արդեն 1891-ի մայիսին աշխատանքից արձակվում են ճեմարանի գրեթե բոլոր ուսուցիչները՝ Հովհ. Հովհաննիսյանը, Նիկ. Քարամյանը, Ա. Նահապետյանը, Վ. Սուրենյանը և ուրիշներ: Այս օրերին Հովհ. Հովհաննիսյանը նույնպես դժգոհում էր «էջմիածնա օրգան դարձած» «Մշակից», որը զանազան հողվածներում զրվատում էր ուսուցչական նոր խմբի աշխատանքը և պարսավում հներին²⁵:

Այսպիսով սարդ է միանգամայն, որ հակառակորդներին «կղերական» պիտակով վիրավորելով հանդերձ, Արծրունին առավել ակտիվությամբ է մխրձվում եկեղեցական բարենորոգումների տեսական և էջմիածնի աթոռի գործնական խնդիրների մեջ:

«Արձագանքի» և «Մշակի» էջերում եկեղեցուն և առօրյա մշակութային հարցերին նվիրված բանավեճից բացի, թերթերի խմբագրությունները սաստիկ գծովել են և Արծրունու հոբելյանի կապակցությամբ:

1890 թ. մայիսին Քիֆլիսի հայ հասարակությունը մեծ շուքով կատարում է Գրիգոր Արծրունու լրագրական գործունեության 25-ամյա հոբելյանը: Ազնիվ երևույթ էր, իհարկե, որ այն բոլոր գործիչները, որոնք ինչ-որ շափով գծոված էին Արծրունու հետ, իրենց պարտքն են համարում հոբելյանի օրը շնորհավորել նրան և մասնակցել հանդիսավոր երեկոյին:

Աբ. Հովհաննիսյանը և Սպ. Սպանդարյանը բացառություն են հաղմում: Հիշելով մոտ անցյալի համանման մի տարեթիվ, երբ Արծրունին իր թերթում հայտնում էր, թե ինքը չի մասնակցի Պետրոս Միմոնյանի հոբելյանին, Սպանդարյանը և Հովհաննիսյանը նույնպես մամուլի էջերում հայտնում են, որ շեն կարող մասնակցել Արծրունու հոբելյանին:

²⁵ Այսպես, «Մշակի» թղթակիցներից մեկը իր հողվածում պատմում էր, թե ճեմարանում նախկին ղեկավարներն աշակերտների և քրվածներն ուսուցիչների փոխարեն այժմ աշխատում են խաղաղալիմ ուսուցիչներ և սովորում են զվարթեքս ուսանողներ: Նրանք միայն մի պարտականություն ունեն՝ սովորեցնել և սովորել: 2. Հովհաննիսյանը Կ. Կոստանյանին ուղղված մի նամակում խոսելով այս մասին, դառնորեն ավելացնում է. «Հետաքրքրական է իմանալ, թե առաջ ինչով էր զբաղված լինում ուսուցչական խումբը, եթե ոչ սովորեցնելով (տես 2. Հովհաննիսյան, Երկրի ժողովածու, հատ. 4, Երևան, 1968, էջ 95):»

Դրանով ամեն ինչ չի ավարտվում: Աբ. Հովհաննիսյանն այդ օրերին և դրանից հետո կատարում է մի շարք անհավասարակշիռ քայլեր, որոնք անպայման սուբյեկտիվ հիմքեր ունեն: Այսպես, այն պատճառով, որ Պոռչյանը հողված չէր գրել Արծրունու դեմ, նա փոխհարաբերությունները վատացնում է Պոռչյանի հետ: Որովհետև Շիրվանզադեն հաշտվել էր Արծրունու հետ, նա Շիրվանզադեի նկատմամբ ևս փոխում է վերաբերմունքը, որն ի վերջո հասնում է խզման: Հովհաննիսյանը թույլ է տալիս նաև լրագրական էթիկայի կոպիտ խախտումներ. երբ Շիրվանզադեն նրա դեմ հողվածներ է հրատարակում «Մշակում», Հովհաննիսյանն իր գրական արխիվից գուրս է բերում և հրատարակում անցյալներում Շիրվանզադեի գրած հողվածների ձեռագրերը՝ Արծրունու դեմ: Ավելի ուշ «Արձագանքի» խմբագիրը կատարում է և մի աննեթիկ քայլ. Պատկանյանի մահից անմիջապես հետո, 1892-ին, դարձյալ իր արխիվից հանում և տպագրում է Արծրունու դեմ ուղղված Պատկանյանի «Աստառ» պատկվիլը, առաջացնելով և՛ Պատկանյանի ընտանիքի, և՛ ժամանակի մտավորականության անբավականությունը:

Գր. Արծրունին, որ չէր զիջում նրան, «Մշակում» տպագրվող ֆելիետոններից բացի «Արձագանքի» խմբագրին պատժում է յուրովի:

1891 թ. կաթողիկոսական ընտրությունների նախապատրաստական օրերն էին: Ընտրական նոր կարգի համաձայն յուրաքանչյուր թեմի պատգամավոր պետք է անձամբ մասնակցեր էջմիածնում կայանալիք ընտրություններին, ուստի առաջին անգամ պետք է Արևմտյան Հայաստանն ուղարկեր իր բոլոր թեմերի պատգամավորներին: Քիֆլիսի գործիչներն սկսում են անհանգստանալ. արդյոք սուլթան Աբդուլ Համիդը արգելքներ չի՞ հարուցի նրանց համար: Աբ. Հովհաննիսյանն անհրաժեշտ նախադրյալներ ստեղծելու համար սկսում է բանակցել Քիֆլիսի թուրքական հյուպատոս Հասիբ-բեյի հետ և հասնում է նրան, որ հյուպատոսը խոստանում է Կ. Պոլիս գնալուն պես համոզել սուլթանին, որ նա դժվարություններ չհարուցի արևմտահայ պատգամավորների համար: 1891-ի օգոստոսին, նրա՝ Կ. Պոլիս մեկնելու նախօրյակին, հայ մտավորականների մի խումբ, Ա. Հովհաննիսյանի նախաճառությամբ մի ընթրիքով պատվում են հյուպատոսին: Վերջինս այդ երեկո կրկին խոստանում է հանուն երկու երկրների բարեկամության, գործը կարգավորել նպատակահարմար ձևով: Այդ հուսադրող լուրը

(այսինքն՝ այն արդյունքը, որին դիվանագիտորեն հասել էր Հովհաննիսյանը), հրապարակվում է «Արձագանք» թերթում²⁶:

«Մշակ» թերթի խմբագրությունը այդ լուրը հաղորդում է յուրահատուկ մեկնաբանությամբ և Հովհաննիսյանին վարկաբեկելու նպատակով ընդգծում, թե «հայերը ամենևին կարիք չունեն հյուպատոսներին ճաշկերույթներ տալ»²⁷:

Հոկտեմբերին թուրքական մի լրագրում հաղորդում է տպագրվում այն մասին, որ սուլթանի կառավարությունը Հովհաննիսյանին պարգևատրել է «Մեջդիև» շքանշանով: Դժվար չէ կոհակել, որ Կովկասի գործիչների սիրալիրությունից շոյված Հասիբ-բեյը սուլթանի հետ ունեցած զրույցում շահագնացված գույներով էր ներկայացրել Քիֆ-լիսի միջոցառումը: Պետք է ենթադրել նաև, որ հաշվի առնելով Հովհաննիսյանի մեծ հեղինակությունը և Կովկասում, և՛ Կ. Պոլսում, հյուպատոսն էլ հենց խորհուրդ էր տվել սուլթանին՝ պարգևատրել հայ հրապարակախոսին՝ նրան կաշառելու ուղղակի դիտավորությամբ:

Գր. Արծրունին անգնահատելի առիթ ուներ վարկաբեկելու իր ախոյանին և առանց հապաղման «Մշակ» թերթում հրապարակում է վերը նշված հաղորդումը²⁸: Հովհաննիսյանը նույնպես հրապարակում է այդ լուրը, բայց մի կարևոր ծանոթությամբ: Քանի որ դեպի թուրքական կառավարությունն ունեցած իր բացահայտ անբարյացակամության պատճառով իր թերթերն անցյալներում արգելված են եղել թուրքիայի սահմաններում, ապա ինքն այս հաղորդումն ընդունում է իբրև «մի անպատեհ կատակ», որի նմաններից խնդրում է՝ «ապագայում ազատ կացուցանել» իրեն²⁹:

Ար. Հովհաննիսյանը հրաժարվում է գնալ հյուպատոսարան՝ շքանշանն ստանալու, իսկ երբ հյուպատոսն այն ուղարկում է նրա տուն, հրապարակախոսը շքանշանը վերադարձնում է մի երկտողով, որով հայտնում էր, թե անպատվաբեր է համարում շքանշան ստանալ մի պետությունից, որն իր ժողովրդի թշնամին է³⁰: Հովհաննիսյանի որդու՝ Ռ. Հովհաննիսյանի վկայությամբ, թուրքական դեսպանի բողոքներից

հետո այդ հարցը քննարկվում է դիվանագիտական ոլորտներում և Ա. Հովհաննիսյանը հազիվ է ազատվում անախորժ հետևանքներից³¹:

Սակայն հարցը սրանով չի սպառվում: Արծրունու մահից հետո ևս, թեև «Մշակի» աշխատակիցները շատ լավ դիտեին վերը հիշված պատմությունը և այն փաստը, որ այդ դեպքից հետո «Արձագանքի» մուտքը թուրքիա վերջնականապես արգելվում է³², իսկ կարճ ժամանակ անց Հասիբ-բեյը պաշտոնանկ է արվում³³, շարունակում են գործել: Նրանք իրենց մի ֆելիետոնում դարձյալ ակնարկում են, թե «Արձագանքի» խմբագիրը սուլթանից շքանշան է ստացել: Հովհաննիսյանը երբեմն պատասխանում էր այդ պրովոկացիաներին³⁴, բայց, բոլոր դեպքերում, ժամանակի որոշ գործիչների այդ շարամիտ գրչախաղերը օգուտ չէին բերում հայ հասարակությանը և առաջացնում էին հայ մտավորականության անբավականությունը:

Չնայած այս ամենին, Ա. Հովհաննիսյանը դնահատում էր Արծրունու արժանիքները: Երբ Արծրունին խոսում է «Մշակը» օրաթերթ դարձնելու իր ծրագրի մասին, Հովհաննիսյանն այդ համարում է խրախուսելի բայլ, որովհետև, գրում է նա, «մի ամենօրյա օգտավետ ուղղությունն ունեցող և բարոյական սկզբունքներ ճանաչող թերթի կարևորությունը վաղուց է դաջվում մեզանում»³⁵: Առհասարակ խոսելով Արծրունու և իր փոխհարաբերությունների մասին, նա շեշտում է, թե «այդ հարաբերությունները երբեք բարեկամական-մտերմական չեն եղել և այժմս էլ թշնամականից շատ հեռու են: Մե՛նք միշտ հաբգել ենք նորս մեջ մամուլի միջնորդությամբ հասարակությանը տակունությունը ծա-

³¹ Նույն տեղում:

³² Այս հարցի վերաբերյալ խմբագրի բազմաթիվ ազդարարություններից հիշենք միայն մեկը. «Հարկ ենք համարում նորից հայտնել, որ օսմանյան տերությունը միանգամայն արգելած լինելով «Արձագանքի» մուտքը թուրքիայի սահմանները, մենք անկարող ենք այդ երկրից մեր լրագրի համար բաժանորդագրություն ընդունել» («Արձագանք», 1893, № 64):

³³ 1893-ին «Արձագանքի» խմբագիրը մի առիթով, ասեք վրեժ լուծելով Հասիբ-բեյից նրա՝ իրեն պատճառած դառնությունների համար, երգիծական երանգով հաղորդում է ընթերցողներին, թե նա «մի տարուց ավելի է, թողել է յուր պաշտոնը և անպաշտոն զրոսնում է Բոսփորի ափերում»:

³⁴ Տե՛ս «Մշակ», 1895, № 107 և «Արձագանք», 1895, № 109:

³⁵ «Արձագանք», 1887, № 35:

²⁶ Տե՛ս «Արձագանք», 1891, № 20:

²⁷ Տե՛ս «Մշակ», 1891, № 90:

²⁸ Տե՛ս «Մշակ», 1891, № 117:

²⁹ Տե՛ս «Արձագանք», 1891, № 34:

³⁰ Տե՛ս Ռ. Հովհաննիսյան, Արգար Հովհաննիսյանի կենսագրությունը, ձևագիր (ԳԱԹ, Հովհաննիսյանի ֆոնդ, վավ. 3):

ուայելու նպատակը և երբեք չենք համակրել նոցա գործ դրած միջոց-ներին և ձևերին» (ընդգծումը մերն է— Մ. Մ.)³⁶:

Գրիգոր Արծրունու հրապարակախոսական գործունեության օրյեկտիվ գնահատականը Ա. Հովհաննիսյանը տվել է նրա մահվանից անմիջապես հետո՝ «Մշակի» հանգուցյալ խմբագրի մատուցած դրական ծառայությունները» հոդվածում³⁷: «Հարուստ շենք հասարակական գործիչներով,— գրում է Հովհաննիսյանը,— եղածների մատուցած ծառայությունները անտեսել կամ բոլորովին հերքել, ասել է՝ արհեստական կերպով ավելացնել մեր աղքատության շափը»: Այնուհետև նա նշում է «Մշակի» ծառայությունները հայ հասարակությանը. դրանցից առաջինը նա համարում է հայ հասարակության ակտիվացման, նրան հասարակական խնդիրների հետ կապելու Արծրունու ջանքերը. երկրորդը՝ հայ հասարակական կյանքի բազմաթիվ կողմերի ուսումնասիրումը և լրագրության հետաքրքրասիրությունների լայնացումը: Հովհաննիսյանը ընդգծում է Արծրունի-հրապարակախոսի ոճի արժանիքները, բարդ հարցերի մասին դյուրամատչելի ձևով գրելու նրա ունակությունը: «Արձագանքի» խմբագիրը շատ բարձր է գնահատում և Արծրունու կազմակերպչական կարողությունները, հասարակական աղետների ժամանակ տաճկահայերին ցույց տված նրա օգնությունը: Ժողովուրդը հավատով էր վերաբերվում նրա խոսքին և հետևում էր նրա հրավերին, գրում է Հովհաննիսյանը, ընդգծելով Արծրունու խոսքի ներգործուն մեծ ուժը: «Պետք է խոստովանել, որ մեզանում այդպիսի լրագրական ազդեցություն ամենից շատ ձեռք է բերել Գր. Արծրունու «Մշակը»³⁸:

Ա. Հովհաննիսյանը այս հոդվածով փաստորեն հաշտության ձեռք էր մեկնում «Մշակի» խմբագրությանը, բայց մշակականները տրամադիր չէին հաշտվելու³⁹:

Արծրունու մահից հետո թերթի ղլխավոր աշխատակից Խ. Մալումյանը շարունակում է թշնամական հոդվածներ գետնից և «Արձա-

գանքի» դեմ և այնպես է կորցնում շափի զգացումը, որ Սիմեոն Հախումյանը թատրոնի ճեմասրահում ապտակում է նրան⁴⁰:

Հայ լրագրերի միջև շարունակվող բանավեճը ունեցել է և այլ ծանր հետևանքներ: Գրական գործիչների անվստահությունը միմյանց նկատմամբ, առտնին մանրիկ գծտույթունները, մշտապես բորբոքվող ատելություն կիրքը՝ ոմանց ստիպում են դիմել պարսավագրության միջոցին: Այսպես, «Տարազի» խմբագիր Տիգրան Նազարյանը, որ վերավաճ էր Ա. Հովհաննիսյանից, իր շաբաթաթերթի էջերում դետեղում է 19 մեղադրանք՝ ուղղված Ա. Հովհաննիսյանին⁴¹: Այդ մեղադրանքները անձնական բնույթ ունեին և ավելի շուտ խոսում էին Հովհաննիսյան-խմբագրի աշխատանքի ծանր պայմանների մասին, քան սովեր նետում նրա վրա:

«Մեղադրականում» խոսվում էր Ա. Հովհաննիսյանի ֆինանսական անհույս վիճակի, նրա գործերի ու գործարքների մասին, ասվում էր, թե թերթը լույս է տեսնում ուշացումով, խմբագիրը միշտ պարտք է մնում տպարանին, թղթավաճառին: Իբրև վարկաբեկող փաստ նշվում էր, թե Հովհաննիսյանը զանազան քաղաքներում թափառել է և «դռնեզու մուրացկանի պես» բաժանորդներ հավաքել «Արձագանքի» համար: Ասվում էր նաև, թե նա «հորից մնացած հարյուր հազարները» վատնել է, ընկերական հավաքույթներում անպատշաճ սրախոսություններ է անում և այլն, և այլն... Փաստը վրդովեցուցիչ էր, սակայն առավել մտահոգիչ էր այն երևույթը, որ երկու հայ խմբագիրներ այդ հոդվածի հետքերով դատական պրոցես են սկսում: Հովհաննիսյանը հերքում է իր հասցեին հրապարակված այդ մեղադրանքները, և Տիգրան Նազարյանը դատապարտվում է 3 ամսվա կալանքի⁴²:

Այսպես, տեսանք, որ հայ թերթերի միջև առօրյա հարցերի շուրջ տարվող բանավեճը հաճախ մանրանում էր, նեղացնում լրագրային առողջ բանավեճի սահմանները և խաթարում դրա բնույթը: Սակայն ըստ երևույթին այլ կերպ չէր էլ կարող լինել: Պետական հովանավորությունից շօղտվող մասնավոր թերթերի խմբագիրները, որ իրենց պարբերականները հրատարակում էին մեծազույն զոհաբերությունների գնով, շատ զգայուն էին իրենց հասցեին արված յուրաքանչյուր ակնար-

³⁶ «Արձագանք», 1888, № 45:

³⁷ «Արձագանք», 1893, № 4:

³⁸ Նույն տեղում:

³⁹ Ցավալի փաստ է, որ երբ Արծրունու թաղումից մեկ օր առաջ Ա. Հովհաննիսյանը իր կողմից պատկ է ուղարկում «Մշակի» խմբագրատուն, նույն օրվա երեկոյան մշակականները պատկը ետ են ուղարկում (տե՛ս «Արձագանք», 1892, № 148):

⁴⁰ Խ. Մալումյանը և Ս. Հախումյանը դատապարտվում են 3 և 5 օրվա կալանքի:

⁴¹ Շիրվանզադեի վկայությամբ այդ հոդվածը գրել էր «Տարազի» աշխատակից Ղադարոս Աղայանը:

⁴² Տե՛ս «Արձագանք», 1893, № 32—34:

կի նկատմամբ: Այդ յուրառանգակ գոյություն կոչում, սեփական իրավունքները պաշտպանելու ճանապարհին, նրանք երբեմն մոռանում էին, որ կորցնում են շափի զգացումը: Ինչ էլ որ լինի, սակայն, հայ մամուլի առանձին օրգանների պատմությունը վերականգնելու համար խիստ կարևոր է հայտնաբերել համապատասխան խմբագրությունների միջև տեղի ունեցած բախումների ակունքները: Հիմնականում այդ ակունքները կապվում են ժամանակի հասարակական հոսանքների քաղաքականության հետ և արտացոլում են ոչ միայն այս կամ այն հոսանքի դործելակերպը, այլև երբեմն՝ միևնույն հոսանքի ներսում եղած տարակարծությունների հետաքրքրական երևույթը:

Սկսած 1895 թ. Ա. Հովհաննիսյանը դադարում է բանավիճել հայկական թերթերի խմբագիրների հետ: Արևմտյան Հայաստանում սկսված հայկական շարժերը նոր առիթ էին տվել եվրոպական մամուլի օրգաններին արժարժեղու հայկական հարցը: Ռուսական մի շարք պարբերականներ եթե բարյացակամությամբ էին լուսաբանում տեղի ունեցող իրադարձությունները, ապա ուսակցիոն մամուլը հայությունն անկատմամբ բռնում է բացահայտ թշնամական դիրք: Այդ թերթերի էջերում զարգացվում է այն տեսակետը, թե իբր Կովկասի հայերը խոսելով հայկական հարցի մասին, ձգտում են սեպարատ կապերի մեջ մտնել արևմտահայության հետ և ստեղծել անկախ Հայաստան: Ռեակցիոն թերթերի դիրքորոշումը ոչ միայն վիրավորական էր անվերապահ ուսական օրիենտացիա ունեցող հայ հրապարակախոսների համար, այլև վտանգավոր: Շինձու մեղադրանքներ պարունակող հողվածների միջոցով դրանք ահաբեկում էին գրաքննական կոմիտեի ղեկավարությանը, որն իր հերթին համապատասխան զեկուցագրերով զգաստացնում էր ներքին գործոց մինիստրությանը: Այս պայքարի առաջին գծում էին՝ «Кавказ», «Новое время» և «Московские ведомости» ռեակցիոն թերթերը, որոնց դեմ հետևողական պայքար է սկսում «Արձագանքի» խմբագրությունը: Եթե հայ գրողների և հրապարակախոսների հետ ունեցած բանավիճում Ա. Հովհաննիսյանը երբեմն սուբյեկտիվ մղումներով թույլ էր տալիս վրիպումներ, ապա այդ նույնը չի կարելի ասել ցարական ռեակցիոն մամուլի դեմ վարած նրա բանավիճի մասին: Այս բանավիճը կրում էր քաղաքական բնույթ և դուրս էր գալիս մամուլի առանձին օրգանների կամ նույնիսկ առանձին հոսանքների միջև ծագած տարակարծությունների ոլորտներից:

Այսպես, «Արձագանքի» խմբագրությունը փորձում է բանավիճալին հողվածների միջոցով շեղաբացնել «Кавказ» լրագրի հարձակումները, որոնք ծավալվում էին՝ Անդրկովկասի բազմազգ ժողովուրդներին միմյանց դեմ լարելու նկատառումներով: Փոքր ազգությունների մեջ դավեր նյութող գործիչը, ինչպիսին է «Кавказ»-ի խմբագիր Վելիչոն, գրում էր Հովհաննիսյանը, չի կարող արժանի լինել ուս մեծ ժողովրդի զավակը լինելու պատվին և ապա ավելացնում է, թե տվյալ պարագայում այդ ազգությունները շատ ավելի են հարգում ուս ազգը, քան Վելիչոն:

Օգտագործելով այն փաստը, որ Վելիչոն իր գործունեության սկզբում հարել էր նարոդնիկությանը, ապա հեռացել նրանից, «Արձագանքի» գլխավոր աշխատակից N N -ը մերկացնում է նրա վարքագիծը և ընդգծում, որ նա ներկայացնում է ժամանակի խավարապաշտ բանակը, «որի դեմ ուս նարոդնիկները միշտ մաքառել են»⁴³: «Արձագանքի» խմբագիրն իր թերթի հողվածներն ավելի դիպուկ էր դարձնում՝ վկայակոչելով և «Сын отечества» թերթի գնահատականը («Кавказ» լրագիրն այն օրից, որ անցել է պարոն Վելիչոյի ձեռքը, ավելի ընտիր դործի արժանի եռանդով ճգնում է ցեղական թշնամություն գրգռել կովկասյան ազգերի միջև»):

Բանավիճալին այս պայքարում դրսևորվում էր կովկասյան ժողովուրդների համերաշխությունն ու համախմբվածությունը և ունեցած մեծ հավատը՝ ուս ժողովրդի նկատմամբ:

Առավել տևական էր և վտանգավոր «Արձագանքի» բանավիճը ժամանակի ամենառեակցիոն թերթերից մեկի, Սուվորինի «Новое время»-ի հետ: Եթե հաշվի առնելու լինենք այն արտոնյալ վիճակը, որի մեջ գտնվում էր «Новое время»-ի խմբագիրը կառավարական ոլորտներում, ապա պարզ կգտնա, որ այս մենամարտը պետք է դիտել իբրև հայ հրապարակախոսության պատմության արժանահիշատակ էջերից մեկը:

Սուվորինի վարքագիծն իրենով նշանավորում էր ուսական լիբերալիզմի ապրած էվոլյուցիան՝ դեպի ռեակցիան: Բնութագրելով նրա գործունեությունը, Վ. Ի. Լենինը Սուվորինին համարում է ռեակցիոն Կատկովի տարատեսակը: Ինչպես Կատկովը 60-ական թվականների դեմոկրատական վերելքի շրջանում անցավ ռեակցիայի բանակը, այն-

⁴³ Տե՛ս «Արձագանք», 1897, № 144:

պես էլ Յուվորինը՝ «երկրորդ դեմոկրատական վերելքի ժամանակ Ռուսաստանում (XIX դարի 70-ական թվականների վերջին) շուտ եկավ՝ դեպի նացիոնալիզմ, շովինիզմ, անզուսպ լակեյություն՝ իշխանություն ունեցողների առաջ»: Նրա թերթը Վ. Ի. Լենինը համարում է ծախու-թերթի նմուշ, որը դարձել էր համանշանակ արտահայտություն՝ «դավաճանություն, ունեգատություն, ստորաքարշություն, հասկացողությունների»⁴⁴:

Սկսած 1883 թվականից «Новое время»-ի խմբագրությունը դանդան հողվածներով կշտամբում էր հայությունն այն բանի համար, որ նա շարունակում էր «հուսալ և երազել ներկայից ավելի լավ ժամանակների» և մտածում էր՝ «յուր քաղաքական վերածնության վերա»⁴⁵: Մասնավորապես այն շրջանում, երբ հայկական ջարդերի առիթով դիվանագիտական ուղորտներում արծարծվում էր հայկական հարցը, Սուվորինը ջանում էր ապացուցել հայերի քաղաքական անբարեհուսուության վերաբերյալ ունեցիոն շրջաններում ստեղծված առասպելը և խորհուրդ էր տալիս տերությունը՝ հայկական հարցի պատճառով չփշացնել հարաբերությունները Անգլիայի և թուրքիայի հետ⁴⁶: Նա միաժամանակ մի շարք հողվածների միջոցով գծություն էր սերմանում Անդրկովկասի ժողովուրդների միջև:

«Արձագանքի» խմբագրությունը փաստերի և վիճակագրական տվյալների օգնությամբ հերքում էր մեղադրանքները, բացահայտում ճշմարտությունը, հաստատում Անդրկովկասի ժողովուրդների բարոյական բարձր նկարագիրը: Հայերի, ադրբեջանցիների, վրացիների և ուսանների միջև ոչ մի թշնամություն չի եղել և չկա, գրում էր թերթի թղթակիցը, «բայց թե «Новое время»-ն և նրա հետևողները կստեղծեն այդ թշնամությունը և թող իրանք էլ պատասխանատու լինին հետևանքների համար»⁴⁷:

Սուվորինի թերթի հետ մեկտեղ «հայկական սեպարատիզմի» վրա հետևողականորեն ուշադրություն էր հրավիրում «Московские ведомости» թերթը: Ժամանակին այն խմբագրում էր փոքր ժողովուրդների ազատագրական պայքարի երդվյալ թշնամի, ունեցիոններ Կատկովը:

Նրա մահից հետո, 1887 թ., թեև խմբագրությունն անցնում է նրա հաջորդների ձեռքը, բայց «Московские ведомости»-ն հավատարիմ է մնում նախկին ուղղությունը: Այս թերթի էջերում հաճախ էին տպագրվում դրա թղթակիցների անբարեխիղճ, հայերի նկատմամբ թշնամական տգով տոգորված հողվածներն ու թղթակցությունները:

1865 թ. Կատկովը իր թերթի էջերում խոսելով «Երիտասարդ Հայաստան» կազմակերպության մասին, դրա կարծեցյալ գործունեությունը կապում էր լեհ հեղափոխականների հետ: Այդ պատմությունը գրեթե նույնությամբ կրկնվում է 1897-ին. «Կովկասի հայերի մի նշանավոր մասը, — գրում էր խմբագրությունը մի հողվածում, — ոգևորվելով լեհացիների անմիտ օրինակով (?)»⁴⁸ իսկապես սկսում է մտածել ինչ-որ ինքնավար Հայաստանի մասին և ամեն կերպ քարոզում է այդ նորությունը յուր եկեղեցիներում (!!), յուր դպրոցներում (!!) և լրանորությունը յուր եկեղեցիներում (!!), յուր քարոզն սկսում է մուտք գործել նաև մայրաքաղաքի կենտրոնը (?)»⁴⁹: Այս հողվածին «С.-Петербургские ведомости» թերթում պատասխանում է մայրաքաղաքի հայերից մեկը՝ Ն ստորագրությամբ⁵⁰:

«Եթե Ռուսաստանի հայերի մեջ կա որևէ քաղաքական ձգտում, — գրում էր Ն-ը, — այդ միայն նրանց ցավակցությունն է թուրքիայի հայերի թշվառ վիճակին: Բայց հայոց ո՞ր լրագիրներում, նրանց ո՞ր երեսում, ո՞ր էջումն է պրոպագանդա արվում հանուն ինքնավար Հայաստանի և լեհական պրոպագանդայի ձեռով»: Խոսելով այն մասին, որ հայ մամուլը չի հեռացել օրինականության սահմաններից, հողվածագիրը նշում է, թե այն «ցավակցելով թուրքիայի հայերի անասելի ծանր վիճակին, խիստ լեզվով միշտ հարձակվել է թուրքական բաշի-բոզուկների բարբարոսական քաղաքականության վրա, համարելով ուսական միջամտությունը միակ միջոց՝ թուրքահայերի վերջնական կորուստից փրկվելուն»: Հողվածագիրն արդարացի մի հարց է տալիս.

⁴⁸ Փակագծերի նշումներն արված են «Արձագանքի» խմբագրության կողմից:

⁴⁹ «Արձագանք», 1897, № 7:

⁵⁰ Մենք հակված ենք ենթադրել, թե այս դեպքում ևս պատմությունը կրկնվում էր... 1865-ին «С.-Пет. ведомости»-ի էջերում Կատկովի մեղադրանքները հերքում էր Կ. Եղյանը: Թվում է, թե 1897-ին նույնպես Ն կեղծանունով Եղյանն էր խոսնվում գործին, փորձելով հայերից հեռացնել նրանց վրա բարդված այն ծանր քաղաքական մեղադրանքը, որը ոչ մի հիմք չունի: Նա ակնհայտորեն ջանում էր մեղադրանքից ազատել և հայ մամուլը, որի անարգել գործունեության մեջ շահագրգռված էր:

⁴⁴ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 18, էջ 843:

⁴⁵ «Արձագանք», 1893, № 109:

⁴⁶ «Արձագանք», 1895, № 11:

⁴⁷ «Արձագանք», 1897, № 64:

ինչո՞ւ ամենքը կարող են հետաքրքրվել տաճկահայերի վիճակով, արեւելահայերից բացի: Նա ափսոսում է, որ անբարեխիղճ լրագրողները՝ անկող դատավորների ձեռով ծանր մեղադրանքներ են բարդում մի ամբողջ ազգի վրա՝ առանց որևէ փաստի: Մինչդեռ՝ ամեն մի մեղադրություն պետք է հիմնված լինի հաստատ անդրդվելի փաստերի վրա:

Հարվածը, անկասկած, շատ դիպուկ էր և հնարավոր է, որ ինչ-որ շափով օգնել է հայ լրագրողներին: Սակայն Ա. Հովհաննիսյանին և նրա բարեկամներին միշտ չէ, որ հաջողվում էր պատասխանել ռեակցիոն լրագրողների ստահոգ ելույթներին: Կովկասյան զրաքննական կոմիտեի արխիվում այլ նյութերի հետ մեկտեղ պահվում է և «Արձագանքի» բանավիճակին մերժված հոդվածների մի շարք, որը ակնառու է դարձնում Ար. Հովհաննիսյանի խմբագրական աշխատանքի համար ստեղծված դժվարին պայմանները: Հիշենք այդ հոդվածներից միայն մեկը: Գրաքննության կողմից 1897 թ. արգելված «Խավարամիտ ռուս օրագրության մեղադրանքները» հոդվածում «Արձագանքի» խմբագրությունը հանգամանորեն մեկնում է արեւելահայերի ելակետը՝ նրանց դեմ ուղղված «ազգային սեպարատիզմի» մեղադրանքի հարցում⁵¹: Ի՞նչ է նշանակում սեպարատիզմ, հարցնում է հոդվածագիրը, (N N),— Ռուսաստանից անջատվելու և անկախություն ձեռք բերելու ձգտում, որը իբր պաշտպանում և զարգացնում են հայ հոգևորականները, մտավորականությունը և զրական գործիչները: Եթե ռեակցիոն լրագրողները տիրապետեին հայոց լեզվին, ապա կհամոզվեին, որ և՛ կրոնական հանդուրժողականության, և՛ տեղական ինքնավարությունների ստեղծման ու զարգացման հարցում հայ գործիչների պահանջները որևէ ձևով չեն հակադրվում պետական քաղաքականության նկատառումներին: Ինչ վերաբերում է մայրենի լեզվի պաշտպանությանը, ապա հայտնի փաստ է, որ առանց մայրենի լեզվի կատարյալ իմացության՝ անհնար է տիրապետել ռուսաց լեզվին: Ուրեմն ինչո՞ւ են մեղանշում հայերը...

«Ո՛չ, պարոն համառուսական խավարամիտներ,— ամփոփում է խոսքը «Արձագանքի» տեսաբան N N-ը,— իզուր է ձեր ջանքը՝ հայերի մեջ դառնել սեպարատիզմի նշույլ, իսկ ձեր անվանած սեպարատիզմը մենք խոստովանում ենք. բաց ասենք և ոչ ամաչենք: Մենք ուրախությամբ կրկնում ենք մի լեհական լրագրի հետևյալ խոսքերը, թեպետ

և գիտենք, որ դրանք նույնքան անտանելի են ձեզ համար, որքան եկեղեցու զանգակի ձայնը Մեֆիստոֆելի ականջին:

«Մենք ցանկանում ենք ամրապնդել մեր կապերը ընդհանուր Ռուսիայի պետության հետ. մենք անկեղծորեն և ջերմեռանդությամբ դավանում ենք մեր ընդհանուր միապետի կուլտը, որ Ռուսիայի միապետ լինելով հանդերձ նաև Լեհաստանի (Կովկասի) և այլն թագավորն է: Միևնույն ժամանակ այնպիսի անսահման [սիրով] սիրում ենք մեր մայրենի կրոնը, մայրենի լեզուն և մայրենի զրականությունը, որ ավելի լավ կհամարենք կատարելապես ոչնչանալ, քան կորցնել նրանց, զրկվել աստվածային այդ ամենաբարձր ձիրքերից, կորցնել մեր եսը, դիմազուրկ լինել և ռուս դառնալ»⁵²:

Դարավերջին ռուսական մամուլի էջերում վերը հիշված թշնամական ելույթներից բացի, տպագրվել են և ռուս առաջադեմ լրագրողների հոդվածները՝ ի պաշտպանություն հայկական դատի: Հովհաննիսյանը հրատարակել է «С.-Петербургские ведомости», «Биржевые ведомости», «Мир божий» և այլ թերթերում տպագրված այդորինակ հոդվածների տեսությունները⁵³: Այդ հոդվածների հեղինակները դատապարտում էին ռեակցիոն թերթերի թշնամական վերաբերմունքը հայ ժողովրդի նկատմամբ և հայտնում այն միտքը, թե ռեակցիոն լրագրողների կատարած մամոթն ընկնում է իրենց անտարբերության վրա՝ դեպի մի անպաշտպան ու փոքր ժողովրդի թշվառությունը⁵⁴: Մի այլ լրագրող կշտամբելով Սուլորինի դիրքը, բազմաթիվ փաստերով հավաստում է հայերի հավատարմությունը ռուսներին և նշում, թե նա «իզուր տեղը թշնամություն է գրգռում կովկասյան ազգերի մեջ»: Մի շարք ռուսական թերթերում հոդվածներ են տպագրվում ի նպաստ դժբախտ գաղթականների, կոչ է արվում հանգանակություններ կաղմակերպել և այլն:

Ա. Հովհաննիսյանը ռուսական թերթերից երբեմն էլ կատարում էր արտատպություններ, որոնք թեև ուղիղ գծով չէին առնչվում հայկական հարցերին, բայց ամրապնդում էին «Արձագանքի» դիրքերը բա-

⁵² Մեջբերումը լեհական թերթից՝ վերցված էր «С.-Пет. ведомости»-ից:
⁵³ Ռուսական թերթերից թարգմանված հոդվածների մի մասը նույնպես մերժվել է զրաքննության կողմից:
⁵⁴ Տե՛ս «Արձագանք», 1897, № 135:

⁵¹ ՎկՊՊԱ, ֆ. 480, գիրք Ա, գործ № 1404:
464

նավեճում: Այսպես, երբ «Московские ведомости», թերթը հարց է բարձրացնում Պուշկինի արձանի դիմաց բարձրացնել Կատկովի արձանը, ժամանակի առաջադիմական «Вестник Европы» հանդեսը ըմբոստանում է այդ առաջարկի դեմ: Ո՞վ է Կատկովը այլազգիների համար, գրում է հանդեսի հոդվածագիրը, և ի՞նչ կլինի նա, երբ այլազգիները կիմանան, թե ինչպես էր նա վերաբերվում դեպի այն ամենը, ինչ ուսական չէր: «Արձագանքի» խմբագիրը հաճույքով մեջ է բերում և նրա այն խոսքերը, թե Կատկովի արձանի դրացիությունը Պուշկինի արձանին՝ կլինի «իբրև ծաղր և կատակ մեծ բանաստեղծի հիշատակին»⁵⁵:

Մենք տեսանք, որ «Արձագանքի» խմբագրությունն ուներ իր անվերապահ կարծիքը Սուվորինի մասին: «Արձագանքում» 1897-ին հրատարակվում է հնագետ Շովրյանի հարցազրույցը Հ. Այվազովսկու հետ, որը նույնպես ամբողջացնում էր թերթի վերջնական հայացքն այդ հարցում⁵⁶: Վերջնական հայացքը Սուվորինի գնահատականի հարցում՝ Արզար Հովհաննիսյանը ձևակերպում է ուսումնական գրող և հրատարակախոս, հեղափոխական-դեմոկրատ Սալտիկով-Շչեգրինի օգնությամբ: Սուվորինի «Новое время»-ն Շչեգրինն անվանել է ПОМОИ, գրում է Հովհաննիսյանը. «Եթե մի այնպիսի դժբախտություն պատահեր, որ այդ հրատարակությունը մի օր վեր կենար և մեզ գովեր, դա մենք ամենամեծ անպատվություն կհամարեինք մեզ համար»⁵⁷:

Հայ թերթերի հետ «Արձագանքի» վարած բանավեճերի պատմությունը ցույց է տալիս հավասար ուժի տեր լրագրողների հակամարտությունը՝ ազգային մշակութային հարցերի ոլորտներում: Տարբեր հոսանքների պատկանող հայ գործիչների բախումների շարժառիթները թեև ինչ-որ չափով դժգունել են ժամանակի ծալքերի տակ, բայց տպագիր խոսքի միջոցով դարձյալ տեսնում ենք նրանց ապրած հախուռն կյանքը, ներքին պայքարի կիրքը կամ միմյանց պատճառած դառնությունների անհրապույր նստվածքը: Հիմնականում, սակայն, այդ բանավեճերի հիմքում ընկած էր հայ հասարակական կյանքի նկատմամբ

լրագրողների ցուցաբերած հետաքրքրությունը և այդ կյանքին օգտակար լինելու շահախնդրությունը:

Ինչ վերաբերում է ուսակցին թերթերի դեմ «Արձագանքի» վարած բանավեճին, ապա դրա նյութերը վերակենդանացնում են անհավասար ուժերի միջև տեղի ունեցած մի օրհասական մենամարտի պատմությունը: Այդ մենամարտը պատիվ է բերում «Արձագանքի» խմբագրությանը, որի հարվածի ուժը չի թուլացել՝ իր վիճակի անելանելիության գիտակցությունից:

⁵⁵ «Արձագանք», 1897, № 81:

⁵⁶ Տե՛ս «Արձագանք», 1897, № 36:

⁵⁷ «Արձագանք», 1890, № 19:

ԳՐԱՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱԲԳԱՐ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻ ՊԱՐԲԵՐԱԹԵՐԹԵՐԸ

Ա. ՅԱՐԱԿԱՆ ԳՐԱՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ՝ XIX ԳԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ՔԱՌՈՐԴՈՒՄ

XIX դարի 50-ական թվականների վերջերին, Ռուսաստանում գյուղացիական ռեֆորմի նախապատրաստման շրջանում, որոշակի քայլեր են կատարվում և գրաքննական ողջ սիստեմը վերակառուցելու ուղղությամբ: Այլևս անհնար էր հանդուրժել 1848—1855 թթ. «ցենզուրային տեռորի» դաժան տարիներին ստեղծված գրաքննական ոչ բանական օրենքները: Ժամանակները փոխվել էին. Ղրիմի պատերազմից հետո Ռուսաստանը ոտք էր դրել տնտեսական կյանքի վերափոխումների ուղին և այդ երևույթը իր արտահայտությունն էր գտնում նաև դրքերի ու մամուլի աշխարհում: 60-ական թվականների սկզբին ստեղծված հեղափոխական ճգնաժամի օրերին ինքնաբերաբար վերանում են գրաքննական մի շարք սահմանափակումներ ու խստություններ: Անհամեմատ լայն հնարավորություններ են ստեղծվում ինչպես ռուսական, այնպես էլ կովկասյան ժողովուրդների մամուլի զարգացման համար:

Սակայն Ռուսաստանում հասունացած գյուղացիական հեղափոխությունը չհասավ հաղթական ավարտի. ցարական կառավարությունն անցավ հակահարձակման և երկրում ծավալվող շարժումները ճնշելուց հետո ձեռնամուխ եղավ գրաքննական սիստեմի խստացմանը: Ամեն բանից առաջ գրաքննության գլխավոր վարչությունը դուրս բերելով ժողովրդական լուսավորության մինիստրության ենթակայությունից (որի ղեկավարության տակ գտնվում էր՝ սկսած 1804 թվականից),

Ալեքսանդր II-ն այն հանձնում է ներքին գործոց մինիստրության տնօրինությանը:

Այնուհետև վերջնականապես խմբագրվում և 1865 թ. կիրառության մեջ է դրվում վաղուց ի վեր մշակվող գրաքննական նոր կանոնադրությունը, որը մայրաքաղաքների պարբերական հրատարակությունների մեծ մասը ազատում էր նախնական պարտադիր գրաքննությունից:

Հայ պարբերական մամուլի գրաքննության գործը, որը 1849 թ. դրված էր Կովկասի գրաքննության կոմիտեի վրա, մինչև 1863 թ. ղեկավարում էր Կովկասի ուսումնական օկրուգի հոգաբարձությունը: 1863 թ., համապատասխանաբար, Կովկասի գրաքննական կոմիտեն ենթարկվում է Կովկասի փոխարքայությանը: Թեև վարչականորեն Կովկասի գրաքննական կոմիտեն ենթարկվում էր Մամուլի գործերի զբլխավոր վարչությանը (Պետերբուրգ), բայց իրականում այն գործում էր փոխարքայության ղեկավարությամբ: 1882 թ. Կովկասի փոխարքայությունը վերակազմվում է կառավարչապետության: Առաջին կառավարչապետ իշխան Ա. Մ. Գոնդուկով-Կորսակովի նախագահությամբ ստեղծվում է հատուկ հանձնաժողով, որը մշակում է Կովկասի կառավարման նոր կանոնադրությունը: 1882 թ. մարտի 21-ին նոր կառավարչապետը հրավիրելով Կովկասի մամուլի օրգանների խմբագիրներին, նրանց ծանոթացնում է գրաքննական կոմիտեի գերատեսչական առաջիկա փոփոխության ծրագրին և խորհուրդ տալիս հանդես գալ համապատասխան առաջարկներով:

Ի՞նչ փոփոխության մասին էր խոսքը: Ստացվել էր ներքին գործոց մինիստրության գրությունն այն մասին, որ առաջիկայում Կովկասի պարբերական մամուլը և ողջ տպագրական գործը (տեղական լեզուներով գրված պիեսներից բացի), պետք է անմիջականորեն ղեկավարվեն Մամուլի գործերի զբլխավոր վարչության կողմից: Օգտվելով այն առիթից, որ Գոնդուկով-Կորսակովը առաջարկում էր արտահայտվել այդ հարցի մասին, գրաքննական կոմիտեի նախագահ Լ. Ն. Մոձալեսկին կազմում է մի ղեկուցագիր, որտեղ հանգամանորեն շարադրում է Կոմիտեի հայացքը՝ առաջիկա վերակառուցումների մասին¹:

¹ «Записка о положении и правах цензуры на Кавказе» (տե՛ս. ՎԿՊԱ, ֆ. 480, դիրք լրացուցիչ Ա, գործ № 74):

Մոծալեակու զեկուցագրի հիմնական նպատակն էր ամեն զնով պահպանել Կովկասի գրաքննական կոմիտեի անկախությունը: Իր տեսակետը հիմնավորելու համար Կոմիտեի նախագահը ոչ միայն քննարկում էր քաղաքական ու ազգային որոշ նկատառումներ, այլև վկայակոչում էր խմբագրական-հրատարակչական մի շարք գործնական խրնդիրներ, որոնք կարող էին տուժել Պետերբուրգի ենթակայության հետևանքով: Ամփոփելով խոսքը, զեկուցագրի կազմողը այն միտքն էր հայտնում, թե նոր միջոցառումը կվերացնի տեղական պարբերականների ունեցած որոշ ինքնուրույնությունն ու ազատությունը և առհասարակ կքայքայի Կովկասում գործող «գրաքննական միանգամայն նպատակահարմար սիստեմը»²:

Տեղական թերթերին տրված մասնակի ազատությունները, որոնց անունից խոսում էր Մոծալեակին, հասկանալի էին 70-ական թվականների վերջին: Այդ ժամանակ եթե կովկասյան իշխանությունները համեմատական ազատություններ էին տալիս լրագրողներին, նրանց համար տեսանելի գարձնելու ուսական տիրապետության առավելությունները, ապա նույն այդ տարիներին մայրաքաղաքի գրաքննիչները համեմատական ազատություն էին տալիս ղեմնկրատական մամուլի գործիչներին՝ նրանց գործունեությունը լեզու շրջանակներում պահելու համար: Թե՛ մեկ, թե՛ մյուս գրաքննական սիստեմները ապրում են իրենց օրհասը՝ նարոդովոլցիների ղեմ 1881 թ. սկսված դաժան պայքարի պայմաններում: Ուստի և, շնայած Կովկասյան գրաքննական կոմիտեի նախագահի կազմած պերճախոս զեկուցագրին, Կովկասի ղեկավարման նոր կանոնադրության հետ, որը կիրառվում է 1883 թ., Կովկասյան գրաքննական կոմիտեն 1883-ի հուլիսից մտնում է Մամուլի գործերի գլխավոր վարչության անմիջական հսկողության տակ: Այս նոր ընթացքը միանգամայն նոր ժամանակաշրջան է սկզբնավորում Կովկասի լրագրության աշխարհում:

Կոմիտեի նոր նախագահ Կ. Վ. Յակիմովն իր գործունեության առաջին իսկ քայլերից հրաժարվում է Մոծալեակու լավատեսական, ինչ-որ շահով բարեհոգի քաղաքականությունից: Ամեն բանից երևում է, որ նա հատուկ հրահանգավորում ուներ անզիջում հետապնդե-

լու ոչ միայն հեղափոխական շարժումների, սոցիալիզմի զաղափարախոսության, այլև ազգային-ազատագրական շարժումների հետ առնչվող բոլոր դրսևորումները: Մայրաքաղաքից ստացված հրահանգները Կովկասի կառավարչապետության և սրա միջոցով՝ գրաքննական կոմիտեի աստիճանավորների հիշողության մեջ թարմացնում են «Երիտասարդ Հայաստան» կազմակերպության անունը, որն ուղղակի իր իմաստով ահազանդում էր սեպարատիզմի վտանգը:

Աշոտ Հովհաննիսյանն իր «Անտիպ երկերում» խոսելով Նալբանդյանի անվան հետ ինչ-որ շահով առնչվող «Երիտասարդ Հայաստան» տերմինի մասին, բացատրում է դրա ստեղծման հանգամանքները: Ի սկզբանե այն ծագել էր Կովկասի ուսումնական մասի տեսուչ Նևերովի զեկուցագրից, որի համաձայն Քիֆլիսում հայտնաբերվել էր մի քանի գիմնազիստներից կազմված «Երիտասարդ Հայաստան և երիտասարդ Վրաստան» կազմակերպությունը: Այդ բավական էր, որպեսզի երրորդ բաժանմունքի լրտեսները Նալբանդյանին, Շահազիզին, Պատկանյանին և հայ մտավորականներից ոմանց մեղադրեին հիշյալ կազմակերպության պատկանելության մեջ³:

Տասնհինգամյա դադարից հետո, 80-ական թվականների սկզբին, «Երիտասարդ Հայաստանի» հիշատակությունը որոշակիորեն կապված էր արևմտահայության ազգային-ազատագրական շարժումների աշխուժացման և Կովկասի հայ գործիչների՝ այդ հարցին ունեցած ակտիվ մասնակցության հետ: Սույն աշխատության համապատասխան բաժնում մենք առիթ ունեցանք խոսելու Արևմտյան Հայաստանում սկսվող ազատագրական շարժումներին օգնելու նպատակով ազգային-պահպանողական և լիբերալ-բուրժուական հոսանքների ստեղծած կազմակերպությունների մասին՝ Քիֆլիսում և Երևանում: Սակայն այն բանից հետո, երբ կառավարության դիրքորոշումը փոխվում է դեպի թուրքիան, որոշակիորեն փոխվում է և նրա վերաբերմունքը ինչպես հայկական շարժումների, այնպես էլ հայ մամուլի նկատմամբ: Դրան զուգահեռապես է կառավարության ռեակցիոն քաղաքականության նոր կուրսը: Ներքին գործոց մինիստրությունը Կովկասում ուշադրությունը կենտրոնացնում է Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ հայկական շրջանակներում ծավալվող աշխույժ հետաքրքրության վրա:

² Այս հարցի մասին առավել հանգամանորեն տե՛ս Մ. Մխիթարյան, էջեր արևելահայ պարբերական մամուլի գրաքննության պատմությունից («էջեր հայ ժողովրդի պատմության և բանասիրության», Երևան, 1971):

³ Տե՛ս Աշ. Հովհաննիսյան, Անտիպ երկեր, էջ 706:

Յարական կառավարության քաղաքականության նոր ուղղությունը զգաստացնում է Գր. Արծրունուն և նա 1883-ից հետո աստիճանաբար հեռանում է արևմտահայության ազգային-ազատագրական պայքարի հետ կապված հարցերից⁴: Ինչ վերաբերում էր «Արձագանքի» խմբագրին, ապա նա շարունակում է խոսել արևմտահայության ճակատագրի մասին և երբեմն նույնիսկ ըմբոստանում է ցարիզմի ազգային քաղաքականության մի շարք դրսևորումների դեմ:

Ներքին գործոց մինիստրությունն օգտագործում է այս առիթը և Կովկասում սկսված շարժումները հիմնովին ոչնչացնելու նպատակով կրկին վյանքի է կոչում «Միտասարդ Հայաստան» մտացածին կազմակերպության մասին իր իսկ հորինած առասպելը: Աշ. Հովհաննիսյանի այն ենթադրությունը, թե ազգային-պահպանողական հոսանքը Կովկասում ամենից ավելի էր համապատասխանում «Միտասարդ Հայաստանի» պիտակին, ամբողջովին հաստատվում է Կովկասի գրաքննական արխիվի նյութերով:

Եվ այսպես, հայ լրագրությունը դարավերջին դրվում է լուրջ հարվածի տակ. հետապնդվում է հայ հրատարակատեսների յուրաքանչյուր քայլը: Կովկասի կառավարչապետը կարգադրում է գրաքննական կոմիտեի նախագահ Յակիմովին՝ ուշի-ուշով հետևել հայերի ազգային սեպարատիստական շարժումներին: Այնուհետև իշխան Գոնդուկով-Կորսակովը Ալեքսանդր Երրորդից թույլտվություն է խնդրում ուժեղացնելու գրաքննությունը «հայերի մեջ սկսվող քաղաքական շարժումների դեմ»: Շուտով նա ստանում է թագավորի կամքը հաստատող ներքին գործոց մինիստրի հրահանգը՝ «ուժեղացնել գրաքննական խտությունները տեղական և արտասահմանյան հայ մամուլի նկատմամբ»: Այդ օրերին կառավարչապետի հրահանգչական գրությունն ի պատասխան, Յակիմովը նույնպես հաստատում է, թե, հիրավի, հայ լրագրությունը առերես խոսելով թուրքիայի հայությանը խոստացված բարենորոգումների իրականացման մասին, փաստորեն ձգտում են Հայաստանի վերածնությունը՝ իբրև քաղաքական մի ամբողջական մարմին: Այդ շարժման դեմ արմատապես պայքարելու համար նա թույլտվություն է խնդրում արգելելու հայկական հարցին և էջմիածնին նվիրված բոլոր

⁴ Տե՛ս Աշ. Հովհաննիսյան, Արծրունու և Բաֆֆու գաղափարական ներհակության ակունքը, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1968, № 1:

հոդվածների տպագրությունը: Այդ առաջարկն ընդունվում է⁵: Յարական բյուրոկրատիայի համոզմունքով էջմիածնի աթոռն էր խրախուսում «Միտասարդ Հայաստանի» գործիչներին, որոնք իբր ձգտում էին վերածնել Հայաստանը, անշատելով այն և՛ թուրքիայից, և՛ Ռուսաստանից: էջմիածին տերմինը, այնտեղ կրթություն ստացած լինելու հանգամանքը, էջմիածնի հոգևորականությունը համարվում էին կառավարության դեմ գործող օպոզիցիայի արտահայտիչներ: Այս պայմաններում ցարական կառավարության համար կենսականորեն անհրաժեշտ է դառնում կաթողիկոսական գահի վրա տեսնել կառավարությանը նվիրված արևելահայ կեղեցականներից մեկին: Այնինչ Գևորգ IV-ի մահից հետո (1882), նախընտրական ժողովներում և պարբերական մամուլի էջերում հոլովվում էին միմիայն արևմտահայ հոգևորական գործիչներ ն. Վարժապետյանի, Մ. Խրիմյանի և Մ. Մուրադյանի անունները⁶: Կանխելու համար հարցի անցանկալի լուծումը, կառավարությունն առաջարկում է ընտրությունները, ի տարբերություն նախորդ երկուսի, անցկացնել Պոլոժենիեի պահանջներին համապատասխան:

Նախընտրական աշխույժ պայքարից հետո 1884-ի մայիսին կաթողիկոս է ընտրվում ներսես Վարժապետյանը, բայց Ալեքսանդր III-ը բեկանում է այդ ընտրության արդյունքները: Մամուլի գործերի զլխաւոր վարչության պետ Ֆեոկտիստովը այդ առիթով հատուկ հրահանգչական գրությամբ դիմում է Կովկասի գրաքննական կոմիտեի նախաձեռնողին: Կ. Պոլսի՝ մեղ թշնամական բանակի հայ գործիչները, գրում է նա, ամեն ջանք գործ են դնում ապագա կաթողիկոսի ընտրություններն իրենց ձեռքը վերցնելու համար: Նրանց նպատակն է կաթողիկոս ընտրել իրենց նվիրված մեկին, որպեսզի հետագայում նրա միջոցով կարողանան իրենց ավտոնոմիական մտադրությունները տարածել և մեր հատվածի հայության մեջ: Ֆեոկտիստովը նշում էր այնուհետև, որ այդ թշնամական տրամադրությունները ոչ միայն արտահետկ են պոլսահայ մամուլում, այլև մուտք են գործել Կովկաս և հայտվել են պոլսահայ «Արձագանքի» էջերում: Այդ թերթի ջանքերով է պրոպագանդվում են «Արձագանքի» էջերում: Այդ թերթի ջանքերով է նա բացատրում մայիսին կատարված ընտրությունների արդյունքները և թույլ տրված շեղումները: Քանի որ Ֆեոկտիստովի համոզմունքով

⁵ Տե՛ս ՎԿՊԱ, ք. 480, գ. Ա, գ. 574:

⁶ Մ. Մուրադյանը թեև արևելահայ, 1865 թ. հետո գործում էր նախ Երուսաղեմում, ապա Արևմտյան Հայաստանում և հայտնի էր իր հակացարական տրամադրություններով:

4. Պոլսի մամուլի և «Արձագանքի» ուղղութիւնը հակադրվում էր կառավարութեան նկատառումներին և գործելակերպին, ապա նա առաջարկում է գրաքննիչների զգոն ուշադրութիւնը հրավիրել և՛ «Արձագանքի», և՛ Կ. Պոլսից ստացվող թերթերի ուղղութեան վրա⁷:

Հայ լրագրողների համար սկսվում է գործունեութեան մի նոր, առավել խճճված ժամանակաշրջան: Ֆեոկտիստովի գրութեան հետքերով կովկասյան գրաքննիչները նոր հանձնարարութիւններ են ստանում, կազմվում է մի հատուկ ղեկուցագիր՝ տեղի լրագրութեան վիճակի մասին և ուղարկվում Մամուլի գործերի գլխավոր վարչութիւն: Յակիմովը անձամբ գրույց է ունենում «Արձագանքի» խմբագիր Աբգար Հովհաննիսյանի հետ և սպառնում փակել նրա թերթը, եթէ Հովհաննիսյանը չփոխի իր ընթացքը: «Ամեն մի կառավարութիւն, — ասում է նա, — իրավունք ունի իր երկրում հրատարակվող մասնավոր թերթերից օժանդակութիւն սպասելու՝ իր պետական քաղաքականութիւնը անցկացնելու գործում»: Հովհաննիսյանը խոստանում է լուրջուն պահպանել կաթողիկոսական ընտրութիւնների հարցի մասին⁸: Սակայն այս գրույցից մի քանի օր անց, իրավիճակը փոխվում է: Հոկտեմբերի 26-ին վախճանվում է ներսես պատրիարքը: Հովհաննիսյանը մոռանալով խոստումը, վճռում է պատրիարքի հոգեհանգստի առիթով թերթը հրատարակել սև շրջանակի մեջ, իսկ երբ գրաքննիչը առարկում է, խմբագիրն իրավունք է վերապահում իրեն՝ առանց թույլտվութեան տպագրելու թերթը: Նրան հաջողվում է լույս ընծայել միայն 200 օրինակ (700-ից). տպարանատիրոջ միջամտութիւնից հետո շրջանակը հանվում է: Ու թեև գրաքննիչից չէր հաջողվել ստանալ լույս ընծայման տոմսակը, Հովհաննիսյանը տպագրված համարները բռնութեամբ հանում է տպարանից և տարածում⁹: Տպարանների տեսուչ Բնգալիչեն շտապում է արձանագրութիւն կազմել տեղի ունեցածի մասին և ղեկուցել գրաքննական կոմիտեի նախագահին: Յակիմովը խնդրում է կառավարչապետից իսկույն կապվել ներքին գործոց մինիստրի հետ և վարչական տույժ տալ խմբագիրին: Նա միաժամանակ պահանջում է դատական պատասխանատվութեան կանչել տպարանատիրոջը և գրաշարներին: Յակիմովը, նպատակահարմար չի գտնում

խմբագիրն դատական պատասխանատվութեան կանչել և երբ հետագայում օկրուգային դատարանի դատախազը անհրաժեշտ է համարում վերը հիշված մեղավորների հետ դատական գործ հարուցել և խմբագրի դեմ, նա ստիպված է լինում խնդրել, որ մյուսներին էլ հանգիստ թողնեն: Ինչո՞ւմն էր դադուսիքը: Յակիմովն այն բացատրում է Ֆեոկտիստովին ուղղած իր մի գրութեան մեջ: Նա վախենում էր, թե Ա. Հովհաննիսյանը դատական պրոցեսը քաղաքական ցույցի կվերածեր: Նա կարող էր իր ճառում խմբագիրն և նրա թերթը համարել գրաքննական արգելքների զոհ և դրանով խորհրդածութիւնների առատ նյութ տալ մյուս թերթերի խմբագիրներին: Այնուհետև հասկանալով, որ տոսկ սև շրջանակի խնդիրը օրենքով նախատեսվող ծանր հանցանքներից և շրջանակի խնդիրը օրենքով ենթադրում էր, թե դատարանը կարող էր արչէ, Յակիմովը նույնիսկ ենթադրում էր, թե դատարանը կարող էր արգարացնել Հովհաննիսյանին: Իսկ «Ըմբռնել այն առանձնահատուկ քաղաքական ու հանցավոր իմաստը, որ տվյալ դեպքում ուներ սև շրջանակը, դատարանը, հարկավ, չէր կարողանա»¹⁰: Այո, Յակիմովը երկյուղ էր կրում, թե դատարանը անձեռնհաս կլինի քաղաքական երանգավորում տալու Հովհաննիսյանի վարքագծին և ամբողջ հույսը դնում է ներքին գործոց մինիստրի վրա: Յակիմովը չէր սխալվում: «Արձագանքը» ութ ամսով դուրս է բերվում շարքից և այս կերպ միայն հնարավոր է դառնում արեւելահայ լրագրութեան էջերում դադարեցնել բանավեճը և կաթողիկոսական ընտրութիւնների հետ կապված խորհրդածութիւնները¹¹:

Բաֆֆին իր նամակներում խոսելով այդ օրերի իրավիճակի մասին, նշում էր, թե շատ բաներ է գրել, բայց բնավ հույս չունի, թե դրանք կտպագրվեն: «Այժմ լրագրութեան և առհասարակ մամուլի գրութիւնը խիստ զժվարին պայմանների մեջ է գտնվում: Յենդուրայի խստութիւնը շափ չունի»: Մի այլ նամակում, խոսելով այդ խստու-

⁷ Տե՛ս վկողմ, ֆ. 480, գիրք Ա, գործ № 607:
⁸ Նույն տեղում:
⁹ Տե՛ս С. Арешян, Армянская печать и царская цензура, Ереван, 1957, стр. 455—458.

¹⁰ վկողմ, ֆոնդ 480, գիրք Ա, գործ № 607:
¹¹ Անդրադատնալով 80-ական թթ. իրադարձութիւններին, «Մասիս» կովկասի թղթակից Մարգարե (Թերևս Հարոն), «Արձագանքի» դադարումը հողվածում շեշտում է այն միտքը, որ ցարական գրաքննութիւնն անտանելի է դարձել ոչ միայն Անդրկովկասում, այլև ողջ «տիեզերածալալ» Ռուսաստանում: Այստեղ, գրում է նա, «լու է են աղը-վամիտ հրատարակիչները, դադարել են համարձակ և ազատամիտ լրագիրները: Մանարձակ աղատութիւն է վայելում այժմ մի ծայրահեղ հետադիմական, կատկովի «Московские ведомости» լրագիրը, որ դառնութեամբ է լցնում բոլոր հարեւասեր սրտերը» («Մասիս», 24/11—1884, № 3745):

Յյունների շարժառիթների մասին, Բաֆֆին հետևյալ բացատրությունն է տալիս հայ գործիչներին ներկայացված «հայկական սեպարատիզմի» մեղադրանքին. «Կառավարությունը մոլորություն մեջ ձգողները եղել են մի քանի բախտախնդիր պաշտոնատարներ, որոնք իրանց իշխանությունը ծառայություն ցույց տալու համար սկսել են երեակայական ցնորքներ ստեղծել, իբր թե Անդրկովկասում գոյություն ունի մի «Մանուկ Հայաստան», որը կապեր ունի Տաճկաստանի հարց գաղտնի ընկերությունների հետ, որոնք բոլորը միասին ձգտում են ընդհանուր ապստամբություն հարուցանել Հայաստանում և այլն»¹²:

Շիրվանզադեն իբրև «Արձագանքի» գլխավոր աշխատակից, քանի որ ավելի հաճախ էր հանդիպում գրաքննիչներին, Ռ. Պատկանյանին տեղյակ է պահում, որ նրա «Ուխտավորի նամակները» հետ գրաքննիչը շատ անխիղճ է վարվում: Նա գրում է, թե ինքը որքան էլ փորձել է պաշտպանել Պատկանյանին, բայց անօգուտ, որովհետև «ոչ մի համուզիչ վիճարանություն նշանակություն չունի, երբ մտքի դահիճները հակառակ են մի բանի»¹³: Մի այլ նամակում Շիրվանզադեն գրաքննիչ Ղարախանյանի մասին գրում է, թե «ընչում է աչքերը խփած»:

«Մեղու Հայաստանի» թերթի գրաքննության վաղ շրջանի պատմության մասին հետաքրքրական հուշեր է պատմում Նիկոլ Բ. Գեղամյանցը: Գրաքննիչը ոչ միայն տողեր էր ջնջում և իր կողմից ավելացրած նախադասություններով ավերում մտքերը, այլև հաճախ պահանջում էր հանել «Հայաստանը» և թողնել միայն «Մեղուն»: Խմբագիրը ստիպված էր թերթի անվան համար նոր տառեր ձուլել տալ, բայց այնպես, որ՝ «Մեղուն» բռնում էր ամբողջ տարածությունը, իսկ «Հայաստանի» բառը նվազ տառերով մտնում էր նրա մեջ: Երբ քաղաքական իրադրությունը լավանում էր, գրում է Գեղամյանցը, խմբագիրը միմյանցից հեռացնում էր «Մեղուն» բառի տառերը և ցույց էր տալիս «Հայաստանի» բառը. և՛ ընդհակառակը: Խմբագրի վիճակն ավելի է ծանրանում, երբ գրաքննության կոմիտեից պահանջում են նրա թղթակիցների անունները. «Իհարկե այդ պահանջը չէր կատարվում, բայց կարևոր թղթակցություններ այլևս չէին տպագրվում: «Պոլսի մի թղթակցի անունն ու հասցեն իմանալու համար խանր (Մեհրաբյան գրաքննիչը) շատ մեծ եռանդ ու հետաքրքրություն էր ցույց տալիս: Չորս

անգամ նրան, անպաշտոն կերպով, հայտնվեցավ թղթակցի անունն ու հասցեն: Բայց չորս անգամ էլ՝ սուտ, հնարովի: Ամբողջ Պոլսի թաղերը ման էին եկել և չէին գտել թղթակցին:

Բայց յուր թղթակցին հալածանքից ազատելու համար, Պ. Սիմեոնյանցի գործադրած այս միջոցը, վերջիվերջո նրա վրա սուղ նստեց»¹⁴:

1885 թ. արգելվում են բոլոր հոդվածները, նամակները և հեռագրերը՝ կապված հայկական դպրոցների փակման հետ, իսկ 1886-ին, երբ վերաբացվում են ժխական դպրոցները, խմբագիրներին արգելվում է խոսել և այդ իրողության շուրջը:

1894—96 թթ., երբ Արևմտյան Հայաստանում սկսվում են հայկական ջարդերը և մամուլի օրգանները փորձում են իրենց խոսքն ասել ճակատագրական այդ իրադարձությունների մասին, ներքին գործոց միևնիստությունը կրկին ոտքի է հանում Կովկասյան գրաքննությանը: Հայ լրագրողները պետք է բավականանային արտասահմանյան և ուսական թերթերից կատարած արտատպություններով և Ռուսական հեռագրական գործակալության մատուցած նյութերով: Հայ հրապարակախոսները փորձում են ինչ-որ ձևով արձագանքել այս դեպքերին, բայց ձեռքից զրաքննական պատենչը, նրանց չի հաջողվում: 1894 թ. «Արձագանքի» ներկայացրած նյութերից մերժվում է 83 հոդված, 1895-ին՝ 141, 1896-ին՝ 145 և 1897-ին՝ 89 հոդված¹⁵: Այդ հարցին վերաբերող նյութերի տպագրությունն արգելվում է և «Մշակ» ու «Նոր-դար» թերթերում:

Ինչպիսի՞ օրենքներով և ցուցումներով էին ղեկավարվում գրաքննական կոմիտեի աստիճանավորները: 1894 թ. Կովկասյան գրաքննական կոմիտեն դիմում է կառավարչապետին, խնդրելով սահմանել Արևմտյան Հայաստանում ծավալվող իրադարձությունների լուսարանման կարգը: Ի պատասխան այդ հարցման, Շերեմետևի գրասենյակից կարգադրում են գրաքննական կոմիտեի նախագահ Մ. Պ. Գակկելին՝ ուժի մեջ պահել նախկինում հայ պարբերականների վրա դրված արգելքը, խոսելու ազգային շարժման և Փոքր Ասիայի անցուղարձի մասին¹⁶: 1895 թ. ևս ողջ եվրոպական և ռուսական մամուլը իբրև օրվա առաջնահերթ հարց քննարկում էր բնաջնջվող հայության ճա-

¹⁴ «Մեղու Հայաստանի», 1911, բացառիկ համար:

¹⁵ Տե՛ս Ս. Արեշյան, նշվ. աշխ., էջ 243—244: Տե՛ս նաև ՎԿՊԱ, ֆ. 480, գ. Ա, գործ № 1236, 1273, 1404 և գիրք լրացուցիչ Ա, գործ № 179:

¹⁶ Տե՛ս ՎԿՊԱ, ֆ. 480, գիրք Ա, գ. 574:

¹² Բաֆֆի, նրկերի ժողովածու, հատ. 10, նրևան, 1959, էջ 594:

¹³ Շիրվանզադե, նրկերի ժողովածու, հատ. 10, նրևան, 1962, էջ 649—650:

կատարի հարցը, այնինչ Գակկելի հարցմանն ի պատասխան (տեղական թերթերին խոսելու իրավունք շնորհելու մասին), Շերեմետևը կարգադրում է չզբաղվել միջազգային հարցերով, ինչպիսի նշանակություն արդեն ձեռք էր բերել հայկական հարցը: Նա հայ թերթերին առաջարկում էր զբաղվել տեղական հարցերով միայն¹⁷:

1895 թ. դեկտեմբերին, հավանաբար առաջնորդվելով սեփական լրտեսների զեկուցագրերի ավյալներով, Ներքին գործոց մինիստրը անձամբ զբաղվում է Կովկասի հայ մամուլի հարցով: Մինիստրության գործերի կառավարչը հայտնում է Կովկասի կառավարչապետին, թե մինիստրը առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձրել «հայ մամուլի վնասակար ուղղության վրա»: Նա հայտնում է մինիստրի կամքը՝ նախկինում ևս բնավ երբեք իր բարեհուսությունը աչքի չընկած հայ մամուլի էջերում սանձահարելու հայկական [հարցի] պրոպագանդան¹⁸:

1896-ին վերջնականապես փակվում են հայկական դպրոցները: Օրավուր սահմանափակվում են հայ եկեղեցու իրավունքները: Ինչպես պարզվում է վերջերս հրատարակված մի փաստաթղթից, 1897-ի մայիսին կառավարչապետ Գոլիցինը հուլիսի գաղտնի մի գրությամբ խընդրում է Ներքին գործոց մինիստրի կարգադրությունը՝ ետ վերցնելու 1868-ին կաթողիկոսին շնորհված իրավունքը, որի ուժով «Արարատ» հանդեսը հրատարակվում էր առանց նախնական գրաքննության¹⁹: Այդ գրության մեջ Գոլիցինը նշում էր, ի դեպ, որ եթե նախկինում այդ արտոնությունը շնորհվել էր՝ տեղի մտավորականությանը զերծ պահելու համար արևմտահայերի ազդեցությունից (որոնք իբր ուսանելի նկատմամբ տոգորված էին «թշնամական քաղաքական ձգտումներով»), ապա դարավերջին այդ վիճակը հիմնովին փոխվել է: Արևելահայերը, գրում է Գոլիցինը, ներկայումս «իրենց անջատական ձգտումներով չեն դիջում իրենց արտասահմանյան եղբայրներին, որով աննպատակ է պաշտպանել նրանց վերջիններիս վնասակար ազդեցությունից: Ընդ որում այս հարցում որևէ ներգործություն երբեք չի կարելի սպասել էջմիածնից, որը, պատրիարքի գլխավորությամբ, սովորաբար հայերի համար հանդիսանում է ոչ այնքան կրոնական, որքան քաղաքական միասնության կենտրոն և հյու զենք նրանց անջատողական ձգտում-

ների համար»²⁰: Նույն թվականի օգոստոսին Ներքին գործոց մինիստրը հայտնում է Գոլիցինին, որ թագավորը կարգադրել է «Արարատը» նույնպես ենթարկել նախնական գրաքննության²¹: Գոլիցինի հերթական խարդավանքի հետևանքով «Արարատի» համար ոչ միայն պարտադիր է դառնում նախնական գրաքննությունը, այլև սահմանափակվում է այդ պարբերականի ծրագիրը: Հանդեսը զրկվում է զրական, բանասիրական, մանկավարժական բաժիններից:

Գարավերջի գրաքննական խստությունները Կովկասում սխալ կլինեին բացատրել միմիայն «հայկական սեպարատիզմի», այսպես կոչված, վտանգի առկայությամբ: Պարզապես ցարիզմը 90-ական թվականներին արդեն լայն պայքար էր ծավալում երկու ճակատում: Մի կողմից, իրագործելու համար փոքր ազգությունների ուսուսականացման իր ծրագիրը, նա հաշվեհարդար էր տեսնում դիմադրության բոլոր արտահայտությունների դեմ, մյուս կողմից՝ մեծ ուշադրություն էր նվիրում երկրամասում հասունացող հեղափոխական շարժումներին: Իսկապես, այս օրերին որոշակիորեն երևում են ազգային-դեմոկրատական շարժումների առկայության փաստերը Կովկասում: Նախընթաց գլուխներից մեկում ասացինք արդեն, որ Անդրկովկասում դեռևս 1875 թ. գործում էին առաջին նարոդնիկական խմբակները և Ռուսաստանի բարձրագույն կրթական հաստատություններից վտարված հեղափոխական երիտասարդներն իրենց աշխատանքները շարունակում էին Անդրկովկասի ազգային-նարոդնիկական խմբակներում: Պետք է ենթադրել, որ այդ երիտասարդության ներկայացուցիչներն էին հենց, որ 1891 թ. Քիֆլիսում հրատարակվող «Новое обозрение» թերթում տպագրում են «Русская мысль» ուսական առաջադիմական հանդեսի խմբագրությանը հղած իրենց ցավակցական հեռագիրը՝ հանդեսի աշխատակից, ուս հեղափոխական-դեմոկրատ Ն. Վ. Շելզոնովի մահվան առիթով²²: Այս նշանակալից երևույթը աննկատ չի մնում և Ֆեոկտիստովը հատուկ հրամանով ի ցույց է դնում Կովկասի գրաքննական կոմիտեի նախագահին²³:

²⁰ Նույն տեղում:

²¹ Տե՛ս ՎԿՊՊԱ, ֆ. 480, գիրք Ա, գործ № 1413:

²² Շատ հատկանշական է, որ 80-ական թթ. սեպտեմբերի օրերին Պետերբուրգի հայ ուսանողների մի խումբ ողջունի նամակ էր ուղարկել Շելզոնովին՝ նրա հորելյանի կապակցությամբ (տե՛ս Ա. Կարինյան, Գրական-քննադատական հոդվածներ, Ե., 1962, էջ 276):

²³ Տե՛ս ՎԿՊՊԱ, ֆ. 480, գիրք Ա, գործ № 1060:

¹⁷ Նույն տեղում:

¹⁸ Նույն տեղում:

¹⁹ Տե՛ս «էջմիածնի», 1968, № 11—12, «Անցյալի վավերագրեր» հրատարակումը:

Արդեն 90-ական թվականներին սկզբնավորվում է մարքսիզմի գաղափարների պրոպագանդը երկրամասում: 1894 թ. Գրաքննական կոմիտեն արգելք է դնում արտասահմանում հրատարակված մի շարք գրքերի վրա, որոնց թվում հայկական հարցի հետ առնչվող աշխատություններից բացի, տեսնում ենք Մարքսի, Պլեխանովի, Լաֆարգի գրքերի անունները: Կոմիտեի եզրակացության մեջ ասված էր, թե տենդենցիոզ այդ գրքերը սոցիալ-հեղափոխական բնույթի վտանգավոր տեսություններ են պարունակում²⁴:

Գրաքննական խստությունները Կովկասում XX դարի սկզբին առավել ևս ուժեղանում են: Միայն 1905 թ. հեղափոխությունից հետո է, որ Ռուսաստանում առաջին հեղափոխության հոբ ալիքներից հետ ընկրկած նիկոլայ II-ը հոկտեմբերի 17-ի մանիֆեստով հարկազրկած եղավ ի թիվս այլ զիջումների, մեղմացնել և գրաքննական օրենքները:

Բ. ԳՐԱՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ «ԱՐՁԱԳԱՆՔԸ»

Ռուս-թուրքական պատերազմին հաջորդած ժամանակաշրջանում Ա. Հովհաննիսյանի գործունեությունը՝ հօգուտ արևմտահայության, չէր վրիպել կառավարության աչքից: Փոխարքա Ալ. Նիկոլաևիչը ժամանակին ներքին գործոց մինիստրին տեղյակ էր պահում հայկական շարժման զարգացման ու ընթացքին և նրա հրահանգով հետապնդում էր կովկասահայ գործիչների յուրաքանչյուր քայլը: Կառավարչապետության հաստատման օրվանից իսկ՝ նոր վարչական կազմը իր տրամադրության տակ ոչ միայն ճշգրիտ տվյալներ ուներ ազգային-պահպանողականների՝ արևմտահայերի ազգային-ազատագրական շարժումների նախապատրաստությանն ունեցած մասնակցության մասին, այլև որոշակի սկզբունք՝ այդ շարժման մասնակիցներին հետապնդելու վերաբերյալ: 1883—85 թթ. կառավարչապետության գրազրույթությունների մեջ «Արձագանքի» մասին խոսվում էր իբրև վտանգավոր մի օրգանի:

«Հայ մամուլը և ցարական գրաքննությունը» աշխատության մեջ Ս. Արեշյանը հանգել է այն եզրակացության, որ «Արձագանքը» ժամանակի բոլոր թերթերից ավելի էր ենթարկվում գրաքննական հետապնդումների: Գրաքննական կոմիտեի 1883 թ. հաշվետվության

մեջ նշված էր, թե Կովկասի հայ մամուլը հետևում է միմյանց հակառակ երկու ուղղության: Գրանցից մեկը ոգևորված է Ռուսաստանին անբարյացակամ արտասահմանյան հայ մամուլով, իսկ մյուսը՝ հայկական շահերի կենտրոնը գտնում է Ռուսաստանի սահմաններում և իր գործունեությունը ձգտում է բարեկամացնել հայերին՝ Ռուսաստանի հետ և նրանց հաղորդակից դարձնել ռուսական մշակույթին: Առաջին ուղղության թերթեր համարվում էին «Արձագանքը» («հայկական մտավորականության ազգային ակնկալությունների օրգանը») և «կղերական» «Նոր-գարը»: Հաշվետվության մեջ ընդգծված էր, թե երկրորդ ուղղությունը գլխավորում է «Մշակը»՝ «Մուրճի» օգնությամբ²⁵:

Հաջորդ, 1884-ի հաշվետվության մեջ Գրաքննական կոմիտեի ղեկավարությունը Մամուլի գործերի գլխավոր վարչության պետ Ֆեոդոտիստովին զեկուցում էր, թե վերջին մեկ տարվա ընթացքում հայերի կյանքում նկատված շարժումներն իրենց արտացոլումն են գտել և պարբերական մամուլի էջերում: «Կովկասի հայերի հայտնի կուսակցության մամուլի օրգանները ոգևորված ամբողջ հայ ժողովրդի քաղաքական միավորման մասին անիրազորելի երազներով, «Արձագանքի» գլխավորությամբ ամեն կերպ ձգտում են իրենց էջերը լայն բացել ազգային տենդենցների համար, մեկ՝ արևմտահայերի ճնշված վիճակին կարեկցելու, մեկ՝ եկեղեցական հարցերի քննարկման պատրվակով, կապված կաթողիկոսական աթոռի հետ, որին նրանք կցանկանային տալ նրան շպատկանող քաղաքական կենտրոնի նշանակություն: Սակայն, գրաքննական դժվարությունների պատճառով զրկված լինելով այդ տենդենցներն անցկացնելու հնարավորությունից, հայ մամուլի վերջը հիշված օրգանների խմբագրությունները իրենց հանցավոր նպատակներին հասնելու համար դիմում են այլ միջոցների»²⁶: Զեկուցագրի հեղինակներն այդ միջոցներից առաջինը համարում են Կ. Պոլսի պարբերականներին ուղարկած արևելահայ գործիչների թղթակցությունները, որոնց միջոցով նրանք արևմտահայերի մեջ իբր թի առեկուլություն էին արթնացնում «Ռուսաստանի և այն ամենի դեմ, ինչ ռուսական է»: Վերջին միտքը հաստատելու համար հիշվում է ներսես Վարժապետյանի ընտրության հետ կապված բանավեճը ընտրական կարգի մասին և Ա. Հովհաննիսյանի թույլ տված քայլը՝ ներսեսի

²⁵ Տե՛ս Ս. Արեշյան, նշվ. աշխ., էջ 243:

²⁶ Տե՛ս ՎԿՊՊԱ, ֆ. 480, գիրք Ա, գործ № 607:

²⁴ Նույն տեղում, գործ № 1248:

մահից հետո: Այդ հանգամանքը, ասված է ղեկուցագրում, լիովին բնութագրում է այն կուսակցության ոգին և ուղղությունը, որի զլխավոր պարագլուխներից մեկն է համարվում «Արձագանք» թերթի խմբագիրը»²⁷: Սկսած 1883 թ. կառավարչապետ Դոնդուկով-Կորսակովի և Գրաքննական կոմիտեի նախագահ Յակիմովի միջև եղած գրագրությունները նույնպես պատվում էին այդ հարցերի շուրջը: Մի խումբ հայ մտավորականներ ձգտում են Փոքր Ասիայի հայերին ոտքի հանել թուրքական լծի դեմ, զգուշացնում էր Յակիմովին կառավարչապետը: Նրանք փայփայում են ինչպես Արևմտյան, այնպես էլ Արևելյան Հաստանի քաղաքական անկախության և միասնության վերականգնման ծրագրերը... Այս միտքն էր հաստատում նաև Յակիմովը՝ Դոնդուկով-Կորսակովին ուղղված գրություն (թեև այդ ծրագրերը հողմածներում բացահայտորեն չեն քարոզվում, բայց «զժվար չէ տեսնել լրագրության ձգտումը՝ պրոպագանդելու Հայաստանի վերականգնման անհրաժեշտությունը՝ իբրև մի անկախ, քաղաքական մարմին»)»²⁸:

Կովկասի հայ մամուլի և «Արձագանքի» ուղղության մասին ավելի մեծ իրազեկություն է ցուցաբերում Մամուլի գործերի զլխավոր վարչության պետը: 1884-ի հոկտեմբերին Կովկասի իր ստորադրյալներին ուղղած գաղտնի մի գրության մեջ նա «Արձագանքը» բնութագրում է իբրև երիտասարդ հայերի կուսակցության գաղափարների արտահայտիչ, «որի ձգտումներն ինչպես հայտնի է կայանում են նրանում, որ օժանդակելով ազգի վերածնմանը, խանգարեն հայերի օրգանական ձուլմանը՝ համապետական էլեմենտի հետ»²⁹: Մասնավորապես կաթողիկոսական ընտրությունների հարցում «Արձագանքը» հակադրվում է ցարական կառավարության գործելակերպին, պնդում է Ֆեոկտիստովը և պահանջում զգուշացնել գրաքննիչներին, որպեսզի նրանք «առանձ-

²⁷ Մեր բանասիրությունը դեռևս չի ուսումնասիրել արևմտահայ թերթերի կովկասյան թղթակիցների ինքնության հարցը: Բայց, ինչ էլ որ լինի, նրանց ուղարկած թղթակցություններում քննարկվում էին սոսկ կաթողիկոսական ընտրությունների կարգի հետ կապված հարցերը և, ամենաշատը, Աթոռի համար առաջադրվող թեկնածուի պետական հպատակության նպատակահարմարության խնդիրը: Մա ոչ մի կերպ չի նշանակում, հպատակության նպատակահարմարության խնդիրը: Մա ոչ մի կերպ չի նշանակում, իհարկե, թե խոսելով Թուրքիայի հպատակ նպատակ նպատակներն ընտրության օգտին, թղթակիցները «ատելություն էին արթնացնում Ռուսաստանի դեմ»: Գրաքննական կոմիտեի ղեկավարությունը շփոթանցելով հարցի քաղաքական նշանակությունը, պարզապես մեծացնում էր իր «ճառագույն» դիրքը:

²⁸ ՎԿՊՊԱ, ֆ. 480, գիրք Ա, գործ № 574:

²⁹ Նույն տեղում:

նահատուկ շրջահայեցություն և զգուշություն ցուցաբերեն «Արձագանքի» և տեղական հայ մամուլի օրգանների նկատմամբ»³⁰:

Այս ամենի հետևանքով տարիներ շարունակ «Արձագանքի» խմբագրի աշխատանքները գտնվում էին Գրաքննական կոմիտեի ամենօրյա սուշադրության կենտրոնում: Մանրթանք այդ «ուշադրության» արտահայտություններից մի քանիսին: «Փորձի» 1879-ի առաջին համարում մի ամբողջ էջի վրա գրված է միմիայն մեկ նախադասություն. «Այս համարի քաղաքական տեսությունը չկարողացավ տպվել խմբագրությունից անկախ պատճառներով»: Նույն թվականի երկրորդ համարի «Ազգային տեսության» տակ ազդարարված է. «Ցավով սրտի հայտնում ենք, որ «Հայկական խնդիրը եվրոպական շահերի տեսակետից» վերնագրով հողվածը լույս չտեսավ խմբագրությունից միանգամայն անկախ պատճառներով»:

«Արձագանքի» 1883 թ. հայտարարության մեջ նշված էր, թե առաջնորդողները նվիրված կլինեն ազգային և հասարակական կյանքի նշանավոր հարցերի քննությանը: 1884-ի հայտարարության մեջ այդ կետի նոր խմբագրության հետևանքով (հավանաբար գրաքննիչի միջամտությամբ) ազգային բառը փոխարինված է ժողովրդական բառով: 1888 թ. 8-րդ համարում «Արձագանքի» պատասխանները» բաժնում խմբագիրը Կ. Պոլսի թղթակից Վաղինակին է հասցեագրում հետևյալը. «Ձեր վերջին հետաքրքրելի թղթակցությունը, հակառակ մեր ցանկության, կմնա անտիպ»: 1889-ի № 30-ում կրկին Վաղինակին հանձնարարելով գրել «վերջին դեպքերի մասին», խմբագրությունն ասես ներողություն էր խնդրում. «Ձեր վերջին հետաքրքրական թղթակցությունը չկարողացանք տպել»: 1888-ի 39-րդ համարում Շիրվանզադեի «Հաղբատ-Սանահին» ուղեգրությունների հերթական զլխի արգելման առիթով խմբագրությունը հայտնում է. «Մի քանի պատճառներով մեր աշխատակից պ. Շիրվանզադեի ճանապարհորդական նկատողությունների շարունակությունը չկարողացանք տպել»: 1893-ին Ա. Հովհաննիսյանը Եղյանին գրած մի նամակում հայտնում է. «Ձեր առաջին հողվածը ճարպկությամբ ազատեցի ցենզորից»:

Կասկածից վեր է, որ գրաքննական այս դժվարությունները նկատի ունեն շովհաննիսյանը, երբ բանավիճելով «Մասիսի» խմբագրի հետ, գրում էր, թե անհնար է կատարյալ թերթի հրատարակել, որովհետև «մի

³⁰ Նույն տեղում:

շարք պայմաններ կան, որ «Մասիսի» նման մեզ քիչ ճանաչողներին հասկացնելը այստեղ դժվար է»³¹։ Չնայած ստեղծված այս վիճակին, Ա. Հովհաննիսյանը շէր մտածում տեղի տալ։ Ընդհակառակը, ինչպես երևում է «Արձագանքի» 1898-ի հայտարարությունից (որը վերջինը եղավ), նա ընտրել էր համառ պայքարի և դիմադրությունից ճանապարհը։ Թեև Կ. Պոլսից ստացված թղթակցությունների 100-ից 99-ը մերժվում էր գրաքննության կողմից («մնում է անտիպ»); դրում է նա, «բայց խմբագրությունը ոչ մի ծախք չպիտի խնայի այդ թղթակցությունները շարունակ ստանալու և հնար եղածին չափ տպագրելու»։

1894-ից հետո, երբ հայկական հարցը մտնում է նոր փուլ, գրաքննական խստությունները դառնում են հայ լրագրության ամենօրյա ուղեկիցները։ Մենք տեսանք, որ Մամուլի գործերի գլխավոր վարչության և կառավարչապետության համատեղ ջանքերով օրն-օրին նորանոր միջոցառումներ էին մշակվում, որոնց պատճառով հայ խմբագիրները զրկվում էին ամենահրատապ հարցերը քննարկելու իրավունքից։ Հովհաննիսյանը ծաղրում է Ռուսական հեռագրական գործակալությանը հանձնարարված հայ մամուլի խնամակալության ոչ բանական այդ սխտեմը, որը ոտնահարում էր մամուլի օրգանների աշխատանքի ամենատարրական սկզբունքները։ «Այն ժամանակ, երբ մեզ ուրախ լուր է հաղորդում, թե Յորքի դքսուհին տղա է բերել»,— գրում է նա Ռուսական հեռագրական գործակալության մասին,— մայրաքաղաքի թերթերին հաղորդում է. «Գավառներից եկած լուրերին նայելով, հայոց գլուղերն ըստ առաջնոյն հրդեհվում և ավերածությանց են ենթարկվում։ Գյուղացիք, մանավանդ Վանի վիլայեթում, սոսկալի կարոտություն են քաշում։ Գյուղականների մեծամասնությունը քուրդերից ազատվելու համար լեռներում են թաքնվում, մյուսները՝ տնից ու սննդից զրկված, թափառական կյանք են վարում»³²։ Այս շրջանում Հովհաննիսյանի բախումները Սուվորինի և Վելիչկոյի հետ ավելի են բարդացնում նրա վիճակը։ Հովհաննիսյանը պատեհ առիթներին շէր թաքցնում և իր ատելությունը Գոլիցինի նկատմամբ, որը 1897-ին արդեն լրջորեն խորհում էր «Արձագանքը» դադարեցնելու հարցի մասին։

1897 թ. նոյեմբերին մերժելով Հովհաննիսյանի դիմումը (գրաքննության կողմից արգելված մի հոդվածի վերաբերյալ), Գոլիցինը

միաժամանակ Գրաքննական կոմիտեի նախագահին հանձնարարում է ներկայացնել, «հանգամանալից զեկուցում. «Արձագանքի» ուղղության մասին առհասարակ»։ Հարցն իր կուլմինացիային է հասնում ղեկտեմբերին, երբ «Արձագանքի» խմբագիրը «Ձանազան» բաժնում ղեկտեղում է մի հաղորդում, իբր թարգմանված «Приазовский край» (Ռոստով) թերթից։ Այդտեղ խոսվում էր Ռոստովի մասնավոր գիմնազիաներից մեկում հայերի արժանապատվությունը վիրավորելու փաստի մասին։ Գրաքննությանը հայտնի է դառնում, որ ղեպը տեղի է ունեցել Քիֆլիսում. այդ հաղորդումը դիտվում է իբրև հանդգնություն և Գրաքննական օրենսգրքի 154-րդ հոդվածի ծանոթության խախտում, որի ուժով կառավարչապետը «Արձագանքը» դադարեցնում է ու թ ամսով։ Գրաքննական կոմիտեին ուղղված 1898 թ. հունվարի 15-ի պաշտոնական գրության մեջ ասված էր. «Քիֆլիսում՝ ազնվական Արզար Հովհաննիսյանի խմբագրությանը հայերեն լեզվով հրատարակվող «Արձագանք» թերթի վնասակար ուղղության հետևանքով, որն արտահայտվել է այդ թերթում ղեկտեղված և Գրաքննական կոմիտեի նախագահի ներկայացրած հոդվածներում»³³, ու մասնավորապես անցած տարվա 140 համարում լույս տեսած «Մանկավարժ կուլտուրտրեզեր» հոդվածում³⁴, որտեղ Քիֆլիսի գիմնազիաներից մեկի ռուս ուսուցչի դեմ՝ սովորող երիտասարդության և հասարակության մեջ ազգային հողի վրա թշնամանք հարուցելու նպատակով, խիստ աղավաղված ձևով նկարագրված է այդ գիմնազիայում տեղի ունեցած մի դեպք, որը իրականում ոչ մի լուրջ նշանակություն չի ունեցել, ես, ինձ մոտ հրավիրված խորհրդի որոշման համաձայն և 1890 թ. Գրաքննության և տպագիր հրատարակությունների Կանոնագրության 154-րդ հոդվածի ծանոթության հիման վրա ու թ ամսով դադարեցրի վերոհիշյալ թերթի հրատարակությունը, որի մասին տեղյակ եմ դարձնում Գրաքննական կոմիտեին՝ համապատասխան կարողագրությունների համար։

Սենատոր, զեներալ-ադյուտանտ, իշխան Գոլիցին»³⁵։

Կարգադրություններն իսկույն արվում են։ Հունվարի 16-ին կատարվածի մասին հատուկ գրություն է ուղարկվում Մամուլի գործերի

³³ Պետք է ենթադրել, որ ի պատասխան Գոլիցինի նոյեմբերի 26-ի գրության՝ Գակկելն շտապել էր ներկայացնել ոչ միայն պահանջված «հանգամանալից զեկուցումը» «Արձագանքի» ուղղության մասին, այլև այդ թերթից քաղված հոդվածների մի ցանկ։

³⁴ Հոդվածի իսկական վերնագիրն է՝ «Մի օրինակի ի մանկավարժ-Kulturträger»։

³⁵ ՎկՊՊԱ, ֆ. 480, գիրք Ա, գործ № 457։

³¹ «Արձագանք», 1893, № 46։

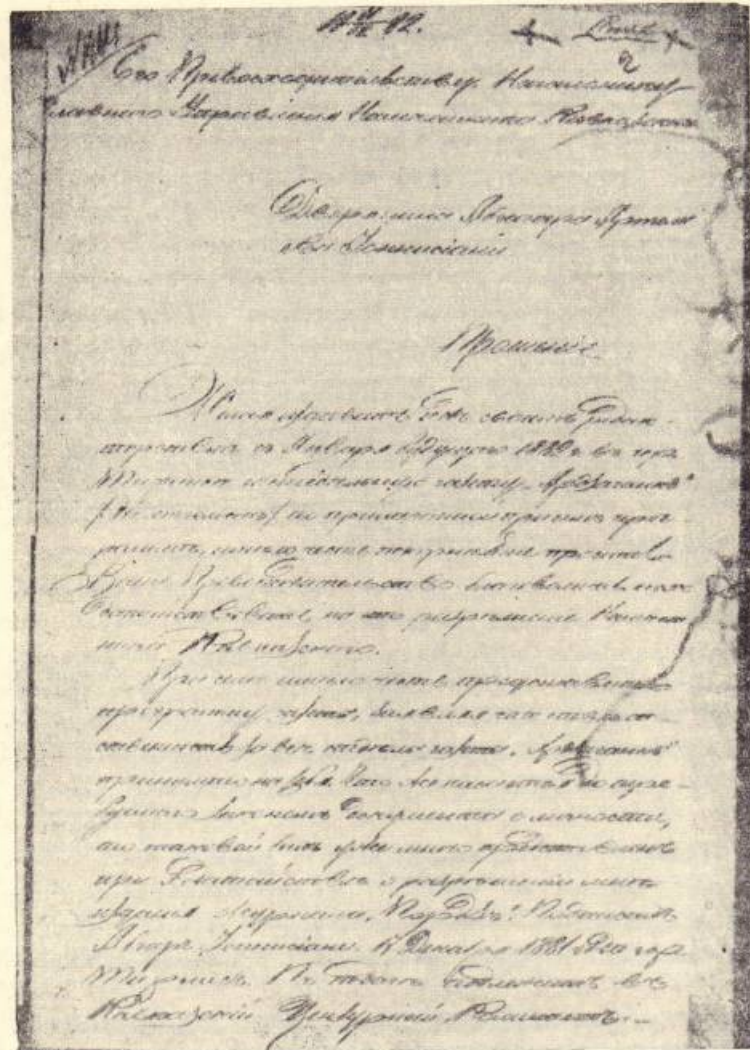
³² «Արձագանք», 1895, № 141։

գլխավոր կոմիտեի նույն օրը Գրաքննական կոմիտեի է հրավիրվում Ա. Հովհաննիսյանը, որից պահանջում են «Արձագանքի» հատուկ համարի միջոցով հրատարակել կառավարչապետի հրամանը: Հունվարի 18-ին լույս է տեսնում «Արձագանքի» վերջին, 6-րդ, մեկ էջանոց համարը, որտեղ հրատարակված էր թերթի դադարեցման վճիռը: Հունվարի 22-ին Կոմիտեի նախագահը համապատասխան գրության հետ մեկտեղ կառավարչապետին է հղում «Արձագանքի» այդ համարը:

Ինչպես երևում է վ. Փափազյանի ինքնակենսագրությունից, Հովհաննիսյանը հունվարից հետո, մինչև հունիս շարունակում է աշխատավարձ վճարել իր աշխատակիցներին, սպասելով պատժի ժամկետի լրանալուն: Սակայն, մինչ այդ, մայիսի 29-ին կառավարչապետի գրասենյակից Գրաքննական կոմիտեի նախագահին հայտնում են, որ Մամուլի գործերի գլխավոր վարչության պետից ստացվել է հեռագիր՝ «Արձագանքը» ընդմիջտ դադարեցնելու մասին: Ս. Արեշյանն իր մեկագրության մեջ հրատարակել է այդ որոշման բնագիրը, որտեղից պարզվում է, որ «Արձագանքը» ընդմիջտ դադարեցնելու լրացուցիչ այդ վճիռը կայացվել էր Գոլիցինի անձնական պնդումով³⁶: Սակայն ծանոթանանք «Արձագանքի» կենսագրության հետ կապված այդ ամենավերջին փաստաթղթին. «Ներքին գործոց և արդարադատության մինիստրները, ժողովուսավորության մինիստրության կառավարիչը և սրբ. սինոդի ավագ դատախազը ս. թ. ապրիլի 25-ի խորհրդակցությունում քննարկելով Թիֆլիսում հայերեն լեզվով հրատարակվող «Արձագանք» լրագրի վնասակար ուղղության հարցը, 1890-ին հրատարակված օրենսգրքի 14-րդ հատորի Գրաքննության և մամուլի կանոնադրության 148-րդ հոդվածի ծանոթության հիման վրա որոշեցին. Կովկասի քաղաքացիական կառավարչապետի ներկայացրած ղեկույցի համաձայն՝ ընդմիջտ դադարեցնել «Արձագանք» լրագրի հրատարակությունը, դրա խմբագիր և հրատարակիչ ազնվական Աբգար Հովհաննիսյանին արգելելով հետագայում լինել որևէ պարբերական հրատարակության խմբագիր կամ հրատարակիչ»: Սույն որոշումը ներքին գործոց մինիստր Գորեմիլկինը ներկայացնում է թագավորի հաստատմանը: Որոշման բնագրի վրա արված Գորեմիլկինի մակագրությունից երևում է, որ այն թագավորին է ներկայացվել Յարսկոյե Սելոյում, մայիսի 21-ին³⁷:

³⁶ Ս. Արեշյան, նշվ., աշխ. էջ 458:

³⁷ Նույն տեղում:

Աբգար Հովհաննիսյանի գիմումը «Արձագանք»-ի հրատարակության իրավունքն ստանալու համար:

Կովկասի Գրաքննական կոմիտեի նախագահին էր մնում փակել Արզար Հովհաննիսյանի լրագրական 22-ամյա գործունեության պատմության վերջին էջը: Հունիսի 1-ին լակոնիկ մի գրությամբ նրան հայտնվում է Պետերբուրգից ստացված վճիռը: Համապատասխան մի գրություն է ուղարկվում և Քիֆլիսի տպարանների և գրքերի վաճառքի տեսչին, որպեսզի նա անհրաժեշտ կարգադրություն աներ տպարանատեր Մարտիրոսյանին³⁸: Հունիսի 4-ին Կոմիտեի նախագահը կատարվածի մասին զեկուցում է կառավարչապետին³⁹: Գուլիցիներ հավանաբար բավարարված էր նախաձեռնած օպերացիայի ավարտով: Իրականում, սակայն, տեղորի հավասարագոր այդ «օպերացիան» ճակատագրական դեր կատարեց Հովհաննիսյանի կյանքում: Այդ օրերի նրա ապրումներին ականատես Ռուբեն Հովհաննիսյանը (հրապարակախոսի որդին), իր հուշերում գրում է, թե «Արձագանքի» փակվելու վիշտը իր հայրը համեմատում էր երկու որդիների կորստի պատճառած հարվածի հետ (որոնք վախճանվել էին մեկ շաբաթվա ընթացքում, 1889 թ.):

Բարոյական այդ մենամարտում կրած պարտությունից հետո Ա. Հովհաննիսյանն այլևս չի ապաքինվում:

XIX դարի վերջի Կովկասի գրաքննության մասին հնարավոր չէ խոսել, առանց հիշատակելու գրաքննիչ Ս. Մելիք-Մեհրաբովի անունը, որը շուրջ քսան տարի (և գրանից հետո) բազում անխորժուցյուններ է պատճառել հայ լրագրողներին: Նրա մասին վրդովմունքով են արտահայտվել ժամանակի գրողները և լրագրողները: Շիրվանզադեն Մելիք-Մեհրաբովին անվանում է «մտքի դահիճ», «անգութ ողզնեց», որը «չի կամենում, որ մեր լրագրության մեջ կենդանություն մնա»: Ար. Հովհաննիսյանն իր գործունեության տարիներին տեսական ու հոգեմաշ պայքարի մեջ է եղել ցարական այդ աստիճանավորի հետ, որը կարծեք տառապում էր հայ գրական աշխարհում թշնամիների որոնելու մոլուցքով: Գրողները, հրապարակախոսներն ու անգամ հայ հոգեկորականները Մելիք-Մեհրաբովի ղեկուցադրում ներկայացվել են իբրև «հակապետական էլեմենտներ»: Տարիներ շարունակ նա վերագաս պաշտոնա-

տար անձանց զեկուցադրեր էր ներկայացնում այս կամ այն թերթի, այս կամ այն գործչի, գրական զանազան երևույթների մասին, միշտ և շարունակ պահանջելով դադարեցնել թերթը, պատժել խմբագրին, հրատարակչին, գրողին: Գրաքննական կոմիտեն մի անգամ չէ, որ նրա ահազանգերի հետքերով քննարկել է հայ մշակութային կյանքի հետ կապված այլևայլ հարցեր: Մելիք-Մեհրաբովը անվերապահ հեղինակություն էր, ուստի բոլոր վիճելի հարցերում կոմիտեն և կառավարչապետությունը հենվում էին նրա կազմած լրացուցիչ զեկուցադրերի վրա և իրենց հետևություններն ու դատավճիռները կազմում էին նրա ստահող պնդումների համաձայն: Մամուլի գործերի զխավոր վարչությունը ներկայացվող բացատրագրերը և զեկուցադրերը նույնպես կազմվում էին Մելիք-Մեհրաբովի մշակած սխեմաներով:

Սուլտան խան Մելիք-Մեհրաբովը⁴⁰ ժամանակին ավարտել էր Լազարյան ճեմարանը և Քիֆլիսում մտել պետական ծառայության մեջ: 1872 թ. ավագ գրաքննիչ Կայսմազովի մահից հետո նա զբաղեցնում է տեղական և արևելյան լեզուների ավագ գրաքննիչի հաստիքը և այդ պաշտոնը վարում մինչև 1890-ի ղեկտեմբերը:

Մի կողմ թողնելով արևելահայ և արևմտահայ թերթերի առիթով նրա կատարած քույրությունների պատմությունը, որոնց հետևանքով տարբեր ժամանակներում Ռուսաստանում արգելվել կամ խիստ հսկողության տակ են վերցվել «Մասիս», «Արևելյան մամուլ», «Հայրենիք», «Իրավունք», «Արմենիա» պարբերականները և զանազան առիթներով պատասխանատվության են կանչվել Ս. Հախումյանը, Ս. Սպանդարյանը, Գ. Արծրունին, Պ. Միմեոնյանը, համառոտակի հիշենք «Հիման» այն կետերը, որոնք տխրահամբավ այդ գործչի անունը կապում են «Արձագանքի» հետ⁴¹:

Սկսած 1877 թ. ավագ գրաքննիչն ստուգում էր «Փորձի» և «Արձագանքի» համար ներկայացված նյութերը: Նա առանձնահատուկ դատություններ չնշում էր հոդվածների ամենաէական հատվածները, մերժում առանձին նյութեր և զեկուցադրեր ուղղելով Գրաքննական կոմի-

⁴⁰ Իր ստորագրության մեջ նա սիրում էր ընդգծել խան տիտղոսը, որն ստացել էր նրա հայրը, Պարսկաստանում ծառայելու տարիներին: Հայ գրողները նույնպես սրտ մասին խոսելու ժամանակ առանց անունը տալու և ոչ առանց հեղանքի՝ պարզապես նրան կոչում էին «խան»:

⁴¹ Մ.—Մեհրաբովի մասին տե՛ս Մ. Մխիթարյան, Կովկասի Գրաքննական կոմիտեի նյութերից, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1974, № 3:

³⁸ Տե՛ս ՎԿՊՊԱ, ֆ. 480, գիրք Ա, գործ № 457:

³⁹ Նույն տեղում:

տեղի ղեկավարությանը, պահանջում էր դադարեցնել «Արձագանքը»՝ իրրև քաղաքականապես անբարեհույս օրգան:

1884-ին, իբրև պետության ներկայացուցիչ, Մելիք-Մեհրաբովը մասնակցում է կաթողիկոսական ընտրություններին: Նա ընտրություններից հետո շտապում է Պետերբուրգ և Ներքին գործերի մինիստր Տոլստոյի հետ ունեցած զրույցում իր դժգոհությունը հայտնելով արդյունքների համար, Աբ. Հովհաննիսյանին ներկայացնում է իբրև հակապետական օպոզիցիայի պարագլուխ: Բայց լսենք իրեն, Մելիք-Մեհրաբովին. տարիներ անց դիմումներից մեկում նա իր գործունեության համար խիստ «նշանակալից» այդ դրվագը հետևյալ կերպ է ներկայացնում. «Արձագանք» թերթի խմբագիրը բացահայտ պաշտպանություն գտնելով Գրաքննական կոմիտեի նախագահի կողմից, Անդրկովկասում և դրա սահմաններից դուրս բացառիկ ճանաչում գտավ այն կատաղի ազիտացիայի շնորհիվ, որը տեղի ունեցավ նրա ղեկավարությամբ 1884 թ. կաթողիկոսական ընտրությունների օրերին: Նրա հանդիմանությունն այդ ընտրությունների ժամանակ սահման չէր ճանաչում»⁴²:

Ներքին գործոց մինիստրը, լսելով Մելիք-Մեհրաբովի զեկուցումը, այլև ստանալով գրավոր զեկուցագիր, որում «ներկայացված էր բնորական ազիտացիայի հանգամանալից պատկերը», ընդառաջում է նրան և «ի խրատ հայկական շարժումների պարագլուխների՝ թագավորից խնդրում է բեկանել կաթողիկոսական ընտրությունները», նրա ներկայացրած գրավոր զեկուցագրի տվյալների հիման վրա, «որոնք մատնանշում էին ընտրությունների ժամանակ Ռուսաստանի շահերի և օրենքների դեմ թույլ տրված խախտումները»⁴³: Եվ այսպես, թագավորը բեկանում է ներսես Վարժապետյանի ընտրությունը, իսկ Ա. Հովհաննիսյանի դեմ գրված լրտեսագիրը շրջանառության մեջ է մտնում քաղաքական «բարձրագույն» ոլորտներում:

Չափից դուրս ինքնավստահ և անսանձ գրաքննիչը, շփացած «բարձրագույն ուշադրությունից», 1889—1890 թթ. քսություններ է սկսում Գրաքննական կոմիտեի նախագահ Յակիմովի դեմ, որը, նրա կարծիքով, հանդուրժում էր հայ հրապարակախոսների «հակապետական աբարքները» կամ նրա իսկ բառերով ասած՝ «Գրաքննական կոմիտեի

նախագահը բացահայտորեն հովանավորում էր հայերի սեպարատիստական շարժումները»⁴⁴: Նրանք ավելի հաճախակի են բախվում և դժտվում են Աբ. Հովհաննիսյանի առիթով:

1890-ի սկզբին Ա. Հովհաննիսյանը կոմիտեի հաստատմանն է ներկայացնում պատկերազարդ «Արձագանքի» մի նոր գլխանկարը, որը Մելիք-Մեհրաբովն իսկույն մերժում է դրա «հակապետական բովանդակության համար»: Յակիմովը միջամտում է գործին և կարգադրում մի փոքրիկ շտկումից հետո գլխանկարը թույլ տալ տպագրության: Հայ գրաքննիչը կոմիտեի նիստում պնդում է իր առարկությունը և հայտնում, թե նկարը խորհրդանշում է Հայաստանի քաղաքական վերածընունդը ռուս-թուրքական տերիտորիայի վրա⁴⁵:

Ի դեպ, մի այլ նամակում այս մասին նա գրում է, թե թույլատրել այդ գլխանկարը, կնշանակեր օգնել Աբ. Հովհաննիսյանին՝ իրականացնել իր մտադրությունը, այն է, ամեն կիրակի շաբաթաթերթի ընթերցողներին հիշեցնել հայերի քաղաքական վերածննդի մասին, այն էլ ռուսական տերիտորիայի հաշվին, որտեղից հայերին պետք է կոչ արվեր ոտքի ելնել ընդհանուր գործի համար: Այդ վատ օրինակ կծառայեր երկրի մյուս ազգությունների համար և կվնասեր Ռուսաստանի խաղաղությանն ու պետական շահերին, գրում է Մելիք-Մեհրաբովը⁴⁶: Յակիմովն զգուշանալով այս ձևակերպումներից, Ա. Հովհաննիսյանին խնդրում է հրաժարվել գլխանկարը տպագրելու մտքից:

1890-ի դեկտեմբերին Յակիմովին հաջողվում է ավագ գրաքննիչին աղատել տալ գրաված պաշտոնից և հեռացնել Կովկասի սահմաններից: Մելիք-Մեհրաբովն աշխատանքի է անցնում Պետերբուրգի «Свет» թերթի խմբագրությունում, բայց չի դադարեցնում իր տենդագին գործունեությունը: Պետերբուրգից նա շարունակում է հետևել Կովկասի հայ և վրացական մամուլի աշխատանքներին և պարբերաբար լրտեսագրեր է գրում Կովկասի լրագրողների Քասին: Այդ տարիներին

⁴² Նույն տեղում:

⁴³ Նույն տեղում:

⁴⁴ Այստեղ պատկերված էր մի հայուհի, որը հայկական բնակչության ֆոնի վրա նստած է, աչքներով բռնած մի գրություն, իսկ ձախը՝ մոտեցրած ականջին. նա սպասողական վիճակում է: Մելիք-Մեհրաբովի մեկնաբանությամբ կինը ձեռքին բռնել է ճի-րդ հողվածի բնագիրը և ականջը ձայնի՝ հուսով լուրեր է սպասում Կոստանդնուպոլսից: Ռուսական հողը, որտեղ նստած է կինը, միացված է ապագա անկախ Հայաստանին, դատում է գրաքննիչը (տե՛ս ՎԿՊՊԱ, ֆ. 12, գիրք 8, գործ 470):

⁴² ՎԿՊՊԱ, ֆ. 12, գիրք 8, գործ 2204:

⁴³ Նույն տեղում:

նա հրեմանապես թղթակցում է նաև «Новое время» և «Гражданин»
ռեակցիոն թերթերին, որոնց էջերում քննարկում է հայկական հարցի
հետ կապված խնդիրները՝ իր հայեցակետից⁴⁷։

1898 թ., երբ Գոլիցինը ութ ամսով փակում է «Արձագանքը», Մե-
լիք-Մեհրաբովը Պետերբուրգում շտապում է ողջունել նրա այդ «ար-
տակարգ միջոցառումը»։ Նա այնուհետև, օգտվելով հարմար առիթից,
խոսում է այդ թերթի «վնասակար ուղղության» մասին և զեկուցում
նոր կառավարչապետին. «Արձագանքը» «շատ տարիների ընթացքում
անպատիժ կերպով Կովկասում գլխավորում էր սեպարատիստական
շարժումները, չնայած այդ հարցի մասին իմ արած բազմաթիվ պաշ-
տոնական հայտարարություններին, որոնք մնում էին ձայն բարբառոյ
հանապատի»⁴⁸։

Թիֆլիսում ծանոթանալով Մելիք-Մեհրաբովի անձնական գործին,
Գոլիցինը, ճիշտ է, գերազասում է իրեն հեռու պահել ստոր չինովնիկի
վտանգավոր հարևանությունից և մերժում է նրա բազմաթիվ դիմում-
ները՝ Կովկասում պաշտոն ստանալու վերաբերյալ, բայց նրա մատու-
թյուններից, պետք է ենթադրել, չի խորշում օգտվել։ Նախկին հայ
գրաքննիչի ընձեռած փաստերով զինված, Գոլիցինն ավելի վստահորեն
է դիմում ներքին գործոց մինիստրին՝ «Արձագանքը» վերջնականապես
փակել տալու պահանջով։

Հայ պարբերականների գրաքննության հետ կապված արխիվային
փաստաթղթերն անգնահատելի ծառայություն են մատուցում մեր լրա-
գրության պատմության ստեղծման գործին։ Այդ ծառայությունը մեծ
կշիռ է ձեռք բերում մանավանդ այն պատճառով, որ մեր պարբերա-
կանների արխիվները չեն պահպանվել։ Կովկասի գրաքննական կոմի-
տեի արխիվի նյութերը հնարավորություն են տալիս ոչ միայն ինչ-որ
չափով վերականգնելու հայ մամուլի առանձին օրգանների պատմու-
թյունը, այլև տեսանելու են դարձնում քաղաքական այն միջոցները,
որում գործել ու պաշարել են անցյալի հայ լրագրողները։

⁴⁷ ՎկղղԱ, քոնդ 460, գիրք Ա, գործ 1273 և ֆոնդ 12, գիրք 8, գործ 470։

⁴⁸ Նույն անդում, ֆոնդ 12, գիրք 8, գործ 2204։

Գ Լ Ո Ւ Խ Վ Ե Յ Ե Ր Ո Ր Գ

ԱՐԳԱՐ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԸ՝ ԽՄԲԱԳԻՐ

Ա. ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑՆԵՐԸ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Ար. Հովհաննիսյանն ապրեց հրապարակախոսի և հասարակական
գործչի բուռն կյանքով։ Ամբողջ քառորդ դար նա մասնակից էր հայ
հասարակական և մշակութային կյանքի գրեթե բոլոր հարցերի քննար-
կումներին։ Իր պարբերականներով նա հարստացրեց ժողովրդի հոգևոր
կյանքը, նրա մեջ զորացրեց ազգային ինքնաճանաչության ոգին։ Ժա-
մանակակիցները բարձր էին գնահատում հայ խմբագրի վաստակը,
դիտակցում նրա անուրանալի արժանիքները։

«Ո՞վ էր Հովհաննիսյանը» հարցին նրա ժամանակակիցներից
Գյուտ Աղանյանը պատասխանում է. Հովհաննիսյանը «տաղանդավոր
խմբագիր էր, փայլուն հոեոոր և բազմակողմանի հասարակական գոր-
ծիչ»¹։ Ռ. Պատկանյանը «Փորձի» հիմնադրին համեմատում է 40-ական
թթ. ռուս «արևմտյան» գործիչ Ստանկևիչի հետ, որը մեծապես օժան-
դակում էր երիտասարդ տաղանդներին (Բելինսկի, Գրանովսկի և
ուրիշներ)։ Հովհաննիսյանի մասին, սակայն, առ այսօր չի գրվել որևէ
ուսումնասիրություն։ Նրա մահվան առիթով «Լուսա» հանդեսում հրա-
պարակված հոդվածը, որքան էլ փաստառատ, խմբագրության խոստո-
վանությամբ՝ միայն «հում նյութ էր» ապագա քննադատի «անկողմնա-
պահ ուսումնասիրության համար»։ Թեև այդ ուսումնասիրությունը չի
գրվել, բայց Հովհաննիսյան-խմբագրի և հասարակական գործչի մասին

1. Տե՛ս «Լուսա», 1904, № 2, էջ 5։

մի շարք հեղինակներ արտահայտվել են իրենց հուշագրություններում և նամակներում:

Հովհաննիսյան — գործչի և քաղաքացու մասին հետաքրքրական հուշեր են թողել հայ գրողներ Պոռչյանը, Շիրվանզադեն, Փափաղյանը և ուրիշներ: Մակչյն չենք կարող անտեսել այն, որ Պոռչյանը, Շիրվանզադեն, մասամբ և Աղայանը բարձր գնահատելով հանդերձ Հովհաննիսյանին, միաժամանակ իրենց հուշագրություններում թողել են և արտահայտություններ, որոնք Հովհաննիսյանին վերագրելով նեղ անձնականության գծեր, բավական նսեմացնում են նրա դերը, իբրև գործչի: Լեոն՝ Արծրունուն նվիրված իր մենագրության մեջ ընդգծված անփութությունը է խոսում նրա հրապարակախոսական վաստակի մասին, դրանով իսկ ապակողմնորոշելով ապագա բանասերներին:

Որտե՞ղ պետք էր փնտրել ճշմարտությունը:

Մեր ձեռքի տակ են ամենախոսուն փաստաթղթերը՝ «Փորձի» և «Արձագանքի» հավաքածուները, որոնք ծանոթացնում են Հովհաննիսյան-խմբագրի և հրապարակախոսի տարիների տրնաջան աշխատանքին: Գրաքննական արխիվներում պահված փաստաթղթերը վեր են հանում հայ լրագրողի ամենօրյա պայքարի պատմությունը՝ ներքին գործոց միևնույնության տնօրինության տակ գտնված այդ հիմնարկի շինովնիկության հետ: Հայ բանասիրությանը մատչելի են դարձել գրական գործիչների արխիվներում պահվող և մինչ այժմ չհրապարակված բազմաթիվ նամակներ, որոնց հանգամանակից ուսումնասիրությունը բարձրացնում է ժամանակի վարագույրը և տեսանելի դարձնում անցյալ դարի վերջին քառորդի պատմական իրադարձությունները, որոնց մասնակիցն էր Աբ. Հովհաննիսյանը:

Ի վերջո լրագրային բանավեճերի մանրազնին ուսումնասիրությունը մեզ ծանոթացնում է հայ գործիչների դժվարին կյանքի բազմաթիվ պահերի հետ: Այդ պահերը, որ անձնական և հասարակական բազմապիսի հարցերի հետ էին առնչվում, նրանց հանել են հավասարակշռությունից, ի հայտ բերել նրանց մարդկային թուլությունները, տարբեր խառնվածքներին հատուկ անձնական, երբեմն ոչ զրվատելի, գծերը, լրագրողի գոյության պայքարում նրանց հուսահատական ճիգերը՝ պահպանելու թերթը և իրենց արժանապատվությունը:

Բոլոր հայ հրապարակախոսները, այդ թվում և Աբ. Հովհաննիսյանը, այս պայքարում ունեցել են վրիպումներ, դատապարտելի սայթաքումներ, դրսևորել են նեղմտության, երբեմն նույնիսկ անզոր

շարունակյալ արտահայտություններ, որոնք երևան են եկել գերազանցապես նրանց բանավեճային ելույթներում:

Մակչյն մի՞թե այդ է եղել բնորոշը հայ հրապարակախոսների տասնամյակների գործունեության մեջ, որը նրանք անվերապահորեն նվիրել են իրենց ժողովրդի առաջընթացին: Մենք հեռու ենք հայ հրապարակախոսի կյանքը և գործը գունազարդելու գալթակությունից, բայց բանի որ ուսումնասիրում ենք «Փորձ» և «Արձագանք» պարբերականների պատմությունը, պարտավոր ենք օբյեկտիվորեն քննել դրանց խմբագրի մասին գրված կարծիքների դրդապատճառները և նրան գնահատել մեկ շափանիշով — հայ հասարակությանը մատուցած նրա ծառայությունների շափով:

Ղազարոս Աղայանի հիշողությունները կապված են «Փորձի» հրատարակության սկզբնական շրջանի հետ: Նա 1876-ին հրավիրվում է աշխատելու «Փորձի» խմբագրատանը, իբրև քարտուղար և սրբագրիչ: Թեև խմբագիրը Աղայանի համար պայմաններ է ստեղծում նաև գրական աշխատանքով զբաղվելու, նա գրեթե ոչինչ չի գրում և մեկ ու կես տարի անց հեռանում է: Նրա հուշագրություններից պետք է ենթադրել, որ Աղայանը չի կարողացել ընդհանուր լեզու գտնել «Փորձի» աշխատակիցներ Պալասանյանի, Բարխուդարյանի և Եվանզուլյանի հետ (որին, ի դեպ, անվանում է «Փորձաքննիչ-մենտոր») և ընդհարվել է նրանց հետ. «Որքան սիրելի էր ինձ համար Աբգարը, — գրում է նա, — որ ամենայն հոգով աշխատում էր ինձ սիրաշահած պահել, ոչինչ չէր խնայում, ոչ փող և ոչ պատիվ, բայց այդ շրջանն ինձ համար ատելի և անտանելի էր, մանավանդ աշխատակիցներից մի քանիսը, որոնք տղրուկի պես ծծում էին Աբգարին և միևնույն ժամանակ շարունակ իմ տակը փորում»²:

Խոստովանելով հանդերձ «Փորձի» խմբագրի բարյացակամություն իր նկատմամբ, Աղայանն իր հուշերում թերազնահատում է նրա գրական կարողությունները և խմբագրական աշխատանքի ոճը: Հետագայում գծովելով Բաֆֆու հետ, նա միաժամանակ թշնամանում է և Հովհաննիսյանին: Բանն այն էր, որ Աղայանի դեմ գրած իր բանաստեղծությունները Բաֆֆին հրապարակում էր «Արձագանքի» էջերում, անուղղակիորեն ընդգծելով և խմբագրի դիրքն այդ պայքարում: Այնուհետև տեղի է ունենում Աղայանի և Արծրունու հաշտությունը, որը

² Ղ. Աղայան, Երկեր, հատ. Գ, 1940, էջ 159—164:

մի նամակ ուղղելով իր աշխատակցին՝ նրան հասկացնում է, թե մեր-
ժուռը կարող է վատ աղղել նրա մանկավարժական և գրական գիրքի
վրա (Հովհաննիսյանը ներսիսյան դպրոցի հոգաբարձուներից էր): Թեև
Ա. Հովհաննիսյանը չի էլ մտածում այդ սպառնալիքն իրականացնել,
բայց Պոռշյանը ստեղծված վիճակով սաստիկ մտահոգ՝ այդ օրերին
իր օրագրում հայտնում է և՛ Հովհաննիսյանին և՛ Արծրունուն, որոնց
զոհն էր համարում իրեն: Փաստերը ցույց են տալիս, որ Պոռշյանի հու-
շերում առկա անբարյացակամության տողերը գրված են Արծրունու
հորեկանի հետ կապված միջադեպի անմիջական տպավորության տակ:
Ինչ վերաբերում է Հովհաննիսյան-գործչի գնահատականին, ապա Պոռշ-
յանն այն տվել է բավականաչափ օբյեկտիվորեն, թե՛ իր հուշերում,
թե՛ Հովհաննիսյանի մահվան առիթով գրած հոդվածում:

Աբ. Հովհաննիսյանի մասին թերևս միակ ամբողջական հուշերը
գրել է Ալ. Ծիրվանզադեն: 1884-ի սեպտեմբերին, «Մշակի» ժամանա-
կավոր դադարից հետո Ծիրվանզադեն մնում է անգործ: Ա. Հովհաննիս-
յանը նրան գրական աշխատանք է հանձնարարում՝ տողին 3 կուպեկ
վարձատրությամբ: 1885-ին Ծիրվանզադեն շարունակում է աշխատակ-
ցել «Արձագանքին», նյութական օգնություն է ստանում Հովհաննիս-
յանից, իր նամակներում բարձր գնահատում նրա գրական, հասարա-
կական գործունեությունը (Աբգար Հովհաննիսյանը «միակ մարդն է
այսօր, որ կարող է համարձակ նայել օտարների երեսին»)⁷: 1886 թ.
Ծիրվանզադեն դառնում է «Արձագանքի» գլխավոր աշխատակիցը և
բարտուղարը:

Երբ 1886-ին Արծրունին վերսկսում է «Մշակի» հրատարակությունը
և հրավիրում Ծիրվանզադեին, վերջինս հրաժարվում է, որովհետև, ինչ-
պես ինքն է գրում, նախ հիասթափված էր Արծրունուց մինչև նրա ար-
տասահման մեկնելը, և ապա այն համոզմունքն ուներ, թե «ի՛նչ տար-
բերություն Արծրունու և Աբգար Հովհաննիսյանի միջև»: Այդ առիթով
Բաֆֆին նրան ասում է. «Շատ լավ եք անում, որ չեք ընդունում Արծ-
րունու առաջարկը. ես տասներկու տարի աշխատակցեցի այդ մարդուն,
ի՛նչ շահեցի, բացի ներվերս քայքայելուց»: Ծիրվանզադեն նույնպես
մնում է «Արձագանքում»: Ա. Հովհաննիսյանը Բաֆֆուն և Ծիրվանզա-
դեին վճարում էր բարձր հոնորար, այն դեպքում, երբ Ծիրվանզադեն

«Մշակին» շորս տարի աշխատակցելով ոչ մի կուպեկ վարձ չէր ստացել»⁸
երբ, ինչպես գրում է նա, Արծրունին Բաֆֆուն բանավիճալին հողված-
ների համար չէր վճարում ասելով, թե դրանք հողվածների չեն, այլ ինք-
նապաշտպանական ելույթներ»⁹:

Հետագարձ հայացք գցելով այդ օրերի իր կյանքի վրա, Ծիրվան-
զադեն բողոքում է Հովհաննիսյանից՝ գրական աշխատակիցներին շա-
հագործելու համար: Տասնամյակների հեռավորությունից նա Բաֆֆուն
է վերագրում հետևյալ միտքը. «Գրիգոր Արծրունի և Աբգար Հովհան-
նիսյան միևնույն խմորից են թխված: Երկուսն էլ հղիացած բուրժուա-
ներ են՝ հարստահարիչների մթնոլորտում սնված ու մեծացած: Նրանց
համար մենք՝ մտքի մշակներս ուրիշ ոչինչ ենք, եթե ոչ շահագործման
նյութ: Համբերեցեք, ես հույս ունեմ, վերջապես թույլտվություն ստա-
նալ մի զուտ գրական ամսագիր հրատարակելու, այն ժամանակ մենք
կունենանք մեր օրգանը»⁹:

Անտարակույս այնպիսի գրողների համար, ինչպիսիք էին Ծիրվան-
զադեն և Բաֆֆին, խմբագրական աշխատանքի հետ կապված պայմա-
նականությունները (լինեն դրանք «Մշակի» թե «Արձագանքի» խմբա-
գրատանը), կաշկանդիչ գործոններ էին: Բաֆֆին իր երիտասարդական
տարիների ավյուրն սպառել էր «Մշակի», իսկ Ծիրվանզադեն՝ «Մշակի»
և «Արձագանքի» խմբագրական աշխատանքի մեջ. իրողություն, որ
նրանք միայն ցավով կարող էին հիշել: Այս պարագաներում, անշուշտ,
հասկանալի է Բաֆֆու ցանկությունը՝ սեփական, զուտ գրական հանդես
ունենալու մասին¹⁰:

Այդուհանդերձ, «հղիացած բուրժուաների» մասին վերը հիշված
հայտարարության հավաստիությանը մենք մոտենում ենք վերապահու-
թյամբ, քանի որ ձեռքի տակ ունենք նույն Ծիրվանզադեի նաև այլ
վկայությունները: Այսպես, իր հուշագրությունների այդ հատվածը գրե-
լուց քառասուն տարի առաջ, 1889-ին, երբ Բաֆֆու մահից հետո
Արծրունին տպագրում է նրա «Վիպագրությունը ռուսահայերի մեջ»
հոդվածը, Ծիրվանզադեն մամուլի էջերում վրդովմունք է հայտնում այն

⁸ Նույն տեղում, հատ. 8, Երևան, 1951, էջ 114, 126, 182:

⁹ Նույն տեղում, էջ 144:

¹⁰ Որ Բաֆֆին երազել է ունենալ իր հանդեսը, այդ հաստատում է և Փ. Վարդան-
յանը: Վերջինս իր հուշերում պատմում է, որ կյանքի վերջին շրջանում Բաֆֆին նրան
«անդադար առաջարկում էր» միասին մի ամսագիր հրատարակել (տե՛ս «Արձագանք»,
1892, № 34):

⁷ Ծիրվանզադե, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. 10, Երևան, 1962, էջ 602,
608, 609:

առիթով, որ Արծրունին հողվածից ջնջել էր Բաֆֆու այն միտքը, ըստ որի նա խոստանում էր «մի առանձին հողվածով խոսել, թե «Փորձը» և «Արձագանքը» որքան են նպաստել ուսահայ վիպագրությանը»¹¹:

Մեր տպավորության մեջ Շիրվանզադեն «Կյանքի բովից» հուշագրություններում պարզապես անփութորեն շրջանառության մեջ է դրել հայ գրողի՝ դառնության պահին ասած մի արտահայտությունը, որը, սակայն, բնորոշ չէ այն ընդհանուր գնահատականներին, որոնք տվել է Շիրվանզադեն Հովհաննիսյանի գործունեությանը թե՛ իր մեմուարներում և թե այլ առիթներով: Իր հուշագրություններում նա առանձնապես ընդգծում է Հովհաննիսյանի վաստակը հայ գրականությանն օժանդակելու գործում: «Հյուսիսափայլից» հետո նա «լավագույն հայ գրական գիտական ամսագրի» «Փորձի» հիմքը դրեց, թեև շունեցավ ոչ մի մասնակցություն նրա մեջ, — գրում է Շիրվանզադեն: — Վերջապես, նա էր, որ ասպարեզ տվեց Պերճ Պոռոջյանի, Գաբրիել Սունդուկյանցի և Գամառ Քաթիպայի գրիչներին և, ընդհատելով Բաֆֆի լուսությունը, խրատուսեց նրան գրելու իր լավագույն երկը՝ «Սամվելը»: Մի՞թե այդ քիչ բան է»¹²:

Շիրվանզադեի հաջորդ կարծիքին մենք ծանոթանում ենք նրա մի ձեռագրի պատասխաններից, որոնք պահվում են Գյուտ քահանա Աղանյանի արխիվում և ունեն 19—20 և 23 էջային համարակալումներ¹³:

Այդ պատասխանները, սակայն, կապված են մի առեղծվածային պատմության հետ: Շիրվանզադեի ձեռագրի հիշյալ հատվածները գրեթե ամբողջությամբ օգտագործված են «Լուսա» հանդեսում տպագրված «Արզար Հովհաննիսյան» հողվածում (1904 թ., № 2): Օրինական հարց է ծագում. ո՞վ է այդ անստորագիր հողվածի հեղինակը. Շիրվանզադե՞ն, թե խմբագիր Գյուտ Աղանյանը: Մեր կարծիքով Արզար Հովհաննիսյանի մահից հետո Գյուտ Աղանյանը Շիրվանզադեին հանձնարարել է խմբագրական հողված պատրաստել Հովհաննիսյանի մասին¹⁴: Շիրվանզադեն հավանաբար գրել է ամբողջ հողվածը (այդ է վկայում միատիպ թղթերի վրա գրված 19—20 և 23 էջերի առկայությունը), որը Աղանյանը խմբագրել և իր հավելումներով, առանց ստորագրության,

տպագրել է «Լուսայում»¹⁵: Տվյալ դեպքում մեզ համար էական նշանակություն է ստանում այն փաստը, որ «Լուսայում» տպագրված հողվածի սկզբնօրինակը անվերապահորեն պատկանել է Շիրվանզադեի գրչին: Այդ հաստատվում է և այն իրողությունը, որ ձեռագրի հատվածներում արտահայտված մի շարք մտքեր Շիրվանզադեն հետագայում օգտագործել է իր մեմուարներին՝ Արզար Հովհաննիսյանին նվիրված գլխում¹⁶:

Ամբողջությամբ մեջ ենք բերում վերոհիշյալ ձեռագիրը, որտեղ մեր կարծիքով, Շիրվանզադեն շատ ավելի օբյեկտիվ է և անմիջական: Էջ 19—20. «Նույն իսկ խմբագրի այդ ժամանակամիջոցի գրականական գործունեությունը քննադատել: Անկողմնապահ դատավոր լինելու համար պետք է գործից հեռու լինել: Իսկ մենք «Արձագանքի» հրատարակության առաջին օրից եղել ենք թերթի և նրա խմբագրի մերձավոր բարեկամը: Քննադատի պաշտոնն այս դեպքում հանձնելով մեզանից ավելի ձեռնհասներին, որոնց առաջ բաց են «Լուսայի» էջերը, այսբանը կասենք, որ «Արձագանքի» կատարած դերը ուսահայերի մտավոր կյանքում պիտի բռնի մեր պատմության լավագույն էջերից մեկը: Բավական է հիշել այն ազդեցությունը, որ ունի «Արձագանք» շաբաթաթերթը հայ հասարակության վրա: Այդ միջոցներին առանց «Արձագանքի» և առանց նրա խմբագրի անմիջական մասնակցության ոչ մի քիչ թեև շատ կարևոր խնդիր մեր հասարակական կյանքին վերաբերյալ չէր քննվում և չէր վճռվում: Կաթոլիկոսական ընտրություններ, եկեղեցական վեճեր, Թիֆլիսի հայ հիմնարկություններին վերաբերյալ հարցեր, այս բոլորը շունչ և կենդանություն էին ստանում «Արձագանքի» խմբագրից: Նա էր բոլոր ընտրությունների, վեճերի, վիճաբանությունների կենտրոնն ու պարագլուխը:

Եվ նա էլ մեծ մասամբ հաջողացրեց ներսես վարժապետյանի

¹⁵ Նման հավելումներից պետք է համարել հողվածի մուտքը, Արզար Հովհաննիսյանի հետ ունեցած անձնական բարեկամության մի շարք փաստերի շարադրանքը, հրատարակախոսի գործունեության մանրամասների լավատեղյակությունը հավաստող հատվածները:

¹⁶ Հետաքրքրական է նշել, որ Շիրվանզադեի երկերի հրատարակիչ Հր. Քամբաղյանը՝ «Արզար Հովհաննիսյան» հողվածը անվերապահորեն համարելով Շիրվանզադեի գրչի արդասիքը, այն ղետեղել է նրա երկերի ժողովածուում (տե՛ս Շիրվանզադե, երկերի ժողովածու, հատ. 9, Երևան, 1961, էջ 469—486):

¹¹ «Արձագանք», 1889, № 4:

¹² Շիրվանզադե, երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. 8, էջ 151:

¹³ ԳԱԹ, Գյուտ Աղանյանի ֆոնդ, վավ. 165:

¹⁴ Շիրվանզադեն «Լուսայի» գրական աշխատակիցն էր 1903—1905 թթ.:

քնտրութիւնը կաթողիկոսական գահի համար: Մի ընտրութիւն, որ ազգի մեծամասնութիւն փափագն էր:

«Փորձում»¹⁷ Արզար Հովհաննիսյանը կատարում էր գրեթէ բացառապէս խմբագրողի դեր: Քննում էր, քննադատում էր և ուղղում ամսագրի մեջ տպվող երկերը: Իբրև գրականական ընտիր ճաշակի տեր, նա ցուցմունքներ էր անում հեղինակներին և շեշտում նրանց երկերի գեղարվեստական թերութիւնները: Նա էսթետիկ էր և գիտեր ըմբռնել իրան ներկայացրած վեպերի, բանաստեղծութիւնների մեջ գեղեցիկը և խորշալ գեհնակից և կոպիտից: Այս գեպքում նա իր ժամանակակից հայ խմբագիրների մեջ մրցակից չունէր:

Իբրև հրատարակախոս Արզար Հովհաննիսյանը ասպարեզ է գալիս իսկապէս «Արձագանքի» սկզբնադրութիւնից սկսած: «Արձագանքի» այն ժամանակվա աշխատակիցները, որ «Փորձի» աշխատակիցներն էին, շաբաթաթերթում գրելու նախապատրաստութիւն չունեին: Սովորած լինելով երկար մտածողութիւն, նրանց համար դժվար էր շուտափութ արծարծել օրվա անցողիկ խնդիրները և հասարակական հրատապ դեպքերը քննադատել:

Միայն Ալեքսանդր Երիցյանն էր, որ արագ գրելու և մի շաբաթա...»:

էջ 23: «Սկսվեց կատաղի ընդդիմադրութիւն»¹⁸: Այն բոլոր անձինք, որոնք իրանց խիղճը մաքուր չէին զգում, որոնք իրավ իրանց ազգի վերաբերմամբ բարոյական ապականիչներ էին, ոտքի կանգնեցին միահամուռ: Կամեցան տապալել Արզար Հովհաննիսյանին: Ապականիչներից մեկը շարադրեց մի վերին աստիճանի անգրագետ բրոշյուր, ուր շքամահրեց ուրիշների գրպանից նոր դուրս բերած ձեռով դիպչել համարձակ խմբագրի անձնական, նույնիսկ ընտանեկան պատվին:

Բայց Արզար Հովհաննիսյանին հուսահատեցնելը հեշտ չէր: Տեսնելով ազգային ցեցերի ամոթահար լինելը, նա թողեց հրատարակախոսական ձեռք և սկսեց ֆելիետոններով ծաղակոծել նրանց: Կատաղութիւնն ավելի սաստկացավ: Վերջապէս անզոր հակառակորդները տեսնելով, որ զրոյվ նրա դեմ ոչինչ չեն կարող անել, վճռեցին այլ կերպ

իրանց ոխը հանել: Դրա համար ընտրեցին այն միակ միջոցը, որին ընդունակ էին՝ տալ նրան նյութական հարված: Շուտով պիտի տեղի ունենային Արզարի ընտրութիւնները իբրև դիրեկտորի¹⁹: Հակառակորդները խոսք մի արին նրան սեպնելու: Բայց այս էլ չհաջողվեց: Արզար Հովհաննիսյանի վարկը շատ մեծ էր թիֆլիսում: Նրան տապալելը հեշտ չէր: Վերջապէս հակառակորդ...»²⁰:

Ա. Հովհաննիսյանի՝ իբրև եվրոպական տիպի կրթված խմբագրի մասին է խոսում Վրթանես Փափազյանը: Երբ 1896-ին նա Թեհրանից վերադառնում է թիֆլիս և «Մշակում» վերջին տարում տպագրված իր թղթակցութիւնների համար վարձատրութիւն խնդրում, նրան չեն պատասխանում: «Մասնավոր պաշտոնի մեջ մտա,— գրում է նա իր «Ինքնակենսագրութիւն» մեջ,— բայց Արզար Հովհաննիսյանը գտավ ինձ, առաջարկեց, նախ, տողին 2 կոպեկ, հետո ամսական 50 ռ. և ընդունեց իմ պայմանը, որ ես ամեն րոպե ազատ էի հայտարարել, թե հակառակ եմ պայմանը, որ ես ամեն րոպե ազատ էի հայտարարել, թե հակառակ եմ «Արձագանք»-ի ուղղութիւնը, այլև որ ոչ մի տող և բառ իսկ չպիտի ջնջվի գրվածքներիցս: Հովհաննիսյանը գիտեր հարգել գեղարվեստի ծառայողներին, հարգանքով վերաբերվել նրանց գրչի արդյունքներին, այլև շնորհել, որ նոքա նյութական որևէ նեղութիւն կրեն: 1898-ին, երբ «Արձագանք»-ը դադարեց, վեց ամբողջ ամիսներ ստանում էի ես ոտճիկներս, առանց մի տող իսկ գրելու: Եվ Հովհաննիսյանը միակն է եղել կյանքիս մեջ, որ միշտ օգնել է ինձ, քաջալերել, պատվել ու առաջ տարել, առանց որևէ քայլ անելու, շեղելու ինձ իմ ուղղութիւնից և կամ ազդելու գրչիս վրա: Եվ դուք շատ և շատ գրվածքներս կտեսնեք տպված «Արձագանք»-ում, որոնք հիմնովին դեմ են եղել թերթի բռնած ուղղութիւնը: Գեղարվեստի արտագրութիւնների մասին Հովհաննիսյանը լայն, եվրոպացու հայացքներ ուներ և երբեք չէր կամենում ծառայեցնել նրանց այլ և այլ դիտումների: Նա նույնն էր ոչ միայն իմ, այլ նույնիսկ մյուս գրողների վերաբերութիւնը: Եվ, եթե «Արձագանք»-ապրեր, անշուշտ մյուս տարին իսկ կդառնար բոլոր հայ գրողների օրգանը և կենտրոնավայրը»²¹:

Ժամանակակիցներից ոմանց հուշերից կարելի է ստանալ և այն

¹⁷ «Արզար Հովհաննիսյան» հոդվածում բառացիորեն մեջ է բերված այս պարբերութիւնից սկսվող հատվածը՝ մինչև վերջ (տե՛ս «Լուսա», 1904, № 2, էջ 16—17, 19):

¹⁸ Երվանդազնն այստեղ խոսում է «Հայ ազգի կատաղի թշնամին» խորագրով հոդվածաշարի տպագրութիւնը հաջորդած իրադարձութիւնների մասին (հոդվածաշարի հեղինակներն էին Երվանդազնն և Ա. Հովհաննիսյանը):

¹⁹ Ա. Հովհաննիսյանը փոխադարձ վարկի ընկերութիւն բանկի դիրեկտորն էր և այդ ընտրութիւններին կրկին վերընտրվում է իր պաշտոնում:

²⁰ Ձեռագիրն այստեղ ընդհատվում է:

²¹ Վ. Փափազյան, Երկերի ժողովածու, հատ. 5, Երևան, 1959, էջ 688—689:

տպավորությունը, թե Արգար Հովհաննիսյանը նյութապես նեղում էր իր աշխատակիցներին, հոնորարները ժամանակին չէր վճարում և այլն: Այսպես, Շիրվանզադեն խոսելով թերթում իր սաստիկ զբաղվածությունից մասին, գրում է. «այս բոլորը ամսական հիսուն ուրլի վարձատրությունը»:

Իր նամակներում Ա. Հովհաննիսյանի մասին աննպաստ տողեր է թողել և նրա բարեկամ Ռ. Պատկանյանը: Նա 1884-ի հոկտեմբերից մինչև 1885-ի մայիսը Փ. Վարդանյանին ուղղված նամակներում գանգատվում է այն բանից, որ Հովհաննիսյանը չի ուղարկում իրեն հասանելի հոնորարից մնացած 50 ուրլին: Պատկանյանը միաժամանակ անհանգստանում էր իր «Ռուս-հայերեն բառարանի» ճակատագրի հարցով, որն ուղարկել էր Հայերեն գրքերի հրատարակության ընկերությունը, և որի հոնորարը հաշվում էր 500 ուրլի: Վերը հիշված նամակներում Պատկանյանը ծաղրում է իր բարեկամի կարծեցյալ ժլատությունը, ցավ հայտնում, որ տարեկան 10—15000 ուրլի եկամուտ ստանալով, նա ուրանում է իր փողը, զրկում իրեն՝ «մի շքավոր, ահագին ընտանիքով ծանրաբեռնված մարդու...»:

Որ Հովհաննիսյանը առատաձեռն է եղել իր աշխատակիցների նկատմամբ, Փափազյանից բացի այդ հաստատում է և Պոռչյանը: 1880 թ. «Շահենի» տպագրության հարցով դիմելով «Փորձի» խմբագրին, Պոռչյանը խնդրում է նրանից՝ իր հոնորարի հաշվին կանխապես մարել թղթավաճառի պարտքը (140 ու.): Այնուհետև այդ առիթով նա, ի դեպ, խնդրում է իրեն չհաշվել՝ «մեր «Փորձի» խմբագրության մի քանի աշխատակիցների կարգիցը, որոնք համարյա ձանձրացրել են Ձեզ, դեռ հողվածը չտված՝ տարիներով յառաջ փողերն ուտելով»²²: Այս ամենից հետո ինչպե՞ս հասկանալ Պատկանյանի կշտամբալից խոսքերը՝ կապված Հովհաննիսյանից ստանալիք 50 ուրլի պարտքի հետ²³:

Ա. Հովհաննիսյանի, նրա կնոջ՝ Գարյա Հովհաննիսյանի և Գևորգ Եվանզուլյանի նամակները նոր լույս են սփռում Հովհաննիսյանի կյանքի այդ շրջանի վրա, որով և պայմանավորված էր նրա վարքագիծը: Պարզվում է, որ այն մարդը, որ ժամանակի բոլոր խմբագիրների հա-

մեմատությունը բարձր հոնորարով ապահովում էր իր գրական աշխատակիցներին՝ 80-ական թվականների սկզբին դրամական սուր ճգնաժամի մեջ էր: Ասացինք արդեն, որ նա «Փորձը» դադարեցնում է 14.000 ուրլի դեֆիցիտով, բայց շկարողանալով դիմագրել նոր պարբերական ունենալու ցանկությունը, կրկին դիմում է սիսկի և հիմնադրում «Արձագանքը»: Մեկ տարի էր միայն հրատարակվել «Արձագանքը», երբ իբրև գաղտնիք՝ Եվանզուլյանը հայտնում է Եվանին, թե Հովհաննիսյանի գործերն այնքան վատ են, որ ինքը խորհուրդ է տվել նրան՝ դադարեցնել խմբագրական աշխատանքը: Նա գրում է. «Արձագանքը» Արգարին տարեկան նորա խոսքով 1000 ուրլի դեֆիցիտ է տալիս. այդ նորա խոսքով. իսկ ես կարծում եմ, որ դեֆիցիտը ես ավելի է: Եթե դուք գիտենայիք, Արգարի նյութական գործերը որքան խարաբ են, եթե դուք գիտենայիք, թե նա որքան պարտք ունե և որքան տոկոսիք է տալիս-դուք կզարմանայիք և ինձ հետ ի միասին նույն խորհուրդը է կտայիք: Եվ ցավալիս ի՞նչ է. պարտքերը տարեցտարի ավելանում են... իսկ եկամուտները՝ ո՛չ: Հիմա մտածում ենք, թե ի՞նչ կերպով գործին օգնենք և իմ առաջարկած միջոցներից մեկն էլ «Արձագանքը» դադարեցնելն է»²⁴:

Բարեբախտաբար Ա. Հովհաննիսյանը չի հետևում այդ խորհրդին և շարունակում է շաբաթաթերթի հրատարակությունը: Ապահովելու համար «Արձագանքի» ծախսերը, նա գրավ է դնում հայրական ժառանգությունը (մի մեծ այգի) և կնոջ օժիտով ստացած կալվածքները: Գարյա Միխայլովնան հուլիսի 27-ի անթվակիր մի նամակով [1883 թ.] Եվանից օգնություն և խորհուրդ խնդրելով, հայտնում է, թե իրենք կորցրել են ողջ ունեցվածքը: 1883-ի դեկտեմբերին Հովհաննիսյանն արդեն սնանկության շեմին էր: Եվանզուլյանն այդ օրերին գրում է. «Արգարը հաշվում է յուր բոլոր պարտքը 56000 ու., առանց կալվածական բանկի պարտքի (21.000 ու.), որին չհավատալու պատճառ չունեմ: ... խեղճը շատ փոխված է»²⁵: Մի այլ նամակում՝ Եվանզուլյանը նրա պարտքերի դումարը հաշվում է 85000 ուրլի, որի դիմաց Հովհաննիսյանը տարեկան 8000 ուրլի վճարում էր իբրև տոկոս (նրա տարեկան եկամուտը կազմում էր 10.000 ուրլի): Ա. Հովհաննիսյանին օգնության ձեռք են մեկնում Սանասարյանը և Եվանը:

²² ԳԱՔ, Արգար Հովհաննիսյանի ֆոնդ, վավ. 49:

²³ Իր բառարանի ձեռագիրը, որի տպագրության համար Պատկանյանը հույս ուներ ստանալ 500 ուրլի, Հրատարակչական ընկերության կողմից այդ օրերին նա հետ է ստանում:

²⁴ ԶԿՊԱ, Եվանի ֆոնդ, Գ. Եվանզուլյանի 28. 10. 1882 թվակիր նամակից:

²⁵ ԶԿՊԱ, Եվանի ֆոնդ, Գ. Եվանզուլյանի 17. 12. 1883 թվակիր նամակից:

«Աբգարին ոչ թե աղքատութիւնից, այլև մեծ խայտառակութիւնից հանում եք, որպէս և դուք ինքներդ բոլորովին արգարացի գրում եք», ասում է Գ. Եվանգուլյանը:

1884-ի նոյեմբերին, հենց այն օրերին, երբ Պատկանյանը համառորեն Փ. Վարդանյանին ումբակոծում էր «Տիկին և նաժիշտ» վիպակի հոնորարի հաշվից իր ստանալիք 50 ուրլու պահանջներով, ներքին գործոց մինիստրութիւնի կարգադրութեամբ «Արձագանքը» փակվել էր 8 ամսով: Պատկանյանը, որի գեղարվեստական գործերի տպագրութիւն համար ժամանակին Հովհաննիսյանը բարձր հոնորար էր վճարել, զարմանալի անտարբերութեամբ պահանջում էր պարտքը, հայհոյում իր բարեկամին, հաշվի շտնելով գեթ այն փաստը, որ շաբաթաթերթը դադարեցված է և խմբագիրը չէր կարող կամ գուցե չէր ուզում անդրադառնալ իր հին ու մանր պարտքերին:

Հովհաննիսյանի դրամական գործերը սաստիկ ծանր կերպարանք են ստանում նաև 1890-ի սկզբներին: 1889-ի դեկտեմբերին Եվանգուլյանի միջոցով նա օժանդակութիւն է խնդրում Սանասարյանից, միաժամանակ հուշելով մի ծրագիր. եթե Պետրոս Սիմեոնյանը իր լրագրական աշխատանքի համար Սանասարյանի կողմից պահանջվում է կենսաթոշակով, մի՞թե չի կարելի իր ծառայութիւնները գնահատելով՝ Սանասարյանի կազմելիք կտակում իր համար մի փոքրիկ գումար նախատեսել²⁶: Եվանգուլյանը հետևյալ կերպ է ներկայացնում «Արձագանքի» խմբագրի այդ օրերի տաղնապանքը:

9. 12—89 թ. «Ահագին տոկոսներ տալով, եկամուտներից զրկվելով, հորական և կնոջ կալվածքներից զրկվելով, գրավաճառանոցը պարտքի մեջ խեղդված, որտեղի՞ց կարող է նա գլուխ դուրս բերել: Եթե դուք տեսնեք նորան այստեղ, նորա կնոջ դրութիւնը, այն փոքրիկ բնակարանը, որտեղ կուշ են եկել,— հավատացնում եմ, որ արտասուք կգար Ձեր աչքերին»: Նամակները շարունակվում են.

5.1—90 թ. «... Երանի թե Ձեզ հաջողվեր նորա դրութիւնը մի փոքր թեթևացնել»:

6. 3—90 թ. «... Հաջողվե՞ւմ է Ձեզ Աբգարի գործքը, թե ոչ: Եթե զիտենաք, թե որքան պիտի խայտառակվենք ամենքս՝ Աբգարի խայտառակութեամբ»:

23. 3. նույնը:

8. 5— «Նորա դրութիւնը շատ ծանր է. ծառայութեան չէ ման դալիս²⁷. և նոր է միայն սկսել փողոց դուրս գալ»:

19. 5.— նույնը: Ընտանիքը և նա անձամբ՝ «սարսափելի դրութեան մեջ են»:

Հունիսի 7-ին լրանում էր Զոլոտարյովին վճարելիք պարտքի ժամկետը. հունիսի 1-ին Ա. Հովհաննիսյանը հուսահատութեան մեջ մի նամակով դիմում է Եվանգուլյանին և խնդրում խոսել պարտատիրոջ հետ, որպեսզի նա համբերի: Հովհաննիսյանը հույս ուներ, թե Եվանգուլյանը պահանջվող դրամը կուղարկի. «Իսկ եթե, աստված ոչ անե, տեղի ունենա այն, ինչ որ խելքս հրաժարվում է ըմբռնել, այն ժամանակ Զոլոտարյովին բավականութիւն տալու համար կժախեմ Գարիկոյի թանկագին ակները, իմ գրքերս, ամեն բան, ինչ որ աշխարհում ծախվում է և չէ ծախվում...»²⁸: Եվանգուլյանը հունիսի 2-ին փոխանցում է պահանջվող դրամը. «Եթե Ձեր հեռագիրը շտանայինք,— գրում է նրան Եվանգուլյանը,— վճռած ունեինք, որ Գարյա Միխայլովնայի վերջին ակներդները (որ շատ չէ մնացել) և Աբգարի գրքատունը գրավ դնել և փողը տալ Զոլոտարյովին. այսօր վերջին օրն էր»²⁹: Հովհաննիսյանն ազատվում է հրատապ պարտքերից. հեղտեմբերին Եվանգուլյանը գալիս է Քիֆլիս և տեղի դրամատերերի հետ խոսելով՝ կարգադրում մնացած պարտքերի ժամկետները երկարաձգելու գործը: Հովհաննիսյանը փրկվում է սնանկանալուց և նորից կյանք առնում, ինչպէս գրում է Եվանգուլյանը: Սա հայտնում է միաժամանակ, որ հակառակորդները դարձյալ վախենում են Աբգարից: Չայնբրի բացարձակ մեծամասնութեամբ վերջինս նույն տարվա դեկտեմբերին կրկին ընտրվում է քաղաքային դումայի իրավասու:

Հաջորդ տարիներին նույնպէս Ա. Հովհաննիսյանը նեղվում էր նյութական դժվարութիւններից. 1891-ի ապրիլին նա վաճառում է հայրական այգին: 1893-ին գրում է, թե «Արձագանքի» բաժանորդների թիվը շնայած աճելանում է, «բայց դարձյալ նորա նյութական մասը ճնշում, մաշում է ինձ»: Ընտանիքի ապրուստի միջոցները նախկինի նման նա հոգում էր Կենտրոնական գրավաճառանոցի եկամուտներով և քաղաքային վարկի ընկերութեան բանկից ստացած ուժեղ կով (տարե-

²⁷ Բարբառային ոճ, նշանակում է՝ չի գնում աշխատանքի:
²⁸ ԳԱԹ, Գ. Եվանգուլյանի ֆոնդ, վավ. 37:
²⁹ ՀՊԿՊԱ, Եվանգուլյանի անթվակիր նամակից [7.6.90 թ.]:

²⁶ Նրա առաջարկը չի ընդունվում:

կան 1000 ուրլի, վերջում՝ 600 ուրլի): Հետաքրքրական է, որ բազմիցս խորհրդածելով այս հարցերի շուրջ, Ա. Հովհաննիսյանն իրեն երբեք չէր անշատում իր պաշտոնակիցներից և շեշտում էր առհասարակ հայ խմբագիրներին վիճակված անխուսափելի տառապանքների օրինաչափ լինելը: Վկայակոչելով հայ պարբերական մամուլի պատմության փաստերը, նա արևելահայ թերթերի դադարեցման միակ լուրջ պատճառը համարում էր խմբագիրների նյութական անձուկ վիճակը և ընդգծում միաժամանակ, որ այդ լրագրությունն ուժեղ է հենց նրանով, որ խմբագիրներն անշահախնդիր կերպով նվիրված են իրենց գործին:

Ա. Հովհաննիսյանը նույնպես, ինչպես և իր նախորդներն ու ժամանակակիցները (Նազարյան, Մանդինյան, Սիմեոնյան, Արծրունի և ուրիշներ), լրագրական գործունեության ասպարեզում սնանկացավ և ոչ թե հարստացավ... Սակայն նա չէր էլ որոնում այլ հանգուցալուծում: Հովհաննիսյանը ֆանատիկորեն նվիրված էր իր կոշմանը և կամովին ամեն ինչ զոհաբերում էր ընտրած նպատակին: Նա շրջապատված էր նույնքան ֆանատիկ աշխատակիցներով, որոնց ընտրում էր զարմանալի հմտությամբ և, խմբագրության կազմում ընդունելուց հետո, ստեղծագործական աշխատանքի կատարյալ ազատություն էր ապահովում նրանց համար:

«Փորձ» և «Արձագանք» պարբերականներն իրենց մեծ հաջողությամբ խմբագրի ջանքերից բացի պարտական էին նաև նրա աշխատակիցների ամենօրյա տրանսպորտի և գրական տաղանդին:

Բ. ԱՇԽԱՏԱԿԻՑՆԵՐԸ ԵՎ ԹՂԹԱԿԻՑՆԵՐԸ

«Փորձ» և «Արձագանք» պարբերականներին աշխատակցել են ժամանակի գրական լավագույն ուժերը և այդ պատահական չէր: Արզար Հովհաննիսյանը լրագրի կենսունակությունն ու հաջողությունը ամեն բանից առաջ պայմանավորում էր աշխատակիցների գրական տաղանդով, ուստի և ջանում էր գտնել գրական աշխարհում իրենց արդեն դրսևորած և հրապարակախոսության մեջ հմուտ մասնագետներին: Աշխատակիցների գրական վարպետության և գիտական կարողությունների հետ մեկտեղ առաջնակարգ նշանակություն ուներ և նրանց դադափարական ուղղության հարցը: Հարկավ, Հովհաննիսյանի գործակից-

ների համոզմունքները հիմնականում ներդաշնակում էին նրա հրատարակությունների ոգուն:

Տարիների ընթացքում Հովհաննիսյանի պարբերականներին աշխատակցել են հայ զրոզներին՝ Ռ. Պատկանյանը, Բաֆֆին, Պ. Պոռչյանը, Գ. Սունդուկյանը, Հ. Պարոնյանը, Շիրվանզադեն, Հ. Հովհաննիսյանը, Վ. Փափազյանը, Մուրացյանը, Ա. Քիշմիշյանցը, Ա. Թումանյանը, Բ. Այվազյանը, Թարգմանիչներ Գ. Բարխուդարյանը և Փիլ. Վարդանյանը: Բանասիրական բաժնին աշխատակցել են Ստ. Պալասանյանը, Ալ. Երիցյանը, Գյուտ Աղանյանը, Ս. Քամալյանը, Քաջբերունին և ուրիշներ: Գիտնականներից «Փորձի» և «Արձագանքի» հետ կապված են եղել Գր. Խալաթյանը, Մ. էմինը, Ս. Եղիազարյանը, Մ. Շովրյանը (ե. Հովհաննիսյան): Հրապարակախոսական բաժնում մշտապես երևացել են և թերթի հիմնական բաժինը բարձր մակարդակի վրա պահել՝ Ն. Տեր-Ղևոնդյանը, Հարոն (Ն. Տեր-Հարությունյան), Ն. Քարամյանը, Լորդը (Իս. Հարությունյան), Վաղինակը (Պ. Տոնապետյան), Ս. Հախումյանը, Հ. Տիգրանյանը, Կ. Յաղուրյանը, Գ. Եվանգուլյանը, երբեմնապես՝ Կ. Եզյանը, Կ. Բեհբուդյանը, Ստ. Զելինսկին: Հովհաննիսյանը, որքան էլ զբաղված, նամակագրական լայն կապեր էր պահպանում ժամանակի մտավորականների հետ և ապահովում նրանց մասնակցությունը թերթի համապատասխան բաժիններին (Գր. Խալաթյան, Ս. Եղիազարյան, Հովհ. ք. Մկրյան և ուրիշներ): Նա զնահատում էր իր գործակիցներին և արժանին հատուցում նրանց աշխատասիրությունն ու տաղանդին: Մի առիթով Հովհաննիսյանը հետևյալ նշանակալից խոստովանությունն է արել. թեև «Փորձը» չենք կարող համեմատել եվրոպական ընտիր ամսագրերի հետ, «բայց ամենայն խղճմամբով կարող ենք ասել, որ ձեռքից եկածի չափ աշխատել ենք օգուտ քաղել մեր գրականական ասպարեզում գործող ուժերից և այս իսկ հանգամանքին, և ոչ թե մեր անձնական հատկություններին պետք է վերաբերել «Փորձի» հաջողությունը»³⁰: Նախընթաց բաժիններում մենք առիթ ունեցանք ծանոթանալու «Փորձի» և «Արձագանքի» աշխատակիցներ նիկ. Տեր-Ղևոնդյանի, Գ. Բարխուդարյանի, Ն. Քարամյանի, Ստ. Պալասանյանի և Ալ. Երիցյանի հետ:

«Փորձի» գլխավոր աշխատակիցներ Պալասանյանը և Երիցյանը ամբողջ հինգ տարի գլխավորել են այդ հանդեսի ազգային և քաղաքա-

³⁰ «Արձագանք», 1882, № 1:

կան տեսությունների, գրականության և գրաքննադատության բաժինները: Նրանք ջանացել են «Փորձը» բարձրացնել ժամանակի եվրոպական և ռուսական համանման հրատարակությունների մակարդակին, մի բան, որ ինչ-որ շափով հաջողվել է նրանց:

Այլ նրիցյանը հետագայում ակտիվ մասնակցություն է ցույց տվել նաև «Արձագանքի» հրատարակության գործին, մնալով թերթի պատմաբանասիրական բաժինների ամենահիմնական հեղինակը և խմբագրության հաստատուն հենարաններից մեկը:

Գյուտ Բահանա Աղանյանը (Հառուբյուն Տեր-Առաֆեյան) «Արձագանքին» աշխատակցել է 14 տարի: Նա սկզբում աշխատում էր իբրև շաբաթաթերթի քարտուղար, իսկ Ա. Հովհաննիսյանի նյութական ճեղքնաժամի տարիներին վարում էր թերթի նաև գրամական հաշիվները: Գյուտ Աղանյանի բարեխիղճ և ազնիվ աշխատանքը նկատի ունեն Հովհաննիսյանը, երբ իր բարեկամների ներկայությամբ հայտարարում էր, թե նրա՝ «Արձագանքին» արած ծառայությունը անգնահատելի է»³¹:

Բացի խմբագրական տեխնիկական աշխատանքից, Գյուտ Աղանյանը «Արձագանքում» հանդես էր գալիս նաև բանասիրական հոդվածներով և թարգմանություններով: Նրա գրչին է պատկանում Սվլատոպոլոկ Զեխի «Գյուղի սուրբը» պատմվածքի թարգմանությունը: Գ. Աղանյանն է թարգմանել նաև Ն. Յանչուկի «Յան էրնստ Սմոլեար» մեծածավալ ակնարկը: Այն նվիրված է ակնավոր հրապարակախոս, պատմաբան և սլավոնագետ Յան էրնստ Սմոլեարի կյանքին և գործունեությանը: 1885-ին, երբ ցարական կառավարությունը փակում է հայկական զբոսայգիները, «Արձագանքի» խմբագրության կողմից խիզախ մի քայլ էր՝ Սմոլեարի կյանքի և պայքարի պատմության հրապարակումը: Այդ քայլը, սակայն կատարվում է ծրագրված ձևով և անշուշտ հասնում իր նպատակին: Հայ ընթերցողի համար հասկանալի էր դառնում լատիներեն սերբերի մղած պայքարը՝ գերմանացիներու վտանգի դեմ, իսկ հայ մտավորականության գործունեության համար ուղեցույց էին դառնում Սմոլեարի պայքարի մեթոդները³²:

«Արձագանքի» էջերում տպագրվել են Գյուտ Աղանյանի բանասիրական մի շարք հոդվածները, ինչպես և գրախոսվել են նրա «Դիվան

հայոց պատմության» աշխատության և «Լուսմա» հանդեսի հերթական համարները:

«Փորձի» և «Արձագանքի» հրատարակության գրեթե բոլոր տարիներին իր թարգմանություններով այդ պարբերականներին աշխատակցում էր Փիլիպոս Վարդանյանը: Բազմազան էին Փիլիպոս Վարդանյանի հետաքրքրասիրությունները: Տարբեր ժամանակներում «Արձագանքում» տպագրվել են եվրոպական և ռուս հեղինակներից Վարդանյանի կատարած թարգմանությունները, նվիրված հայագիտության, տոմարագիտության, քաղաքակրթության պատմության հետ կապված զանազան հարցերի, կանանց իրավունքների խնդրին, լրագրության վիճակի լուսաբանությունը եվրոպայում և այլն: 1895—97 թթ. հայկական շարժերի և դրանց հաջորդած ժամանակաշրջանում, երբ եվրոպական մամուլը մեծապես արծարծում էր այդ իրադարձությունները, Փիլիպոս Վարդանյանը գերազանցապես զբաղվում է արտասահմանյան թերթերի արտաքին լուրերի թարգմանությամբ («Դեյլի նյուս», «Դեյլի տելեգրաֆ» «Քայմա» և այլն):

Մանկավարժական աշխատանքին զուգընթաց Վարդանյանն իր թարգմանական-լրագրական աշխատանքով նպաստում էր հայ միջին ընթերցողի ընդհանուր զարգացմանը: Պատկանյանը բարձր է գնահատել Փ. Վարդանյանի վաստակը՝ մասնավորապես հայ մանուկ սերունդին դասական հեղինակների միջոցով նոր հայախոսություն սովորեցնելու գործում: Հաշվի առնելով նրա ծայրահեղ աշխատասիրությունը, Պատկանյանը հայ գրականության և մանկավարժության ասպարեզում նրան համարում է աստղ, անձնավորված գործունեություն:

1886—1891 թթ. «Արձագանքի» գլխավոր աշխատակիցն էր Շիրվանզադեն: Ալեքսանդր Շիրվանզադեի մասնակցությունն «Արձագանքի» խմբագրության գործերին, անկասկած, մի ամբողջ գլխով շաբաթաթերթը բարձրացրել է նախկին մակարդակից: Հիրավի, իր գրական տաղանդի ծաղկման տարիներին, Շիրվանզադեն «Արձագանքի» էջերում տպագրած գեղարվեստական գործերով, գրաքննադատական հոդվածներով, հրապարակախոսական և բանավիճալին ելույթներով միանգամայն նոր որակ է հաղորդել թերթին: Այդ տարիներին «Արձագանքը» փաստորեն խմբագրում էր Շիրվանզադեն. «Ծն էի նրա իսկական խմբագիրը, — գրում է նա, — առաջնորդողներ գրողը, մամուլի տեսություն կազմողը, քննադատը, թատրոնական ռեցենզենտը, թարգմանիչը, սրբ-

³¹ ԳԱԹ, Գյուտ Աղանյանի ֆոնդ, վավ. 455:

³² «Արձագանք», 1885, № 11:

բազրիչը, էքսպեդիտորը»³³։ Չհաշված գեղարվեստական ստեղծագործությունները, որոնք նույնպես նա պարտավոր էր հասցնել ժամանակին, Շիրվանզադեն աշխատում էր արտակարգ լարվածությամբ. «Բաֆֆու մահվանը նվիրված «Արձագանքի» համարը պատրաստել եմ երեսուն ժամվա ընթացքում», գրում է նա իր նամակներից մեկում, մեր սերնդին ծանոթացնելով անցյալի լրագրողի աշխատանքային օրվա ռեժիմի հետ։

Շիրվանզադեի խմբագրած շաբաթաթերթն ստացել է կենսական նոր ուժեր և մղումներ, դարձել ժամանակի հասարակական-քաղաքական կյանքի բարձրացրած հարցերի զգայուն արձագանքը մեր իրականության մեջ։

Դեռևս Շիրվանզադեի աշխատակցության օրերին, 1888-ի սկզբին, «Արձագանքին» սկսում է աշխատակցել Նիկողայոս Քարամյանը։ Ինչպես երևում է նրա հոդվածների քանակից (որոնք տպագրվում էին նաև NN ստորագրությամբ), Քարամյանը խմբագրության կազմում հենց սկզբից ձեռք է բերում առաջնակարգ դիրք։ Պետք է ենթադրել, որ նրա ոճը եղել է վերամբարձ, կեցվածքը՝ հպարտ և վանող։ Շիրվանզադեն հետևյալ կերպ է նկարագրում նրա մուտքը խմբագրատուն։ 1887-ի նոյեմբերին Ա. Հովհաննիսյանի տանը նշանակվում է խմբագրական ժողով. «Այնտեղ էր, իմիջիայլոց, և Քարամյանը, մեր հայրենակիցը, և մի քանի նորավարտներ։ ...Բավական անախորժ տպավորություն գործեց մեր հայրենակիցը ինձ վերա, նույնպես և Բաֆֆի վերա։ Այնինչ՝ Արզարը շատ է հավանում, բայց քեզ պիտի հայտնի լինի, որ նա մի փոքր կողմնապահ է դեպի գերմանական ուսանողները։ Բանից երևում է, որ միայն Արասխանյանցին չէ հատուկ ամենաչընչին մտքերը ամենաբարձրագույն տոնով արտահայտելն, այլ բոլոր գերմանավարտները նույնպես են»³⁴։

Չնայած Շիրվանզադեի վրա թողած այս աննպաստ տպավորությանը, Քարամյանը շնորհալի լրագրող էր. նա «Արձագանքին» աշխատակցում է 1888-ից մինչև այդ թերթի դադարումը։

Գրեթե նույն տարիներին, 80-ական թվականների վերջին, «Արձագանքին» աշխատակցում էր Նիկ. Քարամյանի բարեկամներից մեկը, հայ մանկավարժ և գրականագետ Խաճակ Հարությունյանը (Լորդ)։ Նա

նույնպես բարձրագույն կրթությունը ստացել էր Գերմանիայում և մանկավարժական աշխատանք էր կատարում Ներսիսյան դպրոցում։ Իս. Հարությունյանը մի շարք գրքերի հեղինակ էր, աշխատակցում էր ժամանակի հայ պարբերական մամուլին։ Նրա մասնակցությունը «Արձագանքին» ավելի շափավոր էր, սակայն նա Ա. Հովհաննիսյանի մերձավոր գործակիցներից էր և նրա աշխատանքը խրախուսողներից մեկը։

Շիրվանզադեի հեռանալուց հետո Ա. Հովհաննիսյանը «Արձագանքին» աշխատակցելու է հրավիրում հայ բանաստեղծ Հովհաննես Հովհաննիսյանին, որը 1891—93 թվականներին աշխատում էր Ներսիսյան դպրոցում։ Հ. Հովհաննիսյանը «Արձագանքում» տպագրել է իր բանաստեղծությունները, թարգմանական հոդվածներ, շուրջ 35 գրաքննադատական հոդվածներ։ Այդ տարիներին նա առանձնակի սիրով և մասնագիտական պատշաճ խորությամբ էր կազմում Քիֆլիսի հայկական թատերական ներկայացումների ամենօրյա տեսությունները։

Ի դեպ, «Արձագանքի» աշխատանքներին մասնակցություն էր ցույց տալիս և տիկին Զարուհի Հովհաննիսյանը (բանաստեղծի կինը), որը տիկին Զ. ստորագրությամբ «Արձագանքում» տպագրում էր թարգմանություններ ուսերենից և ֆրանսերենից։

Հարս (Նիկողայոս Տեր-Հարությունյան)։ «Արձագանքի» հրատարակության ամբողջ ժամանակամիջոցում այդ թերթին փոքրիկ ընդմիջումներով աշխատակցել է Հարոն։ Նա, եթե անգամ հնարավորություն չէր ունենում թղթակցել «Արձագանքին», այնուամենայնիվ միշտ մոտ էր կանգնած խմբագրությանը և մի կարճ միջոց, 1891-ի առաջին կիսամյակում, նույնիսկ մասնակից է դառնում հրատարակչական գործերին։

Հարոն ավարտել է Փարիզի արևելյան լեզուների դպրոցը (հայագետ էր. Գյուլոթիեի ուսուցչապետության շրջանում)։ Դեռևս Փարիզում սովորելու տարիներին, 1873—76 թթ. թղթակցում էր «Մշակին» և հրատարակային շնորհակալություն ստանում Արծրունուց։ Կովկաս վերադառնալուց հետո նա շարունակում է աշխատանքը Արծրունու թերթում (առանց հոնորարի), բայց որոշ տարածայնությունների պատճառով 1878-ին հեռանում է «Մշակից»։ Հրատարակախոս Նիկո Նիկողաձեի հրավերով սկսում է աշխատակցել նրա «Օճօր» թերթին, միաժամանակ 1880—82 թթ. թղթակցում էր Մամուրջանի «Արևելյան մամուլին»։ 1882-ից Հարոն մշտապես կապվում է «Արձագանքի» խմբագրության

³³ Շիրվանզադե, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. 8, 1951, էջ 142։
³⁴ Շիրվանզադե, Երկերի ժողովածու, հատ. 10, Երևան, 1962, էջ 627։

հետ: նա դրադում էր և մանկավարժական աշխատանքով. 1884-ի ամ-
ռանը խնդրում է Եզլանի միջնորդությունը՝ Սանասարյանից թոշակ
ստանալու համար, որպեսզի մեկնի Եվրոպա՝ կատարելագործվելու հա-
յագիտության մեջ: Այդ ծրագիրը հավանաբար չի իրականանում, որով-
հետև Հարոն հետագայում նույնպես ապրում և աշխատում է Կովկա-
սում: Նա՝ հինգ տարի, 1885—89 թթ., ծառայում է Քիֆլիսի թուրքա-
կան հյուպատոսարանում, իբրև թարգմանիչ³⁵: Հարոյին է պատկանում
արևելահայ մամուլի պատմությունն սկզբնավորելու պատիվը³⁶:

Հարոն «Արձագանքում» տպագրել է հրատարակախոսական հոդ-
վածներ, նամակներ, թարգմանություններ: Հավանաբար բանավիճա-
յին նկատառումներով թարգմանել է Վոլտերի «Մեծն Գասպար» երգի-
ծական պատկերը (ինքնահավան տգետի մասին), Ալֆոնս Գոդեի «Երեք
ազոավ» պատկերը և այլն: Ընթացիկ իր գործունեության մեջ Հարոն
պաշտպանում էր ազգային-պահպանողականների քաղաքական դավա-
նանքը: Նա հայկական եկեղեցին հակադրելով կաթոլիկական և այլ
եկեղեցիների, առաջինը համարում է բացառիկ, քանի որ ըստ նրա՝ այն
ազգային էր, ինքնուրույն և անկախ. այսինքն՝ հայերի դարավոր պատ-
մությունն ընթացքով անբաժան կապված էր եղել ժողովրդի կյանքի
հետ, եղել նրա գոյության երաշխիքը³⁷: Հարոն, սակայն, ազգապահ-
պանության հարցում եկեղեցուն դուզընթաց «բնականաբար ավելի կեն-
դանապահ տարրեր» է համարում մայրենի լեզուն և «հայրենական
նորը»:

Իբրև «Արձագանքի» թղթակից Հարոն 1882 թ. մեկնում է Կ. Պոլիս,
իսկ հաջորդ տարին՝ Փարիզ և Վենետիկ: «Արձագանքում» 1882-ին
տպագրվել է նրա «Նամակներ Պոլսից» նամակաշարը, որտեղ Հարոն
նկարագրում է արևմտահայության առօրյան, մշակութային և ազգա-
յին կյանքի նորությունները, հայ մշակների ճակատագիրը: Հարոյի փա-
րիզյան թղթակցությունները նույնպես նվիրված են հայ հասարակու-
թյանը, բանասիրությանը, քաղաքական կյանքի հուզող հարցերին:

Պարոնյանի ելույթից հետո Հարոյի թղթակցությունները արևմտա-
հայության կյանքի անաչառ և բազմակողմանի լուսաբանության երկ-

³⁵ Հարոն՝ «բնական» թարգման էր բազմաթիվ խեղճ ու աղքատ թրքահայտակ
հայերի, նրան է «Արձագանքի» թղթակիցը, ափսոսանքով հայտնելով աշխատանքից
նրա հեռանալու լուրը:

³⁶ Տե՛ս Լառո, Հայոց մամուլը Ռուսաստանում և Կովկասի մեջ, Քիֆլիս, 1878:

³⁷ Տե՛ս «Արձագանք», 1883, № 14:

որդ էտապն էին խորհրդանշում Ա. Հովհաննիսյանի պարբերական-
ների էջերում: Դրան հաջորդում է երրորդ փայլուն էտապը՝ հանձինս
Վաղինակի թղթակցությունների:

Սիմեոն Հախումյան: «Արձագանքի» զլխավոր աշխատակիցն էր
Սիմեոն Հախումյանը: Բազմակողմանի հետաքրքրությունների տեր այս
հրատարակախոսը «Արձագանք» լրագրին հաղորդում է նոր շունչ: Նրա
առաջնորդողները, գրականագիտական և բանավիճային հոգավածները
գրված էին բուռն կրթով և անկախ այն բանից, թե որքանով էին ան-
խոցելի իրենց սկզբունքների առումով, վարակում էին ընթերցողին:
Գևորգ Չմշկյանը խոսելով Հախումյանի գործունեության մասին, հե-
տագայում հիշում է. «Հախումյանն այդ ժամանակ «Արձագանք» թեր-
թի ամենամոտիկ աշխատակիցներից մեկն էր և համարյա թե մենակ
վարում էր խմբագրական բոլոր գործերը: Աբգար Հովհաննիսյանը, որ
հասկանում էր և գիտեր գործի ծանրությունը, մեծ հավատ էր ընծա-
յում Հախումյանին, այնպես որ լրագիրը վստահորեն շարունակում էր
իր գործը, շնորհիվ Հախումյանի ժիր տոկունության և բազմակողմա-
նի աշխատասիրության:

Հախումյանը ծնված էր լրագրական գործունեության համար և ափ-
սոս, որ չհաջողվեց նրան շարունակել իր սիրած գործը»³⁸:

Սիմեոն Հախումյանը ծնվել է Շուշի քաղաքում: 1859 թ. ավար-
տել է տեղի թեմական դպրոցը, այնուհետև ընդունվել է Վիսարյանի Գևորգ-
յան ճեմարանը: Հախումյանը 1878 թ. հեռացվում է ճեմարանից³⁹ և
անցնում մանկավարժական աշխատանքի: 1879—80 ուսումնական
տարում աշխատում է Կարսի երկսեռ դպրոցներում իբրև ուսուցիչ և
տեսուչ: 1880—82 թ. մանկավարժական աշխատանք է կատարում Շու-
շիի թեմական և օրիորդաց դպրոցներում: Շուշիում 1882-ին հիմնա-
դրում է «Գործ» հանդեսը, որտեղ գրակերպում են Հախումյանի երիտա-
սարգական տարիների լիբերալ-նարողնիկական հայացքները: 1883-ին
հրատարակության իրավունքը պահպանելու նպատակով Հախումյանը
լույս է ընծայում «Գործի» երկրորդ, փոքր համարը և շարունակում
մանկավարժական աշխատանքը՝ թավրիդում: 1884-ի վերջին վերադառ-
նում է Քիֆլիս, հրատարակում «Գործի» III, լիարժեք համարը, որը

³⁸ «Տարազ», 1905, № 10:

³⁹ Գևորգյան ճեմարանից հեռանալու առիթով Հախումյանի դրած ընդարձակ բա-
ցատրագիրը պահվում է Զարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանում:

դարձյալ աչքի էր ընկնում խմբագրի նարոդնիկական հայացքների թարմությամբ և աշխուժությամբ: Նյութական դժվարությունների պատճառով Ս. Հախումյանը ուշացնում է IV համարը, որի նյութերը թեև պատրաստվում և ներկայացվում են գրաքննության, սակայն Կովկասի գրաքննական կոմիտեն հանդեսը համարում է մեխանիկորեն դադարեցված⁴⁰:

Ս. Հախումյանը 1885-ից նվիրվում է հրապարակաստանական աշխատանքին և մինչև դարավերջը գործուն մասնակցություն ունենում Կովկասի հայ և ռուս լրագրությանը: 1885—90 թթ. նա աշխատակցում էր «Մշակին», 1890—92-ին՝ «Աղբյուր» և «Տարագ» պարբերականներին. 1894—97 թթ. Հախումյանը վարում էր «Արձագանքի» գլխավոր աշխատակցի պաշտոնը: 1899-ին, «Արձագանքի» դադարից հետո, թրղթակցում է «Նոր-գարին»: 1900 թ. Հախումյանը փոխադրվում է Փարիզ: Այստեղ, 1901-ին նա սկսում է հրատարակել «Ժամանակ» ամսագիրը, որը, սակայն, դադարում է 2-րդ համարից հետո: (Խմբագրին անհրաժեշտ էր գեթ 400 բաժանորդ, մինչդեռ «Ժամանակի» բաժանորդների թիվը հազիվ էր հասնում 100-ի)⁴¹:

Հախումյանը աշխատակցել է և ռուսական պարբերական մամուլին («Новое обозрение», «Кавказ», «Тифлисский листок», «Русский курьер», «Каспий», «С.-Петербургские ведомости»): Հայ մամուլում գրել է Ահրիման, Մար-Ամադ, Մերուկ գրական կեղծանուններով: Նա զբաղվել է և գեղարվեստական գրականությամբ. գրել է բանաստեղծություններ, «Այծեմնիկ» վիպակը, «Մանիկ» նովելը, թարգմանել է Կոիլովի առակները, Հյուզոյի, Լիֆլերի բանաստեղծություններից, Իրսենի «Ռոկտոր Շտոկման» պիեսը, Զուգերմաննի, Պոտեխինի պիեսներին:

Ս. Հախումյանը մասնակցել է Թիֆլիսի և Բաքվի թատերական կյանքին թե՛ իբրև դերասան, և թե՛ իբրև ռեժիսոր:

Հախումյանը 1900-ին ընդունվում է Սորբոնի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետը և միաժամանակ հաճախում Քուլեժ դը Ֆրանսի

⁴⁰ Այս մասին ավելի հանգամանորեն տե՛ս Մ. Մխիթարյան, Հախումյանի «Գործ» հանդեսը («Հայ պարբերական մամուլի պատմությունից», գիրք I, Երևան, 1963):

⁴¹ «Ժամանակի» նպատակն էր օգնել հայ հասարակությանը, որպեսզի նա շփոթված գիտակցորեն մասնակից լինի եվրոպական մտավոր շարժման, որ նա սիրելի էր մայրենի լեզուն իբրև միակ բնական, ճշմարիտ և ուժեղ գործիք գիտություն և քաղաքակրթություն յուրացնելու» (տե՛ս «Ժամանակ», 1901, № 1):

բարձրագույն սոցիալական դասընթացները. նրան չի հաջողվում Կովկասի հարուստներից մի բարերար գտնել և կարճ ժամանակից թողնում է դասախոսությունները: Փարիզում նա հիվանդանում է թոքախտով, իսկ 1901-ի վերջին երևում են հոգեկան խանդարման առաջին նշանները: 1903—1904 թթ. Հախումյանն արդեն անհույս հիվանդ էր: 1905-ի փետրվարին վախճանվում է Փարիզի հիվանդանոցներից մեկում՝ ծայրահեղ թշվառության մեջ:

Ս. Հախումյանի 80-ական թվականների լիբերալ-նարոդնիկական հայացքները դարավերջին որոշ էվոլյուցիա էին ապրել դեպի ազգային պահպանողականություն և սակայն, այս շրջանում ևս նրա ելույթները որքան էլ մարտական, դուրս չէին գալիս լիբերալիզմին հատուկ շափավոր պահանջների շրջանակներից: Այսպես, նա ողևորությամբ է դիմավորում կառավարության կողմից մտցվող բարենորոգումների յուրաքանչյուր ծրագիր, ողջունում դատարանների բարեփոխումների ուղղությունը արված քայլերը, վիճակագրական հանձնաժողովների ստեղծման ծրագիրը: Հախումյանը մեծ հույսեր էր կապում Կովկասում ստեղծվելիք քաղաքային ինքնավարության սիստեմի հետ, այդ գնահատելով իբրև երկրին պատվաստվող «ամենանշանավոր ռեֆորմատորական սկզբունք»: Ալեքսանդր II-ը Հախումյանի համար իդեալական միապետի սիմվոլ էր. նա «նվիրված էր իր երկրի ներքին բարեկարգության, իր հպատակների երջանկության»: Գյուղացիական ռեֆորմի 35-ամյակին նվիրված առաջնորդողում Հախումյանը մի կողմից նկարագրում է այն պայմանները, որոնց մեջ ապրում էին ճորտերը (այդտեղ մարդը մարդու ստրուկն էր, իսկ աշխարհը՝ կենդանի մարդկանց զերեզմանոց), մյուս կողմից հայտարարում է, թե մեռելային այդ աշխարհը լույս և ջերմություն կարող էր ստանալ միմիայն «արտաբուստ» («վերելից»): Հախումյանի համոզմունքով թագավորն այդ լույսը տալու հետ մեկտեղ ազատված ժողովրդի ձեռքը նաև ռեֆորմ է տալիս, որպեսզի կարողանա զրանով պաշտպանել իրեն այն ոտնձգություններից, որ անխուսափելի կերպով պիտի գործ դնեին «ստրուկներից» զրկված «տերերը»⁴²: Հախումյանին հավանաբար հայտնի չէր այն փաստը, որ դեռևս ռեֆորմի նախագծի նախապատրաստման շրջանում Ալեքսանդր II-ը ազնվականների ներկայացուցիչների առջև ունեցած

⁴² Տե՛ս «Արձագանք», 1896, № 21:

մի ելույթում հայտարարել էր, թե այն ամենը, ինչ կախված է իրենից, կատարել է, հարցը մաքսիմալ ձևով նրանց օգտին լուծելու համար⁴³:

Ինչ վերաբերում է գյուղացիական հարցին, ապա, ինչպես արդեն առիթ ունեցանք նշելու, նարոդնիկական հայացքների երբեմնի պրոպագանդիստը 90-ական թվականներին նույնպես չէր ուզում հաշտվել գյուղական տնտեսությունների քայքայման փաստի հետ և միջոցներ էր որոնում կանխելու գյուղացիների պրոլետարականացման պրոցեսը:

Հախումյանի գրիչը շիկանում է 1895—96 թթ. Արևմտյան Հայաստանում ծավալվող ողբերգական իրադարձությունների օրերին: Ուշագրավ է սակայն այն երևույթը, որ եթե առհասարակ հրապարակախոսի իր բուն կրքով նա պաշտպանում է աղետյալ հայերի իրավունքները, ապա երբեմն էլ, երբ այդ անհրաժեշտ էր, չէր խնայում իրենց՝ հայերին: 1895-ին շարդեբից փրկված 10 սասունցիներ ապաստան էին գտել Քիֆլիսում: Նրանցից 8-ը կրկին վերադառնում է երկիր: Սասունցի Խամոն և նրա կին Ալթունը զոհ գնալով ոմն ձեռններից Պոլսաճյանի մեքենայություններին, և չսեղով «Արձագանքի» աշխատակիցների խորհուրդները, մեկնում են Լոնդոն: Պոլսաճյանը մի քանի ամիս շարունակ զանազան հավաքներում երիտասարդ ամուսիններին ներկայացնում է Լոնդոնի հասարակությանը, էկզոտիկ փայլ հաղորդելով խորապես դրամատիկ այդ արարողությունը... Բավականաչափ գումար վաստակելուց հետո Պոլսաճյանը, սասունցի ամուսիններին հասցնելով Քիֆլիս, չքանում է ասպարեզից: Նրանք այժմ հանդերձավորված էին ոչ միայն եվրոպական տարազով, այլև կրում էին նոր անուններ (Պետրոս և Անուշ): «Արձագանքի» խմբագրատանը գրուցելով նրանց հետ՝ Հախումյանը զարմանքով համոզվում է, որ նրանք այլևս չեն ուզում վերադառնալ Սասուն: Այս միջադեպը հիմք է ծառայում Հախումյանի լավագույն ֆելիետոններից մեկի համար («Միստրը Պետրոս»)⁴⁴:

Հախումյան-հրապարակախոսի համար բնորոշ է այն, ինչը անհրաժեշտ է լրագրողին՝ ժամանակի զգացողությունը: Նրա հրապարակախոսության մյուս առանձնահատկությունն այն է, որ ժամանակի հուզող հարցերի մասին գրում է բուն պաթոսով, գրում է կրքով, համոզմունքով կամ ցասումով: Հախումյան-լրագրողը հախուռն խառնը-

վածքի գործիչ էր, դյուրարորոք, մի փոքր անհավասարակշիռ: Անձնական փոքրիկ գծաուձեղծությունների հետքերով կամ պարզապես չափազանց ինքնավստահությունից՝ նա երբեմն փորձում էր ոչնչացնել ճանաչված հեղինակությունները և քիչ չէր մեղանշում գրական էթիկայի նորմերի դեմ: Զայրույթի պահին նա դառնում էր կոպիտ և վերավորում գրական հակառակորդներին՝ ամենասուր արտահայտություններով: Նա իրեն արդարացնում էր նրանով, որ ժամանակին բանավեճում նույնքան անխնա են եղել նաև Հայնեն ու Բյորնսոնը: Հախումյանը, հարկավ, մոռանում էր Հայնեից և Բյորնսոնից իրեն բաժանող տարածության չափը...

1897 թ. Վրթաբենս Փափազյանը հրավիրվում է աշխատելու «Արձագանքի» խմբագրատանը իբրև քարտուղար: Լրագրի էջերում նա հրապարակում է իր բազմաթիվ ստեղծագործությունները և հողվածները, հակայական եռանդ է ներդնում խմբագրական աշխատանքների կազմակերպման մեջ: Սակայն, Փափազյանի հույսերը, թե «Արձագանքը» կարելի կլինի դարձնել ժամանակի հայ գրողներին կենտրոնացնելու գրական մի օջախ, չեն իրականանում: Հաջորդ տարվա սկզբին լրագիրը դադարում է հրատարակվել:

Մենք համառոտակի թվարկեցինք «Փորձի» և «Արձագանքի» գըլխավոր աշխատակիցների անունները: Դրանց հետ մեկտեղ Հովհաննիսյանի հրատարակությունների հաջողությունը քիչ չէին նպաստում և թղթակիցները: Հովհաննիսյանը սեփական թղթակիցներ ուներ Արևմտյան Հայաստանում, երբեմնապես՝ Փարիզում և Լոնդոնում, վերջին շրջանում՝ նաև Բեռլինում և Մադրիդում: Քիֆլիսից և գավառներից «Արձագանքին» թղթակցում էին շատերը, որոնցից ոմանք տարիների իրենց հետևողական աշխատանքով մեծ նպաստ էին բերում թերթի խմբագրական աշխատանքներին: Այդ թղթակիցներից էր Պետրբուրգի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետի շրջանավարտ, գիտական աշխատանքի անբասիր կարողություններով օժտված Հակոբ Տիգրանյանը⁴⁵:

Տիգրանյանը «Արձագանքին» թղթակցել է 1884—90 թվականներին: Նա գերազանցապես գրում էր քաղաքական հողվածների՝ առաջնոր-

⁴³ Տե՛ս Н. Ямпольский, Сатирическая журналистика 1860-х годов, М., 1964, стр. 6.

⁴⁴ Տե՛ս «Արձագանք», 1895, № 131:

⁴⁵ Հակոբ Տիգրանյանը յոթ տարի շարունակ աշխատել է Քիֆլիսի քաղաքային վարչությունում իբրև քարտուղար: Նա գործուն մասնակցություն ուներ հայ հասարակական կյանքին: Մի քանի տարի եղել է Քիֆլիսի հայ հրատարակչական ընկերության խմբագրական մասնաժողովի նախագահը: Վախճանվել է 1890-ին, թոքախտից:

գողներին և տեսութունների ձևով: Նրա արժարժած հարցերն իրենց թարմությամբ մեծ հետաքրքրություն էին առաջացնում ընթերցողների շրջանում:

Անկախ այն բանից, թե որքանով էին ինքնուրույն նրա հոգվածները, և թե հեղինակը որքան ճիշտ կողմնորոշում ուներ ժամանակի եվրոպական երկրների քաղաքական կարգերի հեռանկարների հարցում, անկասկած զնահատելի էր նրա այն համոզմունքը, ըստ որի համապատասխան երկրների պետական կարգերի կայունության երաշխիքը պայմանավորված էր ժողովրդական լայն խավերի նյութական ապահովվածությամբ և իրավական ազատությունների ներգաշնակությամբ:

1888 թ. «Արձագանքին» սկսում է թղթակցել հայ իրավաբան Կարապետ Յաղուբյանը: Պաշտոնի բերումով գտնվելով Թիֆլիսից հեռու, նա մի քանի տարի շարունակ թղթակցում է «Արձագանքին», հեռակա ձևով ղեկավարելով արտաքին տեսության բաժինը: «Արձագանքի» տեսարանը բաժնի նյութերը կազմում էր այն հաշվով, որպեսզի գրանք մատչելի լինեին միջին ընթերցողներին: Նրա համոզմունքով հայ հասարակության կրթված դասը ազատ կարող էր օգտվել ռուսական մամուլից: Որ բաժինը մեծ ընդունելություն է գտնում, այդ երևում է այն խրախուսական նամակներից, որ ստանում էր խմբագրությունը ընթերցողներից:

Կարապետ Յաղուբյանը զարգացած և բարձր կուլտուրայի տեր լրագրող էր, որը հայ ընթերցողներին լայն տեղեկություններ էր տալիս ժամանակի եվրոպական երկրների քաղաքական իրադարձությունների մասին: Այդ երկրների պետական կառուցվածքի հարցում Յաղուբյանի համակրանքները Անգլիական պետական սիստեմի կողմն էին: Հարկ է նշել, սակայն, որ հայկական հարցում նա անվարան և առանց վերապահության նշավակում է ողջ եվրոպայի խաղաղացած անփառունակ դերը⁴⁵:

«Արձագանքում» «Մարգարիտ» ստորագրությամբ թարգմանություններ է տպագրել Տիրումի Կոստանյանը (Կարապետ Կոստանյանի

⁴⁵ «Արդյոք որևէ հույս կա», որ եվրոպան կատարե այդ մարդասիրական գործը.— խորհրդածում է Յաղուբյանը,— որևէ գործնական [նշանակություն] կունենա՝ եվրոպական մամուլի հայտնած կարծիքը, թե եվրոպան պետք է օգնության ձեռք կարկառե Տաճկաստանում ավազակների ձեռքին տանջվող հայերին: Մենք կարծում ենք ոչինչ» (տե՛ս ՎեՊՊԱ, ֆ. 480, գործ 1052):

Վինը): Օրիորդ Մարգարիտ Մատինյանը լրագրի էջերում պարբերաբար հրատարակում էր Թիֆլիսի երաժշտական կյանքի օրագիրը:

1894—96 թվականներին «Արձագանքի» գեղարվեստական գրականության բաժնում, դարձյալ «Մարգարիտ» ստորագրությամբ երևում են Մարգարիտ Պայազատյան-Նավասարդյանի պատմվածքները⁴⁷: Նա ավարտել էր ժնեի համալսարանը, ապա կատարելագործվել ժնեի և Փարիզի համալսարանների մի քանի ֆակուլտետներում: Հայրենիք վերադառնալուց հետո զբաղվում էր գրական աշխատանքով: Վախճանվել է 1896-ին, 38 տարեկան հասակում:

«Արձագանքի» հրատարակության վերջին շրջանում լրագրին թղթակցում էր Գրիգոր Տեր-Միքայելյանը, որը մինչ այդ մանկավարժական աշխատանք էր կատարում Շուշիի քաղաքային ուսումնարանում: Նա իր հոգվածները հրատարակում էր «Ազատ ժամեր», իսկ երբեմն էլ «Պարապ ժամեր» խորագրի տակ՝ «Սերմացան» գրական կեղծանունով: Սերմացանի հոգվածները հիմնականում շոշափում էին առօրյա հարցերը:

Սերմացանը անդրադարձել է ժամանակին եվրոպական երկրներում ծավալվող կանանց շարժմանը, հայ ընթերցողներին ծանոթացրել Բազելի և Բեռլինի կանանց կոնգրեսների հետ: Նա հիշատակում է Ֆրանսիայի կանանց շարժումը՝ հօգուտ Արևելքի կանանց իրավունքների պաշտպանության, ինչպես և Անգլիայի կանանց պայքարի պատմությունը՝ ընտրական իրավունքներ ստանալու ուղղությամբ: Այս ֆոնի վրա նա զարգացնում է հայ կանանց իրավունքների պաշտպանության հարցը և կոչ անում այրերին՝ նպաստել կանանց բարոյական, մտավոր և նյութական առաջադիմությանը:

«Արձագանքի» վերջին տարիների գործունյա թղթակիցներից էր Հակոբ Ճաղարեկյանը: Շուշիի թեմական դպրոցն ավարտելուց հետո նա 1881—1896 թթ. մանկավարժական աշխատանք է կատարել տեղի դպրոցներում, միաժամանակ զբաղվել է գրական, թարգմանական աշ-

⁴⁷ «Արձագանքի 1894—96 թթ. համարներում տպագրվել են Մարգարիտի հետևյալ ստեղծագործությունները. «Սիրո աչքեր», «Ապարանջան», «Վիպասան Խուզավերդյանի խոստովանանքը», «Մարուկի սիրուհին», «Դավաճանի հայրը», «Շողիկի վերադարձը»: Վերջին երեք պատմվածքների սյուժեն վերցված է 1894—96 թթ. հայկական շարժրի հետ կապված դեպքերից:

խատանքներով⁴⁸: 1885-ից սկսել է թղթակցել «Աղբյուր» հանդեսին, ապա «Նոր-դար» լրագրին, ավելի ուշ՝ «Լուսավիին»: 1895-ից անընդմեջ թղթակցում է «Արձագանքին»: 1896 թ. հետո, երբ փակվում են հայկական դպրոցները, Հ. Ճաղարբեկյանը ամբողջովին նվիրվում է գրական-հրատարակատեսակական աշխատանքին: «Արձագանքում» տպագրվել են նրա մի շարք գրաքննադատական և հրատարակատեսակական հոդվածները: Վախճանվել է 1900-ին, 36 տարեկան հասկում:

«Փորձի» և «Արձագանքի» թղթակիցների թիվը չի սահմանափակվում հիշատակված անուններով: Մասնավորապես «Արձագանքին» թղթակցել են նաև բազմաթիվ մանկավարժներ, թարգմանիչներ, գրողներ ու հասարակական գործիչներ: Մենք կսահմանափակվենք ներկայացնելով ևս մեկ թղթակցի, որն իր վաստակով նշանակալից դեր է կատարել «Արձագանքի» պատմության մեջ:

Վաղինակ (Պետրոս Տոնապետյան): «Արձագանքի» Պոլսի սեփական թղթակիցն էր խորհրդավոր մի անձնավորություն՝ Վաղինակը: Ժամանակակիցների համար երկար ժամանակ առեղծված էր «Արձագանքի» տաղանդավոր թղթակցի ինքնությունը. այդ գործիչն անհայտ էր և թուրքական կառավարությանը, որը քիչ ջանքեր չէր գործադրում հայտնաբերելու համարձակ լրագրողին: 1892 թ. տպագրվում են Վաղինակի վերջին հոդվածները և նա լուր է. այնուհետև Վաղինակ անունը երևում է 1896-ին, երբ «Արձագանքի» հոկտեմբերի 18-ի համարում հրատարակվում է Չերազի «Արմենիա»-ից (Ֆրանս.) արտատրված հաղորդումն այն մասին, որ Աքիայի բանտից փախել է հայ ազատամտոր Պետրոս Տոնապետյանը (Վաղինակը):

Եվ այսպես, ո՞վ էր այդ խիզախ «հայ ազատամտորը», որին հաջողվել էր անհավատալին՝ փախուստը թուրքական ամենադժին արտորավայրից: Տոնապետյանի ծնողները Տիգրանակերտի նահանգի Բշերիկ բնակավայրից էին, որ 70-ական թթ. կեսերին գաղթել էին Արևելյան Հայաստան և բնակություն հաստատել Վաղարշապատում⁴⁹:

⁴⁸ Հ. Ճաղարբեկյանը գրել է «Տեսություն բանահյուսության», «Սասունցի Գավիթ», «Վահան Մամիկոնյան րոտ Ղազար Փարպեցու» ուսումնասիրությունները, «Հայոց պատմություն» և «Մայրենի լեզու» ձեռնարկները, մի շարք թարգմանական գործեր և այլն:

⁴⁹ Պ. Տոնապետյանի հուշագրությունների առջին գիրքը առատ նյութ է տալիս Վաղինակի կյանքի վաղ շրջանի վերաբերյալ. տե՛ս Պետրոս Տոնապետյան (Վաղինակ), Հայաստանը և հայ ժողովուրդը դարերի միջով, հատ. Ա, «Մանկություն և պատանեկություն», Փարիզ, 1947, (444 էջ):

Տոնապետյանը ծնվել է Վաղարշապատում 1867 թ. մանկական տարիներն անց է կացրել այստեղ և ծնողների հետ վերադարձել Բշերիկ: Սկզբնական կրթությունն ստացել է Տիգրանակերտում, ապա ուղարկվել է էջմիածին՝ ուսումը շարունակելու Գևորգյան ճեմարանում: Մի քանի տարի այստեղ սովորելուց հետո, մի միջադեպի կապակցությամբ, երբ իր վրա է առնում երկու ընկերների կատարած հանցանքը, 1882-ի նոյեմբերի վերջին վտարվում է ճեմարանից: Այս օրերին թեև նրա ծնողները Բշերիկից կրկին դարձել էին Վաղարշապատ, Տոնապետյանը հեռանում է այնտեղից: Նախ նա մտածում է մեկնել Պետերբուրգ, ուսումը շարունակելու, ապա վճռում է գնալ Թիֆլիս: Երևանի ծանոթների հանձնարարականով Թիֆլիսում նա ներկայանում է երևանցի Գալուստ Ալոյանին, որը ընդհատելով իր կրթությունը, վճռել էր զինագործություն սովորել և կյանքը նվիրել Արևմտյան Հայաստանի ազատագրմանը: Տոնապետյանը, Ալեքսանդր Ծատուրյանը և Միքայել Հովհաննիսյանը (ապագա Նար-Դոսը) Ալոյանի զաղափարների ազդեցության տակ ընդունվում են Թիֆլիսի արհեստագիտական դպրոցը՝ երկաթագիտության (իսկ հետո և զինագործության) մեջ վարժվելու համար:

1883 թ. սկզբից մինչև 1884-ի գարունը նրանք սովորում են այդ դպրոցում, ապա իրենց մեջ մետաղագործի կոչում չլզալով, թողնում են այն⁵⁰: Տոնապետյանը արևմտահայ իրականության հետ ավելի մոտիկից շփվելու նպատակով մեկնում է Կ. Պոլիս և աշխատանքի անցնում «Արևելք» թերթի խմբագրատանը, իբրև խմբագրության անդամ՝ ռուսական լուրերի գծով: Պետք է ենթադրել, որ նրա ծանոթությունը Ա. Հովհաննիսյանի հետ տեղի է ունեցել Կ. Պոլիս մեկնելու նախօրյակին, որովհետև 1884-ից արդեն՝ նա սկսում է թղթակցություններ ուղարկել «Արձագանքին»՝ Վաղինակ ստորագրությամբ⁵¹:

Ինչպես պարզվում է նրա ուշ շրջանի գործերից, Տոնապետյանը հետագայում կապվում է հնչակյան կուսակցության հետ: Արդեն ասացինք, որ թերևս իր քաղաքական գործունեությունը Ռուսաստանի որոշ շրջանակների հետ համաձայնեցնելու դիտավորությամբ, 1888—91 թթ. նա մի քանի անգամ գալիս է Մոսկվա, անցնում Պետերբուրգ և Թիֆ-

⁵⁰ Խանդավառ խմբակի անդամներից միայն Ալոյանն է հետագայում կրթությունը կատարելագործում Տուլայի զինագործարաններից մեկում:

⁵¹ Տոնապետյանի հուշագրություններն ավարտվում են Թիֆլիսի շրջանով և, բնականաբար, «Արձագանքին» ունեցած նրա գործակցության հանգամանքները չեն լուստարանվում այդ հատորում:

լիս: 1892-ի սկզբին Տոնապետյանը սուլթանի դեմ մահափորձ նախապատրաստելու մեղադրանքով ձերբակալվում է և քստրվում Աքիա⁵²: 1895-ի հուլիսին 80 հայ քաղաքական բանտարկյալների՝ ընդհանուր ներման հոգվածով ազատում են բանտից. «Երեք հոգի միայն,— գրում է Տոնապետյանը,— որ դատարանով դատապարտված չէին, այլ քստրված էին կայսերական բացառիկ հրամանով, զրկված համարվեցան այդ ընդհանուր ներումեն, նկատվելով իբրև «մեծ եղեռնագործներ»: Այդ երեք անձերեն մեկն էր այս տողերի գրողը»⁵³: 1895 թ. Աքիայի բերդն են բերվում «Երիտասարդ թուրքերի» կազմակերպության երկու անդամներ: Դրանցից մեկին, Շեֆֆիկ բեյին՝ «Երիտասարդ թուրքերի» Կ. Պոլսի կոմիտեն փախցնում է բանտից: Շեֆֆիկ բեյի խնդրանքով նրա բարեկամները փախցնում են և Պետրոս Տոնապետյանին: Վերջինս իսկույն անցնում է Ալեքսանդրիա, այստեղ նա ընտրվում է հնչակյան կուսակցության կենտրոնի անդամ և մեկնում Լոնդոն՝ օգնելու կենտրոնին⁵⁴:

Պ. Տոնապետյանը դեռևս 1893-ին ինչ-որ ճանապարհով մի թղթակցություն է ուղարկում «Արձագանքին» («Աքիա», պատմական ակնարկ), իբր՝ Կահիրեից, «Վաղինակ» ստորագրությամբ⁵⁵: Լոնդոն հասնելուց հետո նա կրկին վերականգնում է կապերը «Արձագանքի» հետ և 1897-ին աշխատակցում այդ լրագրին, իբրև սեփական թղթակից: Հետագա իր ամբողջ կյանքը Պ. Տոնապետյանն անց է կացնում Անգլիայում: Նա ապրում է մինչև խորին ծերություն (1948-ին դեռ ողջ էր):

Հեռանալով կուսակցական խնդիրներից և պայքարից, Տոնապետյանն զբաղվում է գրական աշխատանքով: Տարիներ շարունակ վայելելով անգլիացի ճանապարհորդ և գիտնական Հենրի Լինչի բարեկամությունը, պատրաստում և հրատարակում է նրա հուշակալոր «Արմենիա» աշխատության փոխադրությունը հայերեն⁵⁶: Հետագայում, մեծ

կղեունից հետո, նա հավաքում է ջարդերին ակնատես եղած և մահից հրաշքով խուսափած հայերի անձնական նամակները, որոնք ուղղված էին զերազանցապես ամերիկյան մայր ցամաքում գտնվող նրանց հարազատներին: Թվով 353 այդ նամակները նա հրատարակում է, կցելով հեղինակային իր խոսքը՝ «Անդունդն անդունդ» խորագրով (պատմական ակնարկ՝ հայկական հարցի մասին)⁵⁷: Այդ աշխատության մեջ Տոնապետյանը հիշատակում է և ապագայում հրատարակելիք իր գործերի վերնագրերը. դրանք էին՝ «Ազգային երազներս և բանտերս» և «Հ. Ֆ. Բ. Լինչ՝ հեղինակ «Արմենիա»-ի հնգետասնամյա բարեկամության հիշողություններ»: 1946-ին նա իրականացնում է իր ծրագրի մեկ մասը, այն է՝ տպագրում է իր հուշագրությունների առաջին գիրքը, խոստանալով հետագայում գրել և երկրորդ հատորը՝ «Հեղափոխություն, բանտ և ազատություն»⁵⁸:

Պ. Տոնապետյանը այն բացառիկ գործիչներից է, որոնց բախտ է վիճակվել ապրել հայկական հարցի պատմության բոլոր էտապներում: 80-ական թվականներին նա իր՝ հրապարակախոսի գրչով մասնակցել է հարցի քննարկումներին, 90-ական թվականներին ընկել է Կ. Պոլսի ստորգետնյա զնդանները և ապրել Աքիայի տաժանակրությունը, ակնատեսների միջոցով ամբողջական պատկերացում է կազմել մեծ եղեռնի նախճիրի մասին և հավաքել ու աշխարհին հանձնել տառապալանների մորմոքի ձայնը: Մեր խնդրի շրջանակներից դուրս է կանգ առնել 1910—20-ական թթ. նրա մտորումների վրա, որոնք բացահայտորեն կրում են անգլոֆիլ գործիչների մտածողության կնիքը: Սակայն արժե նշել, որ 30—40-ական թթ. Տոնապետյանի գաղափարները որոշակի առաջընթաց են ապրում: Տասնամյակներ շարունակ նա կշռադատում է հայության ճակատագրի աջն ու ահլակը, փորձում է տեսնել նրա փրկության հնարները, նրա ապագայի կայուն երաշխիքը: Պ. Տոնապետյանը այն համոզմունքն է հայտնում, որ եթե եվրոպական տերությունները թույլ տային Ռուսաստանին՝ տիրապետելու հայկական նահանգներին, այդ «ամենամեծ բախտավորությունը պիտի լիներ Թուրքիո հայ ժողովրդյան համար»: «Բայց,— գրում է նա,— եվրոպան չէր

⁵² Վերջին թղթակցությունը «Արձագանքում» տպագրվել է 1892 թ. մարտի 25-ին:

⁵³ Պ. Տոնապետյան, Չայն տառապելոց, Փարիզ, 1922, էջ 414:

⁵⁴ Նույն տեղում:

⁵⁵ Վաղինակը նկարագրում է Աքիան, որը «օձի պես քսամենլի և կարիճի պես թունավոր» երևույթ ուներ: Աքիան մի վայր է, գրում է նա, «ուր արդարություն և իրավունքի կատարյալ բացակայություն է տիրում և ուր, իբրև դժոխքի մեջ, շարաշար տառապում են ճշմարտության և իրավունքի համեստ զինվորներ...» (տե՛ս «Արձագանք», 1893, № 91):

⁵⁶ «Արմենիա» Լինչի (հեղինակի պատկերով և ինքնակենսագրությամբ), գրեք Պ. Տոնապետյան, Լոնդոն, 1902:

⁵⁷ Պ. Տոնապետյան, Չայն տառապելոց, Փարիզ, 1922:

⁵⁸ Մեղ հայտնի չէ, կատարել է արդյոք իր ծրագրած գործը ուխտանամյա հեղինակը, թե ոչ: Երիտասարդական տարիներին նա հրատարակել է ևս մի բրոշյուր՝ նվիրված հայ հանձարեղ զեբասան Պետրոս Աղամյանին («Քսան և հինգամյա բեմական գործունեություն Պ. Աղամյանի»):

կարող հանդուրժել և թուլատրել ցարական Ռուսիո թեկնի տարածումը դեպի Միջագետք և Միջերկրական և թուրքահայտությունը զոհվեց և զրկվեց երջանկության բախտից պարելու ազատության կյանքով վսեմ հորհրդային միություն երջանկաբեր հովանիի տակ յուր ազատ ազգակիցների հետ»⁵⁹:

Պ. Տոնապետյանը 30-ական թվականների սկզբին հետաքրքրվում է Սովետական Հայաստանի մշակութային կյանքով, ծրագրում օգնել նորարաց գրական թանգարանի հարստացմանը և այդ կերպ նպաստել հայ մտավորականության և, մասնավորապես, գրողների զարգացմանը: 1932-ին նա այցելում է Սովետական Հայաստան, գրական թանգարանի տնօրեն հորեն Սարգսյանի ընկերակցությամբ ծանոթանում թանգարանի և գրադարանի հետ և վերադարձից հետո, սկսած 1933-ից՝ Երևան է ուղարկում Լինչի արխիվը և իր գրքերի թանկարժեք հավաքածուները (թվով 1500 հատոր ընտիր գրականություն)⁶⁰:

Սակայն անդրադառնանք «Արձագանքին» նրա ունեցած մասնակցությունը:

«Արձագանքին» թղթակցելու առաջին տարիներին Տոնապետյան-Վաղինակը տպագրվում էր գրեթե ամեն համարում. նրա հոդվածները նվիրված էին Թուրքիայի քաղաքական և տնտեսական կյանքին, Ազգային ժողովի նիստերին, Պատրիարքարանի և պատրիարքի գործունեությանը, Երուսաղեմի պարտքին, դավաճանների վիճակին, արևմտահայության կուլտուր-կրթական կյանքին, գրականությանն ու մամուլին: Զկար հասարակական կյանքի որևէ բնագավառ, որ վրիպեր երիտասարդ լրագրողի տեսադաշտից:

1885—87 թվականներին «Արձագանքի» Կ. Պոլսի թղթակիցը մի քանի հոդվածներում քննադատում է Պատրիարքարանի գործունեու-

թյունը և Ազգային ժողովի անպատասխանատու ընթացքը: «Սահմանադրություն և անկարգություն» առաջնորդողում քննադատվում են այն պայթյունությունները, որոնք թույլ են տրվում Ազգային ժողովի կողմից: Թեև 25 տարի առաջ հայ ազգասեր գործիչները մեծազույն ջանքերի գնով Սահմանադրություն են ստեղծել, սակայն է այդ հոգովածում, բայց այն չի ծառայում նպատակին: «Ազգի մեջ մտած օրից ցայսօր անկարգության հետ դաշնակցել, ձեռք-ձեռքի բռնած քայլում են. այնպե՛ս սերտ միացած են, որ երկյուղ կա, որ եթե մի օր ազգը կամենա յուր միջից մինը դուրս հանել, ակամա մյուսն էլ մեկ տեղ հալածե»⁶¹: Սահմանադրության 27-ամյա տարեդարձի առիթով կրկին անդրադառնալով այս հարցին, Վաղինակը հայտարարում է. «Վերջին մի քանի տարվան մեջ փաստերը ցույց տվին, թե Սահմանադրությունը լուրջ գործիք մը եղած է հզորների ձեռաց մեջ, ոչ թե օրենք, այլ քմահաճույք դարձած է մի խումբ մարդոց համար»⁶²: Թղթակիցն այնուհետև քննադատում է և՛ պատրիարքի գործունեությունը, և՛ Ազգային ժողովի նախագահ Նուրյանին և ատենապետ Մերինմ-Գուլին:

Մի քանի թղթակցություններում նա ներկայացրել է առանձին դավաճանների վիճակը և առօրյան (Բրուսա, Նիկոմեդիա)⁶³: Բազմիցս անդրադարձել է Վանի հասարակական-քաղաքական կյանքին: 1886-ին Վանի ժողովուրդը հուզված էր առաջնորդական տեղապահ Պողոս Եպիսկոպոսի հակաժողովրդական գործունեությամբ և նույնիսկ մի հանրագիր էր ուղարկել պատրիարքարան՝ խնդրելով պատասխանատրվության կանչել նրան: Ազգային ժողովը լսելով նրա բացատրությունները, բավարարվում է զրանով: Վաղինակը վրդովված էր. Պողոս Եպիսկոպոսի մեղքով Վանում ձախողվում էր կրթական գործը, դպրոցները փակվում էին, ուսուցիչները հետապնդվում, թաղական խորհուրդները՝ արձակվում: Խոսվում էր այն մասին, թե առաջնորդի մեղքով 65 հոգի տառապում էին բանտում: «Ազգային ժողովը, որ ամեն պարագայի մեջ անձնվեր և ազգասեր կանվանե ինքզինքն,— գրում է Վա-

⁵⁹ Պ. Տոնապետյան, Հայաստան և հայ ժողովուրդը դարերի միջով, Փարիզ, 1947, էջ 173:

⁶⁰ Տոնապետյանը Երևանի գրական թանգարանին է ուղարկել իր բարեկամ Լինչի «Արմենիա»-ի ձեռագիրը և արխիվը (որոնք նրան էին պատկանում Լինչի կտակով), իր «Չայն տառապնոց» գրքից 400 օրինակ, եվրոպական և անտիկ հեղինակների երկերի բացառիկ արժեքավոր և հնատիպ հրատարակություններ, աշխարհի բազմաթիվ ժողովուրդների արվեստների պատմության նվիրված մենագրություններ, զեղարվեստական գործերի վերատպությունների մեծածախ ալբոմներ, Շեքսպիրի երկերի հազվագյուտ, բազմաթիվ հրատարակություններ, գիտության ամենատարբեր ճյուղերին նվիրված ուսումնասիրություններ և այլն (տե՛ս «Հայաստան և հայ ժողովուրդը դարերի միջով», «Առ գրագետս Հայաստանի» հավելվածը):

⁶¹ «Արձագանք», 1885, № 21:

⁶² «Արձագանք», 1887, № 21:

⁶³ Այս դավաճանների անհամեմատ բարերախտ վիճակը Վաղինակը վերագրում է տեղի առաջնորդների գործունեությանը, ուստի պատահական շպետը է համարել այն, որ 1890-ին «Արաքս» հանդեսում տպագրվել է նրա մի ծավալուն հոդվածը՝ «Ստեփանոս Եպիսկոպոս առաջնորդ Նիկոմիդիո»:

դինակը,— զարմանալի է, թե մինչև այժմ ինչո՞ւ ինկատ չառնուր այսպիսի բազմաթիվ խնդիրներ, որ կենսական են հայ ժողովրդի համար, այլ միշտ ու հանապաղ թատերգական ներկայացումներ կկատարե՞ն Ղալաթիո եկեղեցւո բեմին վրա»⁶⁴։ Հետագայում, երբ, այնուամենայնիվ, նոր քննություն է կատարվում և Օրմանյանի զեկուցագրի հիման վրա Պողոսը հրատարակում է պաշտոնից, Վաղինակը բարձրացնում է 65 բանտարկյալների հարցը, որոնք Պողոսի զոհերն էին և՛ «հանգամանքներն զատելով,— գրում է նա,— պատրիարքն և նուրյան հոգ շպիտի տանեն բանտարկելոց ազատության համար»⁶⁵։

Վաղինակը ընթերցողների ուշադրությունը հրավիրում էր թուրքիայի հայկական գավառներում մեծ տարածումն գտած դավանափոխության և դրա ծանր հետևանքների վրա։ Տիգրանակերտը, որի ժողովուրդը մնացել էր առանց առաջնորդի, դատարկվում էր. ժողովուրդը դավանափոխ էր լինում և հոսում դեպի Ամերիկա։ Ընտանիքներով Ամերիկա էր գաղթում և խորքերդի հայությունը։ «Անուրանալի ճշմարտություն մ'է,— գրում է Վաղինակը,— թե թուրքիո մեջ, ուր ավելի զորավոր արմատներ ձգած է բողոքականությունը և ամերիկյան գաղափարները, անդ հայ հասարակությունն ջլատված է թե՛ նյութապես և թե՛ բարոյապես, ժողովուրդն անդ յուր ժամանակը կ'անցնե կրոնական պատերազմով և երիտասարդությունն յուր հուսո աստղն Ամերիկայի երկնակամարի տակ շշմարելով, գունդագունդ կերթա Ամերիկա, ուր կ'թաղվի ողջ-ողջ»⁶⁶։

Վաղինակը լուսարանել է և Կ. Պոլսի մշակութային կյանքը, վեր հանել դպրոցաշինության, գրականության զարգացման խնդիրները։ Նա մասնակցում էր Կ. Պոլսի գրական կյանքին, կարդում արևելահայ և ռուս գրականությանը նվիրված զեկուցումներ, «Արևելքի» ընթերցողներին ծանոթացնում Ռուսաստանի հայերի կյանքին և մշակույթին։

Վաղինակը ջերմ բարեկամական կապերով կապված էր Պետրոս Աղամյանի հետ և նրա հիվանդության ծանր ամիսների մխիթարությունն էր ու նրան խնամողը։ «Արձագանքի» ընթերցողները Վաղինակի

թղթակցություններին միջոցով ծանոթանում են Աղամյանի և Պարոնյանի կյանքի վերջին օրերի եղերական պատմությունը։

Անշահախնդիր էր «Արձագանքի» թղթակիցը, համարձակ ու հայրենասեր։ Հայ լրագրության պատմության մեջ Պետրոս Տոնապետյանը անտարակույս կգտնի իր արժանի տեղը։

Գ. ՄԱՄՈՒԼԻ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ԵՎ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ

Աբգար Հովհաննիսյանը այն լրագրողներից էր, որոնք համակողմանիորեն պատկերացնում էին պարբերական մամուլի ունեցած կշիռը հասարակական-քաղաքական կյանքում։ Իր 22-ամյա խմբագրական գործունեության ընթացքում նա առաջնորդվել է մամուլի նկատմամբ ունեցած կայուն սկզբունքներով, խորապես գիտակցել է իր կոչման նշանակությունը և հավատարմորեն ծառայել այդ կոչմանը։ Նրա պարբերականները ամեն բանից առաջ ունեին հստակ ուղղություն. «Արձագանքը» պիտի աշխատի լինել ճշմարիտ արձագանք հասարակական կյանքի և մտքի մի կողմից և եվրոպական ֆաղափակերության՝ մյուս կողմից»,— գրում է նա։ Առաջնորդվելով այս սկզբունքներով, «Արձագանքի» խմբագիրը մեծապես լուսաբանում էր հայ հասարակական կյանքի գրեթե բոլոր կողմերը, ջանում կրթել ժողովրդի մեծամասնությունը և զարկ տալ գրականության ու մշակույթի զարգացմանը։ Նա միաժամանակ ընթերցողներին հետևողականորեն ծանոթացնում էր ազգի անցյալի, նրա պատմության զանազան դրվագների հետ, ցանկանալով հայերին սիրելի դարձնել իրենց պատմությունը։ Հովհաննիսյանի համոզմունքով հանուր մարդկության ընտանիքում արժանավոր տեղ ստանալու համար յուրաքանչյուր ազգություն պետք է ճանաչի իրեն, ունենա իր անհատական շեշտված նկարագիրը։ Ուստի նա հայ մամուլի խնդիրն էր համարում օգնել ընթերցողներին՝ ուսումնասիրելու իրենց ազգի անհատական առանձնահատկությունները և ապա միայն սեփական մշակույթի վրա պատվաստել եվրոպական քաղաքակրթությունից և գիտության նվաճումներից որդեգրված նորը, առաջադիմականը։ Իր հրատարակություններում Հովհաննիսյանը բազմիցս ընդգծել է մամուլի խոշոր նշանակությունը. մամուլը պետականություն ընդգծող քաղաքակրթ ժողովրդի մշակութային կյանքի կազմակերպման հիմնական գործոններից մեկն է. ավելին, «նա հասարակական

⁶⁴ «Արձագանք», 1886, № 24։

⁶⁵ Նույն տեղում, № 30։

⁶⁶ Նույն տեղում, № 42։

կյանքի պատկերացնող և միևնույն ժամանակ առաջնորդող պիտի լինի»։ Մամուլի և տպագրական խոսքի մեծագույն պարտականությունը Հովհաննիսյանը համարում է դրանց հասարակական բովանդակությունը, այն, որ դրանք կարողանան «ոչ միայն հսկել ներկա երևույթներին, այլև գովել ու կշտամբել, քաջալերել և պախարակել, նկարագրել և ազդել, ճարակ տալ և ազնվացնել, հետազոտել և մեկնել»⁶⁷։ Ա. Հովհաննիսյանը բազմիցս այն միտքն է հայտնել, թե լրագրությունն «ամենասուրբ պաշտոն է», ուստի այդ ասպարեզի գործիչները պետք է կոչումն ունենան այդ պաշտոնին ազնվորեն ծառայելու։ «Մամուլի նշանաբանը պիտի լինի ճշմարտություն և միայն ճշմարտություն»⁶⁸։ Ելնելով այս ամենից, նա մամուլի էջերում անհանդուրժելի էր համարում կոպտություն, քծնանքի, շողոքորթության և ինքնագովության արտահայտությունները, հասարակական գործիչներին հանիրավի պարսավելու երեվույթները։

Հովհաննիսյանն առավելապես մեծ պահանջներ է առաջադրում թերթերին՝ քաղաքական կյանքի ճգնաժամային պահերին։ Այս առումով էլ նա անբավականություն է հայտնում արևմտահայ լրագրողներին, որոնք 90-ական թթ. տեղի տալով գրաքննական ճնշումներին, զնում էին թույլ դիմադրության ճանապարհով։ Արևմտահայ թերթերի բովանդակությունն այդ շրջանում կորցրել էր նպատակասլացությունը, գավառի կյանքը և հասարակական քաղաքական խնդիրներն իրենց տեղը զիջել էին առտնին գորշ և սնամեջ նյութերի, պալատական կյանքի ու սելամլքի արարողության անվերջանալի նկարագրություններին։ Երբ 1892 թ. Արփիարյանը սուլթանի ծննդյան տարելիցի առիթով մեծարական մի ներբող է գետնում «Հայրենիք» թերթում, Հովհաննիսյանը պատժում է Արփիարին՝ «Մեծ տարեդարձ» կոչվող այդ հոդվածն ամբողջությամբ հրամցնելով հայ ընթերցողին՝ «կոմենտարներն ալիքորդ են» դատալճոռով⁶⁹։ Նա հասկանում էր անշուշտ, որ պոլսաբնակ խմբագիրը չէր կարող շրջանցել այդ տարելիցը, բայց և հիշեցնում է, որ «ամեն բանի մեջ, նույնիսկ առ տերությունն երախտագիտական զղացմունքներ հայտնելու գործում, պատշաճության սահմաններից չպետք է անցնել»⁷⁰։

67 «Արձագանք», 1889, № 49:

68 «Արձագանք», 1894, № 76:

69 Տե՛ս «Արձագանք», 1892, № 33:

70 Նույն տեղում, № 86:

«Արձագանքի» մամուլի տեսության բաժնում ծաղրելով «Արևելքի» և «Հայրենիքի» վեճը՝ «աշխարհասասան» այնպիսի մի հարցի մասին, ինչպիսին էր կղմինդրի և աղյուսի զանազանությունը, թերթի տեսաբանը նախազգուշացնում է. «Եթե այս ձևով վեճը շարունակվի, նազըմբելը հասած կլինի յուր նպատակին»⁷¹։

«Կ. Պոլսի հայ մամուլը» առաջնորդում նշվում է, որ եթե 60—70-ական թթ. Կ. Պոլսի թերթերը «պատկեր էին մեր արևմտյան եղբարց նյութական և բարոյական կյանքի», ապա 90-ական թթ. դրանք կորցրել են իրենց նշանակությունը («պետք է այժմ այդ մամուլն անհետացած համարել»)։ Թերթերը համար են՝ հայ կյանքի հրատապ հարցերի նկատմամբ, խոսում են եվրոպական երկրների առօրյայի մասին, մինչդեռ դրանք կոչված էին բավարարելու ասիական ընթերցողի հարցասիրությունը։ «Արձագանքի» խմբագրությունը փորձում է զգաստացնել հայ լրագրողներին. «Իտալիայի ազատության արշալույսի օրերին վեց դրաքննական ատյան կար, յուրաքանչյուր տպված խոսք վեց տեսակ գրաքննիչների ձեռքից պիտի անցնեն, այնուամենայնիվ այն ժամանակվան մամուլը Իտալիայի մասին էր խոսում և ոչ Ամերիկայի»⁷²։

1896 թ. նույնպես «Արձագանքի» խմբագրությունը քննադատում է արևմտահայ խմբագիրներին՝ կյանքի հիմնական հարցերից նրանց կտրվածության, կառավարության նկատմամբ ունեցած ամոթխած հնազանդության և անձեռնբեցություն համար։ Ստացվում են Կ. Պոլսի թերթերը, ասված է «Արձագանքի» առաջնորդում. դրանց էջերում ամեն ինչ կա, գրախոսություն, թերթոն, թարգմանական վեպ, հարսանիքների նկարագրություն... «Կարդում եք մի թերթ, երկրորդը, բոլոր յոթը և դուք գտնվում եք մի երանական Արկադիայում, ուր ոչ ցավ կա, ոչ տառապանք, ուր արեգակը երբեք չի խավարում»⁷³։

Այս իմաստով հատկանշական է, որ Հովհաննիսյանը 1894 թ. հետո վերակառուցում է «Արձագանքի» ծրագիրը։ Նա գերազանցապես ներկայացնում է այն «թաքուն աշխարհը», Արևմտյան Հայաստանը, որտեղ ապրում են միլիոնավոր հայ եղբայրներ՝ «հառաչանքով ու ար-

71 Խոսքը վերաբերում է թուրքական ոստիկանության միևնույնին։

72 «Արձագանք», 1893, № 131:

73 «Արձագանք», 1896, № 100:

տասուրդով մեջքները ծուծ, ծանր բեռի, բարբարոսի խարազանի և սրի տակ»⁷⁴:

Այսած 1894-ի երկրորդ կեսից, տեղական նյութերը, հարցերն ու հոգսերը իրենց տեղը գիշում են արևմտահայ կյանքում տեղի ունեցող անցուղարձին: Այս օրերին գրաքննության խստությունների հետևանքով «Արձագանքի» խմբագիրը ստիպված էր դիմել մի շարք միջոցների՝ արտահայտելու համար ցանկացածը: Նա հեռանալով հրապարակախոսությունից, դիմում է զեղարվեստական գրականության և բանասիրության օգնությանը: Հովհաննիսյանը 1895—96 թթ. «Արձագանքում» զետեղում է բազմաթիվ ուղեգրական տպավորություններ, առակներ, ասացվածքներ, զրույցներ, հեքիաթներ, ակնարկներ և մեծ գործիչների ասույթները՝ ազգասիրության, հայրենասիրության ու ազատասիրության մասին: 1895 թ. առաջնորդողներից մեկը նվիրելով Հ. Կ. Ճանիկյանի «Հնությունը Ակնա» գրքի տպագրությանը, «Արձագանքի» խմբագրությունն այդ կիսահրապարակախոսական գրախոսությունը դարձնում է հայերի պանդխտությանը, ապրած վշտերին, նրանց ճակատագրին նվիրված լուրջ խորհրդածություն: 1895-ի վերջին՝ ռեկվիզիտի պես էր հնչում գրքից քաղված մեջբերումը.

«Պլուպուլը կը կանչե, գարուն է, գարուն,
Շատ մանուկ մեռեր է այս տարվա տարուն,
Մի՛ բանար, յարանիս խորունկ է, խորունկ»⁷⁵:

Նույն թվականին հնարավորություն չունենալով արևմտահայոցության մասին հանդես գալու հրապարակախոսական հոդվածով, Հովհաննիսյանն արտատպում է Սերենցի «Կիլիկիա» աշխատության համապատասխան հատվածները և Պարոնյանի «Հոսհոսի ձեռատետրի» մի բաժինը: 1895-ի աղետի օրերին նա հայտարարում է, թե քանի որ Պարոնյանի աշխատության տպագրության օրվանից ի վեր որևէ փոփոխություն չի կատարվել արևմտահայության ճակատագրում, ապա նորից է տպագրում այդ գործը⁷⁶:

Հրապարակախոսական հնարանքի լավագույն միջոցներից էր սլավոնական ժողովուրդների և հունգարացիների ազատագրական պայքարի թեմայի շոշափման պրակտիկան:

⁷⁴ «Արձագանք», 1894, № 152:

⁷⁵ «Արձագանք», 1895, № 150:

⁷⁶ Նույն տեղում, № 122:

«Արձագանքի» խմբագիրն անդրադառնում էր և մամուլի «խաղաղ օրերի» խնդիրներին և միջամտում հայ հասարակական կյանքի առավել կարևոր հարցերին: Երբ 1892-ի գարնանը պարզվում է, որ թատրոնական գործը ձախողվում է, և ոչ մի քայլ չի կատարվում այն բարվոքելու, առաջիկա սեզոնի համար դերասաններ հրավիրելու ուղղությամբ, Հովհաննիսյանն իր թերթի էջերում հրապարակում է Մ. Նալբանդյանի 1860 թ. դեկտեմբերի 20-ին Կ. Պոլսում արտասանած «Ազգային թատրոն Պոլսի մեջ» ճառը հետևյալ ծանոթագրությամբ. «Այսպիսի ժամանակ մենք նպատակահարմար ենք դատում հիշեցնել մեր անմահ հրապարակախոսի կարծիքը թատրոնի նշանակության մասին... Մի խոսք, որ գուցե սթափեցնե մեր թատրոնական գործիչներին»⁷⁷:

Հովհաննիսյանը որքան էլ հակամարտությունների մեջ էր ժամանակի որոշ թերթերի խմբագիրների հետ և երբեմն քննադատում էր նրանց գործելակերպը, գիտեր նաև զնահատել նրանց վաստակը և պաշտպանել լրագրողի հեղինակությունն անարդար հարձակումներից: Մենք ասացինք, որ նա կշտամբում էր Կ. Պոլսի հայ թերթերին՝ կենդանի կյանքից նրանց կտրվածության համար. սակայն նա չի վարանում ողջունել «Արևելքի» և «Հայրենիքի» խմբագիրներին, երբ սրանք սկսում են հաղորդումներ տպագրել գավառի կյանքից: Նա ըստ պատշաճին արձագանքում է «Մեղու Հայաստանի» թերթի 25-ամյա հոբելյանի տոնակատարությանը, Պետրոս Միմեոնյանի մեծարումը դիտելով իբրև հայերի ազգային ինքնաճանաչության արտահայտություններից մեկը:

1886 թ. մեկ և կես տարվա դադարից հետո սկսում է վերահրատարակվել «Մշակը»: Հովհաննիսյանը ողջունում է Արծրունու վերագարձը և հաջողություն ցանկանում նրան՝ «ազգին ազնիվ և արդունավետ շավղի վերա ծառայելու գործում»⁷⁸: Հետագայում կրկին ընդհարվելով Արծրունու հետ, նա այնուամենայնիվ իր թերթի էջերում ընթերցողների ուշադրությունը հրավիրում է նրա նյութական ծանր վիճակի վրա, որը համարում է «հետևանք ընդհանուր պատճառների»: Արծրունու մահից հետո Հովհաննիսյանը գրում է մի շարք հոդվածներ, որոնցում մոռանալով իր վիրավորված ինքնասիրությունը, փորձում է անաշառ գնահատական տալ Արծրունու գործունեությանը:

Երբ Հայկակ-Արփիարյանը «Մշակի» էջերում տպագրված մի-

⁷⁷ «Արձագանք», 1892, № 49:

⁷⁸ «Արձագանք», 1886, № 1:

հողվածում անհարգալից արտահայտություններով է խոսում «Աշակի» խմբագրատան միջնուրրտի մասին, մշակականների հետ ընդհարված Հովհաննիսյանը հայ հրապարակախոսի արժանապատվությամբ գրիչ առնելով ձևոր՝ կշտամբում է Հայկակին: «Համաձայնեցեք, որ ճշմարտությունն էլ յուր որոշ սահմաններն ունի և ապերախտության աստիճանի չպետք է հասնի... դեպի հյուրասիրողները»⁷⁹: Ա. Հովհաննիսյանը նույնպիսի կրքով էլ պաշտպանում է Սպանդար Սպանդարյանին՝ Մալումյանի հարձակումներից: Այդ առիթով նա հրապարակում է «Հրապարակախոսական պատիվ» հոդվածը, որտեղ քննարկվում էր մամուլի խոսքի ճշմարտացիության հարցը⁸⁰:

1896-ին մահափորձ է կատարվում Արփիար Արփիարյանի դեմ. Հովհաննիսյանն շտապում է ցավակցություն հայտնել հրապարակախոսին, իսկ «Արձագանքի» էջերում նշավակում է այդ վայրենի փաստը: «Ներկա դեպքում,— գրում է նա,— մեզ, գրչին ծառայողներին, գրական մշակներիս հասած է ամենածանր վիրավորանքը, ամենածանր վիրտը: Հրապարակախոսին մարմնական վիրավորանք հասցնել, սպանել նրան, կամ սպանության փորձ անել նրա դեմ, այդ նշանակում է միտքը սպանել. դա ամենածանր բռնությունն է մտքի, գաղափարի դեմ»⁸¹:

Ա. Հովհաննիսյանին զբաղեցրել է և մասնագետ լրագրողների պատրաստման հարցը: «Համալսարանականներ» առաջնորդողում նա խորհրդածում է երիտասարդ մասնագետներին մամուլի և գիտական աշխատանքի հետ կապելու անհրաժեշտության շուրջը:

Ա. Հովհաննիսյանը անհամեմատ բարձր հիմքերի վրա դնելով արտասահմանյան ինֆորմացիայի գործը, դժվարանում էր կարգավորել տեղական թղթակցությունների ապահովումը: Բանն այն էր, որ խմբագրությունը գավառներում շունք իր վճարովի մշտական թղթակիցները և ապավինում էր պատահական նամակներին, որոնք, իբրև օրենք, գրվում էին սուբյեկտիվ դիրքերից: Խմբագրությունն իր թղթակիցներին ուղղված մի շարք նամակներով ջանում էր դաստիարակել գավառական թղթակցական ակտիվին, նրա ուշադրությունը հրավիրե-

լով երկրի գրություն, ժողովրդի առօրյա հոգսերի ու մտահոգությունների վրա: Իսկական թղթակիցը, գրում է «Արձագանքի» տեսաբանը, «պետք է մի քիչ բարեխղճաբար վերաբերվի իր խնդրին և փոխանակ աստղերի և օդի մեջ պտտվելու, նայի, դիտե և նկարագրե այն կյանքը, որ երևում է իր շուրս կողմը: ... Իչեք օդից երկրի վրա», կոչ է անում հողվածագիրը գավառի թղթակիցներին⁸²:

Լրագրողների նոր սերնդին Ա. Հովհաննիսյանը դաստիարակում էր և իր հրապարակախոսական հողվածներով: Նա ժուռնալիստական ամբիոնը ծառայեցրել է եղբայրական ժողովուրդների համերաշխության, հասարակ ժողովրդի լուսավորության և մարդկայնության գաղափարների պրոպագանդման համար: Նրան հավասարապես հուզել են բժշկական օգնությունից զուրկ և համաճարակների հարվածներին ենթակա գավառների բնակիչները, դպրոցների և հայ թատրոնի անբարեկարգ վիճակը, ուսուցիչների աշխատանքի անհեռանկար պայմանները, կանանց իրավազրկության հարցը, դավանափոխության փաստերը և այլն:

1898 թ. երբ խոսք է բացվում ներքին Ռուսաստանի օրինակով Կովկասում նույնպես նահանգական համաժողովներ կամ զեմստվոներ ստեղծելու մասին, Ա. Հովհաննիսյանը, ուրախություն հայտնելով հանդերձ այն բանի համար, որ ժողովուրդն ինքնավարության հնարավորություն է ստանում, ըմբոստանում է դասային խտրականության արատավոր քաղաքականության դեմ, որի մասին խոսվում էր: «Հանրաժողովների հիմքը,— գրում է նա,— ընտրական սկզբունքն է և ունի կատարյալ ժողովրդական կերպարանք, իսկ ազնվականությանն արտոնություններ տալ այդ խնդրում, նշանակում է խախտել ընտրական սկզբունքը և գավառական ու նահանգական հանրաժողովների փոխարեն ստեղծել մի այլ հանրաժողով-ազնվականաց, որ արդեն գոյություն ունի և ծառայում է միայն ազնվականների շահերին»⁸³:

Հովհաննիսյանը կենդանի հետաքրքրություն էր պահպանում հասարակական կյանքում տեղի ունեցող բոլոր իրադարձությունների նկատմամբ. նրան մասնավորապես զբաղեցնում էին քաղաքային վարչության իրավասուների ընտրությունները: 1893-ի ընտրությունների նախօրյակին տպագրած իր առաջնորդողներում նա կոչ էր անում

⁷⁹ «Արձագանք», 1890, № 27:

⁸⁰ Իր հուշերում Շովրյանը նշում է, որ «Իբրև շիտակ և անաշտ եվրոպացու», Հովհաննիսյանը հարգանքով էր արտահայտվում հայ խմբագիրների մասին (տե՛ս «Լուսամաս», 1904, № 3, էջ 104):

⁸¹ «Արձագանք», 1896, № 3:

⁸² «Արձագանք», 1894, № 77:

⁸³ «Արձագանք», 1898, № 2:

ընտրողներին՝ լինել օրյեկտիվ և անաչառ: Չէ՞ որ ընտրված իրավասուններին պետք է վստահվեր քաղաքի բարեկեցություն և մաքրության, դպրոցական գործի կարգավորման, դրամական հաստատությունների վարկի բարձրացման գործը: «Ընտրական սկզբունք» և «Քաղաքային ընտրությունների առիթով» առաջնորդողներում այդ խնդիրների մասին խոսելով, Ա. Հովհաննիսյանը ընտրողների ուշադրությունը հրավիրում է նաև ազգային փոքրամասնությունների և արհեստավորների իրավունքների պաշտպանման հարցերի վրա: Անդրադառնալով այն փաստին, որ վրացիները ընտրական ցուցակում ներկայացված էին միմիայն 7 անունով, Ա. Հովհաննիսյանը գրում է. «Կարծում ենք, որ այս թիվը կարող է կրկնապատկվել և եռապատկվել և ինքնավարությունը դորանից միմիայն ևեթ կշահվեր: Վստահանում ենք կարծել, որ այնպիսի հասարակական գործիչ, որպիսին է իշխ. Եղիա Ճավճավաձեն, կարող էր միայն պատիվ բերել Թիֆլիսի քաղաքային վարչության: Այնպիսի հրապարակախոս և իրավասու, որպես է Նիկ. Նիկոլաձեն, կարող էր մեծապես նպաստել քաղաքային գործերի բազմակողմանի քննության»⁸⁴.

Ա. Հովհաննիսյանը հիշեցնում է նաև, որ անարդարացիորեն անտեսվել են և մասնագիտական իրավունքները, այնինչ նրանք զգալի տարր են կազմում Թիֆլիսում: Ներկայացված ցուցակում մոռացության էր տրված մի ամբողջ դասակարգի՝ արհեստավորների իրավունքը: Այս առիթով նա գրում է. «Մի՞թե Թիֆլիսի բազմաթիվ արհեստավորները ոչ մի ներկայացուցիչ չպետք է ունենան քաղաքային վարչության մեջ. ի՞նչ եք կարծում, մի՞թե ներկա քաղաքագլխի բռնած դիրքը համբարների հարցի վերաբերությամբ առանց բողոքի կանցներ, եթե գոնյա մի արհեստավոր նստած լիներ իրավասուների աթոռների վրա»⁸⁵: Ա. Հովհաննիսյանի գործուն մասնակցությունը Կովկասի մամուլի ներկայացուցիչները մշակում են քաղաքային ընտրությունների սկզբունքները և կազմում թեկնածուների նոր ցուցակ: Այդ փաստաթղթերը հրապարակվում են «Արձագանքում»⁸⁶: Նոր ցուցակի համաձայն ենթադրվում էր, ըստ ազգությունների տեղերը բաշխել հետևյալ կերպ. հայեր—41, վրացիներ—13, ռուսներ—14, ադրբեջանցիներ—2, այլազգիներ—10: Չնայած այս նախապատրաստական աշխատանքներին,

մայիսի 16-ին տեղի ունեցած ընտրությունների արդյունքները վրդովեցուցիչ էին: Ընտրվել էին 54 հայ, 9 ռուս, 6 վրացի և 3 այլազգի: Ա. Հովհաննիսյանն այս առիթով իր դայրույթի խոսքն արտահայտում է «Մայիսի 16-ի ընտրությունները» հոդվածում, որը Իլյա Ճավճավաձեն ամբողջությամբ արտատպում է «Իվերիայում»: «Այնպիսի խառն ազգաբնակչություն ունեցող քաղաքում, որպիսին է Թիֆլիսը,— գրում է Հովհաննիսյանը,— որ բազմազան պահանջներ և պետքեր ունի, հայկական բարձրագույն շահերը պահանջում են, որ քաղաքային խորհրդի գործունեության պատասխանատվությունը և պատիվը չպատկանե բացառապես հայերին, այլ բաժանվի նաև մեր համաքաղաքացու՝ վրացիների և ռուսների մեջ»⁸⁷: Մայիսի 16-ի ընտրությունների արդյունքները բեկանվում են նահանգական իշխանության կողմից և նշանակվում են նոր ընտրություններ⁸⁸: Ա. Հովհաննիսյանը մի այլ առաջնորդում գոհունակություն է հայտնում այդ վճռի առթիվ. «Քաղաքիս իրավասուներ ընտրելու գործում փոքրամասնությունը կազմում են վրացիք,— գրում է նա:— Հեռացնել սոցա քաղաքային խորհրդից, նշանակում է մի անօգուտ և վնասակար անարդարություն գործել»⁸⁹:

1894 թ. խոսվում էր օրենսդրական սկզբունքներով Թիֆլիսում կրթական գործը բարելավելու մասին: Ա. Հովհաննիսյանը, վկայակոչելով հավասարության և քաղաքակրթության սկզբունքները, «Արձագանքի» էջերում հարց է բարձրացնում առաջին դպրոցը բանալ մասնագիտական ազգաբնակչության համար: Նրա ելակետն այն էր, թե մեղական ազգաբնակչության համար: Նրա ելակետն այն էր, թե 10000-ի հասնող «մասնագիտական բնակիչները ևս կատարելապես նույն խնամքը պետք է վայելեն, որ վայելում են հայերը, վրացիք և ռուսները: Քաղաքակրթվելու մեծագույն պահանջն ունին մասնագիտաները, ուստի եթե խնդիր է լինում քաղաքային տարրական դպրոցների մասին, առաջին տեղը պետք է բռնե բնակիչների այդ մասի համար հիմնվելիք դպրոցների խնդիրը»⁹⁰:

«Արձագանքի» տեսաբան Շիրվանզադեն «Անդրկովկասի թուրքերը» առաջնորդողում և այլ հոդվածներում խոսում է ադրբեջանցի մտավոր

⁸⁴ «Արձագանք», 1893, № 47:
⁸⁵ Նույն տեղում:
⁸⁶ Նույն տեղում, № 49:

⁸⁷ Նույն տեղում, № 57:
⁸⁸ Մայիսի 30-ին նշանակված նոր ընտրություններից հրամարվում են բոլոր վրացիները (բացի Մերթեղուց և Կուրբանկից): Ընտրվում են 10 այլազգիներ, 2 վրացի, 1 սկ մնացածները՝ հայեր:
⁸⁹ «Արձագանք», 1893, № 60:
⁹⁰ «Արձագանք», 1894, № 75:

կանի» և «Ողբասկանի» արձակ թարգմանությունները, Հովհաննիս-
յանն այդ հոդվածից կրճատում է Վարդանյանի հասցեին գրված
խիստ գրվատական հատվածները:

«Արձագանքի» թղթակից Շովրյանը երբ անձնական գրույցում այն
միտքն է հայտնում, թե Ս. Հախումյանը թեև համարձակ գրիչ ունի,
բայց փորձը քիչ է, Ա. Հովհաննիսյանը պատասխանում է, թե նրա
գրաքննիչը ինքն է և նրա ոչ մի տողը առանց կարգալու չի թուլատրել
տպագրել «Արձագանքում»: «Նույնը նա կրկնեց պ. Հախումյանի ներ-
կայությունը, բարեկամների շրջանում», — շարունակում է Շովրյանը⁹⁴:

Հովհաննիսյան-խմբագիրը դիպուկ դիտողություններ էր անում և
տպագրվելիք գեղարվեստական գործերի վերաբերյալ: 1888-ին, կրթ-
կայստի հետ գերմաներենի էր թարգմանում Պատկանյանի «Շատերեն
մեկը» պատմվածքը, Փ. Վարդանյանին հանձնարարում է գրել Պատ-
կանյանին, որ նա մի փոքր վերամշակի պատմվածքը: Վառուշի մահը
պատճառաբանված չէ, ասում է նա և խորհուրդ տալիս, այդ մահը
գեղարվեստորեն հիմնավորելու համար նկարագրել նրա հոգեկան
տանջանքները⁹⁵: Շիրվանղազեն ներսես և Ալ. Աբելյաններին գրած նա-
մակում պատմում է, որ երբ Սանդրիկի (Ալ. Աբելյան) «Բամբասանքի
արգասիք» վիպակը կարդում է Ա. Հովհաննիսյանի համար, նա այդ
գործը թույլ է համարում: «Արդարև, մի տեսակ ֆանտաստիկական ան-
հասկանալի բանի տպավորություն է անում», ավելացնում է Շիրվան-
ղազեն⁹⁶:

Ա. Հովհաննիսյանը թեև շատ էր գրադված բանկի մշտական աշ-
խատանքով և կողմնակի պարտականություններով, բայց իր պարբերա-
կանների նյութերը նայում էր անձամբ: Նրա աշխատասիրությունը մեծ
շահերի էր հասնում. «Աբգար Հովհաննիսյան արտահայտությունը
նշանակում է մարմնացյալ եռանդ և անխոնջ աշխատանք՝ բազմատե-
սակ ասպարեզներում», վկայում է «Արձագանքի» երկար տարիների
աշխատակից Լորդը (Իս. Հարությունյան)⁹⁷:

1880 թ. մոռանք Կ. Պոլիս գնալուց առաջ Հովհաննիսյանը կան-
խապես պատրաստում է «Փորձի» հերթական համարները (№ 6—7,

8—9) և ապա միայն մեկնում («Վերջին ժամանակը բացառապես այդ
բանով էի պարապած», գրում է նա): 1892-ի հունիսին գրում է, թի
ստիպված է օրը 16 ժամ աշխատել. բանկի աշխատանքը, զանազան
նիստեր, խոլերայի դեմ պայքարող հանձնաժողովի գործնական աշ-
խատանքները նա համատեղում էր «Արձագանքի» խմբագրական գոր-
ծերի հետ, ընդ որում աշխատակիցների մեծ մասը արձակուրդում էին
(«համարյա թե միայնակ պետք է լցնեմ ամբողջ թերթը»):

1889 թ. վերջին Ա. Հովհաննիսյանը ծանուցում է իր ընթերցող-
ներին, որ հաջորդ տարվանից «Արձագանքը» պետք է լույս տեսնի իբրև
պատկերազարդ հանդես: Խմբագրի նպատակը չէր «Արձագանքը»
դարձնել զուտ մասնագիտական, արվեստի հարցերին նվիրված օրգան
(«Մեր մեջ դեռ անհնարին է աշխատանքի այդ աստիճան բաժանումը»,
հայտնում է նա). պարզապես գեղարվեստական նկարների օգնությամբ,
քանի որ «նկարը ավելի ուժ է տալիս հրապարակախոսության» խմբա-
գիրը պետք է դյուրացնեն ժողովրդին ինքնաճանաչության բերելու իր
հիմնական խնդիրը: «Արձագանքի» ծրագիրը մնում էր նույնը. ծառա-
յել հայ հասարակության մտավոր զարգացմանը, դաստիարակել նրա
գեղարվեստական ճաշակը, օգնել բարոյական վերածնությունը և կյան-
քի արատավոր երևույթների դեմ պայքարել քաղաքակրթության նվա-
ճումների պրոպագանդի միջոցով: Ինչպես միշտ՝ «Արձագանքի» հիմ-
նական խնդիրներից մեկն էր մնում հայ գրականության զարգացման
խթանումը:

1890-ի փետրվարի 15-ին, մի փոքր ուշացումով, լույս է տեսնում
պատկերազարդ «Արձագանքի» առաջին համարը, նախկինից՝ (32,5×24)
մեծ չափսերով (35,5×27), լավորակ թղթի վրա և երկուսի տեղ՝ երեք
սյունակով: Բաժանորդագինը 5 ուրլուց դարձել էր 10 ուրլի: Շաբա-
թաթերթի նյութերի բաշխման մեջ նույնպես կատարվում է զգալի փո-
փոխություն: Թուլանում է Արևմտյան Հայաստանին նվիրված բաժինը:
Ուժեղանում է ներքին տեսության բաժինը, որտեղ՝ ղեկավարում են
առավելապես մանր հաղորդումներ: Պատկերազարդ «Արձագանքում»
հրապարակվել են ժամանակի պետական, գիտական և գրական խոշոր
գործիչների լուսանկարները, արվեստի գործերի վերատպություններ,
տեղագրական և հնագիտական՝ լուսանկարներ, պատմական հուշար-
ձանների պատկերներ և այլն: «Մեր պատկերները» փոքրիկ բաժնում
թերթի տեսարաններ Հովհ. Լալայանը և Ալ. Երիցյանը անհրաժեշտ

⁹⁴ Տե՛ս «Լուսա», 1904, № 3, էջ 104:

⁹⁵ Գ.Ա.Փ., Պատկանյանի ֆոնդ, վավ. 1143:

⁹⁶ Շիրվանղազե, Երկերի ժողովածու, հատ. 10, Երևան, 1962, էջ 636:

⁹⁷ «Տարազ», 1904, № 15:

բացատրություններ էին տալիս համարում հրապարակված նկարները վերաբերյալ:

Ա. Հովհաննիսյանի հույսերը շեն արդարանում: Բարձրորակ պատկերազարդ հանդեսի հրատարակության ծախսերը հոգալու համար անհրաժեշտ էր ունենալ ամենաքիչը 1500 բաժանորդ, այնինչ «Արձագանքի» բաժանորդները թիվը այդ օրերին մի փոքր էր ավելի 1000-ից: Խմբագրին չի հաջողվում կլիշեներ պատվիրել Պետերբուրգում և արտասահմանում, ինչպես ծրագրել էր նա: Դրա փոխարեն նա մատչելի գներով կլիշեներ է ձեռք բերում Զարմայր Մսերյանից (Մոսկվա), որն ուղարկում էր իր «Փարոս Հայաստանի» (1879—1881) արդեն դադարած պատկերազարդ հանդեսի կլիշեները: Համեմատությունը ցույց է տալիս, որ «Արձագանքում» արտատպվել են «Փարոս Հայաստանի» հանդեսում արգեն հրապարակված ազգային և եվրոպական գործիչների լուսանկարները, պատմական հուշարձանների, հայկական տեղավայրերի պատկերները, ինչպես և ազգագրական բնույթի դանազան լուսանկարներ: Զ. Մսերյանը ժամանակին այդ նկարները ձեռք էր բերել Կ. Պոլսի, Վանի, Կարինի հայ գործիչներից, որոնց հետ նամակագրական կապեր ուներ և որոնց՝ ժամանակ առ ժամանակ շնորհակալական խոսքեր կամ հանձնարարություններ էր հղում «Փարոս Հայաստանի»-ի միջոցով: Հետաքրքրական է իմանալ, որ նրան պարբերաբար լուսանկարներ էին ուղարկում Կ. Կամսարականը՝ Վանից և Կարինի առաջնորդ Մ. Օրմանյանը:

1891 թ. կեսերին Հովհաննիսյանը հայտնում է իր բաժանորդներին, որ Թիֆլիսի տպարանների տեխնիկական հետամնացությունը և նյութական զովարությունները հարկադրում են իրեն՝ կիսատ թողնել ժողովրդի գեղագիտական ճաշակը կրթելու գործը: 1891-ի հուլիսի 21-ին լույս է տեսնում պատկերազարդ «Արձագանքի» վերջին, 18-րդ համարը, որից հետո Ա. Հովհաննիսյանը իր շաբաթաթերթը հրատարակում է լրագրի ֆորմատով և ծրագրով (№ 19—52), նոր պարբերականությունում (երկօրյա): Նույն թվականի վերջին նա դիմում է և ղեկտեմբերի 1-ին թույլտվություն ստանում՝ 1892-ից «Արձագանքը» հրատարակելու իբրև երկօրյա լրագիր: Լրագրի նպատակը չէր փոխվում: «Արձագանքը» մնում էր գրական-քաղաքական հրատարակություն՝ հիմնականում նվիրված հրապարակախոսական հարցերի: Ծրագրվում էր քրոնիկաների հայ հասարակության առօրյան, զավառի կյանքը, դպրոցական և եկեղեցական հարցեր: Գրական բաժնի նպատակն էր «հայկական նո-

րագույն գրականության և արվեստի պաշտպանությունն ու մշակումը», «եվրոպական գրականության գեղեցիկ գոհարները» թարգմանությունը: Լրագրում նույնպես պետք է հրապարակվեին հայագիտության բնագավառի նորույթները:

1892-ից «Արձագանքը» հրատարակվում է իբրև լրագրի երկօրյա լրագիր: Խմբագրությունն աշխատում է բաժիններն ապահովել նյութերի բազմազանությամբ, սկսում է տպագրել նաև Հյուսիսային գործակալության հեռագրերը:

Ժամանակի ընթացքում Ա. Հովհաննիսյանն աշխատում է բարելավել և թերթի տպագրության որակը: Նրա պատվերով տպարանատեր Մն. Մարտիրոսյանը 1895-ին «Արձագանքի» համար նոր տառեր է ձուլել տալիս: Այս ջանքերի շնորհիվ թերթի տպաքանակը աստիճանաբար ավելանում է. այսպես, եթե «Փորձը» 1876-ին ուներ 240 բաժանորդ, 1879-ին՝ 600, ապա 1881-ին այդ թիվը հասնում է 700-ի: «Արձագանքը» հրատարակության առաջին տարիներին ուներ 700 բաժանորդ, 1892-ին՝ 900, 1893-ին՝ 900 (հատավաճառով տարածվում էր ևս 100 օրինակ), 1894-ին՝ 1000: Ավելի ուշ, 1897-ին «Արձագանքի» տպաքանակը հասնում է 1500-ի, իսկ 1898-ին՝ 1700-ի: Առերևույթ բարելավվեց ազգային տպագրության սակայն, չէր հավասարակշռում ելքի և մուտքի հարաբերությունը: Թերթի տպագրության ծախսերը հասնում էին 11000 ռուբլու և միայն 1200 բաժանորդ ունենալու դեպքում խմբագիրը կարող կլիներ հրատարակել իր թերթն առանց դեֆիցիտի:

Տարիներ շարունակ Հովհաննիսյանի հին պարտքերի վրա պարտքեր էին գումարվում: Այդ նեղ վիճակից դուրս գալու համար նա վրձնում է 1893-ին սեփական տպարան հիմնադրել. վճիռն իրագործելու համար նրան 6000 ռուբլի էր հարկավոր, որ սակայն, չի հաջողվում ձեռք բերել: Այս էր ահա պատճառը, որ Ա. Հովհաննիսյանը հրատարակական գործին զուգընթաց ձեռնարկել է և այլ գործերի: Այսպես, բանկի հիմնական ծառայությունից բացի նա Արծրունու գալերեայում հիմնադրում է մի գրավաճառանոց («Գրատուն և ընթերցարան Ա. Հովհաննիսյանի»), որը ժամանակին մեծ համարում է ձեռք բերում: 1889-ին Հովհաննիսյանը Կ. Բեհրուդյանի հետ ստեղծում է սեփական լրագրական գործակալություն, որը կազմակերպում է հայերեն և այլալեզու պարբերականների վաճառքի գործը (հատավաճառով): 1891-ին իր վաղեմի աշխատակից Հարոյի հետ նա կազմում է «Բաժանորդագրական ընկերություն», հուսալով իր թերթի հրատարակությունը դնել կազմակերպա-

կան և նյութական ամուր հիմքերի վրա: «Առաջին անգամ հայ մամուլի մեջ,— ասված էր ծանուցման մեջ,— մի թերթ կհրատարակվի բաժանորդագրական ընկերության ծախսով և խնամքով»: 1891-ի առաջին կիսամյակում «Արձագանքը» ստորագրում էին Ա. Հովհաննիսյանը (խմբագիր) և Հարոն (հրատարակիչ): Հավանաբար այդ ձեռնարկությունն իրեն չի արդարացնում, որովհետև 7 ամիս անց պատկերազարդ «Արձագանքը» դադարեցվում է և երկօրյա լրագրի տակ կրկին ստորագրում է Ա. Հովհաննիսյանը (խմբագիր-հրատարակիչ): Այժմ արդեն թերթի մուտքի և ելքի տնօրինությունը հանձնարարվում է թերթի քարտուղար Գյուտ Աղանյանին:

Պետք է ենթադրել, որ Ա. Հովհաննիսյանի հակառակորդները (Արծրունի, Աղայան, Նազարյան) այնքան էլ հեռու չէին ճշմարտությունից, երբ իրենց հողավածներում և ֆելիետոններում ծաղրում էին Ա. Հովհաննիսյանին, նրա թերթի փոխակերպումները կապելով անհաջողությունից խույս տալու նրա ջանքերի հետ: Մեզ նույնպես թվում է, թե «Արձագանքը» պատկերազարդ դարձնելու Հովհաննիսյանի վճիռը թելադրված էր դրամական ծանր տագնապների այդ շրջանում բաժանորդագիրն ավելացնելու ցանկությամբ: Բանն այն է, որ 1884 թ. ընդառաջելով իր բաժանորդներին, Հովհաննիսյանը թերթի բաժանորդագիրը 7 ուրբուց իջեցրել էր 5 ուրբու: Այդ հանգամանքը շարունակաբար հարվածում էր նրա բյուջեին և, ինչպես տեսանք, նա կանգնում է սնանկանալու վտանգի առաջ: Մինչդեռ պատկերազարդ հրատարակությունը կրկնապատկում է բաժանորդագիրը և 1500 բաժանորդ ունենալու դեպքում կարող էր փրկել խմբագիրին:

Մեր տպավորությամբ, Արծրունին ճիշտ կուհելով հանդերձ իր պաշտոնակցի ընդունած վճուր շարժառիթը՝ այդ պահին, անարդար էր, երբ ծաղրում էր «Փորձը» շաբաթաթերթ, իսկ այն՝ լրագիր դարձնելու Հովհաննիսյանի ձեռնարկումները: Նա ծաղրի պատճառ չունեի: Ա. Հովհաննիսյանը մեծ միջոցներ է ծախսում «Փորձի» հրատարակությունը բարձր հիմքերի վրա դնելու համար. տպաքանակն աստիճանաբար ավելանում է, բայց քանի որ ամսագրի մուտքը արդելվում է թուրքիա՝ սպասված արդյունքները չեն երևում:

Արգար Հովհաննիսյանը, որ արդեն կորցրել էր իր ունեցվածքի զգալի մասը, հարկադրված դադարեցնում է «Փորձի» հրատարակությունը, որը նա իրավամբ շքեղություն էր համարում: Նա հանգում է միանգամայն հիմնավոր այն եզրակացության, թե նման հրատարա-

կությունն անյութական մասը հողալը մի անհատի ուժից բարձր է և միայն հասարակությունը կարող է հնարավոր անել այս գործի հրատարակությունը: Շաբաթաթերթի հրատարակությունը ավելի դյուրին էր, ուստի Հովհաննիսյանը ձեռնամուխ է լինում այդ գործին, բայց հուսալով միաժամանակ, թե մի օր հասարակության գիտակից մասի գործակցությամբ կհաջողվի իրեն շարունակել «Փորձի» հրատարակումը: Այդ մի օրը չի հասնում և հայկական «հաստ ամսագրի» առաջին լավագույն օրինակը լուծում է: Դրա արժանավոր հաջորդը, «Մուրճ» ամսագիրը հայ լրագրության ասպարեզում երևում է «Փորձի» դադարից 8 տարի հետո միայն, 1889-ին:

Աբ. Հովհաննիսյանը շատ էր կապված լրագրական աշխատանքի հետ և իր կյանքը շեր պատկերացնում առանց հրապարակախոսական գործունեության: Այդ գործին նա նվիրված էր այնպես, որ նույնիսկ հաջորդ էր նախապատրաստում իր համար: Երբ 1896-ին նրա որդի Ռուբենը Պետերբուրգի համալսարանի պատմա-բանասիրական բաժնից փոխադրվում է իրավաբանական ֆակուլտետ, Ա. Հովհաննիսյանն այդ առիթով գրում է. «Ծն համաձայնեցա, որ Ռուբենն այսուհետև իրավաբանություն ուսանե և «Արձագանքը» ապագայում պատմաբան խմբագրի փոխարեն իրավագետ-խմբագիր ունենա»⁹⁸:

Հովհաննիսյան-խմբագիրը, գիտակցելով հանդերձ իր կատարածի անհրաժեշտությունը և կարևորությունը, ձեռք բերածով չէր հանդստանում: Նրա այն խոստովանությունը, թե «ավելին գործելու առհավատչյան նո՛ւյն իսկ մեք թերուրյան գիտակցութունն է, իսկ խրախույսը՝ մեր մտքերի այն արձագանքը, որ լսում ենք մենք կյանքից»⁹⁹, հայ լրագրության անցյալից մեր օրերի լրագրողներին հասած ուսանելի ավանդներից պետք է համարել:

1897 թ. «Արձագանքը» հասնում է մեծ հաջողությունների: Գրական աշխատակիցների ընտրանին, թերթի ունեցած բարոյական կշիռը, հասարակական կյանքում դրա անվերապահ վճռական ձայնը «Արձագանքը» դարձնում են ժամանակի աչքի ընկած օրգաններից մեկը:

1898-ին հրատարակված վեց համարներն իսկ խոսում են թերթի ձեռք բերած նոր որակի մասին: Թերթի կազմակերպչական հիմքերը կատարյալ էին. բաժանորդների թիվը հասել էր 1700-ի: Արգար Հով-

⁹⁸ ՀՊԿՊԱ, Եղանի ֆոնդ, Ա. Հովհաննիսյանի անթվական նամակից [1896]:

⁹⁹ «Արձագանք», 1892, № 152:

հաննիսյանը կայուն աշխատավարձով սեփական թղթակիցներ էր նշանակել արտասահմանյան մի շարք երկրներում: Այսպես, Լոնդոնի թղթակիցն էր «Արձագանքի» հին բարեկամ Վադինակը, Փարիզին՝ զրականագետ Արշակ Չոպանյանը, Իսպանիայից «Արձագանքին» աշխատակցում էր Վ. Սուրենյանցը, Բեռլինից՝ Վանցյանը: Տեղի հրապարակախոսներից թերթին շարունակում էին աշխատակցել Ս. Հախումյանը, Ալ. Երիցյանը, Հարոն, Ս. Կանայանը: Հայ գրականությունը ներկայացնում էին Մուրացյանը, Վ. Փափազյանը, Հովհ. Հովհաննիսյանը: «Արձագանքի» քարտուղարն էր Վ. Փափազյանը:

«Արձագանքը», սակայն, 1898-ին վերջնականապես դադարեցվում է: Ա. Հովհաննիսյանը պետք է հաշտվեր իր նոր վիճակի հետ, պետք է ապրեր առանց լրագրության: Նա ձեռնամուխ է լինում բանասիրական աշխատանքի: 1901—1902 թթ. օգնում է Կովկասում գործուղման մեջ գտնվող Բեռլինի համալսարանի պրոֆեսոր Ֆրանս Ֆինկի հայագիտական աշխատանքներին և Հակոբ Մանանդյանի ու Եղնիկ վրդ. Գլանջեցյանի հետ գործուն մասնակցություն ունենում նրա ութ ժողովածուների հրատարակությանը («Հանդես հայագիտության»)¹⁰⁰: 1902 թ. Աբգար Հովհաննիսյանի թարգմանությամբ Փարիզում հրատարակվում են Բաֆֆու «Խազ փուշ» և «Բիրի շարաբանի» վիպակները: Նույն թվականին Ֆրանսիայի հանրապետության նախագահը Հովհաննիսյանին շնորհում է ֆրանսիական ակադեմիայի թղթակից անդամի կոչում (Les palmes académiques), «Հանաք մասխարություն չկարծեք, — վշտի միջից ժպտում է վաղեմի Մախրասը, — շքանշանը և մանավանդ ժապավենը շատ սիրուն են»¹⁰¹:

Ա. Հովհաննիսյանն այդ տարիներին սովորում էր անդլերեն և իտալերեն, պատրաստում հայկական առածների ֆրանսերեն թարգմանությունները, բայց չի հասցնում դրանք հրատարակել: Գրական-բանասիրական զբաղումները, որոնց մեջ ցանկանում էր սպառվել հրապարակախոսը, չէին կարող նրան մոռացնել տալ իսկական կյանքի ու պայքարի հաճույքը: Նա հավաստիանում է, որ մամուլի աշխարհից դուրս իր կյանքն այլևս ավարտված է: Ավարտված է՝ բառի բուն և ո՛չ

¹⁰⁰ Ի գեպ Ֆինկը 1903-ին կայացրելով հրատարակում է Աբգար Հովհաննիսյանի հայերեն ձեռագրերի հավաքածուի գիտական նկարագրությունը: (Հետագայում Հովհաննիսյանի կտակի համաձայն նրա հավաքածուի 21 ձեռագրերն անցնում են էջմիածնի Մատենադարանին):

¹⁰¹ ՀՊԿԱ, Եղյանի ֆոնդ, Ա. Հովհաննիսյանի 24. 8. 1902 թվակիր նամակից:

հարաբերական իմաստով: 1902 թ. Հովհաննիսյանը սրտի լայնացում է ստանում: Վիշիի առողջարանից նա գրում է հետևյալ ուշագրավ տողերը. «Այստեղ ամենայն եռանդով բժշկվում եմ. առողջությունս քիչ մը քայքայված է. միշտ հառաջագիմեղով ես այս տարի ձեռք եմ բերել կարծեմ սրտի հիվանդություն: Պետք է խնամեմ ինձ, որպեսզի մահը հաշվեկշիռս կանոնավորելուց առաջ չվրա հասնի:

Գուցե այս բոլորը ջղախին բնավորություն ունի, որի համար մի տխուր կյանք բազմաթիվ առիթներ է տալիս...¹⁰²:

1904 թ. ապրիլի 14-ին, արտասահմանյան առողջարանները մեկնելու ճանապարհին, Ա. Հովհաննիսյանը վախճանվում է Բաթումում: Թաղումը մեծ շուքով տեղի է ունենում ապրիլի 20-ին, Թիֆլիսի Վանքի մայր եկեղեցու բակում: Հայ հասարակությունը արժանին է հատուցում սիրված հրապարակախոսին: Ռուսաստանի բոլոր հայաբնակ վայրերից ցավակցական հեռագրեր են ստացվում: Պսակներ են գրվում Կովկասի և Ռուսաստանի բազմաթիվ քաղաքների ընկերությունների, դպրոցների, հայ համայնքների, խմբագրությունների կողմից: Տիգրան Նազարյանը «Տարազի» 16-րդ համարը նվիրում է «Հրապարակախոս և հասարակական գործիչ Աբգար Հովհաննիսյանի հիշատակին»: Այստեղ ղետեղված են Իս. Հարությունյանի «Աբգար Հովհաննիսյան» հոդվածը (կյանքը և գործը), Գ. Չմշկյանի հրաժեշտի խոսքը, Պ. Պոռչյանի հուշերը, բժ. Լ. Տիգրանյանի հուշերը՝ Հովհաննիսյանի կյանքի վերջին օրերի մասին, Գ. Բարխուդարյանի՝ Հովհաննիսյանին նվիրված բանաստեղծությունը և Ա. Հովհաննիսյանի թաղման նկարագրությունը: Նրա մահվան գույժը հատուկ մի նամակով Եղյանին է հաղորդում Գյուտ Աղանյանը. այդ նամակը՝ իբրև հավաստի փաստաթուղթ և Ա. Հովհաննիսյանի ժամանակակցի զգացումների անկեղծ արտահայտություն՝ մեջ ենք բերում ամբողջովին¹⁰³:

«Գերազանց և պատվական բարեկամ պ. Կարապետ, անշուշտ դիտեք հայոց ազգի և գրականության ա՛յն ծանր և անփոխարինելի կորուստը, որ ունեցավ նա Ձեր ու իմ ամենասիրելի բարեկամ Աբգար Հովհաննիսյանի վաղաժամ մահով: Դեռ չէինք մոռացել մեր մյուս ծանրը հարվածը, Գևորգ Եվանդուլյանի անակոնունելի մահը և նորա բացը զգալի կերպով անզրադարձել էր մեր ազգային և եկեղեցական բոլոր

¹⁰² Նույն տեղում, Ա. Հովհաննիսյանի անթվական նամակից [8—1902]:

¹⁰³ Նույն տեղում, Գյուտ Աղանյանի 26. 4. 1904 թվակիր նամակը:

հաստատությունների վերա, երբ այս նոր, անդառնալի հարվածը խորը աղոս բացեց մեր մտավոր և բարոյական անդաստանի մեջ և այլևս չկան այն երկու շնորհալի և արտակարգ խելացի ջահերը, որոնց նույնիսկ ներկայությունը հույս էր ներշնչում հայություն: Ծս, որ անմխիթար եմ ներկայումս և արցունքս չեն ցամաքել տակավին աչքերումս, չեմ փորձում Ձեզ մխիթարել այդ խոշոր կորուստների համար, այլ աղոթում եմ, որ Տերը երկարե Ձեր կյանքը, որպեսզի գեթ Ձեզանով մխիթարվին Աբգարին ջերմ սիրող հայ գրագետները և նոցա հետ ես՝ նվաստս, որ 25 տարի շարունակ ցավակից և ուրախակից եմ եղել նորան և նորա սիրելի «Արձագանքի» հոգսերը տարել եմ ուսերիս վերա 14 տարի շարունակ: Հավիտենական հանգիստ նորա բազմաշխատ անձի երկրավոր մնացորդներին:

Քաղումը եղավ չլսված հանդիսով և շքեղությամբ, շնորհիվ հասարակությունից ընտրված մասնաժողովի, որի մի անդամն էի ես: Դժբախտաբար չպիտի կարողանանք մանրամասն նկարագրել այն հսկայական ցույցերը, որ կովկասի ամբողջ հայ հասարակությունները արին իրանց անզուգական հանճարավոր գործչին: Բայց կանենք ինչքան որ կայրելին է «Լուսայում»¹⁰⁴:

Հայ հասարակությունը հուշարձան է կանգնեցնում Հովհաննիսյանի գերեզմանին՝ հետևյալ մակագրությամբ. «Փորձի», «Արձագանքի» և «Հայկական գրագրանի» տաղանդավոր խմբագրին՝ երախտապարտ հայ ժողովրդից»¹⁰⁵:

Մի առիթով Աբգար Հովհաննիսյանը գրել է. «Եթե մեզ մեղադրելու որևէ պատճառ գտնել կամեցողներ լինին, նոքա այդ պատճառը պիտի համարեն անշուշտ այն եռանդը, որի բուռն մղման շնք կարողացել դիմանալ...»: Խոստովանություն է այս, որը կարելի է շփոթել մեր անանուն գրիչների հիշատակարանների բազում նման արտահայտությունների հետ: Իրենց կատարածից միշտ անբավական, բայց անձնուրաց կյանքով ապրած հայ գործիչների տասնյակ սերունդներից մեզ հասած ինքնանվիրումի այս խոսքերը բացահայտում են մեր ժո-

ղովրդի հնադարյան մշակույթի կենսունակության գաղտնիքը: Այդ գաղտնիքը՝ հայ մշակութային գործիչների առաջադեմ հատվածի հավատարմությունն էր անցյալի մեծարժեք ավանդներին և միաժամանակ նրա մտահոգությունը՝ եկող սերունդների ապագայի համար:

Մենք ծանոթացանք անցյալ դարի երկրորդ կեսի արևելահայ պարբերական մամուլի երկու օրգանների անցած ճանապարհին: «Փորձը» և «Արձագանքը» պատմական ժամանակաշրջանի օրինաչափ ծնունդըն էին և արտահայտում էին 70—90-ական թվականների հայ իրականության մեջ տեղի ունեցած բարդ տեղաշարժերի բովանդակությունը: Այդ պարբերաթերթերն իրենց արժարժած հարցերի բազմազանությամբ, խմբագրական աշխատանքի կազմակերպման բարձր մակարդակով, հեղինակային կոլեկտիվի ժուռնալիստական աշխատանքի հրամայությամբ՝ ամենայն իրավամբ XIX դարի երկրորդ կեսի մեր մամուլի պատմության լավագույն էջերից են կազմում:

Սակայն ճշմարտության հարկը պահանջում է ավելացնել, որ քննության առարկա դարձած երկու օրգանները սոսկ երկու օղակն են այն ոսկե շղթայի, որն իրենից ներկայացնում է XIX դարի երկրորդ կեսի հայ մամուլի պատմությունը: Այդ պատմությունը դեռևս ուսումնասիրված չէ: Մի բան, սակայն, անհրաժեշտ է, որ «Փորձը» իր հաջողությամբ պարտական էր «Հյուսիսսփայլի» թողած լուսավոր ավանդներին, ինչպես և հայկական «հաստ ամսագրին» նախորդած «Կունկ հայոց աշխարհին» ամսագրի ուսանելի փորձին: «Արձագանքի» կենսունակությունն անպայման սնունդ էր առնում «Մշակից», որը տարիներ շարունակ իշխում էր մտքերի վրա և, ուզում էր այդ «Արձագանքը»՝ թե ոչ, «Մշակն» օբյեկտիվորեն օրինակ էր ծառայում նրան իր մարտական նկարագրով:

80-ական թվականներին հայկական հորիզոնի վրա երևաց ինքնատիպ մի լրագիր՝ «Նոր-դարը», որը դարավերջի ծանրակշիռ քաղաքական օրաթերթից էր: «Հյուսիսսփայլի» և «Փորձի» ավանդներով հզորացած «Մուրճը» նոր որակ բերեց հայ լրագրության աշխարհը և շուրջ երկու տասնամյակ արգասավորեց հայկական գրական անդաստանը:

Անցյալ դարի 70—80-ական թվականների հետ է կապվում ճյուղային պարբերականների ծնունդն ու զարգացումը: Կարելի է թվարկել մի շարք մանկավարժական, մանկա-պատանեկան, պատմա-բանասիրական, թատերական, գրական-հասարակական հանդեսներ և

¹⁰⁴ Գյուտ Աղանյանը կատարում է խոստացածը. «Լուսայի» 1904-ի 2-րդ համարում նա ղեկեղում է մի ծավալուն հոդված՝ նվիրված Հովհաննիսյանի կյանքին և գործունեությանը, որի մասին խոսք եղավ սույն գլխի առաջին բաժնում:

¹⁰⁵ Թրիլիսիի Վանքի մայր եկեղեցին և բակի պանթեոնը չեն պահպանվել՝ քաղաքի այդ շրջանի վերակառուցումների պատճառով:

տարեգրքեր, որոնք համակողմանիորեն ներկայացնում են ժամանակի հայ հասարակական կյանքի պատկերը և միաժամանակ վկայում հայ ժողովրդի հոգևոր հարստության մասին:

Բազմակողմանի է և հետաքրքրական 1870—900-ական թվականների արևմտահայ պարբերական մամուլը: Այնպիսի օրգաններ, ինչպիսիք են «Մեղուն», «Թատրոնը», «Արևելյան մամուլը», «Մասիսը», «Արևելքը», «Հայրենիքը»՝ հայ հասարակական մտքի պատմության մեջ ունեցած իրենց բարոյական կշռով և արժարժած հարցերի նշանակալիությունը արժանի են գիտական ուսումնասիրության:

Մեր ժողովրդի երկու հատվածների XIX դարի երկրորդ կեսի պարբերական մամուլի պատմությունն սպասում է իր ուսումնասիրողներին, և մենք հասած կլինենք մեր նպատակին, եթե ընթերցողները դատին ներկայացվող այս աշխատությունը հետաքրքրություն արթնացնենք դեպի չափազանց կարևոր և անհետաձգելի այդ գործը:

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Արգարյան Սեթ 164
 Աբելյան Ն. 10, 11, 248, 249, 309, 540
 Աբելյան Մ. 10
 Աբովյան Գ. 227
 Աբովյան Խ. 196, 200, 296, 496
 Աղամյան Պ. 54, 283, 285—287, 525, 528, 529
 Աթարեկյան Հ. 433
 Ալեքսանյան Գ. 388
 Ալեքսանյան I 100, 163
 Ալեքսանյան II 7, 8, 29, 97, 110, 163, 390, 446, 469, 517
 Ալեքսանյան III 8, 9, 39, 56, 86, 87, 110, 116, 278, 279, 331, 472, 473
 Ալիշան Ղ. 42, 44, 46, 297—299, 306, 356, 357
 Ալոյան Գ. 523
 Ախվերդյան Գ. 26, 27
 Աճելիո ղ'Մասսիմո 219
 Աղարեկյան Մ. 40, 69—71
 Աղայան Էդ. 230
 Աղայան Ղ. 9, 54, 208, 210, 306, 354, 459, 494—496, 544
 Աղանյան Գյուլա 55, 275, 292, 303, 352, 452, 493, 500, 509, 510, 544, 547, 548
 Աղափիրյան Գ. 103, 107
 Ամիրբեկյան Վ. 6
 Ամիրյան Ա. 434
 Այվազյան Բ. 312, 344, 401, 509
 Այվազովսկի Գ. 52, 215
 Այվազովսկի Հ. 466
 Անանով Ալ. 52, 53

Անանյան Մ. 143, 150
 Աշրղյան Խ. 376, 382
 Աշտարակեցի Ն. 200, 215, 292, 296, 343, 442
 Առաքելյան Հ. 310
 Ասատուր Հր. 315
 Ասլանյան Գ. 375
 Աստղիկ 287
 Ավգերյան Մ. 301
 Ավետիսյան Ս. 125
 Ավետիսյան Վ. 10, 11
 Արասխանյան Ա. 512
 Արշլյան Սալոմե 480, 486
 Արխատակես եպսկ. 453
 Արծրունի Գրիգոր 7, 18, 22, 23, 26, 34, 51, 68, 89, 94, 106, 108, 137, 179—182, 184, 190, 318, 321, 322, 327, 347, 359, 441, 444—458, 472, 489, 494, 495, 497, 498, 500, 508, 513, 533, 544
 Արծրունի Ս. 359
 Արմեն 378, 383
 Արշարունի Արշ. 6
 Արշարունի 257, 259, 402
 Արփիարյան Ա. 6, 10, 356, 530, 533, 534
 Բաբայան Ա. 40, 43, 44, 58—60, 62, 67, 90, 93, 102—104, 106, 109, 122, 149, 182, 361
 Բաբայան Լ. 423
 Բաբլոյան Մ. 6
 Բազրատունի Ա. 226

Բալասանյան Հ. 125
Բալուզյան Չ. 355
Բաշալյան Լ. 356
Բաստամյան Ս. 199
Բաստուրմաճյան Հ. 99
Բարխուդարյան Գ. 132, 208, 213—216,
221, 312, 327, 332, 354, 509, 547
Բարխուդարյան Մ. 351, 352
Բարխուդարյան Մկ. 333, 346, 357, 358
Բարսեղյան Խ. 6, 31, 124, 125, 433
Բաքրաձև 203
Բեզլարով Ի. 333
Բելինսկի Վ. 222, 324, 493
Բեհրուզյան Կ. 40, 58, 108, 122, 453,
509, 543
Բիկոնսֆիլդ Բ. 189, 378
Բյորեն Կ. 168
Բյորենսոն Ռ. 352, 519
Բյուզանդացի Ն. 42, 71, 271, 409, 410
Բրաժնիկով 111
Բրայս Զեմս 209, 409
Բրանդես Գ. 331, 418
Գաբրիել Մանկալ 312, 333, 334
Գալեմբարյան Գ. 5, 6
Գակկելի Մ. 477, 478, 485
Գամառ Քաթիլյա—տե՛ս Պատկանյան Ռ.
Գարագաշյան Ա. 71
Գարիբալդի Ջ. 80, 222, 419
Գավազցի Ա. 419
Գատտերաս 150
Գեղամյան Ե. 108, 476
Գեղամյանց Հ. 132, 151, 199, 312,
Գևորգ IV 35, 36, 85, 90, 91, 442, 473
Գիրս Ֆ. 107
Գլադստոն Ու. 65, 189, 212, 368, 369,
371, 378, 379, 386, 398, 411
Գյոթեն Վ. 66, 215
Գոզոլ Ն. 319, 350, 361
Գոլիցին Գ. 52, 53, 66, 69, 119, 478,
479, 484—486, 488, 492
Գոշեն 368
Գորենիկին Ի. 119, 468
Գրեգոր 429, 430

Գրիբոյեդով Ա. 283, 319, 327
Գվեբրացցի Ֆ. 66, 215, 218
Գուլամիրյան Ս. 346
Դալլաբյան Կ. 6
Դամազյան Մ. 394, 405
Դանիելյան Կ. 10
Դարզել 41, 292
Դիլլոն է. 59, 65, 383, 386
Դիկկենս Չ. 218
Դյուլորիս է. 133, 513
Դյուֆերին 369, 370, 371
Դորբուլուրով Ն. 182, 213, 328, 426
Դոդն Ա. 217, 228, 330, 331, 514
Դոնդուկով-Կորսակով Ա. 112—114, 245,
469, 472, 482
Դուբյան Պ. 226, 306, 316
Նզյան Կարապետ 31, 32, 38—44, 46—
53, 55—60, 62, 64, 65, 67, 68,
70—74, 76, 90, 91, 93, 96—100,
102, 103, 105, 107, 110, 112—115,
117, 119—123, 186, 188, 210,
292, 399, 417, 463, 483, 505, 507,
509, 514, 547
Նիսեն 291
Նկատերինա II 38, 191
Նդիազարյան Ս. 292, 509
Նդիշեն 273, 344
Ննգիբարյան Գ. 248, 249, 251, 284,
349—351
Նվանդուկյան Գ. 39, 49—53, 55, 57, 58,
62, 67, 68, 74, 76, 90—92, 95—
103, 106—109, 112—123, 194, 240,
399, 417, 453, 495, 504—507,
509, 547
Նրեմիա հոսկ. 453
Նրիցյան Այ. 7, 36, 40, 43, 81, 83, 89,
122, 132, 146, 163, 195, 199—201, 230,
231, 240, 247, 249, 252—254, 279,
292, 294—298, 301, 328, 344, 368,
380, 502, 509, 510, 541, 546
Նրիցյան Սրբուհի 132, 192

Չախեր-Մազոխ 333
Չանդ ժորժ 221, 228
Չարրհանալյան Գ. 226, 352
Չելինսկի Ս. 249, 509
Չինովն 116, 123
Չոլա է. 331
Չոհրապ Գ. 313
Չոզեբմանն Գ. 288, 516
Չուրաբյան Ա. 125
Չուրաբյան Սարգիս 22, 29
Չուրաբյան Ս. 402, 403
Շմին Մ. 199, 298, 509
Շնգելս Ֆրիդրիխ 125, 264, 433
Շնֆիաճյան Ա. 69
Շրիսթով Գ. 283
Փաղիաղյան Մ. 316
Փամբաղյան Հ. 24—26, 261, 347, 501
Փեոֆիլոս Դեյրով 150
Փոխմախյան Ա. 108, 376
Փումայան 409
Փումանյան Արշ. 317, 337, 509
Փումանյան Հ. 9
ժան Մուրիս 291
Իբսեն Հ. 288, 330, 516
Իգնատիս Ն. 102
Իզմիրլյան Մ. 97, 197, 382, 386, 388,
389, 391
Իզմիրլյան Հ. 47
Իրվինգ Վ. 330, 331
Իփեքճյան Հ. 40, 72, 73, 153, 273
Լաբուլե է. 195
Լանդուա Վ. 149
Լալյան Հ. 541
Լայտո Ա. 55, 66
Լասալ Ֆ. 430
Լաֆարգ Պ. 480
Լենին Վ. Ի. 22, 23, 74, 122, 125, 243,
251, 434, 461, 462
Լեո 6, 18, 301, 351, 390, 391, 396, 494

Լեոնյան Գ. 5
Լեոնեց 338
Լեսսինգ Գ. 215
Լերմոնտով Մ. 215, 319, 327, 333, 340,
361
Լեփսիուս 409
Լինչ Հ. 524—526
Լորանով-Ռոստովսկի Ա. 384, 396
Լոռիս-Մելիքով Մ. 100, 102, 110, 113,
200, 321, 326
Լորդ—տե՛ս Հարուստյան Իսահակ
Լորիս-Մելիքով Ի. 320—322
Խալաթյան Գ. 42, 216, 292, 357, 509
Խանդամիրով Ն. 344
Խոսրովյան Գ. 125
Խրիմյան Սկրտիչ 47, 48, 62—64, 67,
68, 71, 72, 91—93, 100, 101, 106,
107, 109, 110, 116, 117, 139, 176,
224, 278, 369, 370, 376, 380, 396,
439, 473
Սատուրյան Այ. 346, 349, 523
Սերեբիլի Ա. 331, 537
Սերենց 10, 98, 99, 109, 145, 176—179,
196, 208, 209, 224, 273, 532
Սամսարական Կ. 48, 62—65, 99, 100,
105, 109, 110, 297, 542
Սանայան Ստ. 381, 546
Սավուր Կ. Բ. 80
Սատով Մ. 461, 463, 466, 475
Կարբիբեր 290
Կարինյան Ա. 6, 479
Կերեքցյան Խ. 363
Կնունյանց Բ. 23, 125
Կոնիբեր 301, 302
Կոշուտ Լ. 420—423, 425
Կոստանյան Կ. 42, 121, 227, 454
Կոստանյան Տ. (Մարգարիտ) 520
Կորալիս Ա. 55, 165, 166, 216
Կրակակի Ա. 51, 62

Կրիտիկ Ի. 319, 328, 516
Կրթիչ (Կ. Հովհաննեսյան) 418
Կրիտիկ Ա. 125
Կուկունյան Ս. 50, 94, 118
Կուսիկյան Կ. 292
Հախումյան Ս. 10, 11, 248, 250, 251, 323, 353, 384—386, 389, 392—400, 410, 413, 414, 459, 489, 509, 515—519, 540, 546
Հայդե Պառուզ 66, 215, 360
Հայկունի Ս. 299
Հայնե Հ. 215, 329, 330, 519
Հանկա Վ. 427, 428
Հասան-Ջալալյան Ռ. 40, 60—62, 91, 104, 113
Հասիր բեյ 455—457
Հարկորտ Վիլյամ 410
Հարո—տե՛ս Տեր-Հարությունյան Նիկ.
Հարությունյան Իս. 300, 303, 509, 512, 513, 540, 547
Հյուբյան Հ. 290
Հյուզո Վ. 330, 516
Հյուբուզյան Է. 229
Հովհաննիսյան Աշ. 6, 13, 19, 20, 24, 27, 34, 35, 41, 42, 433, 435, 436, 471, 472
Հովհաննիսյան Գայանե (Մատակյան) 63, 113, 132
Հովհաննիսյան Գ. 504, 505, 507
Հովհաննիսյան Զ. 513
Հովհաննիսյան Խ. 292, 466, 509, 534, 540
Հովհաննիսյան Հ. 284, 287, 288, 312, 336, 337, 349, 354, 355, 454, 509, 513, 546
Հովհաննիսյան Ռաֆիկ 363
Հովհաննիսյան Ռուբեն 274, 456, 488, 545
Ղամբարյան Պ. 132
Ղարաճիչ Վուզ 419
Ղորղանյան Հ. 301
Ղուկասյան Հ. 132

Ճաղարբեկյան Հ. 40, 88, 251, 284, 289, 300, 352, 353, 424—426, 521, 522
Ճանիկյան Հ. 300, 532
Ճավնավաձե Իլյա 536, 537
Մադաթյան Նշան 99
Մայրասայան Ստ. 291, 292, 348, 352, 355, 360
Մալկոյմ Մակբու 398, 410
Մալումյան Խ. 452, 458, 534
Մակար կաթողիկոս 67, 87, 91, 439, 440, 444, 452
Մաձախի Զ. 221, 419
Մամուրյան Մ. 35, 36, 133, 513
Մալիք Էր. 290
Մանանդյան Հ. 546
Մանդինյան Սեդրակ 47, 99, 100, 194, 196, 354, 360, 539
Մանդինյան Ստ. 10, 508
Մանկունի Վ. 90, 91
Մանդրո 144, 145
Մառ Ն. 291
Մասեհյան Հ. 354, 360
Մատակյան Հ. 113
Մատինյան Մ. 401, 521
Մարտիրոսյան Մ. 484, 543
Մարքս Կարլ 22, 125, 264, 419, 480
Մելիք-Քանգյան Ն. 448
Մելիք-Հովսեփյան Հ. 125
Մելիք-Մեհրաբով Մ. 232, 234, 333, 476, 488, 489, 490—492
Մելիքյան Արշավիր 7, 24, 190
Մելյե Ա. 301
Մեստրոնիս Կ. Վ. Լ. 426
Միրախորյան Մ. 356—358
Միրզա Հյուսեին խան 387
Միրզոյան Գ. 11, 54, 309, 196
Մխիթարյան Ա. 335
Մխիթարյաններ 44, 46, 214, 229, 274, 275, 303, 304
Մկրյան Հ. 40, 48, 71—73, 116, 117, 119, 316, 509
Մհերյան Ք. 111, 113
Մյասնիկյան Ալ. 23

Մյուլլեր Մ. 229
Մյուլլեր Ս. 290
Մյուլլեր Վ. 215, 216
Մնացականյան Ա. 6
Մոձախակի Լ. 469, 470
Մոպասան Գի դե 330, 331, 361
Մսերյան Գ. 228
Մսերյան Զ. 313, 314, 542
Մուրադյան Մ. 70, 86, 443, 473
Մուրացան 9, 210, 286, 307, 311, 400, 402, 509, 546
Յակիմով Կ. 470, 472—475, 482, 490, 491
Յաղորյան Կ. 262, 265, 288, 431, 509, 520
Յանովսկի Կ. 113, 282
Յոկա Մորիս 423
Յունգման 427, 428
Նաղարյան Ստ. 7, 215, 231, 296, 316, 451, 508
Նաղարյան Տ. 459, 496, 544, 547
Նալբանդյան Մ. (Կոմս Էմմանուել) 10—12, 38, 75, 80, 81, 87, 126, 153, 201, 207, 209, 213—215, 222, 224, 226, 261, 317, 329, 332, 333, 343, 344, 361, 432, 433, 437, 451, 471, 533
Նահապետյան Ա. 91, 132, 134, 197, 454
Նարբեյ Խ. 97
Նար-Գոս 9, 523
Նարիմանով 538
Նեկրատով Ն. 213, 319, 338
Ներսիսյան Մ. 104, 107, 363, 366
Նեկրով Յա. 471
Նիկոլայ I 191
Նիկոլայ II 9, 43, 390, 480
Նիկոլաձե Ն. 319, 513, 536
Նշկյան Կ. 99
Նորայր 371
Նորատունկյան Գ. 58, 71; 103, 104, 106
Նովիկով Ե. 104

Նովիկովա Օ. 411
Նոբրյան 527, 528
ՆՆ 275, 276, 278—280, 284, 286, 287, 360, 461, 464
Շահազիզ Ս. 201, 207, 231, 471
Շահամիրյան Հ. 192
Շահումյան Ստեփան 23, 125, 126, 434
Շարման 409
Շաֆարիկ Պ. 428
Շելգունով Վ. 8, 479
Շելլի Պ. Բ. 331
Շելկովնիկյան Բ. 62, 297
Շելչենկո Տ. 329, 342, 343
Շերմեստե Ս. 477, 478
Շերսուրի Վ. 215, 354, 360, 526
Շիրլեր Յ. 54, 66, 215, 288, 330, 360
Շիրմազանյան Գ. 27
Շիրվանզադե 9, 10, 252, 254—256, 260, 261, 274, 275, 284—286, 306—308, 317, 324, 326, 338, 339, 311, 342, 345—349, 358, 359, 377, 443, 451, 455, 459, 476, 483, 488, 494, 496, 498—502, 504, 509, 511—513, 537, 538, 540
Շվեյգեր-Լեբխենֆելդ 150
Շովրյան—տե՛ս Հովհաննիսյան Խ.
Չամիլյան Բ. 392
Չեխ Սվյատոպոլով 330, 510
Չերազ Մինաս 181, 185, 229, 230, 344, 356, 409, 522
Չերնիշևսկի Ն. 329, 426
Չիլիկիրյան Գ. 228
Չճկյան Գ. 132, 286, 497, 515, 547
Չոպանյան Ա. 312, 313, 354, 355, 546
Չուխաճյան Մ. 69
Պալասանյան Ստ. 30, 54, 77, 78, 80, 132, 139, 140, 142, 143, 149, 165, 193, 195, 197, 199, 200, 201, 222—230, 232, 234, 348, 420—422, 495, 509
Պայազատյան-Նավասարդյան Մ. 401, 555

521
Պատկանյան Ռ. 9, 34, 37, 66, 78, 90,
132, 133, 196, 197, 207, 208,
210—212, 217, 306, 309, 310, 316,
317, 320, 323, 326, 327, 333, 334,
339—342, 346, 349, 378, 455, 471,
476, 493, 500, 504, 506, 509, 511,
539, 540
Պատկանյան Ք. 199, 291, 292
Պարոնյան Հ. 6, 10, 153—156, 192,
209, 313—315, 317, 320, 365, 370,
509, 514, 529, 532
Պարսամյան Վ. 29
Պարտիզակցի Վ. 140, 224
Պելիկեթալյան Մ. 226, 306
Պետերման Յ. Հ. 150, 199, 303
Պետեֆի Շ. 215, 216, 330, 332, 419,
421, 422, 425, 426
Պետրոս I 42, 191, 390
Պլեխանով Գ. 8, 125, 480
Պլեչեև Ա. 327—329
Պրեդոնսոցկ Կ. 110, 331
Պոտտ 43, 44
Պոտրենով Ա. 23
Պոռյան Պ. 9, 208, 209, 306, 310, 311
326, 346, 350, 351, 455, 494,
496—498, 500, 504, 509, 547
Պրորին 166, 167
Պուշկին Ա. 319, 466
Ջալալյան Մ. 203, 205, 215
Ջենկինս Է. 220, 221
Ռեհվի Քուրի 333
Ռշտունի Վ. 6, 20, 21, 25, 29
Ռոզբերի 385, 386
Ռուբինյան 148, 198
Ռուբինշտեյն Ա. 318
Սադաթյան Մ. 201
Սալտիկով-Շչեգրին Մ. 8, 327, 328, 349,
350, 386, 466
Սալաթ-Նովա 296, 316
Սանասարյան Մ. 42, 46, 63—65, 67,
556
71, 90, 97, 99, 107, 114, 210, 505,
506, 514
Սարգսյան Խ. 526
Սարինյան Ս. 25—28, 208, 222, 345
Սիմոնյան Պ. 40, 67, 68, 89, 90, 108,
182, 184, 185, 190, 191, 273, 327,
412, 439—441, 453, 454, 477, 489,
506, 508, 533
Սիմոնյան Մ. 201
Սիրանուշ 287, 288
Սիրվան (Արշավիր Սուխախյան) 337
Սլավեյկով Պ. 331, 418
Սմոլևար Յան 429, 510
Սուլբերի Ռ. 385—387, 398, 410, 411
Սպանդարյան Սպ. 19, 30, 33, 40, 68,
69, 89, 111, 184, 296, 341, 440—
444, 448, 454, 489, 534
Սպանդարյան Սուրեն 23, 30, 126
Սվաճյան Հ. 36
Ստասով Վ. 291
Ստեփանև Խ. 207
Ստեփանյան Գ. 6, 364
Ստ. Օրբելյան 203, 204
Ստիվենսոն 383, 398
Սրինգ (Արշակ Մեհրաբյան) 354, 355
Սրվանձաթյան Գ. 42, 61, 139, 196, 356
Սունդուկյան Գ. 9, 67, 207, 208, 210,
240, 243, 288, 289, 306—308, 310,
341, 349, 384, 500, 509
Սուրենյան 454, 546
Սուվորին Ա. 274, 324, 461, 462, 465,
466, 484
Վաղինակ—տե՛ս Տոնապետյան Պ.
Վամբերի 381
Վանդալ Ա. 409
Վանցյան 546
Վարդանյան Փ. 7, 34, 37, 40, 47, 65—
67, 90, 122, 210, 215, 292, 328—
330, 360, 385, 386, 418, 499, 504,
506, 509, 511, 539, 540
Վարժապետյան Ն. 57, 58, 62, 70, 86,
93, 97, 103, 104, 106, 139, 167,
175, 176, 179, 182, 198, 313, 314,

365, 373, 374, 439, 442, 443, 473,
474, 481, 490, 501
Վեկտորինիս Ռ. 216, 217
Վելիչկո Վ. 324, 461, 484
Վեհապետյան Հ. 374
Վեսելովսկի Յուրի 289, 291
Վերեժմարտի Մ. 424
Վուլպեր 279, 280
Վուլտեր Յ. Մ. 330, 514
Տեր-Ալեքսանդրյան Գ. 207, 294
Տեր-Գրիգորյան Ս. 113
Տեր-Հարությունյան Նիկ. 5, 6, 73, 240,
330, 453, 475, 509, 513, 514, 543,
544, 546
Տեր-Հովհաննիսյան Գ. 79, 201—208,
288, 509
Տեր-Ղևոնդյան Նիկ. 40, 86, 196, 240,
267, 268, 272—274, 443, 509
Տեր-Մելքիսեդեկյան Գր. 10, 11
Տեր-Միքայելյան Գր. (Սերմաքան) 521
Տերյան Վ. 434, 435
Տիրանյան Լ. 47, 105, 113, 547
Տիրանյան Հ. 262—265, 509, 519
Տյուսար Ս. 356
Տոլստոյ Դ. 490
Տոլստոյ Լև 349
Տոնապետյան Պ. 356, 357, 368, 374,
378, 399, 483, 509, 515, 522—529,
546
Տուրգենև Ի. 49, 327, 329
Տաֆֆի 9, 10, 54, 89, 132, 140—142,
181, 182, 190, 196, 208, 209, 306,
307, 309, 316, 348, 352, 476, 495,

499, 500, 509, 512, 532, 546
Ուլանդ Լ. 215, 361
Ունտի զադե Ջալալ 538
Ուշինսկի Կ. 280, 281
Ուսպենսկի Գ. 318, 349
Ուվարով Ա. 291
Փափաղյան Վրթ. 9, 311, 313, 400, 402,
403, 486, 494, 503, 509, 519, 546
Փիթոյան Ե. 284
Փորթուզալյան Մ. 58, 367, 375
Քալանթար Ալ. 322
Քամալյան Ս. 312, 335, 401, 509
Քաչերեղունի—տե՛ս Տեր-Հովհաննիսյան Գ.
Քարամյան Նիկ. 274—279, 292, 299—
303, 449—451, 454, 509, 512
Քելյան Բ. 356
Քիշմիշյան Ա. 132, 197, 234, 235, 312,
509
Քյուրբալյան Հ. 151
Քուլուբեկյան Հ. 207
Օժեղոն Էլիզա 331, 352, 361
Օնև ժորժ 286, 346
Օրմանյան Մ. 114, 392, 403, 528, 542
Ֆելեթյան Հ. 6
Ֆեոդոսիսով Ե. 473—475, 479, 481,
482
Ֆիլիպով 104
Ֆինկ Յրանս 546
Ֆրանկլին Բ. 291

Երկու խոսք 5

Առաջին մաս

«ՓՈՐՁ» ՀԱՆԿԵՍՈՒԹՅԱՆ (1876—1881)

Գլուխ առաջին.— Ազգային-պահպանողական հոսանքը XIX դարի վերջին
փուլում

Ա. Ազգային-պահպանողական հոսանքի գնահատության հարցը	17
Բ. Տեսարանները և գործիչները	40
Գ. Ազգության խնդիրը և եկեղեցին ազգային-պահպանողականների հրա- պարակախոսության մեջ	74
Դ. Ազգային-պահպանողականների դիրքորոշումը ազգային-ազատագրական շարժման հարցում	93

Գլուխ երկրորդ.— Հայ սոցիալ-ֆադաիական կյանքը և «Փորձ» հանդեսը

Ա. «Փորձի» հիմնադրումը	128
Բ. Արևմտյան Հայաստանի անտեսական և քաղաքական կյանքը	137

Գլուխ երրորդ.— Հայկական հարցի արձարձումը «Փորձի» էջերում

Ա. «Փորձը» 1877—1878 թվականներին	157
Բ. Բեալինի կոնգրեսի նախաշնչին	166
Գ. Կոնգրեսից հետո	174

Գլուխ չորրորդ.— «Փորձը» և ժամանակի լուսավորական շարժումը

Ա. Կրթական, մշակութային հարցեր	193
Բ. Բանասիրություն	199

Գլուխ հինգերորդ.— Գեղարվեստական գրականությունը և գրական

Բնագրությունը «Փորձի» էջերում

Ա. Հայ նոր գրականության վերելքը XIX դարի 70-ական թվականներին և «Փորձը»	207
Բ. «Փորձ» հանդեսի թարգմանական գրականության բնույթը	215
Գ. Ստ. Պալասանյանը և «Փորձի» գրաքննադատությունը	222
Դ. Գրաքննությունը և «Փորձը»	231

Երկրորդ մաս

«ԱՐՁԱԿԱՆՔ» (1882—1898)

Գլուխ առաջին.— «Արձագանք» պարբերաբերը և արևելահայ հասարակական

կյանքը

Ա. Հիմնադրման պատմությունը	239
--------------------------------------	-----

Բ. Սոցիալ-անտեսական հարցեր	243
Գ. Դպրոցական կրթության հարցը	266
Դ. Թատրոն	282
Ե. Բանասիրություն	290

Գլուխ երկրորդ.— Գեղարվեստական գրականություն. գրական բնագրություն

Ա. Հայ գրականությունը «Արձագանքի» էջերում	305
Բ. Մախլասի ֆելիետոնները	317
Գ. Թարգմանական գրականություն	327
Դ. «Արձագանքի» գրական նյութերի գրաքննական պատմությունը	331
Ե. Գրական քննադատություն	345

Գլուխ երրորդ.— Հայկական հարցը 90-ական թթ. և «Արձագանքը»

Ա. 1882—1893 թվականներ	363
Բ. «Արձագանքը» 1894—1897 թթ.	382
Գ. Հայկական հարցը «Արձագանքի» գրաքննական արխիվում	404
Դ. Ճնշված ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարի դասերը	417

Գլուխ չորրորդ.— «Արձագանք» բանավիճային պայմանում 437

Գլուխ հինգերորդ.— Գրաբնությունը և Արգար Հովհաննիսյանի պարբերաբերը

Ա. Ցարական գրաքննությունը Կովկասում XIX դարի վերջին թառորդում	468
Բ. Գրաքննությունը և «Արձագանքը»	480

Գլուխ վեցերորդ.— Արգար Հովհաննիսյանը՝ խմբագիր

Ա. Ժամանակակիցները Հովհաննիսյանի մասին	493
Բ. Աշխատակիցները և թղթակիցները	508
Գ. Մամուլի խնդիրները և խմբագրական աշխատանքի կազմակերպումը	529
Անձնանունների ցանկ	551

ՄԱՐԿԻ ՆԱՄԱՐՎՈՒՄԻ ՄԵԻՔԱՐՅԱՆ

МАРГО АМБАРЦУМОВНА МХИТАРЯН

XIX դարի երկրորդ կեսի ասրևելահայ պարբերական մամուլի
պատմությունից («Փորձ», «Անձապանգ»)

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիրներ՝ Մ. Ա. Բարլոյան, Վ. Ս. Երկանյան
Հրատարակչական խմբագիր՝ Ա. Հ. Շաղգամյան
Գեղարվեստական խմբագիր՝ Հ. Ն. Գործակալյան
Տեխնիկական խմբագիր՝ Մ. Ա. Կափլանյան
Սրբագրիչ՝ Ռ. Ս. Մանուկյան

ՎՋ 06803:

Պատվեր 1159:

Հրատ. 4444:

Տպաքանակ 1500:

Հանձնված է շարվածքի 30/VI 1976 թ.: Ստորագրված է տպագրության 31/XI 1976 թ.:
Տպագր. 35,0 մամուլ, հրատ. 30,1 մամուլ: Թուղթ № 1 60×84: Գինը՝ 2 և. 35 կ.:

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան—19, Բարեկամության 24գ:

Издательство АН Армянской ССР, Ереван, Барекамутян 24-г.

ՀՍՍՀ Մինիստրների սովետի հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և գրքի
առևտրի գործերի պետական կոմիտեի Հակոբ Մեղապարտի անվան պոլիգրաֆկոմբինատ,
Երևան—9, Տեղյան 91:

Полиграфкомбинат им. Акопа Мегاپарта Госкомитета Совета
Министров Арм. ССР по делам издательств, полиграфии и
книжной торговли, Ереван-9, ул. Теряна, 91.